Archiv města Brna vydal:

1. J. Dřímal
Archiv zemského hlavního města Brna. Brno 1930.
Rozebráno.

2. J. Dřímal
Zemský dům v Brně. Brno 1947.
Cena 40,– Kčs.

3. V. Burian
Vývoj náboženských poměrů v Brně 1570–1618. Brno 1948.
Cena 20,– Kčs.

4. Průvodce po výstavě Moravská knižní malba. Brno 1954.
Rozebráno.

5. A. Friedl, J. Dřímal, V. Burian
Moravská knižní malba. Brno 1955.
Cena 20,– Kčs.

6. Brno od pravěku k dnešku I–II
Brno 1959.
Rozebráno.

7. Brno v minulosti a dnes I.
Brno 1959.
Cena 21,– Kčs.

8. Brno v minulosti a dnes 2.
Brno 1960.
Cena 33,– Kčs.

9. Brno v minulosti a dnes 3.
Brno 1961.
Cena 30,– Kčs.
Rozebráno.

10. Brno v minulosti a dnes 4.
Brno 1962.
Cena 32,— Kčs.

Nákladem archivní správy ministerstva vnitra v Praze vyšlo:

11. J. Dřímal
Archiv města Brna.
Průvodce po fondech a sbírkách.
Praha 1956.
Cena 23,35 Kčs.

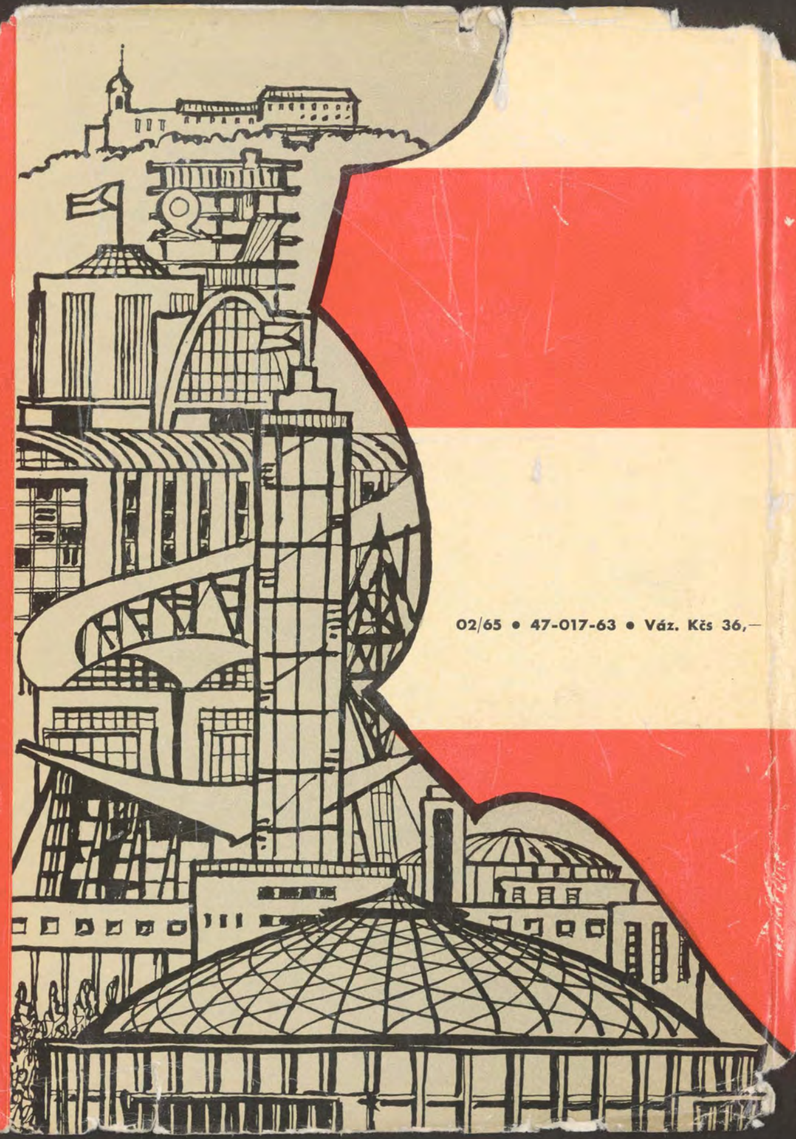

02/65 • 47-017-63 • Váz. Kčs 36,–

BRNO v minulosti a dnes

5

1963

ARCHIV MĚSTA BRNA
H 8751
Grafia 13 - 1750/60

BRNO v minulosti a dnes

BRNO V MINULOSTI A DNES

Sborník řídí komise pro dějiny města Brna při Historickém ústavu ČSAV, která si klade za úkol připravit velkou syntézu dějin Brna. Politickým dějinám města poválečných let jsou věnovány aktuální obsáhlé příspěvky J. Mlýnského o upevňování a rozšiřování výsledků národní a demokratické revoluce v Brně, V. Nekudy o minulosti Horních Heršpic a V. Peši o brněnském ilegálním časopise, který vycházel za války. K poznání zemědělské výroby v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu je zaměřena studie J. Jiráska o Moravské hospodářské společnosti. K. Fojtík vylíčil jednu stránku života dělnické třídy v minulosti, bydlení v činžovních domech. J. Dřímal pokračuje ve svých objevných a přehodnocujících studiích k dějinám Brna v 15. a 16. století a zařazuje události v Brně do širšího moravského rámce. Kulturními dějinami města se zabývá Zd. Jeřábková v článku o vztahu Josefa Merhauta k Národnímu divadlu a B. Samek ve studii věnované dějinám brněnské radnice. Nové směry regionálnímu historickému bádání ukazuje metodicky průkopná monografie J. Vytisky o vzniku a vývoji brněnské průmyslové oblasti na přelomu 18. až 19. století. Kromě těchto větších studií obsahuje sborník četné menší články, příspěvky a zprávy.

KRAJSKÉ NAKLADATELSTVÍ V BRNĚ

AR
Grafia

BRNO
V MINULOSTI A DNES

BRNO

V MINULOSTI A DNES

Sborník příspěvků
k dějinám a výstavbě Brna

V

Brno 1963

KRAJSKÉ NAKLADATELSTVÍ V BRNĚ

ARCHIV MĚSTA BRNA

ad H 8757 [2125]

Řídí komise pro dějiny Brna při Historickém ústavu ČSAV (nám. Rudé armády 9/1): J. Dřímal, předseda (Archiv města Brna), V. Burian (Archiv města Brna), K. Fojtík (Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV), D. Jeřábek (Filosofická fakulta), J. Jirásek, tajemník redakce (HÚ ČSAV), F. Jordán (Filosofická fakulta), J. Kolejka (Filosofická fakulta), V. Peša (HÚ ČSAV), A. Ševčík (Archivní oddělení KSMV) a O. Toman (Muzeum města Brna).

Adresa administrace sborníku „Brno v minulosti a dnes":

Brno, náměstí Družby národů 1, Archiv města Brna.

OBSAH

STUDIE

Jaroslav Mlýnský, Upevňování a rozšiřování výsledků národní a demokratické revoluce v Brně 11
Vladimír Nekuda, Z minulosti Horních Heršpic (dokončení) 32
Karel Fojtík, Dům na předměstí (Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně) 45
Zdenka Jeřábková, Josef Merhaut a dramaturgie Národního divadla v Brně v letech 1885–1905 69
Jiří Jirásek, Moravská hospodářská společnost do roku 1811 91
Jaroslav Dřímal, Sociální boje v moravských královských městech ve 20. letech 16. století 114
Bohumil Samek, Brněnská radnice 168

MATERIÁLY

Václav Peša, Brněnský ilegální časopis „Boj o zítřek" (březen–duben 1945) 197

DROBNOSTI

Marie Bednaříková, Činnost organizací proletářské solidarity na Brněnsku v letech 1931–1932 229
František Priester, Nad posledním zápisníkem soudruha Emanuela Klímy 235
Josef Pavlík, Hybešův spolek pro stavbu zdravých a laciných obydlí (Příspěvek k obrazu dělnického družstevního hnutí na Brněnsku poč. 20 stol.) 238
Jaroslav Marek, Za Rudolfem Urbánkem 245
Štěpán Vlašín, Brno v díle Čestmíra Jeřábka (K sedmdesátinám spisovatelovým) 252
Alois Gregor, Život a dílo Františka Mareše (Příspěvek k poznání brněnského kulturního života v druhé půli 19. stol. a v posledních letech předpřevratových) 259
Karel Holešovský, K ilustrační tvorbě brněnského období Petra Dillingra 266
Michael Vaňáček, K dějinám požárů a protipožární ochrany v Brně. (Ke stému výročí založení hasičského sboru v Brně) 274

ZPRÁVY A LITERATURA

Moravská galerie v Brně *(Jiří Hlušička)* 285
Brněnská tělovýchova a sport *(Libor Studený)* 290
Přehled brněnských historických časopisů za rok 1961–1962 *(Milada Musilová)* 295
Písemnosti železářských a strojírenských podniků Brněnska do znárodnění *(Ivan Štarha)* 300

Materiály podnikového archívu Rosické uhelné doly *(Edmund Knesl – Alois Kolář)* 307

ROZPRAVA Č. 5

Josef Vytiska, Brněnská průmyslová oblast v první polovině 19. století 311

БРНО

В ПРОШЛОМ И В НАСТОЯЩЕМ

Сборник статей по истории и строительстве г. Брно
V/1963

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ярослав Млынски, Укрепление и расширение итогов национальной и демократической революции в г. Брно 11
Владимир Некуда, Из прошлого брненского предместья Горни Гершпице (Окончание) 32
Карель Фойтик, Дом на предместьи (Этнографическая статья о жизни обитателей доходного дома в г. Брно) 45
Зденка Ержабкова, Иосиф Мергаут и драматургия Национального Театра в г. Брно в 1885—1905 годах 69
Иржи Ирасек, Моравское Хозяйственное Общество до 1811 года . 91
Ярослав Джимал, Социальные бои в моравских королевских городах в 20-х годах XVI века 114
Богумил Самек, Брненская ратуша 168

МАТЕРИАЛЫ

Вацлав Пеша, Брненский нелегальный журнал „Boj o zítřek" (Борьба о завтрашний день) (март—апрель 1945 г.) 197

КРАТКИЕ СТАТЬИ

Мария Беднаржикова, Деятельность организаций пролетарской солидарности в Брненской области в 1931—1932 годах . . . 229
Франтишек Пристер, Над последней записной книжкой тов. Эмануила Климы 235
Иосиф Павлик, Общество Гибеша для строительства здоровых и дешевых жилищ (Заметка по образу рабочего кооперативного движения в Брненской области в начале XX века) 238
Ярослав Марек, За Рудольфом Урбанеком 245
Степан Влашин, Брно в творчестве Честмира Ержабека (К семидесятилетию писателя) 252

Алоис Грегор, Жизнь и творчество Франтишека Мареша (Заметка для познания брненской культурной жизни во второй половине XIX и в начале XX веков 259
Карель Голешовски, К иллюстративному творчеству брненского периода Петра Диллингера 266
Михаил Ванячек, К истории пожаров и противопожарной охраны в г. Брно (К сотой годовщине основания брненской пожарной команды) 274

СООБЩЕНИЯ И ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Моравская галерея в г. Брно *(Иржи Глушичка)* 285
Брненская физкультура и спорт *(Либор Студены)* 290
Обзор брненских исторических периодических изданий за 1961—1962 годы *(Милада Мусилова)* 295
Документация железоделательных и строительных предприятий Брненской области до национализации в 1945 г. *(Иван Штарга)* 300
Материалы архива на предприятии Росицкие Угольные Шахты *(Едмунд Кнесл—Алоис Коларж)* 307

БОЛЬШАЯ СТАТЬЯ № 5

Иосиф Вытиска, Брненская промышленная область в первой половине XIX века 311

BRNO

IN DER VERGANGENHEIT UND GEGENWART

Sammelschrift zur Geschichte und Aufbau von Brno
V/1953

INHALT

STUDIEN

Jaroslav Mlýnský, Festigung und Verbreitung der Ergebnisse der nationalen und demokratischen Revolution in Brno 11
Vladimír Nekuda, Aus der Vergangenheit von Horní Heršpice (Ende) . . 32
Karel Fojtík, Das Haus in der Vorstadt (Eine etnographische Untersuchung des Lebens der Bewohner eines Zinshauses in Brno) 45
Zdenka Jeřábková, Josef Merhaut und die Dramaturgie des Nationaltheaters in Brno in den Jahren 1885–1905 69
Jiří Jirásek, Die mährische Ackerbaugesellschaft bis zum Jahre 1811 . . 91
Jaroslav Dřimal, Die sozialen Kämpfe in den mährischen königlichen Städten in den 20. Jahren des 16. Jahrhunderts 114
Bohumil Samek. Das Rathaus von Brno 168

MATERIALIEN

Václav Peša, Die illegale Zeitschrift „Boj o zítřek" [Der Kampf um den morgigen Tag] (März-April 1945) 197

KLEINIGKEITEN

Marie Bednaříková, Die Tätigkeit der Organisationen der proletarischen Solidarität in dem Gebiet von Brno in den Jahren 1931–1932 229
František Priester, Das letzte Notizbuch des Genossen Emanuel Klíma 235
Josef Pavlík, Hybeš's Verein für den Bau gesunder und billiger Wohnungen (Ein Beitrag zum Bild der Arbeitergenossenschaftsbewegung im Gebiet von Brno am Anfang des 20. Jahrhunderts) 238
Jaroslav Marek, Rudolf Urbánek (Nachruf) 245
Štěpán Vlašín, Brno in Werken von Čestmír Jeřábek (anlässlich des 70. Geburtstages des Schriftstellers) 252
Alois Gregor, František Mareš, sein Leben und Werk (Ein Beitrag zur Kenntnis des Kulturlebens in Brno in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und in den letzten Jahren vor dem Umsturz) 259
Karel Holešovský, Das Illustrationswerk Petr Dillinger's aus der Zeit seines Wirkens in Brno 266
Michael Vaňáček, Zur Geschichte der Brände und des Feuerschutzes in Brno (Zum 100. Jahrestag der Gründung der Feuerwehr in Brno) . . 274

NACHRICHTEN UND BIBLIOGRAPHIE

Die mährische Galerie in Brno *(Jiří Hlušička)* 285
Die körperliche Erziehung und Sport in Brno *(Libor Studený)* 290
Übersicht der historischen Zeitschriften von Brno in den Jahren 1961–1962 *(Milada Musilová)* 295
Die Schriftstücke der Eisen- und Maschinenbetriebe des Gebietes von Brno bis zu ihrer Nationalisierung *(Ivan Štarha)* 300
Materialien des Unternehmungsarchivs Rosické uhelné doly (Steinkohlenbergwerke in Rosice) *(Edmund Knesl–Alois Kolář)* 307

ABHANDLUNG NR. 5

Josef Vytiska, Das Industriegebiet von Brno in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts 311

O dějinách města Brna se psalo velmi často. Pozoruhodné výsledky přinesly v minulosti jen některé monografické práce o dílčích otázkách vývoje města, kdežto dřívější pokusy o syntetické vylíčení historie Brna brzy zastaraly. Ovšem monografické studie nepokrývaly rovnoměrně všechny úseky dějin města a některá významná časová údobí i důležitá fakta v nich byla opomenuta. Bylo to proto, že monografie vznikaly často nahodile bez nějakého celkového plánu hlavně podle zálib jednotlivých autorů. Rozvojem historické vědy bylo mnoho těchto prací po metodické i faktografické stránce překonáno a tak vyvstávala potřeba nových dějin města Brna, dějin, které by plně vyhovovaly naší socialistické společnosti.

Úkolu organizovat a řídit práci na přípravě nového syntetického díla „Dějiny města Brna" se ujala Komise pro dějiny Brna, jež se ustavila při brněnské pobočce Historického ústavu Československé akademie věd a zahájila činnost koncem roku 1958. Komise sdružila pracovníky nejdůležitějších brněnských vědeckých institucí, jež mají v programu a plánu také zahrnut výzkum minulosti Brna, a vytvořila z nich početný kolektiv autorů a spolupracovníků. Tento kolektiv již ukončil první etapu práce, když napsal podrobnou osnovu syntézy, která obsáhne dějiny Brna od nejstarších dob až do současnosti, tj. od počátku lidského osídlení v prostoru soutoku Svratky a Svitavy až k dnešnímu socialistickému městu.

Nyní členové kolektivu připravují rukopis, aby se „Dějiny města Brna" co nejdříve dostaly do rukou čtenářů. Dějiny budou napsány na vědeckém podkladě, ale přístupnou formou pro široký okruh čtenářů. Ukáží slavnou a bohatou minulost města, například význam a postavení Brna ve starém českém státě, v období rozvoje průmyslu i počátků organizovaného dělnického hnutí, v letech předmnichovské republiky, ukáží přínos jeho obyvatel na rozmachu hnutí odporu proti okupantům za znovudobytí svobody v roce 1945, na vítězství dělnické třídy a všeho pracujícího lidu nad buržoazií v Únoru 1948 i při budování a rozvoji naší krásné socialistické vlasti.

Pro přípravu syntetického díla jsou velkou pomocí stati i materiály uveřejňované pravidelně každoročně ve sborníku „Brno v minulosti a dnes", který vydává Krajské nakladatelství v Brně pro Archiv města Brna. Jestliže letos vychází již pátý ročník sborníku, je tomu tak proto, že se Komise pro dějiny Brna setkala u vedoucích funkcionářů Městského národního výboru v Brně s nevšedním pochopením pro svou práci i s účinnou morální a hmotnou podporou.

Pět dosud vydaných ročníků zpřístupnilo širší veřejnosti na dvě stě příspěvků k dějinám města Brna od stručných informací o činnosti různých brněnských vědeckých a jiných pracovišť, přes kratší a delší články, až po objemné vědecké rozpravy. Řada statí je věnována starší i nedávné historii našeho města (dějinám dělnického hnutí, národně osvobozeneckému boji, vývoji po roce 1945), dále dějinám brněnského divadla, hudby, literatury atp.

Pro autory i redakci je potěšitelné zjištění, že naše veřejnost přijímá sborník „Brno v minulosti a dnes" příznivě a že jej čte. Tato důvěra však současně zavazuje k dalšímu zkvalitňování práce, aby zájem čtenářů o její výsledky stále vzrůstal.

Komise pro dějiny města Brna

Jaroslav Mlýnský

UPEVŇOVÁNÍ A ROZŠIŘOVÁNÍ VÝSLEDKŮ NÁRODNÍ A DEMOKRATICKÉ REVOLUCE V BRNĚ

Porážkou fašistického Německa a osvobozením našich zemí Sovětskou armádou začalo nové období našich dějin. Národně osvobozenecký boj českého a slovenského lidu proti okupantům vyústil v národní a demokratickou revoluci, jejímž výsledkem bylo nastolení lidově demokratické moci v ČSR.

I v Brně byla spojena obnova mírového života s bojem za uskutečnění Košického vládního programu jako programu naší národní a demokratické revoluce. Tento boj byl úspěšný. Byly vytvořeny národní výbory jako nové orgány lidové moci, zahájena národní očista, úspěšně obnovován hospodářský život města i upevňována jednota pracujících v rámci Národní fronty. Ekonomicky byly tyto výsledky upevněny znárodněním největších brněnských podniků. Iniciátory budovatelského úsilí brněnských pracujících byli komunisté, kteří stáli v čele boje za splnění požadavků Košického vládního programu.

Důležitou událostí v politickém zápase předúnorového období byly volby v květnu 1946, které se měly a mohly stát měřítkem politické a ideové vyspělosti širokých lidových vrstev a důležitým činitelem pro další vývoj lidové demokracie a revoluce. Buržoazie byla přesvědčena, že ve volbách dosáhne úspěchu, který jí umožní postupné odbourávání revolučních vymožeností, získaných v průběhu roku 1945 a počátkem roku 1946 národní a demokratickou revolucí. Avšak volby 26. května přinesly vítězství Komunistické straně Československa v celostátním měřítku a také na Moravě. Výsledek voleb upevnil lidovou demokracii i Národní frontu a přinutil buržoazní představitele k další „podmíněné" spolupráci s komunisty. Výrazné bylo vítězství KSČ i v okrese Brno-venkov, kde přes tradiční silné postavení lidové strany získala KSČ 42 % hlasů. V Brně-městě získala KSČ 32 % hlasů a byla předstižena o 1765 hlasů národními socialisty, kteří tak získali hlasy 33 % voličů. Bylo to způsobeno tím, že KSČ neprosadila výrazněji svůj vliv mezi maloburžoazními vrstvami ve městě. Lidová strana získala v Brně 18 % hlasů, sociální demokracie 15 %.

Při posuzování politického a hospodářského vývoje Brna po volbách v roce 1946 nelze však tento fakt jistých volebních úspěchů národních socialistů ve městě přeceňovat. Vždyť Brno bylo sídlem Zemského národního výboru, jeho rady i předsednictva, tedy orgánů, které řídily práci národních výborů nižších stupňů a byly jejich odvolací instancí. A zde volby přinesly významný úspěch právě komunistům. V osmdesátičlenném moravskoslezském ZNV měla KSČ 28 zástupců, lidová strana

22, národní socialisté 17 a sociální demokraté 13. Předsedou ZNV se po volbách stal komunista František Píšek, šéfredaktor brněnské Rovnosti a tajemník Národního výboru města Brna. Komunisté vedli významné referáty ZNV, např. bezpečnostní, průmyslový, zemědělský aj. Byla zde i nová vláda v čele s Klementem Gottwaldem, která počátkem července 1946 vyhlásila svůj budovatelský program. A konečně byly v Brně široké masy pracujících, dělnictvo brněnských závodů, jeho odborové a stranické organizace, které byly zárukou, že vymoženosti národní a demokratické revoluce budou uhájeny.

Volbami v květnu 1946 skončilo v podstatě první období boje za rozvíjení revoluce, období realizace Košického vládního programu a ekonomického upevnění politických změn. V červenci 1946 byl přijat a vyhlášen budovatelský program Gottwaldovy vlády. Jeho základní požadavky – vypracování nové ústavy a schválení dvouletého plánu obnovy a výstavby hospodářství – znamenaly další tlak na politické a hospodářské pozice buržoazie a vyvolaly její zvýšenou aktivitu. Začala daleko otevřeněji než dříve vystupovat se svými požadavky, namířenými proti dosavadním výsledkům národní a demokratické revoluce, a získávat stoupence pro podporu své politiky v kruzích kapitalistů a jejich přisluhovačů. V brněnském Národním výboru byla tato povolební koncepce buržoazie přímo vyjádřena v nástupním projevu národně socialistického předsedy Josefa Podsedníka, v němž se přihlašoval k tradici bývalých národně socialistických starostů města Brna.[1]) Na tyto snahy dovedli zástupci KSČ v Národním výboru vždy rozhodně odpovědět, ovšem bylo zřejmé, že boj bude třeba vést nejen na půdě volených orgánů, ale že vzhledem k revolučním změnám, k nimž došlo v poměru sil v prvním roce poválečného vývoje, budou mít i v dalším boji za rozvíjení a upevňování lidové demokracie rozhodující slovo především masy pracujících.

Již krátce po vyhlášení budovatelského programu Gottwaldovy vlády začaly se závody v celé republice připravovat na dvouletý plán. Znárodněný klíčový průmysl, hutě a doly se rychle zotavovaly z těžkých následků války a doháněly lehký průmysl, který zůstal v rukou soukromých kapitalistů a byl válkou daleko méně postižen.

I brněnské závody zahájily přípravu dvouletky. V čele stály stranické a odborové organizace. Šlo především o jednotný postup správ závodů, závodních rad a odborových organizací. Proto byly vytvářeny v důležitých průmyslových podnicích výrobní výbory, kterým bylo uloženo sledovat provozní, technické, správní i sociálně-politické úkoly závodů a podílet se společně s ředitelstvím a správami závodů při sestavování výrobních programů i při zavádění racionalizačních metod. K těmto otázkám proběhly široké diskuse a porady ve všech průmyslových oborech, na nichž byly řešeny problémy pracovních sil i pracovní morálky, otázky výrobní i organizační. 17. srpna konala se v Brně průmyslová konference, na níž byli průmysloví pracovníci země Moravskoslezské seznámeni se základními úkoly dvouletky.

Městské vedení KSČ svolalo v říjnu a listopadu 1946 řadu pracovních porad svých národohospodářských komisí z brněnských obvodů i z velkých závodů a vyslalo na celostátní konferenci národohospodářských komisí 55 pracovníků z Brna.[2]) Hlavní

[1]) Podsedník prohlásil: „Já sám za svoji osobu prohlašuji, že chci zůstat věren tradici bývalých starostů města Brna." Jménem KSČ mu odpověděl V. Matula, že komunisté staví nad tradice stranické tradice národní, které přinášejí prospěch lidu. Archiv města Brna (AMB), plénum ÚNV 28. 6. 1946; Rovnost 8. 8. 1946, str. 5.

[2]) Zpráva III. krajské konference KSČ, Brno 1947, str. 35; Rovnost 17. 8. 1946.

úkoly dvouletky objasnil brněnské veřejnosti i předseda vlády s. Gottwald při své návštěvě v Královopolské strojírně 31. srpna 1946 u příležitosti přejmenování závodu jeho jménem a znovu ve svém vystoupení na líšeňské slavnosti 1. září. Zdůraznil především význam dvouletky pro další cestu k socialismu a nezbytnost pevného semknutí celé Národní fronty v zájmu splnění dvouletého plánu.[3])

Na základě celostátní dohody stran Národní fronty proběhla pak počátkem října 1946 i porada brněnské NF, věnovaná přípravě dvouletky, na níž se strany NF zavázaly úzce spolupracovat, uspořádat společnou manifestaci 28. října i organizovat konferenci NF k dvouletce. Ty také byly 14. října a 15. listopadu uskutečněny po odborové linii za účasti vedoucích činitelů znárodněného průmyslu, vedoucích závodů, ředitelů a předsedů závodních rad a výrobních výborů. Úkoly 2LP postupně projednávaly na svých schůzích všechny závody.[4])

Příprava dvouletky byla provázena i rostoucí iniciativou a pracovní obětavostí pracujících. Komunisté brněnského okresu si dali závazek 100 000 hodin republice. Když se usnesl Svaz české mládeže provést v neděli 27. října mobilizaci mládeže k výstavbě republiky, stalo se toto rozhodnutí podnětem zaměstnancům v kovoprůmyslu k tomu, že se rozhodli pracovat 27. října v národní směně, k níž se přidružili zaměstnanci všech ostatních odvětví, úřadů i ústavů. Národní směny se v Brně účastnilo 35 000 osob, které odpracovaly téměř 240 000 hodin.[5]) Na základě vyhlášky ministerstva sociální péče o tříměsíční pracovní povinnosti mládeže ročníků 1927–1928 v zemědělství odjelo z Brna 4000 účastníků. Z brněnských závodů byly vysílány další desítky strojních brigád na pomoc zemědělství, na zajištění podzimních prací, jimž v čele stáli komunisté. Pokračovali tak ve svém úsilí, jímž se podíleli na úspěšném průběhu žní v roce 1946.[6])

Zvýšené pracovní úsilí v přípravě dvouletého plánu přineslo své výsledky především ve znárodněném brněnském průmyslu. Zbrojovka vyrobila k 1. lednu 1947 již 3406 traktorů, vedle psacích strojů a motorů. Západomoravské elektrárny daly nad plán 34 milionů kWh. Maloměřické cementárny překročily výrobou 225 767 t cementu celoroční plán o 29,5 %. Moravskoslezské vlnařské závody splnily v mykané přízi 120 % plánu, v česané 160 %, tkalcovny mykané příze 105 % atp. Spojené ocelárny n. p. v Brně dosahovaly již v měsíci říjnu a listopadu 1946 109 % plánované výroby. Gottwaldovy závody překročily výrobu nákladních vagónů a staly se nejlepší vagónkou v republice. Překročily i výrobu mostních konstrukcí, výrobu šedé litiny a oceli. Své úkoly splnily Spojené brněnské slévárny a strojírny, Moravskoslezské elektrotechnické závody, Spojené továrny na koberce a nábytkové látky a celá řada dalších podniků.[7]) Dosahovalo se větší úspory času, přecházelo se stále více na sériové montáže, rozvíjela se národní soutěž mezi jednotlivými podniky, jejíž popularizace přinesla své výsledky, především zvýšení pracovních výkonů. 8. prosince 1946 byly vyhlášeny v Brně výsledky 3. kola národní soutěže a odevzdána vyznamenání vítězům.[8])

[3]) *K. Gottwald*, Spisy XIII, str. 194–207.

[4]) Rovnost 11. 10., 15. 10., 26. 11. 1946.

[5]) Rovnost 25. 10., 30. 10. 1946.

[6]) Jen od 14. 4. do 23. 6. 1946 vyjelo z Brna 107 komunistických brigád, v nichž pracovalo 1800 komunistů z 15 brněnských závodů. Odpracovali o nedělích a svátcích 20.369 dobrovolných hodin a opravili 2178 zemědělských strojů.

[7]) Rovnost 21. 11., 3. 12. 1946, 19. 1., 31. 1. 1947.

[8]) Rovnost 10. 12. 1946.

2. ledna 1947 byla pak v Brně dvouletka slavnostně zahájena. Pracující byli ráno po příjezdu na nádraží uvítáni vojenskou hudbou, město bylo vyzdobeno a ve všech závodech promluvili k zaměstnancům ředitelé a předsedové závodních rad. Bylo radostnou skutečností, že v tento den se projevila daleko větší disciplinovanost zaměstnanců než jindy po svátcích, a to podstatným poklesem zmeškaných směn nebo neomluvených hodin.[9])

Úspěšný nástup do dvouletky byl umožněn především tím, že v širokých masách brněnských pracujících rostla neustále autorita stranických i odborových organizací. KSČ měla 1. července 1946 v Brně 42 868 členů a neustále pokračovala v získávání nových i v ideovém a organizačním upevňování svých řad. Závěr roku 1946 a počátek roku 1947 byl ve znamení přeregistrace členstva, jejímž cílem bylo vnitřní zpevnění stranických organizací, posouzení práce každého komunisty i vyloučení těch, kteří se do strany neprávem vloudili. Pro pružnost řízení stranické práce bylo zřízeno 7 samostatných stranických okresů ve městě, přibližně podle obvodových rad. Svou iniciativou i pracovním úsilím získávali si komunisté mezi brněnskými pracujícími stále větší důvěru.[10])

Důležitým činitelem bylo i posilování odborových organizací, jejichž revoluční orgány, závodní výbory, hrály v našem hospodářském i politickém životě významnou úlohu. Ze 144 702 dělníků a zaměstnanců Velkého Brna bylo již 102 203 organizováno v ROH, t. j. 70,6 %. Závodní rady existovaly v 723 závodech a institucích, které měly více než 20 zaměstnanců, v ostatních byli závodní důvěrníci.[11]) Významným činitelem byla jednota odborových organizací v Brně, která se výrazně projevila zejména ve volbách do závodních rad na jaře roku 1947. Pokusy národních socialistů o stavění stranických kandidátek a snahy po poměrném zastoupení jednotlivých stran naprosto ztroskotaly. 996 závodů z 1230 v Brněnském kraji dalo nadpoloviční většinu hlasů jednotným kandidátkám. Přitom komunisté měli v závodních radách nadpoloviční většinu. ROH představovalo tak v Brně praktickou národní jednotu a bylo mocnou zbraní všech pracujících.[12])

Součástí příprav dvouletého plánu byla i reorganizace národních výborů. Pro pružnější řízení a plnění budovatelských úkolů byly zrušeny jednotlivé místní národní výbory v brněnských předměstích a od 1. ledna 1947 nahrazeny deseti obvodními radami, které podléhaly Ústřednímu národnímu výboru. Zastoupení v obvodních radách odpovídalo výsledkům voleb. Ač v nich v rámci celého města byli nejsilnější národní socialisté, v obvodních radách měli nejsilnější pozice komunisté.[13])

Úspěchy brněnských pracujících v přípravě dvouletky se staly trnem v oku reakce.

---

[9]) Rovnost 3. 1., 4. 1. 1947.

[10]) Zpráva III. krajské konference KSČ v Brně 12.–13. 4. 1947, str. 7, 13, 18. V důsledku přeregistrace bylo v Brně vyloučeno 3779 členů. – V mnoha případech šlo o zrušení tzv. dvojího členství, v závodní i místní organisaci.

[11]) Zpráva Krajské všeodborové konference 1947, str. 15.

[12]) Zpráva III. krajské konference KSČ 1947, str. 47.
Zpráva Krajské všeodborové konference 1947, str. 15, 17.
Rovnost 23. 3. 1947. Výsledky voleb v nejdůležitějších brněnských závodech – hlasy pro jednotnou kandidátku (v procentech): Továrna na koberce 94,3; Bří Uxové 90,9; Zbrojovka Líšeň 85,2; Avion Brno 100; Společnost pro chemickou a hutní 81,1; Streblovy závody 82,9; Dělpe Brno 88,9; Státní civilní letiště 95,8; B. Hlaváč 100; Ergon Brno 90,6; Škodovka Brno 89,6; ČSD Brno 92,8; Moravskoslezské plynárny 96,2; Moravskoslezské vlnařské závody 92,7; Královopolská strojírna 81,8; ZME Cejl 78,8; Zbrojovka Zábrdovice 72,7; První brněnská 76,1 atd.

[13]) Počty mandátů v obvodních radách:

Zatím co závody a podniky usilovaly o plnění výrobních plánů a komunisté i závodní rady vysvětlovali hlavní zásady a úkoly dvouletky, snažila se reakce i v Brně celou myšlenku dvouletky zdiskreditovat. Smutnou úlohu zde sehrál předseda národně socialistické strany Zenkl, který svého projevu v Brně 1. září 1946 využil k útokům na budovatelské úsilí našeho lidu, proti pracovním brigádám a k úvahám o teroru a potlačování demokracie v Československu. Jeho projev divně kontrastoval s budovatelským vystoupením Klementa Gottwalda na líšeňské slavnosti týž den. Ve svém štvaní nezůstal pozadu ani předseda Národního výboru města Brna Podsedník: na veřejné schůzi ostře napadl dvouletku, předem prohlašoval, že stejně nemůže být splněna.

Ačkoliv strany Národní fronty přijaly usnesení o společném zajišťování vládního dvouletého plánu, v němž odsoudily stranické zneužívání hospodářských obtíží, brněnský národně socialistický a lidovecký tisk začal psát ve zcela opačném duchu.[14]) Když v rámci nasazení mládeže na tříměsíční brigádu do zemědělství se vrátilo 4000 brněnských účastníků, kteří se v pohraničí osvědčili, předbíhal se národně socialistický a lidovecký tisk v líčení „bídy a mravní spouště", kterou tam mládež musela prožít. Když i na radě ZNV byla účast brněnské mládeže kladně zhodnocena a komunisté podali návrh na veřejné poděkování, vystoupili zástupci lidovců ostře proti s tím, že celá akce byla neúspěšná a že „dosažený hmotný prospěch se nevyrovná škodám zdravotním a mravním". Komunisté však přece veřejné poděkování mládeži prosadili.[15])

Prostředkem reakce k narušování 2LP se stala i distribuce. Reakce se zde opírala o soukromokapitalistický živel ve velkoobchodě i maloobchodě. Již v létě a na podzim 1946 brněnské velkoobchody zeleninou znemožnily vykoupení přebytků zeleniny na jižní Moravě a způsobily zásobování obyvatelstva velké ztráty. V Brně se v prodeji jevil vážný nedostatek obuvi a textilu v obchodech, zatím co na černém trhu za vysoké ceny jich bylo dostatek. Neobyčejně se rozšířila šmelina a černý obchod s potravinami. Zásahy kontrolních hospodářských orgánů i SNB nestačily těmto snahám zabránit.[16])

Obvodní rada	KSČ	ČSL	SD	NS	Obvodní rada	KSČ	ČSL	SD	NS
1	7	5	4	8	6	6	3	3	6
2	7	3	2	6	7	6	2	2	5
3	4	3	2	6	8	5	2	2	4
4	6	3	3	6	9	4	3	1	4
5	7	3	3	5	10	6	3	1	2

(AMB, plenum ÚNV 12. 12. 1946.)

[14]) Rovnost 21. 9. 1946, 16. 10. 1946; Slovo národa 3. 10. 1946.

[15]) Slovo národa 27. 10. 1946; SAB (Státní archív Brno), B 280, rada ZNV 22. 10. 1946, 23. 12. 1946. 7. 1. 1947.

[16]) SAB, B 280, rada ZNV 10. 12. 1946, 17. 12. 1946.

V této situaci přišla KSČ v prosinci 1946 s návrhem zákona proti šmelinářům. Podařilo se jí prosadit v radě Zemského národního výboru náhlá opatření pro jejich stíhání. Obrátila se k pracujícím brněnských závodů a podniků a během prosince 1946 a ledna 1947 se uskutečnila v brněnských podnicích řada schůzí a aktivů, z nichž byly zasílány vládě, ministerstvu vnitřního obchodu i přímo s. Gottwaldovi rezoluce, v nichž brněnští pracující žádali pro šmelináře nejpřísnější tresty – včetně trestu smrti.[17]) Pod dojmem tohoto silného tlaku pracujících byl zákon proti šmelinářům v únoru 1947 přijat a umožnil ráznější zásahy proti rozvratníkům našeho hospodářství.

Avšak základní oblastí, v níž se i brněnští buržoazní činitelé, zastupovaní především nár. socialistickou a lidovou stranou, pokoušeli zasáhnout revoluční vývoj, byla jejich snaha o zastavení dalšího znárodňování a o tzv. restituci, tj. o přidělování průmyslových konfiskátů do rukou soukromníků. Tím chtěli dosáhnout podstatného posílení soukromokapitalistického sektoru v hospodářství a komplikovat vývoj znárodněného průmyslu.

Ve svém tažení proti znárodnění používali nejrůznějších argumentů: dokazovali, že za znárodněním byla definitivně udělána tečka již v říjnu 1945, argumentovali Košickým vládním programem, projevovali obavy o národní hospodářství, bude-li znárodněný sektor příliš silný, naříkali, že se znárodněním snižuje daňová základna, což není k prospěchu země, z kapitalistických kolaborantů a zrádců dělali uvědomělé vlastence atp. Reakce zuřivě útočila zejména na závodní rady a odborové organizace a upírala jim právo zasahovat do rozhodování o znárodňování nebo restitucích, mluvila o porušování ústavy. Za pomoci svých právníků pokusila se již počátkem roku 1946 zrušit národní správu firmy Klazar, továrny na koberce; podařilo se jí prosadit, že Národní výbor zrušil národní správu fy Blasberger a vrátil podnik majiteli, odvolala národní správu fy Ráček a jmenovala jinou, složenou z bývalých spolupracovníků majitele, a to proti vůli závodní rady. Až do února 1948 zůstala restituce tohoto podniku předmětem sporu, během něhož používal majitel soudního jednání, korupce i jiných metod. Stejný případ byl u fy Skarolek, chemická čistírna v Brně. Podařilo se zrušit usnesení rady ZNV o konfiskaci podniku bří Krčmářové v Brně, zabránit rozšíření národních správ konfiskátů, zabývajících se výrobou likérů a dosáhnout toho, že jednání o řadu konfiskátů v Brně bylo vzato z pořadu. Národní socialisté a lidovci se postavili proti projednávání návrhu zákona o vyvlastnění léčebných ústavů a sanatorií a jejich přičlenění k veřejným nemocnicím. A pod rouškou boje „za práva samosprávy" zahájili rozsáhlé tažení proti znárodněné brněnské teplárně. Využili k tomu schvalování rozpočtu NV na rok 1947 a dokazovali, že znárodněním byla obec zbavena příjmu, a požadovali vrácení teplárny do správy města. Zástupci KSČ však velmi jasně dokázali, že zde nejde o samosprávné, nýbrž o soukromokapitalistické zájmy, o útok na znárodnění a o snahu svést schodek městského rozpočtu na komunisty. Tyto útoky se znovu opakovaly v debatách o rozpočtu ÚNV na rok 1948.[18])

Současně se snahami o restituci konfiskovaných podniků snažila se reakce posi-

[17]) Rovnost 19. 12., 20. 12., 21. 12. 1946.

[18]) SAB, B 280, rada ZNV 8. 10. 1946, 17. 9., 29. 10.; Rovnost 27. 2. 1946; 3. plénum ZNV 20. 2. 1946; 6. plénum ZNV 12. 11. 1946; SAB, B 280, rada ZNV 15. 6. 1946; rada ÚNV Brno 13. 6. 1946; Zpráva o činnosti III. krajské konference ROH 1949, str. 34. SAB, B 280, rada 20. 5. 1947, 8. 7. 1947, 22. 10. 1946. SAB, B 280, rada 22. 4. 1947. AMB, rada ÚNV 13. 12. 1946, 14. 1. 1947, plénum ÚNV 10. 6. 1947.

lovat soukromé podnikání i neustálým povolováním nových živností. V Brně přibylo od osvobození do 31. prosince 1946 976 nových živností a jeden maloobchod připadal již na každých 122 obyvatel. Když rada Národního výboru projednávala vyhlášku ministerstva vnitřního obchodu, snažící se upravit tento nezdravý jev, usnesli se zástupci ostatních stran proti hlasům komunistů na ostrém protestu proti tomuto opatření ministerstva.[19])

Avšak dělnictvo brněnských závodů, vedené stranickými organizacemi a závodními výbory, bylo rozhodnuto nepřipustit obnovu kapitalistického panství v závodech a zasazovalo se ze všech sil o to, aby konfiskáty do soukromých rukou předávány nebyly, ale byly přičleňovány k národním podnikům. Dělnictvo nechtělo připustit návrat kapitalistů – ani těch, na které se dekrety o kolaborantství nevztahovaly. Toto stanovisko jasně vyjádřil jménem KSČ na zasedání pléna ZNV průmyslový referent dr. Bohumil Hochman: „Chci říci, že nikdy nepřipustíme do našich továren staré kumštýře a staré schopné kapitány průmyslu... protože nám nemohou v znárodňování podniků pomoci."[20])

Boje o další znárodnění a restituce probíhaly v Brně již od počátku roku 1946. Zaměstnanci továrny na usně a. s. dříve V. Laseker a současně továrny na kůže bří Buchbergerové v Brně spontánně žádali ministerstvo průmyslu o zestátnění. Osazenstvo fy Blasberger podalo odvolání proti zrušení národní správy a uvedlo nové důkazy o tom, že majitel se stal z čsl. státního příslušníka maďarským. Ke Zbrojovce byly připojeny různé mechanické dílny na přání osazenstva a proti vůli národních správců. Důležitou kapitolou zápasu pracujících za znárodnění národních správ byla i pracovní porada vedení a zástupců dělnictva jihomoravských kožedělných závodů pod národní správou, svolaná KOR v Brně 6. ledna 1947. Delegáti ve své rezoluci vládě, ÚRO i ZNV ukazovali, jak nejednotné řízení výroby brzdí rozvoj podniků a žádali přičlenění celé řady závodů ke znárodněnému podniku Dekva.[21])

Avšak v boji proti restitučním snahám buržoazie bylo třeba volit i rozhodnější formy – přecházet od závodních schůzí a rezolucí ke stávce jako mohutné zbrani pracujících proti reakci. Již osazenstvo znárodněné Klazarovy továrny pohrozilo protestní stávkou, kdyby bývalý ředitel firmy nebo některý z jeho propuštěných přisluhovačů se měl do podniku vrátit, nebo kdyby dosavadní národní správa měla být zrušena. Nejrozhodněji však vystoupilo brněnské dělnictvo proti předání konfiskovaných stavebních podniků do soukromých rukou.

Za okupace vytvořili Němci v Brně řadu stavebních firem, dobře vybavených stroji i značným počtem zaměstnanců, které po osvobození představovaly hospodářsky velmi důležité podniky. Byla na ně uvalena národní správa a osazenstvo bylo přesvědčeno, že budou také pojaty do znárodnění. Avšak od počátku roku 1946 začaly se projevovat snahy po zrušení národních správ a po rozdělení těchto podniků

[19]) AMB, Zpráva v radě ÚNV 14. 2. 1947.

[20]) SAB, B 280, 6. plénum ZNV 12. 11. 1946.

[21]) SAB, PC-IX, f. 190; Rovnost 23. 2., 16. 2. 1946, 7. 1. 1947. Šlo o tyto podniky:
Brněnská továrna na kůže, a. s., nár. správa v Brně.
Oto Novotný & Co, továrna na usně, nár. správa, Znojmo.
A. Buchbergera synové, továrna na usně, nár. správa, Znojmo.
Rochleder a spol., továrna na kufry, nár. správa, Mikulov.
Hynek Trojánek, továrna na obuv, nár. správa, Město Žďár.
Eugen Nowák, továrna na obuv, nár. správa, Brodek.
K. Brettschneider, továrna na kožené zboží, nár. správa, Šumperk.
W. Weise, jirchárna, nár. správa, Rýmařov.

soukromým stavebním firmám. Tažení zahájilo brněnské společenstvo stavitelů. Proto závodní rady šesti největších konfiskovaných stavebních podniků, které sdružovaly více než 1700 zaměstnanců, postavily se proti tomuto řešení. Jejich dělnictvo bylo pobouřeno především tím, že ostatní soukromokapitalistické brněnské firmy při své mzdové politice používaly vůči dělnictvu stejných metod jako v buržoazní republice. Proto se proti zrušení národní správy postavila i konference 2500 stavebních dělníků a zaměstnanců Velkého Brna.[22])

Do rozhodujícího stadia se celá záležitost dostala koncem roku 1946, kdy v rámci přípravy dvouletého plánu bylo jasné, že soukromokapitalistický stavební průmysl se bude snažit na výstavbě republiky především vydělávat.[23])

Přitom zachování velkých firem s příslušným strojním vybavením umožňovalo i další technický rozvoj ve stavebnictví. Jen tak bylo možno zajistit velké úkoly stavební dvouletky. Proto se stavební zaměstnanci na popud KSČ na své schůzi 16. 12. 1946 usnesli na rezoluci vládě, aby 6 největších stavebních firem v Brně bylo znárodněno a ostatní národní správy ponechány po dobu 2LP. 31. ledna 1947 předložili komunisté v radě Ústředního národního výboru konkrétní návrh na zřízení „národního stavebního podniku" v Brně. Národní socialisté a lidovci se okamžitě postavili proti a 7. března se jim podařilo proti hlasům komunistů a sociálních demokratů (14 : 11) zamítnout návrh s tím, že o tom musí rozhodovat vláda a parlament.[24])

Protože však ve vládě se dařilo reakci jednání o stavebnictví oddalovat, rozhodl 24. února krajský svaz ROH zaměstnanců ve stavebnictví vyhlásit protestní půlhodinovou stávku na počátek března a vyzval ostatní odborové svazy, aby stávku stavebníků podporovaly. Ve svém jednotném postupu bylo dělnictvo upevněno i významnou manifestací ROH v Brně, na níž Antonín Zápotocký, předseda ÚRO, zdůraznil, že ROH nepřipustí zakládání dalších kapitalistických podniků a nedopustí, aby se konfiskáty dostaly do rukou soukromníků.[25])

11. března 1947, právě když rada ZNV projednávala návrh průmyslového referenta dr. Hochmana na znárodnění brněnských stavebních konfiskátů, byla stávka stavebního dělnictva vyhlášena. Práci zastavily všechny stavební podniky, maloměřické cementárny i všechny cihelny. Ke stávce stavebníků se přidalo dělnictvo lučebních závodů, ostatní závody vyjádřily svou solidaritu rezolucemi. Asi 1500 stávkujících přišlo před budovu Zemského národního výboru a vyslalo 100člennou delegaci, vedenou tajemníkem KOR a poslancem za KSČ Josefem Kapounem za předsedou ZNV Františkem Píškem. Delegace tlumočila nespokojenost stavebního dělnictva nad otálením ve věci znárodňování stavebních konfiskátů a předala s. Píškovi protestní rezoluce ze 101 brněnského závodu. S. Píšek vyšel ze zasedání mezi zástupce dělnictva, zdůraznil souhlas s požadavky i to, že je bude tlumočit předsedovi vlády s. Gottwaldovi. Jednání rady ZNV pak pokračovalo, zatímco dělnictvo čekalo na chodbách ZNV na odpověď rady. Po bouřlivé debatě, v níž se zástupci národně socialistické a lidové strany postavili proti znárodnění a za združ-

[22]) Rovnost 17. 2. 1946, str. 2, 28. 2. 1946, str. 2.

[23]) Jediné dva tehdy existující národní podniky stavební v ČSR, sdružující 3353 zaměstnanců (z celkového počtu 95.000 zaměstnanců ve stavebnictví), nabízely jednu stavební jednotku za 240.000 Kčs, zatímco soukromé firmy za 360.000–380.000 Kčs. (SAB, B 280, rada ZNV 11. 3. 1947.)

[24]) Rovnost 28. 12. 1946, str. 2, AMB, rada ÚNV 31. 1. 1947, 7. 3. 1947.

[25]) Rovnost 6. 3. 1947, str. 1, 11. 3. 1947, str. 1–2.

stevnění, bylo radou rozhodnuto doporučit vládě urychlené projednání otázek stavebních konfiskátů.

Reakce v Brně byla zaskočena – nepodařilo se jí prosadit předání těchto podniků do soukromých rukou, ani vytvořit jinou variantu – „všeužitečný stavební podnik v Brně". Byla nucena ustoupit tlaku lidu. Na této skutečnosti nemohly už nic změnit její dodatečné útoky na SNB, který prý zcela zklamal, když nebyl nasazen proti stávkujícím, ani dovolávání se toho, že ROH narušuje stávkami dvouletý plán.[26])

Tento rozhodný postoj brněnských pracujících pod vedením KSČ tvořil tak součást celkového úsilí dělnické třídy v Československu a pomáhal tak nejen mařit pokusy buržoazní reakce o restituci konfiskovaných podniků, ale přispěl i k uzavření dohody, kterou byla nucena buržoazie přijmout v rámci Národní fronty v březnu 1947 a podle níž souhlasila, aby ty konfiskáty, které znamenaly doplňování výrobního programu znárodněných podniků, byly k nim přičleněny.

Další významnou oblastí boje za upevnění lidově demokratického zřízení se stala v letech 1946–47 národní očista. Mimořádný lidový soud pro stíhání německých zločinců, kolaborantů a zrádců byl zřízen v Brně již koncem května 1945 a jako vůbec první v republice zahájil činnost již 8. června 1945.[27])

V dalších měsících zasedal pak často, v některých obdobích téměř denně. Postupně se vytvořilo 6 senátů lidového soudu s 5 veřejnými žalobci, které za první rok své činnosti, do 31. května 1946 projednaly celkem 875 případů. Vynesly 14 rozsudků smrti (přitom 26 obžalovaných, pro něž byl navržen trest smrti, zemřelo dříve), 19 rozsudků na doživotí, 640 rozsudků na 4977 let. 161 případů bylo postoupeno řádným soudům a 93 obžalovaných osvobozeno.[28]) V tomto období byly před soud postaveny jen případy naprosto jasné – významní konfidenti a zejména příslušníci gestapa byli stále ještě vyšetřováni, aby napomohli k odhalení různých gestapáckých sítí i spáchaných zvěrstev na českém lidu.

V tomto období počínaly si lidové soudy vcelku rozhodně a nekompromisně zcela v duchu Košického vládního programu. Buržoazní reakce se ještě neodvažovala pod dojmem revoluční situace vystoupit s přímou obhajobou kolaborantů a zrádců. Bylo třeba stále počítat s tím, že brněnská veřejnost má v živé paměti zvěrstva nacistů v Kounicových kolejích, na právnické fakultě, na Špilberku, v táboře Pod kaštany a jinde.

Vzhledem k tomu, že v průběhu roku po osvobození nezvládli lidové soudy množství případů a že bylo třeba konat další šetření, byla činnost lidových soudů zákonem ze dne 8. července 1946 č. 149 prodloužena nejdříve do 8. ledna 1947 a pak s konečnou platností do 3. května 1947.[29]) V tomto období rozjela se teprve činnost lidového soudu v Brně na plné obrátky: projednal za tento rok 1356 případů. Šlo vesměs o nejvýznamnější gestapáky, působící v Brně, z nichž se brněnské bezpeč-

[26]) SAB, B 280, rada ZNV 11. 3. 1947, 18. 3., 25. 3.; Rovnost 12. 3. 1947, str. 1–2. S. Píšek skutečně o několik dní později informoval s. Gottwalda, který projížděl Brnem, o přání brněnského stavebního dělnictva.

[27]) Odsoudil k smrti gestapáka Potschka a udavače Bébara, kteří byli hned veřejně popraveni na dvoře tělocvičny pod Hradem. Místo popravy bylo vybráno symbolicky – tam, kde za okupace byli umučeni první čeští vlastenci. I později bylo ještě několik předních brněnských udavačů a gestapáků popraveno veřejně.

[28]) Rovnost 20. 6. 1946, str. 2.

[29]) Po tomto termínu byl zřízen u krajského soudu v Brně zvláštní tříčlenný senát, který se zabýval případy retribučního dekretu, které buď lidovými soudy nebyly vyřízeny, nebo byly postoupeny řádným soudům.

nosti podařilo zajistit – s nemalou pomocí Rudé armády v prvních poválečných měsících – téměř dvě stě, včetně některých členů Sicherheitsdienstu. Vedle nich byli souzeni vedoucí brněnští nacisté i přední čeští konfidenti. Lidový soud zasedal také v poslední den své činnosti – 3. května 1947, kdy odsoudil na smrt vedoucího tzv. levicového, protikomunistického referátu brněnského gestapa Kozlowského.

Celkem projednal lidový soud v Brně po dobu své činnosti 2231 případů – z toho 1360 Němců a 859 Čechů. K trestu smrti bylo odsouzeno a popraveno 78 osob – 62 Němců a 16 Čechů. Osvobozeno bylo 436 osob.[30])

Zdálo by se, že v dalším období své činnosti – v letech 1946–47, počínal si lidový soud stejně nekompromisně jako v prvních měsících po osvobození. Přísně potrestal desítky a stovky nepřátel našeho lidu. Ale současně se právě v tomto období začaly ukazovat snahy po zesabotování činnosti lidových soudů. Buržoazní reakce se snažila prostřednictvím svých advokátů a v řadě případů i přísedících a předsedů soudů zachraňovat příslušníky své třídy, kolaboranty a zrádce, před spravedlivými tresty. 436 osvobozených u brněnských lidových soudů, tedy takřka 20 % nehledě na řadu neobvykle nízkých trestů, bylo nejlepší ukázkou činnosti brněnské reakce, která si vzala příklad ze skandálně nízkého rozsudku národního soudu nad protektorátní vládou. Ve své činnosti volila různé metody: např. mnoho delegovaných přísedících lidových soudů, zejména za národně socialistickou a lidovou stranu, dostavovalo se k zasedání buď pozdě, nebo vůbec nepřišlo. Doba přelíčení byla někdy stanovena tak, aby přísedící-laikové se nemohli uvolnit ze zaměstnání, členové soudu při výslechu zastrašovali svědky, jindy, kdy se dala očekávat nespokojenost obecenstva, byl sál předem vyklizen atd.

Tato snaha buržoazie narážela stále více na odpor brněnských pracujících, kteří pečlivě sledovali účtování s nepřáteli českého národa. V průběhu srpna 1946 projednávaly závodní výbory i závodní schůze mnoha brněnských podniků provokační rozsudek nad protektorátní vládou a ve svých rezolucích žádaly revizi rozsudku. První protestoval národní podnik Přádelny vlny v Brně. Proti nízkému rozsudku se postavili i zahraniční vojáci, partyzáni a osvobození političtí vězňové na své protestní schůzi před novou radnicí. Pod dojmem tohoto hnutí v celé republice vydala vláda před odpor reakčních ministrů prohlášení, že chápe protesty lidu a že rozsudek národního soudu neodpovídá vině protektorátních ministrů. K protestům se připojil i klub KSČ v NV svým prohlášením a žádal, aby NV tuto protestní rezoluci odhlasoval. Avšak v radě ÚNV 6. září se zástupci všech ostatních stran postavili proti komunistům a jejich návrh zamítli. Protesty brněnských pracujících ustaly teprve tehdy, když bylo vysvětleno, že rozsudek národního soudu je konečný a že jeho změna by byla možná jen změnou příslušného zákona o národních soudech.[31])

Brněnští pracující byli však rozhořčeni i řadou případů přímo ve městě. Velké překvapení vzbudilo odsouzení vedoucích brněnských nacistů – vrchního starosty Oskara Judexe a starosty Wilhelma Czerného jen na doživotí. Když obecenstvo u soudu protestovalo, byl sál vyklizen a jednání skončilo před prázdným sálem. Přitom byli oba osvobozeni od věcí, které ani obhajoba nežádala. Ve věci konfidentky

[30]) Věstník města Brna 1947, str. 96.

[31]) Národní a lidové soudy, které byly zřízeny dekrety presidenta republiky v duchu požadavku Košického vládního programu o potrestání zrádců a kolaborantů, nepřipouštěly možnost odvolání proti rozsudku. Toto opatření mělo znemožnit odvolání těch, kteří zrazovali naše národy v období okupace. Buržoasní reakce však tohoto opatření v procesu s protektorátní vládou zneužila.
(Rovnost 2. 8., 3. 8., 7. 8., 8. 8., 18. 8., 24. 8., 8. 9. 1946; AMB, rada ÚNV 23. 8. a 6. 9. 1946.)

Marie Weselé intervenoval u lidového soudu přímo národně socialistický ministr Jaroslav Stránský a dosáhl jejího vynětí z mimořádného soudu. Nízké tresty byly vysloveny i v celé řadě jiných případů. A tohoto postupu se reakce neštítila ani v době, kdy 1. prosince 1946 se přišly rozloučit zástupy občanů se 40 brněnskými mučedníky, kteří byli v lednu 1945 postříleni ve vratislavské věznici a jejichž pozůstatky byly převezeny do Brna.[32])

Podobné snahy jako v činnosti lidových soudů se projevovaly i v práci trestních nalézacích komisí Národního výboru, které byly zřízeny podle dekretu presidenta republiky 138/45 Sb. a měly soudit menší provinění proti národní cti, nepodléhající lidovým soudům.

Národní výbor zahájil v duchu tohoto dekretu svou činnost velmi brzy a již počátkem roku 1946 vytvořil 9 trestních nalézacích komisí, které byly v polovině r. 1946 rozšířeny na 20. Původních 9 komisí bylo sestaveno z příslušníků Svazu národní revoluce a SOPV, třebas byli členy různých politických stran, tedy z lidí, kteří sami prožili nacistickou perzekuci. Dalších 13 komisí bylo však vytvořeno podle politického klíče, a to tak, že po volbách v r. 1946 vedle zástupců všech čtyř stran přibyl do komise pátý, zastupující stranu, která získala ve volbách největší počet hlasů. V Brně to byla strana národně socialistická. Podle této zásady byly pak reorganizovány všechny komise. Přitom se ukázalo, že národně socialistická a lidová strana už nebyly schopny vyslat do komisí své příslušníky, kteří byli členy SOPV nebo SNR. Vzhledem k tomu, že se agenda rozrůstala, byla vytvořena při ÚNV zvláštní kancelář, jejímž přednostou byl komunista dr. Emanuel Barša, který prošel šestiletým pobytem v koncentračním táboře.

Trestní nalézací komise u ÚNV vydaly po dobu svého působení 522 trestních nálezů a uložily jimi celkem 42 roků, 8 měsíců a 27 dní trestů na svobodě a 2 010 650 Kčs na pokutách. Trestů veřejného pokárání bylo vysloveno 344, trestní řízení byla zastaveno v 2501 případě. Tento výsledek však neodpovídal skutečným potřebám národní očisty. Mnozí předsedové a přísedící za národně socialistickou a lidovou stranu jednání komisí otevřeně sabotovali. Neblaze se projevovala skutečnost, že nár. socialisté a lidovci měli v komisi 3 hlasy, KSČ a sociální demokraté 2 hlasy. Pak v mnoha případech při bojovém hlasování byli vyslovení kolaboranti osvobozeni. Většina předsedů za národně socialistickou a lidovou stranu, starých buržoazních advokátů, si při jednání počínala velmi liknavě, někteří navrhovali ve všech případech osvobození, vzdávali se funkce, aby nemuseli hlasovat v delikátních případech, protěžovali majetné obviněné, brali v úvahu intervence klubů svých stran a snažili se ze všech sil protahovat jednání tak, aby proběhl termín činnosti nalézacích komisí, t. j. 3. květen 1947. Přednosta kanceláře dr. Barša brzdil tyto tendence, ale nemohl v řadě případů zabránit osvobození kolaborantů. Skutečnost, že z 522 případů byl ve 344 vysloven nejnižší trest – veřejné pokárání, že v 2501 případu bylo řízení zastaveno, že 1157 neprojednaných trestních věcí bylo po ukončení činnosti nalézacích komisí 4. května 1947 předáno příslušným soudům – svědčila o tom, že brněnské reakci se podařilo narušit národní očistu, i když jí v podstatě nebyla schopna zabránit.[33])

Součástí boje proti národní očistě byly i zásahy reakce přímo ve prospěch Němců

[32]) Rovnost 27. 8., 28. 8., 22. 11., 3. 12. 1946, 11. 2., 3. 4., 24. 4. 1947.

[33]) AMDH (Archív musea dělnického hnutí Brněnska) A-3/273. Věstník ÚNV města Brna 1947, str. 96.

i jejich majetku. Zvláště národní socialisté se zde exponovali a pomocí své právní komise při ÚNV a za podpory advokátů připravovali nejrůznější návrhy na vynětí německého majetku z národní správy. Za vydatné podpory zástupců lidové a někdy i sociálně demokratické strany podařilo se jim v některých případech prosadit proti hlasům komunistů zrušení konfiskace. Přitom pochopitelně zcela ignorovali názory závodních rad i pracujících těchto podniků.[34])

Sabotáží očisty bylo benevolentní udělování osvědčení o národní spolehlivosti Němcům, kteří si toho nezasloužili, jejich vyjímání z odsunu pod nejrůznějšími záminkami. Téměř rok se táhl případ Němky Skeneové, která neoprávněně dostala čs. občanství a teprve na zásah ZNV bylo jí ÚNV občanství odňato. Zástupci lidové a národně socialistické strany nemohli v ÚNV zabránit požadavku KSČ, aby jména Němců, kterým bylo dáváno osvědčení o státním občanství, byla zveřejňována. Ze všech sil se však postavili proti tomu, aby byla zveřejňována jména těch Čechů, kteří ve prospěch Němců intervenovali. Komunisté prosadili jen to, že jména byla oznamována v předsednictvu Ústředního národního výboru. Zástupci národně socialistické a lidové strany ostře napadali bezpečnostního referenta ÚNV, zástupce KSČ Fr. Chlupa např. za to, že chce z Brna odsunout co nejvíce Němců, zatímco prý jich má ve městě zůstat 10 %.[35])

Velký boj byl sveden při očistě zaměstnanců města Brna. Komunisté navrhli v březnu 1947, aby ti zaměstnanci, kteří byli národnostně kompromitováni – nositelé svatováclavské orlice, ti, kteří byli okupanty povyšováni atp. – měli na určitou dobu zastavený postup. Tento jejich návrh byl však většinou rady 14 : 7 zamítnut stejně jako další návrh v plénu ÚNV, aby restrikce zaměstnanců města Brna byla provedena podle jejich spolehlivosti za okupace. Rada ÚNV přijala dokonce provokační usnesení, aby povýšení těchto lidí bylo termínováno od 1. května 1943.[36])

Během dvouletky došlo v Brně k rozhořčeným bojům i v otázkách bytové výstavby. Když se reakci nepodařilo prosadit návrat stavebních konfiskátů do soukromých rukou, snažila se aspoň zadat výstavbu nových bytů v Táboře, které měly být postaveny ve dvouletce, jen známým soukromým firmám a vůbec povolovat bytovou výstavbu při poválečném nedostatku stavebních materiálů především těm, kteří na to měli peníze a nikoli podle potřeb plánu obnovy a výstavby. Pro rozhodný odpor komunistů se však tyto požadavky v ÚNV nepodařilo prosadit. Představitelé národně socialistické a lidové strany vystoupili tedy na podzim 1947 s dalším požadavkem, s nímž souhlasili i sociální demokrati: přidělovat byty v novostavbách v Táboře podle politického klíče jednotlivým politickým stranám. To znamenalo, že lidé politicky neorganizovaní a skutečně potřební zájemci vůbec neměli právo na byty. Tento požadavek sledoval jedno – v rámci příprav voleb, které měly být na jaře 1948, získávat nár. socialistům, lidovcům a soc. demokratům další organizované stoupence. Bytová výstavba se měla tak stát předmětem politické licitace. Zejména národní socialisté zde navazovali na smutné tradice své činnosti v bytové komisi Ústředního národního výboru.[37])

---

[34]) AMB, rada ÚNV 14. 2. 1947, 22. 3. 1947.

[35]) AMB, rada ÚNV 17. 5. 1946, 13. 9. 1946.

[36]) AMB, rada ÚNV 14. 3. 1947, 28. 8. 1947. Plénum ÚNV 10. 6. 1947, 9. 9. 1947.

[37]) AMB, rada ÚNV 29. 4. 1947, 23. 5. 1947; Rovnost 4. 5. 1947, str. 4. Příděl bytů podle politického klíče znamenal, že každá strana měla dostat třikrát tolik bytů než měla zástupců v ÚNV, tj. nár. socialisté 90 bytů, KSČ 87, lidovci 51 a soc. demokraté 42 bytů. Také obsazování uvolněných bytů

Po ostrém vystoupení a protestu komunistů na zasedání Národní fronty brněnského Ústředního národního výboru 17. října 1947 nebyl tento požadavek přijat, ale představitelé tří stran s ním vystoupili znovu, proti úmluvě Národní fronty a pomocí nejrůznějších machinací jej prosadili proti KSČ v příslušné komisi ÚNV. Přes nejrozhodnější protesty komunistů setrvali na svém rozhodnutí.

I tentokrát se komunisté odvolali k pracujícím – Rovnost zveřejnila seznam těch, kterým byly byty podle politického klíče přiděleny, a odhalila, kdo z těchto uchazečů již komfortní byty vlastní, kdo na ně nemá nárok atp. Do zasedání komise ÚNV, přidělující byty v Táboře, se dostavili předsedové a bytoví referenti obvodních rad a protestovali proti politickému zadávání bytů. Přišli i bytoví referenti Gottwaldových závodů a Zbrojovky a žádali rezervování části bytů pro své zaměstnance. Současně přednesli komunisté celou záležitost v ZNV i v parlamentě. Na základě těchto protestů rozhodlo pak v lednu 1948 ministerstvo sociální péče tak, že se postavilo za spravedlivý požadavek komunistů – přidělovat byty podle potřeb žadatelů.

Ani teď se však reakce nevzdala a po bouřlivé diskusi na zasedání rady ÚNV 16. ledna 1948 odhlasovali zástupci tří stran proti hlasům KSČ stížnost na ministerstvo sociální péče nejvyššímu správnímu soudu za to, že rozhodlo proti jejich požadavku. Tak se jim podařilo oddálit vyřízení celé záležitosti až do vítězných únorových událostí.[38])

Všechny tyto zvýšené útoky reakce na budovatelské úsilí našeho lidu byly umožněny také tím, že reakce skládala své naděje i ve vnitřní vývoj sociálně demokratické strany. Pravicová agentura buržoazie ve vedení sociální demokracie, představovaná Majerem a Vilímem, zaútočila po volbách proti levicovému Fierlingerovu vedení. Vydávala za příčinu volebního neúspěchu sociální demokracie spolupráci s komunisty a žádala přerušení této spolupráce. Tyto tendence se začaly i v Brně významně projevovat, zejména v souvislosti s přípravou XXI. sjezdu soc. demokracie, svolaného na listopad 1947 do Brna. Ten měl rozhodnout o dalším kursu politiky sociálně demokratické strany, a proto si od něho reakce mnoho slibovala.

Hlavním zastáncem této protikomunistické politiky sociální demokracie se stal předseda sociálně demokratického klubu a náměstek předsedy ÚNV Adolf Mokrý.[39]) A právě brněnský Národní výbor byl jedním z těch, v nichž se národním socialistům a lidovcům podařilo za vydatné podpory sociálních demokratů vytvořit protikomunistický blok uvnitř Národní fronty a znemožnit jakoukoliv spolupráci s komunisty.

Již v září 1946 zamítli sociální demokraté s ostatními stranami návrh KSČ v Národním výboru na protest proti nízkému rozsudku nad protektorátní vládou. V listopadu odmítli zástupci tří stran proti hlasům komunistů při diskusi o úpravě jednacího řádu NV pro statutární města návrh ministerstva vnitra, aby se jednání národního výboru mohli účastnit na návrh některého člena národního výboru občané

---

mělo být prováděno podobně – za člena nár. socialistické strany se měl zase nastěhovat nár. socialista atp.

Předsednictví bytové komise ÚNV bylo v rukou národních socialistů, kterým se podařilo v průběhu r. 1946 přidělit 40 % všech bytů příslušníkům své strany, nehledě na zvláštní příděly na základě intervence národně socialistických činitelů. Rovnost 7. 1. 1947 uveřejnila o tom kompromitující dopis národně socialistického bytového referenta.

[38]) Rovnost 21. 11., 23. 11., 19. 12. 1947, 13. 1. 1948; MAB, rada ÚNV 16. 1. 1948.

[39]) Po Únoru 1948 uprchl za hranice, kde se stal jedním ze samozvaných představitelů tzv. sociálně demokratické organizace, jedné ze složek utečenců.

a zejména zástupci organizací a závodních a zaměstnaneckých rad. Šlo jim především o to, aby jejich různé machinace a snahy byly utajeny před veřejností, před pracujícími, jejichž tlaku se tolik obávali. Tímto zásahem bylo brněnským občanům vzato demokratické právo spolupráce a kontroly volených zástupců v Národním výboru. Jako protest proti tomuto rozhodnutí odmítl zástupce KSČ v Národním výboru dr. Jaromír Blažke zastupovat brněnský národní výbor na poradě v ministerstvu vnitra, kde měl tlumočit toto nedemokratické rozhodnutí.[40])

Na jaře 1947 postupovali sice sociální demokraté společně s komunisty ve věci znárodnění stavebních konfiskátů, ale zanedlouho zaujali podivné stanovisko pomlouvačné kritiky našeho hospodářství v diskusi o rozpočtu na rok 1948.[41]) A v srpnu 1947 to byl právě Mokrý, který jako mluvčí tří stran Národní fronty rozvířil nechutnou kampaň proti KSČ v souvislosti s tradiční líšeňskou slavností. Žádal, aby příděly potravin pro občerstvení účastníků a zahraničních hostů, řádně povolené ZNV, byly zabaveny a obvinil KSČ z rozvracení zásobování. Hlasy všech tří stran byl požadavek radou ÚNV přijat. Je pochopitelné, že se tímto způsobem nepodařilo zabránit líšeňské manifestaci ani hojné zahraniční účasti na ní. 100 000 účastníků, kteří vyslechli projev Klementa Gottwalda, svědčilo o tom, že komunisté na Brněnsku své pozice upevňují.

Protikomunistický blok odhlasoval na podzim 1947 provokativně povýšení těch zaměstnanců města Brna, kteří za okupace neměli čistý štít. Sociální demokraté přitom napadli i činnost závodních rad. Postavili se proti komunistům v otázce přidělování bytů v Táboře. Hlasovali proti nim v nejrůznějších otázkách přidělování živností, národní spolehlivosti Němců, stěžovali si na teror a potlačování demokracie atp. Když na zasedání rady ÚNV 17. října 1947 chtěl V. Matula přečíst jménem radničního klubu KSČ protest proti této politice protikomunistického bloku a odhalil její hlavní iniciátory v ÚNV, opustili zástupci ostatních stran zasedání. Postavili se proti rozhodnutí ministerstva sociální péče ve věci táborských bytů. Když byl v Brně v lednu 1948 rozšiřován tzv. Svatováclavský leták, zesměšňující členy vlády, presidenta a pobuřující lid, a komunisté žádali v bezpečnostní komisi potrestání viníků, byli znovu přehlasováni, atd.[42]) Ve svých rozbíječských snahách byli zejména sociální demokraté povzbuzováni i výsledky brněnského sjezdu své strany, který posílil celkové pravičácké tendence v její politice. Protikomunistický blok tak znemožňoval koncem roku 1947 a počátkem roku 1948 konstruktivní práci Národního výboru a napomáhal v Brně reakčním silám v sabotování výstavby republiky.

Na podzim 1947 stál před KSČ důležitý úkol: zabezpečit výživu lidu, ohroženou neúrodou a sabotáží buržoazie. Sucho vytvořilo i v Brně zvlášť kritickou situaci v zásobování, zejména chlebem a moukou. Omezení v zásobování těmito produkty mělo v zápětí nervozitu obyvatelstva a nákupní horečku. Těchto okolností okamžitě využívala reakce a mohutným rozvíjením šmeliny a černého obchodu snažila se rozvrátit zásobování. Tyto snahy se netýkaly jen potravin, ale i průmyslového zboží, především textilu.

Sabotérskou úlohu zde hrály zejména soukromé velkoobchody. Vykoupily např.

[40]) AMB, rada ÚNV 6. 9. 1946, 8. 11. 1946.

[41]) AMB, plénum ÚNV 10. 6. 1947.

[42]) AMB, plénum ÚNV 10. 6. 1947, 9. 9. 1947. Rada ÚNV 22. 8., 12. 9., 10. 10., 17. 10., 12. 12, 1947; Rovnost 29. 1. 1948, str. 2.

vagóny ovoce a zeleniny a nechaly je shnít, ačkoliv po nich byla značná poptávka. Na neustálé upozorňování komunistů provedl Ústřední národní výbor revizi u osmi velkorozděloven zeleniny a zjistil ze 30 % zásoby zkažené. Ještě horší situace byla v zásobování textilem, který téměř zmizel z obchodů. Do situace nebyl schopen rázně zasáhnout ÚNV, v němž šmelináři a zdražovatelé měli své vlivné ochránce a který nadto, díky protikomunistickému bloku, značně zanedbával péči o plnění dodávkových povinností zemědělců v oblasti Velkého Brna.[43])

K obratu došlo až zásahem brněnských pracujících. Komunistům se podařilo probojovat ve vládě usnesení o ustavování mimořádných vyživovacích komisí při národních výborech, které měly pomáhat v zajišťování distribuce i zásobování a v odhalování šmeliny. I při ÚNV byla tato komise ustavena.

Dne 3. prosince 1947 se sešli na radnici zástupci radničního klubu KSČ, komunisté obvodních rad a komisí ÚNV, zejména vyživovací, zásobovací, zemědělské a trestně právní, aby projednali vyživovací situaci v Brně. Byla ustavena koordinační komise KSČ pro výživu v Brně pro spolupráci všech stranických orgánů v uvedených složkách. Komunisté v ÚNV tak zahájili boj za zabezpečení výživy národa.

Ruku v ruce s SNB a se zásobovacím referátem ZNV, který byl v rukou KSČ, byl zahájen mohutný nápor proti brněnským šmelinářům a velkoobchodníkům. KSČ především odhalovala velkoobchodníky jako hlavní činitele a srovnávala před veřejností jejich činnost se znárodněnými podniky.[44]) Revize provedená v 310 brněnských textilních podnicích, po níž následovalo 41 trestních oznámení, názorně ukázala veřejnosti, že zboží je zatajováno právě soukromými firmami. Komunistický tisk soustavně zveřejňoval případy jednotlivých šmelinářů a předražovatelů a pranýřoval i všechny ochránce šmelinářů přímo v ÚNV i různé kejkle právní komise.[45]) Velký boj sváděla reakce o to, aby jednání policejně trestní komise NV, která projednávala případy šmelinářů, nebyla zveřejňována, jak to navrhovali komunisté. Národní socialisté také ve svém tisku otevřeně šmelináře obhajovali.[46]) Avšak přesto tažení proti hospodářským sabotérům úspěšně pokračovalo. Množila se trestní oznámení; mimořádná vyživovací komise v Brně prosadila, že zvláštní příděly textilu pro město nesmějí prodávat ti, kteří byli trestáni za šmelinu a předražování. Brněnští odboráři se postavili za požadavek KSČ, aby byl snížen počet velkoobchodů tím, že z konfiskovaných velkoobchodů budou zřízeny oblastní rozdělovny při národních podnicích, které zaručí, že pracující zboží skutečně dostanou.

A když vláda schválila počátkem ledna 1948 na popud komunistů jednotnou úpravu distribuce pro celou republiku – zřízení těchto oblastních rozděloven textilu, znamenalo to i pro brněnské šmelináře zdrcující ránu. Teprve teď při soustřeďování zboží z velkoobchodů do oblastních rozděloven se ukázalo, co všechno bylo v těchto podnicích zatajeno. Reakce nemohla zabránit ani provedení nové rozsáhlé kontroly brněnských továren a velkoobchodů textilem koncem ledna 1948, která zabavila

[43]) AMB, rada ÚNV 5. 12. 1947; Rovnost 19. 7., 24. 7., 24. 9. 1947. AMDH A-3/289.

[44]) Rovnost 15. 10. 1947, str. 2 – návštěva delegace rady čsl. žen na ZNV ve věci nedostatku textilu.

[45]) Rovnost 8. 10., 9. 10., 16. 10., 19. 10., 25. 10. 1947. – Tak např. za zašmelení 600 m látek dostal šmelinář od ÚNV 3 měsíce vězení a 100.000 Kčs pokuty. Avšak na jeho obhajobu vystoupili zástupci lidové strany a v trestní komisi většinou jednoho hlasu – za přispění národních socialistů a sociálních demokratů – dosáhli snížení trestu na 1 měsíc a 20.000 Kčs pokuty. Šmelináři tak zůstalo 30.000 Kčs k dobru. (AMB, plénum ÚNV 29. 12. 1947.)

[46]) Slovo národa 20. 10., 11. 11. 1947. Dokazovali, že utajované zásoby jsou „potřebné pro prozíravého obchodníka" a že „bude zlá zima, takže každý se musí zajistit".

další kilometry látek a jiných textilií. To znamenalo nejen vážné hospodářské postižení brněnské buržoazie, ale také její morální prohru, odhalení před veřejností a další oslabení jejího politického vlivu, její další izolaci. Pak už nebylo možno zabránit ustavení zvláštní trestní komise při ÚNV pro stíhání šmeliny a černého obchodu, která zahájila svou činnost těsně před únorovými událostmi. Byla pětičlenná, předseda a jeden člen byli národní socialisté, ostatní strany měly po jednom zástupci. Její první veřejné zasedání se konalo 18. února 1948 a díky většině národních socialistů a lidovců se změnilo ve frašku, v níž zástupci těchto stran vystupovali jako obhájci šmelinářů a dosáhli v některých jasných případech jejich osvobození. Současně ovšem projednávání před veřejností vedlo k dalšímu odhalení těchto činitelů v brněnském ÚNV.[47])

Aby narušila finanční hospodářství, navrhla buržoazie také pronikavé zvýšení platů státních a veřejných zaměstnanců. KSČ i ROH, které viděly také nutnost úpravy, spojovaly ji s provedením restrikce, při níž měli být ze státního aparátu propuštěni lidé neschopní a politicky nespolehliví. Buržoazie však požadovala propuštění nových zaměstnanců, kteří vstoupili do služeb v revolučních dnech. Tímto způsobem chtěla upevnit své pozice ve státním aparátě. V Brně se tyto snahy projevily především v otázce zaměstnanců města Brna. Požadavek komunistů na restrikci podle spolehlivosti protikomunistický blok zamítl a naopak prosadil uznání a povýšení těch, kteří za okupace neměli čistý štít.[48])

V této situaci, kdy buržoazie chtěla licitací rozrušit státní finance, odpověděla KSČ protiúderem: přednesla požadavek milionářské dávky, zvláštní jednorázové daně, kterou měli platit ti, jejichž majetek byl větší než 1 milión Kčs. Z těchto prostředků měla být uhrazena finanční pomoc rolníkům, postiženým suchem. Protikomunistický blok ve vládě však tento návrh komunistů zamítl. V duchu své dosavadní politiky odvolali se komunisté k lidu. Brněnská Rovnost přinášela seznamy těch, jejichž zisky přesahovaly milión korun, a žádala pracující, aby pomohli v Národní frontě požadavek prosadit. V brněnských závodech probíhaly bouřlivé schůze, na nichž se dělnictvo vyslovovalo pro okamžité zdanění 35 000 milionářů: v Gottwaldových závodech, První brněnské, Spojených ocelárnách, ve Zbrojovce a dalších závodech. Velmi kladně bylo přijímáno komuniké KSČ a sociálně demokratické strany z 11. září o společném postupu obou stran ve věci milionářské dávky.[49])

Pod dojmem silného tlaku lidu zrušila vláda své původní usnesení a milionářskou dávku přijala. To byl velký úspěch Komunistické strany. Komunisté současně navrhli zřizování lidových komisí, které měly zajišťovat, aby milionáři při zdaňování svůj majetek nezatajovali. Teprve teď se dozvídala brněnská pracující veřejnost konkrétní údaje o činnosti a ziscích soukromých kapitalistů.

Milionářskou dávkou bylo postiženo v Brně 805 milionářů, z toho 781 fyzických osob, kteří zaplatili 37 730 000 Kčs poplatků. Byli donuceni podřídit se zájmům hospodářské výstavby republiky.[50])

V listopadu 1947 vystoupilo dělnictvo brněnských závodů jednotně proti reakci v souvislosti s provokačním rozhodnutím Národní fronty v Praze, v němž se zástupci národně socialistické a lidové strany postavili za zkompromitovanou slovenskou demokratickou stranu a odmítli účastnit se porady společně se zástupci ROH a odbojových organizací. Veřejné schůze závodů, které se uskutečnily v Brně 6.–9. listopadu, odsoudily činnost reakčních ministrů, žádaly očistu Národní fronty od reakce i účast masových organizací při jejím jednání. V rezolucích se zdůrazňovalo, že dělnictvo ani krok neustoupí od cílů národní a demokratické revoluce.

Projednání rezolucí na závodech zajistilo informovanost širokých vrstev pracujících v Brně. Na mnoha rezolucích byly i podpisy závodních organizací všech politických stran. To svědčilo o tom, že členstvo národně socialistické a lidové strany se začíná dostávat do rozporu se svým vedením.[51])

Součástí vystupňovaného tažení reakce na přelomu let 1947/48 se staly i rozbíječské snahy proti SČM. Národní socialisté rozesílali na všechny střední školy v Brně oběžníky, v nichž vyzývali studenty k rozbíjení organizací SČM i studentských samospráv a ke vstupu do Svazu mladých národních socialistů. Studentská reakce vystoupila proti volebnímu právu cizinců – vesměs Bulharů a Jihoslovanů – na brněnských vysokých školách z obavy, že tito by ve svých vystoupeních nesouhlasili s reakčními snahami národních socialistů a lidovců. Postavila se dokonce proti rozhodnutí vlády – která pověřila komisi ministrů odstraněním této diskriminace slovanských studentů – a plně se solidarizovala s pražským reakčním vedením Svazu vysokoškolského studentstva. Jako hlavního argumentu se dovolávala dekretu kutnohorského z roku 1409, hájícího kdysi českou universitu proti německému vlivu a nyní provokativně uplatňovaného proti slovanským studentům.

Na tyto protidemokratické snahy odpovědělo ve svém manifestu 39 profesorů

[47]) Rovnost 30. 1., 6. 2., 18. 2. 1948. Např. fa Polcar z Pánské ulice, která pro občany měla zboží nedostatek, odvedla do různých rozděloven zboží za 580.000 Kčs.

[48]) AMB, rada ÚNV 22. 8. 1947. Rovnost 11. 9., 11. 11. 1947.

[49]) Rovnost 4. 9., 5. 9., 7. 9., 12. 9., 13. 9., 16. 9. 1947.

[50]) Obraty některých soukromých firem za duben 1947 v Brně:

firma	počet zaměstnanců	obrat
Dimovič, výroba cukrovinek	110	2,170.000 Kčs
Horníček, velkořezník, Churchilova	29	2 mil.
Veselý, velkořezník, Kr. Pole	35	1,7 mil.
Jenulík, výroba lihovin, Pekařská	11	1,4 mil.
Meissner, výroba lihovin, Husovice	20	1,330.000
Smola, výroba lihovin, Železniční	10	1,3 mil.
Führmann, Cejl	100	1,5 mil.
Pánek, Kamenomlýnská	130	2,5 mil.
Čaněk, a Vlk výroba čepic, Cejl	75	1,076.000
Pospíchal, výroba kravat	23	1,220.000 Atd.

(AMDH, A-3/289, str. 3. Rovnost 19. 2., 20. 2. 1948.)

[51]) Resoluce byly schvalovány: ve Zbrojovce v Zábrdovicích, na Cejlu i v Líšni, v Gottwaldových závodech, Spojených ocelárnách, MEZu, v Moravskoslezských vlnařských závodech a v řadě dalších podniků. Rovnost 6. 11. 1947, 7. 11., 8. 11., 9. 11., 11. 11.

a docentů brněnských vysokých škol, v němž odsoudili diskriminaci slovanských studentů a přihlásili se k zásadám demokracie a socialistického humanismu. Jejich manifest byl přečten a nadšeně přijat na IV. konferenci vysokoškolského okresu KSČ v Brně. Vystoupení brněnských komunistických a pokrokových vysokoškolských činitelů kladně zapůsobilo v době stupňujícího se zápasu mezi reakcí a pokrokovými silami na široké vrstvy inteligence.[52])

Po všech rozhodných vystoupeních brněnských pracujících v závěru roku 1947 bylo reakci jasné, že se jí vliv mezi dělnictvem získat nepodaří. Tím intenzívněji se proto zaměřila na získání živnostníků a obchodníků. Počátkem roku 1948 bylo v Brně pro ně uspořádáno několik konferencí a projevů národně socialistické a lidové strany. Živnostníci byli přímo vyzýváni, aby neplatili daně, zavřeli své krámy a šli stávkovat do ulic. Mluvčí se zastávali milionářů a velkoobchodníků. Ti, kdož se odvážili ozvat se proti protistátním výrokům, byli prostě ze sálu vyhozeni.

Tak se počátkem roku 1948 také v Brně stupňovalo napětí mezi pracujícím lidem, vedeným KSČ a reakcí. Schylovalo se k rozhodné srážce. Reakce však nezůstávala jen u demagogie a štvaní – dělala i konkrétní opatření a přípravy k chystanému puči. Brněnské vedení národně socialistické strany si tajně zjišťovalo možné stoupence mezi členy SNB a vytvářelo si podle pokynů pražských činitelů sítě svých důvěrníků pro zvláštní účely.[53])

Všechny tyto zesílené snahy buržoazie v roce 1947 nemohly však zabránit dalšímu politickému a ekonomickému upevňování lidově demokratického zřízení. Přes všechny snahy reakce brněnské znárodněné závody splnily a překročily plány prvního roku dvouletky.

Koncem roku 1947 bylo v Brně celkem 535 průmyslových podniků s celkovým počtem 58 486 zaměstnanců. Z toho bylo 29 podniků znárodněných, 155 pod národní správou, 335 v soukromém vlastnictví a 16 družstevních.[54]) Rozhodující podíl na úspěšném splnění prvního roku dvouletky měly podniky znárodněné. Královopolská vyrobila v prosinci 1947 5000. vagón od osvobození a překročila plán na rok 1947 o 228 vagónů. 5. února 1948 na malé slavnosti předávala Zbrojovka 4000. traktor zástupcům ministerstva zemědělství – za 1 rok dvouletky vyrobila 61 % traktorů v celé republice – 3406, tj. dvacetkrát více, než byla nejvyšší předválečná výroba v Československu. Současně s výrobou traktorů, která byla zde zavedena až po osvobození, začala vyrábět i výrobky původně nepředpokládané – vstřikovací čerpadla, vstřikovací dýzy, dynama, regulátory atd., tak, jak to rozvoj výroby vyžadoval. Spojené slévárny splnily plán prvního roku dvouletého plánu na 111,9 %. Úspěšně pracovaly znárodněné podniky textilní i ostatní národní podniky. Tyto úspěchy byly umožněny především tím, že zásluhou výchovné a organizátorské práce závodních výborů, stranických i odborových organizací byl veden úspěšný boj proti špatné pracovní morálce jako dědictví válečných let.

Rozvoj znárodněných podniků znamenal současně i další posílení významu kovoprůmyslu v Brně: zatímco bylo koncem roku 1947 v textilním průmyslu zaměstnáno 11 000 dělníků, v kovoprůmyslu jich pracovalo již 28 000.[55])

---

[52]) Rovnost 18. 11. 1947, str. 2, 19. 12., 20. 12., 21. 12. 1947, 20. 1., 3. 2. 1948. IV. okresní konference okresu Vysoké školy, 1. 2. 1948, str. 3.

[53]) Rovnost 21. 1. 1948, str. 3, 4. 2. 1948, str. 3. AMDH N 2401, N 2402.

[54]) AMB, zpráva průmyslového referenta ÚNV.

[55]) Zpráva II. okresní konference KSČ 1948 Zbrojovka Brno, Gottwaldovy závody, Brno IV, Brno VI, Brno VIII; Rovnost 29. 1. 1948.

Odhalení nepořádků v distribuci textilu zdiskreditovalo před očima pracujících celý kapitalistický velkoobchod. KSČ, usilující o zlepšení zásobování lidu a o likvidaci jedné z hospodářských opor buržoazie, předložila počátkem února 1948 požadavek znárodnění všeho domácího i zahraničního velkoobchodu. Protože výsledky prvního roku dvouletky také ukázaly, že ta odvětví průmyslu, v nichž převládal soukromokapitalistický sektor, zůstala vinou sabotáže hluboko pod plánem, předložila KSČ současně požadavek znárodnění všech průmyslových závodů nad 50 zaměstnanců a urychlené provedení pozemkové reformy nad 50 ha. Na podporu těchto požadavků svolalo ROH na 22. února do Prahy sjezd závodních rad. Konference předsedů okresních rolnických komisí svolala pak na 28. a 29. února celostátní sjezd rolnických komisí. Buržoazie tak byla tlačena ke zdi.

Požadavky předložené KSČ zaktivizovaly široké masy pracujících. Příprava na sjezd závodních rad se stala ve všech podnicích poslední vážnou výstrahou reakci. Brněnské dělnictvo vyslovilo tuto výstrahu velmi rozhodně 19. února – den před demisí zrádných ministrů.

Dne 18. února zasedalo v Brně 13. plénum ZNV, na němž zástupce KSČ, průmyslový referent dr. Hochman, podával zprávu o výsledcích prvního roku dvouletky. Po pravdě zdůraznil především velké úspěchy znárodněného sektoru a současně poukázal i na sabotérskou činnost reakce zejména ve stavebnictví, kde soukromý sektor zavinil nesplnění plánu. Proti němu vystoupil v závěru denního pořadu zástupce lidové strany Kulhánek, vytáhl balík potahové látky s olejovými skvrnami, přidělený některé z textilních prodejen, a demagogicky nad ním dokazoval jednak neschopnost znárodněného průmyslu, jednak nesvědomitost a nevhodnost textilních rozděloven, zavedených nedávno místo dosavadních velkoobchodů. Další den jednání – 19. února – útok proti znárodněnému průmyslu pokračoval. Národní socialista Kulíšek obvinil dr. Hochmana z protiprávního přičleňování konfiskátů ke znárodněným podnikům, ostře se postavil proti požadavku ROH na další znárodňování a prohlásil národní podniky za nebezpečí „pro naši politickou demokracii".

Odpověď na tyto pomluvy dali brněnští dělníci. Právě při projevu představitele KSČ Josefa Jurana vstoupili zástupci dělnictva do zasedací síně a přinesli ukázky své práce – balíky textilu, koberce, stroje. Předseda ZNV František Píšek je uvítal, připomněl národně socialistickým a lidoveckým kritikům jejich škodolibou radost nad zmetky a poděkoval dělníkům za jejich vystoupení. Do ostré výměny názorů zasáhlo i obecenstvo na galerii a postavilo se na stanovisko pracujících. Po této blamáži opustili zástupci národních socialistů a lidovců zasedací síň. Soudruh Juran dokončil svůj projev a přirovnal škodolibé kritiky k těm, kteří v předmnichovské republice útočili na SSSR a teď nemohou snést úspěchy našeho lidu. „Dvě fronty nejsou myslitelny, jen jedna," prohlásil pak jménem všech pracujících dr. Hochman, „a to je cesta k lidové demokracii proti kapitalismu, a kdo se ztotožňuje s cestou kapitalismu, nemá práva, aby v tomto státě byl představitelem lidu... Jestliže někdo dneska rozrušuje pro své třídní stanovisko Národní frontu, pak má nejlepší příležitost ještě dnes si to velmi vážně uvážit. A dne 22. t. m. celostátní konference závodních rad nepochybně ukáže, že osazenstva závodů skutečně dovedou vidět na kořen všeho zla a že mohou si také z pozorování věcí veřejných a politických postavit další požadavky."[56])

---

[56]) SAB, B 280, 13. plénum ZNV 18.–19. 2. 1948. Výňatek z těsnopisného záznamu zasedání 19. 2. 1948:

A brněnské dělnictvo skutečně správně vidělo kořen všeho zla. Právě 19. února proběhly ve všech brněnských závodech celozávodní schůze, na nichž se osazenstva závodů postavila za další revoluční požadavky, předložené KSČ a Ústřední radou odborů: znárodnění vnitřního i zahraničního velkoobchodu, podniků nad 50 zaměstnanců, pozemkovou reformu, schválení nové ústavy, národní pojištění aj. Byly schváleny všechny body, které měly být předloženy sjezdu závodních rad. Již při schvalování rezolucí se projevovala plná jednota pracujících – např. v Královopolské bylo 4200 hlasů pro a žádný proti, v První brněnské přes 2000 pro a nikdo proti, stejně tak ve Spojených slévárnách a strojírnách a v celé řadě ostatních závodů. Brněnský pracující lid byl dobře připraven na střetnutí s reakcí.[57])

Když byla 20. února vyvolána buržoazií vládní krize a následoval dramatický spád únorových událostí, věděli brněnští pracující, jak postupovat. Pod vedením KSČ rázně skoncovali se všemi nepřáteli republiky a přispěli tak svým dílem k únorovému vítězství.

Dělnická třída, vedená Komunistickou stranou Československa a podporována širokými masami pracujících, dovedla v předúnorovém období v ostrých srážkách s buržoazní reakcí obhájit vymoženosti národní a demokratické revoluce, upevnit lidově demokratické zřízení a zajistit postupné přerůstání této revoluce v revoluci socialistickou.

Základní význam pro úspěšné rozvíjení revoluce měl vývoj v centru země – v Praze a v pražském kraji, kde dělnická třída a strana mohly bezprostředně ovlivňovat činnost ústředních orgánů státní moci zákonodárné i výkonné. Avšak k úspěchu revoluce bylo třeba, aby byly získány široké vrstvy pracujících ve všech oblastech a zajištěna jejich akceschopnost v případě nutnosti.

Josef Juran, člen zemského národního výboru.

„Zpráva průmyslového referenta svědčí o velikém úsilí, aby náš průmysl byl na výši. Jeho zpráva se může pochlubit velikými úspěchy a současně také narýsovala plán do budoucna a hlavně pomoc našim chudým krajům."

Po těchto slovech vstoupili do jednací síně zástupci (čí?) a přinesli do sněmovny vzorky a ukázky výrobků národních podniků. (Zapisovatelova poznámka „čí" svědčí o tom, že vystoupení dělníků nechápal – pozn. J. M.)

Píšek: „Prosím p. zemského poslance, aby přerušil na chvíli svůj projev, aby si pp. členové mohli prohlédnout kvalitní výrobky našeho národního průmyslu." (Potlesk.)

Při prohlídce výrobků nastal neklid a ústní kontraverse mezi jednotlivými zástupci pléna. Trvalo to asi 7 minut.

Píšek: „Včera (na adresu lavic nár. soc. a lidovců) jste sem přinesli zmetka a já vítám, že brněnské dělnictvo odpovědělo ukázkou správné práce. Jsem šťasten, že dělníci ty ukázky přinesli a já jim za to děkuji. (Potlesk.) Prosím, zaujměte laskavě místa, budeme pokračovat v jednání. Slovo má p. poslanec Juran."

Juran: „Vážení pánové . . ."

Svitavský: „Tak odpovídá dělnictvo. Vidíte, z koho máte strach."

Hanák: „Ale prodáte takové zboží?"

Píšek: „Pánové, včera, když sem přinesli ten zmetek, tak tu byl naprostý klid. Pane poslanče Hanáku, zaujměte místo, dr. Hochmane na místo."

Hochman: „Včera, když to sem donesli, tak to se smáli."

Píšek: „Zbrojováci mohli donést také traktory a královopolští vagóny, kdyby vám to nestačilo."

Hanák: „Do obchodu ty výrobky patří."

Píšek: „Traktory jsou na vesnici a vagóny dostanou tramvaje. Vy chcete ukazovat zmetky, my ukazujeme kus poctivé práce. Pánové, prosím o klid, slovo má p. zemský poslanec Juran."

Nato v 11.10 hod. opustili zástupci nár. soc. a lidovců poslanecké lavice.

[57]) Rovnost 20. 2. 1948.

Dělnická třída a pracující lid v Brně se v této situaci ukázali být plně na výši doby. Buržoazní reakce, spoléhající na určité okolnosti, které pokládala pro sebe za výhodné – např. své jisté volební úspěchy v Brně v roce 1946 nebo vytvoření protikomunistického bloku v ÚNV – marně se pokoušela odstranit revoluční vymoženosti a zabránit dalšímu upevňování a rozvíjení lidově demokratického zřízení. Podařilo se jí narušit vývoj v některých oblastech – zejména ve věci národní očisty, v zásobování apod., ztrácela však postupně jednu pozici za druhou.

To bylo umožněno tím, že také v Brně KSČ úspěšně praktikovala proti buržoazii svou taktiku soustředěného tlaku shora a zdola. Využívala svých pozic v ÚNV – a kde to nestačilo, v ZNV i ve vládě. Velmi výrazně se např. také v Brně projevila skutečnost, že ministerstvo vnitra bylo řízeno komunisty, že vedli bezpečnostní i průmyslový referát ZNV. Současně však KSČ vyvíjela na buržoazii mohutný nátlak zdola – z brněnských závodů a podniků. Rozhodující úlohu přitom sehrály odborové organizace a jejich závodní rady, v nichž komunisté měli vedoucí postavení. Dělnictvo v Brně pečlivě a soustavně sledovalo projednávání nejrůznějších otázek v ÚNV, ZNV i ve vládě, na svých celozávodních schůzích a v rezolucích zaujímalo k nim otevřené stanovisko, nenechávajíc tak nikoho na pochybách, že stojí za návrhy KSČ. A bylo-li třeba, dovedlo použít k prosazování revolučních změn nejen vysílání svých delegací, ale i proletářských masových forem boje – stávky. Tato činnost umožnila pak vyloučit při vzájemném měření sil ty činitele, které buržoazie v Brně považovala za výhodné pro sebe. Hladký průběh únorových událostí roku 1948 v Brně to plně potvrdil.

Vladimír Nekuda

Z MINULOSTI HORNÍCH HERŠPIC

(Dokončení)

III. Období kapitalismu

A. Správa obce, pojmenování ulic, počet domů a obyvatel

Zrušení poddanství r. 1848 bylo zákonitým důsledkem růstu nových kapitalistických výrobních vztahů. Tyto změny pronikaly i na vesnici, která sice ještě dost dlouho žila pod vlivem přežitků vesnice poddanské, ale zejména vesnice v blízkosti měst se těchto přežitků poměrně rychle zbavovaly, neboť vesnická chudina přestávala být čím dál tím více závislá na vlastnících půdy a hledala zdroj své obživy v průmyslových podnicích. Sociální diferenciace, kterou jsme sledovali v životě vesnice v období feudalismu, nabývá tak nové formy a ústí v diferenciaci třídní.

Vrchnostenské úřady byly vystřídány úřady státními. Horní Heršpice byly r. 1850 začleněny do nově zřízeného okresního hejtmanství brněnského. Správu obce obstarával po zrušení poddanství starosta spolu s radními a obecním zastupitelstvem, které čítalo 19 členů. Ze jmen starostů i členů obecního zastupitelstva je patrno, že správa obce byla úplně v německých rukou.[94]) Od r. 1916 měla obec také tajemníka. Dalšími zaměstnaci obce byli strážník, pastýř a polní hlídač. Obec měla ve svém znaku srp a krojidlo.[95])

Po vyhlášení Československé republiky došlo ke sloučení jednotlivých obcí, rozložených kolem Brna s hlavním zemským městem Brnem. Stalo se tak usnesením Národního shromáždění republiky československé dne 16. dubna 1919. Tak se staly Horní Heršpice s celým svým katastrálním obvodem, představujícím téměř 380 ha, součástí velkoměsta a přestaly existovat jako samostatná obec. Technickou správou byly sloučeny s Brnem a neměly ani vlastní samosprávu, nýbrž podléhaly přímo radě města Brna.[96]) V roce 1920 byl sice ustaven místní výbor, složený ze zástupců všech politických stran, ale v dalších letech již neexistoval. Tento místní výbor schválil toliko sloučení s Brnem.[97]) V městském zastupitelstvu měly Horní Heršpice 8 členů.[98])

[94]) Srv. Adresáře Brna. Funkci starosty zastávali: Tomáš Bojanovsky, Jan Ruber, Frant. Schiller a posledním starostou byl Jan Schlegl.

[95]) Srv. Vlastivěda moravská, Brněnský okres, str. 30, tab. I, č. 12.

[96]) AMB, Presidiální spisovna, U III, krab. 171.

[97]) AMB, cit. pramen, U III, krab. 172.

[98]) Pět občanů bylo české národnosti a tři byli národnosti německé. Po stránce politického zastoupení měla čs. strana socialistická dva zástupce, čs. strana soc. dem. rovněž dva a čs. strana lidová jednoho zástupce. Z německých občanů byli rovněž dva za stranu Deutsche Landgemeinde von Brünn a jeden za něm. soc. dem.

Pro styk s občany byla zřízena v obci kancelář. Protože se pro ni nenašla vhodná místnost, úřadovalo se ve škole po skončení vyučování. Úřadovna užívala razítka tohoto znění: Zemské hlavní město Brno. Místní úřadovna Horní Heršpice.[99])

Písemného materiálu pro období vlastní samosprávy obce je velmi málo. Zachoval se toliko pokladní deník z let 1915–1920, pokladní kniha z r. 1919 a hlavní pokladní kniha z r. 1920.[100])

Příznivá poloha obce v těsné blízkosti Brna měla vliv na rychlý růst obce zejména koncem 19. a začátkem 20. stol., takže se vytvořilo zcela nové sídliště označené Nové Heršpice. Nazývala se tak západní část dnešních Horních Heršpic za železniční tratí a Vídeňská (dnešní Koněvova) ulice, která byla připojena k Brnu již v r. 1915. O čilém stavebním ruchu na počátku 20. století svědčí 96 nových domů během deseti let. V roce 1920 došlo k pojmenování ulic:

1920	1925	1932	za okupace	po r. 1945
Hlavní třída	Stará osada	Stará osada	Alte Gemeinde	Sokolova
Kudlichova	Mostní	Mostní		Kšírova
	U nádraží	U nádraží	Schlüsselgasse	Řehákova
Bojanovská	U dráhy	U dráhy	Ziegelgasse	Drážní
Polní	Polní	Polní	Hübelgasse	Košuličova
Zahradní	Zahradní	Zahradní	Gartengasse	Krátká
Kostelní	Kostelní	Kostelní	Langäckergasse	Kostelní
Příční	Příční	Příční	Stössengasse	Pražákova
Schillerova	U studánky	U studánky	Hubrichgasse	Perunova
Schleglova	Bezovka	Bezovka	Hollergasse	Bezovka
Školní	Na rybníčku	Na rybníčku	Beim Teichel	Hrdličkova
	Bohunická	Bohunická	Bohnitzer Strasse	Bohunická
		U tratě	Neugartengasse	Přerovská
		Nábřežní	Uferstrasse	Dufkovo nábřeží
		Záhumenice	Angergasse	Záhumenice
		Na pěšině	Rossgasse	Pěšina
			Beim alten Flussbett	Vodařská
			Bei Bahndamm	Násepní
			Zinsgutgasse	Jeníčkova
			Leskagasse	Rajhradská
			Lützowgasse	Teslova
			Pohrlitzer Strasse	Kratochvílova

Ulice byly pojmenovány většinou podle pomístních názvů a jednak podle směru a charakteru místa. Po roce 1945 byla řada ulic pojmenována po účastnících národního odboje proti okupantům. Dufkovo nábřeží je pojmenováno podle Stanislava Dufka (1903–1943), úředníka z Hor. Heršpic, který byl popraven v Berlíně. Jeníčkova ulice má jméno po Františku Jeníčkovi (1889–1943), policej. praporčíkovi z Hor. Heršpic, který byl popraven ve Vratislavi. Hrdličkova ulice nese jméno Jana Hrdličky, sokolského pracovníka, který zahynul v Kounicových kolejích v Brně r. 1942. Ulice Košuličova po Gustavu Košuličovi, technickém úředníkovi z Hor. Heršpic, Kšírova č. 220, který byl popraven v Berlíně 1943 ve věku 26 roků. Kratochvílova po Bohušovi Kratochvílovi (1912–1942), úředníku z Hor. Heršpic, který se sám zastřelil, když pro něho přišli gestapáci. Ulice Kšírova má jméno po Františku Kšírovi (1914–1939), náčelníku Sokola v Komárově, který byl umučen v Ludwigsburgu. Řehákova po Valentinu Řehákovi (1888–1942), který byl inspektorem ČSD a vzdělavatel Sokola v Hor. Heršpicích. Byl popraven v Butzbachu. Ulice Sokolova je pojmenována po Františku Sokolovi, dlouholetém řediteli školy v Hor. Heršpicích a starostovi místního Sokola. Ulice Pražákova po význačném politikovi a advokátovi v Brně (1820–1901).[101])

Z úřadů má sídlo v Hor. Heršpicích poštovní úřad a až do konce první světové války byla v obci také četnická stanice. Poštovní úřad byl v Hor. Heršpicích zřízen v r. 1894 na základě výnosu Okresního úřadu v Brně ze dne 17. dubna 1894.[102]) Nově zřízený úřad zahájil činnost 1. května a poštovní obvod tvořily obojí Heršpice.

Církevní správou patřily Horní Heršpice k farnosti komárovské.

Závěrem této kapitoly připojujeme přehled o růstu obyvatelstva, počtu domů a národnostním složení:

Rok	počet domů	počet obyvatel	Češi	Němci	poznámka
1619	20 gruntů	6 zahradníků			
1653	19 gruntů				
1746	49 domů	236			
1790	55	330			
1834	80	381			
1869	105	687			
1880	124	783	76	707	
1890	148	888	65	822	1 cizinec
1900	182	1303	133	1170	
1910	256	3112	372	1741	
1921	233[103])	1745	995	720	30 cizinců
1930	354	2310	1391	919	
1947	429	2742	2719	23	
1954	442	2729			

[99]) AMB, Presidiální archiv A 8-25/st, krabice č. 29. Též A 8-1, krabice č. 26, obsahuje seznam hromadných úkolů úřadovny.

[100]) AMB, uvedené archiválie XI, rkp. č. I, II, B, č. IV, Deník hospodářské akce z let 1920–1921, XI, rkp. č. 4.

[101]) Na přejmenování ulic v r. 1945 byla vytvořena komise, jejíž členy byli: dr. Jan Sokol, P. Bedřich Vražina, Josef Čihák, Mil. Pelíšek a Lang.

[102]) AMB, školy, Školní kronika obecné školy v Hor. Heršpicích č. 572.

[103]) Počet domů je menší, protože Vídeňská ulice byla r. 1915 připojena k Brnu.

B. Hospodářská charakteristika obce: zemědělství, průmysl a řemeslo, doprava a obchod, sociální struktura

V polovině 19. století žilo v Horních Heršpicích 106 rodin. Z těchto 106 rodin se živilo zemědělstvím jen 28 rodin, nepočítáme-li domkáře, jimž byla půda čím dál tím více jen vedlejším zdrojem obživy, neboť se z nich stávali dělníci v továrnách a v dopravě. Rolnická vrstva obce se stala početní minoritou. Držitelé zemědělských usedlostí – v polovině 19. stol. to byli 2 celoláníci, 16 pololáníků a 10 čtvrtláníků – byli výlučně německé národnosti a přesto, že byli v obci v menšině, měli rozhodující vliv na řízení obce. Bylo by však nesprávné, kdybychom pokládali rolníky za jednolitou vrstvu. Rolníci se diferencovali podle rozsahu pozemkového vlastnictví. K vedoucí, zámožnější skupině patřily majitelé celolánů a pololáníci, zatím co majitelé čtvrtlánových gruntů možno označit za střední rolnickou vrstvu. Úrodná půda v okolí Heršpic zajišťovala i těmto čtvrtlánovým gruntům poměrně dobrou prosperitu, o čemž svědčí ta skutečnost, že se všechny udržely až do r. 1945.

Pro 19. století je charakteristické dělení celolánových usedlostí. Počátek dělení velkých gruntů vidíme už ve století 18., kdy došlo r. 1749 k rozdělení dvou dvojlánových gruntů,[104]) r. 1786 byl rozdělen jednolánový grunt č. 29 (dnešní Sokolova ul. 22) na dva pololány (Sokolova 24). V průběhu 19. století pak došlo k rozdělení devíti jednolánových gruntů na 18 pololánů: r. 1807 grunt č. 28 (Sokolova 18 a 20), r. 1825 byly rozděleny 2 grunty č. 33 (Sokolova 38 a 40) a č. 27 (Sokolova 14 a 16), r. 1835 opět dva grunty č. 13 (Sokolova 15 a 17) a č. 15 (Sokolova 9 a 11), r. 1842 grunt č. 25 (Sokolova 6 a 8) a grunt č. 30 (Sokolova 26 a 28). Poslední dva celolány byly rozděleny r. 1879. Byl to grunt č. 26 (Sokolova 10 a 12) a grunt č. 32 (Sokolova 34 a 36).

R. 1879 bylo dělení gruntů v Horních Heršpicích v podstatě ukončeno, takže zde bylo 20 gruntů pololánových, 11 gruntů čtvrtlánových a 3 domkáři a tento stav se udržel až do r. 1945.

Původní lánové a postupným dělením pak půllánové grunty byly převážně na severní straně dnešní ulice Sokolovy, kdežto čtvrlánové grunty byly na jižní straně. Byly to tyto domy: č. 3, 5, 7, 13, 19, 21, 23, 25, 29, 31 a na ulici Perunově dům č. 12. Sedláci na severní straně se nazývali „Bauern", kdežto čtvrtláníci na jižní straně „Hauern".[105])

Všechny zemědělské usedlosti si ve velké většině udržely svůj půdorys, který měly již v polovině 19. stol. Domy byly orientovány širší stranou k vesnické cestě, navazují jeden na druhý, takže tvoří po obou stranách uzavřenou řadu. Stavebním materiálem v minulém století byly nepálené cihly. Střechy byly kryty slaměnými došky a teprve od počátku 20. století byly došky postupně vytlačovány křidlicí. Několik doškových střech se však udrželo až do r. 1945. Bíle olíčené domy měly modrou podrovnávku. Předzahrádky selské usedlosti neměly. Některé domy byly rozděleny průjezdem na dvě části: větší, kde bydlel hospodář, a menší, tzv. výměnek. Selský dům měl zpravidla předsíň, kuchyň a světnici, případně ještě letní kuchyň, přistavěnou směrem do dvora. Hospodářské budovy navazovaly pravoúhle přímo na obytný dům, takže dvůr byl obestavěn ze dvou stran. Za dvorem byla zahrada, na jejímž konci stála stodola.[106])

[104]) SAB, R A 184/1.

[105]) Srv. též J. Felkl, Ober Gerspitz II, Heimatbüchlein . . ., 1924, str. 57.

[106]) Týž, Das deutsche Bauernhaus der Brünner Sprachinsel, tamtéž, str. 72–82.

Bylo již řečeno, že zemědělské obyvatelstvo bylo národnosti německé. Národnostní rozdíly se však neprojevovaly ani ve způsobu bydlení ani v odívání. Ženy v Horních Heršpicích nosily sice kroj při slavnostních příležitostech ještě na začátku 20. století, ale nelze jej označit za nějakou nacionální zvláštnost, jak se o to mnozí pokoušeli.[107]) Němci chodili nejen v Horních Heršpicích, ale i v ostatních vesnicích na jih od Brna stejně oblečeni jako Češi.[108])

Už na začátku 19. století zapouští své kořeny v Hor. Heršpicích také průmyslový kapitál. Byla tu postavena cihelna, která měla výrobní kapacitu 18 000 cihel a 2000 tašek. Dalším podnikem byla palírna, kterou postavila obec r. 1887.[109]) Stávala v místech dnešních Juranových závodů, Sokolova ul. č. 32. Většina podniků vznikla ve druhé polovině 19. stol. a po první světové válce. Jedná se většinou o podniky malé, s malým počtem zaměstnanců. Největší z nich tzv. Friedmanka měla před druhou světovou válkou kolem 60 zaměstnanců. Koncem 19. století byly v obci tyto podniky: továrna na éterické oleje, která stávala v místech dnešních Juranových závodů. Od r. 1866 ji vedli bratři Müllerové. Ehrenreicherova továrna na éterické oleje, Vídeňská č. 117 (dnešní Koněvova). Firma Oriental, továrna na výrobu cukrovinek a čokolády, akc. společnost, Pražákova č. 10. Firma Orion, továrna na sladovou a fíkovou kávu; od r. 1915 se jmenovala Solo; stávala na Sokolově ul. č. 59. (Po r. 1948 je zde nár. podnik Bateria.)

Po první světové válce přibyly tyto podniky: Transit, zasilatelství a velkoobchod potřebami, spol. s ruč. obmez., firma Manařík, výroba mýdla a svíček, firma Optimus, výroba chemikálií, firma Herczek, výroba a prodej krémů na obuv, Ant. Uzel, výroba umělých střev a obchod se střevy, Libor Klásek, výroba čokolády.[110]) Vedle průmyslových podniků vznikla v obci také celá řada obchodů. Tak před první světovou válkou bylo v Hor. Heršpicích 9 obchodů se smíšeným zbožím,[111]) jeden obchod cukrovím,[112]) šest obchodů ovocem a zeleninou,[113]) jeden obchod vejci a máslem,[114]) dále pak jedno řeznictví (František Matoušek), dvě pekařství (Navrátil, Zelinka), pět hospod[115]) a pět zahradnictví.[116]) Vedle těchto obchodů s potravinami byly v Hor. Heršpicích ještě další obchody: dřevem a uhlím (Tekla Bojanovská), pleteným zbožím (Jos. Weber), porcelánem a emailovým nádobím (E. Deutschová), svíčkami a věnci (Marie Klemerová), železnými kříži (Marie Glüchová).

Z živnostníků pracovali v obci před r. 1914: 1 holič, 1 krejčí, 1 švec, 4 stolaři a jeden výrobce betonářského zboží. Po 1. světové válce bylo v Hor. Heršpicích nejvíce krejčích – 15, pak obuvníků – 6, 5 stolařů, 3 řezníci, 2 kováři a 4 holiči.

Nejvýznamnějším podnikem v Hor. Heršpicích byla továrna na éterické oleje,

[107]) Srv. např. F. Appel, Die weibliche Volkstracht der Brünner Sprachinsel. Heimatbüchlein . . ., 1924, str. 22–24.

[108]) Viz M. Ludvíková, Pracovní kroj brněnského venkova, Brno v minulosti a dnes IV/1962, str. 137–149.

[109]) SAB, Fond brněnská kapitula IV K.

[110]) Sestaveno podle Adresářů města Brna.

[111]) Terezie Doláková, Leopoldina Hájková, Adéla Krejčová, L. Navrátil, Ign. Ondráček, Amálie Sigmundová, Jan Zelinka, Marie Jelinková a Kristina Plotěná.

[112]) Terezie Chmelová.

[113]) Marie Himmerová, která vedle zeleniny měla také prodej piva, Marie Klemerová, Ant. Pitela, Václav Růžička, Anna Svobodová, Marie Třináctá.

[114]) Marie Matějová.

[115]) Rudolf Hájek, Boh. Lustig, Jan Müller, Leopold Schmied a Karla Schnuparková. Nálev lihovin měl Josef Müller a oprávnění k prodeji lahvového piva také Jan Uhlíř.

[116]) Marie Kabrdová, Jan Kurtz, Evžen Molisch, Klement Reiching a Gabriel Schlein.

kterou po Josefu Müllerovi převzal r. 1925 Luis Friedmann a spol. z Vídně. Továrna na éterické oleje se postupně přeměňovala na výrobu injektorů a topného zařízení do železničních vagónů. V roce 1925 tu bylo 18 zaměstnanců. Během roku se zvýšil stav osazenstva na 35. Krutá zima v r. 1928 způsobila mnoho škod, takže dělníci měli práci i v dalších letech, kdy hospodářská krize a s ní spojené propouštění dělníků z práce těžce doléhaly na živitele rodin. V továrně se pracovalo v době krize asi 70 hodin měsíčně a 3 dělníci byli propuštěni. Na vánoce v roce 1930 dostali dělníci na ulehčení bídy pecen chleba a 1 kg salámu. Nezaměstnanost postihovala v Hor. Heršpicích obyvatelstvo jak české tak i německé národnosti. Nejhůř bylo v zimě. Nezaměstnaní dělníci byli rádi, když mohli pracovat aspoň u zdejších rolníků za 5 Kč denně. Od r. 1934 se situace zlepšuje. „Friedmannka"[117]) rozšiřuje výrobu a přijímá nové dělníky. Počátkem r. 1935 tu pracovalo 60 dělníků. Vedle napáječů se zde zavádí výroba mazacích lisů.

Pro rozvoj industrializace byla důležitá železnice. Rok 1838 byl pro obec nejdůležitější z celého století, neboť stavba první železnice z Vídně do Brna vedla přes Hor. Heršpice. Význam železniční stanice vzrostl později a mnoho obyvatel zde našlo chléb a obec zdroj počešťování. Pro spojení s okolím byla důležitá též stavba silnic. R. 1878 byla stavěna silnice z Komárova přes Heršpice do Modřic a r. 1881 silnice přes vesnici.

Pro další hospodářský rozvoj obce měla význam elektrifikace. Elektrické osvětlení bylo zavedeno r. 1924.[118])

Sociální diferenciace, kterou jsme sledovali v životě vesnice v období feudalismu, nabývá od zrušení poddanství až téměř do poloviny 20. století nové formy a vede k diferenciaci třídní. *K vedoucí vrstvě patřili především bohatí sedláci, kteří spolu se středními rolníky vytvářeli uzavřenou společenskou skupinu vesnice,* lišící se od ostatních společenských vrstev také národnostně. Ostatní nerolnické obyvatelstvo, které, jak již bylo řečeno, tvořilo od poloviny 19. stol. tříčtvrtinovou většinu, skládalo se z příslušníků obou národností. Společensky nejvýše stáli v této skupině majitelé živností a obchodníci a svým hmotným postavením se mohli rovnat bohatým sedlákům. Majitelé průmyslových podniků v obci nebydleli. Nejpočetnější skupinu hornoheršpických obyvatel tvořili příslušníci dělnické třídy, většinou české národnosti. Zdrojem obživy jim byla především železniční doprava, zejména po r. 1918, takže Hor. Heršpice se staly sídlištěm železničních zaměstnanců. V období po první světové válce roste také skupina obyvatel, pracující v různých úřadech. Společensky nejnižší postavení zaujímala čeleď, pracující u hornoheršpických sedláků. Sociální složení obyvatelstva před druhou světovou válkou výstižně zachycuje tato tabulka:

1. Dělníci	45,88 %
2. Úředníci	24,79 %
3. Rolníci	12,74 %
4. Živnostníci	10,79 %
5. Inteligence	3,40 %
6. Podnikatelé	2,40 %

[117]) Tento název se udržel i po r. 1945. Zprávy o továrně jsou na základě besedy s nejstaršími dělníky, z nichž někteří pracují v závodě od r. 1925. Hlavním informátorem byl Karel Lucker, zámečník, Hor. Heršpice, Teslova 21, který pracuje v závodě od r. 1925.

[118]) AMB, školní kronika, č. 572.

C. Politické události: politické organizace buržoazní, vznik sociálně demokratické strany, založení KSČ, boj proti okupantům

Politické organizace buržoazní v době rakousko-uherské monarchie byly čistě německé. Koncem 19. století vznikla v obci Otrsgruppe des deutschen Südmährenbundes a německá mládež měla organizaci Jugendbund der Markomanen. Od r. 1914 nazývala se shora jmenovaná Ortsgruppe Bundesgruppe Ober Gerspitz des Bundes der Deutschen in Mähren. V čele této skupiny stál učitel Ferd. Appel. Za první republiky byli příslušníci německé národnosti politicky organizováni ve straně Deutsche Landwirte (hlavně rolníci) a v Německé sociální demokracii. Velká změna v politickém životě německého obyvatelstva nastala v r. 1935. Sudetoněmecká strana (SdP) pohltila všechny německé strany v obci.

Politické organizace české buržoazie vznikly až za první republiky. Byly to strany: národně socialistická, která byla vedoucí stranou, a strana lidová. Významnou úlohu sehrála místní organizace Sokola po stránce národnostní.

České obyvatelstvo přicházelo do Hor. Heršpic především z chudých krajů Horácka. České obyvatelstvo trpící útlakem národnostním a sociálním, hledalo oporu ve svém boji. Touto oporou se mu stala sociálně demokratická strana, založená v Hor. Heršpicích r. 1908. Při svém založení měla 12 členů. Vznik sociálně demokratické strany se projevil v protestu Čechů, kteří byli zapisováni do německého katastru. Také po vzniku samostatného státu přední místo v obci zaujala sociální demokracie. Při soc. dem. straně vznikla též Dělnická tělocvičná jednota (DTJ). V roce 1920, kdy docházelo v soc. dem. straně ke krizi, se většina členstva v Hor. Heršpicích vyslovila pro levici a pro vstup do III. internacionály. Ve volbách r. 1919 získala soc. dem. strana značný počet hlasů. V boji o charakter republiky stála většina příslušníků strany za levicí a nesouhlasila s politikou pravicových vůdců. Proto také, když došlo k ustavujícímu sjezdu KSČ v r. 1921, vznikla už na podzim r. 1921 v Hor. Heršpicích místní organizace KSČ. Jejím předsedou byl Frant. Pohanka, železniční zaměstnanec.

V třicátých letech čítala místní organizace KSČ jen 17 členů, neboť i sem doléhala perzekuce strany. Šest měsíců těžkého žaláře a pokutu 1000 Kč dostal Josef Schles z Hor. Heršpic za to, že v prvomájovém průvodě v Brně r. 1933 „veřejně podněcoval ke zločinu" slovy: „S kulomety nepůjdeme na Sověty". Přes všechnu perzekuci si však strana udržovala důvěru místního dělnictva a ve volbách získávala vždy kolem 200 hlasů.

Vzájemný vztah českého a německého obyvatelstva byl za první republiky dobrý až do vystoupení Henleinova. Do té doby byly všechny zábavy, divadla a jiné podniky v obci družné. U tanečních zábav se zpívalo česky i německy. Skoro všichni Němci uměli česky a rovněž značná část českého obyvatelstva, zvláště starousedlíci, uměli německy. Od r. 1936 však sebevědomí Němců roste, mluví jen německy a Čechy ignorují. Od r. 1938 se skoro denně scházeli za kovárnou a nosili uniformy. Události toho roku se valily jak dravý proud. Hranice „třetí říše" se přiblížily do blízkosti Brna. Smyčka kolem okleštěné republiky se stahuje. Němci dostávají tajné zprávy o politické situaci. 14. března v 8 hodin ráno pochodovali Němci z Modřic, Přízřenic, Dol. Heršpic spolu s Hornoheršpickými do Brna. V Hor. Heršpicích na Kšírově ulici u kovárny došlo ke srážce s českou policií. Pět příslušníků policie bylo vážně zraněno, jejich kordón proražen a s pokřikem „Tschechen geschlagen" – Češi jsou poraženi – se hnali Němci do Brna. Teprve na komárovském mostě byli zadrženi a rozehnáni. O to však drzejší bylo jejich chování příštího dne 15. března 1939. Po celou noc byli na nohou a v časných ranních hodinách běhali po vesnici a křičeli „Fahnen heraus! Sind geschlagen!" Celá tzv. Stará osada, dnešní ulice Sokolova, byla ráno v záplavě hákových křížů. Nadšení Němců bylo nepopsatelné a za zpěvu nacistických písní pochodovali ulicemi. „Vyplnilo se to, o čem jsme dvacet let snili," napsal správce německé školy v Hor. Heršpicích Fr. Pliszka. 15. březen nazvali „šťastným dnem, který jim přinesl svobodu po hořkém otroctví".[119])

17. března 1939 vítali Němci v Brně a z celého okolí představitele nacistického Německa. Přijel i jejich „milovaný Führer" Adolf Hitler. Hitlerova slova „Děkuji vám za váš dosavadní postoj a zdravím vás jako nové občany říše", hřála jistě i heršpické Němce, ovšem jak dlouho? Klidný tok Svratky i večerní soumraky se divily slovům písně: „Heute gehört uns Deutschland, morgen ganze Welt"[120]), která se nesla nad usínající vesnicí.[121])

Léta poroby a utrpení

Okupace – protektorát! Kolik hrůz, běd a slz je utajeno v těch dvou slovech i v Horních Heršpicích. Zatím co před německým obyvatelstvem „stála nová budoucnost, budoucnost německá, neboť co Němcům patřilo, musí jim zas patřit"[122]), otevíraly se pro české vlastence věznice, mučírny, koncentrační tábory a plynové komory.

Mezi prvními, kdož v Heršpicích okusili „ochrany Velkoněmecké říše" byl řídící učitel Josef Morávek. Již v den okupace mu heršpičtí nacisté násilím odebrali klíče od školní budovy. Začátkem května 1939 byl po prvé vyšetřován gestapem. Byl dotazován na činnost v Sokole i na činnost politickou. Gestapo se však ohlásilo znovu. Bylo to v den vypuknutí války 1. září 1939, kdy chodbou heršpické školy se rozlehly dunivé kroky okovaných bot gestapáků. Pan řídící jistě tehdy netušil, že je to jeho poslední cesta ze školy. Byl uvězněn na Špilberku. Z Brna byl odvezen do Dachau a odtud do pověstného Buchenwaldu. Úplně vysílen a podvyživen byl převezen do nemocnice v Jeně, kde 7. srpna 1941 skonal.[123])

Porobený národ nesložil ruce v klín. V Horních Heršpicích, Dolních Heršpicích a v Přízřenicích se vytvořila odbojová skupina zvaná Nemo.[124]) Byla to organizace významná. Měla 3 vysílačky, udržovala spojení s odbojovou skupinou Lvice v Mor. Ostravě a prostřednictvím Lvice měla spojení s polskými komunisty. Duší této organizace byl Otto Havránek, elektromechanik, který pracoval v telefonní ústředně poštovního úřadu Brno 1. Z vojenské telefonní ústředny na Poštovské ulici si zavedl odbočku do své kanceláře. Organizace Nemo vydávala illegální časopis Hlasy

[119]) AMB, Školy, měsíční porady učitel. sboru, č. 558.

[120]) Dnes nám patří Německo, zítra celý svět.

[121]) Celé pojednání o vztazích mezi Čechy a Němci se opírá o besedy s heršpickými občany, kteří osobně prožívali tuto dobu v Hor. Heršpicích, a o zápisy z měsíčních porad učit. sboru něm. školy v Hor. Heršpicích; AMB, Školy, č. 557 a 558.

[122]) Jan Fekl, Deutsches Bauernland bei Brünn, Jahrbuch der Landeshauptstadt Brünn, 1942/43, str. 73.

[123]) Podle vyprávění paní Morávkové.

[124]) Název skupiny byl vskutku výstižný. Tak se totiž nazval Homérův hrdina Odysseus, když se octl v zajetí obra Polyféma. I náš národ byl v zajetí netvora německého fašismu.

z podzemí. Časopis cyklostyloval Stanislav Dufek z Hor. Heršpic. Porady skupiny se konaly v Dol. Heršpicích u pana Řežábka, u Frant. Mojžíše a někdy u Frant. Jeníčka v Hor. Heršpicích. Na důležité porady přijížděli vedoucí odboje z Mor. Ostravy: soudruzi Žáček, Neuwirt a Krupa. Skupina Nemo pracovala velmi úspěšně, neboť získávala zprávy přímo „od pramene". V létě 1942 přišel pokyn, aby skupina navázala spojení s ostatními odbojovými organizacemi. Tak se stalo, že skupina narazila na konfidenta brněnského gestapa Ryšánka. Během tří měsíců pak došlo k zatýkání. První byl zatčen Otto Havránek, 8. září 1942, při převozu vysílačky do Ostravy.

Členy Nema z Hor. Heršpic byli: Stanislav Dufek, Vladimír Horák, Jan Hrdlička, který vyskočil z okna třetího poschodí Kounicových kolejí, když byl veden 29. 9. 1942 k výslechu. Obětováním vlastního života chtěl zachránit své spolupracovníky v odboji. František Jeníček, Bohuslav Kratochvíl, který se sám zastřelil, když pro něho přišlo gestapo, Vladimír Řehák. Kromě Řeháka, který koncem roku 1942 zemřel, byli všichni odsouzeni k trestu smrti a popraveni. Z vězení se vrátili: Antonín Spáčil, Josef Schildberger, František David. S odbojovou skupinou ještě spolupracovali Felix Burian, Josef Chládek a František Kotlan. Také oni byli zatčeni a po výsleších propuštěni.

Členové Nema z Dol. Heršpic: Otto Havránek, Drahomír Vomáčka – ten byl zatčen až ve Strassburgu, oba byli popraveni. Dalším spolupracovníkem byl Antonín Řežábek, který přežil to veliké martyrium od Kounicových kolejí až po pochod smrti, Jaromír Řežábek, který se rovněž zachránil, Otakar Bernáček, zemřel ve vězení. Vít Babušík, který byl rovněž členem Nema, zatčen nebyl.

Také v Přízřenicích měla skupina své spolupracovníky: Františka Mojžíše, Františka Konečného, Vladimíra Flašara a Antonína Mezuláníka. Všichni se zachránili.[125])

V průběhu válečných událostí nálada Němců v Hor. Heršpicích klesala. Zvláště od r. 1943, kdy byla německá vojska poražena u *Volgogradu*, byla většina vylučena ze svého opojení.

Fronta se blížila a s ní i naděje na konec všeho strádání. Koncem března a v prvních dubnových dnech 1945 obklopily Hor. Heršpice zákopy a protitankové pasti. U sokolovny byly umístěny minomety. Obyvatelstvo se stěhovalo do sklepů a mnoho rodin odjíždělo na venkov v naději, že tam snadněji přečká konec války. Ústup německých vojsk, dunění dělových výstřelů, nálety a souboje letadel byly předzvěstí těžkých dnů. O Brno se rozpoutal urputný boj. Válečná vichřice se rozpoutala nad střechami brněnských domovů. Blesk stíhal blesk, nálety byly na denním pořádku. V pátek 13. dubna bylo zastaveno vyučování na všech brněnských školách. Zákopníci, bydlící ve škole, prchají. Zvláště v noci je slyšet dunění děl. Sobotu a neděli 14. a 15. dubna prožívají občané pod ustavičnou hrozbou bombardování. V pondělí 16. dubna se dělostřelba značně přiblížila. Sovětská letadla od ranních hodin bombardovala jižní část Brna. Telefonické spojení s Brnem bylo přerušeno. V týdnu od 16. do 25. dubna bylo Brno zasypáváno deštěm pum a granátů. Heršpice však neutrpěly větších škod, neboť byly vlastně „přestřelovány". Přímé boje o město nastaly z 23. na 24. dubna a jejich největší tíha spočívala právě na jihu a jihovýchodě města. Byly to *těžké* dny, jejichž hrůzu zvyšovalo naprosté odříznutí od

[125]) Celé pojednání o Nemu je na základě besed s Ant. Řežábkem, který si hned po válce pořídil opisy kartoteč. lístků gestapa.

světa, neboť zkázou elektrárny byl znemožněn nejdůležitější spojovací prostředek – rozhlas. 25. duben se stal dnem rozhodujícího obratu v situaci. Motorizovaná čela armády generála Malinovského prolomila úpornou obranu Brna a bleskovým nápořem obsadila jižní část města včetně nádraží.

Z obětí padlých a ubitých bratří se zrodil nový život. Slavná chvíle osvobození zastihla Horní Heršpice ve středu dne 25. dubna 1945 o půl druhé odpoledne. Ještě za rachotu děl a hukotu leteckých motorů při osvobozování posledních předměstí Brna sešlo se 27. dubna 1945 v hostinci u Dupalů 47 občanů české národnosti, aby vytvořili první národní výbor. Sešli se tu prostí lidé, téměř všichni bez zkušeností správních i hospodářských, avšak všichni s nesmírnou vůlí a nadšením vnést do života všech občanů klid a zajistit tak lepší a krásnější život v pokoji a míru.

D. Vývoj školství, kultury, tělovýchovy a architektury

Školním obvodem patřily Hor. Heršpice do Komárova. 7. ledna 1889 se však obecní zastupitelstvo rozhodlo postavit školu a zaslalo okresní školní radě v Brně žádost tohoto znění: „Obec Horní Heršpice patří doposud ke školnímu obvodu komárovskému, a tak děti školou povinné musí chodit do tamější školy. To je ale spojeno s velkými nesnázemi. Za deštivého počasí, zvláště na podzim a na jaře, i za mrazivých dnů v zimě nemůže mnoho dětí, zvláště těch nejmenších, pravidelně do Komárova docházet, jednak pro špatnou cestu a jednak pro velkou chudobu mnohých rodičů, kteří při sebelepší vůli nemohou opatřit svým dětem oděv, chránící je před nepohodou. A právě tyto chudé děti, které potřebují nejvíce důkladného vyučování, školu zanedbávají, a tak se jim nedostává vědomostí, bez nichž se člověk jen těžko může domoci slušného živobytí."[126])

Okresní školní rada i Zemská školní rada v Brně vyšly žádosti Hornoheršpických vstříc a výnosem z 8. dubna 1889 povolila Zemská školní rada dvoutřídní obecnou školu s německým jazykem vyučovacím.

Stavba školy byla svěřena staviteli Ignáci Světlíkovi z Rosic. Se stavbou bylo započato na podzim 1889 a koncem června 1890 byla škola hotova. Školní budova dostala číslo popisné 145. Náklady spojené se stavbou a vybavením školy činily 17 000 zl. Vyučování v nové škole bylo zahájeno 4. listopadu 1890, a to v 1. třídě s paralelkou. Ve školním roce 1891/92 byly zřízeny již dvě třídy. Učebna v přízemí sloužila za tělocvičnu. Počet žactva rostl, takže musela být škola rozšířena o další dvě učebny na levém křídle budovy směrem do dvora. Přístavbu prováděl stavitel Jindřich Cäsar z Brna.[127])

K obecné škole přibyla v roce 1903 ještě škola mateřská, rovněž německá.

Až do vzniku republiky chodily některé děti z českých rodin do Matiční české školy v Komárově, ale většina českých dětí zůstávala na německé škole v Hor. Heršpicích. Nejlépe to vidíme na srovnání počtu žáků na německé škole ve školním roce 1918–19, kdy bylo na škole 182 žáků. Zřízením české obecné školy

[126]) AMB, Školy, protokol místní školní rady něm. v Hor. Heršpicích, č. 522. Žádost je psána německy.

[127]) Pojednání o škole je na základě školní kroniky v AMB, Školy, č. 572, a protokolů místní škol. rady, AMB, Školy, č. 565.

14. ledna 1919 klesl počet žáků na německé škole více než o polovinu, neboť do dvoutřídní české školy přešlo 97 žáků. Nová česká škola měla těžké začátky. Jednu třídu měla až v Komárově a druhou v budově nynější, tehdy však stále ještě německé školy. Ve školním roce 1920–21 měla česká škola 4 třídy se 130 žáky. Německá škola byla redukována na dvoutřídní, neboť počet žactva německé národnosti se pohyboval kolem 60 a stále klesal. Ve školním roce 1944–45 měla německá škola 45 žáků. Od r. 1920 byly obě školy německá i česká pod jednou střechou.

Ze zápisů porad učitelského sboru se dovídáme o výchovných problémech tehdejší doby. Špatný vliv na mládež měl film a zejména pak záplava tzv. indiánek. Mládež v Hor. Heršpicích si vytvořila indiánskou družinu, která natropila mnoho zla.[128])

Velmi mnoho záslužné práce pro českou věc v Hor. Heršpicích vykonal řídící učitel František Sokol, který působil na české škole od jejího zřízení v r. 1919 až do r. 1935.

Kulturní a tělovýchovný život tohoto brněnského předměstí byl pochopitelně ovlivňován blízkostí velkoměsta. Přes tyto nepříznivé okolnosti byl místní Sokol střediskem kulturního i sportovního života. Další tělovýchovnou organizací byl sportovní klub Viktoria Horní Heršpice, kde se soustřeďovali především zájemci o kopanou. Z německých sportovních organisací byl v obci od r. 1913 Deutscher Turnverein.

Na stavební památky jsou Hor. Heršpice velmi chudé. Tato okolnost je dána tím, že v minulosti byly zemědělskou osadou patřící duchovní vrchnosti, která si tu nebudovala nějaké zvláštní sídlo. Ve 14. století se v Hor. Heršpicích uvádí tvrz, ale do dnešního dne po ní nezbylo ani stopy. Hor. Heršpice nebyly sídlem farního úřadu, proto v obci nebyl ani kostel. V roce 1811 byla tu postavena kaplička (stávala vedle domu na Sokolově ul. č. 60) a teprve téměř o sto let později – 1912 byl postaven nynější kostel. Plán na stavbu kostela vypracoval Ferd. Hrach, profesor na německé technice v Brně. Stavba kostela byla započata v říjnu 1911 pod vedením stavitele Negerla z Komárova. Během roku byla stavba dokončena a 27. října 1912 se konalo slavnostní posvěcení.[129])

V tomto příspěvku jsme se pokusili vylíčit život brněnského předměstí Horních Heršpic od poloviny 19. století do r. 1945, který je zakončením období kapitalismu. Za tu dobu Hor. Heršpice neobyčejně vzrostly, neboť jak počet domů tak i počet obyvatel se zčtyřnásobil. Pronikavé změny jsme mohli sledovat také v celé sociální struktuře tohoto původně vesnického sídliště, které se stalo součástí velkoměsta. Rok 1945 je v životě Horních Heršpic mezníkem vpravdě významným, neboť odsunem obyvatelstva německé národnosti staly se Hor. Heršpice opět českým sídlištěm, kterým také původně byly.

---

[128]) Protokoly obecné školy v Hor. Heršpicích, uložené dosud ve škole.
[129]) Farní kronika v Komárově.

Seznam pramenů k historii Horních Heršpic

I. Edice

Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae.
Mendl B.: Knihy počtů města Brna, Brno 1935.
Brandl V.: Libri citationum et sententiarum seu. Knihy půhonné a nálezové.
Regesta Bohemiae et Moraviae.
Zemské desky brněnské I, II - I, Die Landtafel des Markgrafthums Mähren – Brünner Cuda (1348 až 1466), Brno 1856. II. sv. vyd. T. Kalina, Praha 1950.

II. Archív města Brna

Brněnská kniha městská, rkp. č. 17.
Gruntovní knihy Horních Heršpic z let 1750–1885, rkp. č. 7434, 7435.
Gruntovní knihy pro Brno-město a venkov z let 1850–1883.
Hlavní kniha sirotčích pasiv z let 1817–1849, rkp. č. 7441.
Kniha sirotčích aktiv pro Dolní Heršpice a Horní Heršpice z let 1816–1848, rkp. č. 7421.
Kniha domků na rozparcelované dominikální půdě z let 1839–1881, rkp. č. 7393.
Kniha rozdělených svatoanenských gruntů z let 1800–1840, rkp. č. 7440.
Kniha rozparcelovaných dominikálních pozemků v Hor. Heršpicích z let 1794–1840, rkp. č. 7392.
Matriky u sv. Jiljí v Komárově, č. 206–210.
Měsíční porady učitelského sboru něm. školy, č. 554–558.
Písemnosti připojených obcí;
a) Pokladní deník z let 1915–1920, XI, rkp. č. I.
b) Pokladní kniha z r. 1919, XI, č. II.
c) Hlavní pokladní kniha z r. 1920, XI, B.
d) Deník hospodářské akce 1920–1921, XI, rkp. č. 4.
Presidiální spisovna 1889–1932, U III, krabice 171, 172.
Presidiální archív, A B-25/st, krabice č. 29, A 8-1, krabice č. 26.
Stará registratura z let 1742–1748, krabice 22 B 176, 23 B 178.
Školy, protokoly místní školní rady německé, č. 565.
Školní kronika německé obecné školy, č. 572.

III. Státní archív v Brně

Moravské katastry: D_1–D_7, L 164, R 184, D 142, T 252/2, U 55/B, J 1126, M 266/B.
Vceňovací operáty D_8, č. 1780.
Indikační skizzy D_9, č. 1780.
Stabilní katastr D_{10} č. 1780.
Mapa stabilního katastru D_{11} č. 1780.
Iura antiqua Petrovioniana.
Gruntovní kniha Horních Heršpic z r. 1653.
Kapitulní protokoly.
Urbář z r. 1619.
Statuta kapitulní z první poloviny stol. 15.

IV. Farní kronika v Komárově

Protokoly obecné školy v Hor. Heršpicích.

Seznam literatury vztahující se k Horním Heršpicím

1. Adresáře Brna.
2. *Appel F.:* Die weibliche Volkstracht der Brünner Sprachinsel, Heimatbüchlein der Brünner deutschen Sprachinsel, 1924, str. 22–24.
3. *Bretholz B.:* Geschichte der Stadt Brünn, Brno 1911.
4. *Čáda Fr.:* Brněnská předměstí, rukopis v Muzeu města Brna, Brno 1953.
5. *Černý Fr.:* Ukazatel jmen k latinským zemským deskám brněnským a olomouckým, Brno 1914.
6. *Černý–Váša:* Moravská jména místní, Brno 1907.
7. Časopis Zemského muzea v Brně XXXIII, I. Brno 1947.
8. *Felkl J.:* Ober Gerspitz, Heimatbüchlein der Brünner deutschen Sprachinsel, Brno 1924, str. 17 až 22, 56–61.
   – Das deutsche Bauernhaus der Brünner Sprachinsel, tamtéž, str. 72–82.
   – Hochzeitsbrauchtum in Ober Gerspitz, Heimatbüchlein, II. Brno 1925, str. 5 nn.
   – Deutsches Bauerland bei Brünn, Jahrbuch der Landeshauptstadt Brünn, 1941/42.
   – Aus Brünns Vergangenheit I, Brünner Mtgbl. 1923.
9. *Fürst F.:* Zaniklé osady na Brněnsku, Brno 1934.
10. *Hálová-Jahodová:* Brno, stavební a umělecký vývoj, Praha 1947.
11. *Hosák L.:* Historický místopis země Moravskoslezské, Brno 1934.
12. *Hrudička A.:* Topografie diecése brněnské, Brno 1908.
13. *Chytil:* Chytilův adresář Moravy, Brno 1911.
14. *Holinková J.:* Pokus o restituci zeměpanského majetku na Moravě ve 14. století, Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci, Historie II, Praha 1955.
15. *Lechner K.:* Die ältesten Belehnungs und Lehensgerichtsbücher des Bisthums Olmütz, Brno 1902.
16. *Masur L.:* Die neuen Brünner Vororte, Brno, Morgenpost 1932.
17. *Matějek F.:* Feudální velkostatek a poddaný na Moravě, Praha 1959.
18. *Meznik J.:* Venkovské statky brněnských měšťanů ve 14. a 15. století, Sborník Matice moravské 79/1960, str. 129–147.
19. Místopisný slovník ČSR, 2. vyd. Praha 1935.
20. *Pilnáček J.:* Staromoravští rodové, Vídeň 1930.
21. Podrobný seznam míst na Moravě. Vídeň 1885.
22. *Sáňka H.:* Názvy brněnských předměstí, Brno v minulosti a dnes, 2/1960, str. 244–250.
23. *Sedláček A.:* Českomoravská heraldika II.
24. Seznam ulic hlavního zemského města Brna, Brno 1946.
25. *Slavík F.:* Okolí brněnské před 200 lety, Výroční zpráva c. k. reálky v Brně, Brno 1892.
   – Vlastivěda moravská, Brněnský okres, Brno 1897.
26. Slovníky naučné: Masarykův III, Praha 1927, Ottův XI, Riegrův III, Praha 1863.
27. Statistický lexikon obcí v zemi Moravskoslezské, Praha 1924, 1925, 1955.
28. *Schwoy F. J.:* Topographie von Markgrafftum Mähren, Vídeň 1793.
29. *Šujan F.:* Dějepis Brna, 2. vyd., Brno 1928.
30. *Tenora J.:* Statek sv. Petra v Brně, I Brno 1934, II Brno 1937.
   – Seznam škod kapituly brněnské po dvojím obležení Brna od Švédů, Časopis pro dějiny venkova 1926.
31. *Wolny G.:* Die Margraffschaft von Mähren, Brno 1837 (Brünner Kreis, II. Abteilung).
   – Kirchliche Topographie von Mähren II, Brno 1856.
32. *Ulbrich J.:* Pravěk Brněnska, rukopis v Moravském museu v Brně, Brno 1941.

Karel Fojtík

DŮM NA PŘEDMĚSTÍ

(Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně)

Souvisí s nejlepšími tradicemi naší národopisné vědy, že si její nejvýznačnější představitelé již na začátku 90. let minulého století uvědomovali potřebnost národopisného studia dělnictva, jež již tehdy bylo „četným členem společnosti zvláště v našem českém národě", a hodlali mu na Národopisné výstavě československé (dále NVČ), připravované na rok 1893 nebo 1894 (uskutečnila se pak od 15. května do 23. října 1895) v Praze vyhradit čestné místo. Návrh prvního programu připravované výstavy sice předpokládal, že NVČ zobrazí ve svých expozicích *„československý lid vesnický* – tedy tu část národa, která ve své svéráznosti se nejvíce zachovala a šířící se obecnou kulturou až dosud nejméně své rázovitosti pozbyla", avšak již při jeho projednávání bylo rozhodnuto zobrazit na výstavě zároveň „lid vesnický, dělnický a maloměstský", totiž kromě jiného „řemesla a domácí průmysl měst a vesnic, modely dělnických domků, figuríny dělníků a statistika dělnictva". Tento program zůstal v podstatě definitivním programem výstavby. K zřízení expozice byl ustaven „po několika poradních schůzích dělnictva ... zvláštní *dělnický odbor,* který s velkou horlivostí práce se ujal. Bylo při tom neobyčejně zajímavo pozorovati, s jakou inteligencí, parlamentární přesností a nezištnou obětavostí vedlo sobě dělnictvo při celém jednání, v němž se zúčastnily všechny jeho frakce".

Program, podle kterého hodlali dělníci shromažďovat pro výstavní expozici materiál, byl na svou dobu velmi moderní. Měla se skládat ze sedmi oddílů. První, nejrozsáhlejší, měl mít dva dělnické domky, ve kterých měl být znázorněn život dělníka průmyslového, podomáckého, zemědělského a hornického, měl přinést údaje o pracovní době, pracovních podmínkách a mzdě. Druhý oddíl měl být věnován rodinnému životu dělníka – měl přinést údaje o početnosti rodin, velikosti bytů, o rodinném rozpočtu. V třetím oddílu měly být shromážděny doklady o dělnickém životě společenském a kulturním, o dělnických spolcích, jejich počtu a poslání, o dělnickém tisku atd. V čtvrtém oddílu měl být v obrazech znázorněn život dělníka na pracovišti, rozmanité scény z jeho života, typy jeho obydlí v různých krajích, podobizny význačných pracovníků dělnického hnutí atd. Pátý oddíl měl návštěvníky seznámit s pohybem průmyslového, zemědělského a živnostenského dělníka za zaměstnáním. Poslední dva oddíly měly přinášet cifry o dělnické úmrtnosti a sociálním pojištění.[1]) Kdyby se byla uskutečnila expozice podle takto velkoryse na-

[1]) Národopisná výstava československá v Praze 1895. Vydali Výkonný výbor Národopisné společ-

črtnutého programu a kdyby byl shromážděn a uchován materiál takto získaný, byla by se naše národopisná věda postavila do čela vědeckého úsilí v celé Evropě a byla by podstatně usnadněna přední úloha našeho národopisu v současné době – podat ucelený obraz života dnešního dělnictva, což stěží je možno bez podrobného poznání jeho života v starších obdobích.[2]) Tvůrci programu postihli, že těžiště dělnické kultury není v materiální kultuře, v oděvu a obydlí, a zdůraznili jiné stránky dělnického života – společenské a rodinné poměry, kulturní snažení dělnických spolků, jejich význam pro rozvoj kultury celého národa. Velký plán se však neuskutečnil, úsilí dělníků sdružených v dělnickém odboru i v četných dělnických organizacích bylo zmařeno zásahem vládních míst: „Ale bázeň vládních kruhů, že práce pro Národopisnou výstavu československou mohla by... zjednati pevnější než dosud podklad hnutí dělnickému, vedla posléze tam, že výkonný výbor se octl před volbou: buďto nechati dělnický odbor pracovati dále tak, jak do té chvíle se dělo, a vysadit tím celou Národopisnou výstavu československou hrozivé pohromě rozpuštění výkonného výboru, nebo přímého zákazu výstavy – nebo obmeziti práce odboru dělnického tak, aby hrozící pohroma byla zažehnána. Výkonný výbor po zralém uvážení nemohl jednati jinak nežli se rozhodnouti pro druhou věc. Ale dělnický odbor nepřistoupil na obmezení práce, poněvadž by hmotný a duševní stav jeho nebyl v tomto případě na výstavě náležitě zobrazen, a tak došlo k rozchodu dělnického odboru. Soustavné znázornění celého života dělnického bylo tím zmařeno.“[3])

Skutečnost, že na NVČ nebylo možno instalovat expozici o kultuře našeho dělnictva, měla i jiné velmi důležité důsledky. Uspořádání NVČ bylo mocnou vzpruhou pro sběratelství dokladů o vesnické lidové kultuře a podnítilo i rozsáhlé práce teoretické – samo vytvoření programu výstavy bylo významným činem teoretickým. Nadto bylo s přípravou výstavy spojeno založení prvního samostatného národopisného časopisu, Českého lidu, a Národopisného musea, vybaveného z exponátů výstavy. Skutečnost, že byla zmařena realizace expozice o dělnictvu, tudíž způsobila, že mu nebylo vyhrazeno příslušné místo ani v Národopisném museu a že mu až na zcela ojedinělé výjimky nevěnoval pozornost ani Český lid. Naše národopisná věda se znovu obrátila k jednostranně zaměřenému zkoumání kultury vesnického zemědělského obyvatelstva, udržujíc namnoze romantické představy o její starobylosti a neporušenosti, o tom, že se v ní odráží „vlastní národní cit i zvláštní smýšlení, ... individuální národní ráz, na přirozených zvláštnostech těla i ducha jeho se zakládající, jímžto se od jiných, cizích národů znamenitě a patrně liší“.[4])

Zaujetí pro archaické, přežívající a přežitkové stránky v lidové kultuře nezůstalo bez značného vlivu na další vývoj národopisné vědy. Narůstající působení kapitalistického způsobu výroby a pronikavé změny v lidové kultuře v kapitalistickém období zůstávaly i při studiu vesnického lidu stranou jejího zájmu. Ve snaze shromáždit a popsat co nejarchaičtější doklady lidové kultury byli badatelé zatlačováni stále více stranou kulturních a průmyslových center do oblastí vzdálených od nově zřizo-

nosti a Národopisná společnost československá. Pořádali K. Klusáček, Em. Kovář, L. Niederle, Fr. Schlaffer a F. A. Šubert. Praha, s. a., str. 14, 15, 16, 43, XVIII.

[2]) Srv. také V. J. Krupjanskaja: Nekotoryje voprosy etnografičeskogo izučenija rabočich. (Na osnove russkogo materiala.) Kratkije soobščenija Instituta etnografii AN-SSSR, č. XXIX, Moskva 1958, str. 3.

[3]) NVČ, str 43.

[4]) *K. J. Erben:* Slovo o písni národní. Doslov k Písním národním v Čechách. III, Praha 1845. Citováno podle vydání Erbenových Spisů, sv. II (red. Ant. Grund), Praha 1939, str. 151.

vaných komunikací, do míst, kam působení nových podmínek pronikalo jenom obtížně. Od celku soudobého života a kultury lidu byli odváděni k shromažďování zvláštností, přežitkových kuriozit. Jednostranné zaměření k studiu jenom archaických forem v lidové kultuře nezřídka způsobilo, že národopisná monografie podávala zkreslený obraz i té vesnice, kterou popisovala, přehlížela a bagatelizovala nejnovější rysy lidové kultury jako rysy cizí, nelidové.

V pronikání nových činitelů do života vesnice viděli četní národopisci téměř smrtelné nebezpečí, neboť soudili, že vnášíme-li na vesnici „tzv. pokrok a kulturu, přetrháváme kdysi v sebe uzavřený a konservativní život... lidu, jenž otvírá oči a chápe se všech novot, v první řadě ovšem v kultuře materielní.“[5] Lidová kultura vesnická, „citová, poetická a barvitá“, byla kladena do příkrého protikladu s kulturou městskou, „střízlivou, chladnou, pouze rozumovou“, příliš závislou na cizích vzorech. Smysl národopisné práce byl spatřován většinou v shromažďování a interpretaci přežitků – „ač často vyslovuje se mínění, že na sbírání přežitků je u nás pozdě“, přece prý „ještě žijí lidé neznalí písma, kteří nebyli dále než za humny...“.[6]) Není divu, že při takovém zaměření národopisu nebylo v něm místa ani pro zkoumání života dělníků žijících na vesnici, natož pak ve velkoměstě, i když někteří čelní badatelé poukazovali na nezbytnost takového studia.[7])

Zájem o život městského obyvatelstva, značný od 80. let minulého století, byl spíše obrácen do vzdálenější minulosti. Zde stojí na prvním místě dílo Zikmunda Wintra, v němž stránky věnované životu v středověkém městě zaujímají čelné místo. Ačkoliv poslední dílo, které se mělo obírat „mravem a zvykem“ a v němž se mělo „pojednati o chudinství, o zbožnosti, pověře, domácím vychování, o způsobech doma i na veřejnosti, o zábavách, o nemoci, lékařích, o smrti a pohřbu“,[8]) nestačil již Winter napsat, přinesl množství údajů o řemesle, obchodu, kroji, kuchyni a stole našich předků, o středověkém měšťanském obydlí a četných jiných stránkách života. Při tom Winter sám dobře vyjádřil potíže, s nimiž se badatel setkává při úsilí o rekonstrukci obrazu denního života prostého lidu v starší minulosti.[9]) Zápisy, na které je odkázán, spíše naznačují než líčí, a způsobují při tom i jistou jednostrannost výsledného obrazu, zaměřujíce ho spíše k vrstvám zámožnějším. O prostém městském lidu přinášejí zpráv daleko méně, o něm bylo obyčejně máloco zapisovat. Zmiňují se o něm spíše jen mimoděk, a to ještě nejčastěji o lidech a situacích netypických. Je velikou zásluhou Wintrova díla, a souvisí to s jeho zájmy národopisnými, že si těchto zpráv bedlivě všímal.

Shromáždit dostatečně bohaté a mnohostranné doklady k poznání života prostého lidu ve velkém městě není však snadné ani později, v XVIII. a XIX. století. Tu zejména vyniká velikost ztrát, které byly našemu národopisu způsobeny znemožněním expozice o životě dělnictva na Národopisné výstavě československé.

[5]) *Josef Vydra:* Ochrana lidových památek národopisných na Slovensku a systém museí v přírodě. V Úkoly a cíle národopisu československého. Uspořádal Jiří Horák. Praha 1925, str. 33. (Dále jen Úkoly a cíle.)

[6]) *Dom. Filip:* Moje zkušenosti při sbírání přežitků v Čechách. Úkoly a cíle, str. 50–51.

[7]) Srv. Jiří Horák: Národopis československý. Přehledný nástin. Československá vlastivěda, sv. 2: Člověk. Praha 1933, str. 414, 471 aj.

[8]) J. V. Šimák v předmluvě k Wintrově knize Český průmysl a obchod v XVI. věku, Praha 1913, str. V.

[9]) Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách, Praha 1909, str. III.

Národopisný výzkum ve velkém městě je složitý úkol, k jehož řešení namnoze dosud hledáme cesty. Základní metoda etnografické práce – badatelův přímý názor – zůstává sice i nadále jednou z nejdůležitějších výzkumových metod, musí ji však jiné metody doplňovat daleko soustavněji, než tomu bylo při výzkumu na vesnici. Velká početnost celku, neobsáhnutelného metodou přímého pozorování, nutí badatele k rozsáhlé verifikaci shromážděných údajů, k hledání cest, kterými lze tento celek obsáhnout. Jednou z metod, které se dosud osvědčily, je metoda monografického výzkumu menších uzavřených celků, vzorců, které reprezentují větší části města.

Značné nesnáze přináší rozdílnost charakteru lidové kultury ve městě a na vesnici a podmínek, v kterých se vyvíjí. Na vesnici se donedávna udržovalo ponětí o zvláštní jednotě vesnického obyvatelstva, zejména starousedlého, posilované složitými pokrevními i jinými příbuzenskými svazky, společným hospodářským zájmem, některými ustanoveními přežívajícího zvykového práva. Naproti tomu žilo v posledních stoletích v městech obyvatelstvo co do svého místního a sociálního původu pestré – nepočetní starousedlíci i lidé přistěhovalí z různých, často od města velmi vzdálených míst.

Nebyli navzájem spojeni žádnými svazky, ty se mezi nimi teprve postupně a zdlouhavě vytvářely. Práce přiváděla bývalého vesnického podruha nebo domkáře do tovární budovy spolu se stovkami sobě podobných, přicházejících z jiných krajů, a nutila ho navázat s nimi těsnější styky. Rozrušovala se představa o patriarchálním poměru „chlebodárce" a dělníka, tak houževnatě udržovaná u vesnického zemědělského obyvatelstva. Práce se složitými mechanismy a větší všeobecné vzdělání i zkušenost, které od poloviny minulého století charakterizovaly především městské dělnictvo ve srovnání s lidem vesnickým, vytlačovaly z života městského obyvatelstva rozmanité přežitkové, pověrečné představy rychleji, než tomu bylo na vesnici. Lidová kultura v městě při tom ztratila mnoho z vnějšího bohatství a okázalosti, navenek se zploštila a přizpůsobila mezinárodním vzorům. Její těžiště se přesunulo do jiných, vnitřních, obtížněji poznatelných poloh, jak si toho byli vědomi již tvůrci programu dělnické expozice na Národopisné výstavě československé.

Na vývoj národopisného studia velkých měst působilo celkové zaměření starší národopisné práce, téměř zcela obrácené k vesnici. Studium vesnické kultury, která se vyvíjela po staletí v podmínkách naturálního hospodářství a poměrné uzavřenosti, jež podporovala vznik místních odlišností, konservativismu posilovaného velkou stabilitou způsobů zemědělské práce i gerontokracií pronikající veřejný i soukromý život vesničanů, se projevilo vytvořením rozličných kritérií. Tato kritéria, jež sloužila badatelům k určení „lidovosti" nebo „nelidovosti" jednotlivých rysů kultury, nijak nemohou vyhovovat při zkoumání současného stavu lidové kultury ani na vesnici, natož ve městě. Totéž platí o stanovení cílů, které sledoval starší národopis v studiu tradičních forem života vesnického zemědělského obyvatelstva.

Přesto se vliv těchto kritérií a sledovaných cílů namnoze dodnes projevuje i při národopisném výzkumu města. Badatelé s oblibou hledali v životě městského lidu především tradice, které si městský člověk přinesl ze starého bydliště, které ho spojovaly s jeho vesnickou minulostí i s dnešním vesnickým obyvatelstvem. Jevilo se to ve velké většině monografií, které byly dosud publikovány.

Při národopisném výzkumu města se hlavní pozornost nezbytně soustřeďuje na předměstí. Není tomu tak proto, že bychom na něm hledali „reliktová území", která zůstala téměř nedotčena průmyslovou revolucí a jejími hlubokými důsledky v lidové

kultuře, jak to činí někteří současní buržoazní badatelé,[10]) ale proto, že průmyslová města vyrůstala převážně svými předměstími, že se tu tudíž soustředila největší část dělníků přicházejících trvale do města za zaměstnáním. Zde se na rozdíl od městského centra, které bylo ještě v druhé polovici minulého století co do původu svých trvale usedlých obyvatel poměrně jednotné, sešlo obyvatelstvo nejvíce rozmanité původem a tradicemi, zde také nejvýrazněji probíhal proces integrace. A především na předměstí vyrůstaly velké činžovní domy, tyto „nájemní kasárny", které byly typickým obydlím továrních dělníků ve většině našich průmyslových měst od polovice minulého století.

Počtem obyvatel připomínal velký činžovní dům vesnici. Platí to zejména o starých pavlačových domech, v nichž se na třech nebo čtyřech podlažích v jednopokojových bytech směstnalo i více než sto rodin. Také dvůr uzavřený ze všech stran obytnými bloky, v mnoha domech velmi prostorný, se podobal návsi. Některé dvory oživovala i skupina stromů, nejčastěji akátů, pod nimiž se za letních večerů scházeli nájemníci na besedu. V takovém domě tedy žila rodina na první pohled v sousedských poměrech velmi podobných vesnickým: jedna rodina podrobně znala život a práci každého člena rodin sousedních, žádná nemohla mít před jinými zvláštních tajemství, ale byla podobně jako na vesnici vystavena neustálé sociální kontrole, zejména ze strany bezprostředních sousedů, kontrole velmi přísné, nekompromisní. Navázání těsných sousedských styků usnadňovala možnost blízkého styku mezi příslušníky jednotlivých rodin, zejména mezi dětmi a ženami, pokud neodcházely na celý den do zaměstnání.

Obdoby mezi vesnicí a činžovním domem jsou však jenom vnější. Ve skutečnosti byly mezi podmínkami pro utváření sousedských vztahů na vesnici a v pavlačovém domě velmi významné rozdíly. Podstatně se změnil charakter zaměstnání a tím také jeden ze základů vzájemných vztahů mezi obyvateli. Zemědělská práce na vesnici sjednocovala zájem většiny vesničanů, nutila je hodnotit různé jevy a události z hlediska zemědělského hospodářství jako společné platformy, utužovala ponětí o vzájemné odkázanosti vesničanů. Naproti tomu pracovali obyvatelé jednotlivých bytů v činžovním domě v různých továrnách a zaměstnáních a pospolitý život v domě a styk se sousedy mohly uspokojit jen část jejich zájmů, a to ještě nikoliv nejdůležitější. Větší část zájmů byla spojena s dílnou nebo továrnou, v níž při dvanáctihodinové pracovní době strávili většinu dne; tyto zájmy oni sami považovali za bližší a pro sebe důležitější. Zaměstnání odvádělo z domova na valnou část dne i velmi mnoho žen, takže i tu se ukazuje možnost snadného navázání přátelských styků mezi sousedními rodinami na pavlači jako vnější: na besedy nezbylo zpravidla mnoho času.

Život ve velkém městě tříštil i mimopracovní zájmy jednotlivých obyvatel domu. Zatím co na vesnici až do zcela nedávné doby byly zábavy všech obyvatel soustředěny k několika málo příležitostem, umožňovaly zábavy ve městě mnohem pestřejší uspokojování individuálních tužeb každého jednotlivého obyvatele, popř. rodiny. I když v některých předměstích vznikala centra lidové zábavy – v jednom z našich domů byl dokonce i divadelní sál ochotnické společnosti, v kterém se pravidelně hrávalo a pořádaly kabarety, bylo působení jiných zábavních příležitostí v městě a předměstích silné.

---

[10]) Srv. např. Hermann Bausinger: Volkskultur in der technischen Welt, Stuttgart, Kohlhammer Verlag 1961, str. 13 nsl.

V druhé polovině XIX. století překáželo vytváření pevnějších sousedských vztahů i mezi rodinami žijícími na stejné pavlači jejich časté stěhování. Ve městě, v kterém nebylo veřejných dopravních prostředků, si při enormně dlouhé pracovní době stěhování vynutila každá změna zaměstnání. Je přirozené, že se nejčastěji stěhovaly rodiny dělníků nejméně kvalifikovaných, rodiny dělníků kvalifikovaných a zapracovaných na zvláštní práce v továrně a tím spíše rodiny živnostníků zůstávaly již v druhé polovině století usazeny poměrně pevně.

Je otázka, do jaké míry může národopisné studium jediného, i když velkého činžovního domu posloužit jako vzorec při zkoumání většího celku. Soudíme, že je možno činžovní dům plným právem považovat za velmi vhodný objekt usnadňující dobré poznání rozhodujících rysů v kultuře většího celku: v průměru se shoduje s předměstskou ulicí nebo i s celým předměstím ve všech základních rysech – v složení obyvatelstva podle původu i zaměstnání, v jejich názorech i ve způsobu života. Shoduje se s celým okolím i pokud jde o jednotlivé vývojové fáze a současný stav. Reprezentuje nynější stav lidové kultury na zvoleném předměstí a nemůže být považován za doklad staršího, jinde, např. v „živějších čtvrtích" dávno překonaného stupně kultury a způsobu života: starý činžovní dům na předměstí a život jeho obyvatel, o němž píšeme tuto studii, nelze považovat za svědectví o životě dělníků manufaktur.

Ulice, na níž stojí náš činžovní dům, připomínala ještě v 20. letech minulého století svým vzezřením spíše vesnici. Stály tu nízké přízemní domky, hledící malými okny do prašné ulice, se střechami krytými většinou šindelem, se širokými komíny postavenými nad otevřenými ohništi černých kuchyní. Za domky se táhly rozsáhlé ovocné zahrady a vinice, dále za nimi se prostírala pole. Výtěžek svých vinohradů prodávali obyvatelé ulice „z pořádky" měšťanům přicházejícím sem na výlet i formanům projíždějícím po nedaleké výpadové cestě z Brna.

Tento obraz se valně nezměnil ani do polovice věku, když na jiných předměstích již vznikaly továrny, projížděly „obrovské vozy s uhlím", jiné „naložené vlnou, vlněnými látkami a barvami".[11]) Ulice sice již nebyla tak tichá, jak tomu bylo před několika lety, také ona již byla silněji zalidněna,[12]) avšak ruch na výpadové silnici zasáhl jenom jednu její část, místa, v kterých byl později stavěn náš dům, zůstávala i nadále stranou, jakoby chráněna velkým hostincem postaveným na kraji uličky hned při silnici. Také zde sice vyrůstaly na místě přízemních domků jednopatrové i dvoupatrové domy, rodiny továrních dělníků a řemeslnických tovaryšů v nich však nacházely přístřeší jen výjimečně: vícepokojové byty v nich byly pronajímány rodinám lépe postavených řemeslnických a továrních mistrů, obchodníků, úředníků. Byly to domy na svou dobu výstavné. Jejich majiteli byli řemeslničtí mistři, z nichž někteří zaměstnávali i několik tovaryšů, a obchodníci: z 25 domů, které stály v naší ulici v roce 1853, jim patřily plné dvě třetiny, jednomu z nich, majiteli velké stolařské dílny, patřily hned tři. Byly také vysoce oceňovány: jeden z domů byl 30. května 1850 předán od otce synovi v odhadní hodnotě 1600 zlatých, druhý,

[11]) Die Fabriks- und Handelsstadt Brünn. Ein Bericht des J. Ohéral aus dem Jahre 1856. Přetištěno u W. Schramma: Die gute alte Zeit in Österreich. Eine Sammlung kulturhistorischer Denkwürdigkeiten. Brno 1906, str. 116.

[12]) V roce 1834 připadlo v průměru na dům v našem předměstí kolem 15 osob, na Velkém Cejlu v průměru 36,32 osob, na Švábce průměrně 27,37 osob atd. Srv. Frant. Šujan: Dějepis Brna, Brno 1928, str. 370.

který nový majitel vyženil, byl připsán jeho manželce a spolu se zahradou oceněn v testamentární hodnotě na 10 000 zlatých! I když na těchto domech většinou vázly značné dluhy, patřili jejich majitelé k lidem zámožným. Zvýšená poptávka po bytech, vyvolaná rozkvětem brněnského průmyslu a přílivem dělnického obyvatelstva, a vyhlídka na dobré zúročení vloženého kapitálu je přivedly k postupnému rozšiřování obytných budov, k stavbě nových podlaží nad starými domy a zejména k přistavování nových křídel k starému domu. Rozsáhlé budovy s malými byty byly zřizovány po celém obvodu prostorných zahrad, zbylé prostranství pak bylo změněno v nádvoří, v jednom domě těsnější, podobající se spíše úzkému průchodu než dvoru v domě obývaném desítkami rodin, v jiném rozlehlejší, měřící stovky čtverečních metrů. Staré rozdělení zahrad při tom zůstalo zachováno: tak se stalo, že i velký činžovní dům zabírá v uliční frontě i jenom docela malé místo a představu o jeho rozsáhlosti dá teprve pohled do dvora.

Výstavba těchto domů pokračovala v několika etapách a byla ukončena na sklonku století, od té doby vznikaly nové byty jenom rozdělováním starších vícepokojových bytů na byty jednopokojové. Stavební ráz ulice se jimi příliš nezměnil, podstatně se však změnil její vnitřní charakter: i když se některé domy ještě v průběhu minulého století po přechodné proměně v činžovní dům po čase vrátily do původního stavu, vznikla na místě poměrně tiché uličky, která zde byla ještě v 60. letech minulého století, do konce věku lidnatá dělnická čtvrt.

Rychlý růst předměstí v druhé polovině století se ukazuje v počtu bytů nově zřizovaných v jednotlivých domech a v počtu rodin tu usídlených.[13]) Jako nájemníci tu žili dělníci v rozmanitých, zejména textilních továrnách, označovaní často za „řemeslnické tovaryše", méně často tovaryši zaměstnaní u samostatných řemeslníků – řemeslničtí mistři stále ještě dávali přednost tovaryšům svobodným, kteří bydleli v jejich domácnosti jako podnájemníci, nic nedbajíce opětovných výzev cechů i úřadů, drobní živnostníci – krejčí, ševci, výčepník, hokynářka, obchodnice s lojem a jiná obchodující se sádlem, drobní úředníci, tu a tam učitel.[14]) Pomineme-li domácí pány a několik dalších zámožnějších živnostníků, kteří vyráběli pro jarmarky, nebylo v jejich hmotném postavení valného rozdílu: všichni tu žili ze dne na den,

[13]) V domech, které jsme k výzkumu vybrali, bylo (B = bytů, R = rodin, O = obyvatel):

Dům číslo	1870			1880			1890			1900			1910		
	B	R	O	B	R	O	B	R	O	B	R	O	B	R	O
1.	53	64	214	56	61	273	94	90	458	94	91	430	94	86	425
2.	2	2	14	20	22	105	23	24	127	56	54	277	56	62	307
3.	13	19	66												
4.	3	9	35	9	11	51	9	8	32	4	2	16	3	3	14
5.	11	12	56	11	8	34	12	14	70	12	13	40	12	12	39

Čísla sčítacích operátů dobře ukazují nejednotnost ve vývoji předměstí. Domy číslo 1–3 byly v průběhu druhé poloviny minulého století přebudovány v „nájemní kasárna", přičemž byly domy 2 a 3 majetkově a stavebně sloučeny, domy 4 a 5 si podržely původní ráz.

[14]) V letech 1870–1910 žili v našich domech: viz tabulku na následující straně.

tísnili se v jednopokojovém bytě, většina z nich jej sdílela ještě s podnájemníkem nebo i s celou podnájemnickou rodinou, která pomáhala platit poměrně velmi vysokou činži.[15]) Podnájemníky byli jejich spoludělníci v továrně, tu a tam spoludělníci přistěhovalí z téže vesnice, v „lepších" rodinách řemeslníků a úředníků, kteří obývali větší byt, také studenti.[16])

Z vesnic přicházeli noví obyvatelé jednotlivě, jenom zcela výjimečně se v jednom domě nebo v sousedství usadily dvě rodiny pocházející ze stejného místa. V prvních letech svého městského života sice většinou udržovali se starým bydlištěm určité spojení, omezovali se však jenom na své nejbližší příbuzné, s kterými zůstávali v občasném písemném styku. Navštěvovali je jenom výjimečně a nesjednávali jim ve městě zaměstnání, jak tomu bylo v první polovině století v jiných územích a zaměstnáních.[17])

Do města se většinou stěhovali svobodní. Pokud sem přicházeli za prací muži ženatí, ponechávali pro první čas rodinu doma, hleděli si nejdříve zabezpečit trvalejší zaměstnání a najít vhodný byt, teprve pak přiváděli za sebou rodinu. Převládali mezi nimi dělníci pocházející ze vzdálenějšího okolí města. Jestliže žili v podnájmu u svých spoludělníků, stěhovali se ještě častěji než nájemníci.

I tak však již v 80. a 90. letech minulého století žily některé rodiny v témž domě a bytě i dvě nebo tři desetiletí, v některých případech přebíraly byt po zemřelých rodičích jejich dospělé děti. Méně často se rodina ženatého syna nebo vdané dcery

Zaměstnání	1870	1880	1890	1900	1910
Živnostníci	26	20	36	30	37
Řemeslničtí tovaryši	28	19	23	11	—
Dělníci	23	22	38	56	81
Osoby živící se ruční prací	3	5	—	1	—
Soukromníci	6	14	14	22	13
Úředníci aj.	20	22	25	40	32

[15]) Za jednopokojový byt se kolem roku 1900 na tomto předměstí platilo 16–20 K, tj. kolem 25–40 % dělnického výdělku.

[16]) Např. v domě č. 1 žili v roce 1870 v jednopokojovém bytě č. 3 dělník se ženou a dítětem, v podnájmu u něho dělník s dítětem; ve dvoupokojovém bytě č. 9 dělník se ženou, třemi dětmi a třemi podnájemníky, kromě nich jako další podnájemník dělník se ženou a dítětem, atd.

[17]) O dřívějším bydlišti nájemnických rodin v našich domech podává přehled tato tabulka:

Odkud	1879	1880	1890	1900	1910
Z Brna	36	28	35	48	56
Z bližšího okolí Brna	5	4	6	7	5
Ze vzdálenějšího okolí Brna	17	17	15	44	44
Odjinud z Moravy	36	35	59	35	43
Z jiných zemí	12	17	21	26	15

usadila v těsné blízkosti bytu svých rodičů. Platí to zejména o rodinách samostatně podnikajících řemeslníků a jiných živnostníků, kteří si za léta podnikání vytvořili stálý okruh zákazníků, s kterými navázali i bližší známost a kteří by přestěhováním ztratili největší část svých odběratelů.[18]) V těchto rodinách také častěji zůstával ženatý syn se svou rodinou buď přímo v bytě otcově, nebo v jeho těsné blízkosti – většinou byl téhož řemesla a přebíral po otci dílnu i se zákazníky. Ani dělníci se však nestěhovali rádi, také jejich obydlí se stabilizovalo, i když pomaleji. Při jeho stabilizaci spolupůsobila kromě zlepšení dopravy začátkem století řada dalších činitelů, především zaměstnání ženy a dětí, které se svým místem zpravidla neshodovalo se zaměstnáním mužovým, přátelství navázaná se spoluobyvateli, nouze o vhodné a levné malé byty, snad také určitá nechuť k stálému měnění bytu, „vandrování", kterou si přinesli z vesnice.

Takovým způsobem vznikala již v druhé polovici století v největších činžovních domech „starousedlická vrstva", která v novém prostředí a v jiné poloze vykonávala některé funkce vesnické pospolitosti, např. sociální kontrolu, která se mohla stát jádrem nové pospolitosti vytvářející se postupným sbližováním rodin na jednotlivých pavlačích a nakonec ve větší nebo menší míře v celém domě.

Byty v pavlačových domech mívaly jediný pokoj s kuchyní bez předsíně. Jenom menší část bytů měla pokoje dva nebo tři.[19]) V jednopokojových bytech bydleli naprostou většinou dělníci, byty vícepokojové obývaly rodiny úředníků, obchodníků a samostatných řemeslníků. Řemeslničtí mistři a obchodníci u sebe ubytovávali své tovaryše a učně a mívali ve svých bytech zároveň skladiště zboží na prodej, surovin i dílnu: v jednom z malých pavlačových bytů byl ještě v roce 1880 postaven tkalcovský stav.[20])

Z pavlače se vcházelo do úzké dlouhé místnosti. Ta bývala vylíčena vápnem, líčila ji hospodyně sama nejméně jednou do roka. V mnoha bytech byla dlážděna cihlami, v některých bytech měla podlahu palubovou. Nad dveřmi na pavlač býval úzký světlík (v četných bytech neměla místnost okno), dveře bývaly také při pěkném počasí po celé měsíce od jara do podzimu otevřeny. Pokud byly zasklené, zavěšovala na ně hospodyně háčkovanou záclonku, spíše pro ozdobu, než aby bránila sousedce nahlédnout dovnitř. V některých starších domech byla vstupní místnost podobně jako v mnoha soudobých vesnických obydlích s černou kuchyní rozdělena „mandrholcem", jedním nebo dvěma trámci protaženými pod stropem po celé šířce místnosti, na kuchyni a malou předsíňku, využívanou jako další samostatná místnost. Mandrholec měl chránit tuto přední místnůstku, v které se na malé ploše soustřeďoval denní život rodiny, od kouře z otevřeného ohniště, zůstal však ještě mnohem později, když již bylo otevřené ohniště dávno nahrazeno zděným sporákem.

[18]) Např. v domě č. 1 v bytě č. 9 rodina samostatného obuvníka v letech 1890–1910; v týchž letech v bytě č. 21 rodina řezbáře; v domě č. 2–3 rodina továrního mistra v letech 1880–1900, atd. V bytě č. 5 v letech 1880–1910 rodina řemeslnického tovaryše; v domě č. 5 v bytě č. 6 v letech 1890–1910 rodina posluhovačky, v bytě č. 11 v letech 1900–1910 rodina jejího syna; v domě č. 2–3 v bytě č. 4 v letech 1900–1910 rodina pivovarnického dělníka, v bytě č. 37 v roce 1910 jeho ženatý syn se ženou a dítětem; atd.

[19]) Např. v roce 1870 bylo v domě č. 1 33 bytů o 1 pokoji a kuchyni, 15 bytů dvoupokojových, 3 třípokojové a 1 čtyřpokojový. Ve vícepokojových bydlela často další, podnájemnická rodina: tak tomu bylo i ve 4 takových bytech v našem domě, V roce 1890 bylo v témž domě 61 bytů jednopokojových, 15 dvoupokojových a 3 vícepokojové, v roce 1910 60 jednopokojových, 16 dvoupokojových, z nichž tři obývané vždy dvěma rodinami, a čtyři byty třípokojové, z nichž jeden byl již nastálo rozdělen do dvou částí a obýván dvěma početnými rodinami.

[20]) Bylo to v domě č. 1 v bytě č. 12. Pracoval na něm kromě otce také jeho dospělý syn.

Kuchyně byla po celá desetiletí nejvyužívanější místností v dělnickém bytě. Zde se rodina setkávala u stolu, zde se konaly všechny domácí práce, např. praní, zde zůstávali domácí lidé s návštěvníkem ze sousedství. V druhé polovici století byla zařízena velmi jednoduše. Značnou část její plochy zabíral zděný, jenom ve velmi málo domácnostech kachlový sporák s kobkou, v starších a stísněnějších obydlích bez kobky. Na jeho boku se ve výklenku sušilo dřevo na podpal. Na zdi v těsné blízkosti sporáku bývaly pověšeny drátěné věšáky, nahrazující římsy v tradičním vesnickém obydlí, na nichž mívala hospodyně nejčastěji používané kusy svého zpravidla málo početného nádobí – konvici na kávu, hrnek na mléko, několik malých plechových hrníčků, v kterých dávala snídani. Větší kusy nádobí bývaly uloženy ve výklenku proti sporáku. Hned vedle věšáků visíval plechový smaltovaný věšák, do kterého hospodyně zaklesávala pokličky, drátěný lžičník a vařečník. Napříč kuchyňkou bývala nad sporákem natažena šňůra, na kterou se zavěšovalo mokré šatstvo, utěrky, přeprané prádlo.

Vedle sporáku stávala skřínka na potraviny, nahrazující dělnické hospodyni komoru, „špižírna", rozšířená v nejchudobnějších podružských domácnostech koncem století i na vesnici. Bývala přes metr vysoká, na výšku rozdělená na dva nestejně široké oddíly: v jednom dílu, nejčastěji levém, bylo několik zásuvek na mouku, luštěniny a jiné sypké poživatiny, pravá část byla opatřena policemi. Zavírala se dveřmi, jejichž okraj přesahoval přes zásuvky v levé části, bylo ji tudíž možno zamknout jediným klíčem. V nejhořejší části mívala dvě zásuvky, do kterých si hospodyně ukládala šicí potřeby, příbory aj. V předním rohu kuchyňky stál neveliký stolek s nenatřenou deskou, kterého používala jako pracovního stolu při vaření a při různých domácích pracích, jenž však v mnoha rodinách sloužil jako jídelní. Nevysoko nad zemí míval pevně přidělanou odkládací desku, na které mělo svoje místo umyvadlo a džbán na vodu, stavěné v jiných domácnostech na nenatřenou lavičku vedle sporáku. Vodu přinášeli v plechových smaltovaných kbelících od veřejného stojanu nebo řidčeji od kohoutku na pavlači. Pro lépe situované rodiny přinášívaly vodu od vzdálenějších stojanů dělnické děti.

V přední části vstupní místnosti, v prostornějších bytech i v „kuchyni", mívali kromě dalšího menšího stolku postel pro podnájemníka nebo nocleháře. Po zdech byly rozvěšeny všednější svršky, sukně a kabáty, pro které, ačkoliv v dělnické rodině neměli přes patrné úsilí pěkně a čistě se šatit nikdy oděvů mnoho, se nenašlo místo ve skříni ve světnici. Stával tu také příruční kufřík podnájemníka, někdy i mužův starý černý vojenský kufr, skladiště drobného nářadí a starých hřebíků. Zde se také v blízkosti dveří soustřeďovala denní práce hospodyně, která v létě usedla se svou prací i mezi ně nebo na pavlač.

Ze vstupní místnosti se vcházelo do „světnice". Velká zalidněnost a stísněnost dělnického bytu nedovolila, aby se z ní vytvořila representační místnost, jak tomu bylo v druhé polovici minulého století v zámožnějších domácnostech na vesnici i v brněnském okolí. V dělnickém obydlí zůstala místností denně používanou, poznamenanou všemi důsledky přelidněnosti bytu, ačkoliv byla většinou její úpravnosti, zařízení a pořádku v ní věnována velká péče a ačkoliv nelze v četných domácnostech přehlédnout snahu vytvořit v ní svědectví dobré životní úrovně rodiny. Palubovou podlahu drhla hospodyně nejméně jednou týdně, při množství uživatelů však bylo téměř vyloučeno udržet ji aspoň v relativní čistotě. Koberce nebyly obvyklé, i malá kobercová předložka před postelí byla spíše mimořádným přepychem než pravidlem.

V druhé polovici století převládaly v zařízení světnice městské kusy nábytku. Podél stěn stály zpravidla dvě postele z měkkého dřeva s nestejně vysokými obloukovitě zakřivenými čely, výjimečně tu bylo směstnáno postelí více, častěji jich bylo méně.[21]) Stěna za postelí byla chráněna rohoží. Peřiny povlečené proužkovaným kanafasem zůstaly většinou po celý den nezastlány. Na posteli spali rodiče, malým dětem se stlalo porůznu ve světnici nebo i v kuchyni, nejmenší děti měly místo v kočárku nebo v kolébce.

Stůl, kterého nebylo v zařízení světnice naléhavě třeba, protože se tam zpravidla nejedlo ani nepracovalo, neměl v jejím zařízení pevnější místo. Stával v prostoru mezi postelemi, u stěny v blízkosti oken nebo i uprostřed pokoje, pokryt ubrusem nebo častěji těžší pokrývkou.

Obyčejně jediná skříň byla určena na uschování nejsvátečnějšího obleku, jiné kusy oděvu byly rozvěšeny na háku vedle dveří nebo na zdi. Šat, který denně nosili, kladli na noc na židli postavenou vedle postele, ta jim také nahrazovala noční stolek měšťanských ložnic. Prádlo uschovávala hospodyně do zásuvkového šatníku spolu se svými zástěrami a lehkými šaty. Na svrchní desku šatníku stejně jako na vršek skříně stavěli devotionálie, koncem století již téměř napořád sádrové sošky svatých, svícen, ozdobné hrnečky atd. Obrazy, převážně barvotiskové obrazy svatých a památky na první přijímání, byly rozvěšeny po všech stěnách světnice, jenom málokdy byly soustředěny např. v jednom rohu místnosti. Byly rámovány do jednoduchých dřevěných rámečků, nádhernější z nich byly vykládány perletí, do rozmanitých rámečků z lepenky, obtáčené barevnými nitěmi nebo stužkami, později i do profilovaných rámečků, které si dělníci vyřezávali sami – vyřezávání lupenkou bylo v prvních desetiletích našeho století značně oblíbeno.

Světnici vytápěli kulatými železnými kamínky postavenými v rohu místnosti, byly však i byty, v kterých je postavili do samého prostředku pokoje, protože všechny jeho stěny byly zcela obestavěny postelemi a jiným nábytkem.

V zařízení a výzdobě dělnického a řemeslnického příbytku ve městě tedy doznívaly koncem minulého století četné zvyklosti, které dělníci přinesli ze svého předešlého obydlí na vesnici. Projevovalo se to v uspořádání nábytku ve světnici, zejména v rozestavění postelí, v některých bytech ve způsobu a umístění obrazové výzdoby, nejvýrazněji však v uspořádání kuchyně. Pronikání městského nábytku do vnitřního zařízení dělnického a v menší míře také řemeslnického bytu bylo omezeno materiálními možnostmi rodiny. Zařízení tu kupovali často až z druhé ruky a omezovali se při tom na nejpotřebnější kusy. Vedle takto získaného městského nábytku zůstávaly v domácím zařízení stále ještě kusy staré, vesnického rázu – police a kufříky, umístěné především v „kuchyni" a v „předsíni", i návyk udržovaný spíše z nutnosti – rozvěšování těžšího šatstva, svrchních sukní a kabátů, po rozmanitých věšácích na zdi. Jakmile se však zlepšilo postavení rodiny tak, že si mohla pořídit nový nábytek, projevilo se v plné míře úsilí připodobnit obydlí bytu zámožnějších vrstev městských obyvatel. Vzory nacházeli v zámožnějších rodinách žijících v jejich blízkém sousedství, ve vícepokojových bytech v témž domě. I jinak měly zvlášť dělnické ženy

[21]) Z doby kolem roku 1900 máme k dispozici podrobné údaje o 25 bytech v našem předměstí: v 6 bytech měli po jedné posteli, v 13 bytech po dvou, v 5 bytech po třech, v 1 bytě měli 4 postele. Podobný stav byl i na jiných předměstích: údaje o 179 dělnických bytech ze začátku našeho století ukazují, že po jedné posteli měli v 45 domácnostech, po dvou v 90, po třech v 31 a po čtyřech ve 13 domácnostech. Ve velké části domácností, ve kterých měli po třech postelích, stála jedna postel v kuchyni.

možnost seznámit se s městským zařízením. Mnohé z nich pracovaly před sňatkem v takových domácnostech jako služebné, mnohé z nich docházely do takových rodin i po svatbě posluhovat.

Rychleji než v zařízení obydlí se městské vlivy prosadily v obleku. Jistě tu napomáhala skutečnost, že tradiční lidový kroj vymizel do konce století ve valné většině vesnic v okolí města a že tedy tradice, které si přinášeli noví obyvatelé města z venkova, nebyly nijak výrazné a silné. Platí to stejnou měrou o obleku mužském jako ženském, s tím jediným podstatnějším rozdílem, že na ženský šat působily vzory běžné módy rychleji a pronikavěji. Šatu věnovali muži i ženy velkou pozornost, zejména šatu svátečnímu, a jeho obstarání pohltilo valnou část jejich důchodu. Na soudobou měšťanskou módu zvlášť živě reagovaly mladé kvalifikované dělnice v textilních továrnách.[22]) Za pracovní oděv sloužily obnošené šaty sváteční, na které oblékaly ženy zástěry buď jen do pasu (nezřídka modrotiskové kupované na jarmarku) nebo kartounové šatové. Snaha oděv co nejvíce ušetřit se projevovala i v tom, že i v dlážděných kuchyních chodili všichni po valnou část roku bosi.

Dělnická a řemeslnická rodina žila tedy v druhé polovici minulého století v stísněných podmínkách. Skládala se nejčastěji z rodičů a jejich svobodných dětí. Dospělé ženaté nebo provdané děti s rodinou zůstávaly u svých rodičů jenom zcela výjimečně, a to zpravidla jenom u ovdovělé matky nebo otce, kteří již žili osaměle,[23]) jinak se snažily najít si vlastní, zcela oddělený byt. Naproti tomu se často do bytu v domácnosti svých rodičů uchylovala ovdovělá dcera se svými dětmi, zůstávala u nich dcera s nemanželským dítětem, stěhovali se k nim také osiřelí vnukové. Domácnost rodičů zpravidla neopustily děti stižené tělesným nebo duševním neduhem.[24]) Dosti často se do domácnosti svého dítěte uchylovala jeho ovdovělá matka, méně často ovdovělý otec. Nebylo při tom podstatného rozdílu mezi rodinou ženatého syna nebo vdané dcery – v druhé polovici století bylo v předměstských domácnostech dosti takových, v kterých žila manželčina matka nebo otec.[25]) Zřídka žili v domácnosti i jiní mužovi nebo ženini příbuzní. Jejich spojení s rodinou nebylo pravděpodobně příliš těsné, i když byl mezi nimi a ostatními podnájemníky, nocležníky nebo i strávníky velký rozdíl. Úředně byli označováni za podnájemníky.[26])

Lze soudit, že na našem předměstí byla v druhé polovici století rodina jednotkou, jejíž jednotliví dospělí členové sice mezi sebou neudržovali příliš pravidelné styky, ale podrželi pevné povědomí o vzájemné odkázanosti a povinnostech: v případě naléhavé potřeby si vypomáhali i za cenu značných obětí. Takový vztah byl většinou mezi rodiči a rodinami jejich dětí, ale také mezi rodinami sourozenců. V poměru mezi sourozenci se příznivě odrazila jejich vzájemná rovnost, které nebylo v rodinách

[22]) Srv. J. Ohéral: Bilder aus dem industriellen Leben Brünns. Vaterländischer Pilger 1840. Přetištěno u W. Schramma: Ein Buch für jeden Brünner, sv. V, Brno 1905.

[23]) V roce 1857 žil v domě č. 1 v bytě č. 3 ženatý syn s matkou-vdovou; v domě č. 4 v bytě č. 8 ženatý syn u ovdovělého otce.

[24]) Např. v roce 1857 v domě č. 5 v bytě č. 1 u rodičů dcera s dvěma nemanželskými dětmi; v roce 1880 v domě č. 1 v bytě č. 3 v rodině dělníka dcera se synem; v domě č. 2-3 v bytě č. 5 u rodičů dcera-vdova se synem, v bytě č. 8 dceřin nemanželský syn; atd.

[25]) Např. v roce 1870 v domě č. 1 v bytě č. 12 v rodině živnostníka jeho matka; tak také v bytě č. 15 v rodině dělníka, v bytě č. 28 v jiné dělnické rodině, v bytě č. 36 v rodině úředníka ženina matka, v bytě č. 11 v rodině dělníka mužova matka; atd.

[26]) Např. v roce 1880 v domě č. 2-3 v bytě č. 6 v rodině dělníka mužova sestra; stejně v roce 1890 v domě č. 1 v bytě č. 59 v rodině dělníka, v bytě č. 50 v témž domě synovec; atd.

sedláků, kde vedle předurčeného hlavního dědice žily ostatní děti v podřízeném postavení.

Začátkem druhé poloviny století nebyly tu rodiny příliš početné. Šlo většinou o manželství mladých lidí, nedávno založená, proto převažovaly rodiny s jedním nebo dvěma dětmi, pokud nebylo manželství zcela bezdětné. Poměrný díl bezdětných manželství však v dalších desetiletích klesal a vzrůstal podíl rodin početnějších, s třemi a více dětmi: na přelomu století měli ve více než dvou pětinách všech rodin v našich domech po třech až sedmi dětech. V dalších desetiletích podíl těchto rodin opět poněkud poklesl.[27]) Nebyl při tom nápadný rozdíl mezi rodinami dělníků, živnostníků a úředníků.[28])

Značnější rozdíly byly mezi rodinami těchto skupin, pokud šlo o věk, v kterém byl uzavírán sňatek, popř. v kterém se ženě narodilo první dítě. V tomto ohledu se zřetelněji projevolalo méně zabezpečené hospodářské postavení dělníků, odrazilo se menší společenské oceňování a nejistota dělnické existence, nízké výdělky, v neposlední řadě i skutečnost, že rodiny, z kterých se dělníci rekrutovali, nemohly poskytnout svým dětem větší pomoc při založení jejich vlastní rodiny.

Nevěstu nacházeli mladí dělníci v málo zámožných městských rodinách v okolí svého bydliště, v rodinách, v kterých žili jako podnájemníci, již v druhé polovině století se však při jejím vyhledávání tu onde začal projevovat vliv továrny, v které pracovali. Při tom se neustále oslabovala úloha ženichových rodičů, význam zprostředkovatelů a ohledy na věno, které si ve vesnickém prostředí, a to namnoze i v rodinách domkářů, dlouho udržovaly významnou úlohu. Formálnímu uzákonění manželského svazku byla věnována veliká pozornost: za celou dobu od roku 1857 do roku 1910 jsme našli jediný doklad, že rodinný svazek nebyl dotvrzen formálně uzavřeným sňatkem.

Sňatek uzavírali dělníci zpravidla značně později než živnostníci nebo úředníci: v druhé polovině století měla žena v živnostnické nebo úřednické rodině první dítě většinou mezi 19.–23. rokem věku, v dělnické zřídka před svým 24. rokem. Další děti přicházely nejčastěji v dvouletém odstupu. Velký věkový odstup mezi dětmi byl méně častý. V rodinách dělníků bylo narození každého dítěte spojeno se značným

[27]) Přehled o početnosti rodin v našich domech v jednotlivých desetiletích podává tato tabulka (údaje v %; údaje z roku 1857 neuvádíme, protože jsou příliš kusé):

Rok	Dětí						
	0	1	2	3	4	5	6 a více
1870	32,08	28,30	11,32	13,21	8,49	3,77	2,83
1880	26,47	29,22	13,82	12,84	8,83	3,92	4,90
1890	13,98	27,20	15,45	14,72	12,50	9,54	6,61
1900	17,50	22,50	16,87	16,26	14,38	6,25	6,25
1910	17,79	22,09	20,25	14,11	12,88	4,29	8,59

[28]) Pokud jde o zvláště početné rodiny, bylo v roce 1890 v domě č. 1 toto rozdělení: 4–6 dětí bylo v 7 rodinách živnostníků (v domě žilo tehdy celkem 20 živnostnických rodin), v 10 rodinách dělníků (z 38 dělnických rodin v domě), v 8 rodinách úředníků (z 20 rodin bydlících v domě).

snížením životní úrovně: zkracoval se rodinný důchod, obtíže vyplývaly i ze stísněnosti bytu. Svědčí o velké vnitřní síle dělnické rodiny, že přes to všechno bylo mezi nimi málo rodin bezdětných a že rodiče ve snaze zabezpečit dětem příznivou budoucnost byli schopni přinést jejich výchově velké oběti. Představy o úpadku rodinného cítění a sociální odpovědnosti v rodinách městského dělnictva koncem minulého století se ukazují jako liché: přes nepříznivé existenční podmínky a svůj výrazně spotřební charakter si dělnická rodina udržela pevnou soudržnost dokumentovanou těsnými styky, které mezi sebou ve většině případů udržují rodiny sourozenců narozených v letech 1890–1900.

Koncem století byly dělnické ženy téměř napořád zaměstnány, nejčastěji jako posluhovačky a pradleny, méně často jako dělnice v továrně. Jestliže jim starost o děti zcela bránila odcházet z domu třeba i jen na kratší dobu, vydělávaly podomácku ručními pracemi – vyšíváním, síťováním, pletením, draním peří, ale také vázáním koberců a jinými speciálními pracemi. Tato jejich práce značně zhoršovala bytové podmínky, také majitelé domů neradi takovou práci viděli.

Poměrně velmi vysoký počet domácností tvořily rodiny kusé. Na rozdíl od vesnice, kde hospodaření nutilo pozůstalého manžela uzavřít nové manželství a kde tedy kusých rodin nebylo příliš mnoho, zůstávali ve městě i mladší ovdovělí muži nebo ženy sami se svými dětmi. Podíl kusých rodin na celkovém počtu domácností vzrůstal tou měrou, jakou se zvyšoval průměrný věk nájemníků, kteří se nastěhovali začátkem druhé polovice století většinou jako mladí lidé.[29]) Klesající tendenci měly v téže době domácnosti, v nichž žili svobodní muži a ženy.[30])

Ve všech našich domech bylo od polovice minulého století mnoho dětí, koncem století téměř polovina všeho obyvatelstva,[31]) a tvořily více méně pevnou skupinu. Odrostlejší děti byly ponechány samy sobě, nikoliv však bez občasného přímého dozoru. Jednotlivé skupiny dětí, do kterých se děti sdružovaly k hrám, zůstávaly při hře většinou na dvoře domu, kam na ně mohl dohlédnout domovník nebo sousedka. Hrály si nejčastěji mezi sebou, jenom zřídka za nimi přišly děti ze sousedního domu nebo jiní kamarádi ze školy. S těmi si hrávaly nejraději na přilehlém náměstíčku nebo v polích hned za ulicí. Na dvoře nebo v domě si hrávaly na honěnou, na schovávanou, pro kterou měly v domě dostatek skrýší, na nebe, s kuličkami nebo s káčou. Na náměstíčku a v přilehlých polích si hrály až děti odrostlejší. Scházely se tu z celého okolí: o zvláštních příležitostech je na náměstí lákaly kolotoče, čas od času tu hostoval známý tehdy cirkus Rebernigg. S hrami, které vyžadovaly mnoho místa, se děti uchylovaly do nedalekých polí: tu si hráli především chlapci na vojáky, na loupežníky, u jezírka, které je dnes již zasypáno, na hasiče, pouštěli draka. Čas od času tu docházelo k „patálkám", pravidelným bitvám s chlapci z jiné čtvrti.

---

[29]) Podíl kusých rodin na celkovém počtu domácností v našich domech se pohyboval v druhé polovině minulého století takto: v roce 1870 – 17,36 %, v roce 1880 – 21,63 %, v roce 1890 – 24,41 %, v roce 1900 – 23,89 %, v roce 1910 – 21,56 %.

[30]) V roce 1870 to bylo 12,39 % všech domácností, v roce 1880 – 9,9 %, v roce 1890 – 2,36 %, v roce 1900 – 2,38 %, v roce 1910 – 4,19 % všech domácností. Tento poměr je ovšem značně zkreslen, svobodní muži, v menší míře ženy, bydleli většinou jako podnájemníci v jiných domácnostech. V uvedených případech jde však skutečně o lidi, kteří zůstali svobodní většinou až ko konce života.

[31]) V roce 1870 bylo v našich domech 170 dětí různého věku, tj. 37,44 % všech obyvatel domu, v roce 1880 jich bylo 181, tj. 39,05 % obyvatel, v roce 1890 již 362, tj. 48,03 % všech obyvatel domu. Největší podíl na počtu obyvatel domu měly v roce 1910, kdy jich bylo ve všech našich domech 370, tj. 48,49 % všech obyvatel.

Pospolitost dětí byla trvalá jen do určitého věku. Jakmile skončily školní docházku a odešly do učení, přestaly mít možnost dále se stýkat a tak pevných přátelství, uzavřených při dětských hrách nebo ve škole, zůstalo podle svědectví pamětníků oněch dob kolem přelomu století málo.

Po ukončení II. světové války došlo mezi nájemníky v našem domě k značným přesunům. Část z nich se odstěhovala do prostornějších bytů, které se uvolnily v jiných částech města, část jich odešla za zaměstnáním do jiných míst, někdy i velmi vzdálených. Do jejich bytů se v prvních letech po válce nastěhovaly z venkova mladé rodiny, v zcela ojedinělých případech se tu usadily i dvě rodiny blízce příbuzné.

Tím byly do jisté míry porušeny vztahy, které se za desetiletí společného bydlení na stejné pavlači vytvořily mezi jednotlivými rodinami. Byly to namnoze vztahy blízké. Sociální složení obyvatelstva našeho domu se však navenek nijak podstatně nezměnilo. Noví nájemníci byli napořád lidé nezámožní, dělníci pracující v různých podnicích v okolí. Od „starousedlíků", kteří stále ještě reprezentovali větší část nájemníků, se ani na počátku nelišili celkovým způsobem života. Také ve vesnicích, z kterých přišli, již dávno zanikl tradiční kroj, do domácího zařízení napořád pronikaly kusy městského nábytku, v každodenní stravě se v rostoucí míře uplatňovaly poživatiny nakupované v obchodě – tento vývoj nemohl být zadržen ani vlivem přídělového systému za války a po ní, kdy byly zemědělské a značná část vesnických dělnických rodin jako samozásobitelé ve všech hlavních druzích potravin více méně vyloučeny jako zákazníci na trhu poživatin. Do bytů v našem domě se stěhovali ponejvíce z nouze, ty již zdaleka neodpovídaly představám, které měla dělnická rodina o dostačujícím bytě, a pokud jde o rozměry a vybavení bytů nemohly vyhovovat. Stavebně se v našem domě podobně jako ve velké většině podobných za posledních 50–60 let nic nezměnilo. Bombardováním města na sklonku války zůstaly tyto domy nedotčeny, nebylo třeba je opravovat, a jejich stáří a zejména přežilost typu spolu s perspektivou dalšího stavebního vývoje v této části města v nejbližších letech a jinými příčinami odrazovaly od velkých stavebních investic, kterých by si přestavba vyžádala. Po řadu let nejsou prováděny ani nutné opravy fasády. Nedošlo ani k spojování dvou bytů v jeden byt nový, dosti častému jinde.

Byty v našem domě tedy zůstaly prostorově stejné, jaké byly koncem XIX. století. Počet obyvatel připadajících na jeden byt se však pronikavě změnil. V jednotlivých rodinách neměli podnájemníky, tak početné ještě v letech buržoazní republiky, oddělovaly se naprostou většinou i rodiny rodičů a dětí. Často obývá samostatný byt i ovdovělý otec nebo matka, ačkoliv rodina některého dítěte žije blízko ve městě a ačkoliv do této rodiny třeba i denně docházejí. Prostornost bytů se tudíž relativně zvětšila, a to dosti značně: dům, v kterém v roce 1910 žilo 785 lidí, měl k 15. dubnu 1953 v téměř stejném počtu bytů jen 171 obyvatel. I tak se však stísněnost bytů projevila v jejich zařízení a užívání.

Bylo zcela zrušeno rozdělení vstupního prostoru na předsíňku a kuchyni, udržované ve většině takových domů ještě začátkem našeho století, a místnůstka byla vybavena nábytkem jako jeden celek. Byla z ní odstraněna zděná kamna a na jejich místo postaven malý smaltovaný sporáček s jednou pečicí troubou. Vedle něho stojí v některých bytech při stěně ještě zvláštní litinová kamna, jimiž se celá vstupní místnost vytápí v době, kdy se nevaří. Jen zcela ojediněle se v ní v nejstarších rodinách, popř. v rodinách, které se v posledních letech přistěhovaly z venkova, udržely některé starší kusy zařízení, např. stará „spižírna" nebo dvojdílná kredenc. Velkou

většinou se v kuchyňském zařízení najde světle natřený široký příborník se zasklenou vitrínkou, do které hospodyně vystavují nejlepší kusy svého skleněného a porcelánového nádobí, neveliký stůl, v některých domácnostech při zdi naproti sporáku pohovka nebo dokonce postel. Na zdech, s kterých zmizely vařečky, pokličky a nádobí, ukládané nyní do příborníku nebo kredence, visí kalendář, nástěnné hodiny, vyšívaný závěs nebo tu a tam i obraz. V naprosté většině domácností je v zařízení patrná mimořádná péče o úpravnost celé místnosti.

Při tom se až do posledních let udržela řada návyků. Při vaření zůstávají i dnes otevřeny alespoň vnější dveře do kuchyně, zhusta však hospodyně otevírá i dveře vnitřní, zasklené, aby zlepšila osvětlení a větrání místnosti. Některé práce dosud vykonává mezi dveřmi nebo před okny svého bytu na pavlači. V kuchyni se dosud většinou pere a vyváří i velké prádlo, ačkoliv je v domě zřízena místnost jako prádelna (není však vybavena potřebnými stroji, ani prostorově příliš nevyhovuje), a většina rodin si pořizuje vlastní elektrickou pračku.

Snaha o úpravnost je ještě patrnější v zařízení světnice, zejména v bytech, v kterých je tato místnost dostatečně prostorná. Až na zcela nepatrné výjimky je zařízena moderním leštěným nábytkem. Největší část podlahové plochy zabírají postele umístěné vedle sebe. K nim jsou přistaveny noční stolky. Skříně stojí většinou po jedné z obou stran postelí. V místnosti nebývá zhusta stůl, někdy ani židle, často tu však mívají v prostoru přilehlém k oknům rohový gauč, dodávající místnosti do určité míry charakter obývacího pokoje. Přispívá k tomu také skutečnost, že se v pokoji umisťuje rozhlasový přijímač nebo televizor, u kterého se zejména večer soustřeďuje celá rodina. Úsilí o reprezentativnost je patrné také z obrazové výzdoby, v níž jsou starší barvotisky vytlačovány originály rozličné hodnoty a velkými fotografiemi rodičů, nejčastěji svatebními, méně často velkými fotografiemi jiných členů rodiny, i z vybavení místnosti koberci a záclonami. Na takové bytové zařízení šetří manželé většinou několik let a pořizují je potom najednou. K základnímu nábytku zřídka přistupují další doplňky, v tom brání všeobecná stísněnost bytu. Časté jsou květiny jako doplněk výzdoby pokoje, zabírají obvykle celé parapetní desky obou oken, i když jen u některých nájemníků je pěstění květin vyhraněnou zálibou. Méně často se v bytě, v létě na zdi před bytem najde klec s kanárkem.

Avšak přestože dnes v bytě bydlí podstatně méně osob a jednotlivé rodiny mohou věnovat vybavení bytu dosti veliký náklad a jeho udržování mimořádnou péči, považují většinou bydlení v jednopokojových, i když co do podlahové plochy často i poměrně prostorných bytech za nevyhovující. Tíživě pociťují především skutečnost, že byt nedovoluje poskytnout každému odrostlejšímu členu rodiny alespoň poněkud oddělené místo, že děti jsou v neustálém těsném styku s dospělými, což omezujícím způsobem působí na obě strany, a že byty nejsou vybaveny ani nejzákladnějším dalším příslušenstvím. Za nejlepší byt, v kterém by samy chtěly v budoucnu bydlet, považují mladé rodiny (avšak také většina starších) dvoupokojový, pro početnější rodinu třípokojový byt „s komfortem", uzavíratelný jedinými dveřmi, dostatečně opticky a akusticky izolovaný od sousedních bytů, umožňující dát soukromý kout každému v rodině.

Přání poskytnout aspoň každému dospělému členu domácnosti možnost vlastního kouta není možno zaměňovat s odstředivými tendencemi v rodinném životě, jak by se zdálo na první pohled. Přání odděleného prostoru pro dospělého člena rodiny vyplývá z určité rozdílnosti jejich osobních zájmů, které vyplývá z rozdílnosti jejich zaměstnání i věku, v některých rodinách i ze skutečných potřeb mnohostranných

povinností dospělých dětí i rodičů, např. z jejich pracovních i veřejných funkcí, odborného studia atd. Možnost odděleného prostoru se naopak ve vztahu k rodině většinou považuje za sjednocujícího činitele, který usnadňuje odstranění nesouladu v zárodku. Mezi členy rodiny se v rodinách v našem domě až na nepatrné výjimky udržuje velmi těsný vztah. Rodiče zpravidla sledují pracovní výsledky i zábavy svých dětí, jsou informováni o jejich přátelích, které z největší části také osobně znají, dbají na dobré chování svých dětí na veřejnosti.

V rodině žijí nejčastěji jenom rodiče a jejich nedospělé děti. Po sňatku zůstává dospělé dítě u rodičů zcela výjimečně a nerado, snaží se najít si vlastní byt a založit zcela samostatnou domácnost. Věk, v kterém se uzavírá sňatek, se v posledních dvou desetiletích snížil. V letech II. světové války se na jeho snížení projevila především snaha vyhnout se násilné deportaci na práci za hranice, „totálnímu nasazení". Po osvobození v roce 1945 se ve snížení sňatkového věku u mužů i u žen odrazily obecně zlepšené sociální podmínky – zajištěnost zaměstnání, dobré výdělky. Tento skutečný stav je ve shodě s představami části obyvatel našeho domu o optimálním sňatkovém věku muže i ženy: žena se podle nich má vdát mezi 18.–20. rokem (dvacetiletá už prý začíná být starou pannou), muž se má oženit brzo po návratu z vojny. Nejvýhodnější věkový rozdíl mezi manželi je podle jejich úsudku 3–4 roky, sňatek mladšího ženicha se starší nevěstou se velkou většinou považuje za nevhodný.[32]) Ani starší generace, ani mladí lidé shodně neschvalují mnoho let trvající známost mezi snoubenci. Nejvhodnější je podle soudu většiny informátorů známost trvající $1^1/_2$ až 2 roky, při delší známosti prý „jeden druhého snadno omrzí".

Aktivní účast rodičů při vyhledávání manžela je při tom stále malá, spíše regulující než aranžující. Příslušníci střední generace, kteří uzavírali sňatek v 30. a 40. letech, se se svými nevěstami seznámili při různých příležitostech, zvláště při rozmanitých tanečních zábavách a jiných podobných setkáních, jenom zcela výjimečně se seznámili v podniku, v kterém společně pracovali. Ani v posledních letech se úloha společného pracoviště mladých mužů a žen při vyhledávání manžela příliš nezvýšila. Zaměstnanost mladých dívek v továrnách je dnes sice značně větší než dříve, jejich pracoviště však má na většině podniků (zvláště v textilních továrnách) zvláštní charakter a nedává dostatek možností k vyhledání vhodného partnera. Přímý význam při vyhledávání manžela mělo pracoviště jenom v několika případech – známost zprostředkovali sourozenci nebo jiní příbuzní manžela, kteří pracovali s druhým manželem v téže dílně a zprostředkovali seznámení obou mladých lidí. Rodiče o známosti zpravidla vědí a mohou na výběr manžela do určité míry působit: většinou se nesnaží známosti bránit a respektují vcelku přání dítěte.

Při volbě manžela se pomíjejí ohledy na věno, v poslední době i na výbavu. V tomto ohledu jsou ještě i mezi příslušníky jednotlivých generací žijících v domě určité rozdíly. Zatím co příslušníci nejstarší generace se domnívají, že k vybavení děvčete patří kromě jiného bytové zařízení, např. nábytek do ložnice nebo i do dalších pokojů, soudí větší část příslušníků střední generace, že by nevěsta měla mít alespoň „to nejnutnější", tj. kromě všeho osobního prádla také troje povlečení na dvě postele, tucet třecích ručníků, množství utěrek a ostatních nezbytností. Domní-

[32]) V našem domě uzavřeli sňatek muži s mladší nevěstou v 81,49 %, se starší nevěstou v 18,51 % manželství. Věkový rozdíl mezi ženichem a nevěstou kolísal v prvním případě mezi 1–19 lety, přičemž v 66 % případů byl věkový rozdíl mezi snoubenci 2–6 roků, v druhém případě mezi 1–7 lety, přičemž v 60 % případů byla nevěsta starší o jediný rok.

vají se při tom, že dcera má při pořizování všech těchto potřeb pomoci ze svého výdělku, na druhé straně však že jsou rodiče povinni využít dceřina výdělku převážně právě k pořizování její výbavy, nikoliv ke krytí jiných potřeb rodiny. Příslušníci nejmladší generace ženatých a vdaných lidí se většinou domnívají, že všechny nezbytnosti pro mladou domácnost si mají mladí manželé opatřit sami ze svého výdělku, „aby si neměli co vyčítat, co který z nich přinesl".

Dětí je v současných domácnostech méně, než jich bylo před padesáti lety. Téměř každá třetí rodina v našem domě zůstala bezdětná, v ostatních jsou většinou jedno nebo dvě děti. Jenom málo je rodin početnějších, s třemi nebo čtyřmi dětmi.[33]) Dvě až tři děti v rodině považují za přiměřený počet, dostatečný, aby „život rodičů nebyl hluchý a prázdný" i aby „rodiče mohli výchově dětí dát všechno, co je třeba". I když se na výchově dětí zejména v posledních letech podílí vedle školy řada dalších institucí – družiny mládeže, pionýrská organizace, rozmanitá zájmová sdružení organizovaná ve škole i mimo školu, chápou většinou rodiče odpovědnost za výchovu dětí jako svou vlastní. Výtka, že některá rodina se dostatečně nestará o výchovu svých dětí, je zpravidla vyslovována s velkým rozhořčením.

První dítě se narodí nejčastěji v prvních dvou letech po sňatku, další s odstupem dvou nebo tří let. Jenom málokdy je mezi dětmi větší věkový rozdíl bez vážné příčiny, jako byla např. fašistická okupace Československa. Větší věkový odstup mezi sourozenci se nepovažuje za prospěšný pro výchovu dětí, i když by byl prakticky velmi prospěšný pro opatrování menších sourozenců. Pokud žijí v rodině nebo v její blízkosti staří rodiče, podílejí se na výchově nejmenších dětí také oni významnou měrou.

Snaha zabezpečit rodině vysokou životní úroveň odvádí většinu žen i v současné době do zaměstnání mimo dům. Ženy pracují v průmyslových závodech zejména v blízkém okolí ulice, jako prodavačky v obchodech, jako průvodčí u železnice i u elektrických drah. Jejich výdělečné zaměstnání zcela změnilo rozdělení prací v domácnosti mezi jednotlivé členy rodiny. Ve většině rodin přestal rozdíl mezi ženskými a mužskými pracemi. Muži při většině prací nejen pomáhají, ale mnohé zcela přebírají. Ponejvíce vydatně pomáhají při velkém prádle (zpravidla sami i máchají prádlo, nezůstávají tudíž na přinášení a ohřívání vody), při větším úklidu bytu (klepou koberce, ale pomohou také při úklidu podlahy), při utírání nádobí. Novému rozdělení prací nepochybně napomáhá také v průměru dobré vybavení jednotlivých domácností pomocnými přístroji – vysavačem, pračkou atd. Na rozdíl od starších období se muž pomáhající své zaměstnané ženě při domácí práci setkává s uznáním sousedů, nikoliv s posměchem. Určitá část snazších prací se vyhrazuje dospělejším dětem, ač ne ve všech rodinách. I když rodina v našem domě ztratila některé ze svých nejvlastnějších funkcí, které za ni převzala rozmanitá společenská zařízení, přece zůstala velmi pevnou jednotkou. Její soudržnost se projevuje v pravidelném připomínání různých významných příležitostí v rodinném životě – narozeniny a jmeniny jednotlivých členů rodiny, dospělých i dětí, výročí svatebního dne (většinou znají i po letech přesný den uzavření sňatku), Mezinárodního dne žen, i v zájmu o práci každého v rodině – také děti dobře vědí, v čem spočívá práce jejich otce nebo matky v zaměstnání. Dobrý vztah se udržuje mezi rodiči a nejčastěji mezi rodinami ženatých sourozenců, ačkoliv styk mezi nimi bývá „pro nedostatek času"

[33]) Bezdětných rodin je v našem domě 32,36 %, 1 dítě mají v 23,57 % rodin, 2 děti v 23,57 %, rodin, 3 děti ve 14,62 % rodin 4 děti v 5,88 % rodin.

namnoze jenom nepravidelný. Občasný styk se udržuje i se sourozenci žijícími ve vzdálenějších místech na venkově.

V důsledku ženina výdělečného zaměstnání se podstatně změnilo její postavení v rodině. Bylo odstraněno podceňování její práce a žena zaujímá v rodině místo plnoprávného partnera svého muže. Většinou se jí přisuzuje právo hospodařit s výdělkem celé rodiny. Ve velké většině rodin muž odevzdává ženě celou svou výplatu a ponechává si jenom menší částku na osobní útratu. O všech větších investicích – nákupu šatstva, prádla, jednotlivých kusů domácího zařízení – rozhodují zpravidla oba manželé společně. Zároveň se ženě v rodině přisuzuje hlavní zodpovědnost za spořádaný život rodiny a za výchovu dětí, i když muž není odpovědnosti zbavován.

Ženino výdělečné zaměstnání se dnes chápe nikoliv jako nevyhnutelný prostředek k prostému uhájení snesitelných životních podmínek pro rodinu, jak tomu bylo po celá desetiletí až do konce II. světové války, ale jako její příspěvek k vyššímu životnímu standartu rodiny, k jejímu pozvednutí na vyšší společenské hodnocení. Její výdělek má charakter doplňkového důchodu, určovaného většinou k pořízení takových zařízení, která zvyšují postavení rodiny v očích sousedů, např. v posledních letech televizoru nebo nového nábytku, připravovaného do bytu, do něhož se bude rodina v blízké budoucnosti stěhovat (náš dům je podobně jako řada dalších v sousedství určen k zbourání) atp.

Takové hodnocení se projevuje v odpovědích mnoha informátorů, zejména příslušníků starší generace. Jejich „nemusela by chodit do práce, ale chtějí ještě to a ono" na jedné straně vyjadřuje uspokojení nad dobrým výdělkem muže, který by byl sám schopen zabezpečit všechny potřeby rodiny, na druhé straně dosvědčuje, že jsou si vědomi úlohy ženina výdělku v rodinném rozpočtu. Jenom zcela ojediněle se setkáváme s míněním, že se nesluší, aby žena odcházela do zaměstnání mimo domácnost. Také děti zpravidla chápou matčino zaměstnání jako něco zcela přirozeného, co nijak nesnižuje „čest rodiny".[34])

Představa „rodinné cti" a úsilí o zvýšení společenského prestiže rodiny nabyly v posledních letech značně na významu. Projevují se mnoha způsoby: ve snaze vybavit domácnost lépe než ostatní rozmanitými přístroji a nábytkem, šatit děti lépe než sousedé, z hlediska „rodinné cti" se však často posuzuje také školní prospěch dětí, jejich zájmy, přátelství a zábavy, i zaměstnání, kterému se děti chtějí věnovat. Jenom zcela výjimečně však tento zřetel dosahuje takového stupně, že vede k vážným rozporům mezi jednotlivými rodinami v domě.

Pohyb obyvatel v našem domě po ukončení II. světové války se nepříznivě projevil v sousedských poměrech v domě. Ukázali jsme, že se nově přistěhované rodiny způsobem života navenek nijak zřetelně neodlišovaly od rodin „starousedlých".

Mnoho shodného bylo mezi nimi i pokud šlo o navyklé sousedské vztahy mezi rodinami. V polovici našeho století nebyly ani na vesnici mezi rodinami žijícími v sousedních domech živé tak blízké vztahy, aby mohly být ztotožněny se sousedskými vztahy v staré selské obci. Mezi bezprostředními sousedy se udržovaly některé rysy starého sousedství jenom ze setrvačnosti[35]) a jejich počet se neustále zmenšo-

[34]) Projevuje se tu nepochybně vliv jiného společenského postavení výdělečně pracující ženy a hodnocení její práce – samostatné povolání matky např. v USA neschvalovaly dospívající děti, protože snižovalo jejich společenské postavení. Srv. E. R. Groves–W. F. Ogburn: American Marriage and Family Relationships, New York 1928, str. 74–75.

[35]) Např. koláč ze svatby se na vsích i v okolí Brna dosud posílá i v nezemědělských rodinách do sousedních domů, i když třeba rodina pořádající svatbu nežije se sousedy v dobré shodě.

val. Styky mezi jednotlivými dělnickými a v nemalé míře i malorolnickými rodinami se již nenavazovaly mezi bezprostředními sousedy, ale mezi rodinami, jejichž dospělí členové si byli i jinak blízcí – tím, že odjížděli do zaměstnání do stejného místa nebo dokonce stejného závodu, společnou zálibou ve sportu, v pěstování květin nebo ptáků, u žen v ručních pracích, nebo tím, že pro svoje malé hospodářství pořizovali společně některé nákladnější zařízení. Navázat takové styky v novém prostředí bylo pro přistěhovalého dosti nesnadné, i tím se vztahy mezi neselskými rodinami na vesnici podobaly poměrům mezi rodinami v našem domě v téže době. Do domu se tedy stěhovaly rodiny, které nepociťovaly nezbytnou potřebu těsných styků s jinou rodinou, tím spíše, že oba jejich dospělí členové byli většinu dne vzdáleni a neměli ve skutečnosti ani příležitost důvěrněji se sblížit se sousedem.

Značný pohyb nájemníků a jejich celodenní zaměstnání mimo bydliště působily jako katalyzátor procesu, při kterém se vlivem různých faktorů oslabovaly vztahy mezi jednotlivými rodinami. I když pospolitost nájemníků v našem domě nebyla nikdy takového rázu a tak pevná jako pospolitost zemědělských rodin na staré vesnici, vytvořila se mezi různými rodinami určitá zvláštní spojení, dosvědčená mimo jiné také dosud trvajícími přátelskými styky některých „starousedlických" rodin v domě s rodinami již odstěhovanými i jistou idealizací starého stavu sousedských poměrů v jejich vzpomínkách. Tyto vztahy se značně porušily, mezi „starousedlickými" a nově přistěhovalými rodinami se taková blízká spojení zpravidla již nevytvořila. Některé „starousedlické" rodiny vytvořily skupinu, která má v domě zvláštní postavení: svou příslušnost k „starousedlíkům" dosvědčují starými nájemnickými knížkami, svědectvími nejstarších obyvatel domu atd.[36]) Dosud tvoří v společenském ohledu významnou složku obyvatel celého domu.

Složitým vývojem se na místě starého vesnického svazku (jehož určitou obměnou byl svazek mezi obyvateli našeho domu v prvních desetiletích našeho století) vytvářel mezi rodinami spíše formální sousedský vztah, při němž si „rodiny navzájem nijak nepřekážely," sousedky „jedna druhé vyhověla", pokud byla o pomoc požádána, avšak sama se o pomoc obracela k sousedce jenom nerada, raději se obešla bez drobnosti, která jí chyběla, než aby si ji šla vypůjčit do sousedních dveří.

K zvýšení odstupu mezi jednotlivými rodinami přispívaly ovšem také rozmanité okolnosti vnější, stojící mimo rodinu. Byla to rozmanitost zájmů, které si obyvatelé domu přinášeli ze svého pracoviště, příslušnost k různým sportovním a jiným organizacím, a konec konců i veliká stísněnost prostoru, na kterém žili. Fakt, že „jeden druhému viděl až do postele", jak prohlásila jedna z obyvatelek domu, se odrazil v mnoha drobných rozmíškách zejména mezi nejbližšími rodinami, v rozporech, které sice byly drobné, avšak vždy zanechaly v poměru k sousedově rodině stopy. Svým dílem přispěla i větší soběstačnost rodiny při vyplňování volného času, umožněná rozhlasem, v posledních letech televizí (televizní přijímač mají téměř v každé druhé domácnosti), větší oblibou četby, podmíněnou celkovým vyšším stupněm obecného vzdělání (v mnoha rodinách tato obliba vedla k vytvoření vlastních nevelikých knihovniček, které jsou jejich chloubou),[37]) mimo rámec rodiny pak možnost časté návštěvy kina, méně často divadla.

---

[36]) Jsou mezi nimi rodiny, které v domě žijí nepřetržitě téměř 70 let. Dnešní jejich generace se v domě narodila a vyrostla.

[37]) Srv. o obdobném významu dělnictva při rozšiřování tisku a knihy v USA v letech 1890–1924 R. S. Lynd–H. M. Lynd: Middletown, New York 1929, str. 232.

Pohled do Křížové ulice. Fotografie z roku 1910. Městský archiv v Brně, Nová sbírka fotografií, č. 1083. (K čl. K. Fojtíka)

Dvůr v pavlačovém činžovním domě na Křížové ulici č. 23. Fotografie z roku 1959. Archiv Ústavu pro etnografii a folkloristiku, pob. v Brně, č. 1181. (K čl. K. Fojtíka)

Kuchyně v dělnickém bytě v Peroutkově ulici č. 5. Přetištěno z výroční zprávy nemocenské pokladny v Brně za rok 1908. (K čl. K. Fojtíka)

Světnice v témž dělnickém bytě. Přetištěno z výroční zprávy nemocenské pokladny v Brně za rok 1908. (K čl. K. Fojtíka)

Jenom u malé části rodin v našem domě se však tato nezdravá tendence k uzavřenosti rodinného života a k nevyhledávání přátel[38]) projevuje ve vědomém působení tímto směrem a ve vyhraněných formách, např. v odmítání každé pomoci sousedů při výchově dětí. Naopak, prohloubené působení společnosti na rodinu a na její život se ve většině rodin setkává s živým pochopením, a to nejen pokud jde o opatření, která usnadňují postavení jednotlivých rodin (a která do určité míry zasahují do úlohy rodiny ve výchově dětí, v zajišťování některých potřeb rodiny atd.), ale také taková, při nichž je možnost vzájemného bližšího poznání příslušníků jednotlivých rodin a navázání užšího styku mezi nimi. Je to především dobrovolná účast na obecně prospěšných pracích, jako byla úprava pavilónů na výstavišti a okolí domu, na činnosti rozličných institucí, např. Sdružení rodičů a přátel školy, atp. Jejich přímé působení na vztahy mezi jednotlivými rodinami se však dosud zřetelněji neprojevuje.

Na upevňování dobrých vztahů mezi jednotlivými nájemníky v domě se až do zcela nedávné doby podílely také některé tradiční zvyky, přinesené z vesnického prostředí, v kterém i dříve měly kromě jiného důležitou úlohu sociálně sjednocující, a oživené novým přílivem obyvatelstva z venkova po roce 1945. Na prvním místě tu třeba uvést velikonoční obchůzky po šlehačce, které byly pro celý dům událostí. Skupina dospělých neženatých mužů (šli s nimi však i někteří mladší ženáči – svatby se konaly v těch letech záhy, často již v 21–22 letech ženicha) s průvodem harmonikáře obcházela všechny byty, v kterých byla svobodná děvčata nebo mladé provdané ženy, byla v každém bytě přivítána a uhoštěna, v každém také „vyšlehala" všechna děvčata. Při této příležitosti mizely všechny přehrady, které jinak byly mezi rodinami: děvče zaběhlo na útěku před svými pronásledovateli i na jinou pavlač, zamklo se v bytě rodiny, s kterou se její rodiče nijak nestýkali, a ona za ni vedla i vyjednávání s pronásledujícími mládenci. Na tyto slavné příležitosti, kvetoucí ještě několik let po II. světové válce, vzpomínají všichni obyvatelé domu s živým zaujetím. Od začátku 50. let obchůzky postupně opadaly, ztrácely na bohatosti, až nakonec zůstala šlehačka vyhrazena jen malým dětem. Ani ony však nechodí již do všech bytů, v kterých jsou mladší děvčata, ale vyčkávají, až budou pozvány, aby si přišly pro vajíčko – jediné odměňování barevným vajíčkem se většinou dosud udrželo. Jenom zcela výjimečně zabloudí do domu na šlehačku chlapec ze sousedního domu: nájemníci ho zde rádi nevidí a považují ho už spíše za vetřelce. Na druhé straně se při této příležitosti někdy již projevuje i vliv přátelských vztahů, které rodiče spojují s lidmi z jiného prostředí, především z pracoviště: zvou jejich děti „na mrskut", vítají je ve svém bytě (děti přicházejí obvykle v doprovodu otce), pro návštěvu připravují kromě dárku dítěti drobné pohoštění.

Jinou takovou příležitostí, při které se projevují u obyvatel domu rysy určité jednoty, je vážná nemoc a úmrtí některého z nájemníků. Zúčastnit se pohřbu zemřelého spolunájemníka se považovalo a dosud namnoze považuje za společenskou povinnost všech rodin v domě, i když se již obyvatelé domu neskládají na věnec, jak tomu dosud je v některých jiných místech.[39]) Jiná významná příležitost rodinného života, která se na vesnici neobeška bez početné účasti pospolitosti, svatba, ztratila již i na vesnici okolo města začátkem našeho století velmi mnoho ze svého lesku

[38]) O stejném problému tamtéž, str. 272.

[39]) Např. ve starších čtvrtích v Gottwaldově-městě, kde ještě v roce 1960 vybírali zemřelému sousedu na věnec dům od domu. Zbytek sbírky dávali pozůstalému manželu. Všichni obyvatelé se zúčastnili pohřebního obřadu.

a účast sousedů na její přípravě a provedení ve městě téměř zanikla. Bývaly to vždy svatby v rodinách chudých, které si nemohly dovolit sezvat větší počet hostí, již ani proto ne, že jejich byty byly velmi stísněné a hosté by se do nich stěží vešli. Z toho důvodu nepořádali někdy svatební pohoštění, „jak se patří", u nevěsty, ale u rodičů ženichových, jestliže bylo v jejich bytě více místa. Také při této příležitosti, která v posledních letech v našem domě znova nabyla na okázalosti (i když se již svatebního obřadu nezúčastňují mládenci a družičky, kteří dodávali průvodu svatebčanů zvláštního lesku, a celá svatba konaná takřka vždy jenom na úřadě má intimní ráz, mívá nevěsta velkou slavnostní bílou toaletu) se často spíše projevuje blízký vztah ženicha a nevěsty k spolupracovníkům ze zaměstnání než jejich vztah k sousedům. Ti se mezi hosty na svatbě v posledních letech objevují stále častěji.[40])

Novou příležitostí, při níž vystupuje většina nájemníků jako jeden celek, jsou volby. Také v našem předměstí se společná slavnostní cesta k volebnímu středisku postupně vžívá. Jiné podobné slavnostní příležitosti, např. přehlídky pracujících o 1. máji, nedávají k takovému vystoupení dosti možností.

Velmi silně se zvláštní vztah obyvatel domu do dnešního dne pociťuje u dětí, zvláště pokud chodí do nižší školy. U nich dosud trvá jednotné působení většiny činitelů, kteří vytvářeli pevnou vesnickou pospolitost v minulosti: sociální rovnost, společná docházka do školy, společné hry na dvoře i na ulici. Pospolitost dětí je ovšem jenom dočasná a jenom podmíněně pevná. Zasahují totiž do ní dospělí, z nichž někteří se pokoušejí dětem předpisovat, s kým se smějí a nesmějí přátelit; od svých malých kamarádů na dvoře jsou děti odlučovány školní družinou, rozmanitými jinými zájmy, které je poutají ke škole; po odchodu dorůstajících dětí na studia na různých školách nebo do učení se dětský kolektiv rozpadá do malých skupinek, sdružujících přátele spojované určitým zájmem, zálibou, zábavou.

V domě je dnes mnohem méně dětí, než jich tu bylo počátkem našeho století – ze 171 obyvatel, kteří žili v domě 15. dubna 1953, bylo celkem 52 dětí, zatím co v letech 1900–1910 tu žilo více než 350 dětí. Stejně jako děti před padesáti lety jsou i ony svými nejranějšími lety připoutány ke dvoru. Jakmile se naučí chodit, hrají si tu nejdříve s vozíčkem nebo autíčkem, později na honěnou nebo na schovávanou, s káčou, s kuličkami atp. Ještě později odvádějí hry odrůstající děti na různá prostranství mimo dům, i když se jejich možnosti ve srovnání s těmi, které měly jejich předchůdci začátkem našeho století, značně ztenčily. Rozsáhlá stráň, na které se tak pěkně pouštěli draci nebo hrálo na vojáky a na lupiče, kde se pořádaly urputné bitvy s dětmi z jiných ulic a čtvrtí, je již dávno zastavěna. V naší ulici ani dnes není valný dopravní ruch, přece však nemůže sloužit za hřiště, jak sloužila před 30–40 lety příslušníkům dnešní střední generace, kteří po ní proháněli hadrák. Nouzová hřiště se dočasně vyhledávají na prostranstvích, která zůstala po zbouraných starých domech (škoda, že se při jejich dalších úpravách tolik pamatuje na stromky a trávníky a tak málo na dětská hřiště), nebo zůstávají na nádvoří, odkud by je netrpěliví spolunájemníci s takovými hlučnými hrami nejraději vypudili. Hry dětí v domě nejsou příliš rozmanité. S největším zápalem si hrají na schovávanou, „na schovku", pro kterou mají v rozlehlém domě s několika schodišti, s různými výklenky a velikými sklepy nadbytek skrýší. Méně je oblíbena hra na honěnou, s kterou se spokojují menší děti, hra na nebe a jiné podobné. Děvčátka si dnes stejně jako dříve

[40]) V našem domě bylo na svatbě, konané v září 1962, několik nevěstiných spolupracovnic z dílny v továrně – svatba byla poměrně veliká, bylo na ní 20 hostí.

nejraději hrají s panenkami, s kočárkem, s nádobíčkem; k hrám se scházejí s kamarádkami u okna na chodbě, v koutku na pavlači nebo na dvorku. Stará vesnická rozpočitadla, známá ještě před padesáti lety (pamatují je příslušníci dnešní starší generace, kteří žijí v domě od svého dětství, od začátku našeho století), jsou již zapomenuta. Děti se dnes rozpočítávají jednoduchými rozpočitadly novými,[41]) nebo využívají vylučovacích her.[42]) Oblíbeny jsou také jednoduché hry s tenisovým nebo celuloidovým pingpongovým míčkem, zvláště však hry s větším míčkem – vybíjená, přehazovaná, zaháněná, a ovšem zase kopaná, hraná ve čtyřech, pěti i patnácti hráčích na každé straně, na jednu nebo na dvě branky. Tento ve srovnání s vesnickými hrami v minulosti poměrně chudý rejstřík her je významně rozhojněn hrami, k nimž se děti scházejí do schůzek své pionýrské organizace a do školní družiny a zejména mnohostrannými zvláště technickými zájmy.

Závěrem se pokusím shrnout některé poznatky, které vyplynuly z našeho studia života nájemníků v domě na jednom z brněnských předměstí v posledních 80–120 letech a kterým lze přisoudit obecnější platnost.

Ukazuje se, že podrobné monografické studium přesně ohraničeného, vhodně zvoleného a dostatečně velikého objektu může dobře sloužit jako prostředek při národopisném výzkumu většího celku. Při tom se zejména při studiu velkého a komplikovaného celku, jakým je velké průmyslové město a jeho průmyslová oblast osídlená desetitisíci nebo dokonce statisíci obyvateli, ukazuje nezbytnost kontrolovat výsledky monografického studia místně ohraničeného vzorce výzkumem jiných vzorců, sestavených z obyvatel téhož území podle jiných hledisek. Jako velmi prospěšné se ukázalo srovnávací studium vývojových etap v kultuře a způsobu života obyvatel zvoleného vzorce v jednotlivých obdobích s využitím různého dokladového materiálu při stálé konfrontaci svědectví, která poskytují jednotlivé prameny. Tato konfrontace umožňuje spolu s doklady získanými přímým pozorováním proniknout za suchá sdělení statistických čísel z posledního století. Při tom chrání před ukvapeným zveličováním důležitosti a průkaznosti třeba ojedinělého dokladu, avšak na druhé straně také před upřílišeným fetišizováním „razítkovaného faktu".

Dostatečně vysoká úroveň abstrakce umožňuje stanovit shody a rozdílnosti u různých místních a sociálních skupin i v různých etapách vývoje způsobu života, postihnout průběh procesu integrace a akulturace, kterým se z původně pestrého městského obyvatelstva vytvořil dnešní městský lid.

Tento proces neprobíhal stejně rychle ve všech stránkách způsobu života. Nejrychleji mizely rozdílnosti v těch stránkách lidové kultury a způsobu života, v kterých se tradice začátkem minulého století začala podstatně měnit i na vesnici – ve všedním i svátečním oděvu a v obydlí a jeho zařízení. Důsledky pronikání kapitalistického způsobu výroby, které byly hlavně příčinou této hluboké změny tradic, ovšem působily ve městě daleko rychleji a pronikavěji.

Pomaleji probíhal proces akulturace pokud jde o denní a sváteční stravu, i když také tu působila nabídka nových druhů poživatin, které již v první polovici minulého století museli mnozí dělníci nuceně nakupovat v továrníkově obchodě, a zánik vlastního malého zemědělského hospodářství, až do posledních let charakteristického pro rodiny dělníků žijících na vesnici.

Nově se vytvořily některé rysy charakterizující městskou, především dělnickou

[41]) Např. „Plave mýdlo po vodě, kdo ho chytne, ten to je".

[42]) Např. obměna hry „na barvy" (srv. K. J. Erben: Prostonárodní české písně a říkadla, Praha 1939, str. 73–74).

rodinu. Zatím co na vesnici, zejména v zámožných selských vrstvách, nabývala rodina v minulém století stále více významu majetnické jednotky, prosazovaly se v městských dělnických rodinách v souvislosti se samostatným a pro rodinu nepostradatelným výdělečným zaměstnáním ženy a dospělých dětí nové vztahy. Při jejich hodnocení (např. faktu, že bylo odstraněno přísné vymezení pracovních úseků muže a ženy v domácnosti a mimo ni) stále více převažují hlediska etická nad tradičními hledisky institucionálními. V městské dělnické rodině dochází k opačnému vývoji, než jakým procházela zámožná měšťanská rodina v posledních padesáti letech.[43])

Skutečnost, že zaměstnání vzdaluje ženu na mnoho hodin denně z rodiny a že se na výchově jejích dětí v rostoucí míře podílejí rozmanité společenské instituce, svádí některé badatele k závěru, že výdělečné zaměstnání oslabuje u ženy vědomí odpovědnosti za rodinný život a především vědomí jejích povinností vůči dětem.[44]) Poznatky získané v našem domě ukazují, že v naprosté většině případů tento názor neplatí o rodině v naší společnosti. Ženino zaměstnání mimo dům přivedlo pouze k novému, podle mínění většiny i mužských obyvatel domu v těchto podmínkách spravedlivějšímu, rovnoměrnějšímu rozvržení povinností v rámci rodiny.

Naproti tomu lze i v našem domě pozorovat oslabování blízkých vztahů mezi jednotlivými rodinami, a to i rodinami žijícími delší dobu v těsném sousedství, v menší míře dokonce i mezi rodinami navzájem příbuznými.[45]) Rodiny žijící v domě pociťují dnes mnohem méně potřebu vzájemného blízkého kontaktu s jinými rodinami v domě, než tomu bylo ještě před několika lety. K úplné izolaci jednotlivých rodin však zpravidla nedochází, protože zanikají kontakty s rodinami ze sousedství v domě a jsou nahrazovány kontakty, které mezi sebou navazují rodiny spolupracovníků v zaměstnání. Tento vývoj bude nepochybně i dále pokračovat, jeho prohlubování a rozšiřování napomáhá upevňování kolektivů pracovníků v továrnách, např. vytváření brigád socialistické práce, i sama stabilizace pracovníků na pracovištích.

V důsledku takového vytváření a upevňování nové pospolitosti, založené na společné práci na závodě, se bude prohlubovat také společenské působení na vytváření vztahů mezi jednotlivými členy rodiny, které doplní vliv, jímž i dnes působí sousedé. Také v našem domě, i když v něm byla soudržnost pospolitosti oslabena, trvá úloha společenské kontroly, která příznivě zasahuje zvláště téměř jednomyslným názorem a které se málokterá rodina odváží otevřeně odporovat.

Monografie o předměstském domě, kterou zde předkládáme, je částí přípravy na národopisný výzkum města Brna a jeho průmyslové oblasti, na úkol, jehož splnění si vyžádá mnoha let práce národopisců a historiků. Věříme, že se při výzkumech v jiných částech města setkají u obyvatel se stejným pochopením, s jakým jsme se setkali při své práci na tomto předměstí. Všem jeho obyvatelům, kteří při shromažďování materiálu nelitovali času, srdečně děkujeme. Díkem jsme zavázáni také pracovníkům Městského archivu v Brně doc. dr. Jar. Dřímalovi, dr. Vlad. Burianovi a dr. Jar. Vodičkovi, kteří nám při studiu materiálu ve svém archivu s nevšední ochotou pomáhali.

---

[43]) Srv. např. Leopold Rosenmayr: Die wiener Familie der Gegenwart. V Recherches sur la famille, sv. III, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1958, str. 265–268.

[44]) Např. Groves–Ogburn, c. d., str. 30–58, passim.

[45]) K podobným závěrům dospěl na základě studií konaných v sídlišti Nowa Huta u Krakova Józef Chalasiński: Social and Cultural Aspects of Family Changes in Poland. V Recherches sur la famille III, str. 17–27.

Zdenka Jeřábková

JOSEF MERHAUT A DRAMATURGIE NÁRODNÍHO DIVADLA V BRNĚ V LETECH 1885–1905

Historie prvních dvaceti let činohry brněnského Národního divadla je těsně spjata s divadelně kritickým působením básníka a spisovatele Josefa Merhauta, od jehož narození uplynulo v letošním roce sto let (1863–1907).

Josef Merhaut byl jedna z nejpozoruhodnějších a nejvýznamnějších osobností českého kulturního a vůbec národního života v Brně v l. 1885–1905. V oblasti beletrie zůstává až do dneška živá jeho kniha próz Černá pole (1897), pro niž čerpal podněty ze svého studia brněnského prostředí a společnosti z konce minulého století a v níž s uměleckým zdarem zachytil nejeden důležitý rys sociálního vývoje Brna. Bez uměleckého významu není ani Merhautova činnost básnická. Je shrnuta do sbírky Básně, kterou uspořádal a vydal po Merhautově smrti r. 1908 Miloslav Hýsek. Jako slovesný umělec snažil se Merhaut po celý svůj život dobrat se realistického obrazu soudobé skutečnosti, při čemž mu byli učiteli jednak někteří autoři domácí, zvláště Vilém Mrštík, jednak velcí ruští realisté.

Nemenší význam a dosah než tato jeho literární tvorba měla Merhautova práce novinářská. Soustřeďovala se po dvacet let v brněnské Moravské orlici, jejímž byl Merhaut kulturním redaktorem. Nejdůležitější část publicistické činnosti Merhautovy pak byla věnována brněnskému českému divadlu. Daleko od kulturního centra v českých zemích zápasil Merhaut za realistické umění na českém divadle, pomáhal růstu českého realistického dramatu a první k nám uváděl svými studiemi a články ruské dramatiky.

Merhautova odvaha, s níž uplatňoval realismus v českém divadelním umění a navazoval tak na nejlepší tradice české kultury, si zaslouží i dnes pozornosti. Přesto se jí až dosud Merhautovi dostalo celkem málo, a to jak v naší veřejnosti, tak v odborných kruzích.[1])

Chci se proto ve své studii pokusit o osvětlení divadelně kritické práce Josefa

---

[1]) Na Merhautovu divadelně kritickou práci upozornilo příležitostně několik autorů. Miloslav Hýsek vydal Výbor fejetonů Josefa Merhauta (Praha, J. Otto 1908); kromě toho publikoval články Merhautovy divadelní kritiky (Moravskoslezská revue 1909) a Josef Merhaut o Vojanovi (Jeviště 1920). Hugo Sáňka je autorem stati Merhautovy zásluhy o brněnské divadlo (Zlatá kniha ND v Brně, Brno 1934). Vladimír Müller vzpomněl Merhautova zápasu o Eduarda Vojana ve studii Boje za uznání (Sborník Ed. Vojan, Orbis, Praha 1953). Letmo se zmiňuje o Merhautovi Otokar Fischer v Dějinách činohry Národního divadla do r. 1900 (Praha, Sbor pro řízení druhého Národního divadla, 1953) a Rudolf Deyl v knize Vojan zblízka (Praha, Orbis 1954). Merhautův vztah k brněnskému

Merhauta, a to se zaměřením na její význam pro rozvoj dramaturgie brněnské činohry; to byl totiž nepochybně její ústřední význam, i když přihlédneme také k mimořádně velikému vlivu Merhautova působení na růst řady vynikajících hereckých osobností, jako byl Eduard Vojan, Hana Kubešová, Karel Želenský, Jaroslav Pulda, manželé Pechovi, Jaroslav Auerswald aj. Tímto svým pokusem chtěla bych zároveň přispět k objasnění velkého a umělecky závažného období v historii brněnského divadla, pro něž Merhaut vykonal snad tolik, jako kdysi Neruda pro divadlo Prozatímní.

Doba, do níž spadají počátky brněnského Národního divadla a Merhautův příchod do Brna, je dobou mnohostranného národního a kulturního rozvoje hlavního města Moravy. Národně se uvědomující střední vrstvy českého měšťanstva, posílené úspěchy vlasteneckého zápasu v Praze, domáhají se od sedmdesátých let 19. století v poněmčeném Brně stále důrazněji národních práv. V boji proti bohaté německé buržoazii nacházejí spojence v brněnském dělnictvu. Na poli kulturním usilují představitelé českého národního života především o právo na samostatné české divadlo. To mělo v Brně v sedmdesátých letech jen nouzový útulek v Besedním domě, ale bouřlivý úspěch Smetanovy Prodané nevěsty, provozované tam Pištěkovou společností r. 1879, utvrdil brněnské vlastence v přesvědčení, že dozrála chvíle pro vytvoření samostatného českého divadla v Brně.

Avšak nežli se tento plán uskutečnil, předcházela léta tvrdých zápasů s rakouskou byrokracií. Ta se ovšem bránila vzrůstu českého živlu v městě, jež si Vídeň dosud neodvykla považovat za své předměstí. Kromě toho se němečtí vládcové Brna báli nepochybně i toho, že by české divadlo mohlo vydatně posilovati růst národního uvědomění těch širokých lidových vrstev, jež právě v Brně způsobovaly německé buržoazii velké nesnáze. Byly to vrstvy českých dělníků, zaměstnaných v desítkách brněnských továren, zejména textilních. Toto dělnictvo dávalo stále častěji najevo svoji odhodlanost nespokojit se s dosavadním sociálním uspořádáním. Dokladem této nespokojenosti jsou četné stávky, vybuchující v Brně od čtyřicátých let 19. století stále častěji. Právě v Brně bylo dělnictvo – a to nejen české, nýbrž i německé – pevněji než v Praze stmeleno pod vedením sociální demokracie, v jejímž čele stáli např. první redaktor Rovnosti, učitel Pankrác Krkoška, jeden ze zakladatelů českého dělnického hnutí, a Josef Hybeš. Jak ještě uvidíme, obavy německé buržoazie, že české divadlo bude mít značný vliv na ideový vývoj právě těchto širokých vrstev brněnských pracujících, byly zcela oprávněné.

Když r. 1881 získalo Družstvo Národního divadla v Brně divadelní koncesi, usilovalo především o to, aby opatřilo pro české divadlo samostatnou budovu. Finanční prostředky nedostačovaly na stavbu budovy nové, bylo proto nutno spokojit se koupí a adaptací domu na rohu Veveří ulice a Ratvitova náměstí. Náklady na úpravu umožnila obětavost drobných českých lidí, ochotně přispívajících na sbírku ve prospěch českého divadla. Tato divadelní budova byla ovšem už při svém otevření (6. 12. 1884) považována Družstvem i brněnskou veřejností za prozatímní. A přece právě k této budově se váže historie českého divadla v Brně až do r. 1952.

Krátce po zahájení první divadelní sezóny odchází z Prahy do Brna dvacetiletý

divadlu pak připomíná studie Zdenky Jeřábkové Brněnské působení Eduarda Vojana v zrcadle kritik Josefa Merhauta (Listy z dějin českého divadla II, Praha, Orbis 1954) a kniha Frant. Černého Hana Kvapilová (Praha, Orbis 1960).

Josef Merhaut, aby se tu stal na doporučení F. X. Svobody redaktorem Moravské orlice. Jako syn podstaršího v pivovaru, vychovávaný od dětských let u svého strýce, chudého krejčího, ve Zdicích ve středních Čechách, musel zanechat universitních studií a rád přijal nabídku, aby odešel na Moravu. Upřímně se těšil na nové prostředí, na novou společnost prostých českých lidí, kteří museli za těžkých národnostních a sociálních podmínek zápasit o své právo na existenci.

Merhaut přijel do Brna dne 5. ledna 1885. Ještě týž den zasedl v divadle na své referentské místo, a neopustil je po celých dvacet let takřka ani na jediný večer sezóny.

Svou divadelně kritickou činnost začal Merhaut bez zvláštního teoretického vzdělání. Ale přesto hned z počátku rozpoznal, že brněnská činohra stojí na nezdravých základech. Na jevišti druhého Národního divadla v českých zemích vládla bezduchá vídeňská fraška; dramaturgický plán zde naprosto chyběl. Merhaut viděl, že je v tomto směru zapotřebí zasáhnout především. Proto věnoval po celou dobu svého kritického působení hlavní pozornost repertoáru brněnského divadla, jeho pevné a účelné dramaturgické linii. Usiloval o to, aby se brněnské divadlo stalo ústavem vskutku národním, aby se nezpronevěřovalo svému poslání společensky výchovnému a aby se snažilo o nejvyšší dosažitelnou úroveň uměleckou.

Ve své stati se soustředím na otázky dramaturgie brněnského divadla ve světle a pod vlivem kritických soudů Merhautových. Rozdělila jsem svou studii na tři části, ohraničené lety 1885–1892, 1892–1898 a 1898–1905. Toto rozdělení je dáno jednak střídáním nejvýznamnějších hereckých společností v Brně, jednak vývojem ideových a uměleckých názorů Merhautových.

I. (1885—1892)

V době Merhautova příchodu do Brna působila zde divadelní společnost Jana Pištěka. Její umělecká úroveň byla nevalná. Přesto Josef Merhaut v počátcích své kritické činnosti posuzoval výkony této společnosti dosti příznivě; byl k tomu veden především zřetelem propagačním, neboť chtěl co nejrychleji popularizovat brněnské české divadlo mezi obecenstvem. Z toho plynul povzbudivý tón jeho článků.

První dva večery v brněnském divadle nepřinesly Merhautovi dojmy příliš radostné. Hrály se veselohry vídeňských autorů Mosera a Schönthana (Válka v míru a Naše ženy). Na výtvory této firmy nenarazil ovšem Merhaut hned při svém vstupu do divadla náhodně. Tito řemeslní autoři zaplavovali svými výrobky jeviště všech rakouských divadel. Vyhovovaly vkusu zbohatlé úpadkové buržoazie a kazily vkus vrstev lidových. Nebezpečí, jež vyplývalo zvláště pro brněnský kulturní život z tohoto jevištního braku, rozpoznal Merhaut i při své malé zkušenosti na první pohled. A tak už jeho první kritika v Moravské orlici předznamenala do značné míry to, zač v pozdějších letech bojoval. Byl to nástup do boje proti pakulturním vlivům Vídně. Nebylo patrně bez Merhautovy zásluhy, že počet večerů, obětovaných brněnským divadlem „umění" rázu Moserových-Schönthanových frašek, poklesl už v prvním roce Merhautovy činnosti asi na polovičku.

Poměrně silnou protiváhu vídeňských frašek tvořily v repertoáru Pištěkovy společnosti hry francouzské. To ovšem nebyl osobitý Pištěkův repertoár. Ředitel jej přejal z programu pražského Národního divadla. Největší část těchto her tvořily mravoličné společenské komedie, líčící život pařížských šlechtických a měšťáckých vrstev

v devatenáctém století. Umělecká cena těchto her byla různá. Většinou šlo o dramata po technické stránce velmi obratně, někdy až virtuózně vystavěná, často však myšlenkově mělká. Důvod, proč Merhaut v té době podporoval francouzské dramatické umění na našem jevišti, byl v podstatě týž, který vedl v šedesátých a sedmdesátých letech za stejným cílem Jana Nerudu. Jako Neruda chtěl také Merhaut vytlačit z našeho kulturního života působení vlivů vídeňských a německých. V polovině osmdesátých let neměli jsme ještě české drama, které by vycházelo – podobně jako kdysi drama Tylovo – ze současného života, které by odráželo současnou problematiku a tvořilo tak zdravou protiváhu vídeňským fraškám. Tuto mezeru v repertoáru českého divadla chtěl Merhaut aspoň dočasně nahradit francouzským dramatem, jehož autoři měli tehdy evropskou popularitu. V nejlepších svých dílech zobrazovali tito dramatikové (Scribe, Feuillet, Sardou) pravdivě život a mravy měšťácké společnosti francouzské a bystrostí svého kritického pohledu dovedli odhalit nejeden z jejích základních rysů a nedostatků.

Vzhledem k svému cíli referoval Merhaut v těchto letech o francouzském dramatě vesměs velmi kladně, ať to byla Sardouova Vlast, Ohnetův Majitel hutí, Scribeova Sklenice vody aj. Jako příklad uvádím část referátu o Sardouově Vlasti:

„Mohutná tragédie Vlast pohybuje se ovšem v docela jiném ovzduší a chce v zásadě dosíci něčeho zcela jiného nežli jiná moderně sociální a nejchoulostivější problémy společenského života řešící dramata Sardouova – ale týž hotový mistr jeviště, virtuos ve vymýšlení vnějších efektů i slovních obratů mluví z každé scény tohoto repertoárního díla. Dovede se velmi obratně dotknout nejjemnější struny lidského srdce.“ [2])

Druhá sezóna v brněnském divadle (1885/86) byla svěřena Družstvem Františku Pokornému, oddanému žáku J. K. Tyla. Jeho společnost se vyznačovala uměleckou ukázněností a pečlivým prováděním jak dramatického odkazu Tylova, tak i některých nových českých her. Tím se Pokornému podařilo získat stálý zájem o divadlo u diváků z lidových vrstev.

Na reakcích tohoto obecenstva si Merhaut ověřoval působení Tylových her. Poznával, jak zdravý humor se nemíjí účinkem a jak i herci s chutí hrají vděčné postavy. I když šlo o méně významné Tylovy veselohry (Pokorný uvedl v jediné sezóně takřka celé dramatické dílo Tylovo), uvítal Merhaut tyto hry na brněnském jevišti raději než veselohry cizí. Ve svých referátech se přimlouval za častější uvádění tylovského repertoáru jako nevyčerpatelné studnice poznání české povahy i lidové moudrosti.

Již v těchto učednických letech Josefa Merhauta pozorujeme, jak správně vycítil potřeby a směr, kam by mělo směřovat české drama.

Až překvapivě jasně vyslovil v těchto počátcích svůj názor na uměleckou metodu, kterou považoval za jedině zdravou – totiž na umělecký realismus. Po prvé se setkáváme s jasnější formulací v referátě o komedii Michala Baluckého Husy a husičky.

„V hlavních rysech se (hra) hodí do našeho prostředí. V detailech je čistě polská, a to je zajímavé. Konečně dochází vítězný realismus i na české jeviště! Každá manýra, ať už se jí říká přehánění nebo nějak jinak, musí ustoupit jedinému a nejlepšímu vzoru: – životní, přirozené *pravdě*, kterou každý *opravdový umělec* ovšem zase vidí a pojímá oním nejvlastnějším a rázovitým způsobem.“[3])

[2]) Moravská orlice (nadále zkracuji MO) 14. 2. 1885.
[3]) MO 14. 11. 1885.

Umělecký rozvoj brněnského divadla spěl rychlými kroky kupředu. Příchodem společnosti Pavla Švandy ze Semčic (r. 1886) nastala Národnímu divadlu nová, velmi významná éra. Po prvních dvou sezónách, jež nebyly umělecky příliš výrazné, ujal se vedení brněnského divadla cílevědomý ředitel se znamenitým ansámblem. V popředí tohoto souboru stáli mladí umělci Eduard Vojan a Hana Kubešová.

Pavel Švanda ze Semčic, bývalý dramaturg Prozatímního divadla v Praze, porozuměl velmi dobře potřebám mladého brněnského divadla. O jeho vážných a umělecky pokrokových snahách nás přesvědčuje dramaturgický plán, který pro Brno připravil: směřoval od velkého cyklu shakespearovského přes první české inscenace dramat Ibsenových k ruským realistům a k soudobé české tvorbě.

Ve Švandovi našel Merhaut umělce stejných cílů. To vedlo Merhauta i k lidskému sblížení se Švandou; z tohoto sblížení pak oba nemálo vnitřně těžili. Jejich několikaletá přátelská spolupráce byla pro kulturní a veřejný život v Brně blahodárná. I po dvacetiletém časovém odstupu vzpomínal Merhaut vděčně na ředitele Švandu, kterého poznal jako neobyčejně schopného divadelníka. Švanda, podle Merhautova svědectví, se nebál nových uměleckých směrů, podporoval mladé umělce a dovedl dát brněnskému obecenstvu hodnotné divadlo.

Už během první Švandovy sezóny lze pozorovat větší vyhraněnost Merhautova kritického stanoviska.

Velkou divadelní událostí, důležitou jak pro brněnské obecenstvo, tak pro Josefa Merhauta a jeho kritický vzestup, bylo provedení cyklu nejznámějších Shakespearových tragédií a komedií v sezónách 1886/87 a 1887/88.

Ze všeho, co Merhaut napsal o shakespearovských představeních, plyne jeho veliká úcta a obdiv k dramatickému dílu W. Shakespeara. Avšak přitom nenacházíme v Merhautových referátech skoro vůbec kritické rozbory Shakespearových her. Obsáhlé a nadšené referáty jsou věnovány takřka výhradně jevištnímu provedení. Merhaut byl totiž zpravidla stržen mistrovskými výkony Hany Kubešové a Eduarda Vojana, kteří vytvořili hlavní postavy ve všech Shakespearových hrách. Přitom Merhaut považoval Shakespearovo dílo za hodnotu už pevně stanovenou, kterou není třeba teprve dokazovat a potvrzovat novinářským článkem.

Švandova dramaturgická průbojnost se projevovala také v tom, že chtěl obohatit repertoár brněnského divadla nejhodnotnějšími novinkami cizí dramatické literatury. Jedním z jeho nejodvážnějších činů bylo zařazení děl Henrika Ibsena do repertoáru činohry. Ibsenovu Noru uvedl Švanda v Brně vůbec po prvé na českou scénu; kromě toho zde inscenoval dramata Rosmersholm a Nepřítel lidu, jenž se hrál už před příchodem Švandovy společnosti do Brna ve Švandově aréně v Praze. Všechna tato dramata přeložila z němčiny Švandova choť Eliška Pešková.

Ze jmenovaných tří her pominul Merhaut mlčením Noru, jež se hrála jen jednou v r. 1887, v předvečer Štědrého dne, pod názvem Vánoce. Malý zájem projevil také o Nepřítele lidu, provedeného téhož roku v říjnu s Eduardem Vojanem v hlavní roli. Zato velký referát věnoval provedení Rosmersholmu (byl hrán s názvem Bílé koně). Svůj výsledný soud formuloval takto:

„Je to práce těžkého myšlenkového obsahu, ale víc literární než dramatická. Mnoho filosofie, málo životní pravdy.“[4])

Merhaut zřejmě neviděl v Ibsenovi velkého dramatika – a tento názor nezměnil v zásadě ani později. Myšlenková problematika, obsažená v Ibsenových hrách, ne-

[4]) MO 21. 10. 1887.

dovedla Merhautovi nahradit teplo životní reality, které v nich postrádal. Nadto posuzoval Merhaut Ibsenovy hry i ze stanoviska brněnského obecenstva. Cítil, že tomuto obecenstvu nemůže být duševní svět Ibsenův blízký ani srozumitelný. Věděl, že národní a společenský úkol v českém lidu může splnit pouze divadlo, odpovídající českému prostému divákovi na jeho nejzákladnější otázky. A těmto otázkám zůstávalo Ibsenovo drama velice vzdáleno.

Merhautův vztah k Ibsenovu dramatickému dílu je součástí problému, jejž Merhaut usilovně řešil celou svou kritickou činností: jaký úkol má drama a divadlo vůbec ve společnosti, zvláště pak v národní společnosti české. Z tohoto hlediska úzce souvisí s Merhautovými posudky Ibsenových dramat jeho kritická pojednání o dramatě ruském a Merhautův vztah k ruskému realismu.

Ruské realistické drama pronikalo na českou půdu dosti zvolna. R. 1865 uvedlo pražské Prozatímní divadlo Gogolova Revizora a některé hry Ostrovského. Soustavněji začínal pronikat ruský realismus teprve na scéně Národního divadla v letech osmdesátých za ředitele Fr. A. Šuberta, a to zvláště zásluhou dramaturga Lad. Stroupežnického. O skutečné znalosti ruského realismu možno pak u nás mluvit vlastně teprve v letech devadesátých, zejména zásluhou soustavného překladatele ruské literatury Viléma Mrštíka.

Z tohoto hlediska je proto nutno hodnotit jako skutečně pokrokový dramaturgický čin, uváděl-li ředitel Švanda na brněnskou scénu už v letech osmdesátých celou sérii ruských realistických her, jimiž seznamoval brněnské obecenstvo s novou, dosud mu takřka neznámou oblastí evropské kultury. Nelze ovšem klást na dramaturgickou linii Švandovu příliš přísná měřítka. Bral z ruského repertoáru to, k čemu za daných poměrů měl přístup, co bylo přeloženo do češtiny. Nebyla to jeho vina, že ruské hry k nám přicházely bez důkladného výběru, často i v zkreslené podobě. I tak znamenala Švandova éra pro české divadlo v Brně a pro jeho obecenstvo vynikající přínos a neobyčejně přispěla k vytříbení vkusu prostého diváka. Na tom měl ovšem nemalou zásluhu i Josef Merhaut, který jako kritik byl nejlepším pomocníkem snah Švandových. Uvědomil si velikou příležitost definitivně prorazit okno do bohaté kulturní oblasti ruského světa a pozvolna orientovat české divadlo směrem k velké kultuře našich slovanských bratří. Této příležitosti Merhaut plně využil. V ruském dramatu vycítil sílu a schopnost působit sociálně kladně a hluboce zasáhnout do duševního světa divákova. Poznal, že nejlepší z těchto her mohou přispět k odhalení pravé tváře vládnoucí společnosti nejen v Rusku, nýbrž i v našich zemích.

Jako první z řady ruských her byla uvedena komedie Viktora Alexandrova Havrani aneb Chytrák nad chytráka, jež měla v Brně svou českou premiéru. Merhaut oceňoval na této hře realistickou kresbu ruského prostředí a jednotlivých figurek i dramatickou stavbu. Blahopřál ředitelství k tomu, že mělo dostatek odvahy k uvedení tohoto přesvědčivého realistického dramatu. Merhaut dobře porozuměl sociálnímu účinu Alexandrovovy hry, která kritisuje ruskou maloměšťáckou společnost své doby. Kladně se také zmínil o překladu dr. Pavla Durdíka, který vzbudil u některých diváků odpor svou zdánlivou drsností.

Merhauta zaujala také další ruská hra, drama M. Potěchina Román mladé vdovy. Litoval jen, že zpracování J. Vávry hru oklestilo a že jí ubralo mnohé vzácné umělecké momenty.

Jako vynikající divadelní a vůbec kulturní událost uvítal Merhaut provedení Gogolova Revizora. Dobře rozpoznal a vyzvedl hlubokou realistickou pravdivost

tohoto dramatu a ukázal v něm na všechny základní vlastnosti skutečné veselohry v nejvyšším smyslu toho slova.

„Nemusí být ani znalcem ruských poměrů ani obhájcem slovanského repertoáru, kdo řekne, to je pravý veseloherní požitek... Jsou tu figurky a situace, jejichž humoristická stránka je neodolatelná. Ovzduší, pozadí a život je ovšem ruský, ale jakpak, aby také na některé jisté kruhy a instance naše přišel postrach v podobě takového revizora – snad by leckde dálo se ještě podobně jako v polovici devatenáctého století v tom jistém okresním městě v Rusku. Takových hříchů, které tíží svědomí povedeného měšťanosty Antona Antonoviče a jeho ostatních obecních zahalečů a kývalů, je všude dost, nejsou jen ruské, ale jsou lidské, a člověk musí mít radost, když vidí takové darebáky v úzkých."[5])

Není pochyby o tom, co asi měl Merhaut v tomto článku na mysli: že totiž šlehy geniálního dramatika nezasahují jenom měšťáckou společnost ruskou, ale – z jeviště českého – stejně tak i buržoazii naši. Tím spíše pak se vnucovala Merhautovi tato myšlenka v maloměšťáckém Brně, kde bylo třeba využít jeviště k zápasu proti německým nebo zněmčilým vládnoucím vrstvám města. A Merhaut dovedl hru správně ocenit nejen z hlediska ideového, nýbrž i z hlediska jejího tvaru. Všímá si zvláště Gogolova jazyka; je to, jak praví, řeč blízká a srozumitelná širokým vrstvám lidovým, čerpaná z přímého styku se životní realitou.

Nadšeně přivítal Merhaut hru Alexandra Palma Náš přítel Někližev. Všestrannému hodnocení této hry věnoval mimořádně dlouhý a obsažný referát. Jeho středem učinil zásadní úvahu o významu ruského dramatu vůbec.

Je zajímavé, že tohoto Merhautova referátu použil Pavel Durdík pro svůj článek v Národních listech 16. 11. 1887, nazvaný „Reální ráz dramatické tvorby u Rusů – Ippolit V. Špažinskij, Paní Majorka". Durdík užil ve svém článku Merhautových myšlenek i výrazů. Stať získala Durdíkovi věhlas hlubokého znalce a průkopníka ruského realistického dramatu v našich zemích. Merhaut na to vzpomíná bez trpkosti ve svém článku „Dvacet let brněnského divadla":[6])

„Dr. Pavel Durdík napsal do Národních listů fejeton, v němž hájil na jednom místě ruských dramat našimi slovy, celým řetězem našich vět, pevným pochodem myšlének z našich brněnských referátů. Pramene však neuvedl. Ale což! Šlo o dobrou věc – což na tom, zvedl-li uznaný pražský literát na obranu štít bezejmenného brněnského zápasníka! Tak se nám tenkrát krásně bojovalo, tak radostně a počestně! Ale v tom jsme tenkrát postupovali – před Prahou!"

V referátu o Palmově hře Náš přítel Někližev si Merhaut současně také přesně definoval svůj vztah k francouzské komedii, a to na základě svých hlubokých dojmů z ruského realistického umění. Z Merhautova pozoruhodného referátu uvádím tyto nejdůležitější části:

„Navazovat, splétat, dělat uzlíčky a pak je zase s velkým rámusem a skoky rozpoutávat není, jak vidíte, zábavou ruských dramatiků, a to právě je velkou jejich předností. Nehledí tak oslňovat formou v potu tváři a s velkým napětím fantazie uhnětenou, jdou k jádru, nekreslí podle pravítka ani podle předloh, ale volnou rukou s hlubokým citem, přímo ze života. To je tak: taková francouzská komedie je vzorný výrobek pekařského umění, bochánek pěkně do zlatova upečený, vyhlazený, kulaťoučký, s ciráty na kůrce – je pěkně bělounký, dráždivý, má také pikantní

[5]) MO 15. 10. 1887.
[6]) MO 4. a 18. 12. 1904.

chuť, ale je tam mnoho pšeničné mouky a všehochuti a někdy také sádry. Ale ruské drama, to je domácí chléb tuhý, černý a neúhledný na pohled, ale zdravý, chutný, vonný, posilující, nefalšovaný, celý z pravého žita, jak vyrostlo na domácí půdě v rodné zemi, pod slovanským nebem. To pravé realistické zboží literární, o němž se v poslední době tak mnoho mluví, dováží se k nám právě, bohužel že tak poskrovnu, z Ruska. Ruští dramatikové kreslí postavy, a to je pravé umění: formě se přiučí každý trochu šikovnější a chápavější človíček, a nějaký zamotaný děj dovede si vymyslet i prostřední duch, ale sáhnout přímo do života, vybrat rázovité lidi a postavit je na jeviště – k tomu je třeba uměleckého posvěcení..."[7])

Zřetelně se projevil Merhautův upřímný zájem a nadšení pro ruský repertoár také v posudku Špažinského hry Paní majorka. I v tomto referátu se opět Merhaut otevřeně vyznal ze své averze vůči Ibsenovi, v jehož dramatech zřejmě postrádal to, co tak hojnou měrou poskytují jevištní díla ruských autorů. Jeho obdiv si získalo především pravdivé vylíčení ruské společnosti, životnost postav a nehledaná, přirozená dramatičnost námětů.

„Největší síla Paní majorky leží v přesné charakteristice. Čárku za čárkou, dopodrobna a věrně, tak kreslí ruský dramatik své lidi. Premisy jsou ze života a dle toho jsou také závěry. Ibsen je také psycholog železné konsekvence, ale psycholog ideální, akademický, jeho dramata vyznívají podle toho ve správné, ale přece jen rušivé akordy. Ruští psychologové jeviště znají jen zákony života, a zde je tajemství velkého umění."[8])

Dosavadní tři léta Švandova působení v Brně znamenala veliký pokrok ve vývoji brněnského divadla, zejména ve vývoji jeho činohry. České divadlo v Brně se stalo v těchto letech druhou nejdůležitější českou scénou po pražském Národním divadle. Jeho kvality i vynikající zásluhy Pavla Švandy uznávali i nejpřísnější posuzovatelé v Praze. Jak známí, tak teprve začínající čeští dramatičtí autoři začali si pokládati za čest, jestliže jejich nová hra měla premiéru v Brně. Brněnské divadlo pod vedením Pavla Švandy nabývalo své vlastní, osobité umělecké tváře.

Tak tomu bylo zejména v posledním údobí brněnského působení Švandova (1888/89–1890/91). V těchto letech se Švanda soustředil na nový český repertoár. Pracoval tehdy v těsné spolupráci s Josefem Merhautem. Tím je možno si vysvětlit, že se Švanda jako ředitel divadla odvažoval velmi často uvádět nové hry neznámých nebo málo známých autorů. Dal se totiž získat přítelem Merhautem pro myšlenku, za kterou se Merhaut už dávno zasazoval, aby si brněnské divadlo získalo svůj osobitý charakter moravské scény.[9]) Merhaut si přál, aby brněnské divadlo na rozdíl od oficiálního pražského Národního divadla bylo scénou, na které by se mohli uplatnit mladí čeští autoři. Toužil po možnosti zdravého experimentu. Věděl, že pražské Národní nechce obvykle riskovat neúspěch uvedením hry neznámého autora. To způsoboval především ohled na buržoazní obecenstvo, které zpravidla odmítalo jakoukoli dramatickou tvorbu, prorážející nové cesty umění. A to byla v té době tvorba realistická. Měšťácké obecenstvo a měšťácká kritika v Praze odmítly například s falešným mravním rozhořčením jedno z našich prvních realistických dramat,

[7]) MO 1. 11. 1887.
[8]) MO 17. 1. 1888.
[9]) Tento požadavek formuloval Merhaut definitivně ve svém programovém článku Charakter brněnského divadla v Moravské revui 1899; viz Výbor fejetonů J. M., uspořádal M. Hýsek, Praha, J. Otto 1908.

Stroupežnického Naše furianty; a s velkými rozpaky přijalo Národní divadlo o několik let později Maryšu bratří Mrštíků.

V Pavlu Švandovi našel Merhaut druha s plným porozuměním pro vysoké úkoly první moravské scény. Léta Švandovy působnosti v Brně jsou dobou, kdy se Merhautova představa o zvláštním poslání českého divadla v Brně po prvé blížila svému uskutečnění. Švanda v letech 1888–1891 soustavně uváděl moderní českou dramatiku bez ohledu na to, zda šlo o hry v Praze už provedené či nikoli, zda byl jejich autor znám nebo úplný začátečník.

Jedna ze zajímavých novinek české dramatiky, kterou uvedl ředitel Švanda v posledním tříletí svého brněnského působení, bylo Štechovo drama Žena. Mělo v Brně svou premiéru a na Merhautovi bylo, aby posoudil talent neznámého začátečníka. Učinil to s bystrostí jemně cítícího kritika. Přiznal hře dobrý divadelní námět i zpracování. Ale podrobným rozborem celého díla ukázal, jak situace i postavy hry jsou vzdáleny skutečnosti. Merhaut vyjádřil přesvědčení, že výchozím bodem pro českého dramatika musí být znalost současného života i jeho nejtíživějších problémů. Zde nepomůže napodobení francouzských vzorů.

V tomto svém referátu Merhaut stručně shrnul požadavky, které kladl na české dramatické autory. Jejich zásadou má být především životní pravdivost uměleckého díla a snaha po jeho národním charakteru. Přitom ovšem musí dramatik přesně dbát logické dramatické stavby. Tyto zásady zdůrazňoval Merhaut v dalších letech své činnosti.

Proto také zaujal velmi odmítavé stanovisko např. k aktovce L. Stroupežnického Sirotčí peníze. Stroupežnického si Merhaut velice vážil pro jeho některá vynikající dramata, ale právě proto byl touto hrou zklamán. Místo reality v ní shledal sentimentalitu a afektovanost. Ani charaktery jednotlivých postav nepokládal za přirozené.

V sezóně 1889/90 uvedl Švanda novou hru Josefa Štolby Závěť. Merhaut věnoval hře zevrubný referát. Zaujal ho totiž tento první pokus veseloherního autora o vážné drama. Po Vodním družstvu postavil se Štolba podle Merhautova názoru ve své Závěti na pevnou půdu reality. Vytvořil ve hře celou galerii typů a dovedl mezi nimi navodit skutečné dramatické napětí.

„Takových vesnických dramat, kde by velký divadelní dojem vyrůstal mohutně z přirozených životních konfliktů, měli jsme dosud málo na repertoáru... Příčiny a následky vyrůstají přirozeně z povah: mají své niterné odůvodnění..."[10])

Zároveň však viděl Merhaut i chyby hry. Prospěl by jí – podle jeho soudu – rychlejší dramatický spád a pevnější kompozice. Celkem však Merhaut ocenil Štolbovu hru jako důkaz dramatického nadání mladého autora.

Opravdovou sílu dramatického realismu vycítil však Merhaut až z první ryze moravské hry, jež byla na brněnské scéně uvedena, z Gazdiny roby Gabriely Preissové.

Tato hra měla premiéru v Národním divadle v Praze v listopadu r. 1889 a o měsíc později byla uvedena v Brně. Částí pražské divadelní kritiky byla přijata velmi nepříznivě. Dramatu Preissové se vytýkala nepůvodnost v námětu a vyskytovaly se i hlasy, že hru zachraňuje pouze jakási exotičnost prostředí. Merhaut cítil, že se v Praze hře ukřivdilo, a to zejména vinou ironizujícího referátu Jaroslava Vrchlického v Hlasu národa. Merhaut podrobil Gazdinu robu kritickému rozboru, v němž

[10]) MO 21. 11. 1889.

si všiml všeho nového, co hra přináší českému dramatickému repertoáru. Za klady považoval především realistické vystižení krajového a společenského prostředí dramatu. Postavy hry podle Merhautova názoru jsou pro prostředí slovácké dědiny typické. Preissová má zásluhu, že objevila nové typy a prostředí pro české drama. Pozornost věnoval Merhaut i jazykové stránce dramatu. Hájil autorčino právo na užití slováckého dialektu, který, jak Merhaut dokazoval, má v této hře svoje funkční oprávnění.

Václav Štech, který byl spokojen s provedením své prvotiny Žena v brněnském divadle, zadal mu i další svoji hru Zlatý déšť. Snažil se v ní naznačit cestu českého sociálního dramatu a chtěl v něm vyřešit některé základní společenské otázky kapitalistického světa. Ovšem nedovedl se sám zbavit svého vlastního měšťáckého nazírání.

„Kus hraje se v Praze a má být pokusem o české sociální drama... Sahá pro své látky a pro svoje lidi stále ještě příliš do oblak... Pořád tu jde o samé velké lidi, o hru s miliony, o velké podniky, o grandiosní spory a srážky, pro něž my drobní čeští lidé nemáme pochopení. Na této více méně smyšlené půdě bude asi těžko budovat základy českého sociálního dramatu. Co visí v českém vzduchu, co vře v srdcích zmatených davů, co působí srážky a katastrofy, je něco zcela jiného než tato počtářská, parlamentární a redaktorská dramata... Má to být české sociální drama, a je to zkamenělá divadelní šablona. Pro látku k našemu sociálnímu dramatu musí se jít zcela jistě hloub, do českého života, tam, kde kypí zrovna u pramene."[11])

V tomto období můžeme sledovat již zcela uvědomělý zápas kritika Merhauta o české sociální drama. Jako rozený žurnalista, který dovedl chodit po Brně s otevřenýma očima, byl stále znepokojen bídou textilních dělníků, a prověřoval proto dramatické pokusy českých autorů touto realitou. Znovu a znovu dokládal Merhaut na příkladech z jeviště, jak těžko se dají budovat základy českého sociálního dramatu bez zevrubné znalosti současného života; ta musí být pro dramatika první podmínkou. Jen odtud může vytrysknout jednou silný dramatický proud, který vynese na jeviště pravdu o sociálním zápase na venkově i ve městě.

Z tohoto hlediska posuzoval Merhaut českou dramatickou tvorbu velmi přísně. Proto je samozřejmé, že se jeho představa sociálního dramatu naprosto lišila od her typu Štechova. Merhaut označil V. Štecha za měšťáckého komediografa, který se sociálním námětem jen koketuje. A svými rozbory to Merhaut jasně dotvrdil.

Rozhodně si jako dramatika více cenil F. A. Šuberta. Šubert, ačkoli byl ředitelem pražského Národního divadla, zadával své hry do Brna. Jeho hry mají, podle Merhautova názoru, přece jen blíž k prostému diváku.

Ovšem základní rysy skutečného sociálního dramatu našel Merhaut až u Gabriely Preissové. Zde právě na rozdíl od Štecha, Štolby aj. vycítil znalost prostředí a lidí.

V lednu r. 1891, necelé dva měsíce po premiéře v pražském Národním, hrála se na brněnské scéně další hra G. Preissové Její pastorkyňa. Tato hra opět vzbouřila značnou část pražské kritiky. Znovu to byl zejména Vrchlický, kdo se o hře vyjádřil v Hlasu národa takřka s opovržením.[12]) Vytýkal jí ovzduší soudní síně a silné vlivy Strindbergovy, Hauptmannovy a Tolstého. Lokální tón je podle Vrchlického jednou z hlavních pružin zájmu o hru. Josef Merhaut znal pražské názory o hře,

[11]) Hlas národa 9. II. 1889.
[12]) Hlas národa 11. II. 1890.

a proto v odporu k nim se postavil na její obranu. Cenil Pastorkyňu nad Gazdinu robu, proti níž má tato hra větší hloubku životní pravdivosti i větší bohatost v kresbě jednotlivých typů. Preissová se velice zdokonalila i po stránce dramatické výstavby děje. Druhý akt označuje Merhaut za nejúčinnější, co kdy bylo pro české divadlo napsáno.

Do vývojové řady českého sociálního dramatu zahrnul Josef Merhaut i hru M. A. Šimáčka Svět malých lidí. Uvítal ji především pro námět, čerpající ze života cukrovarnických dělníků.

Ve fejetonu České realistické drama rozepsal se Merhaut o této hře i o jejím brněnském provedení. Podle jeho slov znamená teprve tato hra úplné vítězství realismu u Šimáčka.

„Ale na svém místě, tam, kde jsme ho chtěli vidět, kam patřil podle své celé básnické povahy a literárního významu, stanul na divadle p. M. A. Šimáček teprve svým Světem malých lidí. To je konečně práce, se kterou Šimáček vtrhl na jeviště jako bezpečný vítěz. To je něco zcela nového a individuálního, to je výkon, který překvapí, uchvátí a pohne přívalem nových velikých dojmů. – Šimáček v něm také promluvil z českého jeviště opravdově, mocně a otevřeně za český realismus. V tom spočívá veliký umělecký i literární význam jeho úspěchu."[13])

I když snad Merhaut poněkud přecenil význam této hry, přece jen chápeme důvody, které ho k tomu vedly. Splnění a naplnění svých požadavků se později dočkal v Maryši bratří Mrštíků.

Ani v tomto období, v němž se soustředil na český repertoár, nezapomínal Švanda na ruské realistické dramatiky. Poprvé uvedl do Brna hru u nás dosud neznámého ruského autora z mladé generace A. P. Čechova Medvěd. Tato aktovka ovšem zdaleka nemohla dát obraz o geniálním umění budoucího velkého dramatika. Přesto však se Merhaut vyslovil o hře s plným uznáním. Její jednoduchý námět je podle něho velmi vtipný, zpracování je typicky ruské.

„Je to trochu divoké a silné, ale je to život, a při veškeré malichernosti sujetu je v tom barva a síla."

Přitom však Merhaut kriticky rozpoznává, že aktovka má „rámec více povídkový než dramatický."[14])

Víc než Čechovova prvotina zaujala Merhauta jiná ruská hra, drama už známého autora A. N. Ostrovského Vinný bez viny. Na této hře shledává Merhaut místy poněkud „západní střih", ale jinak po stránce vnitřní je „až na dno ruská". Ruský je základní konflikt hry, typicky ruské jsou i charaktery jednajících postav.[15])

V plném rozmachu svých tvůrčích sil, uprostřed pilné práce na uskutečnění mnoha dalších divadelních plánů Pavel Švanda na samém začátku roku 1891 náhle zemřel. Tím nastal pro brněnské divadlo konec význačného údobí a vyvstaly nové úkoly pro divadlo i pro kritika Merhauta.

Družstvo Národního divadla přejalo divadlo do vlastní režie a prvním ředitelem jmenovalo Merhautova redakčního druha Václava Hübnera. Merhaut, který v zásadě nebyl příznivcem soukromého divadelního podnikání, horlivě se zasazoval o převedení divadla do režie Družstva. Tím se ovšem také účastnil mravního závazku, že se divadlu po umělecké i hospodářské stránce povede lépe než za soukro-

[13]) MO 14. 3. 1891.
[14]) MO 19. 10. 1889.
[15]) MO 14. 11. 1889.

mého podnikání. Z tohoto mravního závazku vzešly Merhautovi později značné svízele a mnohé trpké chvíle. Od doby, kdy se Družstvo ujalo divadla ve své režii, snažil se Merhaut podporovat Družstvo svými články. V. Hübner jako vedoucí divadla dával k tomu dosti příležitostí. Nebyl sice ani zdaleka uměleckou osobností významu Švandova, ale byl aspoň vzdělaný divadelní diletant, který se snažil seznamovat brněnské obecenstvo s vrcholnými díly soudobých českých dramatiků. Přitom neměl dostatek smyslu praktického, takže pod jeho vedením dospělo divadlo k finančnímu úpadku; proto se Hübner po jednoroční činnosti svého místa vzdal.

Ve šlépějích posledních let Švandova působení učinil i Hübner středem svého repertoáru české hry, a to především moderní. Jeho velikou zásluhou bylo, že uvedl na brněnskou scénu poprvé Aloise Jiráska. Hrál jeho Vojnarku už dříve s ochotníky a jí zahájil divadelní sezónu 1891/92. Protože šlo o zahajovací představení, všímal si Merhaut ve své kritice především nového souboru. Zdůrazňoval, že Jiráskova hra klade velké požadavky na herce. Drama je podle Merhautovýh slov nesnadné pro interpretaci, a to už pro svůj dialekt.[16])

Pouze o měsíc později než v pražském Národním divadle uvedl Hübner do Brna další Jiráskovu hru Kolébku. Tato hra, jak známo, byla pražskou kritikou skoro vesměs podceněna a odmítnuta. Avšak Merhaut, který se s dramatikem Jiráskem teprve seznamoval, vycítil dobře kladné stránky hry, její českost a dobovou náladovost.

Za vyvrcholení sezóny 1891/92 považoval však Merhaut uvedení nového dramatu F. X. Svobody Směry života. Nejvíce si na něm cenil, že „Svobodovo drama je vlastně také prvním sociálním dramatem z pražského ovzduší. To už samo sebou je umělecký skutek prvního řádu. Tím více, že toto ovzduší je podáno s jemností realistického pozorovatele, který má jemný smysl pro charakteristické vystižení detailu i pro místní barvitost celku."[17])

Cizí repertoár byl v této sezóně zastoupen velmi skromně. Z německého repertoáru věnoval Merhaut pozornost jen dvěma význačnějším představením, a to Sudermannově Cti a Fuldovu Ztracenému ráji. Čest řadil v jistém smyslu vedle Svobodových Směrů života. Ale v rozboru hry a jednajících postav Merhaut jasně dokázal mnohé nedostatky dramatu, hlavně poklesky proti realistické kresbě doby a prostředí.

Pronikavý referát věnoval Merhaut význačné německé hře, Fuldovu Ztracenému ráji. Přivítal hru sympaticky především proto, že přináší na scénu problematiku sociální, a to z prostředí továrního dělnictva. Merhaut upozorňoval na to, jak správně dělí autor stín a světlo mezi jednotlivé postavy. Pravdivým vystižením charakterů autor „nejlépe posloužil dobré věci utlačovaného lidu, za kterou svým dramatem bojuje... Je to nejlepší německé drama, jež jsme v posledních letech na našem jevišti viděli. Zdravá jeho idea i životní síla některých míst jsou na záruku hlučného úspěchu."

Jako vždy, tak i v tomto případě všímal si Merhaut reakce obecenstva:

„Pro naše jeviště, pro jeviště, které pravidelně dovede n a p l n i t jenom dělnický lid, je drama jako stvořeno. Naše divadlo má dost příčin, aby za spravedlivou věc malých lidí dovedlo promluvit také svoje bojovné slovo."[18])

[16]) MO 30. 9. 1891.
[17]) MO 22. 3. 1892.
[18]) MO 1. 12. 1891.

Z těchto Merhautových slov jasně plyne, jak pevně byl v této době už přesvědčen o společenské funkci divadla vůbec a brněnského zvláště; a zároveň jsou tato slova ohlasem Merhautova názoru, že nejdůležitější český umělecký ústav v Brně udržují při životě především návštěvníci z řad drobného českého lidu.

Celá tato dosavadní Merhautova kritická činnost dokazuje, že se Merhaut stal ze snaživého diletanta divadelním kritikem, který si stále jasněji uvědomoval dosah společenského působení dramatického umění v českém a zvláště brněnském prostředí. Proto se mu realistické umění stalo cílem a ruské realistické drama vzorem, k němuž se mělo české drama přiblížit co nejtěsněji.

II. (1892–1898)

Když se V. Hübner vzdal vedení divadla po neúspěšné sezóně 1891/92, angažovalo Družstvo na jeho místo Vendelína Budila. V té době se na veřejnosti hodně polemisovalo o příčinách finančních neúspěchů divadla. Některé brněnské noviny, například Moravské listy, svalovaly odpovědnost i na Josefa Merhauta, a to proto, že byl odpůrcem soukromého divadelního podnikání. Své stanovisko vyložil Merhaut zevrubně v odpovědi na útok Moravských listů v Moravské orlici 30. října 1892. Zejména se ho dotklo obvinění, že se zneužilo veřejných peněz ve prospěch českého divadla. Článek je zároveň i úvahou o poslání kritiky.

„Slyšte, slyšte! Na mašličky a mrtvé pomníky, na hesla zbrklých jednotlivců, na marné agitace a na ztracené pozice vyházely se tisíce národního jmění. Když se jednou otevřela ruka národa tam, kde se jednalo o živoucí pramen umění, to je mrhání, to je probíjení, to je peklo!! Ostatně budoucnost i ciferně ukáže, že ty peníze nebyly ztraceny... Zdravá kritika je tady, aby referovala o tom, co vidí, a referovala o tom, jak to vidí. Není potřeba pochlebovat, ani hned plnými ústy odsuzovat. Poví-li svůj úsudek s láskou k věci, s porozuměním a zájmem pro ni, může být povzbuzením všem, kdož chtějí výš. To je také právě její účel, aby povzbuzovala a uprostřed hamižného pachtění ukazovala k vyšším cílům. – Divadlo, jak se stane uměleckým ústavem s vlajkou národní, není jen pro ty, kdož tu právě dnes jsou. Jako kniha není jen pro toho, kdo ji okamžitě čte. Výkon jednoho divadelního večera mine. Ale s o u h r n p r á c e, který se tu za jisté období vykonal, patří už ke kulturnímu majetku národa. Cesta, kterou se postupovalo za u r č i t ý m c í l e m, ostává jasnou barvou tažena na mapě jeho osvětové historie. Stává se jednou z těch cest, které vedou k výšinám jeho blaha. Čím zralejší, hlubší a povýšenější je produkce ústavu, tím přirozeně znatelnější je jeho cesta. Vliv jeho prostupuje celou společnost. Prohlubuje se a uzrává její vkus, vyvyšuje se její snažení a podpírá se její postup."[19])

I tato slova nám naznačují skutečnost známou také z ostatních pramenů, že v těchto letech se Merhaut společensky postupně distancoval od brněnské buržoazie. Merhaut prožíval v těchto letech velmi intenzívně brněnské bouřlivé sociální události. Ale nespokojoval se jen zájmem teoretickým. Čím méně se stýkal s kruhy měšťáckými, tím více se sbližoval s brněnským dělnictvem. Na jeho schůzích vyhledával s ním stálý styk a učil se lépe rozumět jeho potřebám. Když docházelo

[19]) MO 30. 10. 1892.

v Brně r. 1893 k dělnickým stávkám a bouřím, podporoval Merhaut jako novinář dělnické požadavky a plně se stavěl za zájmy dělnictva.

Ale i při jiných příležitostech stavěl Merhaut význam dělnické otázky na první místo. Upozorňuji např. na fejeton Moravské orlice ze dne 4. března 1900, v němž Merhaut rozhodným způsobem vyjádřil své vřelé sympatie k stávkujícím horníkům v Rosicích. Merhautův ideový vývoj se v té době projevoval také v jeho tvorbě beletristické. Práce Had a jiné povídky a Černá pole, jež vydal v devadesátých letech, přinášejí četné důkazy toho, jak zaujal Merhauta život brněnského proletariátu. V těchto letech soustředil Merhaut kolem sebe okruh brněnských a moravských spisovatelů, jejichž umělecké zaměření bylo aspoň přibližně stejné. Byli to bratři Mrštíkové, redaktor Moravských listů Ignác Hořica, Viktor Kamil Jeřábek aj., k nimž se družili i výtvarní umělci Alois Kalvoda, Joža Úprka a Dušan Jurkovič spolu s Merhautovým přítelem Františkem Marešem.

R. 1891 založil Merhaut s Frant. Roháčkem literární časopis Niva, který později silně zapůsobil na rozvoj moravské literatury. Při těchto širokých zájmech, jež zahrnovaly mimo literaturu také výtvarné umění, zůstávalo však Merhautovi divadlo stále největší láskou.

V l. 1892–98 nenašel Merhaut bohužel při brněnském divadle uměleckou osobnost toho významu, jako byl Pavel Švanda. Jedinou skutečnou osobností v těchto letech zde byl Vendelín Budil. Ale ten měl vrcholné období své umělecké dráhy teprve před sebou a mimo to v Brně nezakotvil. V těch letech se totiž v Brně společnosti velmi často střídaly. Nejdéle – po tři sezóny – zůstala zde společnost Pištěkova, ale v brněnském divadelním životě nezanechala hlubší stopy.

Středem repertoáru v těchto letech byla především česká dramatická tvorba, a to starší i soudobá. Charakteristickým rysem dramaturgie v těchto letech byl naprostý nedostatek ruských her. Zajímavé bylo uvedení některých her Hauptmannových a Sudermannových.

Prvním důležitým představením tohoto období byla brněnská premiéra Svobodova Rozkladu. Ve fejetonu Poznámky k Svobodovu Rozkladu vzpomíná Merhaut na svého přítele z mládí a charakterizuje jej těmito slovy:

„Svoboda je umělec, čistá povaha básnická, které se protiví všecko nízké a polovičaté, všecko dělané a nepřirozené, každá neupřímnost, každá konvence.“[20])

Obsáhlý referát věnoval Merhaut novému uvedení Šimáčkova dramatu Svět malých lidí. Víme, jak si této hry vážil; byl proto velmi zklamán jejím chabým provedením za režie ředitele Pištěka. Zároveň kritizoval Merhaut opatření, jímž Pištěk zavedl zlevněná sobotní představení – „pro lid“. Merhaut upozorňuje, že „v Brně chodí do divadla obecenstvo pravidelně z řad pracujících. Každý z těch návštěvníků chodí, kdy může. Tak v neděli chodí ti, co mohou jen v neděli. A žádné sobotní zlevněné představení je ani nemůže zlákat. V Praze je to možné, neboť tam pravidelní návštěvníci jsou značně odlišní od brněnského publika“.[21])

Pištěk však přes svůj první nezdar pokus opakoval, tentokrát s lepším úspěchem. Tylovo Jiříkovo vidění naplnilo při sobotním představení divadlo. Merhaut to přisuzoval především básnickým hodnotám a stálé oblibě této hry.

„Je velmi zajímavé pozorovat, jak ze staré Tylovy hry dýchne na vás v tomto výjevu trochu sociálního ovzduší, na které moderní jeviště tolik stůně. I Jiříkovo

[20]) MO 7. 3. 1893.
[21]) MO 6. 12. 1893.

vidění svými životními scénami ukazuje, jak Tyl českému lidu rozuměl a oč blíže stál tento umučený kočující divadelník, kterému se vyčítá nedostatek hlubokých snah, nynějším pravdivějším proudům v umění, než přemnohý hloubavý romantik, který dnes svíjí se v křečích při každém pravdivějším obratu moderní umělecké faktury.“[22])

Tato slova dokazují, jak neobyčejně zvroucněl Merhautův vztah k Tylovi, a to na základě hlubšího poznání sociálního dosahu Tylovy divadelní tvorby.

V sezóně 1894/95 došlo k prvnímu brněnskému uvedení dramatu bratří Mrštíků Maryša; stalo se tak necelého půl roku po pražské premiéře v Národním divadle, jež byla 9. 5. 1894. Maryšou bylo otevřeno přestavěné a rozšířené brněnské Národní divadlo.

Některé moravské listy zahájily ostrou kampaň proti uvedení Maryši. V tomto směru vynikl klerikální Hlas. Ten předem i po uvedení hry ji označoval za nemravnou, za oslavu hrubosti, lidské zkaženosti, pijáctví atd. Rozhořčené odsudky hry pak vyvrcholily po neúspěšné premiéře. K tomu se připojovaly i anonymní dopisy z řad měšťáckého publika. Pro Maryšu tedy bylo před premiérou i po ní vytvořeno ovzduší svrchovaně nepříznivé. Ohlas toho se bohužel projevil i v práci divadelního kolektivu. Představení, v něž Merhaut skládal tolik nadějí, zcela zklamalo. To pak poskytlo odpůrcům bratří Mrštíků i Josefa Merhauta novou zbraň. Avšak Merhaut přes všechny útoky nikdy nepřestal hájit názor, že Maryša je vynikající přínos v oblasti českého dramatu.

„Maryša jest drama takové vnitřní, vpravdě slovanské čistoty, že vyváží tisíc mravních povídaček o tom našem dobrém předobrém lidu... Vytýká se nám nemravnost, protože na ni nefarizejsky ukazujeme a chceme na její místo postavit čistotu mravů. Vytýká se nám cizáctví – a my milujeme lid se všemi prvky jeho slovanské přirozenosti.“[23])

V této sezóně referoval Merhaut ještě o jedné české novince, a to o Jiráskově Otci. Vystihl dobře pravou podstatu Jiráskova dramatického umění, jak se jeví v této hře.

„Je to plnodechý, barvami zvláště v popisném detailu lidopisném oplývající obraz života. Jirásek, zdá se, je mezi současnými dramatiky určen k tomu, aby na českém jevišti mluvil pro lid. Závěrečné výjevy druhého a třetího aktu při veškeré své zdánlivé prostotě jsou rafinovaně myšlené a bravurně vyvedené kousky divadelního praktika.“[24])

Je vidět, že Merhaut dramatu skutečně porozuměl a ocenil je spravedlivěji než soudobá pražská kritika.

U příležitosti české premiéry hry Michala Baluckého Klub mládenců napsal Merhaut pozoruhodný článek, zabývající se některými otázkami volby repertoáru. Jeho cílem bylo podnítit větší iniciativu brněnské dramaturgie, jež ztratila od dob Švandových mnoho ze své samostatnosti.

„Bylo by dobře sahat k dobrým novinkám cizího repertoáru ať už slovanského, ať jiného hezky včas, jaksi invenčně a samostatně... Neotáčet se stále kolem několika daných bodů, ale hledat, pátrat a nalézat nová ohniska, ve kterých by se mohly zasadit páky repertoáru... Dávno předtím než v Praze se tu uchytilo ruské

[22]) MO 17. 12. 1893.
[23]) MO 22. 11. 1894.
[24]) MO 27. 1. 1895.

drama, k našemu divadlu obracela se pozornost pro silný jeho slovanský repertoár."[25])

Zajímavou historii měla hra německého brněnského autora Filipa Langmanna Bartoš Tuřanský. Langmann zadal tuto hru z brněnského dělnického prostředí německému divadlu. Když německé divadlo odmítlo, dal ji k provozování českému divadlu v Brně. Zatím však přijalo hru divadlo v Berlíně a vídeňské divadlo. Proto musela být česká premiéra – na přání autorovo – odložena. Merhaut tuto historii vypsal ve fejetonu nazvaném Bartoš Tuřanský. Zde zároveň podal zevrubný rozbor hry. Správně rozpoznal její ideové a psychologické vady. Jsou podle Merhautova názoru v tom, že Langmann nedovedl ztvárnit v plné přesvědčivosti základní sociální konflikt, jenž se tak markantně jevil právě v brněnském prostředí: konflikt mezi třídou utlačenou a utlačovatelskou, mezi dělnictvem a továrníkem; zároveň nedovedl autor vytvořit postavy dramatu jako životné, přesvědčivé typy. A proto nemá Langmannovo drama – podle slov Merhautových – onen žádoucí buřičský účin, jak by si bylo přát zejména v Brně:

„Bojovným vzepřením proletariátu drama Langmannovo není. Je to tklivá historie chudého člověka, vytrženým kusem dělnického hnutí chytavě podmalovaná. Sociálním obrazem brněnským není. Není tu prudkých dramatických srážek oněch dvou živlů, jež brněnské drama nutně musí do pole postavit: proti dělnictvu jeho fabrikantské, hmotné i morální vysavače. Urputný tento kapitál kompromisně zastoupen jest v Langmannově hře – dvěma stávkami továrního mistra, nebohé figurky, která zítra zrovna tak může chodit se svými pěti švestkami jako ostatní jeho „poddaní". Drama Langmannovo je více lidovou hrou, dojímavou a jímavě rozpočtenou než bouřlivým protestem odstrčených mas. Klidně, v sentimentálním jakémsi rozbolestnění zpívá pan Langmann svou píseň hladu. Ale neteče v ní krev z krve chudého lidu..."[26])

Je zřejmé, že Merhaut jako kritik v této době již vědomě a rozhodně žádal umění, jež by odpovídalo na nejdůležitější otázky, dotýkající se života dělnické třídy.

Referát o Langmannově hře je jedním z přesvědčivých dokladů, že Merhaut dorůstal v kritika širokého rozhledu a plného pochopení pro složitou společenskou funkci umění. Zdokonaloval se přitom i v dovednosti posuzovat dílo po stránce jeho uměleckosti. Tím vším se zařazoval mezi nejlepší naše soudobé znalce dramatického umění.

III. (1898–1905)

Závěrečné období Merhautovy divadelně kritické činnosti v Brně, jež spadá do let 1898–1905, je dobou vrcholného rozmachu Merhautových tvůrčích sil i jejich náhlého ochabnutí a zániku. V tomto posledním údobí byl už Merhaut uznávaným vůdcem kulturní Moravy. Jeho kritická činnost vydatně pomohla v těchto letech brněnskému divadlu k výrazným úspěchům, zvláště pak pomohla v hledání cesty brněnské dramaturgii.

Avšak smrt syna Bohumila v lednu r. 1905 učinila rázem konec Merhautovy kritické činnosti. Pod tíhou přílišné bolesti, kterou zvětšil i náhlý odchod jím uctí-

[25]) MO 19. 10. 1895.
[26]) MO 23. 2. 1898.

vané Hany Kvapilové, počal Merhaut chřadnout, přestal chodit do divadla a zabýval se pouze pořádáním své literární práce. Zemřel po krátké, ale těžké nemoci v září r. 1907.

V sezóně 1898/99 upustilo Družstvo Národního divadla od vedení divadla ve vlastní režii; přinutil je k tomu hospodářský neúspěch minulých let. Merhaut to nesl velmi těžce. Proto nedůvěřivě vítal prvního soukromého ředitele Františka Lacinu, neznámého divadelníka, v nějž se nekladly zvláštní naděje.

Ale Fr. Lacina ukázal od samého začátku schopnosti umělecké i organizační a Merhaut jeho dobrou činnost brzo ocenil. Protože pak Lacina působil v Brně s jednoroční přestávkou až do konce Merhautovy kritické činnosti, měl Merhaut dostatek příležitosti se s ním seznámit. Možno také říci, že po Pavlu Švandovi byl Lacina jediným vedoucím divadla, který vskutku s Merhautem pracoval společně a dal jím na sebe působit.

Lacinův repertoár tohoto období nese proto nepochybné stopy Merhautova vlivu. V činohře se opírá o dva hlavní body: o soudobé české drama a o ruské realistické drama. Tento repertoár byl účelně doplněn vybranými ukázkami z jihoslovanské a západoevropské dramatiky. Vděčnost brněnského obecenstva si získal Lacina také tím, že souborně provedl Smetanovu operní tvorbu; v tomto cyklu se hrály v Brně poprvé opery Libuše a Čertova stěna.

Nemalou Lacinovou zásluhou bylo i to, že při sestavování repertoáru bral vždycky zřetel na potřeby nejvděčnější části obecenstva – českého dělnictva. Lacina pro ně pořádal zvláštní představení (např. Šimáčkova Světa malých lidí). To vítal Merhaut obzvlášť radostně, ale zároveň se i ptal:

„Plný dům dělníků, kde však zůstali ti zástupcové jiných vrstev, od nichž snad při této příležitosti mohl být očekáván tichý projev sympatie se snahami těch, kdož v těžkém boji o chléb nevymykají se z organizace národa?"[27])

K velkým činům Lacinovy činohry patřilo pečlivé umělecké provedení Maryši bratří Mrštíků. Po nezdařilé premiéře za éry Pištěkovy znamenalo toto provedení rehabilitaci dramatu v Brně.

„Teprve teď se vlastně Maryša objevila. Před šesti lety to byla zkomolená premiéra. Nyní se ukázala jako dílo mohutného vypětí, naplněné silou života a poezie, hodné, aby slavně před světem promluvilo za tvůrčí Moravu."[28])

Slavným večerem brněnského divadla bylo provedení hry Fr. A. Šuberta Drama čtyř chudých stěn. Merhaut uvítal tuto hru nadšeně jako jeden z uměleckých a ideových vrcholů českého dramatického repertoáru posledních let. Dobře si uvědomoval, jak velkým přínosem je tato hra pro sociální zápas brněnských lidových mas.

„Jest z nejsmělejších a nejodvážnějších dramat tato tragédie havířská. První česká sociální hra v nejbojovnějším přívlastku toho významu. Mluví za tisíce ohnivým hlasem básníka, patriota a člověka... Niterně pravdivé, má Šubertovo drama divadelně sílu lví. Tragédie vzdoru vrcholí ve výjevu plném krásné hrůzy bouří živelných. Její stávkové motivy znějí opravdovou vášní duší, poplvaných a bitých."[29])

V posudku hry se odráží Merhautův zájem o osud brněnského dělnictva, i to, jak v této době už záměrně kladl ideovou hodnotu uměleckého díla na první místo.

[27]) MO 16. 11. 1898.
[28]) MO 18. 12. 1900.
[29]) MO 19. 11. 1902.

Z dalších českých dramat uvítal Merhaut se sympatiemi hry Jaroslava Kvapila Princezna Pampeliška a Oblaka. Bližší mu ovšem byla Princezna Pampeliška, kde oceňoval zejména lidovost hlavní postavy.

Merhauta nezaujala pouze vybroušená formální dokonalost veršované hry, nýbrž to, čím se Kvapilova pohádka přiblížila duši prostého českého diváka. Z tohoto hlediska přijal tedy Merhaut Kvapilovu pohádku právem kladně, a to na rozdíl od velké části pražské kritiky, jež českost a lidovost Honzovy postavy nepočítala k přednostem hry.

Na Kvapilových Oblacích zaujala pak Merhauta poetická prostota hry, kompoziční sevřenost i myšlenková soustředěnost.

V té době uváděl František Lacina také poprvé v Brně hry Julia Zeyera, a to Radúze a Mahulenu a Neklana. Z Merhautových referátů cítíme, že v této době stál na opačném umělecky názorovém stanovisku než Zeyer. Křehká poetičnost Radúze a Mahuleny i chladná konstrukce Neklana nedovedly Merhauta rozehřát. „Hvězdný déšť Zeyerovy poezie prší bohatě," napsal o těchto hrách, „avšak jiný jejich význam není."[30]

To byly hlavní body českého repertoáru Lacinovy éry v době posledního období Merhautovy kritické činnosti.

Západoevropský repertoár volil Lacina pro brněnské divadlo velmi zřídka, zato však po dobrém uvážení. Tak uvedl především několik důležitých her německých, např. Flachsmanna vychovatele od O. Ernsta, Sudermannovy Svatojanské ohně a Halbeho Mládí. Nejvíce však zaujalo Merhauta velké sociální drama Hauptmannovo Tkalci, jehož brněnská premiéra byla v r. 1904. Merhaut uvítal tuto hru především proto, že – podle jeho vlastních slov – měla právě v Brně největší oprávnění, aby se hrála. Inscenaci hry věnoval Merhaut dva velké články. V prvním psal o působení dramatu na obecenstvo, v druhém se zabýval dramatem samým a zvláště jeho provedením.

Premiéra Tkalců se hrála 6. února r. 1904 pro sociálně demokratické dělnictvo. Už tato skutečnost sama, jakož i to, že dělníci zaplnili divadlo od první řady až po galerii, vzbudilo u Merhauta dokonalé uspokojení. Takových večerů, jak psal, je si přát co nejvíce. Úspěch Hauptmannovy hry u dělnického obecenstva byl mimořádný. Představení Tkalců věnovala pozornost také dělnická Rovnost, kde v té době nebyly obvykle uveřejňovány referáty o brněnském divadle. V článku z 10. 2. 1904 byla inscenace Tkalců označena za „událost ve veřejném životě brněnském".

„Při povstání k odporu hlediště jásalo a tleskalo pochvalu. Byl tentokrát neobyčejně živý a úzký poměr mezi hledištěm a jevištěm; jako by hranic nebylo mezi těmito dvěma světy, život na scéně splýval se vzrušeným hledištěm v jediný, úchvatný den. Byl to večer dělníků, památný večer krásného vzdoru zástupců pracujících a vítězících."[31]

Provedení Tkalců nebylo bohužel po herecké a režijní stránce dokonalé. Merhaut se proto ve svém druhém článku zabýval otázkou výchovy herců a práce s nimi, zvláště se statisty, a dělbou práce při inscenaci dramatu. Došel k závěru, že není nadále možno, aby tak významná hra byla hrána po čtyřech zkouškách. Je nutno pracovat s každým jednotlivcem, aby dobře mohl splnit svůj úkol.

Merhaut ovšem uznával, že právě Tkalci jsou „těžký úkol na provedení..., většina scén je hromadných, vzbouřených divoce a zmateně. Není tu klidného toku jednotného děje a v úzké hranice divadelní pravidelnosti sevřeného. Všechno se rozlévá, mate, přeskakuje jako oheň. Drama vzpoury končí výstřelem, jenž zasahuje člověka, jenž po celý večer nebyl na scéně. Zdánlivě podivná, všechny dramatické výměry potírající tragika – a přece, jaká úžasná, otřesná, nezapomenutelná tragika konservatismu je v tom!"[32]

[30]) MO 3. 10. 1899.
[31]) MO 9. 2. 1904.

Z ostatní západoevropské dramatiky, uvedené v tomto období, věnoval Merhaut značnou pozornost komedii Cyrano de Bergerac od Edmonda Rostanda. Hra byla v Brně provedena poprvé. Merhaut se ve fejetonu Moravské orlice zamýšlí nad tím, čím Cyrano upoutal obecenstvo i jeho samého. Dochází k názoru, že je to především poezie hry a síla její hlavní postavy, které přitahují diváka. Je mu sympatická Cyranova bojovná odvaha, s níž se dovedl postavit proti konvenčním a pokryteckým mravům své společnosti. Merhaut vidí v této komedii i ostrý sarkastický hrot proti měšťákovi 19. století. Cyrano je mu „historický protiklad mužů z jistých dnešních mládeneckých kroužků, pivnic a tabákových oblaků", protiklad šosáka, jemuž „stačí dobré pivo, páchnoucí anekdota, hospodářský výpočet k celé definici krásy a krásné ženy".[33]

I zde se potvrzuje, že Merhaut dovedl hodnotit umělecké dílo nikoli osamoceně, nýbrž vždycky ve vztahu k celé současné společnosti. Nikdy nevyzvedal umělecké dílo jako izolovanou, samoúčelnou hodnotu.

Opakem kladného posudku o Cyranovi je Merhautův referát o Lotharovu Králi Harlekýnu. I ten jako komedie Rostandova má ráz romantický, ale jak odlišná je to romantika! Postrádá skutečné poetičnosti i dramatičnosti. Je – podle slov Merhautových – intelektuálně vykonstruovaná, chladná a neživotná... „Za vším je cítit a slyšet kritika, jenž loutky své idee tak rozestavil, aby kalené střely přímo zasáhly terč. Je to matenice skutečna a fantasie."[34]

Neživotnost, nepravdivost na scéně popuzovala Merhauta vždycky k ráznému protestu. V západoevropské dramatické literatuře, jež byla v jeho době uváděna na našich jevištích, vyskytovalo se takových nepravdivých a neživotných her mnoho. Merhaut, vyškolený už ruským realismem, neměl pochopení pro soucit s měšťáckými chorobami konce století. Z toho plynul jeho vzpomenutý odmítavý postoj k Ibsenovi stejně jako k dobové dramatice symbolické a dekadentní. Vyžadoval stále důsledněji, aby divadelní hra mluvila k naléhavým otázkám současnosti, aby divadlo promlouvalo k sociálním otázkám své doby. Proto například Merhaut kladně přijal realisticky sociální hru Naděje od H. Heijermanse jako drama plné životní síly drama prudkého protestu proti společenským nesrovnalostem. Tuto hru podle Merhautových slov psal „muž sociálně pobouřený, osobně v horkém boji proti útlaku malých zaujatý. Socialistický agitátor a žurnalista, tento Heijermans je básníkem prudké vyčítavosti a bolestné ironie k jedněm, bolestné příchylnosti k druhým". Není divu, že takový autor byl Merhautovi velmi blízký smýšlením i tvorbou.

„Jeho dílo má vášeň nenávisti i vášeň lásky; je rozžhaveno, vniterně a na vnějšek má svoje dramatické vyhrocení."[35]

Z celé světové dramatické produkce soustředil Lacina největší pozornost na ruskou realistickou tvorbu. Vřelý zájem o ruský realismus spojoval Lacinu s Merhautem.

[32]) MO 10. 2. 1904.
[33]) MO 10. 1. 1903 a MO 1. 2. 1903.
[34]) MO 10. 12. 1901.
[35]) MO 8. 10. 1903.

Několik vrcholných dramat Čechovových a Gorkého, jež byla v Brně uvedena za Lacinovy éry, jsou nejsvětlejšími body v historii tohoto divadla. Zároveň byla tato představení velkou školou pro kritika Merhauta. Merhaut byl sice už dávno přesvědčen, že ruský dramatický realismus znamená umělecký vrchol tehdejší světové divadelní produkce, ale musíme uvážit, že tak soudil na základě velmi neúplné znalosti soudobého ruského dramatu. Znal především díla dramatiků druhého řádu – Špažinského, Krylova, Palma –, z her velikých ruských autorů znal pouze Gogolova Revizora, několik dramat Ostrovského a některé aktovky Čechovovy. Nyní měl konečně příležitost seznámit se – skoro až na konci své kritické dráhy – s řadou vynikajících děl vyzrálého kritického realismu ruské dramatiky. Byl to pro něho veliký zážitek. Jen tragikou osudu se stalo, že Merhaut neměl už možnost tento zážitek, tyto zcela nové a bohaté dojmy dostatečně sám v sobě zpracovat. Nepoznal už ta veliká dramatická díla Maxima Gorkého, v nichž neúprosný kritik buržoazní společnosti ukazoval cestu k světlým příštím dnům. Ale i tak vytušil Merhaut dobře, že hry, jako je Čechovův Strýček Váňa nebo Gorkého Měšťáci a Na dně, znamenají hranici epochy ve vývoji dramatu. Byly to totiž hry odpovídající Merhautovým představám o skutečném dramatu, hry plnící svou společenskou funkci a přitom dokonalé po stránce výstavby. Možno říci, že Čechovův Strýček Váňa a obě jmenované hry Gorkého byly poslední a největší umělecké dojmy Merhautovy před jeho smrtí.

Nehledě k několika menším aktovkám setkal se Merhaut na podzim r. 1901 na brněnské scéně poprvé s dílem A. P. Čechova. Hrál se jeho Strýček Váňa. Merhautův obsáhlý referát svědčil o tom, s jak hlubokým pochopením reagoval Merhaut na toto drama. Silně na něho zapůsobila vnitřní síla tragédie, kterou dovedl citlivě odhalit pod povrchem hry. Chápal, že se zde setkává s novým dramatickým útvarem, nestřiženým „podle běžných divadelních pravítek", jejž vytvořil veliký umělec a znalec lidské duše. A v lidských duších se odehrává tragický příběh Strýčka Váni.

„Vědomí života ztraceného a marně probíjeného, hryzavá bolest cílů nedosažitelných a zvrácených, muka omrzelosti a vzteku, jenž vyšlehuje až k záchvatům šílenství, zmítají tu několika dušemi v samotách opuštěného ruského dvorce. Tyto „obrazy z ruského vesnického života" jsou malovány napohled se skrovnou jen zásobou obvyklých divadelních barev. Je tu víc náladové drobnomalby, plné jemných stínů a chytlavé jiskřivosti. Někde scéna plyne klidným, širokým tokem novelistického vypravování. A přece Strýček Váňa působí i z jeviště plnou silou dramatického vzrušení. Jsou to výjevy, které otřásají jako bouře, jsou jednotlivosti, jež chytají za srdce tragickou svojí mohutností. Tragédie – třebas podle starých pravidel nakonec na jevišti v krvi se neválí jediná mrtvola. Ale ono bezútěšné, černé, zoufalé „nikdy víc", které lpí tu na všech rtech, visí ve vzduchu, pálí v slzách strýčka Váni i Soniných, třese se v tónině chladných meditací těkavce Michaila Lvoviče, to ryje se do duše víc než všechen jakýkoli schematický truchlohemý závěrek... Drama má řadu výjevů, které nezapomenutelně zapadají v srdce i paměť. Nejsou to ovšem výjevy střižené podle běžných divadelních pravítek; jsou to poetické nálady s hlubokým pozadím duševních bojů i přírodních doprovodů. Že za takových těžkých a nezvyklých okolností úspěch sobotního večera byl úplný, svědčí o tom, s jakou oddaností a s jakými schopnostmi byl připravován tento triumf naší činohry. – Ano, byl to triumf – a těšíme se, že ne poslední v této sezóně. Vrata jsou vyražena – nuže dále k úspěchům novým."[36])

[36]) MO 22. 10. 1901.

V květnu r. 1903 přijela do Brna činohra pražského Národního divadla k dvěma pohostinským vystoupením. Jedno z nich bylo věnováno Gorkého Měšťákům. Režii měl Jaroslav Kvapil. Ve svém referátu zdůraznil Merhaut především to, jak neúprosně nastavuje Gorkij ve své hře zrcadlo soudobému měšťáctví. Pro tyto lidi neukazuje ve své hře žádné východisko do budoucna. Nad osudem měšťáků se prostírá „hoře beznaděje a světlých východů... Valí se jeho mračna, táhnou jeho stíny, leží na všech duších, dusí každý hlas."[37])

V téže sezóně uvedl soubor brněnské činohry jinou hru M. Gorkého, Na dně. V kritice představení se zamýšlel Merhaut nad složitou skladbou dramat Gorkého a nad problematikou jejich postav. Upozornil na to, že stejně jako Čechovovy hry nejsou ani hry Gorkého stavěny podle obvyklých pravidel. Naopak, potlačují tato pravidla a nahrazují je specificky vlastními dramatickými zákony. Merhaut tak vycítil skutečnost, že stavba her Gorkého je zcela osobitá, zdánlivě nedramatická, že jednotlivé scény jsou zdánlivě jen k sobě řazeny, místo aby zákonitě jedna z druhé vyplývaly. A přesto dosahuje Gorkij ve svých hrách dokonalého dramatického napětí a dostihuje myšlenkové a umělecké výše velké tragédie.

„Není tu určité fabule, zhuštěného obsahu, jenž by se mohl vypsat ve školském rozboru. Jen řada výjevů, bezprostředně vyvřelých z ovzduší nočního doupěte. Tragika hrozného fata je spíná, tragika upadlých duší, které nevědí, kam se řítí a mají chvíle, kdy by se chtěly vypjat a vyletět výš."[38])

Poslední údobí Merhautovy kritické činnosti je, jak jsme viděli, charakterizováno dvěma význačnými skutečnostmi. Ve své cestě za sociálně-realistickým dramatem se Merhaut setkal s několika velkými díly českého dramatického repertoáru. To bylo především drama bratří Mrštíků Maryša, jemuž Merhaut vydatným způsobem napomáhal k proniknutí na brněnském a tím i na českém jevišti vůbec, jednak některá dramata Šimáčkova, Šubertova aj. Poznání těchto her i dojmy z některých vynikajících dramat cizího repertoáru, zejména her Hauptmannových, pomohly Merhautovi vydatně v jeho kritickém růstu. Utvrdily ho v jeho přesvědčení o velkém společenském významu a poslání divadla. Ale největší důležitost v tomto směru mělo Merhautovo poznání velkých ruských realistů-dramatiků a jeho sblížení s nimi. Byli to Čechov a Gorkij, u kterých Merhaut dochází nejplnějšího potvrzení svého názoru, že jedině umění vycházející ze života má svoje oprávnění a může život obohatit o nové hodnoty.

Tak na konci vývojové cesty, kterou prošel Merhaut a na jejímž počátku byl obdiv pro Scriba a francouzskou společenskou komedii vůbec, nacházíme kritikovo těsné sblížení s největšími díly ruského realismu, zejména Čechova a Gorkého.

Poznatky, jež jsme získali z přehledu Merhautových kritik, sledujících brněnský dramatický repertoár v l. 1885–1905, svědčí o tom, že Merhautova divadelně kritická činnost výrazně zasáhla do uměleckého rozvoje brněnského divadla a do kulturního dění v Brně vůbec. Celá tato činnost souvisela s Merhautovým zápasem o novou národní společnost v Brně, o základní práva pracujícího lidu a o novou českou kulturu. Josef Merhaut spojoval po celý svůj život problémy umělecké vždy s životními zájmy prostého českého člověka. Byl přesvědčen, že jedině umění, které čerpá svoje podněty přímo ze života, má právo na svou existenci. Z toho vyplýval

[37]) MO 17. a 19. 5. 1903.
[38]) MO 18. 12. 1903.

Merhautův zápas za umělecký realismus a sociální angažovanost dramatu. Proto tak horlivě propagoval na brněnském jevišti odkaz české národní klasiky a zvláště velké dílo ruských kritických realistů. V takovém umění nacházel Merhaut problematiku a obraz životní skutečnosti. Realistické umění odpovídalo Merhautovu zásadnímu názoru o nutné těsné spojitosti uměleckého projevu s životem společnosti. Tento zásadní názor pak Merhaut důsledně uplatňoval ve své kritické praxi. I když se někdy při posuzování toho nebo onoho dramatického díla nebo jevištního projevu mýlil, celkovým zásadním postojem k nejdůležitějším otázkám umělecké tvorby patří k nejpokrokovějším zjevům české kritiky v druhé polovině devatenáctého století.

Josef Merhaut se zasloužil velkou měrou jak o vývoj českého divadelnictví vůbec, tak zvláště o vývoj brněnského divadla. Zároveň dal i příklad české divadelní kritice do budoucna.

Jiří Jirásek

MORAVSKÁ HOSPODÁŘSKÁ SPOLEČNOST DO ROKU 1811

I.

Hospodářské a sociální poměry v našich zemích v druhé polovině 18. století. – Snahy o rozvoj zemědělské výroby. – Dosavadní literatura k dějinám České a Moravské hospodářské společnosti. – Hospodářské společnosti v rakouské monarchii – Moravská hospodářská společnost, její založení a organizace.

Ve válce s Pruskem ztratila habsburská monarchie v roce 1742 podstatnou část Slezska. Přes usilovnou snahu se nepodařilo Marii Terezii získat toto území zpět a po další prohrané válce slezské a po válce sedmileté byl tento stav ratifikován mírem hubertburským. Ztráta Slezska byla těžkou ranou pro Habsburky; oblast byla průmyslově vyspělá, soustřeďovalo se v ní zušlechťování textilních výrobků z Čech a Moravy. V důsledku ztráty tohoto průmyslového území byla vídeňská vláda nucena řešit otázky, které se dotýkaly dalšího hospodářského vývoje monarchie, především českých zemí.

Vídeňská vláda začala větší měrou podporovat manufakturní výrobu, která se od druhé poloviny 18. století značně rozvíjela. V rámci podpory manufakturní výroby podporovala vláda rovněž vznik nových výrobních vztahů uvnitř feudálního řádu.[1])

Poněkud jinak ve srovnání s průmyslovou výrobou vypadala situace v zemědělské výrobě. Zde probíhal pokrok poněkud pomaleji a byl především brzděn stávajícím robotním systémem. Největší překážkou dosažení pokroku v zemědělské výrobě byl trojstranný systém a s ním nerozlučně spjatá existence úhoru a společné pastvy. Obilní výnos poddanských polí byl nízký v důsledku zadlužení, používání špatného nářadí, potahů a již zmíněné existence robotního systému. Rovněž špatný stav dobytka měl vliv na nedostatečnou úroveň rostlinné výroby. Nebylo-li krmivo, nebyl dobytek, byl nedostatek hnoje a nakonec málo obilí. K odstranění těchto stálých nesnází bylo zapotřebí dostatečného množství píce pro dobytek, především na zimu, a přechod ke stájovému krmení.

Poddanská hospodářství zůstávala na dřívější nízké úrovni – navazovala na středověké hospodaření. Na některých velkostatcích však docházelo v zemědělské

[1]) Podrobnější pojednání o manufakturní výrobě v našich zemích viz A. Klíma, Manufakturní období v Čechách, Praha 1955. Fr. Mainuš, Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v XVII. a XVIII. století, Ostrava 1959. Týž, Vlnařství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v XVIII. století, Praha 1960. A. Špiesz, Manufaktúrne obdobie na Slovensku, Bratislava 1961.

výrobě ke zlepšení. Postupuje přechod od trojstranného ke střídavému hospodářství. Pěstují se zde pícniny a okopaniny, přechází se ke stájovému krmení, je k dispozici více hnoje. Pokrokovější feudálové poznávají, že není možno zvyšovat produktivitu robotní práce a reluují poddaným roboty částečně nebo úplně.

Za tohoto stavu zemědělské výroby bylo snahou státu a některých šlechticů zvýšit produktivitu zemědělství, jak poddanského, tak i vrchnostenského. Rozvoji zemědělské výroby měly pomoci i nově zakládané hospodářské společnosti.[2] Vznikaly ve všech zemích rakouské monarchie, u nás byly založeny v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.

První učenou společností, která vznikla na Moravě a byla zároveň první institucí tohoto druhu v rakouské monarchii, byla Societas incognitorum, jež působila v Olomouci v letech 1747–1751.[3] Počínaje 1. lednem 1747 vydávala společnost měsíčník Monatliche Auszüge alt und neuer gelehrten Sachen, který tiskla u Františka Antona Hirnleho. Za rok 1747 vyšly dva svazky po šesti sešitech. V následujícím roce vydala společnost v Olomouci jen dva sešity, zbývající čtyři sešity třetího svazku vyšly ve Frankfurtu a v Lipsku. Třetím svazkem vydávání časopisu zaniklo a společnost zvolna skomírala. Úmrtí Magdoalda Ziegelbaura a odchod Josefa Petraše na Nové Zámky u Bučovic znamenal její definitivní konec. První z nich byl totiž jejím sekretářem, druhý zakladatelem a předsedou.

V prvních dvou svazcích Monatliche Auszüge najdeme celou řadu referátů o knihách z různých vědních oborů, bohužel zemědělství zůstalo mimo oblast působení společnosti.[4] To se mělo stát náplní činnosti další moravské společnosti, Společnosti hospodářské.

Dosavadní literatura o Moravské hospodářské společnosti je ve srovnání s literaturou o obdobné společnosti v Čechách poměrně chudá. Prvních 25 let činnosti Vlastenecko-hospodářské společnosti v Čechách zachytil její sekretář Fr. Fuss.[5]

[2]) Nejpřehlednější shrnutí zemědělské problematiky tohoto období podává J. Kočí, Přehled československých dějin I (do roku 1848), Praha 1958, str. 593–600, a Naše národní obrození, Praha 1960, str. 39–42. Srovnej rovněž J. Macůrek, K otázce přechodu od feudalismu ke kapitalismu v zemědělství ve střední Evropě (16.–18. století), SPFFBU-C 7/1960, str. 299–333. Důležitou prací týkající se přechodu od feudalismu ke kapitalismu v zemědělství v Evropě je kniha Karla Kautského Agrární otázka, Praha 1959.

[3]) Dějinami a činností Societas incognitorum se doposud zabývali: J. Jungmann, Historie literatury české, 2. vyd., Praha 1849, str. 249, Ch. d'Elvert, Schriften der historisch-statistischen Sektion der k. k. mähr.-schles. Gesellschaft des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, sv. V, Brünn 1853, str. 115–119 (dále cituji Ch. d'Elvert, Schriften). Ch. d'Elvert, Die Gelehrten-Gesellschaft in Olmütz, Notizen-Blatt 1859, str. 68–71. W. Schramm, Josef Freiherr von Petrasch und die „Gelehrte Gesellschaft der Unbekannten" in Olmütz, Notizen-Blatt 1894, str. 77–81 a 89–91. V. Prasek, Vzpomínka na učenou společnost neznámých (Societas incognitorum) v Olomouci, Časopis vlasteneckého spolku musejního v Olomouci 14/1897, str. 1–2, J. Kabelík, Literatura česká devatenáctého století III/1, Praha 1907, str. 142–143. M. Hýsek, Z počátků vědeckého bádání obrozenského, Výroční zpráva českého reálného gymnasia v Praze II, 1912/1913. J. Jakubec, Dějiny literatury české, 2. vyd., díl I, Praha 1929, str. 939–943. J. Prokeš v Československé vlastivědě, Dějiny 4/1, Praha 1932, str. 638. V. Nešpor, Dějiny Olomouce, Brno 1936. J. V. Novák–A. Novák, Přehledné dějiny literatury české, 4. vyd., Olomouc 1936–1939, str. 226–227. Š. Zmrzlíková-Brettschneiderová, Olomoucké novinářství do r. 1848, disertační práce, Olomouc 1952, a O. Králík, Před 200 lety byla založena „Societas incognitorum", Osvobozený našinec, Olomouc 1947.

[4]) Většina badatelů, kteří se zabývali touto společností, se domnívala, že na našem území není zachován ani jeden exemplář jejího časopisu. První dva svazky Monatliche Auszüge jsou uloženy v Mitrovského knihovně v MA Brno pod sgn. 3708.

[5]) Geschichte der k. k. ökonomisch-patriotischen Gesellschaft im Königreich Böhmen von ihrer Entstehung bis auf das Jahr 1795, Prag 1797.

Pozdější vypsání dějin této instituce pochází rovněž z pera jejího sekretáře, E. Michny.[6] Z Michnovy práce byl pak pořízen krátký výtah a otištěn pod šifrou S. K. M. v Časopisu společnosti vlasteneckého musea.[7] Další přehledné dějiny Vlastenecko-hospodářské společnosti vypsal její český koncipista Fr. Špatný.[8] O 75 let později se snažil zhodnotit její činnost K. Vlček.[9] Z posledních prací věnovaných tomuto tématu je zapotřebí uvést studii M. Volfa[10] a J. Berana.[11]

Také samotný fond Vlastenecko-hospodářské společnosti byl předmětem zájmů několika badatelů, jako J. Borovičky,[12] V. Černého[13] a M. Volfa.[14] Nejnovější bádání pak ukazuje, že písemnosti této instituce mají širší dosah; jsou prvořadým pramenem pro poznání zemědělské výroby u nás v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu.[15]

Moravské hospodářské společnosti věnoval první pozornost Chr. d'Elvert.[16] Po prvním drobném příspěvku, který sledoval počátky činnosti společnosti, se týž autor vrátil k obsáhlému vypsání dějin instituce v samostatném svazku svých spisů.[17] Zachytil její činnost od roku 1770 až do roku 1870. Celá kniha je členěna do tří kapitol, z nichž první se časově shoduje s naším příspěvkem. Zabírá období od roku 1770 do roku 1811, tedy do doby, kdy byla sloučena Moravská hospodářská společnost se Slezskou hospodářskou společností. Téměř sto let stará práce d'Elvertova je snůškou materiálu bez kritického zhodnocení. Je sepsána především na podkladě dvou tištěných schematismů společnosti z roku 1815[18]) a z roku 1842.[19]) Zatímco schematismus z roku 1815 obsahuje stručné dějiny doplněné seznamem všech panství na Moravě a ve Slezsku s výčtem úředníků těchto panství, schematismus z roku 1842 uvádí různé císařské patenty, dvorské dekrety a guberniální cirkuláře vztahující se k činnosti společnosti. Důležitým tištěným pramenem, jehož d'Elvert použil,

[6]) Übersicht desjenigen, was die k. k. patriotisch-ökonomische Gesellschaft im Königreiche Böhmen seit ihrer Entstehung, Theils mittel-, theils unmittelbar zur Beförderung der vaterländischen Land wirtschaft beigetragen hat. Neue Schriften der k. k. patriotisch-ökonomischen Gesellschaft im Königreiche Böhmen 1/1825, str. 19–40 a 2/1826, str. 3–92.

[7]) Historie c. k. vlastenecko-hospodářské společnosti v Čechách, Časopis společnosti vlasteneckého musea 1/1827, č. 2, str. 75–79.

[8]) Stručný dějepis c. k. Vlastenecko-hospodářské společnosti v Čechách, Praha 1863.

[9]) Podíl učených zemědělských společností na vývoji zemědělské ekonomiky. Časopis pro dějiny venkova (dále ČDV) 26/1939, str. 173–184.

[10]) Organisace a působení Vlastenecko-hospodářské společnosti. Praha 1961.

[11]) O poměru mezi Učenou společností a Hospodářskou společností před rokem 1788, Sborník historický (dále SH) 9/1962, str. 239–298.

[12]) Zřízení agrárního archivu, ČDV 2/1915, str. 20–33 a 70–81.

[13]) Archív Vlastenecko-hospodářské společnosti ČDV 12/1925, str. 126.

[14]) Vlastenecko-hospodářská společnost 1767–1872. Inventáře a katalogy fondů Státního ústředního archivu v Praze, č. 5, Praha 1956.

[15]) J. Kočí, Přehled československých dějin I (do roku 1848), str. 582.

[16]) Die k. k. Mährische Ackerbaugesellschaft, Schriften V, Brünn 1853, str. 119–120.

[17]) Geschichte der k. k. mähr.-schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde mit Rücksicht auf die bezüglichen Cultur-Verhältnisse Mährens und Österr. Schlesiens, Schriften XX, Brünn 1870.

[18]) Erster Schematismus der k. k. mähr.-schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde. Brünn 1815 (dále Schematismus I).

[19]) Schematismus der k. k. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, Brünn 1842 (dále Schematismus II).

je anonymní vypsání dějin společnosti zahrnující léta 1807 až 1817.[20]) Archiv společnosti však zůstal d'Elvertem stejně jako jinými badateli nepoužit.[21])

Drobnou zmínku v souvislosti s pojednáním o historické sekci hospodářské společnosti na Moravě věnoval K. Schoeber v článku s názvem Die Historisch-statistische Sektion der k. k. mähr. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde und der Deutsche Verein für die Geschichte Mährens und Schlesiens.[22])

Stejný charakter jako práce K. Schoebera měly i příspěvky Fr. Šujana[23]) a K. Vlčka.[24]) Krátké pojednání o moravské instituci a o jejím slučování s ostatními brněnskými spolky a se Slezskou hospodářskou společností s popisem jejího fondu najdeme v Průvodci po Státním archivu v Brně.[25])

Základní prameny pro vypsání dějin a činnosti Moravské hospodářské společnosti obsahuje její archiv.[26]) Důležité jsou také písemnosti uložené ve Státním archivu ve Vídni[27]) a posléze pak některé spisy komerčního koncesu, které se nacházejí ve Státním archivu v Brně.[28])

Tento pramenný materiál, doplněný literaturou, především d'Elvertem a publikacemi, které společnost vydávala, tvoří základ našeho příspěvku pojednávajícího o činnosti Moravské hospodářské společnosti od jejího založení po rok 1811.

První hospodářské společnosti vznikaly v první polovině 18. století v západní Evropě, jako ve Skotsku, Irsku, Anglii a Francii. V Německu byla nejstarší společnost ve Wiesensee v Duryňsku, jejíž založení spadá do roku 1762. O rok později vznikla obdobná společnost v Lipsku, v roce 1764 v Hannoveru, v roce 1768 v Altötigu (záhy byla přenesena do Burghausenu) a v roce 1772 jedna z nejznámějších, pruská ve Vratislavi. Petrohradská hospodářská společnost byla založena v roce 1764.

Nejstarší hospodářská společnost v rakouských dědičných zemích byla společnost korutanská v Klagenfurtu, založená v roce 1764. Je to rok, kdy z vládnoucích kruhů vídeňského dvora vycházely podněty k zakládání těchto společností. Do konce sedmdesátých let 18. století byly v Rakousku založeny společnosti další, jako hornorakouská, dolnorakouská, štýrská, kraňská a tyrolská.

Po předchozím jednání mezi česko-rakouskou kanceláří a českým guberniem sahajícím do roku 1767 byla o dvě léta později založena Česká hospodářská společnost se sídlem v Praze. Jednání o založení instituce se po dvě léta protahovalo z toho důvodu, že feudálové měli obavy, aby společnost nezasahovala do jejich

[20]) Geschichte der k. k. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, Natur- und Landeskunde von den Jahren 1807 bis Schluss 1817, Brünn 1820.

[21]) Podrobnější hodnocení prací Ch. d'Elverta viz Fr. Mainuš, Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v XVII. a XVIII. století, Ostrava 1959, str. 5. Týž, Vlnařství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v XVIII. století, Praha 1960, str. 6.

[22]) Zeitschrift des deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens 15/1911, str. 1–68.

[23]) Dějepis města Brna, Brno 1928, str. 377–378.

[24]) Podíl učených zemědělských společností na vývoji zemědělské ekonomiky, ČDV 26/1939, str. 176–177.

[25]) Brno 1954, str. 438–439.

[26]) SA Brno, G-82, fasc. 145 (za léta 1769–1773), fasc. 146 (1774–1789), fasc. 147 (1790–1801), fasc. 148 (1802–1804), fasc. 149 (1805–1808), fasc. 150 (1809–1810). Dále pak fasc. 110 a 111, které obsahují seznam imatrikulovaných úředníků u společnosti za léta 1775–1826.

[27]) Österreichisches Staatsarchiv. Hofkammer und Finanzarchiv, Komerz-Böhmen, fasc. 22 (1753 až 1813). Dále HkAKB.

[28]) B-10, především fasc. R/I.

výsad, především do robotních poměrů... Teprve když byli ujištěni, že oni sami vedle hospodářských úředníků mají být pilířem instituce, byli ochotni se podílet na jejím založení.[29])

Náplň její činnosti byla na doporučení vídeňské vlády převzata ze stanov společnosti korutanské a štýrské. Z počátku měla společnost pouze osm vlastních členů a tři dopisující.[30]) V době vzniku české instituce začalo se ve Vídni jednat též o zřízení organizace pro Moravu a pro Slezsko. Obě zahájily činnost v roce 1770.

Moravská hospodářská společnost, jejíž původní název byl Gesellschaft des Ackerbaues und der freien Künste, sestávala z počátku ze sedmnácti členů. Byli to: Kryštof Blümegen, Jan Křtitel Mitrovský, Jan Nepomuk Hausperský, Jan Nepomuk z Bukůvky, Kryštof Matuška, Matyáš Pertschner, Isidor Elger, Martin Horn, František Josef Kellner, Josef František Dolák, František Antonín Kořenský, Jan Stomm, Tobiáš Ferdinand Reinhard, František Josef Schulz, Antonín Leopold Boleslavský, Jan Felix Hardy a Daniel Rupp.[31])

Z prvních členů společnosti bylo šest příslušníků vysoké šlechty, tři kněží, tři zemští úředníci a pět úředníků hospodářských. Ustavující schůze se konala v Brně 12. června 1770. Protektorem společnosti se stal zemský hejtman hrabě Arnošt Kaunic, ředitelem guberniální rada, později zemský hejtman hrabě Blümegen a kancléřem Jan Křtitel Mitrovský. Za sekretáře byl přijat Leopold Kriehuber.[32])

Na této ustavující schůzi byla také vynesena činnost společnosti na základě přijatého statutu, který sestával ze dvaadvaceti bodů. Stanovy byly vypracovány podle vzoru korutanské a české společnosti. Z nejdůležitějších úkolů instituce je zapotřebí připomenout aspoň tyto: Brněnští členové se měli jedenkrát měsíčně scházet k poradám a společnost měla dvakrát v roce konat hlavní zasedání v přítomnosti všech svých členů. Zde měla být hodnocena dosavadní činnost a vytyčeny další úkoly. Každý člen měl právo pracovat v problematice zemědělství podle svých zálib.[33]) Měl rovněž zkoumat stav zemědělské výroby v místě svého bydliště a podávat společnosti návrhy na jeho zlepšení. Každý člen se rovněž zavazoval, že část svých pozemků dá k dispozici pokusům, o jejichž výsledcích bude společnost informovat. Společnost dále vyzývala všechny obyvatele země, aby jí zaslílali návrhy na zlepšení zemědělské výroby. Důležité poznatky týkající se zemědělského pokroku měla instituce rozšiřovat v zemi tiskem. K povznesení zemědělství měla společnost ročně vypisovat ankety, z nichž nejlepší návrhy měly být odměňovány zlatou medailí v hodnotě 36 dukátů. Zbývající ustanovení se týkala voleb a povinností funkcionářů. Je zapotřebí ještě zdůraznit, že společnost o všech jednáních musela informovat gubernium, bez jehož schválení nemohla nic podnikat.[34])

[29]) J. Beran, O poměru mezi Učenou společností a Hospodářskou společností před rokem 1788, SH 9/1962, str. 250–251.

[30]) M. Volf, Organisace a působení Vlastenecko-hospodářské společnosti, Praha 1961, str. 7.

[31]) Ch. d'Elvert, Schriften XX, str. 36–37.

[32]) Ch. d'Elvert, Schriften V, str. 119.

[33]. Stejným způsobem, podle svých zálib, měli v zemědělské problematice pracovat i členi České hospodářské společnosti. Později se však ukázalo, že bude nutno jednotlivým řádným členům dát na starost různá odvětví, týkající se činnosti společnosti. V Čechách roku 1795 bylo z řad stálých členů zvoleno třináct stálých referentů, kteří se např. starali o publikační činnost společnosti, včelařství, zahradnictví, rybníkářství, zemědělské stroje, lesnictví, dobytkářství atd. (M. Volf, Organisace a působení Vlastenecko-hospodářské společnosti, Praha 1961, str. 18.) Na Moravě k této vnitřní organisaci došlo až roku 1806.

[34]) Schematismus I, str. 8–16. Stejný poměr ke guberniu měla i Česká hospodářská společnost.

II.

1770–1785

Vypisování anket. – Návrhy na zlepšení zemědělské výroby a dobytkářství. – Péče společnosti o rozvoj chovu ovcí. – Výsadba barvířských rostlin a morušovníků. – Provádění imatrikulace. – Přijímání nových členů. – Změny ve vedení společnosti. – Postoj společnosti k provádění abolice. – Činnost společnosti v prvních 15 letech trvání.

Na zahajujícím zasedání byla vypsána první anketa – jak pozvednout lesní hospodářství, aby se zabránilo stálému úbytku dřeva na Moravě. Dvorským dekretem ze dne 30. srpna téhož roku byl schválen statut společnosti a potvrzena volba funkcionářů. Zároveň bylo rozhodnuto, že společnost bude dostávat 300 zl. ročně na podporu své činnosti.[35])

Dvorský dekret ještě upozorňoval, že vypsání každé soutěže má být zveřejněno v brněnských, pražských a vídeňských novinách, aby se na jejím vypracování mohli podílet členové jiných hospodářských společností. K vypracování odpovědi měla být ponechána lhůta šesti až osmi měsíců.[36]) Na první soutěž došlo celkem čtrnáct odpovědí. Nebyly uznány jako vyhovující a odměna nebyla udělena.

Ankety měly být vypisovány na základě dalšího dvorského dekretu, který se vztahoval na všechny společnosti v rakouské monarchii, vždy po dvou letech a každá hospodářská společnost měla odesílat do Vídně tři nejlepší návrhy. Jeden z nich měl být vybrán, schválen a potom teprve dotyčnou společností vyhlášen výsledek.[37])

Na zasedání Moravské hospodářské společnosti 22. února 1772 byly ohlášeny tři náměty, které byly za dva měsíce odeslány do Vídně. 1. Jak předejíti úpadku v chovu hovězího dobytka, 2. jakým způsobem zlepšit chov ovcí, 3. jak získat sedláka pro pěstování lnu a konopí. Návrh však nebyl schválen, otázky byly označeny za příliš teoretické. Společnosti bylo doporučeno, aby v budoucnu vypisovala ankety spíše praktického zaměření.[38])

Tímto zamítnutím skončil jeden obor činnosti společnosti, proklamovaný ve statutu a schválený vídeňským dvorem – vypisování anket a odměňování autorů. Po celou další dobu existence Moravské hospodářské společnosti až do roku 1811 nenajdeme jedinou zprávu, že by společnost vypsala nějakou soutěž s peněžitými odměnami. Najdeme jen několik zmínek, že příslušníci instituce zasílali odpovědi na ankety vypisované jinými společnostmi rakouské monarchie.

Již v prvním roce činnosti společnosti začínaly společnosti docházet různé návrhy na zlepšení zemědělské výroby a dobytkářství. Tak její člen František Antonín

Jeho prostřednictvím byla ve styku s Vídní a prostřednictvím krajských úřadů pak ve styku s poddanými. Srovnej M. Volf, Organisace a působení Vlastenecko-hospodářské společnosti, Praha 1961, str. 8.

35) Schematismus I, str. 7. Lépe byla ze strany státu zajištěna Česká hospodářská společnost, která dostávala roční příspěvek ve výši 1200 zl. (Fr. Fuss, Geschichte der k. k. ökonomisch-patriotischen Gesellschaft im Königreich Böhmen von ihrer Entstehung bis auf das Jahr 1795, str. 10.) Tento roční příspěvek byl v roce 1773 snížen na 1000 zl. Byla to doba, kdy společnost získala nové příjmy z povinné imatrikulace hospodářských úředníků.

36) SA Brno, sgn. G-82, fasc. 145 (1769–1773), ke dni 30. srpna 1770.

37) Tamtéž, ke dni 29. září 1770.

38) Schematismus I, str. 19–20.

Kořenský zaslal zprávu o výhodách stájového krmení hovězího dobytka. Zdůrazňoval, že při dostatku píce dávají ustájené krávy dvakrát větší užitek než krávy neustájené.[39]) Stejný obsah měl i přípis Jana Jakuba Sacka, hospodářského úředníka a pozdějšího člena společnosti, který navrhoval, aby společnost vydala tiskem naučení o významu stájového krmení.[40]) V témž roce zaslal společnosti zemský účetní Josef Waldsteiner elaborát o chovu ovcí a žádal společnost, aby jej doporučila guberniu k odměnění.[41])

Začátkem prosince 1770 doporučilo gubernium Moravské hospodářské společnosti, aby se starala o výsadbu brambor a zjistila, kde v zemi a jakým způsobem je možno výsadbu brambor zajistit. K žádosti přiložilo gubernium zprávu dvorské kanceláře, která obsahovala pojednání o výsadbě brambor v Sedmihradsku, kde se tato plodina pěstovala hodně v zahradách. List dvorské kanceláře také zdůrazňoval, že se brambory v sousedních Čechách pěstují již řadu let. Nakonec byl přiložen návrh, jak brambory vysazovat a jakým způsobem je možno z nich dělat líh a mouku.[42])

Také Česká hospodářská společnost měla na popud gubernia vypracovat a dát vytisknout naučení o výsadbě brambor. Skutečně je v roce 1771 vytiskla a rozdávala prostřednictvím krajských úřadů na jednotlivá panství a mezi poddané. V tomto a v dalším roce se vlivem neúrody obilí brambory přesazovaly ze zahrad na pole. V následujících letech, kdy již byl dostatek obilí, zájem o ně jako o surovinu potřebnou k výrobě mouky upadl. Používalo se jich pak především jako krmiva pro dobytek. Přenesení brambor na pole mělo význam především proto, že jako vůbec první plodina pronikaly na úhor, hlavně na velkostatcích.[43]) Můžeme se domnívat, že akce se setkala s větším úspěchem v Čechách, kde jak možno předpokládat na základě zprávy gubernia moravské instituce se brambory, i když jen na polích při domech, pěstovaly již před rokem 1770. Pozdější nařízení moravského gubernia o výsadbě brambor svědčí o tom, že se do té doby na Moravě ve větší míře neujaly, a to ani na polích při domech.

Jméno Jana Jakuba Sacka se objevuje v písemnostech společnosti v roce 1770 ještě jednou. Předal společnosti opis elaborátu, který zaslal Kraňské hospodářské společnosti jako odpověď na anketu, kterou tato společnost vypsala. Týkala se přeměny robot na peněžitý plat. Na konkrétním případě – vsi Tvořihrázi a tamních poddaných, kteří náleželi k panství hrabat z Walldorfu Želeticím, dokazoval prospěšnost převodu robot na peněžitý plat.[44])

Na podzim roku 1770 přijala společnost prvního nového člena, Jana Scholze, hospodářského inspektora Blümengenova panství Letovic. Jan Scholz šel ostatním obyvatelům země příkladem v zavádění jetele a v pěstování mořeny barvířské, z níž největší moravská bavlnářská manufaktura získávala dostatek barviva a nebyla odkázána na jeho dovoz z ciziny.[45])

První krok činnosti Moravské hospodářské společnosti nezačal příliš šťastně. I když

39) SA Brno, G-82, fasc. 145 (1769–1773), ke dni 4. prosince 1770.

40) Tamtéž, ke dni 12. června.

41) Tamtéž, ke dni 12. června.

42) Tamtéž, ke dni 4. prosince.

43) M. Volf, Organisace a působení Vlastenecko-hospodářské společnosti, Praha 1961, str. 49–50.

44) SA Brno, G-82, fasc. 145 (1769—1773), ke dni 11. prosince.

45) Ch. d'Elvert, Schriften V, str. 120. Podrobnější pojednání o letovické bavlnářské manufaktuře viz Fr. Mainuš, Vlnařství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v XVIII. století, str. 163–168.

nebylo pochopitelně možno plnit hned z počátku široký program obsažený ve stanovách, mohla společnost soustředit pozornost na několik aktuálních otázek zemědělské výroby. Podnětů došlo několik (stájové krmení, pěstování jetele, výsadba brambor, reluice robot), ale všechny zapadly. Společnost především neměla peněz na vydávání různých návodů. Příspěvek ze státní pokladny ve výši 300 zl. jí byl ve skutečnosti proplacen až v roce 1776 nikoliv již v prvním roce existence, jak bylo původně přislíbeno.

Počátkem roku 1771 bylo dvorským dekretem společnosti doporučeno, aby do konce roku prozkoumala stav ovcí v zemi a ohlásila jména těch, kteří v tomto hospodářském odvětví dosáhli největšího pokroku. Jejich jména měla být zveřejněna v tisku a měli být odměněni ze státní pokladny prémiemi ve výši 150 zl., 100 zl., 80 zl. a 50 zl. Tímto dekretem se společnost rovněž vyzývala, aby začala vydávat hospodářské kalendáře a aby někteří její členové působili jako censurní komise při vydávání hospodářských spisů.[46])

V dubnu téhož roku projednávala společnost nařízení dvorské kanceláře, které jí bylo postoupeno guberniem. Týkalo se vydání zemědělské příručky pro poddaný lid – jejím obsahem měl být návod k obdělávání polí a mělo k ní být použito základních myšlenek obsažených v rakouském Katechismus zum Ackerbau. Společnost s vydáním obdobného spisu souhlasila, neměla však prostředků na jeho vydání a celou záležitost postoupila zpět guberniu.[47])

Počátek činnosti společnosti spadá do doby, kdy se vláda snaží pozvednout chov ovcí. Dostatek vlny byl podmínkou pro rozvoj manufaktur a soukenictví. Domácí produkce nestačila krýt požadavky na vlnu, takže ji bylo nutno dovážet ve větším množství. Aby byl dovoz vlny snížen na co možná nejmenší míru a aby byla zkvalitněna vlna ovcí, doporučoval stát vrchnostem, aby chovaly cizí druhy a aby rozmnožovaly stáda.

První vládní přípisy vídeňského dvora o nutnosti pozvednout chov ovcí pocházejí z poloviny 18. století. Vláda v té době žádala moravskou reprezentaci, aby pozvedla v zemi chov ovcí prostřednictvím příručky o jejich chovu. Příručka se měla zdarma rozdávat jak poddaným, tak vrchnostem.[48])

Se stejnou žádostí se obrátil dvůr na moravský komerční konces v roce 1769. Doporučoval použít Wiegandova spisu o chovu ovcí, jejich nemocech a léčení. Wiegandova příručka se měla upravit a zaslat ke schválení do Vídně. Pak měl dát komerční konces příručku na svůj náklad vytisknout a rozdat ji prostřednictvím krajských úřadů v zemi.[49])

Protože ani toto vybídnutí se nesetkalo s úspěchem, doporučilo gubernium v roce 1772 vídeňské vládě, aby se o chov ovcí starala nově založená společnost. Vídeň návrh schválila a společnost pověřila svého člena Martina Horna, aby zajistil vydání požadované příručky.[50])

Martin Horn se obrátil na gubernium s žádostí, aby tato instituce pravidelně po dvou letech odměňovala v částkách 300 zl., 250 zl., 200 zl., 150 zl. a 100 zl. ta panství, kde došlo k pokroku v chovu ovcí. Zároveň navrhoval, jakým způsobem rozdělit 50 kusů cizozemských beranů, které na Moravu došly ze státní šlechtitel-

[46]) SA Brno, sgn. G-82, fasc. 145 (1769–1773), ke dni 28. února.
[47]) Tamtéž, ke dni 5. dubna.
[48]) HkAKB, fasc. 22, fol. 95, k roku 1753.
[49]) Tamtéž, fol. 101.
[50]) Tamtéž, fol. 121, roku 1772.

ské stanice z Mercapoilu. Cizozemské berany mělo dostat jedenáct největších moravských feudálů.[51])

Prostřednictvím krajských úřadů se společnost snažila zjistit, jak dalece došlo v jednotlivých krajích k pokroku v chovu ovcí. Došla však jen odpověď z olomouckého a hradišťského kraje. Zdejší krajští hejtmani oznamovali, že na některých panstvích vrchnosti již získávají kvalitnější vlnu chovem cizích, především paduánských ovcí.[52])

Po dvou nezdařených pokusech moravské reprezentace a komerčního koncesu vzal na sebe Martin Horn a nový člen společnosti Ignác Schröffl úkol napsat populární příručku o chovu ovcí. Dvorská kancelář doporučovala, aby vzali za základ Brigidovu příručku, která vyšla v Sasku.[53]) Zpracování příručky se protahovalo – Martin Horn zdůrazňoval, že je zapotřebí Brigidův spis upravit vzhledem k moravským poměrům. Příručka byla vypracována začátkem roku 1775 a v dubnu byla zaslána ke schválení do Vídně. Vyšla nákladem gubernia v brněnské tiskárně Emanuela Svobody pod názvem „Krátké poučení, kterak ovce v markrabství moravském možno dobrou péčí přivést na nejdokonalejší druh a udržovat je v něm."

Dvorským dekretem z počátku roku 1775 se nově upravovalo rozdělování ovcí a beranů pro dědičné země z Mercapoilu. Hospodářská společnost měla zjistit prostřednictvím krajských úřadů zájem vrchností o cizí ovce a nejpozději do 1. června každého roku předat celkový požadavek guberniu, které jej postoupilo do Vídně. Do konce července pak měly být zemské vlády vyrozuměny, jak dalece je možno splnit jejich požadavky. Ovce se odesílaly z Mercapoilu přes Lublaň do Štýrského Hradce a dále do Vídně, a to na státní útraty. Z Vídně se pak rozvážely do jednotlivých částí monarchie na náklad těch, jimž byly určeny.[54])

Ve smyslu tohoto přípisu se obrátila Hospodářská společnost na krajské úřady, aby jí předaly požadavky jednotlivých vrchností. V roce 1775 moravští feudálové celkem žádali o 171 beranů a 37 bahnic. Požadavek byl ve Vídni redukován a v říjnu téhož roku došlo na Moravu 48 beranů a 10 bahnic.[55])

Následujícího roku žádalo moravské gubernium další ovce z Mercapoilu, především pro statky královských měst, jako Brno, Jihlavu a Znojmo.[56]) O výsledku žádosti nemáme zpráv. Z roku 1777 se zachovalo hlášení moravského gubernia vídeňským úřadům o pokrocích, kterých některá panství v chovu ovcí dosáhla. Byly to především statky, které dostaly v rozmezí let 1769–1775 cizí plemena ze šlechtitelské stanice z Mercapoilu, jako Biskupice, Holešov, Jaroměřice, Louka, Klobouky, Moravec, Rosice, Šternberk, Velehrad a Žádlovice. Chovem cizích ovcí získávaly vrchnosti kvalitnější vlnu, kterou prodávaly po 36 zl., někdy i po 60 zl. za centnéř, zatímco centnéř vlny z domácích ovcí byl prodáván po 18 zl.[57])

O rozvoj chovu ovcí se Moravská hospodářská společnost starala v sedmdesátých letech daleko lépe než dříve reprezentace a komerční konces. Její zásluhou došlo k vydání populárního spisu, s nímž se seznámili nejen vrchnostenští úředníci, ale také poddaný lid. Je však nutno mít na paměti, že pokroku v chovu ovcí bylo dosaženo

[51]) SA Brno, sgn. G-82, fasc. 145 (1769–1773), k roku 1772.
[52]) Tamtéž, ke dni 6. prosince 1773.
[53]) HkAKB, fasc. 22, fol. 134, ke dni 6. prosince 1774.
[54]) SA Brno, sgn. G-82, fasc. 146 (1774–1789), ke dni 6. března 1775.
[55]) HkAKB, fasc. 22, fol. 164–174.
[56]) Tamtéž, fol. 188–190.
[57]) Tamtéž, fol. 210–217.

především na velkých dominiích, která dostávala cizí plemena. Majitelé těchto statků byli buď členy společnosti nebo zastávali vysoké funkce ve státních úřadech, takže ovce dostávali přednostně. Měli také daleko lepší možnost ustájení ovcí přes zimu a více krmiva pro ně nežli poddaný.

Poměrně slabě působila společnost při zavádění barvířských rostlin a při výsadbě morušovníků. Vláda se snažila získat barviva pro soukenické manufaktury a soukeníky z domácích zdrojů a omezit dovoz indiga. Rovněž chtěla omezit dovoz hedvábí a vybízela vrchnosti a města k výsadbě moruší a k chovu bource.

První pokusy s pěstováním mořeny barvířské a borytu se konaly na Moravě v 50. letech 18. století. O jejich rozšíření se nejvíce zasloužil Jiří Slezák, zahradník, který zřídil první plantáž v Brně, kde vypěstoval 1300 sazenic mořeny barvířské a 1500 keřů morušovníku.[58])

V rozmezí let 1753 až 1765 bylo v zemi vysázeno 690 162 sazenic mořeny barvířské, 77 500 sazenic borytu a 6940 keřů morušovníku. Kromě jedné plantáže v Brně zřídil zde později Jiří Slezák další čtyři a založil plantáže rovněž v Kunvaldu u Kyjova a v Tulešicích u Moravského Krumlova. Z těchto plantáží dostávali poddaní i vrchnosti sazenice i keře bezplatně.

V šedesátých letech starost o výsadbu barvířských rostlin a morušovníků převzal komerční konces, který v novinách uveřejnil návod, jak jednotlivé rostliny pěstovat. Po zrušení komerčního koncesu a vytvoření komerční komise gubernia v roce 1771 převzala starost o výsadbu barvířských rostlin Hospodářská společnost. Byla to doba, kdy v pokusech s rostlinami nebylo dosaženo většího úspěchu a kdy se měly plantáže rušit. Bourec morušový se nemohl přizpůsobit chladnějšímu podnebí a barvířské rostliny nenahradily indigo. Moravská hospodářská společnost vydala pouze tištěný návod k pěstování barvířských rostlin a tím její činnost na tomto poli skončila.[59])

Patentem Marie Terezie ze dne 10. března 1775 bylo podle českého vzoru nařízeno, aby se všichni hospodářští úředníci na Moravě dali u společnosti imatrikulovat. Od prvního července téhož roku nesměl být vrchností přijat žádný úředník, který by se nedal u Hospodářské společnosti zapsat. Vrchnost, která by toto nařízení nedodržela, měla být potrestána pokutou ve výši 50 zl.[60]) Imatrikulace se dála v součinnosti s krajskými úřady, které měly čtvrtletně dohlížet, jak celá akce v jejich kraji pokračuje.[61])

Hospodářští úředníci byli při zápisu zařazeni do některé z deseti tříd a zaplatili příslušnou taxu, jejíž výše se řídila podle postavení úředníka na panství; čím důležitější úřad zastával, tím větší taxu platil při imatrikulaci. Tak např. do první třídy byli zařazeni zemští účetní, hospodářští radové a inspektoři a platili 8 zlatých 15 krejcarů. V poslední skupině byli nejnižší vrchnostenští úředníci, písaři u kontribučních a sirotčích písařů, a odváděli 33 krejcarů.[62])

[58]) Tamtéž, fol. 249–250.

[59]) Podrobnější zprávu o pěstování barvířských rostlin a o výsadbě moruší viz SA Brno, komerční konces (sgn. B-10), fasc. W/8 k roku 1757, fasc. 3/20 k roku 1758, fasc. S/4 k roku 1759, fasc. G/10 k roku 1758, fasc. S/11 k roku 1761, fasc. S/12 k roku 1763, fasc. R/I k roku 1763, fasc. S/1 k roku 1763, fasc. RI/168 k roku 1769 a fasc. S/1 k roku 1770.

[60]) Ch. d'Elvert, Schriften XX, přílohy str. 10–12.

[61]) Schematismus I, str. 21.

[62]) SA Brno, sgn. G-82, fasc. 110, obsahující seznam všech imatrikulovaných hospodářských úředníků u Moravské hospodářské společnosti za léta 1775–1783.

Každý imatrikulovaný úředník dostal legitimaci se svým jménem, v níž bylo dále uvedeno jeho postavení v zaměstnání, jméno zaměstnavatele, osobní data a zařazení do některé skupiny. Při povyšování úředníka byla pro něj vystavena nová imatrikulační legitimace. Hospodářští úředníci, kteří došli na Moravu z Čech nebo ze Slezska, byli také imatrikulováni u zdejší Hospodářské společnosti, imatrikulační poplatek však neplatili, poněvadž ho odvedli u stejnojmenné společnosti v Praze nebo v Opavě.

V rozmezí let 1775 do roku 1783 se dalo u společnosti zapsat celkem 1854 úředníků, z toho nejvíce v roce 1776, celkem 1371. V dalších letech imatrikulace upadala a v roce 1783 se dali imatrikulovat jen čtyři úředníci.[63]) Gubernium vyzývalo opět krajské úřady, aby dohlížely na provádění imatrikulace, takže od roku 1784 do roku 1822 se dalo u společnosti zapsat 1476 nových úředníků. Patent Marie Terezie z roku 1775 stanovil také, že nově nastupující hospodářští úředníci musí u společnosti vykonat zkoušky. Zatímco imatrikulace proběhla za pomocí gubernia a krajských úřadů celkem úspěšně, zkoušky u společnosti vykonalo do roku 1811 pouze 26 hospodářských úředníků.[64])

Prostřednictvím imatrikulace získala společnost větší peněžní fond, který však nebyl náležitě využit k popularizaci nových zemědělských poznatků, protože činnost instituce začala po prvních pěti letech existence zvolna upadat.

Do roku 1775 přijala společnost dalších osm členů, z toho dva úředníky brněnského magistrátu, Karla Wagnera a Jana Elbla, a šest hospodářských úředníků. Byli to František Hinkelman, Karel Bittner, Jakub Fuchs, Jan Marian, Jan Sack a Jáchyb Stettenhofen. Přijetím těchto šesti členů se značně změnilo složení instituce ve prospěch hospodářských praktiků, kteří se o několik let později stali převládající skupinou Moravské hospodářské společnosti.

Tato skutečnost mohla kladně ovlivnit činnost společnosti, zvlášť když ještě imatrikulací získala dostatek finačních prostředků. Bylo možno šířit zemědělský pokrok knihami, brožurami, letáky, které mohla společnost v součinnosti s praktiky vydávat. Nevedlo to však k aktivizaci činnosti společnosti, nepomohlo v dalších letech ani přijetí nových třinácti členů, z nichž plná polovina byla hospodářskými úředníky.[65])

Příčinou slabé činnosti společnosti v tomto období byla ta okolnost, že od roku 1773 neměla ředitele, protože Kryštof Blümegen se stal zemským hejtmanem a jeho

[63]) SA Brno, sgn. G-83, fasc. 111, obsahuje seznam imatrikulovaných úředníků od roku 1784–1826.

[64]) V Čechách probíhala imatrikulace od roku 1773. Zdá se, že přes opětovná nařízení gubernia o povinné imatrikulaci všech hospodářských úředníků u společnosti z let 1781, 1787 a 1788 nebyla provedena tak úspěšně jako na Moravě (B. Rieger, Zřízení krajské v Čechách, sv. II, Praha 1892, str. 506), Česká hospodářská společnost vydáváním hospodářského kalendáře v devadesátých letech 18. století získala dostatek finančních prostředků, takže se o důslednější provádění imatrikulace pravděpodobně nestarala (M. Volf, Organisace a působení Vlastenecko-hospodářské společnosti, Praha 1961, str. 17).

[65]) V roce 1777 byli do společnosti přijati zemský účetní Adam Bartl, Ignác Schröffl, hospodářský administrátor královských měst, hospodářský inspektor panství Náměšť Jan Czikány, hospodářský rada panství olomouckého biskupství Antonín Korber, chrlický vrchní úředník Josef Naske a plumlovský vrchní úředník Václav Neisser. O rok později vystavila Hospodářská společnost dekrety novým členům, a to baronu Stilfriedovi, dvěma prelátům Athanasiovi Gottfriedovi a Otomaru Konradovi, Josefu Postlerovi, hospodářskému inspektoru panství Rajhrad, a Leopoldu Schultzovi, profesoru politických věd v Brně. Posléze pak v roce 1780 přijala společnost dva členy, rokytnického hospodářského inspektora Jakuba Riegera a Filipa Melzera. [SA Brno, sgn. G-82, fasc. 146 (1774 až 1789).]

úřad ve společnosti zůstal neobsazen až do roku 1776. Toho roku nastoupil na Blümegenovo místo dosavadní kancléř Jan Křtitel Mitrovský, kancléřem se stal Jan Nepomuk Hausperský a sekretářem Leopold Raffay.

Po příchodu nového ředitele, kancléře a sekretáře nedošlo však k podstatnějšímu obratu v činnosti společnosti. Společnost pokračovala pouze v provádění imatrikulace, kromě toho navázala toliko styk s obdobnou Kraňskou hospodářskou společností, která jí ročně zasílala své ekonomické publikace vycházející od roku 1774. Kraňská společnost rovněž své moravské jmenovkyni doporučila, aby rozšířila v zemi znalost nového kolovratu Sedlmayerové na spřádání lnu. Za sestrojení kolovratu byla totiž brněnská měšťanka Josefa Sedlmayerová odměněna Kraňskou hospodářskou společností peněžitou odměnou.[66]) Společnost se však propagací nového kolovratu nezabývala, převzalo ji gubernium, které v Brně konalo kursy, v nichž několik desítek přadláků se s předením lnu na novém kolovratu seznámilo. Kolovrat se však uplatnil jen na severní Moravě.[67])

V tomto období je zajímavý postoj Moravské hospodářské společnosti k provádění abolice, k níž došel podnět z dvorské kanceláře. Roku 1775 začal dvorní rada Fr. A. Raab provádět abolici na dvou jesuitských statcích Žírči a Žacléři. Reforma – rozdělení vrchnostenské půdy mezi poddané a převod robotní renty na peněžní, se na dvou jmenovaných panstvích stejně jako na jiných komorních a církevních panstvích osvědčila a vláda doporučila feudálům, aby k provádění abolice přikročili také na svých dominiích.

Štýrská hospodářská společnost vypsala dokonce teoretickou soutěž týkající se významu abolice a žádala Moravskou hospodářskou společnost, aby se její členové ankety zúčastnili.[68]) Ředitel české společnosti hrabě Pachta, sám odpůrce jakýchkoliv reforem, který českou instituci přivedl k hlubokému úpadku, doporučoval na Moravu, aby se zdejší instituce a její příslušníci vypsání soutěže nezúčastňovali.[69]) Provádění abolice je prý věcí státní a podle jeho mínění je zcela pochybné, zda abolice přispěje k rozvoji zemědělství.[70]) Představitelé Moravské hospodářské společnosti zaujali rovněž jeho stanovisko.

Otázka abolice dostává se v jednání hospodářské společnosti na pořad ještě dvakrát. V roce 1783 se hospodářský správce panství Žíreč obrátil na Moravskou hospodářskou společnost s žádostí, aby její členové navštívili jím spravované panství, kde byla po prvé v Čechách abolice prováděna. Zde se prý přímo na místě mohou přesvědčit o přednostech tohoto systému. Domníval se, jak píše dále v dopise, že prostřednictvím abolice je možno vychovat lepšího sedláka, zlepšit jeho postavení a přispět tak k celkovému rozvoji zemědělství.[71])

Josef Postler, hospodářský správce panství Ostrovačice u Brna, přiložil k žádosti o přijetí za člena společnosti v roce 1785 pojednání o významu abolice. Odvolával se v něm na své hospodářské zkušenosti a na svou snahu přispět zemědělskému po-

[66]) SA Brno, sgn. G-82, fasc. 146 (1774–1789), ze dne 7. listopadu 1780. Podrobněji o Sedlmayerové viz J. K. Nestler, Über Lein und Hanfbau und über die darauf gegründete Industrie, Mitteilungen der k. k. mähr.-schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues-, der Natur und Landeskunde in Brünn 1839, str. 65–69.

[67]) Fr. Mainuš, Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v XVII. a XVIII. století, str. 18.

[68]) SA Brno, sgn. G-82, fasc. 146 (1774–1789), k roku 1779.

[69]) Tamtéž.

[70]) Hodnocení Pachtovo viz J. Beran, O poměru mezi Učenou společností a Hospodářskou společností před rokem 1788, SH 9/1962, str. 276.

[71]) SA Brno, sgn. G-82, fasc. 146 (1774–1789), ke dni 1. března 1783.

kroku. Soudil, že je nutno podpořit provádění abolice, čímž prý se zvýší především počet obyvatel. O podporu provádění abolice by se podle jeho soudu měla starat Hospodářská společnost a měla by vypsat teoretickou otázku týkající se tohoto problému.[72])

Stejně jako vyzvání Braunovo, tak i návrh Postlerův nenašly u představitelů společnosti odezvu. Ti stále zaujímali k abolici postoj, který vedení společnosti zaujalo v době, kdy se k provádění abolice začalo prvně přistupovat.

Stejné stanovisko jako Moravská hospodářská společnost zaujala k provádění abolice i společnost česká. Již v roce 1777 odmítla projednávat spis neznámého autora, který doporučoval vrchnostem rozdělit dvory mezi poddané, a to tak, aby poddaní mohli po celý rok obdělávat půdu s jednospřežním nebo dvouspřežním potahem.[73]) O dvě léta později zamítla Česká hospodářská společnost žádost Moravské společnosti o vyjádření ke způsobu provádění aboličního systému na Moravě. Hrabě Buquoi, který byl referentem této žádosti, byl vůbec proti tomu, aby se otázka na schůzi společnosti projednávala. Stejné stanovisko zaujal i Josef Ignác Buček a další.[74]) Pozvání Braunovo, vyzývající v roce 1783 společnost, aby se její členové přímo v Žírči přesvědčili o prospěšnosti abolice, zůstalo v Čechách stejně jako na Moravě nepovšimnuto.[75])

V osmdesátých letech vypracovali dva nejmenovaní členové společnosti elaborát o vysoušení luk a o potřebě regulace řek na Moravě. Hospodářská společnost postoupila elaborát guberniu se žádostí, aby jej dalo na svůj náklad vytisknout. Gubernium však žádost zamítlo a společnost zaslala elaborát Dolnorakouské hospodářské společnosti s žádostí o otištění v jejím hospodářském kalendáři. Také zde společnost neuspěla a elaborát jí byl postoupen zpět.[76]) Na svůj vlastní náklad vytiskla Moravská hospodářská společnost v této době jen leták o výsadbě vodnice a zelí. Poněvadž návod vyšel v omezeném nákladu a mnoho žadatelů jej nedostalo, pořídila společnost na doporučení gubernia jeho dotisk.[77])

Ihned po vydání práce Jana Mehlera Erste Sammlung der böhmischen Ackergeräte 1784 se dostal jeden její exemplář na Moravu s žádostí, aby zdejší instituce spis popularizovala a potřebné výtisky pro zájemce objednala u společnosti v Praze.[78]) O výsledku této akce nejsme dostatečně zpraveni. O rok později byl do Brna zaslán, rovněž Českou společností, secí stroj, vynález českobudějovického občana Josefa Wunderlicha. Se strojem byla nejdříve konána řada pokusů jak v Budějovicích, tak i na statcích knížete Fürstenberga, především v Košířích, Hloubětíně a Vysočanech.[79]) Propagace stroje se ujala Česká hospodářská společnost, která jeden stroj dodala do Brna a žádala moravskou jmenovkyni, aby s ním konala pokusy, seznámila s ním širokou veřejnost a oznámila do Prahy výsledek akce.[80]) Také zde stejně jako v Če-

[72]) Tamtéž, ke dni 10. ledna 1785.

[73]) Fr. Fuss, Geschichte der k. k. ökonomisch-patriotischen Gesellschaft im Königreich Böhmen von ihrer Entstehung bis auf das Jahr 1795, Prag 1797, str. 65.

[74]) J. Beran, O poměru mezi Učenou společností a Hospodářskou společností před rokem 1788, SH 9/1962, str. 270.

[75]) M. Volf, Organisace a působení Vlastenecko-hospodářské společnosti, Praha 1961, str. 16–17.

[76]) SA Brno, sgn. G-82, fasc. 146 (1774–1789), ke dni 18. dubna 1780 a 17. února 1781.

[77]) Tamtéž, ke dni 15. května 1781.

[78]) Tamtéž, ke dni 30. června 1784.

[79]) Podrobněji viz A. Mach, Počátky řádkového setí, Věstník Československého zemědělského musea 10/1937, str. 178–182, a V. Černý, Secí stroje v Čechách před 150 léty, Venkov 1925, str. 117.

[80]) SA Brno, sgn. G-82, fasc. 146 (1774–1789), ke dni 18. května 1785.

chách dopadly zkoušky dobře. K rozšíření stroje však nedošlo v důsledku jeho vysoké ceny.

Z přehledu činnosti Moravské hospodářské společnosti je zřejmé, že v prvních patnácti letech, kdy v jejím čele stáli Kryštof Blümegen a Jan Křtitel Mitrovský, nesplnila zdaleka svou funkci vytčenou statutem. Krize společnosti vyvrcholila v roce 1786 a 1787, kdy se postupně vzdali svých funkcí předseda Jan Křtitel Mitrovský a posléze i kancléř Hausperský.

III.

1786–1811

Soukromá vlastenecko-hospodářská společnost v Olomouci. – Finanční prostředky Moravské hospodářské společnosti. – Vydávání letáků a různých naučení. – Sloučení s jinými brněnskými spolky. – Projednávání návrhů na vydání zemědělské příručky. – Slezská hospodářská společnost, její činnost a sloučení s Moravskou hospodářskou společností. – Celkové hodnocení působení Moravské hospodářské společnosti.

Dosavadní neuspokojivá činnost společnosti vyvolala v kruzích nakloněných propagaci zemědělského pokroku odezvu. Tak vznikla v Olomouci v roce 1786 Soukromá vlastenecko-hospodářská společnost. V jejím čele stál Jan Josef Welzl, Jindřich Locella a hospodářský úředník Migazzi. Soukromá společnost chtěla vydávat hospodářské spisy, především několikasvazkové dílo pojednávající o zemědělství, technologii, obchodu, finančních a státních vědách. Za tím účelem zřídila nová společnost v Olomouci druhou tiskárnu, zaměstnávala 74 excerptátorů pro chystané dílo.[81])

Vedle toho pojal Welzl úmysl vydávat dvakrát týdně časopis Wöchentliches Allerlei. Od toho však upustil a žádal gubernium o svolení k vydávání týdeníku s názvem Olmützer Wochenblatt, který měl sloužit podpoře zemědělství a průmyslu. Gubernium si vyžádalo dobrozdání brněnského novinového úřadu, které však bylo zamítavé.[82])

Pro připravovanou encyklopedii, která měla vycházet měsíčně v sešitech, se společnosti nepodařilo získat dostatek předplatitelů. V roce 1788 společnost likvidovala, její tiskárna byla zabavena. Během své dvouleté činnosti vydala Soukromá společnost jenom třísvazkové dílo olomouckého učitele Antonína Görlicha Vollständiges Pflanzensystem a šestisvazkovou práci s názvem Vollständige Anleitung zur allgemeinen Landwirtschaft nach allen ihren Theilen und Umfange. Tato druhá práce obsahovala všeobecné poznatky ze zemědělství, dobytkářství, vinařství, zahradnictví, rybářství a chovu včel.[83])

Záhy po odstoupení Jana Křtitele Mitrovského a Jana Nepomuka Hausperského

[81]) O společnosti pojednává literatura: Ch. d'Elvert, Schriften V, str. 122–123, V. Nešpor, Dějiny Olomouce, Brno 1936, str. 210–211, K. Vlček, Podíl učených zemědělských společností na vývoji zemědělské ekonomiky, ČDV 26/1939, str. 174–176, a Š. Zmrzlíková-Brettschneiderová, Olomoucké novinářství do roku 1848, disertační práce.

[82]) Š. Zmrzlíková-Brettschneiderová, c. d.

[83]) Uloženo v UK Olomouc, sgn. 14180.

se vzdal své funkce také dosavadní sekretář společnosti Leopold Raffay. Na jeho místo byl přijat František Klimek a byl mu vykázán plat 50 zl. z pokladny společnosti. Zároveň s Klimkem byl přijat i kancelista, a to Josef Baumgartner. V roce 1788 bylo pak obsazeno místo kancléře Ignácem Schröflem, zatímco ředitele společnost po odstoupení Mitrovského neměla až do roku 1806.

Nové personální změny se však v dalších dvaceti letech činnosti společnosti nijak výrazněji neprojevily. Činnost společnosti byla v té době stále formální. Sestávala většinou jen z písemného styku s guberniem a Vídní, který obstarával sekretář. Jedině imatrikulace v součinnosti s krajskými úřady probíhala uspokojivě. Podle nařízení gubernia ze dne 4. září 1792 měly krajské úřady každoročně zasílat společnosti přehled imatrikulovaných úředníků v krajích a dohlížet na imatrikulaci těch, kteří se ještě u společnosti zapsat nedali. Poměrně dobře prováděnou imatrikulací získala společnost od roku 1775 ke dni 13. dubna 1793 částku kolem 15 000 zl.,[84]) která bohužel zůstala nevyužita. Této skutečnosti se ihned uchopila vláda a od roku 1793 přestala společnosti vyplácet podpůrný roční příspěvek 300 zl.

Společnost ročně seznamovala gubernium se svým personálním stavem. Údaje pak gubernium používalo při vydávání Moravskoslezského schematismu, který obsahoval seznam všech zemských a krajských úředníků. Vedle toho předkládala společnost začátkem každého roku guberniu uzávěrku své pokladny k schválení. Ze zpráv guberniu určených pro schematismy vidíme, jak jejích členů ubývalo, v letech 1781 až 1791 neprojevil o přijetí do společnosti nikdo zájem. Teprve v roce 1792 žádal o přijetí Jan Stolz, znojemský magistrátní rada. O tři léta později žádali o přijetí Antonín Rieder, hospodářský inspektor lichtenštejnských panství, a František Dietrich, zemský advokát. Oba žadatelé byli ochotni před přijetím vykonat u společnosti zkoušku. Byli přijati s odůvodněním, že jejich činnost v zemědělství je na Moravě dostatečně známa. Z dalších nových žadatelů byli do společnosti přijati Jan Achbauer v roce 1798, o rok později zemský účetní Antonín Reindl, v roce 1800 lichtenštejnský hospodářský rada Josef Arnold Löwenau a roku 1803 lichtenštejnský architekt Karel Rudčinský. Po další tři léta, tedy do doby reorganizace společnosti, neprojevil o přijetí již nikdo zájem.

V roce 1799 vydala společnost tištěný návod k pěstování světlice barvířské, rozeslala ho krajským úřadům, odkud byl doporučován na jednotlivá panství.[85])

Jeden z nově přijatých členů, Josef Arnold Löwenau, zaslal společnosti roku 1803 pojednání o způsobu sklizně obilí. Doporučoval v něm, aby společnost vydala v zemi naučení, že je výhodnější žít obilí kosou než srpem. Sám v tom smyslu vydal pro všechny úředníky lichtenštejnských panství na Moravě a v Rakousku roku 1793 instrukci. Dokládal, že při žetí obilí kosou se získá více slámy, vysype se méně obilí a získá se úspora na robotní nebo námezdní práci. Ke zprávě přikládá výkaz, kolik ušetřil na lichtenštejnských panstvích užitím kosy místo srpu. Převedeme-li robotní práci na peníze, získala lichtenštejnská vrchnost použitím kosy při sklizni obilí za léta 1794–1800 celkem 20 758 zl. V závěru pak pisatel doporučoval společnosti, aby vydala tištěné naučení o používání kosy a zároveň aby vypsala odměnu pro ta panství, kde nejméně po dvě léta budou kosy používat.[86]) Návrh Löwenaův však zapadl.

[84]) SA Brno, sgn. G-82, fasc. 147 (1790–1801).

[85]) Tamtéž.

[86]) Tamtéž.

Jinak bylo s jeho dalším návrhem, který se týkal zamezení nedostatku dříví. Doporučoval, aby se používalo uhlí místo dřeva, omezila se spekulace se dřevem a zlepšila lesní kultura vysazováním lepších lesních dřevin. Naučení společnost vytiskla, rozdávala v zemi a několik exemplářů také rozeslala všem hospodářským společnostem v Rakousku.[87])

Na popud gubernia pořídila Moravská hospodářská společnost soupis všech pivovarů na Moravě a ve Slezsku. Bylo zjištěno, že na Moravě je 322 pivovarů a ve Slezsku (Těšínsko, Opavsko) 129 pivovarů. Pro jejich majitele vytiskla společnost naučení o zkvalitnění výroby piva použitím nového druhu pánve a kamen. Také toto naučení jí bylo dodáno Löwenauem.[88])

Dalším naučením, které společnost svým nákladem vydala, byl návod k pěstování švestek. Podnět k této akci vyšel od zemského advokáta, člena společnosti Františka Dietricha. Celkem bylo vytištěno 4000 exemplářů, z nich jedna třetina německy pro vyšší úředníky a pro panství, dvě třetiny česky, pro sedláky. Stejně jako předchozí letáky, které společnost vydávala, byl i návod o výsadbě švestek rozeslán všem hospodářským společnostem v Rakousku.[89])

Vládní vídeňská místa nebyla spokojena s činností Moravské hospodářské společnosti, která v této době vlastně jen prováděla imatrikulaci a vydávala některá naučení. O reorganizaci společnosti se ve Vídni uvažovalo již v roce 1804. V červnu bylo společnosti dvorským dekretem doporučeno, aby se sloučila s jinou brněnskou institucí, Soukromou společností spojených přátel k zvelebení znalostí přírody a vlasti. Dojde-li ke sloučení, byla vídeňská vláda ochotna opět společnosti proplácet 300 zl. na podporu její činnosti.[90])

Počátky vzniku Soukromé společnosti spadají do osmdesátých let 18. století a souvisí se jmény brněnského lékárníka Petkeho, ředitele normální školy Mehoffera, zahradníka Jindřicha Schotta a architekta Rudčinského. Úkolem společnosti bylo prozkoumat moravskou faunu a floru. Tento nový spolek byl později rozšířen o řadu dalších členů a v prosinci roku 1794 konal první oficiální zasedání, kde byl vypracován statut a zvolen předseda. O pět let později došlo k reorganizaci spolku a posléze v roce 1806 k jeho sloučení s Moravskou hospodářskou společností.

Jednání o sloučení Hospodářské společnosti se Soukromou společností probíhalo tedy po dva roky. V té době vydala ještě Hospodářská společnost naučení o výsadbě lnu[91]) a zaslala guberniu vyjádření ke spisu anglického vědce Benjamina Bella Researches for agriculture, který byl přeložen do němčiny zemědělským teoretikem Albrechtem Thaerem pod názvem O zdražení a nedostatku obilí.

Počátkem 19. století nastal prudký vzestup cen potravin v celé Evropě v důsledku napoleonských válek. Poměry v Čechách, na Moravě a ve Slezsku ještě zhoršila katastrofální neúroda obilí v roce 1804. Obilí se zdražilo, bujela lichva a aby se zabránilo spekulaci s ním, byla stanovena jeho jednotná cena v českých zemích

[87]) Tamtéž.
[88]) Tamtéž.
[89]) SA Brno, sgn. G-82, fasc. 148 (1802–1804).
[90]) Tamtéž.
[91]) O výsadbu lnu se Česká hospodářská společnost na rozdíl od moravské starala již od prvního roku svého založení a v této činnosti pak pokračovala po dobu dalších třiceti let. Nakupovala pravidelně v Gdaňsku rižské a klajpedské lněné semeno, které rozdělovala po Čechách. (Fr. Špatný, Stručný dějepis c. k. Vlastenecko-hospodářské společnosti v Čechách, Praha 1863, str. 3, a M. Volf, Organisace a působení Vlastenecko-hospodářské společnosti, Praha 1961, str. 75.)

a bylo povoleno prodávat obilí jen na trzích. Kromě toho měla každá vrchnost a každý poddaný přiznat do osmi dnů po vyhlášení cirkuláře guberniu zásoby obilí.[92]) Za těchto okolností byl spis Benjamina Bella velmi aktuální a gubernium žádalo společnost, aby ke spisu zaujala stanovisko.

Benjamin Bell ukazoval, že Anglie má nedostatek obilí, že je závislá na dovozu. Domníval se, že k zamezení drahoty je možno zvýšit domácí produkci obilí, nikoliv však zvýšením osevních ploch, nýbrž intenzifikací rostlinné výroby, především lepším hnojením a použitím lepších kultivačních systémů, které se uplatňují v zemi prozatím jen na jedné desetině půdy.

Na žádost gubernia zaslali k Bellovu spisu vyjádření dva členové Hospodářské společnosti, Jáchym Stettenhofen v lednu 1805 a v únoru 1806 Josef Arnold Löwenau. První z nich doporučoval stanovit maximální ceny obilí, zvětšit zemědělskou půdu přeměnou nevýnosných rybníků na pole a posléze se velmi kladně stavěl k provádění abolice robot. Vrchnostem, které odmítaly abolici provádět, doporučoval, aby převedly část roboty na peněžitý plat. Poddaný pak bude moci lépe obdělávat svá pole.

Obšírnější elaborát nežli Stettenhofen zaslal k Bellovu spisu guberniu Löwenau. Sestával z devatenácti bodů. Doporučoval např. zamezit lichvu, dohlížet na ustanovení týkající se trhů, zlepšit silnice, omezit lidnatost státu, poukazoval dále na špatný vliv vrchnosti na poddané v zemědělství, na nedostatek píce pro dobytek a na nedostatek hnojiva. I když názory obou členů společnosti se mnohdy neshodovaly, připomínali oba v závěru svých elaborátů, že je povinností Hospodářské společnosti přispět ke zlepšení zemědělské výroby v zemi.[93])

Koncem roku 1806 konečně došlo po dvouletém předchozím jednání ke sloučení Hospodářské společnosti se Soukromou společností. Tato akce prováděná na nátlak vídeňských vládních kruhů sledovala zkvalitnění a rozšíření dosavadní málo uspokojivé činnosti Hospodářské společnosti. Nově ustavená instituce se proti předcházející době dvojnásobně zvětšila, čítala třiatřicet členů. Ředitelem se stal Antonín Mitrovský, který však ze zdravotních důvodů 6. ledna 1807 odstoupil a na jeho místo byl zvolen Hugo František Salm. Kancléřem se stal Michal Smetana a sekretářem Christián Karel André.

Od reorganizace v roce 1806 začala společnost vést protokol svého jednání, budovat vlastní knihovnu, objednávala řadu zahraničních časopisů a zemědělských publikací, jednotliví její řádní členové se měli starat o jednotlivá odvětví zemědělské výroby.

Na jedné z prvních schůzí konané v roce 1807 projednávala společnost pojednání svého člena Františka Dietricha, které jí bylo postoupeno k vyjádření guberniem. Pisatel navrhoval, aby společnost vydala tiskem pojednání o krmení koní bramborami místo ovsem. Společnost ve zprávě guberniu podotkla, že nápad Dietrichův není ničím novým. Hodně se koně krmí bramborami v Prusku a v Sasku, kde se tato plodina úspěšně pěstuje. Ale všichni zemědělští praktikové, kteří se tímto problémem zabývali, stejně jako profesor chemie na tereziánské rytířské akademii ve Vídni Jasniger, který o tomto problému vydal pojednání, ukazují, že brambory pro

[92]) Cirkulář byl vydán 26. června 1805.
[93]) SA Brno, G-82, fasc. 149 (1805–1808). Tento materiál rovněž použil K .Vlček, Názory na drahotu a nedostatek v 18. a 19. století, Věstník Československé akademie zemědělské 14/1938, str. 341–348.

koňskou sílu nejsou tak důležité jako oves. Z toho důvodu společnost Dietrichův návrh k vydání spisu zamítla.[94])

Koncem prosince téhož roku žádalo gubernium společnost, aby se vyjádřila k možnosti nahradit indigo potřebné k barvení sukna jiným barvivem z rostlin pěstovaných v zemi. Protože se s touž žádostí gubernium obrátilo i na jednotlivé členy společnosti, společnost vyjádření k této otázce nezaslala.[95])

František Dietrich v roce 1808 předal guberniu nový návrh, a to na výrobu pálenky ze šípků, z jalovce a planých jablek. Tento spis postoupilo gubernium rovněž společnosti, ta však oznámila, že se jedná o soukromou záležitost, která nespadá do její kompetence.[96]) Společnost rovněž zamítla další Dietrichův návod k rozpoznání pálenky ředěné vodou a doporučila mu, aby se obrátil na Českou hospodářskou společnost, kde byla právě vypsána anketa o znehodnocování potravin a kde měla být nejlepší odpověď peněžitě odměněna.[97]) V témž roce dostala společnost vyzvání gubernia, aby spolupracovala, po případě finančně pomohla nově založené Hydrotechnické české společnosti, která měla prozkoumat možnost splavnění českých řek a vypracovat návrh na spojení Dunaje s Vltavou za účelem lepšího obchodního spojení rakouských zemí se zahraničím.[98])

Z dalších záležitostí, které společnost v prvním roce po svém sloučení se Soukromou společností projednávala, byla možnost vydání populárního spisu o chovu včel. Podnět k sepsání příručky vyšel od gubernia, které zjistilo, že na Moravě a ve Slezsku došlo ve srovnání s předchozí dobou k velkému úbytku včelstev. Jednání o vydání příručky se protáhlo na dvě léta. Hospodářská společnost totiž neměla člena, který by se včelařstvím zabýval a byl schopen podobnou příručku napsat. Z toho důvodu společnost navrhla guberniu vydat spis o včelařství od hostivařského faráře P. J. Janische, který vyšel v Čechách již roku 1777 pod názvem Theorie der Bienenzucht a v českém překladu s titulem Podstatné učení a zpráva o chovu včel. Gubernium s návrhem společnosti souhlasilo. Jmenovaný spis byl pak roku 1810 na náklad společnosti vytištěn a příštího roku jej krajské úřady rozdělovaly na jednotlivá panství. Zároveň se společnosti podařilo přimět gubernium, aby vyplácelo nejlepším včelařům z domestikálního fondu roční peněžité prémie ve výši 40 zl., 30 zl. a 20 zl.[99])

Na podnět dvorského dekretu ze dne 10. prosince 1807 projednávala Hospodářská společnost možnost vydání populární zemědělské příručky pro poddaný lid. František Dietrich navrhoval, aby příručku zpracoval Jan Achbauer za podpory

[94]) SA Brno, G-82, fasc. 149 (1805–1808).

[95]) Geschichte der k. k. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde von den Jahren 1807 bis Schluss 1817, str. 23.

[96]) SA Brno, G-82, fasc. 149 (1805–1808).

[97]) Geschichte der k. k. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde von den Jahren 1807 bis Schluss 1817, str. 38.

[98]) SA Brno, G-82, fasc. 149 (1805–1808).

[99]) Geschichte der k. k. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde von den Jahren 1807 bis Schluss 1817, str. 38. Česká hospodářská společnost věnovala včelařství pozornost daleko dříve, než obdobná instituce moravská. Podala v roce 1775 návrh na založení včelařské školy v Čechách. Ta byla založena o tři léta později v Novém Kníně. Vyučoval na ní Josef Hollmann, ale neosvědčil se. Byl nahrazen kutnohorským měšťanem Janem Procházkou (V. Černý, Z dějin včelařské školy v Čechách [1776–1781], Český včelař 61/1927, str. 186 až 189). Společnost také organisovala soupis úlů v zemi v roce 1788 a 1790 a v těchto letech začala udělovat nejlepším včelařům odměny (M. Volf, Organisace a působení Vlastenecko-hospodářské společnosti, Praha 1961, str. 66).

dalších devatenácti členů společnosti. Obsahem se měla příručka podobat Thaerově encyklopedii o zemědělství. Na rozdíl od ní, šestisvazkové, měla mít pouze dva svazky.[100])

Vedoucí představitelé instituce však nesdíleli stanovisko dvora a Dietrichovo. Poukazovali na to, že u sedláka je možno vzbudit zájem o pokrokovější zemědělské metody prostřednictvím vrchnostenských úředníků, nikoliv vydáváním příruček a různých návodů. Vyšla prý již celá řada spisů, jejich dosah však byl minimální. Hospodářské úředníky je podle názoru společnosti možno rozdělit do dvou kategorií. Jedni se starají o svěřená hospodářství, snaží se prakticky využít nově získaných poznatků. Vydávat naučení pro ně by bylo zbytečné. Druzí pak nemají zájem získat jakékoliv nové poznatky, přemýšlet je pro ně břemenem. Pro tuto druhou skupinu úředníků by byla společnost ochotna uspořádat přednášky ze zemědělství a pak je podrobit zkoušce.[101])

Současně s návrhem na vydání zemědělské encyklopedie vyzvalo gubernium společnost, aby na svůj náklad vytiskla leták o pěstování jetele, aby se sedlák poučil, pěstoval jetel, získal dostatek píce a zlepšil chov dobytka. Stejně jako k vydání encyklopedie stavělo se vedení společnosti negativně i k vydání letáku.

Společnost ukazovala, že vydání letáku vládou o výsadbě jetele z roku 1771 se minulo účinkem, stejně jako obdobný leták z roku 1778. V zemi v době vyjití letáků nebyl totiž dostatek jetelového semene. Podle mínění společnosti by bylo lepší vypsat vysokou peněžní odměnu, tak ve výši 1000 zl., pro toho hospodářského úředníka, který by šel příkladem a radou a pomocí přesvědčil co největší počet poddaných, aby svá pole oseli jetelem. Prémie by měli dostat i ti sedláci, kteří budou mít dostatek jetele na krmení a dosáhnou pokroku v chovu hovězího dobytka.[102])

Gubernium na návrh společnosti odpovědělo 9. září 1808. Domnívalo se, že v každém případě je nutné vydat pro sedláky naučení o výsadbě jetele. I když ze sta ho použijí jen tři, bude to pokrok a přijdou další následovníci. Rovněž prémie pro jednoho úředníka ve výši 1000 zl. se zdála příliš vysoká. Bylo by lepší, kdyby

[100]) SA Brno, G-82, fasc. 149 (1805–1808).

[101]) Geschichte der k. k. Mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde von den Jahren 1807 bis Schluss 1817, str. 28. Tento názor se objevil daleko dříve v kruzích České hospodářské společnosti. Již v roce 1771 se zde začalo hovořit o zřízení stolice zemědělských věd, která by byla připojena k filosofické fakultě. Stolice měla být zřízena především pro hospodářské úředníky, neboť společnost, stejně jako o několik let později její moravská jmenovkyně, vycházela z názoru, že vzorem pro poddanská hospodářství jsou hospodářství feudálů. Ta jsou v rukou úředníků, a proto je nutno zaměřit pozornost na ně, aby šli poddaným příkladem. Prvním přednášejícím na stolici zemědělství byl Josef Ignác Buček. Pro nedostatek posluchačů byla však později stolice zrušena a zahájila činnost až v roce 1788 (V. Černý, První habilitace ze zemědělství v Praze [r. 1776]. Sborník Československé akademie zemědělské 10/1935, str. 577–585). Další osudy zemědělské stolice vypisuje rovněž V. Černý, Umístění a obsazení stolice zemědělské v Praze 1788, Československý zemědělec, příloha Zemědělské školství a výzkumnictví 6/1924, č. 2, a K dějinám sporu o zemědělství mezi universitou a technikou v Praze, Venkov 1927, č. 139.

Také na Moravě se v sedmdesátých letech objevily názory, že příčinou poddanské bídy jsou vrchnostenští úředníci. Neměly však u zdejší Hospodářské společnosti odezvu. Tak roku 1769 psal jihlavský krajský úředník František Xaver Münzer o životě poddaného lidu v jihlavském, znojemském a brněnském kraji. Poddaní chodí v zimě spát ve čtyři hodiny odpoledne a vstávají příští den ráno o osmi. Lidé žijí ve velké bídě, za svůj celý život si ani nemohou pořídit stůl. Najde se jen několik rodin, kde by se večer pracovalo. Tři čtvrtiny života poddaný prospí a je vinou vrchnostenských úředníků, že nedovedou tento lid vytrhnout z dřímoty (SA Brno, B-10, sgn. RI/168).

[102]) Geschichte der k. k. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde von den Jahren 1807 bis Schluss 1817, str. 29.

si úředníci nebo sedláci, kteří se nejvíce zaslouží o setí jetele, dostali medaile, jak je tomu v Čechách. Společnost nakonec tlaku gubernia podlehla a naučení o setí jetele vydala v roce 1810. Toto pojednání vypracoval Christian André.[103])

V březnu 1809 se jednalo na schůzi společnosti o jejím dalším personálním rozšíření. Na návrh Dietmana Trautenberga a Karla Rudčinského byli přijati za řádné členy tito zemědělští teoretici a hospodářští úředníci: guberniální sekretář Cerroni, Emanuel Bartenstein, administrátor státních statků Sedláček, hospodářský rada Friedrich, hospodářský inspektor Hitschmann, vrchní lesní Böhm, hospodářský úředník Mühlberg a zemský účetní Lang. Po prvé v dějinách společnosti byli na této schůzi přijati také dopisující členové, celkem dvanáct, převážně z řad hospodářských úředníků, a jeden čestný člen, statkář Ferdinand Geisler.[104])

O rok později zaslala Korutanská hospodářská společnost Moravské hospodářské společnosti několik přípisů a pojednání. Bylo to např. pojednání o výrobě cukru z javorové šťávy,[105]) dále pak dvousvazková práce právníka Františka Heintla o rakouském zemědělství, dále spis téhož autora o výsadbě ovocných stromů a posléze pak zpráva o náhradě robot peněžními dávkami. Tato instituce vycházela z přesvědčení, že má význam používat robot jen zámožných poddaných, kteří mají dostatek píce a dobrý tažný dobytek. Chudí poddaní, nemající dobrý dobytek a vhodné nářadí, neměli vykonávat potažní roboty. V tomto případě by prý bylo vhodnější požadovat od poddaných za roboty peněžitý plat, především za roboty potažní, zatímco pěší roboty by měli vykonávat jen v těch případech, kdyby měli dobré nářadí.[106])

Po sloučení Moravské hospodářské společnosti se Soukromou společností došlo ve srovnání s předchozí dobou v činnosti Hospodářské společnosti k určitému pokroku. Ale ani tak nebyla vládní místa s působením moravské instituce spokojena a navrhla jí, aby se sloučila s obdobnou společností slezskou.

Slezská hospodářská společnost byla založena 9. srpna 1770. Stejně jako obdobné společnosti v rakouských zemích, měla i ona sloužit k rozvoji zemědělství ve zbývajících částech Slezska, které zůstaly při české koruně po roce 1742. Bylo to knížectví těšínské, část knížectví nisského, opavského, krnovského a jedenáct větších panství.[107]) Území bylo rozděleno do dvou krajů, opavského a těšínského. V roce 1782 byla tato část Slezska připojena politicky, administrativně a soudně k Moravě a podléhala moravskému guberniu.

[103]) Tamtéž, str. 35.

[104]) SA Brno, G-82, fasc. 150 (1809–1810). Poněkud jinak nežli na Moravě vypadal poměr Hospodářské společnosti k dopisujícím členům v Čechách. Zde již v roce 1774 byla vyhlášena statuta týkající se dopisujících členů. Měli podávat do Prahy jednou ročně hlášení ze svého kraje o výsledcích zemědělského podnikání. Tyto zprávy, jak se ukázalo, byly pro společnost velmi důležité. Sloužily za základ různých posudků a dobrozdání, zasílaných guberniu nebo do Vídně. (M. Volf, Organisace a působení Vlastenecko-hospodářské společnosti, Praha 1961, str. 11.) O dvě desítky let později obrátila společnost opět pozornost k dopisujícím členům. Bylo stanoveno, že jich má být 32, po dvou z každého kraje. Měli mít dobré znalosti ze zemědělství a na rozdíl od řádných členů nebyli potvrzováni guberniem. (Fr. Fuss, Geschichte der k. k. ökonomisch-patriotischen Gesellschaft im Königreich Böhmen von ihrer Entstehung bis auf das Jahr 1795, Prag 1797, str. 135.

[105]) Vyhlášení kontinentální blokády Napoleonem v roce 1808 mělo za následek nedostatek cukru, kávy, indiga a koření. Nastala poptávka po jejich náhražkách a některé společnosti, např. zmíněná korutanská, se snažily vyrábět cukr z javorové šťávy, když med zdaleka nestačil nahradit třtinový cukr. Pokusy s javorem však neměly většího úspěchu.

[106]) SA Brno, G-82, fasc. 150 (1809–1810).

[107]) K. Kadlec, Přehled ústavních dějin Moravy, str. 68–69.

Činnost Slezské hospodářské společnosti, pokud jsme informováni z literatury,[108]) byla až do roku 1811, kdy byla sloučena se svou moravskou jmenovkyní, na velmi nízkém stupni. Od roku 1787 prováděla imatrikulaci hospodářských úředníků a v prvních letech své činnosti vydala naučení o výsadbě brambor a zemědělský katechismus od Jana Bedřicha Mayera. Prvním jejím ředitelem byl Antonín Sole, kancléřem Jan Skal a sekretářem Jan Diettel. Měla zprvu 27 členů. Po spojení Slezska s Moravou její činnost upadla, ubylo členstva, takže v prvních letech 19. století měla nejvýše 10 členů. Prováděla jen imatrikulaci a rozdělovala různá naučení, která jí byla zasílána Moravskou hospodářskou společností.

Spojením obou společností, moravské a slezské, končí první, poměrně málo úspěšná perioda dějin Moravské hospodářské společnosti. Sloučením obou institucí v Moravsko-slezskou hospodářskou společnost se rozšířila dosavadní členská základna z 26 na 42 členů. Nově ustavená společnost pak v roce 1815 vydala svůj první schematismus, položila základ k vytvoření první vědecké veřejné zemědělské knihovny, v roce 1814 začala vydávat velký hospodářský kalendář v německé řeči pro vrchnostenské úředníky a malý kalendář v české a německé řeči pro selský lid. V roce 1813 položila základ k stálé výstavě zemědělského nářadí a o čtyři léta později také základ k vytvoření Františkova muzea. Uvnitř společnosti vznikaly první spolky, jako ovčácký, pomologický a meteorologický v letech 1814–1816. Posléze získala nově organizovaná společnost v roce 1818 vlastní tiskárnu. S těmito fakty z pozdějšího období instituce je nutno počítat, abychom mohli zhodnotit její činnost v letech 1770–1811.

K plnějšímu pochopení prvního období dějin Moravské hospodářské společnosti nepochybně přispěje i srovnání s činností stejnojmenné instituce české. S některými momenty v činnosti České hospodářské společnosti jsme se seznámili v předchozím textu, pokud obě instituce pracovaly na stejných úkolech, dalším věnujeme ještě pozornost v závěrečném hodnocení.

Hospodářské společnosti měly za úkol podporovat rozvoj zemědělské výroby. Vznikaly z iniciativy státu, byly poloúředním poradním orgánem zemských a celorakouských úřadů ve věcech zemědělských. Stát si vyhrazoval kontrolu nad jejich činností. Dosazoval na vedoucí místa vysoké státní úředníky a prostřednictvím zemských vlád kontroloval jejich jednání, především písemný styk. Tento požadavek státu se ještě zostřil za napoleonských válek. Zatímco stát se na jedné straně snažil působení společností podporovat, na druhé straně brzdil svou kontrolou jejich činnost. Tuto negativní skutečnost můžeme dobře pozorovat již v počátcích činnosti moravské instituce. Řada dobrých myšlenek, které vzešly z řad příslušníků společnosti, po případě z řad mimo společnost stojících hospodářských praktiků, byla vlivem zdlouhavého jednání společnosti s vládou realizována až po řadě let nebo zcela zapadla.[109])

Česká hospodářská společnost vznikla po předchozím dvouletém jednání a zajistila si roční peněžitou podporu ve výši 1200 zl. Na Moravě vypadala situace jinak. Zdejší instituce vznikla spíše překotně mechanickým napodobením českého vzoru, bez minimální finanční státní podpory. Slíbený roční příspěvek 300 zl. jí byl po prvé poukázán až v roce 1776. Za těchto okolností, i když u řady členů nechy-

[108]) Ch. d'Elvert, Schriften V, str. 121–122, a Schriften XX, str. 74–77.

[109]) Např. po dvou letech existence přestala společnost vypisovat soutěže s odměnami, které se vztahovaly k řešení některých důležitých problémů zemědělské teorie nebo praxe.

běla snaha prospět zemědělství, nebylo možno dosáhnout větších úspěchů, které by kladně působily na její další činnost. Vývoj Moravské hospodářské společnosti ovlivnila také ta skutečnost, že neměla v letech 1773–1776 ředitele. Tento úřad zůstal opět neobsazen od roku 1786 po dobu dalších dvaceti let.

Nespokojenost s činností Moravské hospodářské společnosti se ozývá také v návrhu lóže svobodných zednářů v Brně, kteří podali v roce 1789 memorandum Josefovi II., obsahující návrhy na zlepšení zemědělství v zemi. Poukazovali především na špatný stav poddanských hospodářství. Doporučovali vydávat hospodářský kalendář, zřízení profesury zemědělství na universitě a lyceích, odměňování vzorných hospodářů, pěstování pícnin a přechod ke střídavému hospodářství. Tedy celou řadu opatření, o jejichž provádění se již dávno měla starat Hospodářská společnost. Z Vídně došel zednářům návrh, aby se spojili s místní Hospodářskou společností, která se má starat o zemědělskou výrobu. Tím pokrokový návrh svobodných zednářů zanikl.[110])

Sledujeme-li a srovnáváme-li činnost České a Moravské hospodářské společnosti, zjistíme, že působení české instituce bylo daleko cílevědomější a intenzívnější, zatímco na Moravě má působení místní společnosti charakter spíše příležitostný. Moravská společnost se věnovala určitým úkolům až na vyzvání gubernia nebo vídeňských vládních kruhů, a to i v době, kdy měla dostatek finančních prostředků z imatrikulace.[111])

Někteří příslušníci České hospodářské společnosti pochopili, že působení jejich organizace může mít jen tehdy význam, naváže-li společnost spojení s venkovem. Prvním krokem k tomuto úkolu bylo jmenování po dvou členech korespondentech z každého kraje. Později se společnost pokusila navázat ještě užší kontakt s venkovem. Chtěla pořádat v každém ze šestnácti českých krajů, v jeho hlavním městě dvakrát do roka, na jaře a na podzim rolnické schůze. Žádost o povolení této akce šla přes gubernium do Vídně, kde ji však dvorská kancelář zamítla.[112])

Od roku 1792 pronikala společnost mezi poddaný lid také prostřednictvím kalendářů a o několik let později začala vydávat vědecká pojednání týkající se zemědělství v Abhandlungen zur Beförderung der Landwirtschaft. Celkem vydala česká instituce jedenáct svazků Abhandlungen. Vycházely v německém jazyce a z toho důvodu nemohly mít mezi poddaným lidem takový ohlas jako kalendáře.[113])

Moravská hospodářská společnost nepodnikla žádnou podobnou akci, která by směřovala k šíření zemědělského pokroku mezi poddaný lid. Setkáváme se u ní jedině se snahou seznamovat na svých schůzích vrchnostenské úředníky s novými zemědělskými poznatky, které by měli úředníci podle jejího názoru předávat poddaným. Ale tato akce se nesetkala s úspěchem. Publikační činnost moravské instituce byla daleko menší ve srovnání s českou společností. Za prvních 40 let činnosti vydávala jen letáky, po případě spolupracovala na vydání obsáhlejšího spisu. K vydání populární zemědělské příručky, k níž byla několikrát vybízena, nedošlo. Kladný rys v souvislosti s publikační činností můžeme spatřovat v tom, že vydávaná naučení

[110]) V. Černý, Návrh lože svobodných zednářů v Brně na zlepšení moravského zemědělství (r. 1789), ČDV 13/1926, str. 341–343.

[111]) V roce 1801 měla na hotovosti 21.568 zl. (SA Brno, fasc. 147 [1790–1801]).

[112]) Podrobněji popsal celou akci V. Černý, První pokus o rolnické schůze zmařený reakční vládou a šlechtou, ČDV 13/1926, str. 49–57.

[113]) Ještě kladnější postoj k šíření zemědělského pokroku mezi poddaný lid zaujala dolnorakouská společnost, která vydávala hospodářské kalendáře od roku 1770 (SA Brno, G-82, fasc. 146 [1774–1789]).

rozesílala také do Slezska, kde tamější společnost již zcela pozbyla svého významu.

Hospodářské společnosti se hlavně věnovaly šíření pokroku ve větší či menší míře, který se týkal zemědělské výroby a techniky. Otázkám sociálním (např. abolice) se obě společnosti úzkostlivě vyhýbaly. I když řada lidí abolici v obou zemích doporučovala, nemohla výrazněji vystoupit proti feudálům, na nichž byla existenčně závislá. Většina feudálů totiž nepochopila, že by se mohla vzdát starých vykořisťovatelských metod.[114])

Závěrem možno říci, že působení Moravské hospodářské společnosti se převážně dotýkalo hospodaření feudálů, zatímco poddaný lid byl v první periodě její existence mimo okruh jejího zájmu. Najdeme v této době řadu feudálních statků, kde zemědělská výroba ve srovnání s předchozí dobou značně pokročila. Vrchnost přecházela k střídavému hospodářství, sela jetel, rušila pastviny, pěstovala brambory, reluovala poddaným roboty a přecházela k využití námezdní práce, prováděla melioraci půdy, využívala ustájení dobytka atd.[115]) Někteří z majitelů těchto statků náleželi dokonce ke členům společnosti, popřípadě stáli v jejím vedení. Bohužel však znali jen svůj prospěch a nedali své vědomosti, i když připustíme, že často před nimi stála řada překážek, do služeb společnosti, která se měla starat o rozvoj zemědělské výroby, především na půdě převážné většiny obyvatel země, poddaného lidu.

[114]) J. Beran, O poměru mezi Učenou společností a Hospodářskou společností před rokem 1778, SH 9/1962, str. 276.

[115]) Z těchto statků je zapotřebí jmenovat: Černá Hora, Ždánice, Lednice, Mikulov, Břeclav, Oslavany, Rájec nad Svitavou, Nové Město, Blansko, Pozořice, Horní Rožínka, Pernštejn (SA Brno, G-82, fasc. 146 [1774–1789]). Je to zpráva brněnského krajského úřadu o panstvích v brněnském kraji, na nichž bylo dosaženo výrazných úspěchů v zemědělské výrobě. Další panství pak uvádí Chr. d'Elvert, Schriften XX, str. 70–72.

Jaroslav Dřímal

SOCIÁLNÍ BOJE V MORAVSKÝCH KRÁLOVSKÝCH MĚSTECH VE 20. LETECH 16. STOLETÍ

Od druhé polovice 15. věku se ke královským městům na Moravě počítaly Brno, Olomouc, Znojmo, Jihlava, Uherské Hradiště a Uničov. Všechny byly obehnány mocnými hradbami a za česko-uherských válek v l. 1468 až 1478 mezi Jiřím z Poděbrad a Vladislavem Jagellovcem na jedné a uherským Matyášem Korvínem na druhé straně měly velký strategický význam, neboť poskytovaly důležité opěrné body válčícím stranám. Proto Jiří z Poděbrad a po jeho smrti r. 1471 Vladislav Jagellovec si velmi cenili výhody plynoucí z opevnění Uherského Hradiště a Uničova, které zůstaly věrny kališnickému králi i jeho nástupci, a uherský vladař Matyáš štědře rozdával různé výhody Olomouci, Brnu, Jihlavě a Znojmu, jež se přidaly v rozhořčeném zápase na jeho stranu.

Ale města utrpěla za válek velké škody a byla hospodářsky i politicky velmi oslabena, kdežto páni a bohatí rytíři se zmocnili rozsáhlého pozemkového majetku a vyšli z desítiletého těžkého boje hospodářsky i politicky posíleni.

Jakmile byl 7. prosince r. 1478 ujednán v Olomouci mír, kterým byly přiznány Vladislavovi Čechy a Matyášovi Morava, Slezsko a Lužice, ukázala se hned převaha panstva a nastal dlouholetý zápas o hospodářské a politické výsady a postavení moravských zeměpanských měst. Města neměla v tom boji žádného spojence a byla odkázána jenom na své vlastní síly. Páni naproti tomu získali vydatnou podporu v rytířském stavu a v prelátech, kteří se postavili proti městům.

Města se musila 21. října r. 1486 dohodnout s pány a rytíři o kupování zemských statků od měšťanů a domů v městech od šlechty, o příslušnosti zmíněných statků a domů k zemským a městským soudům a o odchodu poddaných z poddanských měst a městeček do měst královských. Smlouva byla pro města nevýhodná, nebyla dodržována a když r. 1490 po smrti Matyáše Korvína byly Morava, Lužice a Slezsko opět spojeny s Čechami, vyložil Vladislav Jagellovec 17. prosince r. 1493 její některá ustanovení o příslušnosti sporů k zemským a městským soudům, která bývala nejčastějším předmětem nesvárů.[1])

Dohoda z r. 1486 a její výklad z r. 1493 sloužily zájmům feudálů a nečetné vrstvě bohatého patriciátu. Nepřihlížely však k potřebám střední vrstvy řemeslníků a živnostníků a k městské chudině, které tvořily ohromnou většinu obyvatelstva královských měst a byly především interesovány na dobrém chodu výroby, na odbytu zhotoveného zboží a na laciném nákupu surovin a životních potřeb.

Královská města se pokusila několikrát jednat o těchto otázkách, ale neměla úspěchu. Feudálové nepřipustili ve výrobě, v obchodu a v nákupu surovin a životních potřeb téměř žádné omezení možností, které měli, a rozvíjeli je na velkou škodu zeměpanských městských obcí.

V poddanských městech a městečkách se rozmnožoval počet řemeslníků, někdy bývali usazováni i v blízkosti hradeb svobodných měst, a rozšiřovaly se staré a zaváděly nové týdenní i výroční trhy. Hospodářské výsady královských měst byly porušovány, jejich obchodníci zatěžováni vyššími i novými cly a mýty, na velkostatcích se vařilo pivo, byly zvětšovány poplatky z majetku měšťanů před hradbami a všude bujelo šenkování piva a vína v blízkém okolí měst. Vyšší stavy činily též pokusy o nálev piva a vína uvnitř městských zdí, zasahovaly rušivě do nákupu surovin a potravin produkovaných na jejich velkostatcích, dovážely pro svou potřebu do měst volně potraviny a množství lupičů a zemských škůdců olupovalo měšťany královských měst, když dopravovali své zboží na přespolní trhy.[2])

Naznačený vývoj působil na královská města moravská velmi nepříznivě. Brzdil jejich vývoj, zvyšoval sociální napětí uvnitř měst a vedl k stálému boji s vyššími stavy, který se někdy zmírňoval a jindy vzplanul novou silou, ale až do dvacátých let 16. stol., o která nám běží, nikdy neustal.

Ve dvacátých letech 16. věku mocně zvířily v královských městech hladinu veřejného života prudké sociální boje, které byly důležitým vyvrcholením jednoho úseku hospodářského a politického vývoje zeměpanských městských obcí na Moravě, ale nebyly dosud v literatuře zpracovány tak, jak zasluhují. Výjimku tvoří jenom sociální zápasy v Brně, kterými jsem se zabýval hned v prvním svazku tohoto sborníku.[3])

Proto na tomto místě nebude opakováno to, co bylo o brněnském vývoji již jinde vyloženo, a budou věnovány samostatné kapitoly sociální diferenciaci královských měst a jejich velikosti, důležitým pro pochopení vývoje, a pak sociálním bojům v Olomouci, Znojmě a Jihlavě. Bude v nich však bedlivě přihlíženo k výsledkům studia o poměrech v Brně a v závěrečném hodnocení se tyto výsledky tak promítnou do poznatků získaných rozborem sociálních bojů olomouckých, znojemských a jihlavských, že tento článek naváže přímo na mou zmíněnou starší studii, bude jejím přímým pokračováním a objasní na širším podkladě jednu důležitou stránku brněnských dějin, nerozlučně sepjatou s vývojem všech moravských královských měst.

1. Sociální diferenciace a velikost moravských královských měst

Nejlepší poučení o sociální diferenciaci a velikosti měst poskytují hlavní knihy berní a berní rejstříky. Hlavní kniha berní je soupis majetku měšťanů, z něhož se počítalo, kolik má poplatník zaplatit na městskou sbírku, vybíranou dvakrát do

[1]) *F. Čáda,* Zemské zřízení moravské z r. 1535 (Praha 1937), str. 161–168 a 168–184. Tamtéž jsou i kritické poznámky ke smlouvám a citace starší literatury.

[2]) Z hlediska velkostatku se naznačeným vývojem zabývá *F. Matějek,* Feudální velkostatek a poddaný na Moravě (Praha 1959), str. 59–74 a 165–183. Tamtéž je citována i starší literatura. Jak výše naznačený vývoj působil na moravská královská města, nebylo dosud vylíčeno.

[3]) *J. Dřímal,* Sociální boje v Brně ve 20. letech 16. stol. Brno v minulosti a dnes I (1959), str. 221–286. Někdy se v literatuře pro takové spory v městech, jaké jsou líčeny v tomto článku, užívá pojmenování třídní boje. Poněvadž se tyto boje odehrávaly mezi městskou chudinou, střední vrstvou a patriciátem, které lze považovat za vrstvy a ne za třídy, je pojmenování sociální boje správnější.

roka, nejčastěji na sv. Jiří (23. dubna) a na sv. Michala (29. září). Berní rejstřík je pak výčet toho, co poplatníci v tom či onom termínu na městskou sbírku skutečně zaplatili.

Hlavní knihy a rejstříky berní nezachycují všechny obyvatele města. Všímají si jenom těch, kteří platili na městskou sbírku. Nevěnují pozornost těm, kteří byli tak chudí, že nebyli zdaněni, nezaznamenávají příslušníky rodin poplatníků, šlechtu, duchovenstvo a osoby nepatřící k městu. Proto údaje berního materiálu nejsou úplné, ale i tak mají pro řešení daného problému velký význam.

Největší zeměpanské město Olomouc má nejstarší berní rejstřík až z r. 1527.[4]) Tento rejstřík se poněkud vymyká z definice hlavních berních knih a berních rejstříků, která byla podána. Je totiž zařízen tak, že jsou v něm zapsány všechny domy ve vnitřním městě i v předměstích a u každého je vyznačeno, kolik jeho majitel přispíval celoročně na městskou sbírku, která se vybírala ve dvou splátkách, první 23. dubna a druhé 29. září.

Není v něm tedy soupis majetku, ale neobsahuje ani údaje, kolik poplatníci zaplatili na sbírku k nějakému datu, nýbrž je v něm zachyceno, kolik mají majitelé olomouckých domů a nemovitostí k těm domům patřících dávat celoročně na městskou sbírku. Podle tohoto rejstříku se zjistí sociální diferenciace poplatníků s domy. Nedovíme se však nic o poplatnících bez domů, neboť těch si rejstřík nevšímá.

O nich informuje teprve rejstřík zvláštní berně vybírané na opevnění města a na hotovost proti Turkům 13. července r. 1532, v němž je poznamenáno, kolik zaplatili na zmíněnou berni všichni olomoučtí poplatníci, ať měli domy nebo ne.[5]) Ale berně vybíraná k 13. červenci r. 1532 byla mnohem nižší než pravidelná městská sbírka, a proto údaje z ní získané nejsou tak poučné a názorné jako poznatky opřené o rozbor rejstříku z r. 1527 a nedaly by se srovnávat s čísly získanými u jiných měst z rejstříků o městských sbírkách. Z těch důvodů je v tabulce na str. 117 sestaven přehled olomouckých poplatníků s domy a částek placených na městskou sbírku r. 1527 a při hodnocení získaných údajů bude pak přihlédnuto k poplatníkům bez domů podle rejstříku z r. 1532.

Z tabulky na str. 117 plyne, že r. 1527 bylo v Olomouci uvnitř hradeb 665 poplatníků s domy, kteří dávali ročně na městskou sbírku 1631 hř. 7 gr., a že před hradbami bydlilo 431 poplatníků s vlastním domem zdaněných 334 hř. 56 gr. Celkem bylo v Olomouci 1096 domů podrobených městské sbírce a jejich majitelé platili ročně 1965 hř. 63 gr.

Nejméně zdaněný poplatník dával ročně 7 gr., šest měšťanů s největším berním zatížením platilo po 16 hřivnách, tj. 146krát více než byl nejmenší příspěvek na městskou sbírku. Výše městské sbírky se určovala podle majetku, a proto šest nejbohatších olomouckých měšťanů s domy mělo majetek odhadnutý pro berní účely 146krát výše než nejchudší majitel domu v Olomouci. Byl tedy mezi nejchudším a nejbohatším olomouckým poplatníkem ohromný majetkový rozdíl a jejich jmění

[4]) Státní archiv v Brně, Sbírka rukopisů ZA, č. 248. Slovníček archivní terminologie (Praha 1954), str. 22 užívá pro hlavní berní knihy a pro berní rejstříky i pro městskou sbírku poněkud jiných názvů, než jakých je užito v tomto článku. Domnívám se, že pro poměry v moravských městech jsou pojmenování zvolená v této studii případnější.

[5]) Městský archiv v Olomouci, rkp. č. 537. Další berní rejstřík olomoucký je až z r. 1543. Viz *V. Nešpor*, Městské knihy archivu olomouckého (Olomouc 1927), str. 9–10. O městské sbírce v Olomouci r. 1527 se zmiňuje *J. Dřímal*, Městská berně královských měst moravských od polovice 15. století do r. 1526, Brno v minulosti a dnes 4/1962, str. 95 a 122–123.

Poplatníci s domy v Olomouci a celoroční částky placené na městskou sbírku r. 1527

Výše sbírky v hřivnách	Vnitřní město		Předměstí		Olomouc celkem	
	Počet poplat.	Zaplacená berně v hřivnách	Počet poplat.	Zaplacená berně v hřivnách	Počet poplat.	Zaplacená berně v hřivnách
7 gr.	1	7 gr.			1	7 gr.
1/2 čtvrtiny			28	3 1/2	28	3 1/2
1/4	19	4 3/4	101	25 1/4	120	30
1 1/2 čtvrtiny			3	1 1/8	3	1 1/8
1/2	129	64 1/2	137	68 1/2	266	133
2 1/2 čvrtiny			2	1 1/4	2	1 1/4
3/4	11	3 3/4	27	20 1/4	38	24
1	177	177	78	78	255	255
5/4	7	8 3/4	14	17 2/4	21	26 1/4
1 1/2	40	60	13	19 1/2	53	79 1/2
2	103	206	7	14	110	220
2 1/2	10	25	7	17 1/2	17	42 1/2
3	57	171	1	3	58	174
3 1/2	1	3 1/2	5	17 1/2	6	21
4	28	112	1	4	29	116
4 3/4	1	4 3/4			1	4 3/4
5	5	25	2	10	7	35
5 1/2			2	11	2	11
6	6	36			6	36
6 1/2	1	6 1/2			1	6 1/2
7	4	28	1	7	5	35
8	4	32	2	16	6	48
10	46	460			46	460
10 1/2	3	31 1/2			3	31 1/2
12	4	48			4	48
13	1	13			1	13
14	1	14			1	14
16	6	96			6	96
Celkem	665	1631 hř. 7 gr.	431	334 hř. 56 gr.	1096	1965 hř. 63 gr.

lze považovat za dva krajní mezníky, mezi kterými se pohybovala výše majetku ostatních olomouckých měšťanů.

Jejich různě veliký příspěvek na městskou berni v tabulce zachycený dosvědčuje, že měli různě veliký majetek. K zajímavým výsledkům pak přijdeme, když sečteme počet a příspěvek na sbírku měšťanů zdaněných méně než 1 hřivnou, měšťanů zatížených od 1 do 4 hřiven a měšťanů zpoplatněných od $4^3/_4$ do 16 hřiven.

Od 7 grošů do $^3/_4$ hřivny bylo totiž ve vnitřním městě zdaněno 160 poplatníků s domy, kteří platili 72 hřiven 7 gr., v předměstí jich bylo 298 a dávali 119 hř. 56 gr. a v celém městě jich tedy napočítáme 458 s příspěvkem na sbírku 192 hř. 63 gr. Jednu až čtyři hřivny odváděli uvnitř městských zdí 423 měšťané, od nichž vybírali 763 hř. 16 gr., před hradbami 126 obyvatel skládalo 171 hřiven a v celém městě tudíž 549 poplatníků bylo zatíženo 934 hř. 16 gr. A konečně od $4^3/_4$ do 16 hřiven bylo zdaněno ve vnitřním městě 82 lidí, kteří odváděli 794 hř. 48 gr., před městskými branami 7 usedlíků platilo 44 hřiven a v Olomouci tedy 89 největších boháčů participovalo na městské sbírce 838 hř. 48 gr.

Uvedená čísla dostatečně dosvědčují, že olomoučtí majitelé domů byli majetkově velmi rozrůzněni, neboť 89 nejbohatších měšťanů mělo mnohem více jmění než 458 poplatníků zdaněných od 7 grošů do $^3/_4$ hřivny a téměř tolik majetku, jakým bylo obdařeno 549 olomouckých domácích pánů, kterým ukládali roční příspěvek na sbírku od jedné do čtyř hřiven. A k tomu ještě třeba podotknout, že bylo počítáno jenom s poplatníky, kteří měli domy. Poplatníci bez domů nejsou do těchto čísel pojati, neboť těch si rejstřík z r. 1527 nevšímá.

Zato však věnuje poplatníkům bez domů pozornost berní rejstřík o berni vybírané k 13. červenci r. 1532 na opevnění města a na hotovost proti Turkům, o němž byla již řeč. Tehdy se dávalo 8 bílých grošů z hřivny placené na obvyklou městskou sbírku. Bílý groš byla početní jednotka, rovnal se $^7/_9$ širokého čili pražského grošę, 64 pražských grošů byla pak jedna hřivna,[6]) a přehled poplatníků i vybrané berně ukazuje tabulka připojená na str. 119.

R. 1532 zaplatilo tedy ve vnitřním městě 99 poplatníků bez domů 9 hř. 1 gr. pr. 1 gr. bíl., v předměstích 30 zdaněných bez vlastního obydlí dalo 2 hř. 29 gr. pr. 1 gr. bíl., a tudíž v celé Olomouci 129 obyvatel bez domů složilo 11 hř. 30 gr. pr. 2 gr. b. Berní rejstříky z r. 1527 a 1532 jsou od sebe časově jenom nepatrně vzdálené a počet poplatníků s domy je v prvním z nich vypočítán na 1096 a v druhém na 1082 osob. Liší se tedy od sebe jenom nepatrně, a proto lze plným právem předpokládat, že v l. 1527 a 1532 byl i malý rozdíl mezi počtem zdaněných obyvatel bez domů. Z toho plyne, že r. 1527 bylo v Olomouci kolem 129 poplatníků bez vlastního obydlí a že je můžeme připočítat k měšťanům, kteří měli domy, abychom dostali celkový počet těch, kteří platili městskou sbírku. Tak přijdeme k závěru, že r. 1527 bylo v Olomouci kolem 1225 poplatníků, z toho 1096 s domy a 129 bez domů.

R. 1532 zaplatili na berni poplatníci s domy 241 hř. 23 gr. pr. 4 gr. bílé, lidé bez vlastního obydlí 11 hř. 30 gr. pr. 2 gr. bílé a celkem bylo na daň odvedeno

---

[6]) Viz *J. Pošvář*, Vývoj měny v zemích českých, Sborník Matice moravské 78 (1959), str. 219. Čísla, která jsem v níže připojených tabulkách z rejstříku z r. 1527 a 1532 vypočítal, jsou poněkud jiná, než jaká udávají *V. Nešpor*, Dějiny Olomouce (Olomouc 1936), str. 112, a *J. Kax*, Geschichte der königlichen Hauptstadt Olmütz (Liberec a Olomouc 1937), str. 124. Domnívám se, že čísla v mých tabulkách jsou správnější.

Počet poplatníků a berně zaplacená v Olomouci r. 1532

Části města	Poplatníci s domy		Poplatníci bez domů		Poplatníci celkem	
	Počet poplatníků	Vybraná berně	Počet poplatníků	Vybraná berně	Počet poplatníků	Vybraná berně
Vnitřní město	608	15. 245 gr. bíl. tj. 185 hř. 17 gr. pr. 2 gr. b.	99	742 gr. bíl. tj. 9 hř. 1 gr. pr. 1 gr. b.	707	15.987 gr. bíl. tj. 194 hř. 18 gr. pr. 3 gr. b.
Předměstí	474	4.616 gr. bíl. tj. 56 hř. 6 gr. pr. 2 gr. b.	30	202 gr. bíl. tj. 2 hř. 29 gr. pr. 1 gr. b.	504	4.818 gr. bíl. tj. 58 hř. 35 gr. pr. 3 gr. b.
Olomouc celkem	1082	19.861 gr. bíl. tj. 241 hř. 23 gr. pr. 4 gr. b.	129	944 gr. bíl. tj. 11 hř. 30 gr. pr. 2 gr. b.	1211	20.805 gr. bíl. tj. 252 hř. 53 gr. pr. 6 gr. b.

252 hř. 53 gr. 6 gr. bílých. Přispěli tedy obyvatelé bez domů na berni asi jednou dvaadvacetinou toho, co dali měšťané s vlastním domem.

Berně r. 1532 byla vyměřena tak, že se platilo 8 bílých grošů z hřivny odváděné na pravidelnou městskou sbírku, a byla tedy počítána z obvyklé sbírky. Z toho plyne, že poplatníci s domy a bez nich přispívali na městskou sbírku ve stejném poměru jako na mimořádnou berni r. 1532, čili že obyvatelé bez vlastního obydlí dávali na sbírku asi jednu dvaadvacetinu. Víme, že r. 1527 byli olomoučtí domácí páni zdaněni 1965 hř. 63 gr., dvaadvacetina z toho je asi 89 hř. 20 gr. a lze se tedy důvodně domnívat, že plná městská sbírka v Olomouci vynášela ročně od poplatníků s domy i bez nich kolem 2055 hř. 19 gr.

Ze 129 poplatníků bez domů zaplatil jeden 10 a jeden 16 gr. bílých a 127 jich složilo 8 gr. bílých nebo méně. Poněvadž na berni se r. 1532 dávalo 8 gr. bílých z hřivny placené na městskou sbírku, bývalo ze 129 zmíněných poplatníků zdaněno 127 lidí při obvyklých sbírkách méně než jednou hřivnou a patří ke skupině nejméně zdaněných osob, o kterých byla řeč při rozboru údajů rejstříku z r. 1527. Dva zbývající obyvatelé, kteří platili 10 a 16 gr. bílých, přispívali na sbírku tak malou částkou a tvoří mezi všemi poplatníky tak nepatrnou skupinku, že je kvůli zjednodušení a úplnosti můžeme také připočíst k počtu a k platbám nejméně zdaněných měšťanů s vlastním obydlím, aniž bychom touto bezvýznamnou nepřesností porušili správnost konečného obrazu.

Po těchto úvahách se vrátíme ještě jednou k rozboru tří různě zdaněných skupin poplatníků s domy z r. 1527, o kterých byla již řeč, a připočteme k jejich počtu a platbám údaje získané rozborem rejstříku z r. 1532. Tak přijdeme k závěru, že v Olomouci bylo r. 1527 asi 1225 poplatníků s domy i bez nich, kteří ročně odváděli kolem 2065 hř. 12 gr. na městskou sbírku. Z nich 587 poplatníků bylo zdaněno od 7 gr. do necelé hřivny a dávalo na sbírku 282 hř. 19 gr., 549 měšťanů odvádělo od jedné do 4 hřiven a skládalo na sbírku 934 hř. 16 gr. a 89 osob platilo od $4^3/_4$ hřivny do 16 hřiven a participovaly na městské sbírce 838 hř. 48 gr.

To tak průkazně dosvědčuje velikou majetkovou diferenciaci olomouckých poplatníků, že není třeba dalších slov. A sociální rozdíly mezi Olomoučany vystoupí ještě ostřeji, když se uváží, že jsme dosud věnovali pozornost těm obyvatelům, kteří měli aspoň tolik, že platili na městskou sbírku a proto byli zaznamenáni v berních rejstřících.

Městská chudina, která byla tak nemajetná, že nic na sbírku nedávala, není v berních rejstřících zapsána. Proto nic nevíme o učednících, tovaryších, pacholcích, děvečkách, služebnících, nekvalifikovaném dělnictvu a jiných nejchudších olomouckých obyvatelích, kterých si berní rejstříky nevšímají. Ti neměli pravidelně žádné zdanitelné jmění a byli na tom sociálně ještě hůře než chudí poplatníci. Lze tedy plným právem prohlásit, že r. 1527 byli obyvatelé Olomouce velmi sociálně rozrůzněni, že byli mezi nimi úplně chudí i značně zámožní, že chudých byla většina, že 89 nejbohatších měšťanů vlastnilo téměř 40,77 % všeho jmění v městě a že za takových okolností se při řešení hospodářských otázek nutně střetávaly protichůdné zájmy a názory.

Při zjišťování, kolik žilo ve středověkém městě obyvatel, se obyčejně pokládá počet poplatníků za počet domácností a na jednu domácnost se počítá průměrně 4,68 osoby. Někdy bývá též doporučováno předpokládat, že na domácnost připadalo 5,41 osoby. Domnívám se, že nižší redukční faktor je přiměřenější, a proto 1225 olomouckých poplatníků násobím 4,68 a odhaduji, že r. 1527 bylo v Olomouci asi 5733 obyvatel.

Je třeba připomenout, že uvedené číslo je jenom pravděpodobný odhad, nikoliv přesný údaj. K němu by bylo třeba připočítat osoby v domech duchovenstva, šlechty a jinde, které nepodléhaly zdanění, a proto konečný stav olomouckých obyvatelů bude o něco vyšší, asi kolem 6000 lidí.[7])

Po Olomouci druhé největší královské město na Moravě bylo Brno. To má několik zachovaných hlavních knih berních a berních rejstříků, které dovolují zachytit stav města na konci českouherských válek r. 1477 a srovnat ho s poměry r. 1509.[8])

R. 1477 bylo v Brně 857 domů, z toho 538 uvnitř hradeb a 319 v předměstích. R. 1509 mělo Brno 865 domů, a to 507 ve vnitřním městě a 358 v předměstích. Klesl tedy v l. 1477 až 1509 počet domů ve vnitřním městě o 31 a v předměstích se zvýšil o 39.

R. 1477 bylo v Brně celkem 990 poplatníků, z toho 661 ve vnitřním městě a 329 v předměstích. R. 1509 se počítalo jenom 910 osob platících na městskou sbírku, z nichž bydlilo uvnitř hradeb 567 a před hradbami 343. Klesl tedy jejich počet o 94 uvnitř městských zdí, kde bývala kdysi možnost nejlepší obživy, a stoupl o 14 v předměstích, kde bydlili chudší lidé. Byl tudíž zápas o získávání prostředků k obživě stále těžší a vytlačoval mnoho lidí ze středu města na periférii.

R. 1477 přiznalo 990 poplatníků za 47 854 a $^1/_2$ hřivny majetku podrobeného městské sbírce, r. 1509 vykázalo 910 Brňanů 50 428 a $^1/_2$ hřivny jmění, tj. o 2574 hřiven více. Na první pohled by se zdálo, že brněnští obyvatelé za míru bohatli.

Jiný obraz však dostaneme, když přihlédneme, jak byl přiznaný majetek rozdělen mezi tři vrstvy, na které se pravidelně dělí obyvatelstvo našich měst: městskou chudinu, řemeslníky a živnostníky a patriciát. S přihlédnutím k brněnským poměrům počítám k chudině lidi, kteří neměli výrobní prostředky a pracovali námezdně, k řemeslníkům a živnostníkům měšťany, kteří měli výrobní prostředky, provozovali samostatně řemeslo či živnost nebo žili z renty a vlastnili majetek do 150 hřiven, a k patriciátu zámožné Brňany, kteří měli výrobní prostředky, provozovali samostatně řemeslo nebo živnost nebo žili z renty a měli jmění od 151 do 894 hřiven. Počet chudiny, střední vrstvy a patriciátu a jejich majetek ukazuje připojená tabulka.

Chudina, řemeslníci a živnostníci a patriciát v Brně r. 1477 a 1509

Rok	Chudina		Řemeslníci a živnostníci s majetkem do 150 hřiven		Patriciát s majetkem od 151 do 894 hřiven		Brno celkem	
	Počet	Majetek	Počet	Majetek	Počet	Majetek	Počet	Majetek
1477	236	379 1/2 hř.	685	27.845 1/2 hř.	69	19.629 1/2 hř.	990	47.854 1/2 hř.
1509	240	456 hř.	577	24.027 1/2 hř.	93	25.945 hř.	910	50.428 1/2 hř.

[7]) Literaturu a důvody pro takový způsob počítání uvádí *Dřímal*, Sociální boje, str. 286, pozn. 81 a 82. *J. Marek*, O velikosti moravských měst v minulosti, Vlastivědný sborník moravský 15 (1960), str. 297, odhaduje Olomouc před polovinou 16. stol. na 6500 obyvatel. K r. 1527 jich bylo nepochybně méně, poněvadž Olomouc v druhé čtvrtině 16. věku mírně rostla.

[8]) Zachované hlavní knihy berní a berní rejstříky a podrobný rozbor jejich údajů podává *Dřímal*, Sociální boje, str. 221–228 a 268–284. Proto na tomto místě jsou jenom opakovány hlavní závěry potřebné pro posouzení vývoje moravských měst.

Počet poplatníků se od r. 1477 do r. 1509 snížil o 80 osob, řady městské chudiny se zvýšily o 4 lidi, řemeslníci a živnostníci ztratili 108 svých příslušníků a patriciát se rozmnožil o 24 měšťany. Majetek chudiny se nepatrně zvýšil, majetek živnostníků a řemeslníků však klesl o 3966 a 1/2 hřivny a jmění patriciátu vzrostlo o 6315 a 1/2 hřivny.

To ukazuje, že v l. 1477 až 1509 byla nejvíce postižena střední vrstva řemeslníků a živnostníků, kteří nemohli udržet své hospodářské postavení a mizeli. Městská chudina při úbytku poplatníků byla zapsána v berním materiálu r. 1477 a r. 1509 asi ve stejném počtu a nejbohatších měšťanů přibylo. Z toho plyne, že střední vrstva byla nejvíce postižena a že rostly na jedné straně řady chudiny a na druhé straně se zvyšoval počet nejzámožnějších příslušníků patriciátu. Je přirozené, že takový vývoj zvyšoval sociální napětí v Brně a byl živnou půdou bojů o hospodářské požadavky, které jedni prosazovali a druzí zamítali.

Situaci ještě zhoršoval stálý růst berního zatížení, aby město mohlo dostát svým finančním povinnostem. Od r. 1471 do r. 1509 byly v Brně zavedeny nové nebo zvýšeny staré daně z prodeje železa, nalévání medoviny, krájení obyčejných, polských, slezských a kvalitních suken, dovozu vína do města od nově přijatých měšťanů, stodol u vinohradů, zápisů vinic do hlavní berní knihy, masných krámů a domů na Pekařské ulici a Švábce (dnešní třída Obránců míru od čís. 12 do čís. 63). To ovšem nesli poplatníci velmi těžce a sociální napětí v městě se tím nemálo zvyšovalo.[9])

R. 1477 bylo v Brně kolem 4965 obyvatel, do r. 1509 se jejich počet snížil na 4614 lidí, čili klesl o 351 osob. Tato čísla nejsou ovšem přesná, jsou vypočítána podobně jako u Olomouce a je třeba poněkud je zvýšit o osoby, které nelze postihnout v berním materiálu. Snad by bylo lze předpokládat, že r. 1477 bydlilo v Brně přibližně 5200 osob a r. 1509 asi 4800.[10]) To neklamně dokazuje, že Brno od českouherských válek do dvacátých let 16. stol. stagnovalo a že počet jeho obyvatel klesal.

Třetí královské město na Moravě Znojmo má zachovány z údobí, které nás zajímá, rejstříky městské sbírky vybírané k sv. Jiří r. 1477, k sv. Michalu r. 1481 a k sv. Jiří r. 1527.[11]) R. 1477 a 1527 se vybírala jedna sbírka, r. 1481 dvě sbírky, tj. dvojnásobek toho, co se dávalo obvykle.

Při srovnávání s poměry v Olomouci je třeba připomenout, že olomoucký berní rejstřík r. 1527 poznamenává částky placené na městskou sbírku za celý rok, kdežto všechny rejstříky znojemské zaznamenávají jenom jednu splátku, ke které ještě téhož roku byla vybrána splátka druhá, neboť městská sbírka se dávala dvakrát do roka: na sv. Jiří (23. dubna) a na sv. Michala (29. září). Pro osvětlení poměrů ve Znojmě stačí sestavit přehled poplatníků a částek odvedených na berni r. 1477 a 1527, neboť údaje z r. 1481 se příliš neliší od výpočtů z r. 1477. Viz str. 123 nn.

Z tabulek je patrno, že r. 1477 bylo ve Znojmě poplatníků s domy 315 ve vnitř-

[9]) Podrobnosti o uvedených daních uvádí *Dřímal*, Městská berně, str. 101–102.

[10]) *J. Marek*, O velikosti moravských měst v minulosti, Vlastivědný věstník moravský 15 (1960), str. 297, soudí, že do konce 15. stol. kleslo Brno na 5000 obyvatel.

[11]) OA ve Znojmě, Město Znojmo, rkp. č. II/247/2, II/247/3 a II/248/2. Přehled částek zaplacených tehdy na berni uvádí *Dřímal*, Městská berně, str. 105–107. Údaje v citované práci se na některých místech nepatrně liší od čísel v níže připojených tabulkách. Tyto bezvýznamné odchylky nemění nic na konečných závěrech z výpočtů odvozených a byly způsobeny tím, že při revisi údajů jsem se někde u pochybných případů rozhodl pro jiný způsob počítání, než jakého jsem užil v Městské berni.

Poplatníci ve Znojmě a částky zaplacené na městskou sbírku k 23. dubnu r. 1477

Výše sbírky v groších	Vnitřní město Poplatníci s domy		Předměstí Poplatníci s domy		Podruzi bez udání bydliště		Znojmo celkem	
	Počet poplatníků	Zaplacená částka v groších	Počet poplatníků	Zaplacená částka v groších	Počet poplatníků	Zaplacená částka v groších	Počet poplatníků	Zaplacená částka v groších
0	52	0	50	0	8	0	110	0
1					3	3 1/2	3	3 1/2
2			6	12	9	18	15	30
3	4	12	7	22 1/2	7	21	18	55 1/2
4	8	32	4	16	17	68 2/2	29	117
5	5	25 1/2	4	20 1/2	2	10	11	56
6	10	61	3	18 4 p.	5	30 2/2	18	110 4 p.
7	8	56 1/2	3	21 1/2	1	7	12	85
8	13	104 1/2	4	32 2/2	2	16	19	153 1/2
9	7	63 1/2	1	9 2 p.	1	9	9	81 1/2 2 p.
10	9	90 1/2	3	30 1/2			12	121
11–15	41	537 1/2 10 p.	10	131 1/2	5	63 1/2 2 p.	56	732 1/2 12 p.
16–20	35	642 4 p.	5	88 5 p.	4	74 1/2	44	804 1/2 9 p.
21–25	24	548 6 p.	3	71	1	24 1/2	28	643 1/2 6 p.
26–30	20	565 9 p.	2	56 1/2			22	621 1/2 9 p.
31–35	8	265					8	265
36–40	16	607 7 p.	3	111 3/2			19	719 1/2 7 p.
41–45	10	423 1/2 2 p.	1	41 1/2 3 p.			11	465 5 p.
46–50	7	339 1/2 3 p.					7	339 1/2 3 p.
51–55	5	265					5	265
56–60	2	116 1/2 2 p,					2	116 1/2 2 p.
61–65	5	311 1/2 5 p.					5	311 1/2 5 p.
66–70	4	267 3 p.					4	267 3 p.
71–75	2	146	1	71			3	217
76–80	1	80			1	80	2	160
81–85	4	333 1/2 2 p.					4	333 1/2 2 p.
86–90	1	90					1	90
91–95	4	375 4 p.					4	375 4 p.
96–206	10	1317 2 p.					10	1317 2 p.
Celkem	315	7674 1/2 59 p. tj. 120 hř. 1/2 gr. 5 p.	110	755 14 p. tj. 11 hř. 52 gr. 5 p.	66	427 2 p. tj. 6 hř. 43 gr. 2 p.	491	8856 1/2 75 p. tj. 138 hř. 32 1/2 gr. 3 p.

Poplatníci ve Znojmě a částky zaplacené na městskou sbírku k 23. dubnu r. 1527

Výše sbírky v groších	Vnitřní město Poplatníci s domy		Předměstí Poplatníci s domy		Podruzi bez udání bydliště		Znojmo celkem	
	Počet poplatníků	Zaplacená částka v groších	Počet poplatníků	Zaplacená částka v groších	Počet poplat.	Zaplacená částka v groších	Počet poplat.	Zaplacená částka v groších
0	56	0	30	0	3	0	89	0
1					1	1 1/2	1	1 1/2
3			1	3	2	6	3	9
4			1	4	2	8	3	12
6			9	54	3	18	12	72
7					1	7	1	7
8					5	40	5	40
9			3	27	1	9	4	36
10	3	31 1/2 12 p.			1	10 1/2	4	42 12 p.
11—15	9	122	15	196 1/2 7 p.	13	162	37	480 1/2 7 p.
16—20	17	300	11	195 8 p.	8	138 1/2 1 p.	36	633 1/2 9 p.
21—25	21	490 4 p.	9	198	1	21	31	709 4 p.
26—30	19	548 19 p.	10	284 8 p.	2	59	31	891 27 p.
31—35	11	366 8 p.	3	102 1/2 4 p.	1	32	15	500 1/2 12 p.
36—40	21	775 13 p.	7	270 1/2 2 p.			28	1 045 1/2 15 p.
41—45	15	643 7 p.	6	251	1	43 2 p.	22	937 9 p.
46—50	9	435 6 p.	2	96	1	46	12	577 6 p.
51—55	4	208 4 p.					4	208 4 p.
56—60	11	657	1	57			12	714
61—65	13	821 9 p.	3	188	1	63	17	1072 9 p.
66—70	15	1 018 14 p.	4	276 1 p.			19	1294 15 p.
71—75	11	806	1	75			12	881
76—80	5	392 1/2 6 p.					5	392 1/2 6 p.
81—85	6	498 11 p.	2	165			8	663 11 p.
86—90	9	799 15 p.					9	799 15 p.
91—100	7	861 1/2 18 p.					7	861 1/2 18 p.
101—150	27	3 326 1/2 43 p.	1	123			28	3 449 1/2 43 p.

Pokračování tabulky

Výše sbírky v groších	Vnitřní město Poplatníci s domy		Předměstí Poplatníci s domy		Podruzi bez udání bydliště		Znojmo celkem	
	Počet poplatníků	Zaplacená částka v groších	Počet poplatníků	Zaplacená částka v groších	Počet poplat.	Zaplacená částka v úroších	Počet poplat.	Zaplacená částka v groších
151—200	8	1 345 1/2 19 p.					8	1 345 1/2 19 p.
201—250	14	3 108 23 1/2 p.					14	3 108 23 1/2 p.
251—300	4	1 044 2 1/2					4	1 044 2 1/2 p.
300—481	7	2 668 8 p.					7	2 668 8 p.
Celkem	322	21 263 1/2 242 p. tj. 332 hř. 41 1/2 gr. 8 p.	119	2565 1/2 30 p. tj. 40 hř. 8 1/2 gr. 3 p.	47	664 1/2 3 p. tj. 10 hř. 24 1/2 gr. 3 p.	488	24 493 1/2 275 p. tj. 383 hř. 11 1/2 gr. 5 p.

ním městě a 110 v předměstích a že na sbírku přispívalo 66 podruhů bez udání bydliště, čili že celkem bylo 491 obyvatel podrobeno městské sbírce. R. 1527 platilo uvnitř hradeb 322 a v předměstích 119 osob s vlastním obydlím a 47 podruhů, o kterých se nepraví, kde bydlili. Celkem bylo tehdy zapsáno do rejstříku 488 osob.

Počet poplatníků se od r. 1477 do r. 1527 nezměnil. Znojmo tedy stagnovalo a nerostlo. Počet podruhů klesl o 19 osob. To dosvědčuje, že možnost obživy v městě klesala, čili že řemesla a obchod nevynášely tolik, aby poskytly obživu početné skupině obyvatel bez domů. Tato okolnost je tím důležitější a významnější, že r. 1477 zuřila v zemi válka, která brzdila výrobu a obchodní styk, kdežto r. 1527 nepřekážely práci v dílnách a obchodu žádné činy pochodujících armád.

R. 1477 neplatilo 110 nejchudších žádný příspěvek na sbírku, r. 1527 jich bylo 89. Nejbohatší poplatník dal r. 1477 celkem 206 gr., nejvyšší zdanění r. 1527 činilo 481 gr. a při tom počet měšťanů s vysokými platbami velmi vzrostl. Z toho plyne, že se majetkové rozdíly ve Znojmě prohlubovaly.

R. 1477 dali na městskou sbírku domácí páni v hradbách 120 hř. $^1/_2$ gr. 5 bílých peněz, majitelé domů před branami 11 hř. 52 gr. 5 bílých peněz a podruzi 6 hř. 43 gr. 2 bílé peníze; celkem bylo tehdy zaplaceno 138 hř. $32^1/_2$ gr. 3 bílé peníze. R. 1527 vynesla sbírka od osob s vlastním obydlím uvnitř opevnění 332 hř. $41^1/_2$ gr. 8 bílých peněz, od poplatníků s domy před hradbami 40 hř. $8^1/_2$ gr. 3 bílé peníze, od podruhů 10 hř. $24^1/_2$ gr. 3 bílé peníze a celkem 383 hř. $11^1/_2$ gr. 5 bílých peněz.

Uvedená čísla dosvědčují, že výnos městské sbírky se od r. 1477 do r. 1527 podstatně zvýšil. Sbírky v obou uvedených letech byly vybírány stejným způsobem a ve stejné výši z hřivny a poněvadž sbírka r. 1527 více vynesla, musila se od konce českouherských válek do konce poslední čtvrtiny 16. stol. zvýšit berní základna.

Její nejpodstatnější částí byly domy, místa mezi kupci a kramáři, masné krámy,

chlebné lavice, lavice podomních obchodníků, pole a hlavně množství vinic v okolí Znojma. Vypočítané nemovitosti, zejména vinice a pole, utrpěly za česko-uherských válek velké škody, po uzavření míru r. 1478 časem stouply v ceně a měšťané je mohli snadněji získávat než za války. Tím se zvýšila berní základna a pak automaticky stoupal výnos městské sbírky.

Ale Znojmo mělo stále velká vydání a aby je uhradilo, zvýšilo r. 1494 při zakládání nové hlavní knihy berní odhad všech uvedených realit a tím je podrobilo vyšší městské sbírce než dříve. Poplatníci to nesli velmi těžce, neboť při hospodářské stagnaci v městě obtížně sháněli dobré české groše, aby dostáli své berní povinnosti.[12])

Ze zhodnocení nemovitostí za míru měli největší užitek zámožní měšťané a uvedená čísla dosvědčují, že do jejich držení po ukončení česko-uherských válek přicházelo stále nové jmění, zatím co chudí usedlíci v městě, obyvatelé v předměstí a podruzi získávali velmi málo, ba dokonce chudli. Proto zvýšení odhadu nemovitostí pro městskou sbírku r. 1494 kladlo na jejich bedra velmi nevítané břemeno, hospodářská diferenciace ve Znojmě rostla a sociální napětí se zvyšovalo.

Rostoucí majetkové rozdíly názorně též dosvědčuje přesun majetku nejchudších poplatníků, kteří platili na městskou sbírku do 10 gr., středně zámožných měšťanů zdaněných od 11 do 90 grošů a největších boháčů, kteří dávali 91 gr. a více. Počet a částky zaplacené od uvedených majetkových skupin jsou sestaveny v připojené tabulce.

Nejchudší, středně zámožní a nejbohatší poplatníci ve Znojmě r. 1477 a 1527

Rok	Nejchudší poplatníci s berní od 0 do 10 gr.		Středně zámožní poplatníci s berní od 11 do 90 gr.		Nejbohatší poplatníci s berní od 91 do 481 gr.		Znojmo celkem	
	Počet	Zaplacená částka	Počet	Zaplacená částka	Počet	Zaplacená částka	Počet	Zaplacená částka
1477	256	12 hř. 45 gr. 6 b. p.	225	105 hř. 13 1/2 gr. 4 b. p.	10	20 hř. 37 gr. 2 b. p.	491	138 hř. 32 1/2 gr. 3 b. p.
1527	122	3 hř. 28 1/2 gr. 3 b. p.	305	198 hř. 5 gr. 5 b. p.	61	181 hř. 41 gr. 6 b. p.	488	383 hř. 11 1/2 gr. 5 b. p.

Na prvý pohled je patrno, že v l. 1477 až 1527 nejchudších poplatníků ubylo a středně zámožných a nejbohatších přibylo. To lze snadno vysvětlit. R. 1477 hubila okolí Znojma válka, r. 1527 byl poměrný klid, a proto nebyly ničeny hospodářské hodnoty a řemesla i obchod měly lepší podmínky rozvoje.

Bylo by však nesprávné usuzovat, že z ukončení válečných operací těžily všechny tři majetkové skupiny ve Znojmě stejně. Nejchudších sice ubylo o 134 osoby, ale ti, kteří zůstali, platili r. 1527 na městskou sbírku poměrně méně než dávali poplatníci zdanění do 10 gr. r. 1477. Z toho plyne, že uzavření míru pomohlo sice mnoha znojemským měšťanům vyrovnat ztráty utrpěné za války, ale ti, kteří zůstali na dolním

[12]) Čísla o odhadu nemovitostí ve Znojmě r. 1494 uvádí *Dřímal,* Městská berně, str. 106–107.

stupni majetkového žebříčku, žili v dobách míru r. 1527 ve stejně špatných hospodářských poměrech jako při ukončení česko-uherských válek.

Středně zámožných poplatníků přibylo o 80, ale jejich příspěvek na sbírku se v l. 1477 a 1527 zdaleka nezvýšil v tom poměru, v jakém stoupl jejich počet. Vyrovnali tedy středně zámožní měšťané řadu svých ztrát, ale potom jejich jmění stagnovalo, mělo sestupnou tendenci a jeho držitelé těžce zápasili o udržení své hospodářské úrovně.

Úplně jiný obraz poskytuje skupina největších boháčů, kteří přispívali na sbírku od 91 gr. U těch se zvýšil počet o 51 a ještě více než jejich počet se zvětšila částka, kterou zaplatili do městské pokladny. Bylo jich tedy r. 1527 více než před uzavřením olomouckého míru, zbohatli a byli jediní ve Znojmě, kteří vzrostli počtem i majetkem. Tento úsudek podporuje i skutečnost, že r. 1477 činila nejvyšší částka zaplacená na sbírku 206 gr., r. 1527 však 481 gr.

Hospodářská diferenciace se ve Znojmě od r. 1477 do r. 1527 zvětšovala. Nejchudší chudli, středně zámožní stagnovali s tendencí k sestupu a nejbohatší bohatli. Je přirozené, že sociální napětí v městě rostlo.

Odhaduje-li se počet obyvatel Znojma jako u Olomouce a Brna, vypočítá se r. 1477 kolem 2297 osob a r. 1527 asi 2283 lidí. Tento odhad je třeba o něco zvýšit o ty, které berní rejstřík nepostihuje, a tak lze usuzovat, že Znojmo mělo od poslední čtvrtiny 15. stol. do dvacátých let 16. věku přibližně 2400 obyvatel, že stagnovalo a že se nerozvíjelo.[13])

Čtvrté královské město moravské byla Jihlava. O jihlavské městské sbírce se zachovaly berní rejstříky částek vybraných na sv. Michala (29. listopadu) r. 1483 a na sv. Jiří (23. dubna) r. 1487.[14]) Údaje v obou rejstřících se od sebe liší jenom nepatrně, a proto stačí rozbor poznatků ze sbírky v r. 1487. Počet poplatníků, jejich berní zatížení a zaplacené částky jsou sestaveny v tabulce na str. 128.

Z tabulky vyplývá, že 23. dubna r. 1487 bylo v Jihlavě uvnitř hradeb 382 poplatníků s domy, kteří složili na sbírku 108 hř. 43 1/2 gr., že v předměstích, ve mlýnech a ve vsích podléhajících městské sbírce sídlilo 163 osob s vlastním obydlím zdaněných 24 hř. 8 gr. 2 bílými penězi a že 82 podruhů bez udání bydliště zaplatilo 3 hř. 43 1/2 gr. 4 bílé peníze. Je třeba podotknout, že v jihlavských předměstích a ve 12 mlýnech bylo 77 poplatníků, kteří přispěli na sbírku 11 hř. 58 1/2 gr. 2 bílými penězi, a že ve vsích kolem Jihlavy s poplatníky podléhajícími sbírce, totiž v Kosově, Dörfleins, Rantířově, Studénkách, Pístově, Horním Kosově, Hosově, Henčově, Měšíně, Herolticích, Hruškových Dvorech a Starých Horách se vybralo od 86 lidí 12 hř. 13 1/2 gr. Celkem bylo v Jihlavě, ve mlýnech i ve vsích 627 poplatníků a sbírka vynesla 136 hř. 21 gr. 6 bílých peněz. Sociálních bojů v Jihlavě, o kterých bude řeč, se zúčastnili obyvatelé vnitřního města, předměstí i uvedených vsí. Proto bude při rozborech jihlavských poměrů přihlíženo ke všem obyvatelům, zapsaným v rejstříku, ať měli bydliště v areálu městských zdí, v předměstích či ve jmenovaných vesnicích.

[13]) *Marek,* O velikosti moravských měst, str. 297, odhaduje Znojmo koncem 15. stol. sotva na 3000 obyvatel.

[14]) Okresní archív v Jihlavě, Město Jihlava, rkp. č. 16 a 17. Údaje obou rejstříků v jiné souvislosti uvádí a hodnotí *Dřímal,* Městská berně, str. 109–111 a 122–123. Částky udávané na citovaném místě byly vypočteny součtem čísel uvedených o vybrané sbírce na dolním okraji každé strany, částky v následující tabulce byly získány součtem plateb poplatníků. Proto jsou přesnější a někde se nepatrně liší od údajů v Městké berni. Bezvýznamné rozdíly však v ničem neovlivňují závěry z výpočtů odvozené.

Poplatníci v Jihlavě a částky zaplacené na městskou sbírku k 23. dubnu r. 1487

Výše sbírky v groších	Vnitřní město Poplatníci s domy		Předměstí, mlýny a vsi Poplatníci s domy		Podruzi bez udání bydliště		Jihlava celkem	
	Počet poplatníků	Zaplacená částka v groších	Počet poplatníků	Zaplacená částka v groších	Počet poplat.	Zaplacená částka v groších	Počet poplatníků	Zaplacená částka v groších
0	9	0	9	0	3	0	21	0
1			3	4 1/2	1	4 p.	4	4 1/2 4 p.
2	1	2	4	8 1/2	47	94	52	104 1/2
3	12	36	23	70 1/2	14	42	49	148 1/2
4	14	56	7	29 1/2	7	28 1/2	28	114
5	16	80	9	45	1	5	26	130
6	32	192	16	96 1/2	6	36 4/2	54	326 1/2
7	6	42	3	21 1/2			9	63 1/2
8	31	249 1/2	15	120	1	8	47	377 1/2
9	2	18	7	63			9	81
10	35	350	19	193	2	20	56	563
11–15	69	967	25	328 1/2			94	1295 1/2
16–20	48	915 1/2	12	214 1/2			60	1130
21–25	18	415 1/2	3	66			21	481 1/2
26–30	26	735 1/2	5	145			31	880 1/2
31–35	19	628	2	70 2 p.			21	698 2 p.
36–40	10	379 1/2					10	379 1/2
41–45	11	469 1/2					11	469 1/2
46–50	5	243 1/2					5	243 1/2
51–55	5	266					5	266
56–60	5	298					5	298
61–65	1	64					1	64
66–70	4	269	1	68			5	337
81–85	2	169					2	169
91–110	1	110					1	110
Celkem	382	6955 1/2 gr. tj. 108 hř. 43 1/2 gr.	163	1544 gr. 2 p. tj. 24 hř. 8 gr. 2 p.	82	235 1/2 gr. 4 p. tj. 3 hř. 43 1/2 gr. 4 p.	627	8735 gr. 6 p. tj. 136 hř. 31 gr. 6 p.

Dvacet jeden poplatník nezaplatil na městskou sbírku nic, nejvyšší složená částka činila 110 grošů. Ve srovnání s Olomoucí, Brnem a Znojmem byly částky vybírané v Jihlavě mnohem nižší a v městě žilo poměrně mnoho chudých podruhů. Byli tedy jihlavští poplatníci méně zámožní než měšťané olomoučtí, znojemští a brněnští.

Menší zámožnost Jihlavanů byla způsobena tím, že měli málo nemovitého majetku před hradbami podrobeného městské sbírce. Je všeobecně známo, že do pozemkové renty ukládali měšťané přebytky získané řemeslem a obchodem. Poněvadž v Jihlavě byla pozemková renta malá, je třeba soudit, že byly malé i přebytky získané řemeslem a obchodem, čili že průměrná hospodářská prosperita městských živností byla v Jihlavě menší než u měst, o kterých byla dosud řeč.

Malé majetky jihlavských poplatníků způsobily, že v městě nebyli podrobeni sbírce takoví boháči jako v Olomouci, Brně a Znojmě. Ale majetková diferenciace byla mezi jihlavskými obyvateli značná a v městě bylo velmi mnoho chudých obyvatel, kteří těžce sháněli prostředky potřebné k uhájení své existence. Tito chudí obyvatelé v předměstích byli ve srovnání s usedlíky v městě velmi vysoko zdaněni, neboť Jihlava měla ze všech moravských královských měst nejnepříznivější poměr mezi zdaněním poplatníků uvnitř městských hradeb a před nimi.[15]) Je přirozené, že to zvyšovalo sociální napětí v nezámožném městě a tvořilo vrstvu, která měla mnoho příčin k nespokojenosti.

Správnost těchto závěrů si ověříme, když sestavíme jihlavské poplatníky ve vnitřním městě v předměstí, ve mlýnech i ve vsích do tří majetkových skupin, obdobně jako to bylo učiněno při výkladech o Znojmě. Tak se totiž zjistí, že od 0 do 10 grošů platilo na sbírku 355 poplatníků, kteří složili 29 hř. 57 gr. 4 bílé peníze, od 11 do 90 grošů dávalo 271 obyvatel a jejich podíl činil 104 hř. 56 gr. 2 bílé peníze a toliko jeden měšťan byl zdaněn 1 hř. 46 gr. Malý výnos městské sbírky, nezámožnost obyvatel Jihlavy, malá prosperita jejich městských živností a chudoba nadpoloviční většiny poplatníků je tím dostatečně doložena.

Při odhadu lidnatosti Jihlavy podle zásad vyložených při stanovení velikosti Olomouce se vypočítá, že 541 poplatníků ve vnitřním městě, v předměstích a ve 12 mlýnech odpovídá asi 2531 obyvatelům. Tento počet je třeba o něco zvýšit o ty, k nimž berní rejstřík nepřihlíží, a stanovit počet obyvatel Jihlavy na 2600 osob. Bylo již řečeno, že sociálních bojů v Jihlavě, kterým bude věnována pozornost, se kromě usedlíků uvnitř hradeb a před branami zúčastnili i ti, kteří sídlili ve vsích podléhajících městské sbírce. Proto si jich také všimneme a odhadneme, že 627 jihlavských poplatníků uvnitř hradeb, v předměstích, ve 12 mlýnech a ve vsích zdaněných při městské sbírce odpovídá asi 2934 obyvatelům. S přihlédnutím k osobám nezapsaným v berním materiálu lze snad předpokládat, že v Jihlavě, ve mlýnech a ve vsích r. 1487 bydlilo kolem 3000 lidí, které lze počítat do okruhu poplatníků trpících s městem.[16])

Pro Uherské Hradiště a Uničov se nezachoval od českouherských válek do konce poslední čtvrtiny 16. stol. žádný berní rejstřík, a proto nelze podrobit rozboru údaje o počtu a majetkové diferenciaci jejich poplatníků. Je však velmi pravděpodobné, že v nich byly obdobné poměry jako v Olomouci, Brně, Znojmě a Jihlavě, až na rozdíly způsobené tím, že jmenovaná čtyři města byla daleko větší než Uherské Hradiště a Uničov. Ta měla snad jenom 1200 až 1500 obyvatel, jejich řemeslná produkce i obchod ani zdaleka nedosahovaly čtyř největších královských měst na Moravě, a proto byla nepochybně poněkud jiná i jejich řemeslnicko-výrobní struktura a sociální diferenciace.[17])

---

[15]) Průměrné zdanění poplatníků v městech a v předměstích královských měst na Moravě uvádí *Dřimal*, Městská berně, str. 123. Někdejší ves Dörfleins neměla české pojmenování a ležela v místech Brtnického předměstí.

[16]) *Marek*, O velikosti moravských měst, str. 297, odhaduje počet obyvatel Jihlavy bez mlýnů a obyvatel ve vsích koncem 15. stol. na 2500 obyvatel a pokládá ji za menší než Znojmo.

[17]) *G. Chaloupka*, Dva seznamy městské dávky Uh. Hradiště z druhé poloviny XIV. stol., Sborník Matice moravské 79 (1960), str. 150, odhaduje počet obyvatel Uh. Hradiště pro druhou polovici

Velmi poučné závěry plynou z rozvrstvení poplatníků v Olomouci, Brně, Znojmě a Jihlavě na tři majetkové skupiny, když absolutní čísla dříve uvedená se vyjádří

Procentuální zastoupení nejchudších, středně zámožných a nejbohatších poplatníků v Olomouci, Brně, Znojmě a Jihlavě

Město, provenience a rok údajů, ohraničení majetkových skupin	Nejchudší		Středně zámožní		Nejbohatší	
	Počet %	Majetek %	Počet %	Majetek %	Počet %	Majetek %
Olomouc, odhad celoroční sbírky r. 1527 doplněný berní k 13. červenci r. 1532. Nejchudší s dávkou do 3/4 hřivny, střední s dávkou od hřivny do 4 hřiven, nejbohatší s dávkou od 4 3/4 do 16 hřiven, všechny platby za celý rok	48	14	45,3	45,23	6,7	40,77
Olomouc, berně k 13. červenci r. 1532. Nejchudší do 8 bílých grošů, středně zámožní od 9 do 32 b. gr., nejbohatší od 33 do 128 b. gr.	45,62	14,04	46,56	51,62	7,82	34,34
Brno, odhad jmění pro sbírku r. 1477. Městská chudina, středně zámožní jsou řemeslníci a živnostníci s majetkem do 150 hřiven jmění, nejbohatší je patriciát s majetkem od 151 do 894 hřiven.	23,83	0,79	69,20	58,20	6,97	41.01
Brno, odhad jmění pro sbírku r. 1509. Skupiny jako r. 1477.	26,37	0,90	63,42	47,65	10,21	51,45
Znojmo, sbírka k 23. dubnu 1477. Nejchudší s dávkou do 10 gr., středně zámožní s dávkou od 11 do 90 gr., nejbohatší s dávkou nad 91 gr.	52,14	9	45,82	76,3	2,04	14,7
Znojmo, sbírka k 23. dubnu 1527. Skupiny jako u Znojma r. 1477.	25	0,8	62,5	51,8	12,5	47,4
Jihlava, sbírka k 23. dubnu 1487. Skupiny jako u Znojma r. 1477.	56,62	22,1	43,22	77,1	0,16	0,8

15. stol. na 1200 lidí. *B. Fischer*, Uherské Hradiště (Uh. Hradiště 1921), str. 55, počítá v Uh. Hradišti k r. 1600 a 1669 na 1500 obyvatel. *Marek*, O velikosti moravských měst, str 297, říká, že koncem 16. stol. měly Uh. Hradiště a Uničov sotva 2000 obyvatel. O řemeslnicko-výrobní struktuře Olomouce, Brna, Znojma a Jihlavy viz *J. Marek*, Řemeslnická výroba v moravských městech v 16. století, Sborník Matice moravské 81 (1962), str. 1.

v procentech a sestaví do přehledné tabulky. Je třeba ovšem pamatovat na to, že čísla jsou z různých dob a že jsou počítána z rozdílných údajů, jak je to v připojeném přehledu na str. 130 vyznačeno.

Předeslaná čísla ukazují, že v Jihlavě bylo nejvíce chudších poplatníků, že v souhlase s tím měli i největší majetek, že nejvíce jmění bylo v rukách středně zámožných a že ve skupině nejbohatších byl jenom jeden měšťan. Je tedy plně potvrzeno zjištění, že poplatníci v Jihlavě byli méně zámožní než v Olomouci, Brně a Znojmě. Poněvadž však přes to bylo pro stanovení majetkových skupin jihlavských obyvatel použito stejného dělítka jako v bohatším Znojmě, bylo by třeba s ohledem na jihlavské poměry počet nejchudších Jihlavanů snížit a počet středně zámožných a nejbohatších zvýšit, ale závěr o velké majetkové diferenciaci a malé zámožnosti jihlavských obyvatel platí a je plně potvrzen.[18])

Ve Znojmě je v r. 1477 zařazeno více než polovice poplatníků v kategorii nejchudší. Byl to následek války a r. 1527 klesl počet nejchudších na více než polovici počtu r. 1477. Poněvadž však se současně snížil podíl majtetku nejméně zámožných takřka na jednu desetinu, byli r. 1527 nejchudší obyvatelé Znojma ještě nuznější než r. 1477. Podíl středně zámožných se zvýšil v počtu, ale silně poklesl v majetku, kdežto nejzámožnější získali co do počtu i co do jmění a bohatli při chudnutí druhých dvou skupin.

Obdobný proces probíhal v l. 1477 až 1527 v Brně. Tam přibylo městské chudiny, středně zámožných ubylo a ještě více se snížilo jejich jmění a patriciát se rozmnožil a získal velký majetek.

U Znojma a Jihlavy jsou hranice mezi majetkovými skupinami poplatníků určeny podle částek odváděných na jednu splátku sbírky, u Olomouce jsou však udány podle odhadu sbírky na celý rok, tedy ve výši dvou splátek. Procentuální poměr skupin se tím nezmění, ale při srovnání s poměry znojemskými a jihlavskými je třeba snížit částky ohraničující majetkové skupiny v Olomouci r. 1527 na polovici. Jsou tedy v Olomouci počítáni mezi nejchudší s jednou splátkou do 24 gr., mezi středně zámožné zdanění na jednu splátku od 32 gr. do 2 hřiven a mezi nejbohatší ti, kteří na jednu splátku dávali od 2 hř. 24 gr. do 8 hřiven.

Pro r. 1532 je v Olomouci hranice nejchudších do 8 bílých grošů, středně zámožných od 9 do 32 b. gr. a nejbohatších od 33 do 128 b. gr. Berně r. 1532 byla placena tak, že z hřivny dávané celoročně na městskou sbírku se odvádělo 8 b. gr. Jsou tedy hranice mezi skupinami určeny ve stejném poměru jako r. 1527, neboť ten, kdo skládal r. 1532 8 b. gr., byl na jednu splátku městské sbírky zatížen 24 gr. pr., a poplatníci zdanění r. 1532 od 9 do 32 b. gr. odváděli na splátku sbírky od 32 gr. pr. do 2 hř.

Tím je použito pro Olomouc poněkud jiného měřítka než pro Znojmo a Jihlavu, ale zařízení olomouckého berního rejstříku z r. 1527, jeho kombinace s rejstříkem z r. 1532 a údaje v rejstříku z r. 1532 nepřipouštějí jiného řešení. S ohledem na vysokou hranici určenou v Olomouci u nejchudších je třeba jejich počet redukovat a soudit, že čísla z r. 1532 jsou pravděpodobnější a že olomoucká městská chudina byla o něco početnější než brněnská. Tím se sice zvýší počet středně zámožných, ale

[18]) *F. Hoffmann*, Jihlava v husitské revoluci (Havlíčkův Brod 1961), str. 104, vypočítal poměr vrstev v Jihlavě k r. 1425, 1431, 1438 a 1442 asi tak, že necelá třetina patřila k chudině, dvě třetiny ke střední vrstvě a jedna čtrnáctina k patriciátu, ale upozorňuje, že podíl chudiny je třeba zvýšit snad až na 40 %.

zůstane v platnosti závěr, že byli v Olomouci stejně tísněni jako v Brně, že 7,82 % nejbohatších olomouckých měšťanů drželo plných 34,34 % všeho jmění a že nejchudší a středně zámožní byli od nejzámožnějších ostře hospodářsky diferencováni.[19])

V Olomouci bylo r. 1527 kolem 6000 obyvatel, v Brně bydlilo r. 1477 asi 5200 a r. 1509 patrně 4800 lidí, ve Znojmě bylo r. 1477 i r. 1527 pravděpodobně 2400 osob a Jihlava měla r. 1487 podle všeho 2600 osob v městě, v předměstích a ve mlýnech. Počítáme-li také s poplatníky zdaněnými při městské sbírce ve vsích kolem Jihlavy, přijdeme asi ke 3000 lidí. O Uherském Hradišti a Uničově není zpráv, ale z toho, co je o nich jinak známo, lze usuzovat, že měly 1200 až 1500 obyvatel.[20])

Ve starší době mělo Brno r. 1365 asi 8000 obyvatel, Znojmo r. 1415 kolem 4000 lidí, Jihlava r. 1425 patrně 3600 a r. 1442 pravděpodobně 2500 osob a Uherské Hradiště r. 1371 na 1200 usedlých.[21]) O Olomouci a Uničovu není zpráv, ale z jejich vývoje lze usuzovat, že Olomouc měla o něco méně obyvatel než Brno a Uničov byl zase o něco lidnatější než Uherské Hradiště.[22]) Z toho plyne, že Olomouc, Brno, Znojmo a Jihlava byly před dobou husitskou větší než ve dvacátých letech 16. stol. a že Uherské Hradiště a Uničov zůstaly r. 1520 přibližně stejné jako před husitským revolučním hnutím.

Menší počet obyvatelstva ve čtyřech největších moravských městech od českouherských válek do r. 1527 proti době předhusitské byl úměrný zmenšení jejich řemeslné výroby a obchodu. Města stagnovala, zvyšovala se v nich majetková diferenciace, nejchudší a středně zámožné vrstvy chudly, kdežto nejzámožnější skupina rostla počtem i majetkem a při tom ovládala hospodářství i správu měst. To prohlubovalo společenské rozdíly mezi obyvateli a zvyšovalo sociální napětí. Tak byly v první čtvrtině 16. věku připraveny všechny podmínky k otevřenému konfliktu mezi těmi, kteří byli utlačováni a ztráceli, a mezi patriciátem a nejbohatšími příslušníky střední vrstvy, kteří hospodářsky získávali a řídili hospodářství i správu měst k svému prospěchu.

---

[19]) Poměr majetkových skupin v Olomouci, Brně, Znojmě a Jihlavě se po všech korekturách, které byly připomenuty, značně liší od čísel, které pro Kouřim r. 1506, České Budějovice r. 1514, Most r. 1525 a Louny r. 1535 vypočítal *F. Kavka,* Majetková, sociální a třídní struktura českých měst v první polovině 16. stol. Sborník historický 6 (1959), str. 271. Rozdíl byl způsoben odlišnou řemeslnicko-výrobní strukturou čtyř největších moravských královských měst od zmíněných čtyř měst v Čechách, na kterou upozornil již *Marek,* Řemeslnická výroba, str. 124–154.

[20]) *F. Hrubý,* Moravská šlechta r. 1619, její jmění a náboženské vyznání, ČMM 46 (1922), str. 121–122, odhaduje k r. 1619 Uherské Hradiště sotva na 2000 a Uničov kolem 1500 obyvatel.

[21]) *B. Mendl,* Sociální krise měst ve století čtrnáctém, ČČH 32 (1926), str. 378; *Hoffmann,* Jihlava v husitské revoluci, str. 45; *Chaloupka,* Dva seznamy městské dávky Uh. Hradiště, str. 159.

[22]) *Nešpor,* Dějiny Olomouce, str. 88, a *Kux,* Geschichte, str. 95, upozorňují na bullu Pavla II. z r. 1465 a na nedatovanou supliku, podanou papeži, v níž se praví, že v Olomouci je 12.000 přijímajících svátosti. Stejný počet přijímajících je uveden v bulle Pavla II. z 10. května 1466 i pro Brno, jak na to upozornil *B. Bretholz,* Eine Bevölkerungsziffer der Stadt Brünn aus dem Jahre 1466, Zeitschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte 5 (1897), str. 174–184. A konečně o 12.000 přijímajících ve Frankfurtu nad Mohanem je řeč i v listině papeže Mikuláše V. z 23. února 1450, jak uvádí *K. Bücher,* Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im 14. und 15. Jahrhundert 1 (Tübingen 1886), str. 196. Všechny tyto zmínky o přijímajících jsou uvedeny při povolení škol v Olomouci, Brně a Frankfurtu a příslušná místa ve třech zmíněných papežských listech jsou úplně stejná. Soudím, že text i počet je opsán z formulářů papežské kanceláře a že proto údaje v něm obsažené nemohou býti použity pro stanovení počtu obyvatel v uvedených městech.

2. Sociální boje v Olomouci

Olomoucká městská rada se počátkem 16. stol. a ovšem i dříve obnovovala tak, že odstupující konšelé navrhli své nástupce a zemský podkomoří je pravidelně bez dalšího potvrdil. Staří radní doporučovali za nové přísežné své příbuzné, přátele a známé z bohatých měšťanů, kteří již před tím zasedali v radě, a podle potřeby k nim přidávali nové osoby vybírané také z nejzámožnějších olomouckých rodin. Městskou správu v Olomouci trvale ovládalo 40 až 50 příslušníků mohovitého patriciátu, kteří spravovali město v intencích hospodářsky nejsilnější, politicky nejmocnější, ale početně velmi slabé vrstvy proti zájmům městské chudiny a středně situovaných řemeslníků a živnostníků.[23])

Shromáždění všech měšťanů zvané velká obec, v němž mohli méně zámožní ohlašovat své požadavky, to těžce neslo a spatřovalo v tom neúnosné poškozování svých zájmů. Když nemohlo dosáhnout nápravy, obrátilo se r. 1510 bez vědomí rady na krále Vladislava a hledalo u něho ochranu proti dosazování rady, které trvale zajišťovalo moc nepatrné skupině bohatých lidí a vylučovalo ostatní z účasti na správě města. Vladislav vyrozuměl o tom podkomořího Jiřího z Vlašimě a na Úsově, dal mu o obnovování rady pokyny, jejichž znění se nezachovalo, a chtěje stížnosti velké obce na radu užíti k zesílení dozoru nad městem, nařídil, aby mu rada poslala text přísahy, kterou po svém obnovení skládá panovníkovi.

Podkomoří poslal Vladislavovy rozkazy do Olomouce, ale o jejich provedení se příliš nestaral. Ani nepřijel při dosazování nových konšelů do města, dal písemně radě plnou moc, aby se sama obnovila, a chtěl po ní zprávu, jestli se řídila danými příkazy a jak přísahala svému pánu.

Odstupující konšelé se nechtěli ničeho vzdát ze své moci, jmenovali nové radní podle starého zvyku a Jiřímu z Vlašimě všeobecně napsali, že dosadili dobré a hodné lidi, kteří se hodí králi a budou mu věrni, a ti že přísahali podle starého zvyku Vladislavovi a jeho synu Ludvíkovi. Podkomoří nebyl spokojen s takovým povrchním vyřízením králových rozkazů, urgoval zprávu o dosazení nové rady a její přísaze, podrážděně vytýkal přísežným jejich postup, ale jinak se nic nestalo a stížnost olomoucké obce na volbu rady zapadla ve spisech královské kanceláře.[24])

Nápor širokých vrstev na malou skupinu sdruženou kolem městské rady skončil nezdarem, ale nespokojenost v městě za velké majetkové diferenciace a zvyšovaného sociálního napětí rostla a čekala jenom na vhodnou příležitost, aby vybuchla. Ta příležitost přišla r. 1513, když Kristin Kilián, od r. 1478 dvanáctinásobný člen rady a mnohonásobný purkmistr, se dostal do ostrého sporu s Matesem Schrammem, který byl povolán do rady r. 1509 a patřil k ní po tři období.[25]) Syn Kiliánův Bernard se oženil se Schrammovou dcerou z prvního manželství Klárou a 26. července r. 1510 jí pojistil 650 zl. věna na domě, který mu téhož dne zapsal jeho otec.[26])

Kilián a Schramm se potom znepřátelili o Klářino věno a starý purkmistr se přitom dostal do těžkých sporů i s městskou radou, v nichž nešetřil silných slov. Rada mu někdy před 17. říjnem r. 1513 za přítomnosti všech obecních starších v shromáždění

---

[23]) Jména členů olomoucké městské rady uvádí *H. Kux,* Verwaltungsgeschichte der Stadt Olmütz (Olomouc 1942), str. 196–198.

[24]) Archív města Brna, rkp. č. 167, f. 139b–140a a 144a.

[25]) *H. Kux,* Verwaltungsgeschichte, str. 196–198.

[26]) Městský archív v Olomouci, rkp. č. 1/71, f. 51. Za ochotné zapůjčení materiálu z olomouckého městského archívu děkuji dr. Šárce Brettschneiderové.

obce vytýkala, že před Kristinem Fleischerem a Ondřejem Rubínem nazval radní a obecní starší šibaly, že je nepokládal za své pány, ale krále, na něhož se odvolával, že za časů purkmistra Vavřince Kromera četl z městské knihy zákaz o prodeji soli a železa, který v knize není, a že fojt Ambrož kožišník měl jíti se šerhou do Schrammova domu, o čemž Schrammova žena ujišťuje, že to není pravda.

Shromáždění velké obce se chopilo vhodné příležitosti, kterou nabízela roztržka ve vládnoucí vrstvě, a předhodilo Kiliánovi, že obec osočoval z odstranění jednoho člena rady, zatím co ve skutečnosti se obec postavila jenom proti Janovi Čechovi, poněvadž neměl dům, a byla ho ochotna přijmout, jakmile si dům koupí. Hned vzápětí se ozvaly roztrpčené hlasy, že Kilián jako purkmistr vypudil mnoho lidí z města, a velká obec se mocně bouřila.

Konšelé pochopili, že do sporu mezi členy patriciátu zasáhly požadavky a stížnosti širokých vrstev proti správě města, které se obrací proti celé radě, a snažili se ukonejšit podrážděné shromáždění obce ujištěním, že nikoho z města tak snadno nevylučují. Jejich zákrok se však minul účinkem a oleje do ohně přililo, když městský písař M. Bernard Mírovský odpřisáhl, že purkmistr 10. srpna před obnovením rady otevřel svou truhlici v radní světnici a vzal z ní peníze. Rada opět poznala, že byla prozrazena věc, která se dotýká nepořádků v hospodaření s finančními prostředky města, jitří masy a padá na hlavy všech konšelů; chtějíc zachránit situaci, zapověděla písařovi dokazovat jeho obvinění, poněvadž Kilián byl nejstarším purkmistrem.

Zákrok konšelů přišel však pozdě. Kilián zlostně a hroze prstem odpověděl, že se mu stalo to, co se státi nemělo, a že tak, jako učiní konec se Schrammem, najde si též své zastánce. V tu chvíli došla obci trpělivost, shromáždění strhlo křik, že mu purkmistr hrozí, a energickým zákrokem za výbuchu všeobecné nevole donutilo radu, aby vsadila Kiliána do vězení ve věži. Kiliánův syn Bernard se zastal otce, vyhrožoval obci, zvýšil tím její rozhořčení a ta vymohla na radě, že sdílel purkmistrův osud.[27])

Olomoucká obec si energickým vystoupením ve vhodné chvíli vynutila uvěznění purkmistra a to byl její nesporný úspěch. Kilián i jeho syn Bernard se ovšem snažili o své vysvobození ze šatlavy, do které purkmistr do té doby posílal druhé, rada jim byla ochotna vyhovět, ale obec se proti propuštění svých vězňů houževnatě bránila.

Proto se oba uvěznění obrátili na podkomořího Jana z Vlašimě a na Újezdě a na jiné pány. Na jejich zakročení byli sice ze žaláře propuštěni, ale musili 17. října r. 1513 písemně prohlásit, že Kristin Kilián byl vzat do vězení, poněvadž nazval konšely a obecní starší šibaly, že jeho syn se dostal do káznice, poněvadž hrozil obci, zastávaje se svého otce, a že oba nebudou obci vzpomínat ve zlém svůj trest. Kristin byl nadto ještě donucen k závazku, že pro zamezení dalšího pobouření a rozporu v obci nebude zasedat v městské radě.[28])

Tak se obec zbavila neoblíbeného purkmistra a podnícena dosaženým úspěchem, pokročila dále. Sešla se několikrát proti vůli konšelů mimo radnici, srocovala se, dorážela v houfu na radu, prohlašovala, že není s přísežnými za jedno, poslala před 11. červencem 1514 králi Vladislavovi stížnost na Kiliána i na správu města a po-

[27]) Městský archív v Olomouci, rkp. č. 29/3, f. 188 a 17.
[28]) Městský archív v Olomouci, rkp. č. 3, f. 211.

něvadž měla jiné zájmy než svářící se patriciát, připojila k žalobě řadu svých požadavků.

Obec požadovala, aby se rada neobnovovala sama, ale aby noví konšelé byli voleni společně radou a obcí, a aby městského fojta nevolila rada, jak tomu bylo do té doby, ale aby ho podle privilegia Jana Jindřicha z r. 1351 vybírala z olomouckých měšťanů obec. Na důkaz, že má na to právo, předložila obec královské kanceláři opis Janovy listiny.

K těmto přáním, kterými si obec chtěla pojistit vliv na politickou i hospodářskou správu, soudnictví a vykonávání policejní pravomoci v městě, se družily dva požadavky finanční. Předně obec naléhala, aby poručníkem sirotků mohl býti každý měšťan, a vytýkala purkmistrovi a radě, že dosazují za poručníky sirotků a majetku jenom obecní starší a že to vede k mnohým zmatkům a nesprávnostem. A nakonec obec poukazovala na četné nepořádky v obecním hospodářství a žádala, aby jí odstupující rada skládala účty.[29])

Požadavky obce směřovaly k dobru střední vrstvy řemeslníků a živnostníků, a proto je velmi pravděpodobné, že se středně zámožní měšťané zmocnili vedení v boji proti patriciátu, jehož zájmy hájila městská rada. Rada se bránila proti požadavkům obce všemi prostředky na královském dvoře a také Kristin Kilián a Mates Schramm předložili svůj spor panovníkovi. Ten svěřil 11. července r. 1514 urovnání olomouckých sporů zemskému hejtmanovi Janovi z Lomnice, ale hejtman sporné strany nesmířil.[30])

Jednání se pak vleklo, obec se sama ze své vůle scházela a dorážela na konšely, aby splnili její přání, situace v městě se přiostřovala a obec i rada jednaly na královském dvoře. Tam si nevěděli rady se spletitými poměry v Olomouci a teprve 24. listopadu r. 1515 vydali o nich dvě Vladislavova rozhodnutí. Jedno se týkalo rozepře Kilána a Schramma a druhé sporu obce a rady.

V rozsudku o bývalých přísežných se pravilo, že Schramm žaloval na Kiliána, jak ho pomlouval a těžce urážel, a že proti tomu Kilián zase přednesl, jak ho jeho soupeř nazýval po hospodách zlodějem, předhazoval mu nečisté peněžní obchody s Ladislavem z Boskovic a vykládal, že to všechno bylo skutečně zjištěno v sedění rady. Vladislav oběma sporným stranám nařídil, aby se vzájemně smířily a slíbily, že propříště zanechají všech sporů a urážek. Kiliána však navždy vyloučil z městské rady, poněvadž v jejím zasedání četl z městské knihy to, co v ní nebylo psáno; k tomu panovník dodal, že jenom stáří zachránilo viníka před dalším trestem.[31])

Také Schramm se již nikdy nedostal do městské rady a těžké škody, které on i Kilián za sporu utrpěli, je vyléčily. Dohodli se o svých finančních pohledávkách a 15. listopadu r. 1516 prohlásili před přísežnými, že Schramm dal svému zeťovi Bernardovi Kiliánovi 100 dukátů, které mu ještě dlužil, že učinil svou dceru a Bernardovu manželku Kláru dědičkou v případě svého úmrtí bez jiných dědiců a že teď není mezi nimi již žádného nedorozumění.[32])

Rodinné sváry Kiliána a Schramma jsou v této souvislosti zajímavé jenom proto, že vnesly rozkol do vládnoucí vrstvy, který dal velké obci vhodnou příležitost k vý-

[29]) Nedatovaný koncept stížnosti obce na radu v městském archívu v Olomouci, Sbírka listin č. 42. O sporu obce a rady v l. 1513—1515 mají v novější literatuře zmínky: *Nešpor*, Dějiny Olomouce, str. 102; *Kux*, Geschichte, str. 119–120; *Kux*, Verwaltungsgeschichte, str. 86–89.
[30]) Městský archív v Olomouci, rkp. č. 29/1, f. 180.
[31]) Městský archív v Olomouci, rkp. č. 1/71, f. 51.
[32]) Městský archív v Olomouci, rkp. č. 1/71, f. 51.

buchu sociálního napětí, hromaděného dlouhou řadu let. Daleko důležitější než soukromé kyselosti bývalého purkmistra a konšela bylo stanovisko vlády ve sporu obce a rady, který sice vypukl při hádce Kiliána s konšely, ale měl příčiny ve společenské situaci v Olomouci a sledoval cíle správě města nanejvýš nepříjemné a nebezpečné. Vladislav o nich rozhodl 24. listopadu r. 1515, tedy téhož dne jako o Schrammovi a Kiliánovi.[33])

Ve svém rozhodnutí předně připomenul, že purkmistr a rada jsou zavázáni přísahou panovníkovi, aby pomohli každému ke spravedlnosti, a proto že je musí každý v obci pokládat za úředníky krále a podle toho je ctít. Hned na to zakázal všechny schůze obce mimo radnici, srocování a dohody proti radě. Kdyby si někdo chtěl stěžovat na nespravedlnost učiněnou od rady, byl odkázán na podkomořího.

Žádost o volbu nových konšelů od rady a obce Vladislav zamítl a ustanovil, aby zůstalo při staré zvyklosti, podle které odcházející přísežní navrhovali své nástupce. K volbě fojta od obce podle privilegia markraběte Jana Jindřicha z r. 1351 podotkl, že purkmistr a rada o takovém privilegiu nic nevědí a dokládají, že podle staré zvyklosti dosazovali fojta vždy jenom oni. Proto ustanovil, aby se Janova listina našla, a pak aby se podle ní upravilo jmenování fojta.

Regest privilegia z r. 1351 zapsal r. 1430 do své knihy městský písař olomoucký Václav z Jihlavy a r. 1513 předložila obec královské kanceláři její opis. Listina tedy skutečně existovala a je velmi pravděpodobné, že městská rada ji za svého sporu s obcí zničila, aby se zbavila nepříjemného svědectví, které proti ní mluvilo, a pak žádost obce zamítla.[34])

O požadavku obce, aby poručníkem sirotků mohl býti každý měšťan a aby nebyli vybíráni jenom z obecních starších, Vladislav vypověděl, že podle ujištění purkmistra a rady lze ustanovit libovolného poručníka, když odkazující zanechá závěť zhotovenou v přítomnosti dvou kmetů a městského písaře. Proto ustanovil, aby se testamenty sepisovaly před dvěma konšely a písařem a aby v takovém případě mohl býti poručníkem každý vhodný muž.

V závěru výpovědi Vladislav rozhodl, že městské příjmy jsou vlastně součástí královské komory, že proto purkmistr a rada musí z nich skládat účty jako zeměpánovi úředníci a že tedy obec není zkrácena, když není při skládání těch účtů zastoupena. Obci vyšel poněkud vstříc jenom ustanovením, že purkmistr a rada nesmějí bez obecních starších dělat dluhy a vystavovat dlužní úpisy.

Panovníkovo rozhodnutí odmítlo snahu obce získat vliv na politickou a hospodářskou správu, soudnictví, policejní pravomoc a finance města a znamenalo dokonalou porážku obce. Drobné ústupky v otázce poručníků, při dělání dluhů a vystavování dlužních úpisů málo znamenaly a měly značně problematickou cenu, neboť při poručenství mohli konšelé a písař působit na odkazujícího a při výpůjčkách a dlužních úpisech byli tázáni o radu obecní starší a ne obec.

Skončil tedy boj olomoucké obce o spolurozhodování ve správě města při jednání na královském dvoře úplnou porážkou a rada uhájila své postavení. Než došlo ke královu výroku, obec se stále ze své vůle scházela, srocovala a naléhala na radu,

[33]) Městský archív v Olomouci, Sbírka listin č. 450. V AČ II, str. 283, č. 101 je rozhodnutí Vladislavovo otištěno z opisu v kodexu Václava z Jihlavy, uloženého ve Státním archívu v Brně, Sbírka rukopisů ZA, č. 343, f. 66–67. Regest této listiny i ostatních kusů citovaných ze Sbírky listin v olomouckém městském archívu otiskl *F. X. Parsch*, Das Stadt-Archiv zu Olmütz (Olomouc 1901).

[34]) Regest otiskl *W. Saliger*, Über das Olmützer Stadtbuch des Wenzel von Iglau (Brno 1882), str. 16. Viz též *Nešpor*, Dějiny, str. 42–43, a *Kux*, Verwaltungsgeschichte, str. 20–21.

aby ji donutila k povolnosti. Právě 24. listopadu r. 1515, tedy toho dne, v němž Vladislav v Budíně záporně rozhodl o požadavcích obce, podařilo se jí opakovaným náporem donutit radu, že svolila, aby si obec volila dva zástupce, kteří by ji chránili před přísežnými. Hned potom ustanovila obec svými zmocněnci Augustina a Hanuše ševce od Dolní brány.[35])

Měla tedy olomoucká obec mnohem větší úspěch, když se proti vůli rady scházela, shlukovala a masovým vystoupením působila na přísežné počtem a silou, jako když se pustila do zdlouhavých, nákladných a nekonečných jednání na královském dvoře, nakloněném patricijské správě města a ne rebelujícím houfům středních a chudých obyvatel Olomouce. Jejich porážka v l. 1513 až 1515 nezmenšila v ničem sociální napětí a nespokojenost obyvatelstva s městskou radou, ale ta všemi prostředky střežila dosažený úspěch.

Za tři léta se dokonce cítila tak silná, že s vědomím všech obecních starších zrušila 4. ledna r. 1518 olomoucký volný trh na potraviny, poněvadž prý býval nepořádně konán. Zrušený trh byl pro chudinu a nezámožné obyvatele vítanou příležitostí k nákupu lacinějších životních potřeb, a proto jeho odstranění vzbudilo v městě všeobecnou nelibost. Sloužilo jenom potravinářským řemeslům, hlavně pekařům a řezníkům, kteří se zbavili nevítané konkurence na svobodném trhu, ostatní obyvatele však poškozovalo, a proto nemálo přiostřovalo sociální napětí a stvořilo novou příčinu nespokojenosti.[36])

Rada si toho byla vědoma a věděla, že nemá proti sobě jenom olomouckou obec, ale také moravského zemského podkomořího, jemuž příslušela správa zeměpanských měst na Moravě. V druhé polovici r. 1521 přestal vykonávat úřad podkomořího Jiří z Vlašimě na Úsově, s nímž jsme se již setkali, a král svěřil tu funkci Vilémovi Kunovi z Kunštátu a na Polici. Při jeho ustanovení byli 11. prosince r. 1521 pozváni poslové královských měst do Olomouce, postavili se proti jmenování Viléma, pán z Kunštátu se s nimi ve zlém rozešel, záměrně zvyšoval svou pravomoc nad městy, postupoval všude proti městským radám, pokoušel se zmenšit jejich vliv ve prospěch svého úřadu a využíval k tomu sporu obcí a rad.[37])

Olomoucká městská rada měla s podkomořím špatné zkušenosti, věděla, že postupuje proti přísežným v ostatních městech, a byla čas od času znepokojována bouřlivými shromážděními obce, která se scházela bez vědomí rady, ostře kritizovala správu města a předkládala konšelům požadavky směřující k dosažení vlivu na dosazování radních pánů. Aby rada získala proti přáním obce oporu, užila první vhodné příležitosti, a když král Ludvík projížděl r. 1522 na své cestě z Uher do Čech Brnem, dala si od něho 20. března mimo jiné též potvrdit, že jenom rada spravuje sirotčí záležitosti a že odstupující konšelé si sami navrhují své nástupce.[38])

Pergamen s pečetí panovníkovou opakoval znova důležitý úspěch rady proti obci obsažený ve výroku Vladislava z 24. listopadu r. 1515, ale neodstranil ani sociální napětí, ani boje o politickou a hospodářskou moc v městě. Těch stále přibývalo a za cesty Ludvíka z Čech do Uher, když se od 27. března do 27. dubna r. 1523 zdržoval

[35]) Státní archív v Brně, Sbírka rukopisů ZA, č. 343, f. 46b.

[36]) Státní archív v Brně, Sbírka rukopisů ZA, č. 343, f. 46b. Starší boje o svobodný trh vylíčil *J. Kübndel*, Vývoj olomouckých řemeslnických cechů (Olomouc 1929), str. 23–25.

[37]) O tom *Dřímal*, Sociální boje, str. 248–249.

[38]) Městský archív v Olomouci, Sbírka listin č. 486.

několik týdnů v Olomouci, trpce si mu olomoucká obec stěžovala na městskou radu.[39])

Mnoho chudých mužů, vdovy i sirotci žalovali panovníkovi, že jsou vystaveni těžkým příkořím, že se nemohou dovolat spravedlnosti, že obecní starší se na ně utrhují, vyhrožují jim a vsazují do vězení. Proto nikdo nechtěl před radou mluvit a zastupovat ty, kteří hledali splnění svých oprávněných požadavků, a žadatelé se nikde nemohli dovolat zastání a pomoci proti takové zvůli, bezpráví a nezákonnému postupu.

Ludvík věděl, že obvinění vznášená na olomouckou radu jsou opodstatněná, a přesvědčil se, že podobné poměry jako v Olomouci jsou i v jiných královských městech na Moravě. Proto po odjezdu z Olomouce nařídil 19. dubna r. 1523 za pobytu v Kroměříži zemskému podkomořímu Vilémovi, aby nedopouštěl v zeměpanských městech moravských takové křivdy, na které v Olomouci žalovali, a aby králův rozkaz oznámil všude konšelům za přítomnosti několika osob z obce.

Ty osoby měly na místě celé obce slyšet panovníkův mandát, v němž se podkomořímu ukládalo, aby učinil přítrž nespravedlivému postupu v zeměpanských městech, a pokud by sám nedosáhl účinné nápravy, aby to oznámil Ludvíkovi. Vláda chtěla odstranit křiklavé výstřelky zvůle konšelů, ale na druhé straně se bála účinku svého nařízení na nespokojené obce. Proto podkomořímu uložila, aby uvedl ve známost královo nařízení o nápravě nezákonitého postupu a hned na to důrazně dodal, že král přísně nařizuje, aby všichni v městech poslouchali dosazené rady a aby se k nim chovali jak náleží. Kdo by se proti tomu provinil, měl býti potrestán.[40])

Králův rozkaz v ničem nepomohl těm, na kterých se městská rada dopouštěla bezpráví, ale dal podkomořímu vítanou příležitost k zásahu do vnitřních záležitostí v zeměpanských městech, které městské rady pokládaly do té doby za obor své vlastní působnosti. Olomoučtí konšelé se však ihned bránili a poněvadž k postupu podkomořího se ještě družila snaha vyšších stavů zkrátit městská práva, pozvala 21. listopadu r. 1523 městská rada olomoucká zástupce jihlavské městské rady a jiných královských měst, aby přijeli 4. prosince do Brna a poradili se o velkém nebezpečí, které hrozí jejich privilegiím.[41])

Ještě předtím získala městská rada další úspěch proti obci. Ludvík 24. června r. 1523 potvrdil řád a počet domů, ve kterých se podle staré zvyklosti mohlo nalévat víno, zakázal jiným zasahovat do té živnosti a ustanovil, že počet šenkovních domů nesmí býti rozmnožen ani s královým povolením.[42])

To zajišťovalo velké výhody 61 nejbohatších měšťanů, zdaněných od 10 do 16 hřiven ročně, tj. nejvyššími částkami, které byly na městskou sbírku placeny.[43]) Z domů obdařených výčepním právem vína leželo 27 na Horním náměstí (Stalinovo náměstí), 16 na Dolním náměstí (nám. Rudé armády), 9 při ústí Litovelské (Riegrovy) a Ostružnické (Anglické) do Horního náměstí a ostatní na Michalském

[39]) O pobytu Ludvíka v Olomouci: Archív města Brna, rkp. č. 7329, f. 70a–74b; *H. Kux*, Ein Bericht über König Ludwigs Anwesenheit zu Olmütz, ZDVFDGM u. Schl. 30 (1928), str. 53–58; *B. Dudík*. Olmützer Sammel-Chronik, Mährische und schlesische Chroniken (Brno 1861), str. 5–6.

[40]) Archív města Brna, rkp. č. 7329, f. 82.

[41]) Archív města Brna, rkp. č. 7329, f. 69. Regest pozvání olomouckých otiskl *P. Chlumecký*, Die Regesten der Archive im Markgrafthume Mähren I (Brno 1856), str. 45, č. 298.

[42]) Městský archív v Olomouci, Sbírka listin č. 493/1.

[43]) Viz tabulku poplatníků a domů v Olomouci a celoročních částek placených na městskou sbírku r. 1527 v první kapitole.

a Mořickém náměstí.[44]) Nejzámožnějším majitelům domů ve středu Olomouce vymohla městská rada privilegium schvalující jejich staré, velmi výnosné výsady, a způsobila zákaz, aby nalévali víno méně bohatí, kteří by si tím rádi rozmnožili své příjmy a před vydáním králova privilegia se o to často pokoušeli. Přibyla nová třecí plocha a antagonismus vrstev olomouckého obyvatelstva s různými hospodářskými zájmy rostl.

Za takové situace přišel podkomoří Vilém 10. srpna r. 1524 do Olomouce, když odstupující rada navrhla své nástupce, a nechtěl uznat nové přísežné, poněvadž byli vybráni bez vědomí obce. Konšelé mu odporovali, poukazovali na svá privilegia, která zaručovala staré radě jmenovat nové radní pány, ale podkomoří trval na svém a přinutil přísežné, aby svolali schůzi obce.

Obec se sešla 11. srpna a podkomoří k ní měl dlouhou řeč, v níž se dotazoval, zda nová rada byla dosazena s vůlí obce a zda se jí líbí. Obec však odpověděla, že jmenování přísežných není její záležitostí, že má své pány ráda a že je chce poslouchat. Zklamaný podkomoří podotkl, že pro tentokrát to nechá při starém, ale že příště musí býti městská správa volena jinak, potvrdil radu, hledal proti ní všechny možné záminky a jednal o nejrůznějších věcech.

Odpověď obce byla v příkrém rozporu se žalobami pronášenými na správu města r. 1523, byla výsledkem okamžité situace příznivé pro radu a ne výrazem smýšlení většiny měšťanů v obecním shromáždění. Konšelé to věděli a nepřáli si, aby podkomoří svůj pokus opakoval.

Proto ochotně poslali své posly na schůzku zástupců městské rady brněnské, jihlavské, znojemské a olomoucké svolanou 8. září r. 1524 do Brna, na které se města radila o postupu proti podkomořímu, jemuž vyčítala využívání nespokojenosti obcí se správami jmenovaných měst. Olomoučtí zástupci přednesli své stížnosti proti Vilémovi a plně souhlasili s návrhem, aby král byl požádán o propuštění Viléma a jmenování někoho jiného podkomořím.[45])

Olomoucká rada dobře věděla, proč se tak zajišťuje. V době, kdy se připojila k vystoupení správ moravských královských měst proti podkomořímu, počínala další etapa boje velké obce proti správě města a patriciátu.

Obec se proti vůli rady scházela, bouřila se, dorážela ve velkých zástupech na konšely a učinila několik zápisů o tom, že bude pevně držet pohromadě a prosazovat své požadavky. Rada proti tomu zakročovala, ale obec nedbala na zákazy a jednala po svém.

Chtěla, aby kupectví nebylo provozováno jenom v 15 kramářských domech na Dolním a Horním náměstí (nám. Rudé armády čp. 188–201, Stalinovo nám. č. 202), jak tomu bylo od nepaměti. Vyčítala kramářům, že si na to vyžádali potvrzení od krále Ludvíka, ačkoliv to bylo dohodami v obci zapovězeno, uváděla, že krámy byly vysazeny jenom na prodej hedvábného a jiného zboží dováženého z Benátek, a těžce nesla, že kramáři prodávali také železo a sůl.[46])

Napadala výhradní právo nálevu vína v 61 domech nejbohatších měšťanů, o kterých byla řeč, chtěla také šenkovat víno, předhazovala majitelům 61 domů provozování obchodu zakazovaného jiným a libovolná zvyšování cen a reklamovala pro sebe výčep piva, když druzí mají výsadu nalévání vína. Stěžovala si, že domy s prá-

[44]) Domy s právem viničného šenku uvádí *Kux*, Geschichte, str. 134–135.

[45]) Archív města Brna, rkp. č. 7329, f. 84–87.

[46]) Kramářské domy určil *Nešpor*, Dějiny, str. 30, 31, 38, 65 a 80–81.

vem nalévat víno nejsou přetíženy městskou sbírkou a dávkami, kdežto když někdo z chudé obce chce kupčiti, je hned obtěžován sbírkou i různými poplatky.

Dále byla obec krajně nespokojena s tím, že sudy vína koupené na svobodném trhu nebo při kupectví vyměněné za zboží se musily uskladňovat v domech s nálevem vína, kde se za jejich uložení musilo platit. Často bylo deponované víno i poškozováno a ani když někdo dostal vědro nebo dvě vědra vína darem nebo si je koupil, nesměl si je zavézti domů.

Z politických požadavků obec prosazovala, aby mohla s vůlí přísežných a osob ze svého středu k tomu volených konat podle své potřeby schůze. Obecní starší byli však proti tomu a svolávali obec jenom tehdy, když jí chtěli oznámit rozvrh sbírky a rozličných dávek.

Velké stížnosti byly ze strany obce na nepořádky v městském hospodářství. Těm chtěla obec předejíti požadavkem, aby jí odstupující městská rada skládala účty.[47])

Vypočítané požadavky sloužily střední vrstvě řemeslníků a živnostníků a směřovaly proti patriciátu. Z toho plyne, že za sociálních bojů v Olomouci převzali vedení v obci středně zámožní měšťané, kdežto rada se postavila za malou skupinu 15 kramářů a 61 majitelů domů s právem šenku, kteří patřili k nejbohatším olomouckým poplatníkům.

Obec spojená několika vzájemnými zápisy a jednotná ve svém úsilí byla za slabé vlády Ludvíka Jagellovce ve značné výhodě. Městská rada neměla dostatek moci, aby sama zmařila cíle, za které obec bojovala, a vláda, zapletená do nezvládnutelných obtíží v českém státě, zmítaná anarchií v Uhrách a ohrožovaná hrozivým postupem Turků, nemohla poskytnout konšelům účinnou pomoc.

Proto příslušníci obce ze své vlastní vůle dělali velmi mnoho z toho, co požadovali, a povyšovali tak vůli obecního shromáždění nad rozkazy rady opřené o znění pergamenů chovaných na olomoucké radnici. Vůle širokých vrstev formovaná hospodářským vývojem, majetkovou diferenciací a sociálním napětím lámala staré výsady a práva a ukazovala nové cesty vývoje.

Když po smrti Ludvíka Jagellovce u Moháče byl zvolen českým králem Ferdinand I., uznal krátce po svém zvolení patrně v prosinci r. 1526 požadavky olomoucké obce o skládání účtů a nařídil radě, aby složila účty dvanácti zmocněncům obce. Mezi nimi se uvádí na prvním místě Valentin pekař, patrně jeden z předních vůdců olomoucké obce v jejím boji proti správě města.[48])

To byl vrchol úspěchů olomoucké obce a potom rychle přišel její pád. Když Ferdinand přijel 17. dubna r. 1527 do Olomouce, přednesla mu své žaloby rada i obec. Po jejich vyslyšení dal Ferdinand 25. dubna svolat šerhou obec i obecní starší před své obydlí a poručil jim, aby mu složili přísahu.

Po přísaze oznámil český zemský sudí Zdislav Berka z Dubé česky a německy shromážděným Olomučanům, že Ferdinand dosadil radu, kterou musí každý poslou-

[47]) Městský archiv v Olomouci, Sbírka listin č. 501. Státní archiv v Brně, Sbírka rukopisů ZA, č. 343, f. 96. *Dudík,* Olmützer Sammel-Chronik, str. 6–7.

[48]) *Dudík.* Olmützer Sammel-Chronik, str. 6–7, klade složení účtů na rozkaz Ferdinandův na Marii Sněžnou, tj. na 5. srpna r. 1526. To však není možné, poněvadž tehdy Ferdinand ještě nebyl českým králem, neboť Ludvík Jagellovec zahynul 29. srpna 1526 u Moháče, 24. října potom byl Ferdinand zvolen v Praze českým králem, 18. listopadu byl uznán moravským sněmem a 25. prosince se vrátilo olomoucké poselství, které bylo u Ferdinanda ve Vídni. Proto předpokládám, že je v datu chyba a že rozkaz Ferdinandův byl splněn na některý mariánský svátek v prosinci, neboť před uznáním od moravského sněmu nemohl Ferdinand takový rozkaz vydat.

chat. Kdyby se to nestalo, potrestá panovník provinilce na životě i statcích. Přísežným bylo nařízeno, aby se chovali vůči obci podle své přísahy, a obec dostala rozkaz, aby přinesla všechny zápisy a závazky, které mezi sebou učinila. Ferdinand je hned všechny zrušil a ustanovil, aby ve sporu obce a rady vypověděl zemský hejtman moravský Jan z Pernštejna na Helfštejně.[49])

Jan z Pernštejna se ujal ihned úkolu a zkoumal, jaké právní důkazy předkládá obec pro svá přání a rada i patriciát pro svá tvrzení. To bylo pro obec krajně nepříznivé, poněvadž její požadavky vznikly z jejích hospodářských potřeb, kdežto nároky rady byly podloženy řadou listin a městskými knihami. Již 7. května r. 1527 učinil zemský hejtman konečnou výpověď.

U žalob na 15 kramářů obec ukazovala na velké škody, které má z jejich výsad, žehrala na to, že kramáři si vyžádali privilegium krále Ludvíka, ačkoliv to bylo zapovězeno vyjednáváním s obcí, a žádala důkaz městskými knihami na to, že krámy byly vysazeny na prodej hedvábí a jiného zboží dováženého z Benátek. Rada a kramáři se odvolávali na to, že spor o své krámy vyhráli již v l. 1437 až 1439 rozhodnutím svého vyššího práva ve Vratislavi, kam spor odkázal Albrecht Habsburský, a že to, co od starodávna drží, si dali potvrdit od Ludvíka.[50]) Zemský hejtman dal za pravdu kramářům a všechny nároky obce odmítl.

Požadavky obce proti 61 nejbohatším měšťanům s právem nalévat víno byly podepřeny jenom poukazem na škody, které řečené výsady způsobují chudým lidem. Patriciát dokládal své nároky starými zvyky, městskými knihami a privilegiem Ludvíka z 24. června r. 1523. Jan z Pernštejna uznal, že majitelé domů s výčepním právem jsou v právu.

Také skládání vína v domech určených pro nalévání vína napadala obec jenom výčtem škod, které z toho pocházejí druhým. Skupina 61 příslušníků patriciátu se odvolávala na to, že když si přechovával každý víno doma, prodával je na škodu měšťanů oprávněných k šenku, a protože bylo před dávnými časy rozhodnuto o skladování vína v budovách s výčepním právem. Jan rozhodl, že víno získané za zboží při kupectví nebo jedno či dvě vědra vína pro vlastní potřebu si může každý ukládat doma a prodávat je ve velkém, že však pod ztrátou vína je nesmí nalévat, a že víno koupené za peníze se má chovat v šenkovních domech.

Obec měla tedy v otázce ukládání vína jistý úspěch, ale zato byly úplně odmítnuty její požadavky na schůze podle potřeby. Zástupci obce se při tom odvolávali na dovolení krále Vladislava, které nemohli ukázat, městská rada však předložila rozhodnutí Vladislavovo z 24. listopadu r. 1516, v němž panovník schůzky obce bez vědomí konšelů zapověděl, jak o tom byla již řeč. Zemský hejtman se přiklonil k znění královské listiny a nároky obce na schůze podle potřeby zamítl.

O svém rozhodnutí vydal Jan hned 7. května r. 1527 radě i obci písemné svědectví pod svou pečetí a pokládal svůj úkol za skončený. Rada byla s tím dokonale spokojena, ale obec se nechtěla smířit s tím, že jedním rázem bylo zamítnuto všechno, oč několik let úporně bojovala a znenáhla prosazovala.[51])

Do čela nespokojené obce se postavil Valentin pekař, který již dříve řídil akce obecního shromáždění a v prosinci r. 1526 přijímal s jinými dvanácti zmocněnci účty od odstupující rady. Konšelé cítili za sebou vládní moc, a proto nepovolovali

[49]) Archív města Brna, rkp. č. 7329, f. 122–127.

[50]) O sporu o krámy v l. 1437 až 1439 viz *Nešpor,* Dějiny, str. 80–81.

[51]) Městský archív v Olomouci, Sbírka listin č. 501.

tak jako za panování Ludvíka. Neústupnost přísežných rozhořčila obec a vedla k bouřím a nepokojům, které však nedosáhly svého cíle. Vůdce obce Valentin pekař byl vsazen do vězení, obviněn z pobuřování obce a na Ferdinandův rozkaz 29. června r. 1527 mečem popraven.[52])

Krvavý úder katova meče zastrašil obec a rada triumfovala, ale přála si dovršit svůj úspěch Ferdinandovým potvrzením hejtmanova výroku. Její poslové přišli s Janem z Pernštejna za Ferdinandem do Starých Hradů, hejtman informoval panovníka o své výpovědi, nechal její text buď u českého kancléře Adama z Hradce nebo u místokancléře doktora Václava z Velhartic a bylo umluveno, že bude vydáno její zeměpanské potvrzení. Ale v královské kanceláři opis výpovědi zapadl a očekávaná konfirmace nepřišla.[53])

To vzpružilo obec pokleslou na mysli po popravě Valentina pekaře a oživilo odpor proti radě. Předáci obce nevydali jeden ze starých zápisů obce a odpověděli zemskému hejtmanovi Janovi z Pernštejna a zemskému podkomořímu Janovi z Kunovic na Uherském Brodě, že se na zápis nemohou doptat. Na svém tvrzení setrvali přes opětovné rozkazy hejtmana a podkomořího a pánu z Kunovic nezbylo než vložit do městských knih, že ztracený zápis obce byl zrušen.

Když chtěla rada na žádost Prostějova stanovit míry na obilí a na víno a délku lokte, které poškozovaly široké vrstvy, povstala obec na podzim r. 1528 znova proti radě, zmařila zamýšlené stanovení měrných jednotek a poslala posly k Ferdinandovi, aby mu vyložili stanovisko obce. Poněvadž neprosadila pro sebe výhradní právo čepování piva, odmítala pivo vařené v Olomouci a ostentativně odcházela na panství hradiského kláštera, kde nalévali pivo třebovské. Pravovárečné měšťanstvo mělo z okázalého bojkotu svého zboží velkou škodu a městská správa i patriciát s obavou viděli, že boj obce proti nim znova vzplanul.

Proto rychle žádali Ferdinanda o pomoc a tvrdili, že královo potvrzení Pernštejnovy výpovědi by donutilo obec ke klidu. Ve stejném smyslu psali na jejich prosby 4. října r. 1528 zemský hejtman a 11. října podkomoří.

Ferdinand hned 18. října nařídil podkomořímu, aby ihned jel do Olomouce a přísně připomenul obci, že ztracený zápis byl zrušen a že to bude vloženo do městských knih, a aby rozkázal všem olomouckým obyvatelům zanechat odporu proti radě a nevycházet z města do míst, kde šenkují třebovské pivo. Neposlušným měl podkomoří pohrozit přísným panovníkovým trestem a opat kláštera hradiského byl žádán o vysvětlení, proč se třebovské pivo nalévá na jeho statcích.[54])

Striktní a hrozivé rozkazy Ferdinandovy zastrašily obec, která před nedávnem viděla svého vůdce na popravišti a přesvědčila se, co vláda dovede. Odpor proti radě přestával, vítězství městské správy a patriciátu nad obcí a středně zámožnými i chudinou bylo úplné. Vládní moc rozhodla o vítězi a poraženém a jeden úsek sociálních bojů v Olomouci se skončil, aby našel pokračování v jiné souvislosti. Proto celkem velmi málo znamenalo, že Ferdinand potvrdil výpověď Jana z Pernštejna až 12. května r. 1533.[55])

---

[52]) *Dudík.* Olmützer Sammel-Chronik, str. 7. *Nešpor,* Dějiny, str. 116, bez znalosti vylíčených souvislostí jmenuje popraveného Valentin Beck a pokládá ho omylem za purkmistra, odsouzeného pro nepořádky v městském hospodářství. V latinském textu se Valentinovi říká „pistor". Proto „beck" nebo „pek" značí u něho zaměstnání a ne příjmení.

[53]) Státní archív v Brně, Sbírka rukopisů ZA, č. 343, f. 90a–91a.

[54]) Státní archív v Brně, Sbírka rukopisů ZA, č. 343, f. 90–96.

[55]) Městský archív v Olomouci, Sbírka listin č. 501 a 540.

3. Sociální boje ve Znojmě

Před 31. lednem 1517, nejpravděpodobněji r. 1516, utekl ze znojemského vězení nějaký Kuchař, který byl uvězněn na zakročení rytíře Mikuláše Crhenského z Dražovic. Z toho vznikla velká různice mezi Mikulášem a znojemskou městskou radou, v níž se ozvalo podezření, že na útěku Kuchaře má vinu městský rychtář Jakub Hynkl.

Hynkl byl podrážděn tím obviněním a na shromáždění znojemské obce se bránil. Obec nebyla s rychtářem spokojena, měla proti němu řadu výtek, užila vhodné příležitosti, kdy městská rada a městský rychtář se dostali do sporu, a rychtáře napadla. Ten prohlásil, že se postaví každému na soudě, kdo by ho chtěl vinit z toho Kuchaře nebo z něčeho jiného, a jeho výrok byl vložen do městských knih.

Potom si to však rozmyslil, o postavení na soudě nechtěl nic slyšet a nabízel, že se bude hájit před podkomořím Karlem z Vlašimě a na Úsově. Ve slovní potyčce urazil přísežné i obec, byl za to vsazen do vězení a rada vypravila posly k podkomořímu do Brna, který písemně určil, jakou Hynkl má dát konšelům satisfakci.

Tehdy se vložil do sporu Hynklův syn Kryštof a informoval mylně přísežné, že podkomoří rozhodl, aby bylo vloženo do městských knih, že satisfakce daná Hynklem nesmí být jemu a jeho dětem ke škodě. Kryštofova nepravdivá zpráva způsobila nemalé různice mezi znojemskou radou a posly, kteří byli v Brně, a když to viděla znojemská obec, nespokojená s městskou správou, rozhodla se, že užije sporu ve vládnoucí vrstvě k prosazování svých zájmů. Mluvčí obce Feyt Švarc byl pro nějaké řeči od Kryštofa Hynkla nazván zrádcem a zlodějem, obec byla tím velmi popuzena, začala roztržku v městské správě zavádět na úplně jiné pole, než na jakém do té doby byla, a přednášela přísežným své požadavky.[56])

Městská rada s překvapením viděla, že se sociální napětí ve Znojmě obrací proti ní a proti nejbohatším měšťanům, kteří ovládali město, a rychle uzavřela s Hynklem dohodu, aby veřejné mínění nebylo drážděno. Ale skandální spor mezi městským rychtářem a radou nebyl příčinou postupu obce. Poskytl k němu jenom vhodnou příležitost, důvody jednání znojemských obyvatel spočívaly však v hospodářských, společenských a politických poměrech v městě. Proto smír městské správy s Hynklem neměl žádného vlivu na další vývoj a obec se dala do boje za prosazení toho, po čem toužila, a za odstranění mnoha věcí, které ji nejvíce tížily.

Konala r. 1516 několik schůzek proti vůli rady, vystupovala proti četným skutkům městské správy a ostře je kritizovala, zvolila si své zmocněnce a formulovala svá přání. Některá z nich se týkala politické správy, nejvíce jich bylo hospodářských, dvě se zabývala policejní pravomocí a bezpečností a jedno se vztahovalo k otázkám náboženským.

Obec se ve svých schůzích a shromážděních stále vracela k pohoršujícímu sporu bývalého městského rychtáře Jakuba Hynkla s radou a nebyla spokojena s jeho výsledkem. Vytýkala ostře konšelům, že se s Hynklem dohodli bez vědomosti obce, a nechtěla se s tím smířit.

V ohledu politickém obec chtěla, aby odstupující rada skládala obci účty ze svého hospodářství, aby každý mohl činit svobodně poručenství o svém statku, aby

---

[56]) Okresní archív ve Znojmě, Město Znojmo, rkp. č. II/262, f. 14. Za ochotné zapůjčení materiálu ze znojemského okresního archívu děkuji jeho vedoucímu Bohumilovi Fučíkovi.

se obec účastnila volby městského rychtáře, aby mohla odstranit konšely, kteří se provinili, a aby zeťové a tcháni nezasedali spolu v radě. Tím mělo býti odstraněno špatné hospodaření obecním jměním a zamezeno výhradné právo přísežných na poručenství se všemi neblahými následky a nepořádky z toho plynoucími. Obec se též snažila dosáhnout vlivu na obsazování důležitého úřadu městského rychtáře a na vyloučení radních, kteří nekonali své povinnosti a zneužívali své funkce, a hodlala zabránit tomu, aby v městské správě zasedali blízcí příbuzní, nakloněni k řešení všeho podle rodinných vztahů. Splnění tužeb obce by bylo zlomilo neomezený vliv na správu města těch, kteří ji do té doby vedli.

Velmi důležité požadavky obce se týkaly otázek hospodářských. Obec prosazovala pro každého právo šenkovat víno, odstranění drahoty životních potřeb způsobené skupováním potravin od překupníků, snížení úroků z nadačních peněz církevních ústavů půjčovaných na úrok, zanechání řemeslníků při starém pořádku a svobodách, zamezení zlořádů v prodeji masa a chleba, zavedení spravedlnosti do vaření piva, při němž se jedněm zboží koštovalo a druhým ne, a spravedlivý postup při dovozu cizího piva do města, neboť jedni dováželi a druhým se to zakazovalo. Stanovisko obce přinášelo prospěch chudině a střední vrstvě řemeslníků a živnostníků, kterým se měl umožnit nákup laciných potravin, snadnější výkon jejich povolání a opatření levnějšího úvěru, ale sahalo na mnoho hospodářských činitelů, ze kterých plynuly vysoké zisky nejzámožnější vrstvy v městě.

Policejních a bezpečnostních záležitostí se obec dotkla přáním, aby bylo přísně zakročováno proti pachatelům způsobujícím poranění olověnými koulemi a jinými prostředky a aby na žádného obviněného nebylo saháno nespravedlivě a mocí, ale aby bylo postupováno podle městského práva. Není snad ani třeba dodávat, že obec tím mířila na policejní zvůli a protiprávní postup městské rady, kterému byli mnohem více vystaveni chudí a středně zámožní než patriciát ovládající správu Znojma.

Kromě vypočítaných věcí též obec chtěla, aby nebyly dovoleny posměšné řeči o posvátných věcech, ať ten, kdo je vede, je opilý nebo střízlivý a duchovní či světská osoba. Zdá se, že v tomto bodě se ozývaly první nesmělé počátky reformace.

Obec jednala o svých požadavcích s městskou radou a když nepořídila, posílala posly k zemskému podkomořímu Jiřímu z Vlašimě na Úsově, k zemskému hejtmanovi Janu z Pernštejna na Tovačově i na královský dvůr. Na cesty poslů si vypůjčila 60 zl. a jednání s nadřízenými orgány a vládou provázela bouřlivými schůzemi, srocováním, dotíráním na městskou radu a hrozbami, že obec dosáhne svého i za cenu násilného vztažení ruky na přísežné, které se nezastaví ani před jejich usmrcením.[57])

Konečným výsledkem rozsáhlého jednání bylo, že obec i městská rada přistoupily na to, aby je srovnali zemský hejtman Jan z Pernštejna na Tovačově a podkomoří Jiří z Vlašimě na Úsově. Oba nejvyšší zemští úředníci přijeli do Znojma, vyslechli sporné strany a 31. ledna r. 1517 vyhlásili své rozhodnutí.

Jan a Jiří nejprve odbyli stížnost obce na smír konšelů s někdejším rychtářem Jakubem Hynklem bez jejího vědomí zjištěním, že obecní starší nic neučinili proti svému závazku s obcí. Potom přistoupili k řešení ostatních sporných otázek.

Skládání počtů z hospodaření rady obci odmítli, poněvadž konšelé jsou úředníci

[57]) Okresní archív ve Znojmě, Město Znojmo, Sbírka listin č. 175; tamtéž, rkp. č. II/268, f. 14, 35–36 a 39.

krále a proto po právu činí počet těm, které panovník ustanoví za jejich nástupce. Zato přiznali každému právo na poručenství o svém statku za předpokladu, že při tom budou také dva členové rady.

Účast obce na volbě rychtáře vymezili tak, že radě přiznali právo jmenovat tři vhodné osoby, ze kterých obecní shromáždění si mělo jednu zvolit. Vyloučení člena rady na přání obce nepřijali a svolili jenom, aby konšelé oznámili nejprve návrh na vyloučení podkomořímu, prokázali vinu nařčeného a pak aby s radou podkomořího bylo učiněno konečné rozhodnutí.

Zákaz společného zasedání tchánů a zeťů v radě nechtěli konšelé připustit, ale ustoupili a nechali to na vůli rozhodčích, když viděli zásadní neústupnost a krajní pobouření obce, které hrozilo propuknout násilím. Hejtman a podkomoří rovněž kapitulovali před energickým vystoupením obce a společné zasedání tchánů a zeťů v radě zapověděli.

Obec tedy dosáhla ve svých politických požadavcích plného úspěchu v účasti na volbě rychtáře a v otázce zasedání blízkých příbuzných v radě. Částečné, ale nesporně cenné ústupky jí byly učiněny při vylučování provinilých členů rady a v právu na poručenství, zato však bylo pro ni ztraceno skládání účtů od odstupující rady.

Téměř úplný úspěch měla obec v prosazování svých požadavků hospodářských. Bylo jí přiznáno právo šenkování obyčejného vína, kdo skupoval životní potřeby, aby způsobil drahotu, měl býti potrestán hřivnou pokuty, řemeslníci se ponechávali při starém pořádku a svobodách, přísežní pověření dohledem na prodej masa a chleba byli důrazně napomenuti, aby přísně dbali na spravedlnost vůči chudému i bohatému, a ve vaření domácího a dovozu cizího piva se nařizovalo, aby bylo u všech postupováno stejně, a přímo se nakazovalo, aby konšelé dováželi cizí pivo, když ostatním je to zapovězeno.

Rozhodčí též uznávali, že jsou vysoké úroky z peněz půjčovaných na úrok církevními institucemi. Poněvadž však sami neměli moc, aby v této otázce něco učinili, odkazovali radu i obec na krále, aby jeho zásahem byly tíživé úroky sníženy a obyvatelé města byli chráněni před dalšími škodami.

Je jisté, že při provádění výroku o hospodářských přáních obce záleželo velmi na tom, jak bude plněno to, co hejtman a podkomoří vyřkli. Ale i tak se podařilo obci prosadit mnoho z toho, co jí před tím správa města a mohovití měšťané upírali, pokládajíce to za sféru vyhrazenou jenom jejich zájmům.

Také bezpečnostní a policejní záležitosti byly rozhodnuty příznivě pro obce. Kdo někoho poranil olověnou koulí nebo jinak, měl býti potrestán useknutím ruky, a kdo s takovou koulí chodil po městě, byl potrestán pokutou desíti bílých grošů a týdnem vězení. Vůči provinilým mělo pak býti postupováno podle městského práva a ne nespravedlivě a mocí. A konečně rouhavé řeči se měly trestat podle ustanovení papeže Lva X.[58])

Boj znojemské obce měl tedy velmi dobrý výsledek, ale výrokem Jana z Pernštejna a Jiřího z Vlašimě neskončil. Rada se nechtěla smířiti se svou porážkou a obec nebyla plně uspokojena. Proto zápas pokračoval a můžeme-li na jeho průběh usuzovat podle prosazovaných požadavků, zdá se, že vedení v něm měla střední vrstva, že však na něm byla účastna i městská chudina.

Obec nepovažovala za vyřízený spor s bývalým purkmistrem Jakubem Hynklem a uváděla, že Hynkl by se měl podle svého zápisu do městských knih postavit kaž-

[58]) Okresní archív ve Znojmě, Město Znojmo, Sbírka listin č. 175.

dému, kdo by ho chtěl vinit za útěk uvězněného Kuchaře nebo z něčeho jiného, a že by mělc býti rozhodnuto, co bylo s řečmi Jakubova syna Kryštofa o vkladu do knih, že Jakubovi a dětem nemá spor býti ke škodě. Rovněž chtěla obec náhradu 60 zl., které si vypůjčila na zaplacení cest svých poslů za svého boje, a žádala satisfakci pro svého vůdce Feyta Švarce, uraženého Kryštofem Hynklem.

Téměř za rok po svém prvním výroku přijeli hejtman Jan z Pernštejna a podkomoří Jiří z Vlašimě znova do Znojma a 27. prosince r. 1517 vypověděli o sporu s Jakubem a Kryštofem Hynklem. Uznali, že Jakub se musí podle zápisu do městských knih každému postavit, odmítli řeči Kryštofa o vkladu do knih v záležitosti škody ze sporu, nepřiznali obci nárok na odškodnění 60 zl., poněvadž je záležitostí obce, co její poslové projezdili, a nepopřáli ani sluchu řečem o satisfakci mluvčímu obce Feytovi Švarcovi.[59])

Ani druhá výpověď Jana a Jiřího neukončila boj obce s radou. Obě strany se snažily prosadit své stanovisko a konšelé zaznamenali v tom zápase důležitý úspěch, když jim Ludvík Jagellovec 2. ledna r. 1520 potvrdil, aby odstupující městská rada skládala účty radě nastupující, aby tomu nikdo nepřekážel a aby o to přestaly všechny nepokoje a nesváry.[60])

Královo potvrzení zamítalo nároky obce na účast v kontrole městského hospodářství a zapovídalo jí další prosazování jejího dávného přání. Zájmy obce a rady se v tomto případě úplně rozcházely, ale zato byly stejné při snížení úroků z peněz půjčovaných církevními ústavy. Jan z Pernštejna a Jiří z Vlašimě doporučili 31. ledna r. 1517 znojemské obci, aby o to snížení žádala panovníka, obec to učinila, purkmistr i rada jí v tom plně podporovali, poněvadž měli také zájem na zlevnění úvěru, a dlužníci přestali dávat smluvené úroky svým věřitelům.

To byl velmi účinný prostředek a jeho důsledné používání korunovalo úsilí obce a městské správy úspěchem 24. dubna r. 1521. Tehdy olomoucký biskup Stanislav z Turzo po vyslechnutí znojemských farářů, kaplanů, oltářníků, purkmistra, rady a obce pod tlakem všech znojemských obyvatel svolil, aby ze 100 zl., ze kterých braly církevní instituce do té doby roční úrok 10 zl., se dávalo propříště jenom 7 zl. počítaných po 30 groších a groš po 7 penězích. Byly tedy úroky sníženy z 10 % na 7 %, z úroků zadržených do té doby od dlužníků měla býti polovice odpuštěna a polovice zaplacena věřitelům do 11. listopadu a propříště se měly úroky i základní kapitály přesně platit.[61])

Olomoucký biskup měl při vydání svého rozhodnutí u sebe z pánů Viléma Kunu z Kunštátu a z rytířstva Kryštofa Kropáče z Nevědomí, Viléma z Víckova a Hynka z Kounic. Přítomnost tolika feudálů napovídá, že nepovolil v otázce úroků rád, ale že byl donucen k ústupu kombinovaným tlakem obce, která odpírala platit úroky, a rady, která postiženým duchovním nechtěla dopomoci k právu na městském soudě.

Snížení úroků z půjčovaných peněz církevních ústavů byla jediná věc ve výpovědi Jana z Pernštejna a Jiřího z Vlašimě z 31. ledna r. 1517, v níž se obec a rada shodovaly. Ve všech ostatních článcích rozhodnutí hejtmana a podkomořího se rozcházely a proto stále o ně spolu zápasily. Obec je chtěla udržet, uvést ve skutek a rozšířit, městská správa usilovala o jejich postupné odstranění.

[59]) Okresní archiv ve Znojmě, Město Znojmo, rkp. č. II/268, f. 14.
[60]) Okresní archiv ve Znoimě, Město Znojmo, Sbírka listin č. 181.
[61]) Okresní archiv ve Znojmě, Město Znojmo, Sbírka listin č. 184.

Nedostatek pramenů brání však sledovat průběh událostí po vydání listiny Stanislava z Turzo 24. dubna r. 1521. Až teprve při příjezdu krále Ludvíka do Olomouce o velikonocích r. 1523 se dovídáme, že znojemská obec poslala panovníkovi list, ve kterém si trpce stěžovala na svou městskou radu.

Ta však měla v Olomouci tehdy své poselstvo vedené obratným městským písařem znojemským Štěpánem z Vyškova, které získalo na svou stranu uherského kancléře a jagerského biskupa Ladislava Salkana, bylo přijato počátkem dubna v audienci samým králem, přednášelo mu svá přání podle pokynů kancléřových a dostalo od sekretáře české kanceláře Jiřího Žabky z Limberka radu, aby mlčelo o žalobách obce a čekalo, jak královská rada rozhodne o bojích obce proti městským správám v Jihlavě a ve Svídnici. Obec neměla na rozhodujících vládních místech žádného přímluvce a rádce a proto její list proti městské radě nesplnil naděje jeho odesílatelů. Zato však rada dosáhla 7. dubna r. 1523 potvrzení svobod města.[62])

Vzpruhou pro obec však bylo, že Ludvík po žalobách, které mu v Olomouci přednesly obce moravských královských měst, nařídil 19. dubna r. 1523 zemskému podkomořímu Vilémovi Kunovi z Kunštátu, aby důrazně napomenul městské rady, jak o tom byla řeč při líčení sociálních bojů v Olomouci. Podkomoří dělal potom hned r. 1523 městské radě potíže při jmenování nových konšelů, přijímal na znojemském hradě ty, které rada chtěla trestat, přinesl si královský mandát na měšťana Skauthena, protože nazval Viléma čenichovou šelmou, měl rozepře s radou o nějakého pekaře, který pobral v louckém klášteře mnoho majetku, když tam r. 1520 zemřel opat Pavel, a chtěl býti proti vůli rady a znění privilegií při skládání městských účtů.

Znojemská rada si na to stěžovala, když se někdy po 10. srpnu r. 1524 sešli v Brně zmocněnci olomouckých, brněnských, znojemských a jihlavských konšelů, aby se poradili o společném postupu proti svým obcím i podkomořímu, jak o tom byla již řeč. Znojemská obec čerpala však z jednání podkomořího posilu, scházela se o své újmě a neustále prosazovala proti radě to, o čem se s ní v lednu r. 1517 nedohodla.[63])

Proto sociální boje ve Znojmě pokračovaly a znojemská obec sotva odřekla, když v srpnu r. 1525 dostoupil jednoho kulminačního bodu zápas obce v Brně a ta při hledání spojenců uzavřela spolek s obcemi jiných měst, městeček, městysů a vsí i s některými šlechtici. Zato znojemská rada postupovala svorně s brněnskými, olomouckými a jihlavskými konšely a souhlasila s jejich akcí proti podkomořímu na královském dvoře v Budíně kolem 11. listopadu r. 1524 i na počátku ledna r. 1526, poněvadž v některých věcech podporoval obce proti městským správám.[64])

Vláda zaneprázdněná hrozivým postupem Turků v Uhrách nezasahovala do událostí a tak obec i rada ve Znojmě byly ve vzájemném zápolení odkázány na své vlastní síly. To bylo pro obec výhodné, poněvadž její opakované nápory přiváděly zprávu města často do nepříznivého postavení a přinášely obci zvolna, ale jistě, nemalé úspěchy.

Zatím rychlý spád politických událostí přivedl Ludvíka 29. srpna r. 1526 k Moháči a smrt krále po prohrané bitvě otevřela cestu na český trůn Ferdinandovi I.

[62]) *Kux*, Ein Bericht, str. 55–56.
[63]) Archiv města Brna, rkp. č. 7329, f. 84–87.
[64]) *Dřímal*, Sociální boje, str. 149–250, 255 a 257–258.

Když přijel v dubnu r. 1527 Ferdinand do Brna, stěžovala si mu znojemská obec na svou radu, podobně jako to učinila r. 1523 za pobytu Ludvíka v Olomouci.

Výsledek stížnosti r. 1527 byl však jiný než tomu bylo před čtyřmi léty. Ferdinand přísně zapověděl znojemské obci další akce proti radě, postavil se plně za správu města a tak vahou vládní moci ukončil po jedenácti letech boj znojemské obce s přísežnými a s patriciátem započatý r. 1516.[65])

4. Sociální boje v Jihlavě

V Jihlavě vedla ve dvacátých letech 16. stol. správu města dvanáctičlenná rada složená většinou ze sládků. Její členové po roce přecházeli do řad obecních starších a z těch starších se rada na svůj vlastní návrh obnovovala. Obecních starších bývalo 36 a každý z nich se obyčejně po třech letech dostal do úřadující rady.

Obecní starší tvořili uzavřenou skupinu nejbohatšího patriciátu, na kterou městská chudina a střední vrstva řemeslníků a živnostníků měly mnoho oprávněných stížností. Odpor proti ní stoupal úměrně se zhoršováním hospodářských a sociálních poměrů a byl nemálo podporován i tím, že ve dvacátých letech sílil již cech soukeníků, jehož řemeslo se stalo základem pozdějšího rozkvětu Jihlavy v polovici 16. stol.

Za napjaté situace vypukl v Jihlavě r. 1520 hrozný mor, jemuž padlo za oběť mnoho lidí, a v noci na sobotu z 5. a 6. října dvě hodiny přede dnem se prolomily z nedbalosti nového porybného hráze Lukášského rybníka a třinácti jiných rybníků na pozemcích města před Jihlavou. Dravé vlny zaplavily údolí U koželuhů před Brtnickou branou, smetly tam všechny domy, obývané téměř výhradně městskou chudinou a nezámožnými řemeslníky, pohltily 32 jejich starých i mladých obyvatel a vyvrhly jejich mrtvoly až u Svatojanského mostu a Malé stoupy. Mezi oběťmi byly i čtyři těhotné ženy. Když ráno otevřeli městskou bránu a chtěli z města zachraňovat ohrožené, bylo již pozdě. Škoda byla způsobena a voda zanechávala při opadávání na místě zkázy mrtvá těla, peníze, truhlice, šatstvo a osobní i ložní prádlo.

Poškození, kteří přežili povodeň, uložili své utopené příbuzné a trosky majetku v domě Merta Spissera, chtějíce je v neděli zavézt před radu. Cechmistr soukenického cechu Řehoř Srendl se svými přísežnými mistry je od toho s námahou odvrátil a slíbil jim, že se za jejich nároky na odškodnění postaví celá obec.

Mor a nevídaná katastrofa dovršily útrapy širokých vrstev klesajících pod nesnesitelným hospodářským tlakem a pobouřily lid proti radě a pánům, kteří měli dohled nad vodami. Rozhořčení se stupňovalo, když v sobotu 6. října byly do města dopraveny 24 oběti povodně a když se jejich pohřbu zúčastnilo jenom málo konšelů.

Obec v tom viděla nevážnost rady k nebohým obětem rozpoutaných živlů a dávala vinu přísežným. Odpor vydrážděných mas proti správě města stoupal a když počátkem listopadu r. 1520 byl nalezen pod sesutou zdí svého stavení nějaký tovaryš Polizer, propukl v bouři.

Obec se shromáždila v minoritském klášteře u P. Marie, zvolila si čtyři osoby za své představené, učinila zápis a spolek proti radě a všechna řemesla přitiskla k zápisu svou pečeť. Minoritský kvardián Hans Hoffman radil obci, aby zanesla Polizerovo tělo na radnici, veřejně obžalovala radu a provolala nad ní právo. Přestrašení konšelé se marně snažili prostřednictvím svých poslů odvrátit lid od jeho úmyslu a rozvášněný dav se dal s velkým křikem na pochod k radnici.

[65]) Archív města Brna, rkp. č. 7329, f. 122–127.

Šla celá obec, muži i ženy, předměšťané i několik sedláků, řemeslníci i jejich tovaryši, tedy městská chudina i střední vrstva v plném počtu. Na radnici byly shromážděny všechny tři rady a když to jeden ze zmocněnců obce zjistil, vnikl lid do radní světnice a čtyři zmocněnci obce vyzvali radu, aby vyšla ven, že přátelé mrtvého chtějí se nad ní dovolati práva.

Potom se radní světnice vyprázdnila, rada poslala k obci čtyři zmocněnce a po velkých prosbách, ujišťování o své nevině a slibech, že se postaví k právu před králem nebo kdekoliv jinde, dosáhla toho, že obec upustila od použití násilí proti konšelům. Odnesla mrtvého k pohřbu do kostela a chtěla po radě ujištění, že se postaví k právu, jež jí však nebylo dáno.

Obec vystupovala den ze dne sebevědoměji. Konala mnoho tajných i veřejných shromáždění, dovolila, aby si všechna řemesla zhotovila svoji pečeť, žádala od rady účty, dosadila sama novou radu a zvolila si kromě zmíněných čtyř zmocněnců ještě dalších 24 pověřenců. Nechala také všechny šenkovat víno, dala přečíst privilegia, vybírala sama městskou sbírku, obviňovala konšely, že jsou vrahové, zakázala jim opustit město, uvěznila bez obvinění na čtrnáct dní dva přísežné, odpustila poškozeným vodou na deset let městskou sbírku, odstranila Lukáše Leupolda z rady a odpírala dostavit se k soudu. Zpívala o přísežných posměšné písně, nařídila, aby se při zvonění každý dostavil na radnici pod ztrátou řemesla a cti, rozkázala kloboučníkům, kteří byli v radě, že musí navštěvovat schůze obce, a chtěla zastavovat městské rybníky a vsi.[66])

To byl revoluční převrat, který vložil na půl druhého roku všechnu moc v městě do rukou obce a jejích čtyř zmocněnců, odňal radě všechnu její pravomoc a odsoudil ji k úplné bezmocnosti. Teprve v červenci r. 1522 se opět ujali správy města konšelé dosazení obvyklým způsobem.

Vedení v obci se zmocnily cechy, ve kterých se dostali k slovu méně zámožní řemeslníci. Výslovná zmínka o předměšťanech, sedlácích a tovaryších však uka-

[66]) *Martin Leupold von Löwenthal,* Chronik der königlichen Stadt Iglau (1402–1607). Herausgegeben von Ch. d'Elvert. Mährische und schlesische Chroniken (Brno 1861), str. 30–32 a 63. Část Leupoldova textu vydal v českém překladu F. Hoffmann, Listy a obrazy z minulosti Jihlavy (Havlíčkův Brod 1958), str. 78–81. O jihlavských událostech jednají ještě dvě kroniky starší než dílo Leupoldovo. Je to Habermannova kronika (Státní archiv v Brně, Sbírka rukopisů Něm. hist. spolku, č. 393, f. 26b–29b, kde jsou zprávy z l. 1520 až 1524, a Setzenschragenova kronika, kterou vydal *A. Mayer,* Die älteste uns erhaltene Iglauer Chronik, ZDDVFDGM u. Schl. 40 (1938), str. 3–22 a 41–56. Některé zprávy má i Jihlavská kronika v Mariánské knihovně v Halle, jejíž nejstarší části vznikly kolem r. 1580. O těchto kronikách psali: *E. Schwab,* Die Iglauer Chroniken. Ein vorläufiger Bericht. Igel-Land (příloha Mährischer Grenzboten) 1926–1927, str. 41–47; *E. Schwab,* Einiges über das Wesen der Städte-Chronistik, mit besonderer Berücksichtigung der Sudetendeutschen, Archiv für Kulturgeschichte 18 (1928), str. 258–286; *Mayer,* Die älteste uns erhaltene Iglauer Chronik, str. 3–9. Setzenschragenova kronika (Mayer, str. 15) klade mor v Jihlavě k r. 1521 a strhání rybníků na 6. října ráno, Leupold (str. 3) na 5. října a Habermann (f. 9a a 26b) na 28. září, což je zjevně chybné. Soudím, že se to stalo z 5. na 6. října. Starší literatura k sociálním bojům v Jihlavě je velmi kusá a neúplná. Zaslouží z ní zmínky: *(A. Sterly),* Anarchie in Iglau im 16. Jh., Iglauer Sonntagsblatt 1849, č. 46–48; *Ch. d'Elvert,* Geschichte und Beschreibung der (königlichen Kreis-) und Bergstadt Iglau (Brno 1850), str. 146–156; *(Podle A. Sterlyho),* Anarchie in Iglau im 16. Jahrhundert, Mähr. Grenzbote 1875, č. 83 a 84; *V. Husa,* K dějinám lidových hnutí na Moravě r. 1525, Zápisky katedry čs. dějin a archivního studia Karlovy university 1 (Praha 1956), str. 29–31. Za ochotné zapůjčení materiálu z Okresního archivu v Jihlavě a četná upozornění děkuji okresnímu archiváři dr. F. Hoffmannovi.

zuje, že se v těch osmnácti měsících, v nichž rozhodovala v Jihlavě obec, vedle řemeslníků hlásila o slovo také městská chudina.

Jihlavská obec poslala listy obcím ostatních královských měst na Moravě, které měly u tamějších obyvatel velký ohlas. Rada zbavená své moci slíbila obci, že nepošle posly ke králi a že se smíří s novým pořádkem, ale svůj slib nedodržela. Dovolávala se Ludvíkovy pomoci a 24. prosince r. 1520 docílila prvního úspěchu, když panovník nařídil, aby stará rada skládala při sázení konšelů účty svým nástupcům a ne obci.[67])

Potom dostala jihlavská rada nečekanou pomoc. Rady moravských královských měst byly ohroženy agitací jihlavské obce, která měla pronikavý úspěch u širokých vrstev, a proto za vedení olomoucké rady poslaly samy posly ke královskému dvoru do Budína a důrazně žádaly o zakročení.

Královská kancelář pozvala prostřednictvím olomouckých poslů do Budína zástupce jihlavské rady a když dostala od pěti jejích zmocněnců podrobnou zprávu o situaci, poslala 21. května r. 1521 do Jihlavy přísný mandát. V něm odsoudila psaní listů do moravských královských měst, hrozila trestem smrti a konfiskací majetku těm, kteří listy roznášeli, a nařídila jihlavské obci, aby vydala Ludvíkovým konšelům všechny nové pečeti i se svým zápisem a scházela se jenom s vědomím purkmistra a rady za přítomnosti některých přísežných.

Mandát též prohlašoval, že protržení hráze zavinil porybný nebo nešťastná náhoda, nařizoval, aby byla dána plná satisfakce konšelům nevinně nařknutým, a přísně poroučel, aby všichni poslouchali purkmistra, rychtáře a přísežné a ti aby spravovali bez překážky město a zeměpanskou komoru. Nakonec mandát přikazoval, aby byla podle právního řádu a způsobu obnovena rada, aby nikdo z obce nezasahoval do práv panovníka, aby byli necháni na pokoji poslové rady vypravení k Ludvíkovi na jeho rozkaz a aby byli na životech a statcích trestáni ti, kteří neuposlechnou.[68])

Ludvíkovým mandátem se nařizovala úplná likvidace nového pořádku a obec kromě městské rady měla proti sobě i vládu. Obec si to uvědomila, ale nekapitulovala. Místo uposlechnutí mandátu poslala do Budína posly, aby jednali na královském dvoře, požádala o pomoc podkomořího Viléma Kunu z Kunštátu a jeho nátlakem na stísněné konšely docílila, že rada ustoupila od prostého provedení mandátu, k němuž neměla dostatek sil, a přijala Vilémovo prostředkování.

Podkomoří to oznámil do Budína, radil k jisté povolnosti a tak rozhodný odpor jihlavské obce měl úspěch. Ludvík netrval na splnění svých rozkazů o podrobení obce a odstranění všech revolučních vymožeností a svěřil urovnání sporů v Jihlavě Vilémovi, Zdeňkovi z Lomnice na Meziříčí, Vilémovi z Víckova na Cetechovicích, Jindřichovi Beránkovi z Petrovce na Puklicích a Matějovi Vencelíkovi z Vrchoviště na Třešti.

Stanovení rozhodčí pokládali patrně jihlavskou půdu za příliš horkou a proto pozvali zástupce rady i obce do Brna a tam 31. července r. 1521 ujednali dohodu o úpravě jihlavských poměrů. Její obsah ukazuje, že se postavili na stranu konšelů, ale že obec bránila ze všech sil vymoženosti, které revolučním zásahem získala.

Rada měla býti dosazována s vůlí a vědomím čtyř zmocněnců obce, měli v ní býti

[67]) *P. Chlumecký,* Die Regesten der Archive im Markgrafthume Mähren I (Brno 1856), str. 43, č. 279.

[68]) Archiv města Brna, Sbírka listin: 1521, května 11. Budín. Mandát byl vydán podruhé 26. října 1524 a je ve svém druhém znění otištěn u *Leupolda,* Chronik, str. 67–69.

jenom čtyři sládci a ostatek míst byl vyhražen jiným řemeslům. Obci byla povolena volba čtyř zmocněnců potvrzovaných od obecních starších, aby pomáhali obecním starším ve všech potřebách, zakročovali při křivdách a byli při skládání všech účtů od správy města a obnovování rady.

Neštěstí způsobené protržením hráze se přičítalo porybnému, který v případě dopadení měl býti potrestán. Poškozeným měli obecní starší půjčit po dvoje vánoce po 100 kopách splatných po 25 kopách ročně počínaje od třetích vánoc. Na výroční den katastrofy měla býti po padesát let sloužena mše za duše zahynulých lidí.

Zápisy řemesel mezi sebou učiněné do té doby se uznávaly, nebyly na překážku dohodě, ale propříště se nedovolovaly a řemesla se měla řídit svými privilegiemi. Obecním starším se promíjely útraty vynaložené na cesty do Budína a obci se ponechávalo 50 kop, které si na ten účel vypůjčila z obecních peněz. Kdyby se však ukázalo, že rada potřebovala více, měla se částka vydaná nad 50 kop dáti též obci, aby obě strany byly stejně opatřeny.

Týden před výročním trhem a týden po něm se dovoloval svobodný nálev vína, ale obecní starší to mohli změnit, kdyby to škodilo městu. Všechny nechuti a nelibosti byly prohlášeny za neplatné, každá strana dostala jeden exemplář listiny o dojednané dohodě a její potvrzení bylo vyhrazeno králi.[69])

Dojednaná dohoda brala obci správu města a vracela ji radě. Přiznávala obci znamenitá práva, byla přízniva hlavně střední vrstvě a na chudinu bylo pamatováno článkem o pomoci postiženým při vodní katastrofě.

Obec nebyla spokojena s takovým výsledkem, nevydala správu města, bylo třeba dalšího jednání a obec při něm shrnula své požadavky do desíti bodů. V prvních čtyřech opakovala články o obnovování a složení rady a o volbě a pravomoci čtyř svých zmocněnců, jak byly obsaženy v dohodě z 31. července r. 1521. V dalších svých postulátech chtěla, aby se zachovávaly porušované svobody města, aby v radách nezasedali společně zeťové, ujci, bratři, strýci a pokrevní příbuzní a aby rada „obecného člověka" pro malou věc nebo „když málo něco promluvil" netrestala peněžitou pokutou a vsazením do věže, ale „jestliže by co zavinil a neslušně se choval, aby s vůlí těch čtyřech z obce vyvolených slušně trestán byl".

Také se nemělo vybírat 6 grošů pokuty od pokojných chodců v noci a od návštěvníků v domech jejich přátel v noční době, často brutálně pronásledovaných od městských orgánů, které zadem a násilně otvíranými dveřmi vnikali do zavřených budov pokojných Jihlavanů. Vybrané pokuty se neměly rozdělovat mezi členy rady, jak tomu bylo dříve, ale připadaly obecnému dobrému.

Obec též nechtěla hradit radě náklady na cesty poslů ke králi, poněvadž byli vysláni proti slibům starších a proti vůli a bez vědomí obce, ale za to požadovala úhradu výloh svých zmocněnců do Budína. A konečně si obec přála, aby barvíři Baltazarovi Jungmayerovi, patrně jednomu z vůdců obce, byl ponechán v platnosti královský mandát, který mu dovoloval, aby si zřídil sladovnictví, poněvadž to není proti obecnému dobrému.[70])

Jihlavská rada cítila, že má za sebou podporu ostatních královských měst a vlády, a proto neustoupila a odpověděla zamítavě i na články, které byly v rozhodnutí 31. července r. 1521 schváleny. Mezi jiným zamítla obnovování rady s vůlí a s vědomím čtyř zmocněnců obce a cechmistrů, jmenování čtyř sládků a osmi jiných

[69]) *Leupold,* Chronik, str. 33–34 a 66.

[70]) *Leupold,* Chronik, str. 34–35.

řemeslníků do rady, volbu čtyř zmocněnců obce a skládání účtů těm zmocněncům, poněvadž to nikdy nebylo, sladovníci vaří od sv. Václava do sv. Jiří málo piva a mají tedy čas na obecní záležitosti více než jiní řemeslníci a sladovnictví se vždycky dopřálo každému, kdo o to požádal.

Dále rada popírala, že jsou porušovány svobody města, že mezi konšely zasedají příbuzní, že se obecní lidé trestají pro malou věc a že se pokuty dělí mezi konšely. Nechtěla připustit, aby čtyři zmocněnci obce spolupůsobili při ukládání trestů, a u pokutování nočních chodců a návštěvníků domů ukazovala na malou bezpečnost, křiky, škody, vraždy, vyvracení kádí s vodou proti ohni, bubnování a jiné nepřístojnosti chodců.

Útraty svých pěti poslů do Budína prohlásila rada za náklad učiněný na obranu starodávných zřízení a dobrých zvyklostí, o nákladech obce pomlčela. V záležitosti Baltazara Jungmayera poznamenala, že mu bylo dáno na vůli, aby podle starého sladovnického zřízení nechal barvířství, chce-li býti sládkem, poněvadž pro zabránění rozbrojů nikdo nemá provozovat dvoje řemeslo.

Obec i rada trvaly neústupně na svém a jednání se dlouho a bezvýsledně vleklo. Ale akce řemeslníků a chudiny ztrácely zvolna svou průbojnost, rada a patriciát kolem ní sdružený sílily a vláda podporovala správu města. Za devět měsíců po uzavření první smlouvy mezi obcí a radou z 31. července r. 1521 pokročil naznačený vývoj již tak daleko, že do Jihlavy mohla přijet pětičlenná královská komise, která se r. 1521 neodvážila do města.

Komisi předsedal podkomoří Vilém Kuna z Kunštátu na Polici, ze stavu panského v ní byli Jindřich z Lomnice na Meziříčí a Václav z Ludanic na Jemnici, rytíře v ní zastupovali Jan Čeloud z Pálovic na Budkově a Zikmund z Chlébského. Po skončení přípravných prací shrnula komise 25. dubna r. 1522 výsledek svého jednání ve dvou listinách. První zachycovala články, na kterých se rada a obec definitivně dohodly, druhá si všímala věcí, jež byly urovnány jenom předběžně a měly býti s konečnou platností rozhodnuty na královském dvoře.

První listina prohlásila za zrušené všechny věci, různice, řeči a nechuti mezi radou a obcí a přenechávala obsazování rady 36 obecním starším, kteří do ní měli vybírat šest osob z jejich řad a šest osob z obce, ale jenom čtyři sládky. Designovanou radu potvrzoval podkomoří, přizval si přitom k sobě několik osob z obce a odstupující rada byla povinna učiniti před ním a před přizvanými lidmi počet ze všech příjmů a vydání.

V dalších částech dohody se radě nařizovalo, aby osobám poškozeným za katastrofy 5. října r. 1520 půjčila z obecních peněz 24. června a na vánoce po 100 kopách splatných po 25 kopách ročně počínaje od příštích vánoc po učiněné půjčce. Za poškozené se měla též zaplatit zadržená svatojiřská a svatováclavská městská sbírka a obecní starší se vyzývali, aby jim pomohli povozy, dřevem a kamením při stavbě nových domů. Rada se též zavázala, že bude padesát let dávat ve výroční den povodně za duše zahynulých kopu grošů do špitálu nebo jinam podle přání žen, dětí a přátel těch, kteří tehdy přišli o život.

Obecním starším se ukládalo, aby podle úrody stanovili každoročně cenu piva a dovoz cizích piv byl zakázán. Rada měla býti laskavá, obec se měla chovat k obecním starším poctivě, povolně, beze všech dotýkání, postranních pomlouvání a bouřek. „Obecný člověk" měl býti od starších trestán nejprve domluvou, potom vězením a teprve pak pokutou vyměřenou tak, „aby na statku svém zahuben nebyl", a zaúčtovanou do obecních příjmů.

Bouření obce proti obecním starším se zapovídalo a odkazovala se se svými stížnostmi na podkomořího. Žaloby lidí z obce na obecní starší rozsuzoval městský soud osazený od starších. Zápis, který obec učinila mezi sebou, a pečeti zhotovené pro cechy měly býti položeny před podkomořího, aby je zničil, a pro budoucnost bylo pod trestem zakázáno, aby obec dělala nějaké zápisy a aby si cechy pořizovaly pečeti mimo tu, které od starodávna užívalo město.[71])

Dohoda z 25. dubna r. 1522 byla tedy obšírnější než výpověď z 31. července r. 1521, ale r. 1522 obec proti r. 1521 mnoho ztrácela a rada získávala. Bylo patrno, že obec byla ve výhodě, když se vzbouřila a revolučním činem si vzala to, po čem toužila, ale že byla zatlačena do obrany a ustupovala, jakmile došlo k jednání. V tom jednání vláda a správy moravských královských měst plně podporovaly jihlavskou radu a patriciát, kdežto jihlavská obec, městská chudina a střední vrstva byly osamoceny a mohly počítat jenom s podmíněnou, nejistou a skrovnou pomocí podkomořího Viléma Kuny z Kunštátu, poskytovanou proto, aby Vilém zvýšil pravomoc svého úřadu nad městy.

Velký ústup obce byl též patrný z druhé listiny vydané 25. dubna r. 1522, v níž byly shrnuty věci dohodnuté jenom předběžně a odkázané na konečné řešení na královském dvoře. Věci v druhé listině zachycené měly platiti jenom do 11. listopadu r. 1522 a záleželo na vládě, jestli je schválí nebo zamítne. Měly tedy jenom dočasnou platnost a bylo krajně nejisté, co se s nimi stane. Týkaly se politických záležitostí a šenkování vína.

V jejich politických částech se ponechávalo králi, aby učiněnou výpověď schválil, zamítl nebo změnil, a strany se zavázaly, že budou s vládou jednat jenom prostřednictvím podkomořího a ne pokoutně nebo skrze postranní osoby. Čtyři zmocněnci obce se uznávali jenom do potvrzení výpovědi králem, potom je mohl ponechat nebo sesadit.

Víno směli do 11. listopadu r. 1522 šenkovat majitelé domů uvnitř hradeb, farářům, duchovním, podruhům a obyvatelům na předměstí se nálev zakazoval pod trestem zabavení nápoje. Majitel domu uvnitř hradeb, který víno naléval, platil z vědra 3 groše ungeltu do královské komory, vybírané jedním zmocněncem rady a jedním zmocněncem obce. Vína se otevírala ve čtvrtek, načaté víno se nalévalo týden, zbytek se potom uzavřel a směl býti otevřen až druhý čtvrtek.

Před naléváním vína poslal každý ve čtvrtek ráno dva žejdlíky svého zboží na radnici a tam obecní starší za přítomnosti čtyř zmocněnců obce určili jeho cenu podle kvality nápoje. Víno chované v městě se ohlašovalo pod přísahou, aby se před jeho otevřením zaplatily stanovené 3 groše z vědra. Neohlášené víno se zabavilo, nalévalo na radnici a jeho majitel byl potrestán dvěma týdny vězení a pokutou jedné hřivny.

Osoby, které vybíraly poplatek z vína, ukládaly týdně vybrané peníze do truhlice na radnici, při obnovování rady z toho skládaly počet a zdaněné víno cejchovaly. Necejchované víno mělo býti zabaveno za stejných podmínek jako neohlášené zboží. Kdo od brněnské smlouvy, tedy od 31. července r. 1521 vyšenkoval nějaké víno, měl to ohlásit do 8. června starším a zmocněncům obce a zaplatil 3 groše z vědra.[72])

Nálev vína konkuroval čepování piva a proto sládci, kteří měli většinu v radě,

[71]) *Leupold*, Chronik, str. 38–40.
[72]) *Leupold*, Chronik, str. 40–42.

svolovali k vinnému šenku jistě velmi neradi pod tlakem obce. Mohli se však utěšovat, že všechno platí jenom do 11. listopadu a že v dalším průběhu jednání prosadí své stanovisko.

Ustanovení, že podruzi a obyvatelé předměstí sami nesmějí nalévat víno, dosvědčuje, že v dubnu 1522 byla již vážně porušena jednota městské chudiny a střední vrstvy, která byla při revolučním výbuchu r. 1520 téměř úplná. Řemeslníci a živnostníci po dosažení značných úspěchů opouštěli chudinu, která byla jejich vítaným spojencem, když bylo potřeba ukázat městské radě a patriciátu sílu a nutit je k povolnosti, a starali se jenom o své zájmy. To zbavovalo obec podpory mnoha odhodlaných bojovníků proti městským starším a velmi oslabovalo její akce.

Ale úplně se městská chudina nedala při úpravě poměrů v městě vyřadit. Ukázalo se to, když se sporné strany za tři týdny po výpovědi komise dohodly o určitých věcech a vydaly 15. května r. 1522 dva statuty, které na čas ukončovaly dlouhý a rozhořčený boj.

První statut se týkal první listiny z 25. dubna r. 1522 o definitivně dohodnutých článcích a jeho vydavatelé byli purkmistr, přísežní a celá obec v městě i před městem v Jihlavě. Druhý statut byl věnován druhé listině z 25. dubna o sporných záležitostech vyhrazených králi a vydali ho purkmistr, rada a starší obou rad města Jihlavy. Výslovná zmínka o obci před městem dokládá, že městská chudina se hlásila o slovo a přes zatlačování do pozadí nemohla býti pominuta.

První statut z 15. května r. 1522 shodně s první listinou z 25. dubna prohlašoval za ukončené spory obce a rady a svěřoval obnovování rady obecním starším. Ale listina zavazovala starší, aby mezi přísežnými bylo z jejich středu šest osob a z obce šest osob, kdežto statut stanovil, aby konšelé byli vybíráni ze starších a teprve kdyby mezi staršími nebylo tolik řemeslníků, aby mohli osadit radu předepsaným počtem čtyř sládků a osmi řemeslníků, měli býti do rady povoláni vhodní příslušníci z obce. Nově bylo k tomu dodáno, aby starších nebylo více než 36.

Učiněné změny byly nepříznivé pro obec. Zato však obec získávala při zkoumání účtů, neboť listina je přiznávala zástupcům obce vybraným od podkomořího, statut je svěřoval čtyřem obecním zmocněncům.

Poškozeným vodní katastrofou se místo půjčky povolené v listině po 100 kopách na Jana Křtitele a na vánoce přiznával ve statutu úvěr po 200 kopách na každý termín a proto se jim též splátky od druhých vánoc zvyšovaly z 25 na 50 kop. Ustanovení o vzpomínce na výroční den katastrofy zůstalo beze změny.

V listině i ve statutu zůstal článek o každoročním stanovení ceny piva od přísežných a o zákazu dovážet cizí piva do města. Bylo však dodáno příznivé ustanovení pro obec, že na stanovení cen piva se budou podílet s přísežnými čtyři její zmocněnci a že nemocné osoby mohou s povolením purkmistra dovézt do Jihlavy dvě vědra piva cizí výroby.

Ustanovení o laskavém chování rady, poslušnosti obce, ukládání trestů a žalobách na obecní starší byly stejné v listině i ve statutu, ale byla vypuštěna zmínka o podávání stížností podkomořímu nepříjemná patriciátu, střední vrstvě i chudině. Rovněž nebylo ve statutu řečeno, že zápisy obce a pečeti cechů se mají odevzdat podkomořímu, aby je zničil, jak se to důrazně nařizovalo v listině.

To byl nesporný úspěch obce, která ve svůj prospěch též prosadila, aby ve statutu byly vypočítány příjmy rady, o kterých se v listině nemluvilo. Přísežní byli osvobozeni od hlídek, přiznával se jim rybolov v Jihlávce a ve dvou potocích a dostávali kuřata dávaná jako úrok od městských vsí, ale když si vystrojili hostinu, platili si

víno sami. Přesný výčet jejich odměn jim zabraňoval, aby si je o své újmě zvyšovali; to bylo v intencích obce, méně s tím byli spokojeni konšelé.[73])

Druhý statut z 15. května r. 1522, vydaný purkmistrem, radou a staršími obou rad, vycházel sice z druhé listiny datované 22. dubna o čtyřech zmocněncích obce a šenkování vína, o níž měl s konečnou platností rozhodnout král, ale podstatně se od ní lišil.

Druhá listina dovolovala zmocněnce obce jenom do králova rozhodnutí a nestanovila jejich pravomoc. Druhý statut přiznával obci právo, aby si při obnovování rady volila zmocněnce, a přísežným svěřoval jejich potvrzení. Zmocněnci střežili s konšely dobro a zájmy obce a jejich rozhodnutí bylo stejně platné, jako kdyby byla přítomna celá obec, stará i mladá, aby ji nebylo třeba stále svolávat a způsobovat měšťanům ztráty v jejich povolání. Tím se obci trvale přiznávali mluvčí, kteří podle práva hájili její zájmy.

Obec se domnívala, že z šenkování vína bude míti velký užitek, a proto si v druhém statutu vymohla, aby každý majitel domu šenkoval víno do vánoc a platil po vypotřebování vědra groš z každé utržené kopy bez stanovení ungeltu. Víno se načínalo v sobotu, ráno na radnici se z něho přinesl žejdlík k ochutnání, aby se stanovila cena a byl cejchován načatý sud kvůli kontrole odváděné dávky.

Co se z načatého sudu za týden nevyšenkovalo, to se opět zavřelo nebo odlilo do jiného sudu, nechalo osm dní v klidu a na druhý týden se mohlo opět otevřít. Za týden bylo povoleno vypotřebovati jeden sud, ať byl malý nebo velký.

Když někdo prodával víno, které jiný otevřel nebo které nebylo otevřeno, bylo mu zabaveno ve prospěch města. Lidé poškození při vodní katastrofě mohli šenkovat u majitelů domů nebo přátel, kteří jim to dovolili. Od 24. června po čtyři týdny byl šenk vína soukromníkům zapovězen a nalévalo se jenom na radnici, aby sládci měli zaručen dostatečný odbyt piva.[74])

Srovnání obou statutů z 15. května r. 1522 s listinami komise z 25. dubna ukazuje, že jakmile rada vyjednávala s obcí bez účasti vládních činitelů, byla vůči obci v nevýhodě a ustupovala. Obec sice ztratila mnoho z počáteční průbojnosti a pozbyla řadu zisků dobytých mocným zásahem spojeného lidu proti isolované patricijské radě, když se masy vzbouřily proti správě města, ale podržela ještě dostatek síly, aby vtělila ve skutek svá nejdůležitější přání. Nejvíce výhod dobyli řemeslníci, ale byla přítomna i městská chudina a prosadila aspoň vyšší odškodnění obětí chladných vln, které zatopily Koželužskou čtvrť.

Dohodou obce a rady vtělenou do statutů byly odstraněny poslední překážky, které bránily dosazení obvyklé městské správy v Jihlavě. Za půldruhého měsíce potom přijel 28. července r. 1522 do města podkomoří Vilém Kuna z Kunštátu, obnovil podle ujednaných úmluv zasedající radu a nově jmenovaní konšelé se ujali svých funkcí. Nastal poměrný klid, ale netrval dlouho.[75])

Některé manželky soukeníků šly ráno 18. května r. 1523 na uherské víno ke kloboučníkovi Markovi Farkaschovi, úplně se opily, tropily četné výtržnosti, tančily, pekly koblihy v domě jednoho soukeníka u České brány (v dnešní Brněnské ulici u školy) a z neopatrnosti způsobily hrozný požár, jemuž padlo za oběť celé

[73]) *Leupold*, Chronik, str. 42–44.
[74]) *Leupold*, Chronik, str. 44–45. Při stanovení odváděné dávky je v textu mylně uveden fenik místo kopy.
[75]) *Leupold*, Chronik, str. 37.

město. Zůstal zachován jenom klášter sv. Kříže, několik malých domků za farou, dolní koňský mlýn, katův domek a nevěstinec, 22 osob zahynulo při požáru a 3 lidi pohřbil zřícený chór ve farním kostele.

Mnoho obyvatel odešlo z Jihlavy jinam, měšťané těžce znova stavěli a platili všechno dvojnásobně draho. Do zimy nezbudovali sice mnoho světnic a komor, ale zato kolem 11. listopadu byly již pod střechou všechny domy na náměstí a mnohé v ulicích. Na žádost moravského sněmu z 24. června r. 1523 odpustil Ludvík Jihlavě na dvacet let městskou berni a na pět let ostatní berně a Jihlavané s velkými překážkami obnovovali zničené město.[76])

Rada se rozhodla, že užije hrozné katastrofy k tomu, aby odstranila dohody uzavřené s obcí r. 1521 a 1522, které velmi těžce nesla. Hned r. 1523 vypravila posly na královský dvůr do Budína, žalovala na obec a ukazovala, že neopatrné ženy se opily vínem, jehož šenk byl dovolen úmluvami r. 1522. Správa města svým soustavným obviňováním obce dosáhla, že panovník poslal v létě r. 1524 do Jihlavy člena své rady Žibřida z Bobolusk s rozkazem, aby se obec chovala ke konšelům podle mandátu z 21. května r. 1521, který nařizoval zrušení vymožeností obce.

To obec nechtěla dovolit, a proto bouřlivě odporovala. Na jejím shromáždění došlo za přítomnosti královského posla Žibřida ke vzrušenému jednání, jehož se zúčastnili četní měšťané.[77])

Zejména prudce napadl konšely měšťan Gabriel. V ostré řeči vyložil, že rada podporuje kláštery, bere dvojí užitek z domů, staví domky, vymáhá dvojitou městskou sbírku, nedopouští stavět v předměstí, jí nejlepší ryby, obci prodává draho leklé, pije nejlepší víno a lidu nechává zbytky. Volal též, že to dá mnoho práce, než se všech 36 pánů naučí pořádku, že to dosvědčuje obci a konšelům a že přísežnému Hanušovi Geschlovi chce strhnout jeho konšelský baret s hlavy, zatknout mu jeho radní hůlku do vozu a pak ho vyvézt z města.[78])

Někteří z obce Gabriela okřikli, jeho chování odsoudil i Žibřid z Bobolusk, postavil se proti obci v duchu královského mandátu a hrozil obecnímu shromáždění. Tím nesmírně popudil lid, který se násilím zmocnil mandátu o obnovení práv rady a vymaloval Žibřidův erb na pranýř s potupným nápisem: Toto je král sladovníků. Uražený rytíř z Bobolusk ihned odjel z města a jihlavské ženy si z něho při projíždění ulicemi tropily posměch.

Žibřid žaloval na jihlavskou obec panovníkovi a v královské radě se za jihlavskou obec přimlouval jenom podkomoří Vilém Kuna z Kunštátu, všichni ostatní členové rady zaujali stanovisko obci nepříznivé. Postavení podkomořího bylo však tehdy vážně otřeseno politickou situací a hlasy ostatních členů královské rady převládly. V srpnu r. 1524 bylo v ní rozhodnuto, že jihlavský případ rozsoudí sám král, a bylo nařízeno, aby obec i rada poslaly za tím účelem do Budína své zástupce.[79])

[76]) *Leupold,* Chronik, str. 60–61; *Habermannova* kronika, f. 24b; *Mayer,* Die älteste uns erhaltene Iglauer Chronik (Setzenschragenova kronika), str. 15; *Hoffmann,* Listy a obrazy, str. 96–98 (český překlad Leupoldova textu); Archiv český II, str. 343, č. 10; *Chlumecký,* Die Regesten, str. 45, č. 296.

[77]) *Leupold,* Chronik, str. 61–62; *Habermannova* kronika, str. 28b.

[78]) Okresní archiv v Jihlavě, Město Jihlava, Sbírka listin: nedatovaný zápis, učiněný patrně hned po schůzi obce. Pro datování je rozhodující zmínka o stavění domů a o Geschlovi, který byl v září a v říjnu 1524 mezi posly rady v Budíně (*Leupold,* Chronik, str. 63).

[79]) *Leupold,* Chronik, str. 62–63; *Habermannova* kronika, f. 28b; *Mayer,* Die älteste uns erhaltene Iglauer Chronik (Setzenschragenova kronika), str. 16. O postavení podkomořího *Dřímal,* Sociální boje, str. 250–252.

Jihlavská městská rada to přednesla na schůzce správ královských měst konané v Brně po 10. srpnu a dosáhla slibu, že všechna města zakročí v její prospěch 8. září, až budou na královském dvoře, kam je panovník zval. Poněvadž Ludvík potom své pozvání odvolal, nedošlo ke smluvenému zákroku a jihlavští konšelé byli odkázáni na své vlastní síly. Melancholicky o tom psali 2. září r. 1524 brněnské radě, ale projevovali odhodlání k boji a děkovali Brňanům za zprávy o podkomořím.[80])

V tu dobu byli již poslové obce na cestě do Budína. Byli v něm Mert řemenář, Bastl Wachauff, Šimon hrnčíř a Michal řečený Eyserne Mandl, všichni příslušníci střední vrstvy. Poslední nebyl obcí vyslán, ale za bouří urazil konšely, byl od nich uvězněn a vzat na závazek, že se postaví před králem. Poslové měli k ruce mladého vladyku Jindřicha Beránka z Petrovce na Puklicích jako právního poradce a za dva dny po jejich odchodu byli vypraveni ke králi zmocněnci rady. Byli to Jakub Schausichselber, Lukáš Leupold, Stanislav Feierabend, Jan Geschl, Šebestián Spisser, Václav Niemertheim a August Matern, vybraní po dvou ze tří rad.

Poselstvo konšelů dorazilo do Budína 30. srpna večer a hned 1. září je uvedl uherský kancléř a ostřihomský arcibiskup Ladislav Salkan k audienci k samému Ludvíkovi. Při slyšení byli přítomni královna Marie, vyslanec císaře Karla V., králův sestřenec markrabě Jiří Braniborský a nejvyšší uherský sudí Ambrož Šarkán.

Poslové rady pozdravili Ludvíka a složili mu svou poklonu, kterou král i královna s povděkem přijali. Zmocněnci obce se marně domáhali přístupu k panovníkovi a musili čekat až do 9. září, kdy Ludvík přijal vyjednavače obce i rady a zahájil vyšetřování událostí v Jihlavě. Rozdílný postoj krále k mluvčím rady a obce již předem ukazoval, jaké bude stanovisko vlády při konečném rozhodnutí.[81])

Při vyšetřování 9. září se za jihlavský patriciát ujal slova Lukáš Leupold. Začal tím, že někteří z obce se násilím zmocnili králova mandátu o obnovení práv rady a dosud ho mají, a potom ve 24 bodech shrnul všechno, co městská chudina a řemeslníci od r. 1520 udělali.

Ludvík a jeho rádcové slyšeli, že jihlavská obec dosadila čtyři zmocněnce pro správu města, dala zhotovit všem cechům pečetidla, uzavřela spolek, zvolila ke čtyřem zmocněncům dalších 24 osob, sama obnovila radu, přijala od konšelů účty, četla privilegia, často se scházela k poradám, donesla na radnici těla utopených při povodni, spílala radě vrahů, zakázala jí odcestovat z města, nedovolila jí poslat stížnost k panovníkovi, zadržela královský mandát určený pro konšely a věznila bez obvinění 14 dní dva přísežné. Hned potom Lukáš žaloval, jak Jihlavané odpustili na 10 let poškozeným vodou lozunky, dovolili svobodný nálev vína, odstranili Lukáše z rady, nechtěli odpovídat na soudě, zpívali potupné písně o správě města, nedbali na její usnesení, nařídili, že pod ztrátou cti a řemesla se musí každý při výzvě zvonem dostavit k obecní schůzi, a nutili kloboučníky zasedající v radě, aby pod trestem odnětí řemesla chodili na svolávaná shromáždění.

Nakonec si Leupold stěžoval na Volfa Hopfenmessera, Prokše Niderla a Hanuše Schönthana. Prvnímu kladl za vinu, že řekl rychtářovi, že patří na šibenici, a druhé dva obvinil, že obcházeli všechny domy a ptali se, kdo drží s obcí.

[80]) Archiv města Brna, rkp. č. 7329, f. 85–87; tamtéž: Sbírka listin: 1524, září 2.

[81]) *Leupold,* Chronik, str. 62–63 a 65; *Habermannova* kronika, f. 28b–29b; *Mayer,* Die älteste uns erhaltene Iglauer Chronik (Setzenschragenova kronika), str. 16; Okresní archiv v Jihlavě, Město Jihlava, Sbírka listin: (1524).

Překvapení poslové obce zjistili, že jsou obviňováni z činů, které pokládali za spravedlivé uplatňování svých práv, a s úzkostí pozorovali, že z celého shromáždění stojí za nimi jenom mladý Beránek, jejich řečník a právní poradce. Proto pokládali za důležité, aby se další výslech konal za přítomnosti podkomořího Viléma Kuny z Kunštátu, v jehož podporu doufali. Vilém byl však teprve na cestě do uherského hlavního města, a proto mluvčí obce Mert řemenář uvedl, že obec přednesla své žaloby podkomořímu, a prosil, aby se počkalo do jeho příchodu. Královská rada souhlasila a odložila další výslech na odpoledne.

K tomu se dostavil také podkomoří, který právě přibyl do Budína. Poukázal na to, že obec a rada se dobrovolně dohodly, že se konšelé z vlastní vůle vzdali mandátu o obnově své moci, že svěřili Vilémovi další jednání a že svá tvrzení doloží listy, které za ním přiveze jeho vůz. Tím velmi podepřel pozici jihlavské obce a zmocněnci rady, aby se vyhnuli jeho dalšímu zásahu, požadovali, aby jihlavský spor byl řešen podle znění mandátu králem a ne podkomořím. Jejich stanovisko bylo uznáno, ale vystoupení Vilémovo smazalo drtivý dojem působivé Lukášovy žaloby.

Další výslechy byly odloženy a Vilém se svými přáteli a pomocníky horlivě pracoval o to, aby král svěřil rozsouzení sporu nějaké komisi na Moravě. Mluvčí patriciátu oznámili 11. září r. 1524 svým pánům průběh sporu a královská rada byla vystoupením podkomořího zmatena.

Ptala se městské rady v Brně, jak tam r. 1521 probíhala jednání, a není třeba pochybovat o tom, že dostala zprávu veskrze příznivou jihlavskému patriciátu. Správy moravských královských měst se pak rozhodly, že podpoří stanovisko jihlavské rady, a poslaly do Budína za tím cílem zvláštní poselstvo, v jehož řadě stáli Olomoučané.

Soustředěný útok všech rad královských měst na Moravě způsobil, že postavení jihlavské obce se v Budíně stále zhoršovalo. Královská rada byla přestrašena revolučním výbuchem v Německu, který od května r. 1524 vyústil v selskou válku, a cítila se bojem v moravských královských městech velmi ohrožena. Proto se chovala k požadavkům jihlavské obce stále odmítavěji. I královský šašek se posmíval jejím zmocněncům a podkomoří Vilém, tuše špatný konec, odejel z uherského hlavního města, aby nebyl přítomen výroku krále, který znamenal porážku jeho politiky.[82])

Jeho odchodem padla poslední opora obce Jihlavy. Za předsednictví samého Ludvíka se sešla královská rada, ve které byli přítomni arcikníže Ferdinand Rakouský, biskupové, knížata a páni i rytířstvo z Uher, z Čech, z Moravy a ze Slezska, a odsoudila jihlavské události. Ferdinand z vlastní zkušenosti znal revoluční vření v Německu, v Tyrolích s ním přišel sám osobně do styku, a proto jeho přítomnost na poradě nevěstila pro Jihlavany nic dobrého. Královská rada se též podle očekávání proti nim ostře postavila.

Její rozhodnutí bylo pojato do královského mandátu daného 24. října r. 1524. Mandát bez výhrady zavrhoval pohanění Žibřida z Bobolusk, dosazení 4 a 24 osob do správy města, přijímání počtů od obce a postup proti obecním starším a nařizoval okamžitou nápravu pod ztrátou hrdla a cti. Přikazoval též, aby odstranění

[82]) *Leupold*, Chronik, str. 63–64 a 66; *Habermannova* kronika, f. 28b–29b; *Mayer*, Die älteste uns erhaltene Iglauer Chronik (Setzenschragenova kronika), str. 16. O selské válce viz *V. Husa*, Selská pozdvižení v Čechách kolem r. 1524, ČDV 24 (1937); *tentýž*, Tomáš Münzer a Čechy, Rozpravy ČSAV, roč. 67, seš. 11, Praha 1957; *J. Macek*, Z revoluční minulosti německého lidu (Praha 1955); *tentýž*, Tyrolská selská válka a Michal Gaismair (Praha 1960).

konšelé byli podkomořím znova dosazeni do rady a aby nově zhotovená pečetidla i zápisy jimi pečetěné byly odevzdány radě a zničeny. Ostatní spory mezi radou a obcí měla řešit zvláštní komise zřízená při příštím moravském sněmu.[83])

Hned po vydání mandátu poručil Ludvík nějakému uherskému šlechtici, aby byli uvězněni obecní zmocněnci Mert řemenář, Bastl Wachauff, Šimon hrnčíř a Eyserne Mandl, a chtěl je pro urážku svého majestátu potrestat trestem smrti. Poděšení zmocněnci prosili o pomoc poselstvo královských měst, které za sporu pracovalo proti nim, a to z obavy, jak by poprava Jihlavanů působila v moravských městech, uprosilo krále, aby od zamýšlené exekuce upustil. Tak zachránili nešťastní čtyři plnomocníci jihlavské obce své životy, ale zůstali osm neděl v těžkém žaláři a teprve potom byli propuštěni domů.

Úspěšní poslové jihlavské rady si po svém vítězství vyžádali, aby Ludvík ještě jednou opakoval svůj mandát z 21. května r. 1521 o likvidaci povstání v Jihlavě násilím odňatý jihlavskou obcí konšelům. Král s datem 26. října r. 1524 vyhověl a ještě jednou slavnostně prohlásil, že přísežní nejsou zodpovědni za povodeň v Jihlavě, a nařídil, aby všichni poslouchali rychtáře, radu a obecní starší, aby jenom oni spravovali zeměpanskou komoru, aby rada byla obnovována podle starého způsobu, aby nikdo nezasahoval do jeho práv, aby byli necháni na pokoji poslové rady a aby byli na životech a statcích trestáni ti, kteří neuposlechnou jeho rozkazů.[84])

Tvrdý postup vlády proti jihlavské obci posílil sebevědomí jihlavské rady i patriciátu měst, které ji podporovaly. V Brně zapsal městský písař Jan Munka z Ivančic do své kroniky Ludvíkův výrok z 26. října r. 1524 a správy moravských královských měst z něho čerpaly naději, že zdolají nápor svých obcí, kterým byly ohroženy.[85])

Po vydání mandátu nastoupili zmocněnci jihlavských konšelů cestu domů. Předešel je právní přítel obce, mladý Beránek, a oznámil v Jihlavě, co se v Budíně stalo. Rozezlená obec se sešla, slibovala vyslancům konšelů špatné přijetí a hrozila, že jestli jeden z obecních poslů ve vězení zemře, zaplatí to životem dvacet obecních starších.

Přísežní se báli hněvu lidových mas a vzkázali svým vyjednavačům do Brtnice, aby všichni nejeli hned do Jihlavy, ale napřed poslali Hanuše Geschla a Šebestiána Spissera. Oba jmenovaní dorazili do města v neděli 6. listopadu r. 1524, vyložili obci, co se stalo v Budíně, a přečetli královský mandát. Za obec jim odpověděl Marek Reindler, že se jejich zpráva neshoduje s informacemi mladého Beránka, že obec uznává královský mandát, ale že pošle nyní do Brna a svolá tam své přátele i nepřátele, aby osvobodila své vyslance uvězněné v Budíně.

Spisser namítal, že Beránek nebyl žádný zmocněnec, a vyzval obec, aby nejpozději do úterka 8. listopadu dala konečnou odpověď, jinak že bude podána o jejím jednání zpráva králi nebo jeho poslům do Brna. Obec se zalekla, ohlásila, že pošle své důvěrníky do Brna, a zbytek poselstva jihlavské rady se bez obtíží vrátil z Brtnice domů.[86])

[83]) Okresní archiv v Jihlavě, Město Jihlava, Sbírka listin: 1524, října 24. Budín. Mandát otiskl *Leupold*, Chronik, str. 64–65, jeho stručný regest má *Chlumecký*, Die Regesten, str. 46, č. 303. Opis mandátu je též v Archivu města Brna, rkp. č. 7329, f. 100b.

[84]) Okresní archiv v Jihlavě, Město Jihlava, Sbírka listin: 1524, října 26. Budín. *Leupold*, Chronik, str. 66–69; *Habermannova* kronika, f. 28b–29b; *Mayer*, Die älteste uns erhaltene Iglauer Chronik (Setzenschragenova kronika), str. 16.

[85]) Archiv města Brna, rkp. č. 7329, f. 100b.

[86]) Okresní archiv v Jihlavě, Město Jihlava, Sbírka listin: 1524, listopadu 6.; *Leupold*, Chronik, str. 76.

Brzy potom poslala obec do Brna Matese Spitzbertella, Marka Reindlera, Michala Schweidritzera a Merta Ecksela, všechny ze střední vrstvy, aby ji zastupovali před komisí slíbenou Ludvíkovým mandátem z 26. října r. 1524. Členy té komise byli vratislavský biskup Jakub de Salza, hofmistr uherského království Ondřej Trepka z Obraziowce a sekretář české kanceláře Jiří Žabka z Limberka, kdysi radní písař v Olomouci. Nebyl v ní však podkomoří Vilém Kuna z Kunštátu, ačkoliv se jednalo o královské město, které podléhalo jeho úřední pravomoci, a jihlavský spor již dříve řešil. To ukazuje, že královská rada se stavěla úplně odmítavě k jeho politice vůči zeměpanským městům a nebyla s ní spokojena.

Složení komise bylo jihlavské obci krajně nepříznivé a její zástupci přijeli do Brna ve velmi stísněné náladě. Slíbili, že budou zachovány všechny královské mandáty, a na radu jenom žalovali, že bylo do ní přijato příliš mnoho sládků, že byli do města vpuštěni někteří neusedlí šenkýři piva a předkupníci, že nálev vína není dopřáván řemeslníkům a že jsou trestáni lidé, kteří večer pokojně chodí po ulicích nebo navštíví své přátele.

Komise se stížností ani nezabývala a konstatovala 14. listopadu r. 1524, že žaloby přednesené od poslů patří do kompetence rady a že tedy mají býti od ní řešeny. Za to prohlásila, že výlohy obce spojené s poslední cestou do Budína mají platit měšťané, kteří se zapsali a utvořili jednotu, a že ostatní mohou položit své stížnosti před radu a čekat na královo rozhodnutí.[87])

Po návratu členů komise do Budína vydal Ludvík 18. prosince r. 1524 další mandát, v němž ohlásil všem jihlavským cechmistrům, že vzal některé strůjce spolků a vzbouření proti jejich radě do vězení, chtěje je trestati, ale že jim potom na žádost svých brněnských poslů a moravského sněmu prominul. Nařídil však cechovním starším, aby plnili jeho rozkazy, nebouřili se, nestavěli se proti radě a obecním starším, netvořili žádné nové spolky a poslouchali správu města. Hrozil též, že neposlušné přísně potrestá, a uložil cechmistrům, aby jeho rozkaz oznámili ve svých ceších a potom jeho mandát odevzdali konšelům.

Teprve potom byli propuštěni čtyři zmocněnci obce, uvěznění od října v těžkém žaláři v Budíně, a na vánoce se vrátili domů. Všechny vymoženosti, kterých chudina a řemeslníci v l. 1520 až 1522 dobyli, byly zrušeny a místo čtyř důvěrníků, kteří střežili zájmy obce, bývali ustanovováni dva obecní starší, jak to bývalo před vypuknutím vzpoury.[88])

Jihlavské cechy odvedly podle králova rozkazu svá pečetidla městské radě a podřizovaly se správě města, jenom soukeníci, kteří byli právě na prahu svého největšího rozkvětu, si své pečetidlo ponechali a vzdorovali nařízením konšelů. Ti žalovali králi, soukeníci dosáhli zase 29. prosince r. 1524 přímluvy českého kancléře Adama z Hradce u přísežných a Ludvík vydal 16. ledna r. 1525 nový přísný mandát, aby soukeníci vydali své pečetidlo a poslouchali radu.[89])

Ale cech neuposlechl ani tehdy a Ludvík svěřil vyšetření celé záležitosti knížeti Karlu Minstrberskému. Ten v červnu r. 1525 předvolal zástupce soukeníků do Olomouce a když se nedostavili a napsali Karlovi, poslal jim 16. června přísný rozkaz o odevzdání pečeti a poslušnosti.

[87]) Okresní archiv v Jihlavě, Město Jihlava, Sbírka listin: 1524, listopadu 14. Brno. Regest s chybným datem 15. listopadu 1524 má *Chlumecký*, Die Regesten, str. 46, č. 304.

[88]) *Leupold*, Chronik, str. 71.

[89]) Okresní archiv v Jihlavě, Město Jihlava, Sbírka listin: (1524, po listopadu 14.), celkem tři kusy. Státní archiv v Brně, Bočkova sbírka č. 8328 a 8329 (regesta z těch kusů má *Chlumecký*, Die Regesten, str. 46, č. 307 a 308). Tamtéž, Nová sbírka č. 169/8a.

Cech viděl, že nezbývá než aby poslal k radě své cechmistry, slíbil poslušnost a ohlašoval zákrok proti vzdorovitým, ale chtěl si ponechat své pečetidlo. Rada se s tím spokojila, oznámila Ludvíkovi, že soukeníci se úplně podrobili správě města, a přimlouvala se, aby cechu bylo ponecháno jeho pečetidlo. Panovník s tím 14. září r. 1525 souhlasil, ale dodal, že pečetidla nesmí býti použito k přiložení pečeti namířené proti panovníkovi a vrchnosti.[90])

Městská rada si tak podřídila poslední organizované protivníky, ale odpor sociálně slabých vrstev proti patriciátu nepřestal. Spojoval se v různých formách s šířením luterství, které v Jihlavě od jara r. 1522 horlivě propagoval známý skladatel duchovních písní Pavel Speratus, a jedním jeho projevem byl r. 1525 útok městské chudiny na dominikánský klášter.[91])

Patriciát dobře věděl, že městská chudina a střední vrstva byli sice za pomoci vlády poraženi, ale že jejich smýšlení se nezměnilo, a proto všemi prostředky upevňoval svou moc, aby se neopakovaly události z l. 1520 až 1523.[92]) Nedovedl však zabránit četným individuálním projevům odboje, jako byla opověď městu kladského soukeníka Hanuše Klemensatla, která trvala od jara do 2. října r. 1525,[93]) nebo opověď soukenického tovaryše Jakuba Luntrusa, syna jihlavského měšťana, který poslal městské radě svůj opovědný list v polovici r. 1526 a teprve 4. září r. 1527 se s ní smířil.[94])

Individuální projevy nespokojenosti nemohly však nahradit vzpouru celé obce, která v l. 1520 až 1524 otřásala Jihlavou a sama si na řadu měsíců vzala skutečnou správu města do svých rukou. Doba revolučního kvasu a zásahů minula. Ferdinand Habsburský při své cestě Jihlavou před svou přísahou 30. ledna r. 1527 na rozhraní Čech a Moravy, než vkročil na českou půdu jako český král, velmi posílil postavení rady vůči obci a tak nové vzplanutí odboje širokých mas v Jihlavě přišlo až r. 1546 za války šmalkaldské.[95])

5. Zhodnocení sociálních bojů v moravských královských městech

Zhoršování hospodářských poměrů zvyšovalo také v Brně sociální napětí mezi chudinou a střední vrstvou, zastupovanými obcí, a patriciátem, který byl seskupen kolem městské rady. V červenci a v srpnu r. 1520 povstal uvnitř patriciátu ostrý spor o dva velmi zámožné měšťany Jeronýma Polczmachra a Františka Freysingra, kteří si vyžádali od krále Ludvíka vynětí z jurisdikce městské rady. Nespokojená

[90]) Státní archiv v Brně, Bočkova sbírka č. 8326. Okresní archiv v Jihlavě, Město Jihlava, Sbírka listin: 1525, září 14. Budín. Oba kusy regestoval *Chlumecký*, Die Regesten, str. 45, č. 299, a str. 47, č. 310. Kus č. 299 je nedatovaný koncept žádosti rady Ludvíkovi a Chlumecký ho omylem položil k r. 1524, neboť koncept musil být napsán po listu Karla Minstrberského z 16. června 1525 a před Ludvíkovým rozhodnutím ze 14. září téhož roku.

[91]) *Leupold*, Chronik, str. 73. O luterství v Jihlavě viz F. Schenner, Beiträge zur Geschichte der Reformation in Iglau, ZDDVFGM. u. Schl. 15 (1911), str. 222–255.

[92]) *Leupold*, Chronik, str. 71.

[93]) Okresní archiv v Jihlavě, Město Jihlava, Sbírka listin: 1525, dubna 2. a 1525, října 2.

[94]) Státní archiv v Brně, Bočkova sbírka čís. 8316, 8318, 8332, 8336, 8337, 8338 a 8381. Regesta u *Chlumeckého*, Die Regesten, str. 43, č. 280 a 283, str. 48, č. 317 a 321–323 a str. 49, č. 326.

[95]) Leupold, Chronik, str. 77–79.

obec užila rozporů ve vládnoucí vrstvě, uzavřela 9. července r. 1520 spolek a přinutila radu 7. srpna k dohodě, v níž získala řadu hospodářských a politických ústupků.[96])

Obec proti houževnatému odporu konšelů prosadila, že městská rada má býti volena za součinnosti purkmistra, přísežných a obce, že lidé vypuštění z rady mohou býti do ní opět pojati, že kdo se do rady nedostane, nesmí projevovat zlou vůli proti jiným, že obci mají býti čtena městská privilegia a vydávány jejich opisy a že před městským soudem nesmějí býti strany zastupovány od doktorů práv placených vysokými honoráři, aby chudí nebyli poškozováni. V hospodářských věcech si obec vymohla, že se má na sv. Jiří a na sv. Michala platit jenom jedna městská sbírka a ne půl druhé, jak to bylo zvykem, že vaření piva na míli od města je zakázáno, že se má stanovit cena piva a jeho šenkování, že žádný sedlák nesmí v Brně na trhu kupovat obilí, že každý usedlík v městě může v něm prodat pět drajlinků vína v sudech a jeden drajlink vyšenkovat, že stížnosti řemesel mají společně projednávat rada a obec, že každý může kupovat a prodávat sůl, že všechny zákonité trhy jsou svobodné a že v městě má býti volný sklad surovin i hotových výrobků.

Boje s radou se zúčastnila městská chudina a střední vrstva, vedení se zmocnily cechy a řemeslníci a živnostníci v nich sdružení. Konšelé těžce nesli svou porážku, pokusili se ji napravit v březnu a v dubnu r. 1521 při jmenování rady jednáním na královském dvoře, ale obec zaujala hrozivý postup a své zisky obhájila.

Od prosince r. 1523 se mezi obcí a radou rozpoutal rozhořčený boj, v němž strany jezdily k panovníkovi do Budína a hledaly spojence. Podkomoří Vilém Kuna z Kunštátu se postavil za některé požadavky obce, poněvadž chtěl zvýšit svou pravomoc nad Brnem, a dva a půl roku byly v Brně velmi bouřlivé.

Zejména prudký nápor obce na radu byl od 1. do 4. prosince r. 1523, při dosazování konšelů v dubnu r. 1524 a 1525 a pak od srpna do října. Tehdy brněnská obec uzavřela dokonce spolek s obcemi jiných měst, městeček, městysů a vsí i s některými šlechtici a mnoha bouřlivými schůzemi, sroceními a masovými akcemi za účasti chudiny a střední vrstvy odrazila všechny pokusy městské rady o to, aby za podpory vlády připravila široké vrstvy Brňanů o úspěchy, kterých s takovou námahou dobyly.

Rada si však přece vymohla, že král striktně zakázal obci její počínání, a 16. února r. 1526 to oznámil obci zemský komorník Jan z Kunovic. Městská chudina a střední vrstva se však vzbouřily proti rozkazu a poslaly své zmocněnce ke králi do Budína. Tam rozhodli v neprospěch obce a chtěli její vyjednavače potrestat trestem smrti.

Na zprávu o tom vypuklo v noci 20. března r. 1526 ozbrojené povstání chudiny v předměstích a střední vrstvy uvnitř hradeb. Rozhořčený lid dorážel ve středu 21. března se zbraní v ruce na radu shromážděnou na radnici, jenom s námahou byl odvrácen od útoku na nenáviděné konšely, obléhal je až do neděle v radní světnici a hrozbou, že použije síly a prosadí své požadavky, i kdyby se měl brodit až po kotníky v krvi, přinutil radu 25. března r. 1526 k úmluvě.

Touto úmluvou se schvalovala starší smlouva obce a rady z 10. srpna r. 1520 a nadto se dovolovalo chudině a drobným řemeslníkům na předměstí šenkovat své vlastní víno do 25. ledna a novým obyvatelům města se zaručovalo přijetí se vším majetkem. Cizí pekaři měli do Brna dovážet každý pátek chléb, jehož cena byla

[96]) Boje v Brně, podrobně zpracoval *Dřímal*, Sociální boje, str. 221–286. Proto v tomto článku jsou zmíněny jenom potud, pokud je toho třeba k hodnocení celkového vývoje.

stanovena na tři vídeňské feniky za bochník, a od velikonoc do letnic bylo všem dovoleno dopravovat na volný trh maso. Kdo neměl v Brně dům, ten mohl obchodovat jenom s povolením rady, když platil podle jejího uznání na městskou sbírku.

Tak obec revolučním výbuchem prosadila svá přání, uhájila je proti panovníkovu rozhodnutí a znamenitě zvětšila své zisky proti r. 1520. Rada to těžce nesla a když v dubnu r. 1527 přijel do Brna Ferdinand Habsburský, zvolený po smrti Ludvíka Jagellovce za českého krále, žalovala na obec.

Ferdinand předvolal zástupce rady i obce do Olomouce. Mezi zmocněnci obce převládali příslušníci chudiny a drobných řemeslníků, ale nový panovník s nimi ani nejednal. Svěřil rozhodnutí jejich sporu zvláštní komisi a dle dobrého zdání té komise 24. dubna r. 1527 prohlásil za zrušený spolek obce z 9. července r. 1520 a její dohody s radou ze 7. srpna r. 1520 i z 26. března r. 1526. Místo nich nařídil, že nikdo nesmí šenkovat víno, kdo neplatí z domu a z vinic městskou sbírku, zavedl nové dávky z vinic, z nichž dosud královská komora neměla užitek, upravil stanovení cen vína a povolil jeden týdenní svobodný trh na chléb a maso. Své rozhodnutí prosazoval hrozbou, že neposlušné potrestá na hrdle a statcích, a pomohl radě k úplnému vítězství nad obcí.

O sociálních bojích v nejmenších moravských královských městech Uherském Hradišti a Uničově není zpráv. Lze to vysvětlit tím, že byla značně menší než Olomouc, Brno, Znojmo a Jihlava, že jejich řemeslnicko-výrobní struktura, hospodářská situace a majetková i sociální diferenciace byly poněkud jiné, než tomu bylo u čtyř největších moravských měst, a že proto nebyly u nich ty předpoklady, které vedly k výbuchu nespokojenosti městské chudiny a střední vrstvy v mnohem početnějších městských obcích.

Velmi poučné je srovnání, jak sociální boje těch obcí probíhaly. V Olomouci trvaly od r. 1513 do 1528, ve Znojmě začaly r. 1516, v Brně a v Jihlavě r. 1520 a ve všech třech uvedených městech skončily r. 1527. Všude stály městská chudina a střední vrstva řemeslníků a živnostníků, jejichž mluvčím byla obec, proti patriciátu seskupenému kolem městské rady.

Je známo, že Martin Luther vystoupil až r. 1517 se svými 95 thesemi a že teprve ve dvacátých letech 16. stol. se v českých zemích šířilo jeho učení. V Olomouci se kupovaly luterské knihy, král Ludvík je dal za svého pobytu v městě 16. dubna r. 1523 odebrat jejich majitelům v kupeckých krámech i v domech měšťanů a příští den nechal olomoucký biskup Stanislav z Turzo zabavené svazky za přítomnosti panovníka spálit na Horním náměstí (Stalinovo náměstí) u pranýře. V Brně a ve Znojmě se usadili někteří novokřtěnci a do obou měst pronikalo luterské učení. R. 1522 studoval v luterském Vitemberku brněnský rodák Jakub Siegel. V Jihlavě byl na jaře r. 1522 jmenován kazatelem u jakubského kostela Pavel Speratus, horlivý propagátor luterství, zatčený biřici olomouckého biskupa, přivezený od nich 16. dubna r. 1523 do Olomouce a odsouzený od Ludvíka na hranici, ale 7. července propuštěný na prosby moravské šlechty, králova bratrance markraběte Jiřího Braniborského a snad i Ludvíkovy manželky Marie.[97])

[97]) O počátcích luterství v Olomouci, v Brně, ve Znojmě a v Jihlavě psali: *P. Dedic*, Die Geschichte des Protestantismus in Olmütz, Jahrbuch f. d. Gesch. d. Protestantismus 1911, str. 153 a d.; *F. Šujan*, Dějepis Brna (Brno 1928), str. 233; *F. Menčík*, Studenti z Čech a Moravy ve Witemberku 1502–1602, ČČM 1897; *F. Hrubý*, Die Wiedertäufer in Mähren, Arch. f. Ref. gesch. 1933; *F. K. Schenner*, Beiträge zur Geschichte der Reformation in Iglau, str. 222 a d.; *F. Hrejsa*, Dějiny křesťanství v Československu V (Praha 1948), str. 12. V uvedených dílech je citována další literatura.

V dobách, ze kterých jsou zmíněné zprávy, byly již sociální boje v moravských královských městech v plném proudu. Vypukly tedy dříve než začala v městech luterská agitace, nebyly ve svých počátcích luterstvím ovlivněny a až při jejich rozvinutí v celé šíři a intenzitě se setkaly s protestantismem. Proto není třeba při jejich líčení přihlížet k náboženské reformaci a k jejímu působení, neboť sociální boje v moravských městech ve dvacátých letech 16. věku mají před ní nespornou prioritu. Teprve později se s ní různě proplétaly a doplňovaly, ale sledování těchto souvislostí se vymyká z rámce naší studie.

V Olomouci, Brně a Znojmě využily obce příznivé situace, když uvnitř rady a patriciátu vznikly rozpory, které oslabily vládnoucí vrstvu, v Jihlavě dala signál ke vzbouření obce hrozná živelní katastrofa. Rozpory v radě a patriciátu a živelní katastrofa byly ovšem jenom vhodnou příležitostí po případě posledním popudem, příčinou byla hospodářská stagnace, majetková diferenciace a sociální napětí v městech provázené bezohledným využíváním politické a hospodářské nadvlády tenké vrstvy patriciátu nad městskou chudinou a střední vrstvou řemeslníků a živnostníků.

Největší intenzity dosáhly sociální boje v Brně a v Jihlavě, poněkud méně ostré byly v Olomouci a ještě mírněji probíhaly ve Znojmě. Bylo to v souladu s hospodářskou situací, majetkovými rozdíly, sociálním napětím a postojem rady a patriciátu k obci, městské chudině a střední vrstvě ve zmíněných městech.

Boje všude začaly společným postupem městské chudiny a střední vrstvy. Chudina měla na bojích největší účast ve všech městech v průbojném počátku bojů a tehdy, když vrcholily v otevřené vzpoury, jako tomu bylo v Olomouci po 7. květnu r. 1527, v Brně od 1. do 4. prosince r. 1523 a při ozbrojeném povstání od 20. do 25. března r. 1526 a v Jihlavě v létě a 6. listopadu r. 1524.

Jakmile však začalo jednání, chudina ustupovala do pozadí, poněvadž neměla k dispozici žádné organizační středisko, a do popředí se dostávali řemeslníci a živnostníci sdružení v cechích, které byly mocnou oporou svých členů. Po dosažení prvních úspěchů prosazovala střední vrstva své zájmy, nedbala na požadavky chudiny, distancovala se od svého spojence, oslabovala tím jednotu a průbojnou sílu obce a usnadňovala radě nástup k protiútoku.

Nejlépe se obcím dařilo, dokud bojovaly samy s městskou radou a s patriciátem, neboť správy měst nestačily zdolat soustředěný nápor městské chudiny a střední vrstvy. Jakmile konšelé docílili, že zasáhla vládní moc, ocítaly se obce v nevýhodě, poněvadž panovník se pravidelně rozhodoval proti nim a hrozil předákům obce trestem smrti, jako tomu bylo r. 1525 v Jihlavě a r. 1526 v Brně. Jihlavská obec se dala zastrašit, brněnská se uhájila i proti královským mandátům.

Úspěchy obcí byly velmi usnadněny slabostí vlády za panování Vladislava a Ludvíka, která neměla dostatek sil, aby podepřela městské rady a patriciát neschopné vlastními silami čelit společnému tlaku chudiny a střední vrstvy. Velmi důležité též bylo, že zemský podkomoří Vilém Kuna z Kunštátu, který v l. 1521 až 1526 spravoval královská města, přál některým snahám obcí, aby oslabil městské rady a zvýšil pravomoc svého úřadu nad královskými městy. Tím umožnil obcím řadu úspěchů, zejména v Olomouci, v Brně a v Jihlavě.

Změna nastala, jakmile nastoupil na český trůn Ferdinand Habsburský. Ten hned r. 1527 hrozil neposlušným z olomoucké, brněnské, znojemské a jihlavské obce tresty na hrdlech i statcích a 29. června r. 1527 padla na jeho rozkaz na popravišti hlava vůdce olomoucké obce Valentina pekaře. Výhružný postup panovníka provázený krvavým úderem katova meče zastrašil městské obce a nový zemský podkomoří Jan z Kunovic na Uherském Brodě, který vystřídal v úřadě Kunu z Kunštátu, se pilně snažil, aby vždy co nejostřeji postupoval proti chudině a střední vrstvě. Tvrdý zásah vlády zlomil útok obcí, připravil je o jejich zisky z předchozích let a obnovil křiklavé hospodářské i politické nadpráví patriciátu se všemi důsledky.

Jednotlivé městské obce bojovaly většinou na svůj vrub. Jenom jihlavská obec na podzim r. 1520 a snad počátkem r. 1521 psala obcím jiných královských měst na Moravě a brněnská uzavřela v srpnu až v září r. 1525 spolek s obcemi jiných měst, městeček, městysů a vsí i s některými šlechtici. Hledání spojenců chudiny a střední vrstvy v Brně bylo provázeno stoupajícím napětím a výhrůžkami radikálů, že prosadí své požadavky, i kdyby se měli brodit v městě po kotníky v krvi.

Tato přímá výzva k použití síly proti patriciátu a navázání styků brněnské obce s nespokojenými v jiných městech, městečkách i na venkově spadaly do kritické mezinárodní i vnitropolitické situace. Vzpomeňme, že krátce před uzavřením spolku brněnské obce vzplanula selská válka od jezera Bodamského přes Bavory a Švábsko až k Harzu, na západ před Falc až k Vogésám a na východ až do zemí rakouských, že v ní byla v polovici května r. 1525 podlomena prvotní síla revolučního hnutí porážkami selských oddílů u Zabern v Elsasku, u Frankenhausen v Duryňsku a u Böblingen ve Würtenbersku, že boje potom neustaly, že v zemích alpských trvaly až do léta r. 1526 a že se v letech 1525 až 1526 bouřily masy horníků a městské chudiny v báňských městech na Slovensku.

Od dubna r. 1525 propukly vzpoury a nepokoje v českých horních městech Jáchymově, Slavkově, Krupce, Klášterci a Falknově. Na ně se připojily akce selských mas v Teplé, v Chebu, na Rakovnicku, na Berounsku, na Plzeňsku, na Tachovsku a jinde, trvaly do podzimu a byly zdolány až po branném zakročení.

Na tento vývoj se pozorně dívali nespokojení moravští sedláci, srocovali se a čekali, jak to v Čechách dopadne. Byli nakloněni ke vzpouře, poněvadž byli od svých vrchností robotami a dávkami krutě utiskováni, a jenom porážka českých poddaných a vyjednávání přivedlo tyto chudé lidi k pokoji.

Proto nepřekvapuje, že brněnská obec snadno navázala v srpnu až v září r. 1525 spojení s obcemi v městech, městečkách a na venkově, ale potom zůstala na poloviční cestě. Spolek od ní uzavřený se nestal zárodkem společného postupu chudiny a střední vrstvy všech královských i jiných měst moravských a selského lidu, ačkoliv měl k tomu všechny vnější i vnitřní předpoklady. Vznikl v prvních chvílích stupňovaného odboje, nevyvinul žádnou činnost, rozpadl se, když revoluční nálada v Brně mizela, a zůstal episodou bez vážnějších následků.

Městské rady Olomouce, Brna, Znojma a Jihlavy si počínaly jinak než jejich obce a neustále se vzájemně podporovaly. Oznamovaly si běžně své zkušenosti z bojů obcí, informovaly se o situaci, 10. srpna r. 1524 se sjely v Brně a umluvily neuskutečněný zákrok u krále 8. září, postupovaly v listopadu 1524 a v lednu 1526 společně proti podkomořímu Vilémovi Kunovi z Kunštátu, který jim nepřál, vypravily v říjnu r. 1524 zvláštní poselstvo do Budína, aby podepřely jihlavskou městskou radu při jednání na královském dvoře, přiskočily na pomoc 24. října 1525 brněnské správě, když byla dosazena komise nepříznivá konšelům, a všemožně se o sebe staraly. Tak utvořily jednotnou frontu a dosahovaly kolektivními akcemi značných úspěchů proti obcím, které postupovaly izolovaně.

Požadavky obcemi prosazované a v první části sociálních bojů také prosazené se týkaly věcí politických, soudních, sirotčích a policejních, hospodaření města, městských sbírek, výroby, hospodářských záležitostí a náboženství.

V politických věcech obce všech čtyř měst prosazovaly své svobodné schůze a vliv na obsazování rady. Olomouc chtěla volit fojta a Znojmo rychtáře, Olomouc a Jihlava si přály ustanovovat zmocněnce k ochraně práv obce proti konšelům, Znojmo a Jihlava chtěly zákaz zasedání blízkých příbuzných v radě, Brno a Jihlava se zasazovaly o čtení městských privilegií a pořizování jejich opisů pro potřeby obce, Jihlava vyhlásila závaznou účast na obecních shromážděních a Brno, Znojmo a Jihlava vymáhaly úhradu nákladů spojených s cestami zmocněnců obce k panovníkovi do Budína a jinam. Každá obec upravovala své aspirace podle místních potřeb, všechny však v dobách svých úspěchů podstatně zvýšily vliv střední vrstvy na správu města a omezily podíl patriciátu na jejím řízení.

V soudnictví se Olomouci jednalo o spravedlnost pro každého a o nezastrašování právních poradců chudých obyvatel. V Brně odmítali zastupování doktory práv draze placenými a v Jihlavě z počátku odpírali chodit k městskému soudu. Cílem těchto opatření bylo odstranit křiklavá bezpráví a získat pro všechny stejné podmínky při vedení sporu.

Nemalé škody vznikaly z toho, že poručníky sirotků byli ustanovováni jenom obecní starší. Olomouc a Znojmo se proti tomu postavily, a vymohly si změny příznivé značnému počtu měšťanů.

Policejní zvůle městských správ se projevovala v Olomouci, ve Znojmě a v Jihlavě bezdůvodným vsazováním do vězení, ve Znojmě liknavým postupem proti těm, kteří způsobovali obyvatelům zranění olověnou koulí a jinak, a v Jihlavě libovolným trestáním nočních chodců a násilným vnikáním do domů v době nočního klidu.

Všechny obce stály na tom, aby jim rady skládaly účty ze svého hospodaření. K tomu v Olomouci ukazovali na zadlužování města a na nepořádky v městském hospodaření a v Jihlavě nutili konšely, aby si sami kupovali víno, když si vystrojí hostinu. Z toho všeho bylo nejdůležitější skládání účtů obci, neboť to dávalo méně zámožným vrstvám záruku, že rada nebude moci beztrestně hospodařit s majetkem města ve svůj prospěch a k velké škodě jiných.

Těsně s financemi měst souvisely zásahy obcí do městské sbírky. V Brně a v Jihlavě bylo odstraněno její dvojité vybírání, Jihlava ji přijímala jeden čas sama a sama z ní odpouštěla určité částky poškozeným velkou povodní a Olomouc se dotýkala nové dávky z kupectví. Konečným cílem snah chudiny a střední vrstvy bylo snížit berní zatížení poplatníků, které za stagnace výroby a obchodu mnoho osob neúnosně zatěžovalo.

Ve výrobě bylo prosazováno poměrně málo požadavků, poněvadž vlivné cechy ve velkých městech se dovedly bránit proti městským správám. V Brně byl zřízen svobodný sklad surovin a hotových výrobků, ve Znojmě a v Jihlavě ponechána řemesla při starém pořádku a v Jihlavě schváleny zápisy učiněné mezi řemeslníky a přiznána pečetidla cechům. Z toho nepochybně nejdůležitější bylo právo svobodného skladu, neboť jeho prostřednictvím se měl umožnit levný a dostatečný nákup surovin potřebných pro výrobu a výhodný a plynulý odbyt hotového zboží. Ale také to, co chtěli ve Znojmě a v Jihlavě, prospívalo rozvoji výroby a mělo nemalý význam pro zvyšování řemeslné produkce.

Velmi mnoho článků vybojovaných dohod se vztahovalo k hospodářským věcem, které usnadňovaly obživu v městech, podporovaly obchod a nepřímo povzbuzovaly řemeslníky k rozvinutí výrobní činnosti. Všechna města prosadila volný nálev vína a piva a zákaz dovozu piva vařeného na cizím území. Olomouc, Brno a Znojmo si vymohly volný trh na chléb a maso, Olomouc zastavení libovolného růstu cen životních potřeb, Znojmo zákaz skupování potravin od překupníků a levnější úvěr z peněz církevních ústavů a Brno omezení nákupu obilí od sedláků a prohlášení všech zákonitých trhů za svobodné. Olomouc odstraňovala staré privilegium patnácti kramářů na provozování kupectví a v Brně dovolili všem kupovat a prodávat sůl a obchodovat podruhům, ale jenom za souhlasu rady a po zaplacení příslušné částky na městskou sbírku.

Náboženství se dotýkaly jenom zmínky v Brně o hlásání pravé víry a ve Znojmě o zastavení rouhavých řečí. Ztrácely se v záplavě jiných přání městské chudiny a střední vrstvy a nestály ve středu zájmu bojujících stran.

To, co bylo v sociálních bojích dosaženo, prospívalo především střední vrstvě řemeslníků a živnostníků, ale nemálo to ulehčovalo těžký život i městské chudině. Měly tím býti zajištěny vliv střední vrstvy na správu měst, spravedlivější výkon práva na městském soudě, pořádek v sirotčích věcech, odstranění policejní zvůle, lepší hospodaření s městskými financemi, snížení berního zatížení, zvýšení výroby, oživení obchodu a snadnější obživa širokých vrstev. Zmenšovalo se nadpráví tenké vrstvy patriciátu a bylo pamatováno na chudé a méně zámožné, kteří tvořili ohromnou většinu obyvatelstva moravských královských měst.

To vše se mohlo stát důležitým vnitřním činitelem při překonávání stagnace moravských královských měst a přispět k hospodářským impulsům v místech, kde v té době bylo na Moravě užíváno ve výrobě nejlepších výrobních prostředků a nejsvobodnější práce, kde se vyrábělo největší množství řemeslných produktů a kde byla rozvinuta nejvyšší specializace zaměřená na kvantitu i kvalitu.

Proto všechno, co městská chudina a střední vrstva v těžkém zápase vybojovaly, prospívalo jejich městům, mělo progresívní charakter a příznivě působilo na hospodářský, společenský i politický vývoj. Naopak zase městské správy, které byly mluvčím patriciátu, houževnatým lpěním na svých výsadách brzdily to, co dávalo naději na rozvoj, a zdržovaly hospodářský, společenský i politický pokrok. Zásah Ferdinandovy vlády, který rozhodl o jejich konečném vítězství, měl tedy po všech stránkách neblahé následky a hned na svém počátku ukazoval reakční charakter habsburské monarchie.

Porážka chudiny a střední vrstvy způsobená při nastoupení Ferdinanda kombinovaným náporem vládní moci a městských rad neodstranila ovšem příčiny, ze kterých sociální boje v moravských královských městech vznikaly. Právě naopak, zmařením toho, co obce před tím získaly, a zesíleným útlakem byly vytvořeny předpoklady k novému zápasu při první vhodné příležitosti.

Na sociální boje v moravských městech ve dvacátých letech 16. stol. nebyl při historické práci brán dosud zřetel. Vědělo se o nich velmi málo nebo nic, to, co bylo o nich známo, zapadalo v místních monografiích jako bezvýznamné episody a nepočítalo se s nimi ani při líčení vývoje měst ani při celkovém zpracování českých dějin. Svou intenzitou, délkou trvání a požadavky, které si vytýčily, tvoří však důležitou složku vývoje, nemohou býti pominuty, staví se po bok podobným bojům v Praze, Kutné Hoře, Jáchymově, Slavkově, Krupce, Klášterci, Falknově a jinde a mají své místo v dějinách moravských měst i starého českého státu.

Bohumil Samek

BRNĚNSKÁ RADNICE

Úmysl přikročit k úpravě význačné části historického jádra Brna, bloku budov Staré radnice, dal podnět ke stavebnímu průzkumu památky, o jejímž významném postavení ve městě se nikdy nepochybovalo. Bylo možné se domnívat, že stavební analýza, jejíž výsledky měly být spolehlivými podklady pro projektanta připravované rekonstrukce, poskytne také příležitost k získání nových pohledů do dějin města. Proto se práce neomezila pouze na archeologický průzkum budov. Záhy se ukázalo, že konzultací písemných a hmotných pramenů se objevuje mnoho nových důležitých poznatků nejen pro dějiny samotné stavby a jejího okolí, ale i pro počátky a skladbu organizujícího se města. V této souvislosti bylo třeba podrobněji se zabývat historickou topografií středověkého Brna, jejíž chybějící souborné zpracování se opět objevilo jako značný nedostatek místní historické práce.

Základním písemným pramenem, v němž lze poprvé a do určité míry soustavně sledovat středověké zastavění města, jsou knihy počtů z let 1343 až 1365. Vydání těchto rukopisů uložených v brněnském městském archivu (rpk. čís. 14 až 17) Bedřichem Mendlem bylo spolu s edicí pamětní knihy (rkp. čís. 39 – zápisy z let 1343 až 1379), připravovanou B. Bretholzem, důležitým přínosem také pro historickou topografii.[1]) Ta však nebyla cílem Mendlovy práce, takže se v komentáři nezabýval podrobným spojením písemných údajů s detailní situací v brněnských ulicích a s jednotlivými domy. Sám ovšem velmi dobře poznal obtíže této práce, kdy pro kusost pramenů stojí badatel často před neřešitelnými otázkami.

I.

Charakteristika stavebního bloku Staré radnice – destrukce domů na náměstí 25. února v roce 1941 – návrhy na adaptaci bloku – stavba městské tržnice – restaurátorské práce po roce 1945 – projekty na nové využití a stavební průzkum.

Stavební blok domů, v němž se nachází brněnská radnice, je přibližně obdélníkového půdorysu, vymezen ulicemi Radnickou, Pánskou, Mečovou a částí severní

[1]) B. Mendl, Knihy počtů města Brna z let 1343–1365. Prameny dějin moravských V. Brno 1935. – Nedokončená Bretholzova edice pamětní knihy je pouze v několika kartáčových otiscích v AMB a ve StA v Brně.

fronty náměstí 25. února. Leží na mírně svažitém terénu, spadajícím přibližně ve směru západovýchodním, takže ulice Pánská a nám. 25. února sledují spádnici, ulice Radnická a Mečová leží na vrstevnicích 220 a 225 m. V Radnické ulici zabírají domy celou sudou stranu, v Pánské ul. část liché řady (orientační čísla 7 až 11), celou lichou řadu ulice Mečové a na náměstí 25. února po sobě jdoucí čísla 14 až 19.

Co do určení jsou to vesměs obytné domy až na tržnici a budovy stojící na radniční parcele, pro veřejný účel již projektované. Dům Radnická 8 a některé další budovy v Radnické ulici byly až do roku 1935 sídlem městské správy. Tehdy byla dokončena oprava historického Zemského domu na nám. Družby národů, kam úřady přesídlily. Na rozdíl od nového sídla řídícího městského orgánu se začalo říkat onomu shluku budov seskupených kolem vysoké věže na Radnické ulici Stará radnice. Tato stavení sice nezůstala prázdná, avšak přestala být středem zájmu a bez náležitého porozumění svým potřebám pozvolna chátrala. Navíc se otevřel novou prolukou ve stavební frontě náměstí 25. února neutěšený pohled do radničního dvora. 7. března 1941 se totiž zřítilo hlavní průčelí domu na nám. 25. února a trosky byly ihned odklizeny. Při tom se ukázalo, že se zároveň poškodil sousední dům č. 16 natolik, že podle názoru městského stavebního úřadu byla jeho záchrana nemožná a hned 12. března určen také ke zboření. 21. března t. r. byl konečně vydán výměr také na zboření domu č. 14.[2]) Přitom byl odklizen také jednopatrový dům Mečová 7. Takto vzniklá proluka byla ještě zvětšena roku 1948 zbořením domu na náměstí 25. února 17. Jeho parcela je dosud nezastavěna. Sem pak byla situována nová městská tržnice, navržená projekční skupinou odboru pro výstavbu tehdejšího Ústředního národního výboru v Brně, inženýry Vilémem Závřelem (vedoucí projektant), Em. Hruškou a Rážem.[3]) Stavba byla dokončena roku 1950 a 12. ledna následujícího roku dána do provozu. Zamýšlená sochařská výzdoba nad římsou – čtyři alegorické figury – na níž pod vedením V. Makovského pracovali S. Lacinová, L. Martínek a K. Zouhar, nebyla realizována.

Proluka na nám. 25. února zůstala tedy od roku 1941 až do budování tržnice nezastavěna. Avšak již v září 1941 odevzdalo sedm zaměstnanců městského stavebního úřadu návrhy do interní soutěže na úpravu a uzavření radničního nádvoří. Úkol byl vesměs řešen členěnou zdí nebo pergolou se sochařskou a malířskou výzdobou. Na dvůr umísťovali projektanti volnou plastiku nebo kašnu. Architektura čerpala vesměs z renesančního tvarosloví ochozu nebo měla strohý germánský ráz.[4]) Všechny projekty počítaly pouze s nejnutnější úpravou plochy, jedině stavitel Josef Šimoník nadepsal svůj návrh: Žádnou dělící zeď, ale nové prostorové uspořádání radničního bloku. Kromě dostaveb žádal snížení domů na nám. 25. února 18/19 a v Radnické ulici 14/16 o dvě patra. Tím se pokusil ve shodě s tehdejší i dnešní

[2]) Na špatný stavební stav zbořených domů upozorňoval již protokol komisionelního šetření 1937, nebyly však podniknuty žádné kroky k jeho zlepšení. Pouze ing. St. Krumpholz domy č. 14 až 19 vyměřil. Plány odevzdal v roce 1941. Aktový materiál (protokoly, výměry apod.) je uložen ve spisovně býv. Státního ústavu památkové péče a ochrany přírody v Brně sub Zelný trh 14–17, umístěné v archivu krajského památkového střediska v Brně. Děkuji řediteli s. Jaroslavu Červinkovi a pracovníkům tohoto ústavu za umožnění jeho studia a za všechnu podporu průzkumné práce.

[3]) Informace o stavbě tržnice a o soutěži na provizorní uzavření proluky 1941 mně laskavě poskytl ing. V. Zavřel.

[4]) Soutěžní návrhy jsou uloženy ve sbírce plánů Muzea města Brna. Soutěže se zúčastnili: stavitel J. Douša, ing. Lipenský, ing. arch. B. Němeček (2 varianty), ing. Polák, dipl. ing. Schindler, stavitel Jos. Šimoník, ing. arch. V. Zavřel.

památkovou péčí odstranit nepoměr výšek domovních průčelí a vrátit radniční věži onen význam při pohledu z náměstí, jaký měla před vznikem nárožních činžáků.

Generální úpravou radničního bloku – daleko pronikavější než byly návrhy Šimoníkovy – se ve válečných letech zabýval také projekt, který 4. března 1943 předložil profesor německé techniky architekt dr. Emil Leo.[5]) Radniční blok sloučil v jediný celek, nesoucí název Kulturní dům města Brna. Vedle pamětní síně a slavnostních sálů, kanceláří kulturního domu a fotografických laboratoří, měly zde být čtyři umělecké ateliéry, umělecká dílna, tři byty a dva veliké obchody; dále pak městské muzeum a obrazárna města Brna. Věž měla být zpřístupněna veřejnosti jako vyhlídka na město. Nebudeme-li hovořit o germánském, k prostředí městského interiéru necitlivému charakteru navrhované architektury, je třeba upozornit na způsob, jak hrubě projektant nakládal s historickou budovou. Výsledkem rozsáhlého boření a přístaveb byla vlastně novostavba, v níž zůstala uchována pouze věž s renesanční pavlačí ve dvoře.

Následující doba sice naštěstí nedovolila uskutečnění projektu, avšak konec války a následující léta nepřidaly chátrajícím budovám na kráse. Po roce 1945 byly podniknuty některé památkové úpravy převážně v interiéru. Tak v červenci 1951 se konzervovala Winterhalderova malířská výzdoba velikého soudního sálu v prvním patře radnice. Současně bylo zabezpečeno torso renesanční kresby na arkádovém ochozu a opraveny vnitřní omítky s malovaným kvádrováním místnosti v prvním patře věže. Roku 1957 opravili bratří Kotrbové velká vrata portálu do podvěží.[6])

Prvním rozhodným krokem k náležité stavební rekonstrukci radničního bloku, postupem času stále naléhavější, byla úprava rozlehlého nárožního domu Radnická 2, provedená podle projektu brněnského ateliéru Státního ústavu pro rekonstrukci měst a památkových objektů (inž. Milan Příleský, 1957). Tento ústav vypracoval v roce 1957 také projektový úkol rekonstrukce celého radničního bloku. S větším zásahem do hmoty budov se počítalo na nároží náměstí a Radniční ulice, které mělo být sníženo o dvě patra, nad tržnicí byla navržena sedlová střecha a zastavěna proluka na místě domu č. 17 na nám. 25. února. Upravené prostory byly určeny na prodejny, kanceláře, kluby a byty. Do domu Radnická 2 projektant situoval památkové středisko jihomoravského kraje a do umělecky nejvýznamnějších místností kolem věže historickou expozici. Vytyčený plán se stal předmětem dalších úvah a diskusí, neboť se zcela jasně ukázala nutnost rozsáhlého stavebního zásahu do objektu, jemuž stále se měnící uživatelé nebyli nikterak ku prospěchu. Ponechání dalšího živelného vývoje věcí by bylo ostatně mrháním stavebním fondem vnitřního Brna.

Přípravy k adaptaci stavebního bloku Staré radnice postoupily, když se akce se značnou energií ujal odbor školství a kultury rady MěstNV v Brně (insp. E. Adámková). Vědomí odpovědnosti a významu stavby a komplikovanost stavební situace nedovolilo neuvážený přístup k řešení projektu, jehož chyby by mohly mít za následek vážné škody na kulturním majetku města. Po několika jednáních byla v dubnu 1958 ustavena pracovní skupina pro uměleckohistorický výzkum objektu: univ. prof. dr. V. Richter, doc. dr. Jar. Dřímal, inž. arch. Vl. Dufka, prom. hist. B. Samek.[7]) Výzkum byl zařazen do pracovního plánu muzea města Brna a se sondováním se začalo hned v květnu 1958. Byly odkryty líčky a omítky obvodového zdiva v interiéru a provedeny sondy ve stropech a podlahách v budově Radnická 8, pak v domech Radnická 4, 6, 10, 12. Z plánové dokumentace bylo tehdy možno použít vyměření (1 : 100) pořízeného Vysokým učením technickým.

Práce se setkaly s různými překážkami (mnohé místnosti byly obsazeny kancelářským provozem, v přízemí obchody), několikrát musely být přerušeny až konečně v březnu 1961 byly ukončeny. Mezitím v letech 1959 a 1960 provedl Krajský projektový ústav v Brně (inž. V. Mazal) nové měření domů Radnická 4 až 12 a v Mečové ul. č. 5 (1 : 10). Náplň radničního bloku pak řešil novou objemovou studií.

[5]) Kulturhaus der Stadt Brünn im Alten Rathausblock. Konvolut plánů je uložen v městském archivu, sbírka plánů a map.

[6]) Nabídky, vyúčtování a kolaudační zápisy ve spisovně býv. Státního ústavu péče a ochrany přírody v Brně.

II.

Prameny ke studiu radničního bloku – veduty a plány – Radnická ulice před regulací 1910. – Radniční blok ve středověku – zástavba ve druhé polovině XIV. století – výsledky topografického studia středověkého stavu.

Prameny k poznání vzhledu a historie stavebního bloku Staré radnice jsou trojího druhu:

a) obrazová a měřická dokumentace,

b) seznamy domů a jejich majitelů; zprávy o vzniku a přestavbách domů a jejich popisy,

c) budovy samy, jejichž stáří, stavební změny a funkci lze určit archeologickým rozborem a slohovou kritikou.

Poměrně rozsáhlý obrazový materiál je omezen jednak nejstarším pohledem na Brno, jímž je známá Willenbergova ilustrace v Paprockého Zrcadle markrabství moravského, vydaném v Olomouci 1593, jednak svou různorodostí a nestejnou přesností v zobrazení námětu.

Na drobném Willenbergově dřevorytu si povšimneme domu nacházejícího se na náměstí 25. února, nedaleko nebo přímo na nároží Radnické ulice.[8]) Má širokou průčelní frontu, fasádu završenou horizontální atikou s cimbuřím. Za ním, někde před radniční věží, se rýsuje drobná vížka. Vyobrazení radniční věže zachycuje více méně přesně renesanční ochoz a zastřešení. Ve stejném pohledovém úhlu vyobrazil Brno daleko rozměrnější rytinou Jiří Houfnagl. Jak sám v signatuře uvádí, přidržel se jiných, zřejmě starších předloh.[9]) Nelze proto zde vyrytý letopočet 1617 chápat jako obraz města onoho roku. Brno v Merianově Topografii je pouze plánem zastavění města v hradbách, na němž vyniká uliční síť obohacená perspektiv-

[7]) Prof. dr. V. Richtrovi, doc. dr. Jar. Dřímalovi a arch. Vl. Dufkovi děkuji za rady, připomínky a pomoc, kterou mi poskytli při výzkumu. Jim jsem zavázán také za přehlédnutí celé práce.

[8]) Jan Willenberg, Pohled na Brno od jihovýchodu, dřevoryt 87 × 145 mm. Ilustrace v knize B. Paprockého, Zrcadlo markrabství moravského. Olomouc 1593, fol. 386.

[9]) Jiří Houfnagl, Pohled na Brno od jihovýchodu, mědiryt 268 × 554 mm. Ilustrace v jeho díle Civitas orbis terrarum etc., vydal Georg Bruin, Köln 1572–1618, fol. 29 v–30 r. Houfnaglovu závislost na Willenbergově dřevorytu poznal již B. Bretholz, Brünns Stadtbilder, Annales 1897, 159–163.

ním, značně schematickým znázorněním významných budov.[10]) Tento mědiryt neuvádíme proto, že by přinesl nové poznání radnice, ale pro zvláštní útvar vyústění Radnické ulice do náměstí. Nacházíme tu jakési trojí nároží, jehož vzhled se ztotožňuje s představou tohoto místa při čtení pramene z druhé poloviny XIV. století o domě na nároží Radnické ulice a náměstí, jehož poloha se určuje „in acie ex opposito aciei ubi pulli venduntur" (1360 – rkp. 39, f. 26 v). Tuto konfiguraci zastavění nenajdeme ani na Beyerově–Zeiserově obležení Brna Švédy roku 1645,[11]) ani na jiných vyobrazeních. Přesto se nezdá podrobnost Merianovy rytiny náhodná. Merian totiž pravděpodobně reprodukoval starší situaci, která na pohledech Willenbergově a Houfnaglově nemohla pochopitelně vyniknout. Jeden výstupek ze stavební čáry ostatně zůstal ve frontě náměstí až do zmíněného boření domů a v redukovaném rozsahu ho dosud naznačuje moderní budova městské tržnice.

Celá domovní fronta náměstí 25. února od ústí Radnické až po ulici Starobrněnskou je velice pěkně vyobrazena v seriálu kvašů ze třetí čtvrtiny XVIII. století. Jeden z nich je podepsán nezřetelnou a problematickou signaturou Joseph Mise (?), jiný pak je datován letopočtem 1768.[12]) Domy, které jsou středem našeho zájmu, jsou tu vesměs jednopatrové s atikou nebo půdním polopatrem o třech nebo čtyřech okenních osách. Jejich fasády jsou vesměs dílem barokní architektury, pod níž tušíme starší jádro. Radniční věž má barokní ciferník hodin, v jednom případě je na její báni vepsáno datum 1749, na jiném listě letopočet 1767.

Z plánové dokumentace nelze pominout dvě rytá provedení, zachycující podrobně parcely radničního bloku: plán zemského inženýra K. Stoschka z roku 1794 se seznamem majitelů domů, zvláště pak zaměření Scheibenhofovo, datované rokem 1817.[13]) Oba plány, stejně jako kreslený plán Brna z roku 1843 a velký tištěný plán provedený K. Schmigmatorem a S. Dernierem roku 1890[14]) zachycují stav Radnické ulice před regulací stavební čáry a novou výstavbou všech domů lichého číslování. Nový stav je na náčrtku kresleném ing. J. Kletzlem.[15]) Průčelí nových domů Radnická 7 až 11 (na místě šesti starých domů) ustoupila zpět, čímž se rozšířila směrem k náměstí se dříve pozvolna zužující ulice o tři až čtyři metry. (Novostavbu domů Radnická 7 až 11 prováděla v roce 1910 firma Ad. Becher a ing. K. Pětník, fasády a ideový návrh arch. Maxim Monter.) Již dříve zrušená Ševcovská ulička byla nahrazena průchodem do třídy Vítězství, situovaným nově na osu radniční věže.[16])

O vzhledu Radnické ulice v XIX. století nás konečně informuje akvarel Fr. Rich-

---

[10]) Matthäus Merian, Brno s prospektem předměstí, pohled od jihu. Ilustrace v jeho díle Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae. Vydal Martin Zeiler, Frankfurt 1650, fol.

[11]) Hieronymus Benno Beyer – Hans Jörg Zeiser, Obležení Brna Švédy od 3. května do 20. srpna 1645. Pohled z ptačí perspektivy od jihovýchodu. Olej na plátně 158 × 245 cm ve sbírce vedut Muzea města Brna, inv. č. 2.284.

[12]) Tři pohledy na horní část náměstí 25. února ve sbírce vedut Muzea města Brna, inv. č. E 16.363 , E 16.362, E 4.239. Kvaš na papíře podlepeném plátnem 40,5 × 64 cm.

[13]) K. Stoschek, König. Mähr. Haupt Stadt Brünn. 1794. Ryl J. Pechan. Ve sbírce pohledů Universitní knihovny v Brně č. 91.416. – L. Scheibenhof, Grundlage der Stadt Brünn. 1817. Papír 53,5 × 40 cm. Sbírka plánů Muzea města Brna, inv. č. E 8.568.

[14]) Situation der Stadt Brünn und deren Vorstädte. 1843. – Situationsplan der Landeshauptstadt Brünn. 1890. Archiv města Brna, sbírka map a plánů.

[15]) Ozalit 1 : 500 ve sbírce plánů Muzea města Brna, inv. č. E 8.507.

[16]) Stavební plány (ozality) uloženy ve sbírce plánů MMB.

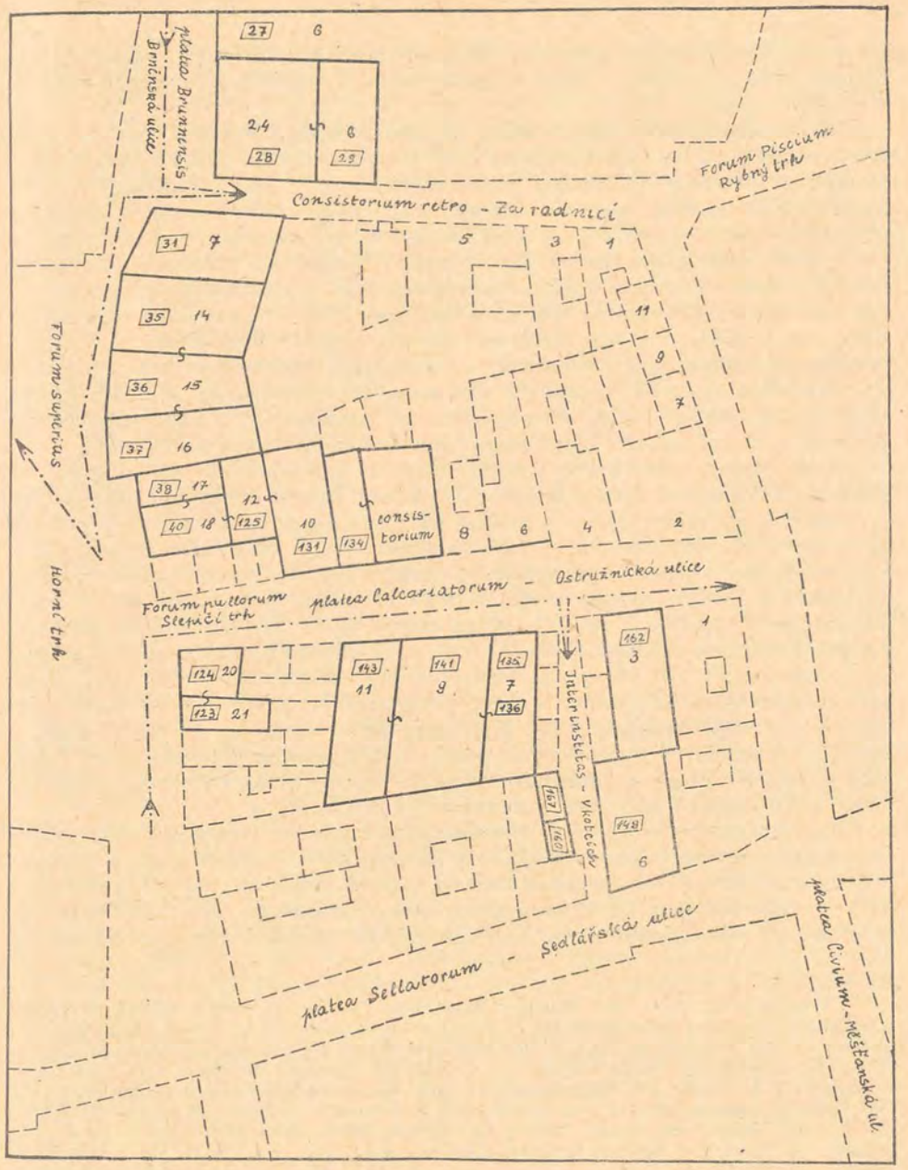

Rekonstrukce půdorysu zastavění radničního bloku ve 3. čtvrtině XIV. století. (Čárkovaně jsou vyneseny parcely podle stavu před regulací Radnické ul. roku 1910. Plnou čarou jsou vyznačeny domy, jejichž polohu se podařilo přesně určit. Vepsaná čísla jsou orientační podle ulic, číslice v rámečku udávají pořadí, v němž byl poplatník zapsán do berního rejstříku roku 1348. Štěrchovaná čára vyznačuje cestu výběrčích lóžunků.)

tra z roku 1833 (důležitý ke studiu radničního portálu)[17]) a rytiny signované J. G. Martini 1844 a C. Würbs – John. Poppel,[18]) průhledy směrem do náměstí s redutou v pozadí.

Podle středověkého rozdělení města na obvody náležel radniční blok do první čtvrti zvané Brněnská. Ležel zcela na jejím severovýchodním okraji.[19]) Domy jižní fronty byly obráceny do náměstí jmenovaného Horní. Nynější Radnická ulice se nazývala Ostružnickou (platea Calcariatorum). Pokud stály samostatné domy na ulici Mečové, byla jejich poloha určována Za radnicí (consistorio retro). Ještě na plánu 1817 čteme název Hintere Rathausgasse. Pojmenování Mečová je tedy novodobé.[20]) Zastavění v části Pánské ulice náležející k radničnímu bloku je poměrně mladé, takže ve XIV. století sem nemůžeme spolehlivě situovat žádný samostatný dům. Až do XVI. stol. sem zasahovaly parcely domů Radnické ulice svými hospodářskými budovami. Ty navazovaly na starou ulici Měšťanskou (platea Civium). Pro dokreslení celkového obrazu lze ještě uvést, že z Ostružnické ulice se vcházelo také mezi kramářské kotce (unter den reichen Krammen[21]), z nichž se vycházelo na třídu Vítězství, nesoucí tehdy název ulice Sedlářská (platea Sellatorum).

Jak dovolují městské knihy, začneme sledovat topografii radničního bloku od poloviny XIV. století. Než přikročíme k výkladu, je snad třeba říci několik slov o metodě, volící přímý postup in medias res. Zdálo by se totiž, že by bylo bezpečnější vyjít z dnešního stavu a postupovat dozadu. To je však možné jenom pokud jsou dochovány prameny v neporušeném sledu. Snad také proto rukopis místopisných pokusů Gödlových sahá pouze do roku 1442, kdy počíná řada dochovaných berních knih.[22]) Ostatně ve XIV. století nebyla uliční čára a plynulost zastavění taková, že bychom mohli určit přesné vztahy až do dneška i při větší úplnosti písemných pramenů.[23]) Tak např. nad některými údaji v pamětní knize z šedesátých a sedmdesátých let XIV. století stojíme v rozpacích, máme-li je spojit s domy určenými berním rejstříkem roku 1348 a se zápisy v téže knize z let čtyřicátých a padesátých. Postižení těchto spojitostí se podaří spíš výjimečně než pravidelně. Pokusíme-li se však přesto rekonstruovat nejstarší možný obraz radničního bloku, je nutně třeba počítat s jeho určitou obrysovostí a neúplností.

Bedřich Mendl vyšel ve svém topografickém nástinu ze směru obchůzky výběrčích lózunků a využil některých zápisů v pamětní knize. Určil tento postup zápisů v berním rejstříku: Starobrněnská ulice od brány k Hornímu trhu, kde počalo pořadí při jeho severním konci, následovaly domy v západním cípu, kde byl trh na drůbež a od jihozápadního cípu tržiště se rejstřík obrátil k Petrovu. Následoval

[17]) Franz Richter, Portal des Brün(n)er Rathhauses, 1833. Kresba perem, akvarel na papíře, 375×468 mm. Ve sbírce vedut MMB inv. č. E 40.909 (ze sbírky Matice Moravské 2.442). K tomuto prameni se ještě řadí soudobá rytina v Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst, Geschichte, Geografie, Statistik und Naturkunde 1884, č. 78. Dále pak fotografie radničního portálu před jeho restaurací od A. Mayssla, na niž upozornil A. Kutal, Dvě nové práce Antonína Pilgrama. Umění IV, 1956, 105, pozn. 10.

[18]) J. G. Martini, 1884, Brünn. Mědiryt 154×107 mm. Sbírka vedut MMB, inv. č. 2.403. – C. Würbs – J. Poppel, Das Rathhaus in Bruenn. Oceloryt 159×107 mm, vydal G. G. Lange, Darmstadt. Sbírka vedut MMB, inv. č. 2.517.

[19]) Srov. plánek u B. Bretholze, Geschichte der Stadt Brünn I. Brno 1911, za str. 192 (tab. V).

[20]) Srov. Jar. Dřímal, Seznam ulic zemského hlavního města Brna. Brno 1946, 48.

[21]) Běžné označení v hlavních knihách berních. AMB, rkp. 8.

[22]) Výpisky k brněnské topografii Aloise Gödla v AMB.

[23]) Srovnej co o ulicích říká B. Bretholz, Geschichte der Stadt Brünn, 200.

Uhelný trh (Kapucínské náměstí), jižní a východní strana Horního náměstí a ulice Ostružnická s kramářskými kotci. Zde končila první čtvrť.[24])

B. Mendl si však dostatečně nepovšiml zápisů v pamětní knize o domě Meinlina medika, které přepisuje na straně 63. úvodu. Nemohl by se pak totiž domnívat, že středověký trh na kuřata je dnešní zákoutí západní strany náměstí 25. února (Horního trhu) se sousoším N. Trojice a opravil by mylné určení Bretholzovo, jak učinil v jiných případech. K lokaci Slepičího trhu do těchto míst svedl oba badatele dnešní vzhled náměstí. Ten se však vytvořil teprve barokní stavbou Dittrichštejnského paláce. Původně zřejmě ústila Starobrněnská ulice do Horního náměstí širokou nálevkou, po jejíž jižní straně se chodilo k Židovské bráně, po severní k bráně Měnínské. V ústí Starobrněnské ulice vznikl teprve v pozdním středověku samostatný blok domů s Peroutkovou uličkou.[25])

Polohu Meinlinova domu lze určit zcela bezpečně. Stál na Horním trhu „ubi pulli venduntur" (1350 – pam. f. 264)[26]), druhý od rohu (1366 – pam. f. 116), a to vedle nároží Ostružnické ulice (1367 – pam. f. 236). Jeho sousedem na nároží byl roku 1346 Petr barvíř (pam. f. 282 v), v letech 1359 až 1365 Petr nožíř (pam. f. 330, M 286). Roku 1346 je barvířův dům určen: na rohu Ostružnické ulice, 1359 dům nožířův, který ho tehdy od Petra barvíře koupil: výše na rohu Slepičího trhu. Sousedem Petrovým z druhé strany byl 1346 Nicolaus Recczer (Rehczer – pam. f. 282 v), sousedem Meinlinovým na Horním trhu 1343 až 1348 Bruno pícník (M 63), který výše sousedil s domem Clainsmelovým (1343 až 1367), odkud jsou číslovány chlebné a masné krámy, ležící ve dvou řadách ve směru severojižním. Těch bylo nejméně devět v jedné řadě (pam. f. 333). V domě nad Clainsmelem bydlil 1343 až 1348 Uczo hokynář (M 63), na rohu náměstí a Mečové ulice (in acie retro consistorium) Nicolaus řečený Caldar.

Podle údajů v pamětní knize a s přihlédnutím k Merianovu plánu Brna, objevuje se nám obraz radničního bloku v podobě, jak ho podává přiložený náčrt. Při určování polohy jednotlivých domů se ukázaly údaje pamětní knihy jako základní vodítko, kdežto postup zápisů v berních knihách a rejstřících bylo nutno brát s reservou. Bylo by totiž možné velmi dobře ukázat, jak se v rejstřících mění pořadí jmen, aniž došlo ke změně držby. Také počet poplatníků nebyl každým rokem stejný. Základní systém obchůzky byl však dodržován. Naše nová zjištění poopravují poněkud trasu určenou Mendlem takto: Po Starobrněnské ulici následují zápisy na severní části Horního trhu až k domu Petra barvíře, stojícímu na Slepičím trhu při ústí Ostružnické ulice a odtud se rejstřík obrací na západní část náměstí. Po zápisech poplatků z domů pod Petrovem, na Uhelném trhu, na východní a na zbývající části severní strany Horního trhu uzavírají Brněnskou čtvrť ulici Ostružnickou a krámy.

Seznam domů a jejich majitelů, jak ho lze rekonstruovat z údajů berních rejstříků a pamětní knihy, dává dosti bohatý obraz radničního bloku ve druhé polovině XIV. století. V Ostružnické ulici a mezi krámy je zapsáno 39 poplatníků kromě desíti krámů a nájemníků v domech. Nelze si sice dobře představit tak husté za-

[24]) B. Mendl, l. c., úvod str. 60, 63, 65–67.

[25]) Název ulice Peroutkové je podle Jar. Dřímala, l. c., 56 doložen až ve 2. pol. XVIII. stol.

[26]) Knihy počtů vydané Mendlem označuji M a číslem strany, výpisy z pamětní knihy jsou převzaty z Bretholzova přepisu, cituji pam. a filiaci. Orientaci v rkp. 39 umožnil rejstřík uložený v Muzeu města Brna, pořízený prom. hist. Milenou Flodrovou. Jí jsem také zavázán díky za vydatnou pomoc při své práci, zvláště v úseku středověké topografie.

stavění (již Mendl upozorňoval na kolísavé psaní item – ibidem, podle něhož rozlišujeme majitele a nájemníky), je však jisté, že koncentrace budov i lidí zde byla v této době značná. To ovšem vyplývá z důležitosti místa, které bylo spojnicí mezi dvěma nejvýznamnějšími brněnskými tržišti, Horním a Dolním trhem.

Pokud jde o charakter radničního bloku a jeho okolí a sociální složení jeho obyvatel, dělí se na dvě části. Byly tu jednak bohaté domy Dreimelův, Uczův, Clainsmelův nebo Meinlinův na náměstí, které zpravidla dlouho nevycházely z jedné ruky nebo rodu, jednak řemeslnické domy v Ostružnické ulici, z nichž nejvýznačnější byl Vollandův naproti radnici. Řemesla tu byla rozdělena celkem rovnoměrně. Domněnku o označení ulice podle převládající profese jejich obyvatel nelze již v této době podložit. Nacházíme zde toliko dva ostružníky. Směrem k Dolnímu trhu přibývá kramářů, majících tu domy nebo kotce. Situaci, která se nezměnila po staletí, vystihuje pomístný název V kotcích.

III.

Stavební vývoj Staré radnice: consistorium – rozsah a vzhled historického jádra – zprávy o rekonstrukci v pol. XIV. stol. – nové stavení 1357 – radniční kaple P. Marie – městské vězení, kaple sv. Petra v okovech – sálový přístavek ve dvoře – úprava věžovitého útvaru – portál Antonína Pilgrama – renesance na radniční budově: pavlač a věž (Petr Gabri a Antonio Silva) – stavení ve dvoře – malovaná okna – radnice v době barokní: úpravy Jana Křtit. Erny – dům městského syndika – nástavba soudnice a vězení – restaurování portálu koncem XIX. stol. – zvýšení věže 1904–1905.

Ve středověkém Brně se objevuje v Ostružnické ulici název, vztahující se na pozoruhodnou stavbu, consistorium.[27]) Výraz consistorium nacházíme poprvé v pamětní knize. 1343 se mluví o domech „ex opposito consistorii".[28]) 1345 se při placení berně po 1. lednu uvádějí nájemníci, inquilini in consistorio, při obchůzce v listopadu tohoto roku kramář Bertoldus, 1347–1354 Konrád.[29]) Kolem roku 1348 se zde ještě objevuje jakási Erlingerinna.[30]) I v následujících letech plynou odtud do městské pokladny příjmy. Tak 1361 najali Johannes řečený Prewinhafen a Eberhardus Steynprecher „totum consistorium pro 14 mar".[31]) Při výčtu městských příjmů spravovaných prvním komorníkem se uvádí také census consistorii.[32])

Mezi ostatními staveními v Ostružnické ulici vynikalo consistorium svou věží.[33]) Ta tu dodnes stojí, obklopena celým shlukem budov jmenovaných Starou radnicí. Středověké jádro stavby je v odborné literatuře známé. Je tedy zřejmé, že consistorium a budova Staré radnice, případně její jádro, jsou totožné objekty.

---

[27]) O poloze consistoria v Ostružnické ulici svědčí zápis 1353: [domus] in pl. Calcariatorum statim prope murum consistorii (pam. f. 75 v) a další údaje 1362, 1364, 1365, 1368 (pam. f. 125 v, 271 v, 126, 360 v).
[28]) Pam. f. 65.
[29]) M 19, M 35; M 65, pam. f. 77 v.
[30]) M 90, pam. f. 1.
[31]) Pam. f. 394.
[32]) Mendl (úvod), 154.
[33]) turris consistorii (1349 – pam. f. 217).

Vyobrazení radnice na rytině Brna v díle G. Houfnagla, Civitas orbis terrarum, Kolín n. R. 1617. (K čl. B. Samka)

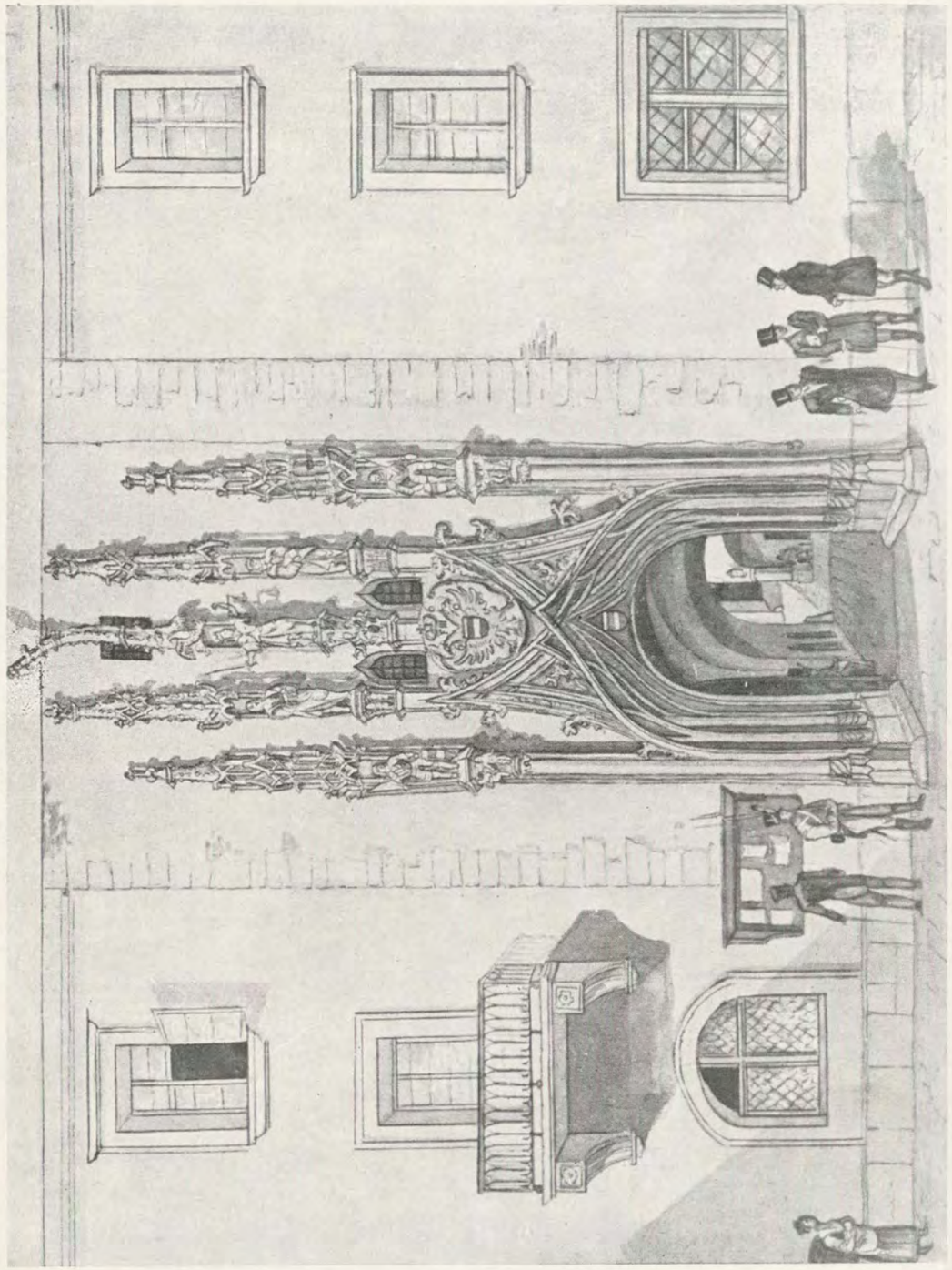

Radniční portál, akvarel Frant. Richtra z roku 1833. (K čl. B. Samka)

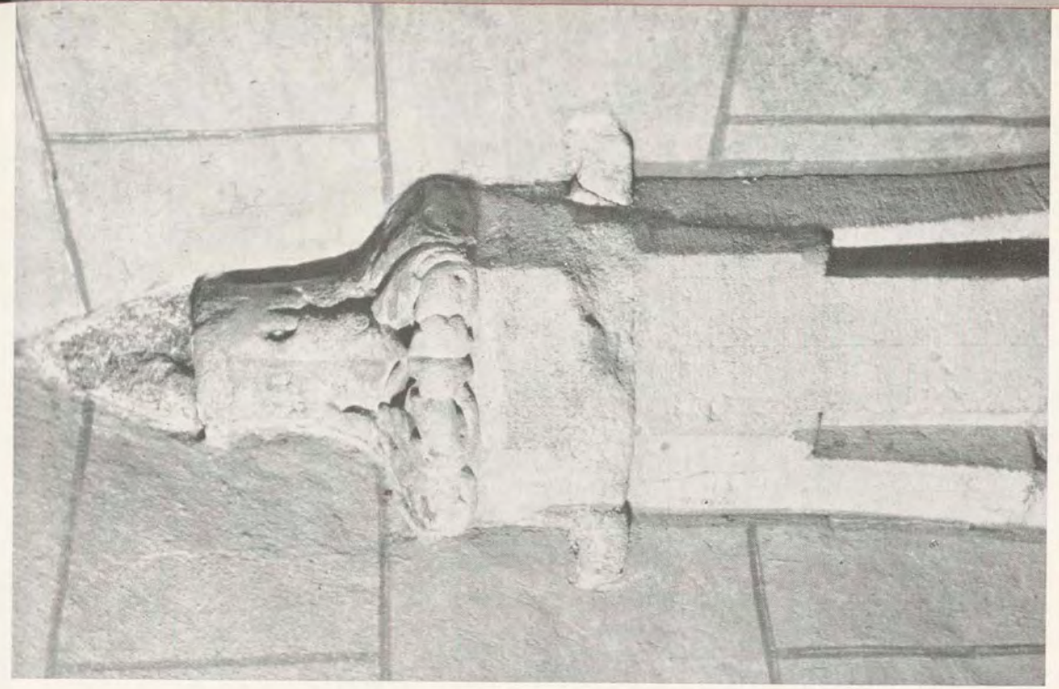

Konsola v jihozápadním koutě místnosti I. patra radniční věže. (K čl. B. Samka).

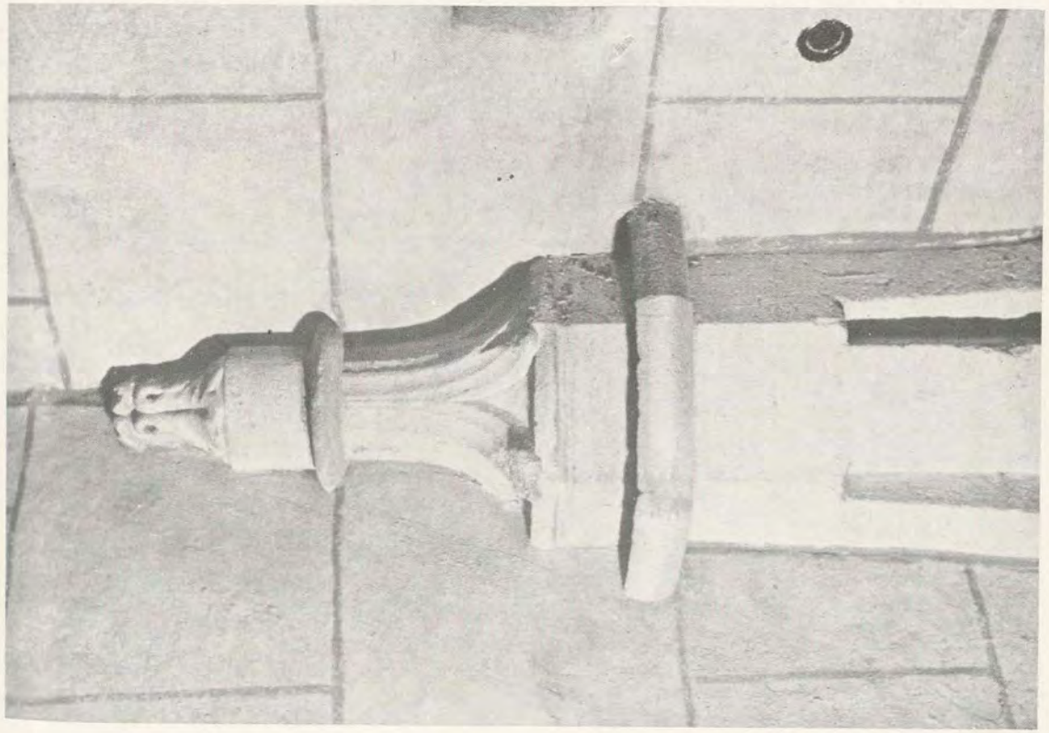

Konsola v severovýchodním koutě místnosti I. patra radniční věže. (K čl. B. Samka)

Při archeologickém průzkumu šlo především o určení historického jádra stavby, o zjištění, zda věž stála původně samostatně nebo byla součástí budovy a jaký měla nejstarší stavba rozsah, vzhled a účel. Zjistit, zda dnešní jádro je nejstarším zastavěním nebo mělo ještě svého předchůdce. Odpověď na tyto otázky je neobyčejně důležitá, neboť poznání, že pozdější radnice, sídlo městské správy, je totožná s consistoriem, vrhá nové světlo na stavební i právní situaci při vzniku města. V tomto směru splnil výzkum plně své poslání.

Historické jádro budovy není podsklepené. Sonda v dolní síni vedle věže narazila již ve hloubce 110 cm na rostlý sprašový terén. Hlouběji ovšem sahá základové zdivo z velkých kamenných kvádrů, jehož obnažený líc je vidět v suterénu domu městského syndika. Zásyp v dolní síni je ze stavební sutě, nepochybně velmi mladý (XIX. století), přímo pod podlahou je 10 cm silný škvárový polštář. Pod úroveň dnešní palubové podlahy zasahuje nejméně ze dvou stran hladce opracovaný kámen částečně odkrytý ve špaletě jednoho okna. Lze se o něm domnívat (průzkum na vnějšku nebyl proveden a uvnitř byl znemožněn cementovou omítkou), že je zbytkem původního portálu, vedoucího do dolní síně. Jeho neopracovaná patka končí v hloubce 45 cm.

Nejstarší stav je si možno představit ve hmotě jako samostatný jednopatrový dům o dvou okenních osách s hranolovou věží v severovýchodním nároží. Jižně od věže byla dolní a horní síň, k západní zdi věže přiléhal jakýsi věžovitý útvar. Komunikace do patra byla přiložena ke dvorní zdi, posazena asi na krakorcích. Do domu se vstupovalo z Ostružnické ulice. Celé přízemí za zmíněným portálem zabírala hluboká síň, z níž se chodilo do podvěží (věž nebyla průchozí), do místnosti přiléhající k západní zdi věže a na dvůr, kde bylo schodiště do patra. Schodiště ústilo na pavlači, z níž se vstupovalo do horní síně. Pavlač pak dále vedla až ke vchodu do místnosti prvního patra věžovitého útvaru. Část kamenného portálku tohoto vchodu je dochována ve špaletě okna v severozápadním nároží jmenované místnosti. Prostor v prvním patře věžovitého útvaru byl původně asi šest metrů vysoký, pravděpodobně s trámovým stropem. Stěny byly zdobeny červeným, dvěma stopami štětce malovaným kvádrováním. Jeho zbytky nese omítka na východní zdi, kde sahá až do dnešního druhého patra. Malované kvádrování lze ve větší míře zjistit na schodišti vedoucím na věž. Drobná, avšak zřetelná residua také na omítce severní zdi věžovitého útvaru (v dnešní místnosti II. patra, osvětlené jedním oknem ze dvora). Místnost v prvním patře věžovitého útvaru byla přístupna ještě z horní síně. Dnes sem vede úzký pozdně gotický portálek, jehož lomený záklenek pozůstává z cihlových tvárnic. Je však na místě staršího otvoru obráceného do síně. Levá část jeho ostění byla zničena pozdně gotickou úpravou. Pravá byla nalezena spolu s původními stupni vyrovnávajícími různou úroveň obou podlaží, překrytá zpola barokním přízedním pilířem. Profil původního kamenného portálu a charakteristický drápkový splávek, jímž profilace přechází do patky, datuje fragment do poloviny XIII. století.

Z horní síně vedl ještě další vstupní otvor, a to do místnosti v prvním patře věže. (Spojení mezi místnostmi prvního patra věže a věžovitého útvaru vzniklo dodatečným prolomením.) Zde se dochovala poměrně neporušená křížová žebrová klenba s čelnými oblouky rámujícími kápě. Masivní klínová žebra s výžlabkem a kalichové konsoly s houbovou krycí deskou mají všechny rysy cisterckoburgundského přechodného slohu. Místnost prvního patra věže byla osvětlena z ulice oknem osazeným ve výklenku. Po obou stranách jeho stěn byly kamenné lavice, dodnes dochované

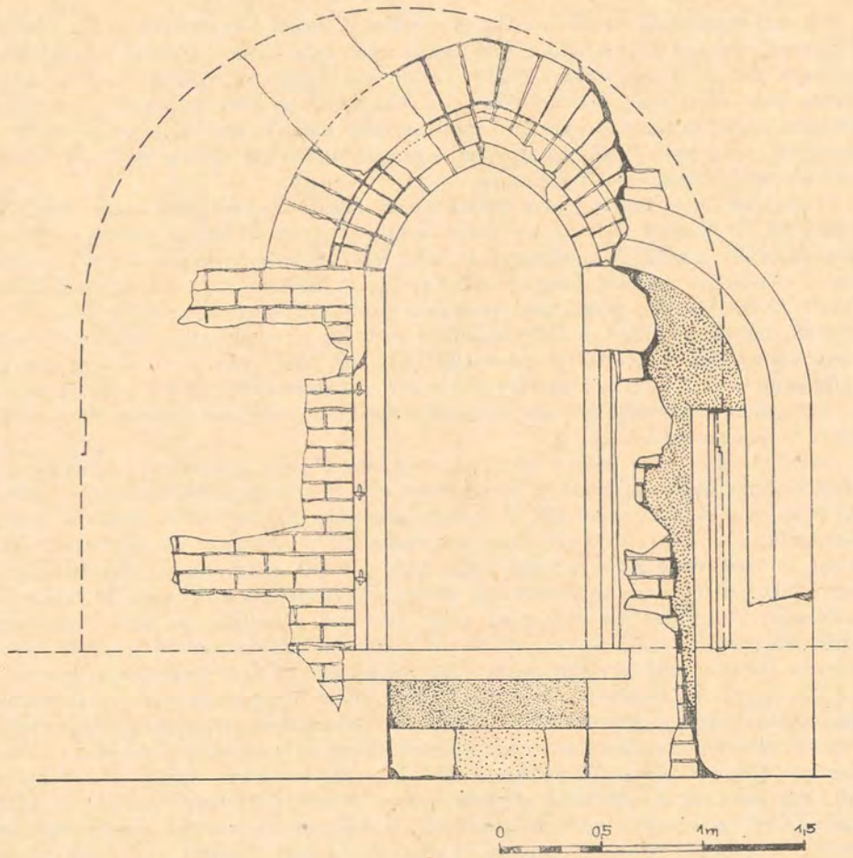

Portály v horní síni – stav po odkrytí omítek a částečném odsondování zazdívky.

v pozdější zazdívce, vyplňující prostor mezi nimi. Touto zazdívkou vzniklá úprava se dosud považovala za původní stav a výklenek za místo pro oltář. Ze sakrálního určení místnosti vyplynulo také označení hlubokého zalomeného výklenku ve východní zdi věže sanktuariem. Jelikož průzkum zřetelně prokázal, že tato úvaha nemůže být dnes oprávněná, lze onomu výklenku otevřenému obdélníkovým otvorem s kamenným ostěním přiřknout funkci jakéhosi tresoru. O využití této umělecky bohatě vybavené místnosti budeme ještě později hovořit. Prozatím poznamenejme, že šlo nepochybně o světské nikoliv kultovní místo. Také zde se dochovaly stopy po malířské výzdobě interiéru, a to v takovém rozsahu, že mohla být zhruba rekonstruována. Je to opět ono známé kvádrování, provedené však pouze jedním tahem štětce.

Ze hmoty stavby vystupovala věž. Její původní výšku není možno určit ani roz-

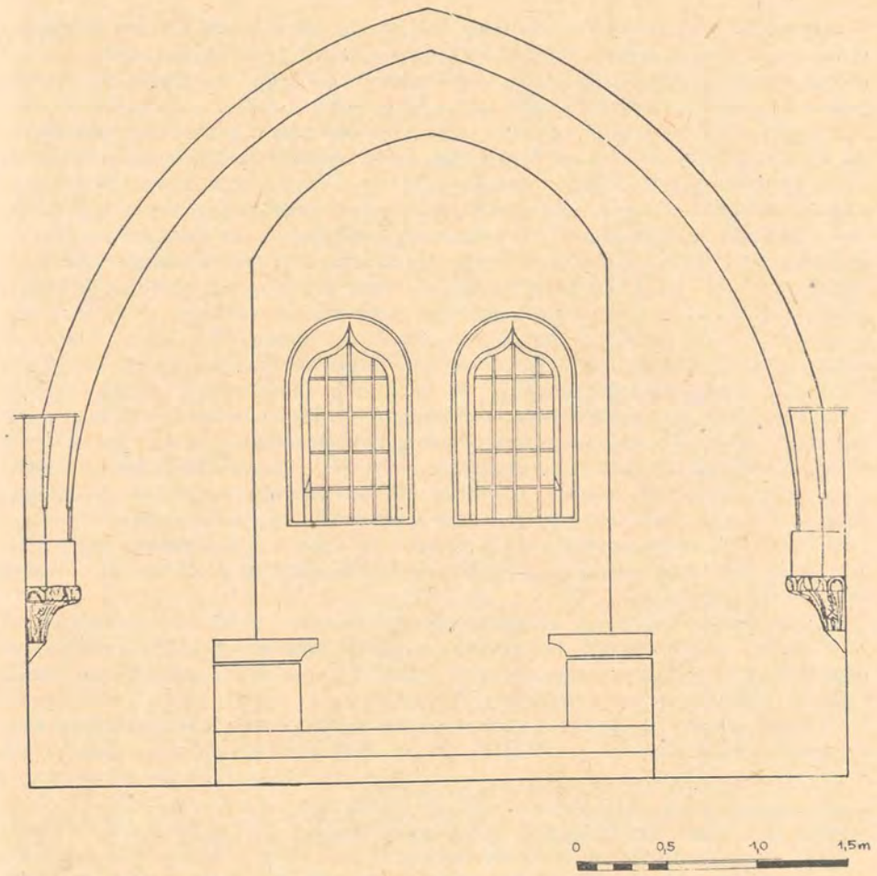

Místnost v I. patře věže – rekonstrukce původní situace sedadel ve výklenku.

borem zdiva, ani z pohledů na město. Při opravách byla totiž určitá vrstva starého zdiva snesena a nově vyzdívána, takže renesanční zdění začíná poměrně nízko. Nejstarší obraz Brna pak zachycuje již renesanční stav. Ze středověkých pramenů se toliko dovídáme, že byl v consistoriu, tedy patrně ve věži, zavěšen zvon. 1348 se k němu koupil provaz za jeden groš.[34])

Ještě snad zbývá určit přístup do vyšších pater věže. Vstup byl nejpravděpodobněji prolomen v její jižní zdi v úrovni dnešního druhého patra budovy, tedy někdejšího podstřešního prostoru. Na severní a východní stranu vstup totiž klást nelze a v západní zdi je velmi obtížné si ho představit. Ostatně jižní zeď věže je i dnes ve druhém patře prolomena nevelkým otvorem, jímž je přístupná místnost zaklenutá valenou klenbou. Tato klenba je však dodatečná. Zde tedy začínala vnitřní žebříková komunikace do zvonice.

Historické jádro, nejstarší zjistitelná část stavby na radniční parcele, je charakteristické lomovým kamenem nestejných, často značných rozměrů, neložným a poměrně nedbale kladeným na maltu. Architektonické články jsou z poměrně tvrdého pískovce, čelné oblouky na klenbě místnosti prvního patra věže z cihel.

Popsaný vzhled původní stavby je ovšem možno chápat prostorově, bez nároku na úplnost a přesnost detailu. Z dnešního stavu památky se už nepodaří vyčíst do všech podrobností ani původní stav, ani všechny úpravy prováděné někdy v úzkém rozmezí několika desítiletí. Tak mezi výdajovými položkami v nejstarších brněnských městských knihách počtů se objevuje 1345 suma „ad laborem nove stube in consistorio".[35]) Na vytápění nové světnice se ještě v témže roce koupilo dřevo.[36]) Pro tuto světnici se 1347 nakoupilo sklo do oken[37]) a rok nato dřevo na zastřešení paláce.[38])Roku 1354 byla v domě položena podlaha, opraveny zdi a střechy a pracovalo se ještě na některých jiných blíže neurčených místech.[39]) Téhož roku se pro consistorium pořizovaly stoly[40]) a 1358 zde pracoval na nějakém díle zámečník Štěpán.[41]) Rozsáhlou přestavbu by pak měl předpokládat výdaj padesáti hřiven, věnovaný 1363 „pro reformatione consistorii".[42]) Takovouto opravu si snad vyžádal požár, který 21. září 1356 zničil velkou část Brněnské a Veselé čtvrti.[43]) Při našem průzkumu se téměř všude nacházela nejstarší omítková vrstva, kámen i malta zčervenalé působením požáru. V některých místech byla v zazdívkách dokonce silná vrstva sazí, a to nejen v historickém jádře stavby, ale požár způsobil destrukce i na budovách, které vznikly až v XV. nebo XVI. století. Nemůžeme proto určit, zda požár 1356 zachvátil také consistorium. Je však jisté, že průběhem doby stavba několikrát vyhořela.

Jestliže dosavadní zprávy hovořily o úpravě a opravě staré budovy, nechybí ve XIV. století také záznam o novostavbě na parcele consistoria. 1357 se totiž mluví o přenesení úroku váznoucího „in novis edificiis factis in consistorio inter domos Conradi Bitkonis et Seiczonis penestici".[44])

Citované zprávy o úpravách consistoria ve třetí čtvrtině XIV. století se zdají na první pohled nápadně soustředěny do let 1345 až 1363. Koncentrace je však

[34]) M 159: 1 gr. pro fune an campanam consistorii.

[35]) M 31: ad laborem nove stube in consistorio 2 mar et fert.

[36]) M 31: pro lignis ad calefaciendum novam stubam in consistorio 5 fert.

[37]) M 76: pro membranis ad stubam consistorii 3 lot.

[38]) M 159: pro lignis ad tectum palacii consistorii 13 gr. et lot. et gr. V berní knize z téhož roku je uvedena pro stejný účel rozdílná částka 18 gr. (M 170). V berním rejstříku 1348 je zaznamenán ještě další výdaj: lot ad tectum in consistorio (M 159). Neobvyklý výraz palacium (M 159, 170) dává tušit o jakou světnici šlo. V radnici husitského Tábora se jmenuje palácem síň (V. Mencl, Měšťanský dům českého středověku. ZPP XIII, 1953, 176), pro niž také prameny znají název mázhaus nebo prostě „sieň" (M. Jan Hus, Výklad viery, desatera božieho přikázánie a modlitby Páně. Vydal K. J. Erben. Mistra Jana Husi Sebrané spisy české I. Praha 1865, 134: Pražané řiekají mazhaus za svrchní sieň.). V domech byla dolní a horní síň. O smyslu tohoto prostoru jsem psal ve Sborníku prací fil. fakulty v Brně. (B. Samek, K problematice prostorového útvaru mázhausu. SbFFBU F1, str. 5–15.)

[39]) M 219: Item pro pavimentacione domus consistorii 3 mar. et 42 gr. – Item pro repatacione murorum, tecti et aliorum, que laborata sunt in consistorio, 12 $^1/_2$ mar. et lot.

[40]) M 225: mensatoribus, qui serraverunt mensas in consistorio, lot.

[41]) M 257: Stephino seratori de labore consistorii defalcati sunt 10 gr.

[42]) M 276: Distributa anni 1363. Nota, anno presenti civitas percepit 50 mar. de hospitali in Pohirlicz per Johannem Cum ruffis finibus et Weceslaum de Thusnawicz, quas Nicolaus Ebrani camerarius civitatis et ex parte eiusdem impedidit pro reformacione consistorii.

[43]) CDM VIII, str. 95, č. 129.

[44]) Pam. f. 190. Oba domy ležely na Horním trhu, nové stavení se snad dotýkalo zadní části jejich parcel.

způsobena dochováním písemných pramenů, takže dobu před 1343 nelze sledovat. Je ovšem nepochybné, že ve třech letech, 1345 až 1348 se stavěla horní síň, nebo, jak se v jednom zápise říká, palác. Ten lze klást do prvního patra historického jádra budovy, kde je dosud prostorný sál, přestavěný v barokní době natolik, že ze starého stavu se dochovalo pouze obvodové zdivo. Proto také nelze dnes rozhodnout, zda máme brát doslovně zápis o novostavbě horní síně, nebo spíše se přiklonit k pravděpodobnější domněnce o rozsáhlejší přestavbě nebo znovuvýstavbě. Na obvodovém zdivu není po přístavbě stopy, takže by se snad mohlo nanejvýš jednat o sloučení nějakých menších vnitřních prostorů v jednu místnost.

O další stavební činnosti v radnici se dovídáme z písemností uložených v Archivu města Brna. Předně je to lístek papíru nalezený 1785 při boření starého oltáře v radniční kapli.[45]) Ve druhé polovině XVII. století byla na něj opsána konsekrační listina oznamující, že 10. dubna 1424 byla litomyšlským biskupem posvěcena v radniční budově kaple Početí P. Marie.[46]) O kapli v radnici informuje pak blíže městská fundační listina vystavená v Brně 25. června 1470. Městská rada brněnská touto písemností zlistiňuje zřízení církevního beneficia při radniční kapli P. Marie ve výši deseti hřiven ročního úroku, k němuž tehdejší nový radniční kaplan Štěpán Elbinger přidává dalších pět hřiven. V listině se praví, že se fundace děje proto, aby purkmistr a rada města Brna splnili zbožný slib svých předchůdců, kteří nemalým nákladem vystavěli „kapli a dům vedle radnice na pravé straně v městě Brně". Je to nepochybně odvolání na událost, k níž se vztahuje listina 1424. Pro existenci radniční kaple ve druhé čtvrtině XV. století máme ještě jeden důkaz. Z fragmentu zápisu v městské knize se dovídáme, že 1432 prodal brněnský měšťan Michal se svou manželkou Klárou úrok deseti hřiven pražských grošů ze svého domu v Ostružnické ulici u radniční kaple.

Kde však hledat radniční kapli P. Marie? Odpověď není snadná, neboť žádný prostor ve Staré radnici není v dnešním stavu natolik výrazný, aby se z jeho vzhledu mohlo jednoznačně usuzovat na kapli. Ztěžuje ji také skutečnost, že kaple ve světských domech nedodržovaly dispozici obvyklou pro kultovní stavby, často nebyly ani orientovány. Z písemných zpráv pak víme, že v těchto místech došlo alespoň dvakrát k větším stavebním úpravám. Podle zápisů brněnského syndika Antonína Šebestiána Hanzelyho (1710–1781) publikovaných 1841 v Moravii byla roku 1729 radniční kaple zvětšena a spolu se sakristií vymalována J. J. Etgensem.[47]) Vzhled kaplového prostoru se měnil podruhé, když 49. sezení filiální duchovní komise moravskoslezské dne 9. prosince 1784, probírající rušení přebytečných brněnských kostelů, se usneslo uzavřít také radniční kapli. Brzy nato, roku 1785, byla kaple přeměněna na kancelářskou místnost.[48])

[45]) Die Kapellelin dem Brünner Rathause. Moravia IV, 1841, 351. Písemnost je uložena v AMB, sbírka listin.

[46]) Do druhé poloviny XVII. století se hlásí písmo zápisu. Opis byl zhotoven pravděpodobně 1664, kdy byl pořízen nový oltář do radniční kaple. 11. listopadu toho roku bylo zaplaceno vdově po Tobiáši Pacherovi za nový oltář 30 zl., sochaři Janu van der Furtovi za vyřezání a umístění sedmi soch na oltář 20 zl. a malíři Jiřímu Rottmüllerovi za pozlacení a malování oltáře 40 zl. Zápisy z městských knih publikoval W. Schram, Neue urkundliche Beiträge zur Geschichte der Stadt Brünn. ZVGMSchl I, 1897, seš. 3, str. 73. Raně barokní oltář byl ještě doplněn obrazem sv. Martina (patrocinium bylo v XVI. století změněno) od Josefa Vikarta (zemř. v Brně 24. II. 1729): P. Toman, Nový slovník čsl. výtvarných umělců II, Praha 1950, 702.

[47]) Gr. Wolny, Kirchl. Top. II/1. Brno 1856, 59. – Die Kapelle . . ., 351. Barokní kaple sahala přes dvě patra, při přestavbě po 1784 byla rozdělena na dvě podlaží.

[48]) J. Radimský, Zrušené brněnské kostely. ČSPS LVII, 1949, 150. – Fr. Šujan, Dějepis Brna

Archeologický průzkum vyvrátil dosavadní domněnku o kapli v prvním patře věže. Tento soud nebyl vůbec oprávněný, neboť v listině 1470 se výslovně mluví o novém domě vpravo od radnice. Interiér věže by ovšem musel být označen „v radnici". Tohoto prostoru se v XV. století také nedotkly žádné stavební úpravy dovolující, aby listina 1470 mohla mluvit o novostavbě (..., qui capellam et domum *contiguam* pretorio... extruerunt, edificant et de novo elevarunt...). Kdyby byla zřízena kaple ve věži, pak by ovšem také nemohl vedle ní stát 1432 dům nožíře Michala, neboť víme, že tam byla vlastní radniční budova. Umístění kaple je tedy třeba hledat ještě dále vpravo od staré budovy, přibližně ve stejné úrovni jako je horní síň – tedy v prvním patře. Poslední zprávu o ní podal Petr Cerroni, který ji znal před zrušením z vlastního názoru. Ve svých moravských dějinách umění uvádí, že se nacházela v přední budově obrácené do Radnické ulice, vlevo (při pohledu z ulice) od radnice. V jejím interiéru viděl malířskou výzdobu.[49])

Všechny zprávy o kapli ukazují, že roku 1424 přibyl k historickému jádru budovy přístavek o šíři dvou okenních os, prozrazující se na uliční fasádě domu Radnická 8 mírným zlomem. Jeho suterén má zachované klenby (v celé šíři sklepa probíhá valená klenba). Dnešní prohlídka sklepů je značně omezena závalem, přece je snad možno se odvážit úsudku, že klenutí lomovým kamenem nevzniklo dříve než v pozdním středověku. Nadzemní část nového stavení s kaplí byla vyzděna z režných, čistě spárovaných cihel velikosti 7 (7,5) × 12,5 × 26,5 cm. Blok tohoto zdiva je patrný na uliční fasádě ve výši prvního patra. Rozměry cihel a technika zdění se shodují s dobou, kdy byl „vpravo od radnice vystavěn dům a kaple". Z gotické stavby se však nedochovalo nic více než značně porušené obvodové zdivo. V přízemí domu jsou vedle sebe dvě úzké a za nimi jedna širší místnost, zaklenuté v XVII. až XVIII. století valenou klenbou s výsečemi. V patře je vpředu plochostropá místnost zabírající celou šíři parcely, osvětlená z ulice dvěma okny. V jejím pokračování je pasem oddělený prostor čtvercového půdorysu, zaklenutý nízkou plackou. Obě jednotky jsou dnes přístupny zvláštními barokními, dodatečně sem umístěnými vchody z horní síně radnice. Domníváme se, že oba popsané prostory prvního patra jsou onou hledanou kaplí. Sondami se však nepodařilo najít malířskou výzdobu, o níž hovoří Cerroniho a Hanzelyho zprávy. Je to pochopitelné, neboť se tu prováděla řada stavebních úprav, takže zdi jsou pokryty vesměs zcela novou omítkou. Také četné vysprávky zdiva, zazdívky a prolamování nových otvorů způsobilo, že z původní hmoty z valné části zmizel materiál starší než barokní. Tento stav ostatně odpovídá osudu radniční kaple po jejím zrušení a podporuje naši argumentaci.

Výstavbou kaple dosáhlo uliční průčelí hlavní radniční budovy šíře, která se nezměnila téměř až do konce XVII. století. Další možnosti růstu byly dány pouze hloubkou parcely. A opravdu směrem do dvora nacházíme stavby, k nimž sice písemné prameny chybějí, avšak svou stavební technikou a architektonickými detaily prozrazují svůj pozdně gotický původ. Situaci si ovšem nelze představit tak, že by celá hloubka parcely byla až do té doby nevyužita. Mezi městskými důchody se již v roce 1345 uvádí příjem jedenácti grošů, které platí „inquilini in consistorio".[50])

(Vlastivěda Moravská). Brno 1902, 285. 1794 sem bylo pořízeno 24 židlí, aby místnost (die sogen. Kapellenzimmer auf dem Rathause) sloužila jako zasedací síň. (AMB, Zbytky registratur 10/5).

[49]) J. P. Cerroni, Geschichte der bildenden Künste in Mähren und dem österr. Schlesien I (Bau- und Kunstgeschichte), 1807, fol. 51 v (n-č-). StA Brno G 12, sv. 32.

[50]) M 19.

3 gr. platí tehdy také kramář Bertoldus[51]) a jakýsi Konrád v roce 1347 18 gr.,[52]) 1354 1½ fert.[53]) O nových budovách z roku 1357 jsme se již zmínili. B. Mendl je situuje do Mečové ulice.[54]) Po těchto budovách však nenacházíme žádné zřetelné stopy.

V zadní části radniční parcely se dochovaly dva pozdně středověké celky. Především je to přízemí městské věznice, v jejímž cihlovém zdivu (cihly 8 × 13 × 28 cm) jsou osazeny dva kamenné sedlové portálky vedoucí na vězeňský dvůr a kamenná maska hledící do Mečové ulice, o níž zatím nelze rozhodnout, je-li na původním místě. Je obtížné říci, zda vůbec areál věznice patřil původně k radnici. Dnes leží za barokním domem městského syndika, jehož parcelu město získalo až v XVII. století, a za měšťanským domem Radnická 6. Od nepaměti se sem sice klade věznice, lze však důvodně předpokládat, že nejstarším městským vězením nebylo nic jiného než jedna z přízemních komor radnice. Vznik pozdně gotické stavby lze klást do konce XV. nebo do počátku XVI. století, kdy byla postavena nejméně dvě křídla s malými vedle sebe řazenými místnostmi (jedno je částečně podsklepeno) a obvodní zeď do Mečové ulice. V této době tedy nedostačovalo staré zařízení a bylo třeba vybudovat novou věznici, která pak byla ve druhé polovině XVII. století zvětšena a počátkem století XVIII. zvýšena o druhé patro. Od té doby se tu připomíná vězeňská kaple sv. Petra v okovech.

Druhou cihlovou budovou je přístavek přibližně čtvercového půdorysu, přiléhající bezprostředně k západní straně historického jádra a kaple. Jeho jižní průčelí obrácené k náměstí tvořilo zároveň jižní hranici radniční parcely. Od jeho dvorního nároží pak vybíhala směrem k Mečové ulici vysoká cihlová hraniční zeď uzavírající dvůr, završená cimbuřím a prolomená pod korunou kruhovými otvory. Zeď byla odkryta při boření domů na náměstí v roce 1941 a posléze také odstraněna.

Dnešní dvoupatrová budova s nevýraznou barokní fasádou je plně zapojena do organismu Staré radnice. Při prohlídce jejího interiéru na první pohled zjistíme nové stropy nesené traversou a příčky, které rozdělily původně jediný prostor v obou patrech vždy na dvě nestejně velké místnosti. Schematický plán budovy z roku 1851 zachycuje sice již dnešní výškové členění, v přízemí je však ještě zakreslena valeně zaklenutá místnost.[55])

Výsledky průzkumu jsou zde pozoruhodné. Po otlučení novodobé omítky v interiéru a na vnější straně jižní zdi bylo zjištěno od úrovně podlahy prvního patra cihlové, režné zdivo, na vnitřním líci značně porušené plentami a okopáním, na vnějším však čistě spárované, zděné z cihel o rozměru 9 (8,5) × 13 × 28 (28,5) cm. Západní zeď je značně porušena barokními okny, v jižní zdi se však v úrovni prvního patra objevilo bohatě profilované lomené okno, jehož ostění tvoří pravoúhlé ústupky a výžlabky z cihlových tvárnic. Menší část okna byla bohužel zničena při prorážení dveřního otvoru v polovině XIX. století. Nad ním pak bylo odkryto jiné zazděné okno, jehož kruhový otvor je zasazen nejprve v pravoúhlé, potom nahoře segmentovitě vyklenuté špaletě. Konfigurace těchto dvou okenních otvorů zasahuje průběžně z prvního do druhého patra, takže v přístavku musel být nad klenutým přízemkem vysoký, poměrně rozlehlý sál, pravděpodobně plochostropý. Lomené

[51]) M 35: in domo consistorii Bertoldus institor 3 gr.

[52]) M 65: Conradus in consistorio 18 gr.

[53]) M 221: Chonradus in consistorio 1 ½ fert.

[54]) Mendl (úvod), 63.

[55]) AMB, Sbírka map a plánů, Radnická 8 n.

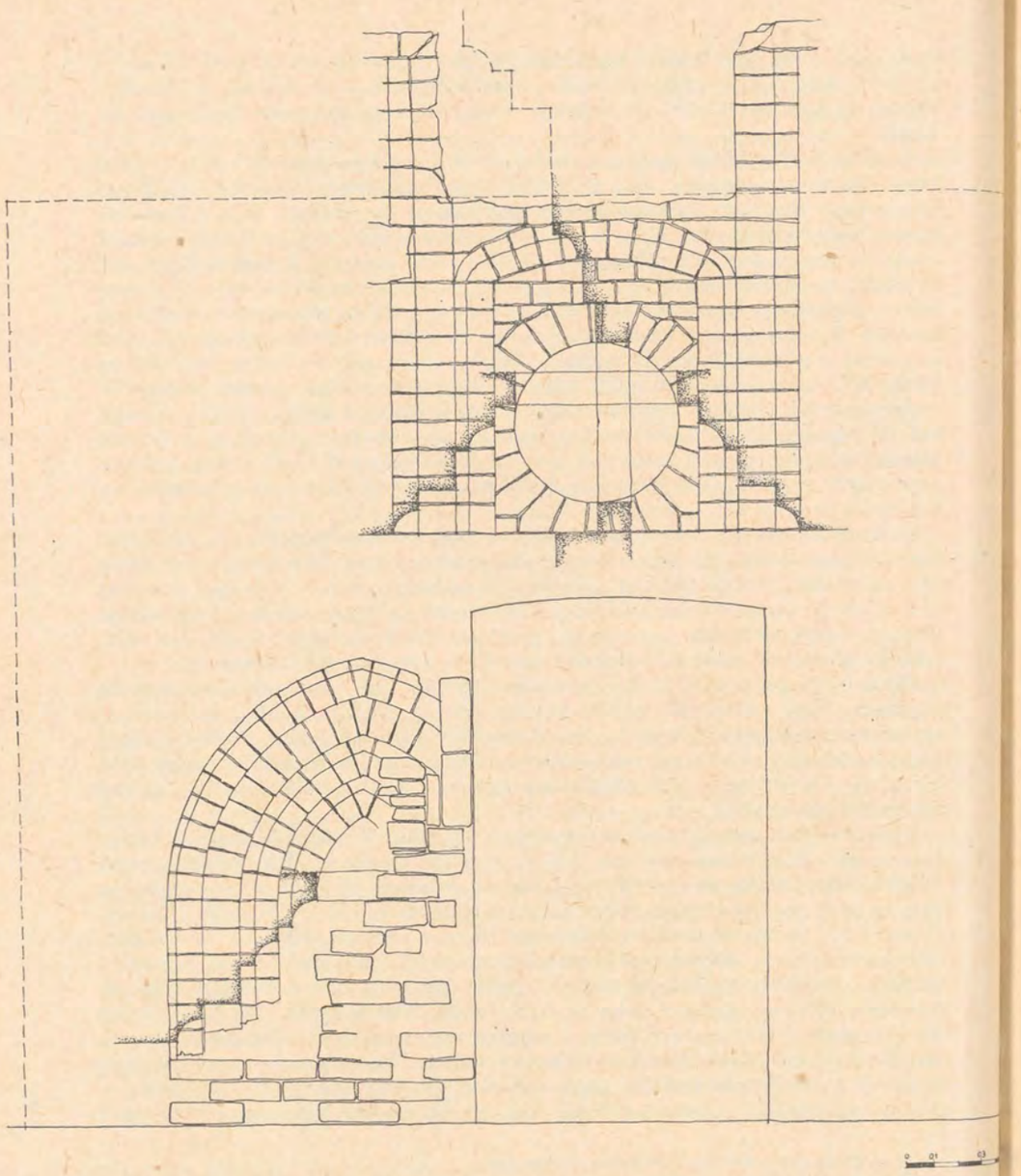

Okna na vnější fasádě sálového přístavku ve dvoře. (Režné cihlové zdivo.)

záklenky dvou oken nad sebou v obdobné sestavě se dochovaly ještě v severní zdi. Zde mohla být odkryta pouze jejich vnitřní část, neboť fasádu kryje přiložené barokní schodiště.

V původním stavu je si tedy třeba přístavek představit jako jednopatrovou budovu s velkým sálem v prvním patře, přístupným z horní síně radnice. Výšku sálu udává ukončení cihlového zdiva a změna stavebního materiálu ve výši 5,75 m nad podlahou prvního patra. Její dnešní úroveň přibližně odpovídá původnímu stavu.

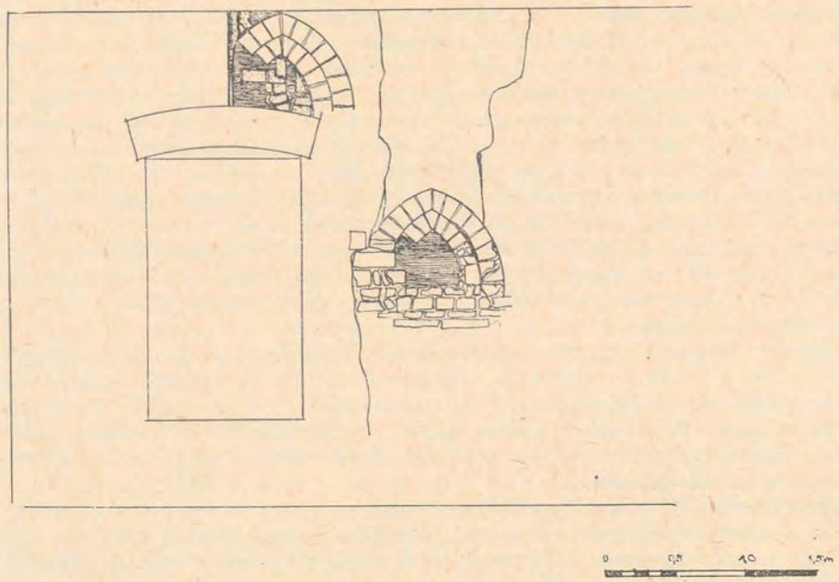

Zbytky oken v severní zdi sálového přístavku ve dvoře – pohled na vnitřní stranu zdi.

Ze všech tří volných stran byl interiér sálu osvětlen několika okenními otvory nad sebou (v severní zdi byla patrně tři okna, v jižní jedno lomené a kruhové nad ním – po očekávaném symetrickém rozvrhu trojice oken není v původním neporušeném zdivu jižní zdi ani stopy). Na vnějších fasádách se okna otvírala bohatě odstupněnými široce rozevřenými špaletami, členícími režnou cihlovou stěnu. Profil těchto oken (pouze ven rozevřené špalety) a jejich tvar (zvláště ojedinělá nevyvážená kompozice kruhového okna do dvou vpadlých výplní, z nichž menší má segmentový záklenek) posunuje vznik přístavby do doby vyznívání gotického slohu, kdy se na stavbách setkáváme s prvními detaily ovlivněnými renesančním tvaroslovím. I když zde stavitel vycházel plně z gotické tradice, přece výsledkem již nebyla středověká stavba.

Jestliže až dosud často posloužilo při datování porovnání techniky zdění a materiálu, poskytuje nám tato metoda i pro určení sálové stavby významnou oporu. Na příslušném místě jsme pověděli o zazdívce okenního výklenku s kamennými lavicemi ve východní zdi prvního patra věže. Do této zazdívky jsou zakotveny fiály

Pilgramova portálu. Železné skoby jsou zakotveny do krycích desek sedadel a do velkých opracovaných kamenů (jejich původní význam se nepodařilo určit, pocházejí z nějaké destrukce), jejichž podloží je vyzděno několika vrstvami cihel o rozměrech stejných se sálovou stavbou. Zdá se tedy, že doba vzniku přístavku je časově blízká vzniku věžního portálu.

Přelom XV. a XVI. století byl zřejmě dosti bohatý na stavební ruch v radnici. Jak jsme se již zmínili, je ze stejných cihel vyzděno také vězení a obdobný stavební materiál (vedle nepravidelných cihel 5,5 × 12 (13) × ? cm) obsahuje ještě vyzdívka ve špaletě dvou malých oken v prvním patře věžovitého útvaru, hledících na renesanční pavlač. Této úpravě oken, kterou si patrně vyžádala destrukce způsobená požárem, předcházelo rozdělení vysokého prostoru věžovitého útvaru na dvě podlaží. Stalo se tak v souhlase s nástavbou druhého patra historického jádra budovy. V prvním patře věžovitého útvaru byl zazděn starý vchod do místnosti z pavlače a byl nahražen novým v ose stěny mezi dvěma novými okny. Jejich hladké, dovnitř i ven rozevřené špalety jsou zachovány, záklenky však byly zničeny dalším požárem. Do místnosti – patrně opět plochostropé, neboť dnešní valená cihlová klenba, zapuštěná do středověkých zdí je až renesanční – byl nově upraven také vstup z horní síně. Zde byl zrušen a částečně zničen původní kamenný portál. Nahradil ho užší portálek z cihel a cihlových tvárnic s výžlabkem (cihly 8 × 12 × 25 cm; tvárnice 7,5 (8) × 12 × 25,5 cm), posunutý oproti předchozímu otvoru poněkud západně.

Tehdy vzniklo také nynější schodiště na věž. Vstupuje se na ně úzkým portálkem, jehož cihlové ostění je obdobného charakteru jako právě popsaný portál prvního patra. Vedle vstupu na schodiště byl prolomen větší otvor a do něho vsazen opět portál z cihlových tvárnic 8 × 13 × 26 cm, jímž se chodilo do místnosti druhého patra věžovitého útvaru. (Dnešní stav s chodbou vznikl až po výstavbě barokního domu městského syndika.)

Architektura XVI. století zasáhla podstatně do středověkého útvaru. Nahradila některé stavby, vznikly nové budovy a byly zřízeny komunikace, jimiž dodnes procházíme. Zásadní změnou bylo prolomení průjezdu do dvora podvěžím. Přitom byl nově zaklenut přízemní prostor věžovitého útvaru, jímž průjezd pokračuje na dvůr. Patka klenby byla posazena na přizděné segmentové slepé arkády, nesené kamennými polosloupy. Touto úpravou se nejen změnila cesta na dvůr, ale přibyl nový portál, který je nejhodnotnějším uměleckým dílem z celého radničního ansámblu. Jeho architektura spojuje dva myšlenkové světy, na jejichž přelomu vznikla. Monumentální v rozměrech, avšak v detailu minuciózně vypracované kamenické dílo působí malebným dojmem. Linie pěti do výšky se pnoucích fiál je přerušena bohatými baldachýny. Hmota je redukována na minimum a na její místo nastupuje hra světla a stínu. Na konsolách pod baldachýny je umístěno pět figur: alegorie spravedlnosti[56]) uprostřed dvou měšťanů a dvou obrněnců s prapory a štíty se znakem Brna. Alegorická socha spravedlnosti je barokní, stejně jako dodatečně zasazená oválná kartuše se zlepšeným znakem Brna, nesoucí letopočet 1660. Ostatní figury jsou původní. Na jejich šatu najdeme ještě pozdně gotické záhyby, avšak tváře plné charakterizačních rysů vyjadřují nové, renesanční poznání svého tvůrce. Byl jím sochař, jehož dílo zaujímá vynikající místo ve středoevropské plastice z přelomu XV. a XVI. století, stavitel brněnského kostela sv. Jakuba a svatoštěpánského

[56]) Také původní figura byla stejného námětu.

dómu ve Vídni, Antonín Pilgram. Jeho autorství, dříve mu romantickou vlastivědou bez podkladu přisuzované, bylo počátkem XX. století popřeno Aug. Prokopem a po něm Karlem Guthem.[57]) Také vročení portálu se opíralo o nepřesné údaje z Pilgramových životních dat. Jestliže A. Kutal prokázal slohovým rozborem vlastní Pilgramovu práci na figurách portálu radniční věže, zůstalo jeho časové určení nejisté, i když se vyslovovaly letopočty 1510 a 1511.[58]) Ani K. Oettinger nenašel ve své obsáhlé knize pro toto datování oporu. Vyvozuje pouze, že 1511 musel být portál dokončen, neboť v první polovině toho roku byl Pilgram již ve Vídni.[59]) Teprve šťastný nález, který se podařil městskému archiváři dr. Jaroslavu Dřímalovi, seznamuje nás s autorem a dobou vzniku portálu zcela přesně.[60])

V poslední čtvrtině XVI. století, kdy se ve velkém rozsahu pracovalo na rozšíření radnice, nebyla italská renesance v Brně neznámým uměním. Již delší dobu zde pracovali vlašští stavitelé a kameníci, kteří byli přizváni také k tomuto dílu. Tehdy vznikla dvorní budova, v jejímž prvním patře je dnes barokní soudní síň spolu s arkádovou pavlačí.[61]) Zvýšila se věž, která dostala ochoz a novou střechu. Její střední báň se čtyřmi nárožními vížkami je od té doby charakteristickým útvarem v městském obraze. Byla vystavěna také dnešní budova v radničním dvoře, v jejímž průjezdě dnes visí pověstný krokodýl. O době vzniku nových staveb hovoří jasně jejich tvar a výzdoba: pavlač a ochoz na krakorcích, sloupky nesoucí arkády a kladí, portál zdobený perlovcem, sgrafitové vlysy na štítě a pod podstřešní římsou. K některým stavebním podnikům se dochoval také písemný materiál, převážně publikovaný W. Schramem a B. Bretholzem.[62])

31. ledna 1577 uzavřela brněnská rada dvě smlouvy týkající se radniční věže. Městský stavitel Petr Gabri se v prvé z nich zavázal, že snese půl sáhu špatného zdiva, znovu ho vyzdí a navíc vyžene ještě dva sáhy nové cihlové zdi. Do ní pak zapustí krakorce nesoucí ochoz. Věž omítne a olíčí spolu s uliční fasádou radničního domu a partií nad portálem, „wo die Justicia ausgehauen". Za všechnu práci Gabri dostane 170 fr. Smluvenou částku pak inkasoval během jednoho roku v sedmi splátkách, poslední mu byla vyplacena 2. listopadu 1577. Gabri navíc ještě opravil čtyři velká okna ve věži, podchytil a vyzdil několik děr ve sklepě mistra Pankráce Kandlera, které velmi škodily věži, v krámě loutnařově zazdil okno do ulice a osadil je nad ním, kde loutnař bydlel. Nad kaplí sv. Martina zbořil starý štít a udělal nový. Za tuto práci konanou mimo citovanou smlouvu žádal 28 fr., $^1/_2$ fr. mu však bylo strženo.[63])

Spolu s P. Gabrim pracoval na radnici sochař a kameník Antonio Silva. Rovněž

[57]) Umělecké poklady Čech I, Praha 1913, 44.

[58]) A. Kutal, l. c., 93–106.

[59]) K. Oettinger, Anton Pilgram und die Bildhauer von St. Stephan. Wien 1951, 20.

[60]) Laskavosti dr. Jar. Dřímala děkuji za předání objevu. K publikaci jsem použil jeho přepisu.

[61]) Adolf Raab (Die Wappen an der Bogenlaube des Rathauses. Deutschmährische Heimat XXIII, 1937, 307) došel k závěru, že pavlač vznikla v letech 1530–1540. Stalo se tak následkem tendenčního výkladu znaků, namalovaných na štítech zasazených do parapetu ochozu, o nichž mylně tvrdí, že patří říšské šlechtě a hlavním německým městům. Naproti tomu dr. Jar. Dřímal zjistil, což je ostatně logické, že jde o znaky tehdejších členů brněnské městské rady. O tomto tematu připravuje samostatnou studii.

[62]) W. Schram, l. c. – B. Bretholz, Der Bau des Brünner Rathhausthurmes.

[63]) B. Bretholz, Der Bau des Brünner Rathhausthurmes im Jahre 1577. Zvl. otisk z ZMLM. II, 1902, 7. Na str. 16–17 je také opis smlouvy s P. Gabrim, uložené v AMB, Stará registratura R 37a.

31. ledna 1577 uzavřel smlouvu, podle níž měl dodat všechnu kamenickou práci pro věžní ochoz za 210 fr. (28 krakorců, 16 pilířů, 80 kuželek, 12 sloupů). Do 9. listopadu 1577 mu bylo vyplaceno 250 fr. 7½ gr., neboť se mimo jiné ukázalo, že bylo zapotřebí o čtyři krakorce a o čtyři sloupy více. Navíc ještě Silva opravil portál, zvláště alegorickou sochu Spravedlnosti, za což byl odměněn dalšími čtyřiceti fr.[64]) Až do února 1579 (poslední výplata je zaznamenána 9. února) pracovali na radnici ještě zámečníci Hans Hartmann a Wastian Hardinger, stolař Wolf, hřebíkář Ondřej, železář Kryštof Petsch, sklenář Jakub Schedrer, hodinář Mert Gotprecht a mědikovec Kašpar Krebs.[65])

Nové renesanční budovy ve dvoře byly vystavěny v letech 1587 až 1589. Pracoval na nich kameník Hans Czierholt a nám již známý zámečník Hans Hartmann.[66]) 12. září 1587 obdržel Hans Czierholt za zhotovení kamenných oken a dveří na nové budově 84 zl. 13 gr. Podle záznamu z 30. dubna 1588 dostal Czierholt 34 zl. za čtyři dvojitá okna pro novou budovu v radnici vedle zbrojnice a protože ostění také osadil na místo, bylo mu vyplaceno dalších 6 zl.[67]) Ještě 13. května 1589 potvrzuje kvitanci na 6 fr. 19 gr., které obdržel za nějaké drobné práce na radnici.

Jak ještě uslyšíme, změnily interiéry renesančních stavení svůj vzhled již ve třetí čtvrtině XVII. století. Tak zvaná soudní síň v prvním patře zůstala však v původním stavu téměř do konce XVIII. věku. Měla táflované stěny a také strop byl dřevěný. Teprve roku 1789 bylo dřevěné obložení odstraněno, zhotoven nový podhled stropu a 1790 byl celý sál vymalován Josefem Winterhaldrem. Za malbu alegorických figur v architektonickém rámování obdržel 500 zl.[68]) Petr Cerroni píše také o jakýchsi „horních oknech", zasklených velkými barevnými skly se znaky rakouských zemí z roku 1591. Poznamenává, že je 1822 uložil do Františkova muzea v Brně. Tato barevná skla dosud existují. Z obrazárny Moravského muzea se dostala do Uměleckoprůmyslového muzea v Brně, kde jsou zapsána pod inv. č. 24.617/1–8. Jde celkem o osm kruhových terčů se znaky rakouských zemí o průměru přibližně 35 cm. Na první pohled je zřejmé, že všechny pocházejí z jednoho místa, tvoří soubor a jsou dílem jednoho malíře. Žádný však není opatřen letopočtem. Kromě nich převzalo Uměleckoprůmyslové muzeum další čtyři terče (inv. č. 24.769 až 24.772) o průměru 23 cm s malovaným štítem se znakem jednorožce. Na dvou z nich v opise čteme: Barbara Stubikin – Anno Domini 1591. Zdá se, že také tato malovaná skla pocházejí z Cerroniho daru. Podle nich totiž Cerroni patrně datoval všechna okna a nepoznal, že prvých osm tabulí je více než o sto let starší. Čtyři okna s datem 1591 byla snad zhotovena přímo pro sál renesanční novostavby. Jejich letopočet by pak znamenal dokončení stavby, k níž se vztahují účty Hanse Czirholta a zámečníka Hanse Hartmanna z let 1587–1589. Vznik souboru starších malovaných oken určil Karel Hetteš podle vyobrazených znaků do doby krátké vlády Ladislava Pohrobka (1453–1457). Skla mohla být určena rovněž

[64]) Tamtéž, 8. Přepis smlouvy a vyúčtování na str. 18–20.

[65]) Hodinář pouze opravil a přizpůsobil staré hodiny novému umístění. Také dodnes sloužící cymbál nese letopočet 1521. Druhý zvon zavěšený ve zvonici je opatřen neúplně čitelným gotickým nápisem: Marcus, Mateus, Ioanus, [Lucas], Maria. – B. Bretholz, Der Bau des Brünner Rathhausthurmes, 9–10. Smlouvy a vyúčtování na str. 21–27.

[66]) Tamtéž, 6. Přepis vyúčtování na str. 26 a 27.

[67]) O poloze a dějinách městské zbrojnice viz M. Trapp, Beiträg zum bürgerlichen Militärwesen Brünns der Alten bis Jetztzeit. Brno 1873.

[68]) P. Cerroni, l. c., 51. Dochovala se částečně porušená malířova signatura v supraportě: [M] DCCXC [Winter] halder Pinxit.

pro radnici. Jestliže však byla roku 1789 opravdu nalezena v „horních oknech" soudní síně, pak to ovšem nebylo jejich původní místo. Zde snad přináší určité vysvětlení zápis v městských účetních knihách ze 6. října 1670. Brněnskému měšťanu, sklenáři Ondřeji Göltschovi, se platilo 9 zl. za zhotovení čtyř nových oken v radničních místnostech, do nichž zasadil staré znaky, které obnovil.[69])

Brno utrpělo za švédského obležení 1643 a zvláště 1645 značné škody. Střelami byla zasažena také radniční věž, takže její střecha musela být opravena. Takto hovoří pamětní zápis, uložený 12. července 1660 do makovice při příležitosti dokončení úprav radnice.[70]) V listině je vyjmenován bohatý počet radních a významných osob soudobého města, na vypsání rozsahu prací a jméno stavitele se však zapomnělo. Letopočet 1660 nacházíme ještě na kartuši se zlepšeným znakem Brna, zasazené do Pilgramova portálu. Z té doby pochází také barokní alegorie spravedlnosti na konzole střední fiály.

Stačí zběžná prohlídka radničních budov, abychom určili rozsah stavebních úprav dokončených 1660: Hlavní budova dostala novou fasádu do Radnické ulice. Její výška byla upravena do dnešního stavu a uzavřena výraznou podstřešní římsou. Horní síň byla zaklenuta valenou klenbou s výsečemi. Její plochu člení v omítce provedené profilované pruty a rámy zrcadel. Také prostor v přízemí byl nově zaklenut valenou klenbou. Ta byla uložena na plnou cihlovou přizdívku, kdežto klenbu horní síně stavitel usadil na mohutné přízední pilíře. Některé z nich jsou svázány s obvodní zdí segmenty olíčených kamenných článků (snad schodů). Tehdy došlo také k porušení středověké architektury horní síně. V násypu klenby se totiž nalezly fragmenty subtilních profilů, náležející snad portálku.

Obdobně jako hlavní budova byl barokován také interiér renesančního stavení ve dvoře. Setkáváme se tu s klenbami na přízedních pilířích v přízemí i v patře. Sál nad průchodem, v němž visí krokodýl, má na klenbě omítková žebra a čtvercové zrcadlo s výběžky srdcovitě ukončenými. Klenba sálu osvětleného dvěma okny z Mečové ulice je členěna kvadriloby. Okna hlavní i dvorní budovy měla obdobný tvar. V původním stavu se však dochovaly pouze šambrány sdružených i jednoduchých oken v nádvoří s výrazně profilovanou parapetní a návojovou římsou. Okna uličního průčelí postrádala na rozdíl od nich vydutý mezičlánek pod návojovou římsou, dotýkající se šambrány.[71])

I při nedostatku písemných pramenů nečiní určení stavitele obtíží. Byl jím nepochybně vedoucí brněnský architekt druhé poloviny XVII. století, člen městské rady

[69]) W. Schram, l. c., 90.

[70]) Moderní opis nezvěstného zápisu v AMB, stará reg. R 37a. Opomíjím tu řadu zpráv o udržovacích pracích na budově v XVII. i XVIII. století. Nejčastěji šlo o opravu věžního zastřešení. Tak např. 27. XII. 1615 spadla stará makovice z roku 1577 a 19. VIII. 1616 tam byla opět nasazena mědikovcem Erasmem Laubem. Stejnou práci měl 1725 rokytnický mistr Jan Rezitko (AMB, stará reg. R 37a). Také roku 1749 byla snesena nejvyšší báň a opravena věž. Na straně k Zelnému trhu byly na střechu vepsány zlaté číslice: 1749. (Cituji z W. Schrama, Aufsetzung eines neuen Knopfes dem Brünner Rathausthurme im J. 1749. Ein Buch für jedem Brünner IV, 1903, 81, který čerpá z příležitostného tisku K. J. Hanzelyho, Fünfzigjähriges Andenken des auf dem Brünner Rathausturme den 1. Juli 1749 neu aufgesetzten höchsten Knopfes. Brünn 1799.) Osazení makovice bylo zpravidla městskou sensací, při níž byl do makovice vložen pamětní zápis. Při poslední opravě 1905 byly písemnosti uloženy do městského archivu a makovice s kovovými praporci do městského muzea, kde se dosud nalézají.

[71]) Původní vzhled uliční fasády hlavní budovy zachytil ještě 1833 na svém akvarelu Frant. Richter. Srov. pozn. 21.

Jan Křtitel Erna. Toto určení je nejen výsledkem srovnání oken barokovaného historického jádra budovy s fasádou městského syndika (původní vzhled je třeba hledat na jmenovaném Richtrově akvarelu), který je zajištěným dílem Ernovým, ale přispívá k němu i porovnání kleneb sálů s jeho ostatními známými stavbami v Brně. Stejným způsobem pracoval v lodi kostela sv. Tomáše i na klenbě kostela sv. Michala. Ernovým dílem jsou také klášterní budovy při jižní zdi dominikánského kostela. Kromě omítkového kvadrilobu na klenbě jedné síně nacházíme zde i jeho další charakteristický prvek, shodný s radničními staveními, sdružená okna se známým profilem parapetní římsy.[72])

V předchozím odstavci jsme se zmínili o domě městského syndika. Jeho výstavbou se rozšířila radniční parcela také severně od věže. V druhé polovině XVII. století byl prostor dnešní stavby součástí velkého měšťanského domu zlatníka Christiana Regentanza. O domě je známo, že nedodržoval uliční linii, ale jeho průčelí ustupovalo směrem od radniční věže poněkud zpět. Při stavbě domu Radnická 4 došlo k poškození Regentanzova domu, po řadě jednání ho původní majitel prodal a dům byl nahražen dvěma novými budovami. Jednou z nich je dům Radnická 6, druhou půlku starého domu přiléhající k radnici koupila od brněnského měšťana Hanse Langa za 1000 zl. městská rada. Podle smlouvy uzavřené v říjnu 1667 připadla jí parcela hluboká 13 sáhů a 3 stopy (se dvorem a zadní budovou), široká 5 sáhů a $1^1/_2$ stopy (se střední zdí starého domu). Ve smlouvě se říká, že domu bude užito „zu Amplirung des Rathauses".[73])

Novému poslání ovšem starý stav nevyhovoval. Proto 31. srpna 1668 podal stavitel Jan Křtit. Erna nabídku na úpravu této půlky bývalého Regentanzova domu a vypracoval také projekt. V rozpočtu počítal s použitím starého stavebního materiálu, kromě dodávky 12 sáhů nového lomového kamene do základů, 43 000 cihel na zdivo a klenby, 11 000 křídlic, vápna, železa a dřeva.[74]) 1. března 1669 uzavřela městská rada s Ernou smlouvu.[75]) Z podrobného popisu prací vysvítá, že Erna dům přestavěl natolik, že je možno mluvit téměř o novostavbě. Ernovým dílem je nové rovnoramenné schodiště vedoucí ze dvora do sklepa. Na schodiště do patra se vstupovalo z předsíně, kterou Erna postavil na místě kuchyně a komory. Do domu se tudíž chodilo ze dvora přístupného z radnice a z ulice nebyl samostatný vstup. Protože se musel dělat nový krov, vymínil si stavebník, že bude podstřešní římsa zarovnána s výškou radniční budovy na druhé straně věže. Mezi novým domem a sousedním soukromým majetkem se Erna zavázal postavit hraniční zeď a na dvoře opravit prádelnu a k ní přiléhající kvelb. Kromě materiálu poskytnutého městem měl Erna dostat podle smlouvy za práce 300 zl., 2 vědra piva a 12 měřic žita.[76])

---

[72]) Určením Ernova podílu na výstavbě Staré radnice rozšiřuje se jeho oeuvre v Brně o několik dalších obytných budov. Patří sem nepochybně dvorní fasáda domu na nám. 25. února 7 (chybně opravená v roce 1960 při adaptaci budovy Moravským muzeem) a fasády sousedního biskupského dvora, jejichž okna jsou do detailu shodná s okny ve dvoře Staré radnice. Na domech Starobrněnská 1 a 3 zjišťujeme analogie k oknům dominikánského kláštera. Bylo by snad možno také uvažovat o autorství Jana Křtit. Erny na obytném domě Radnická 4.

[73]) B. Bretholz, Der Bau des Brünner Rathhausthurmes 4–5. Přepis smlouvy z října 1667 na str. 10–12.

[74]) Přepis rozpočtu u B. Bretholze, Der Bau, 12–15. Plán stavebních úprav zmiňovaný v Ernově nabídce se nedochoval.

[75]) Přepis smlouvy tamtéž, 15–16.

[76]) Při archeologickém průzkumu se nenalezly na budově žádné stopy po pozdějších úpravách až do XIX. století. Teprve když město koupilo 1892 dům Radnická 6 stal se dům městského syndika

Ernovy úpravy daly konečný rozsah hlavní budově brněnské radnice, která byla nyní dvoupatrová, s jednotnou fasádou do ulice. Stavení ve dvoře, městské vězení, se za poměrně krátkou dobu nato zvyšovalo také o druhé patro. K. Gödl ve svých známých poznámkách k brněnské topografii opsal dvě vyúčtování Petra Kohlera z roku 1709, týkající se městské věznice a budovy se soudní síní.[77]) Petr Kohler, brněnský stavitel, jehož jméno se několikráte objevuje v městských knihách v době kolem roku 1700, byl tedy dalším z těch, kteří se podíleli na růstu středověké budovy do dnešní podoby. Sám ji doplnil nenáročným zednickým dílem, na němž je patrna řemeslná úroveň stavitelova, stejně jako zájem stavebníkův na laciném provedení.

O úpravě interiéru radniční kaple P. Marie roku 1729 i soudní síně 1789 bylo již všechno důležité pověděno. Nešlo tu ostatně o nějaký významný podnik, stejně jako ve století XIX., kdy se celá stavební činnost omezila na drobné adaptace, na prorážení otvorů spojujících starou budovu se sousedními měšťanskými domy, do nichž se rozšiřovala městská administrativa.

Koncem XIX. století byly provedeny ještě některé restaurátorské práce. 1883 byla opravena špička radniční věže.[78]) Rok nato opravoval brněnský kameník Franz Dressler radniční portál, při čemž pořídil odlitky kamenických značek. Původní konzoly, na nichž stojí Justicia a oba měšťané, nahradil novými, vyměnil zcela rozvětranou horní část střední fiály.[79]) Téhož roku byly podrobeny opravě na radniční věži čtyři malé korouhve a prostřední s letopočty 1628 a 1749.[80]) Roku 1894 byla zhotovena v katedrální sklářské huti v Innsbrucku tři barevná okna na náměty z právní knihy písaře Jana.[81]) Dodnes jsou zasazena v renesanční pavlači.

Poslední puristická oprava radničního portálu byla podniknuta roku 1900. Při ní byly také dvě zbývající původní konzoly s putti pod štítonoši nahrazeny ornamentálními, takže architektura dostala „gotičtější" ráz. 1911 byla pak s portálu pouze odstraněna špína, naposledy ho čistil a konservoval roku 1923 sochař Josef Axmann.[82])

Poměrně rozsáhlou rekonstrukci zastřešení radniční věže roku 1904 odbyl konservátor Hrach pouze drobnou notickou ve Zprávách centrální komise: Jelikož se helma nacházela ve špatném stavu, byla snesena, věž zvýšena o pět metrů a do nadezdívky zakotvena železná konstrukce nové střechy. Její vnější tvar je kopií původního stavu.[83]) Projektantem rekonstrukce byl ing. Paul Neumann. Pod odpadlou omítkou horní části pláště věže se dnes zřetelně rýsují původní otvory po cifernících věžních hodin, takže můžeme dobře porovnat předchozí a nynější stav. Na plechové krytině střechy pak čteme letopočet ukončení prací – 1905.

---

spojovacím článkem mezi starou radnicí a nově získanými prostory. Tehdy bylo odstraněno schodiště do patra, proraženy komunikace mezi dosud samostatnými domy, snesena hraniční zeď a v prvním patře zbudována dřevěná krytá pavlač.

[77]) Originální doklad se bohužel nepodařilo najít.

[78]) W. Schram, Aufsetzung eines neuen Knopfes, 82.

[79]) Rekonstruktion des Brünner Rathhausportales. MMGM I, 1884, č. 19. Zpráva o opravě také v Mähr. Schles. Correspondent ze dne 20. února 1884. – Franz R. v. Ržiha, Beitrage zum Studium der Steinmetz – Zeichen II. Die Zeichen am Brünner Rathhaus-portale. Mittheilungen der K. K. Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst – und historischen Denkmale X, N. F. 1884, 56.

[80]) Mitt. d. C. C. X, N. F. 1884, CLX.

[81]) MMGM XII, 1894, 123.

[82]) Mitt. der k. k. Zentralkommission für Denkmalpflege 3. F., X, 1911, 184, 618. – Opravy památek v Brně 1918–1936. ZPP I, 1937, seš. 3, str. 9–10. – Podrobnosti o opravách lze najít v aktech

IV.

Umělecký význam staveb: přechodný sloh cistercko-burgundský v Brně – dílo Antonína Pilgrama – ciblová architektura v Brně; význam Staré radnice pro dějiny Brna: brněnská rychta – městští rychtáři a jejich domy – přechod rychty do rukou města – vznik rychty a založení města – první brněnští měšťané – stavební typ brněnské rychty.

Význam budov brněnské radnice je třeba hodnotit ze dvou hledisek: uměleckého a historického. V době před polovinou XIII. století byla jistě stavba historického jádra radniční budovy mimořádnou událostí. Vedle zděných kostelů, hradeb a bran se zvedl kamenný dům nad střechy svých sousedů, vystavěných převážně z daleko méně trvanlivého materiálu: dřeva a hlíny. Nad ně vynikal zvláště výškou své věže.

V předchozí kapitole jsme naznačili výtvarný charakter architektonického detailu místnosti v prvním patře věže a původního portálu v horní síni. Při bližším určení se zdá, že pramenem, odkud se dostal do Brna cistercko-burgundský přechodný sloh, byl cisterciácký klášter v Tišnově (založen 1233). Významné bylo, že se poprvé objevil právě na světské stavbě. Teprve ve třetí čtvrtině XIII. století se totiž stavěla křížová chodba dominikánského kláštera a zeměpanský hrad na Špilberku, kde se rovněž objevuje působení cisterciácké architektury.[84]) S novou městskou stavbou přišel tedy do nového sídelního útvaru také nový architektonický sloh.

Uměleckou kvalitu portálu, jímž Antonín Pilgram obohatil radniční budovu, dovedeme snad lépe ocenit nyní, než dovedli současníci. I když byl jeho tvůrce již ve své době významnou osobností, přece teprve znalost sochařské tvorby na rozhraní XV. a XVI. století a dalšího vývoje může náležitě vyzvednout novost poznání a myšlenky, již Pilgram vtiskl do tváří postav na konzolách. Radničním portálem se Antonín Pilgram rozloučil se svým dlouholetým působištěm, aby pak ve Vídni vytvořil díla nejvýznamnější, hudební kruchtu a kazatelnu svatoštěpánského dómu.

V době vzniku portálu nebo krátce předtím se stavěla sálová budova ve dvoře radnice. Nález jejích původních oken z tvárnic a režného, čistě spárovaného cihlového zdiva vyvolává nový obraz středověké domovní architektury v Brně. Víme totiž, že také uliční průčelí radniční kaple bylo z režných spárovaných cihel. Neomítnutá cihlová zeď s okenními otvory obdobnými sálovému přístavku v radničním domě se objevila rovněž při adaptaci domu na náměstí 25. února 7.[85]) Část jiného takového domu vyobrazil ještě roku 1644 malíř Marx Groer na drobné votivní malbě. Z toho vyplývá, že v XV. století vznikaly v Brně domy z trvanlivého materiálu, jímž byla cihla a cihlová tvárnice. Nové nálezy se také nesrovnávají s dosavadní představou o výlučnosti cihlové architektury brněnských církevních staveb.

---

vídeňské Centrální komise, jejichž opisy jsou uloženy v archivu krajského památkového střediska v Brně. Zde jsou také záznamy o restauračních pracích po roce 1918.

[83]) Mitt. d. Z. K. 3. F., III, 1904, 230.

[84]) J. Bureš, Středověké stavby brněnských dominikánů. Časopis Moravského muzea XLV, 1960, 134.

[85]) Vl. Nekuda, Nové doklady o pravěku a středověku Brna. Rovnost 25. X. 1959, str. 5 – lk. K nejstarším pramenům historie města pod Petrovem. Lidová demokracie 26. X. 1960. Nekudovo datování cihlové stavby do poloviny XIV. století bude třeba revidovat, neboť podrobnější srovnání cihel domu na náměstí 25. února 7 s kostelem cisterciaček na Starém Brně nepotvrdilo jeho výrok o shodnosti. Také pro jejich tvar je třeba klást vznik oken do doby kolem 1500, není však pro ně analogii v polovině XIV. věku.

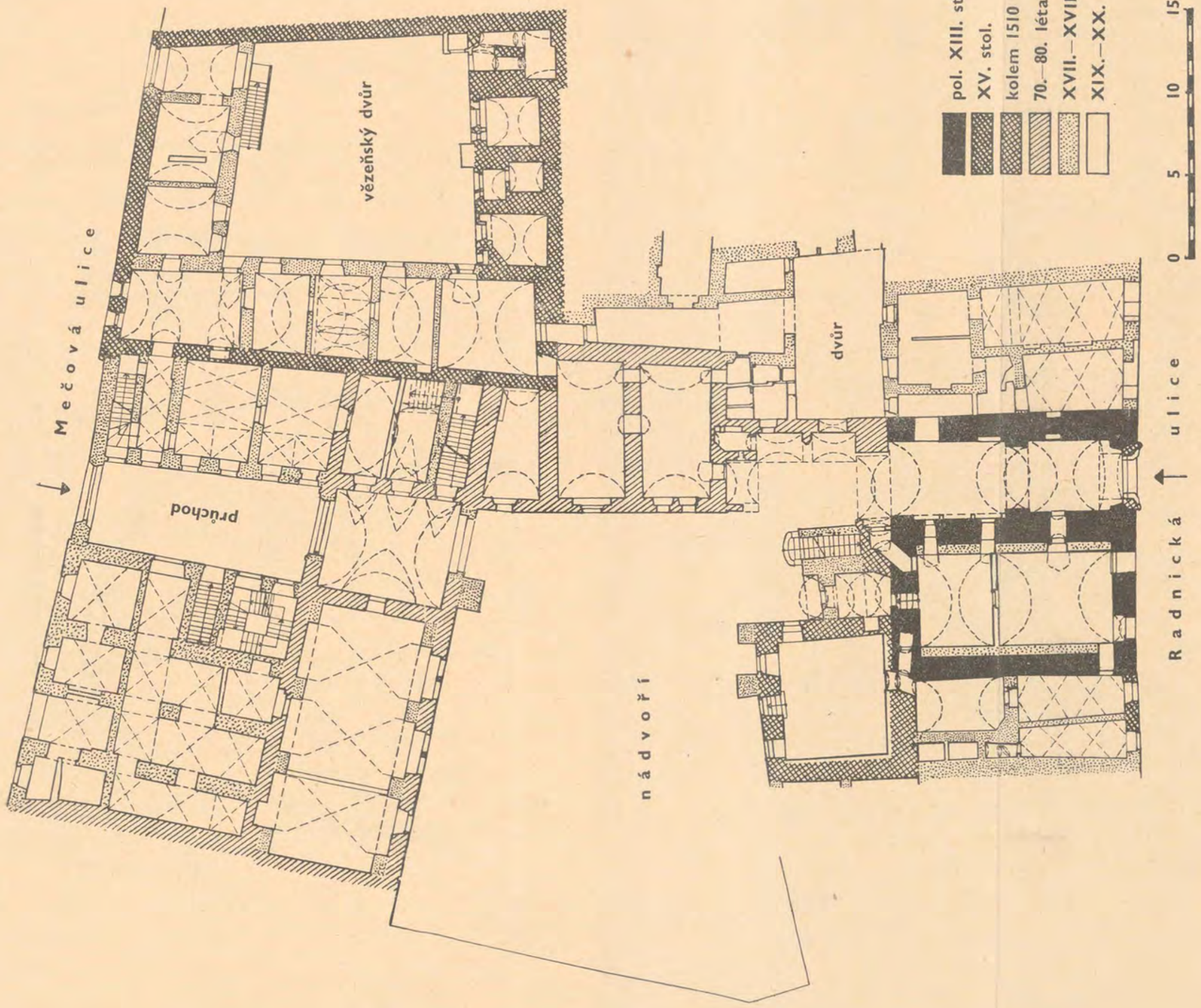

Zůstává ještě otevřená otázka významu starobrněnského klášterního kostela pro cihlovou techniku městských domů, ale tímto problémem se zde nemůžeme podrobně zabývat.

Renesance a stavby Jana Křtitele Erny nedosahují kvalit a významu díla středověkých stavitelů a Antonína Pilgrana. Tato architektura se začleňuje do dobového průměru. Zasáhla však do siluety města (zastřešení věže) a dala historickému jádru radnice konečný rozsah a vzhled. Radniční blok byl uzavřen jednotnou linií domů, z nichž některé jsou novostavbami XVII. století.

Z radničního areálu strhuje na sebe pozornost brněnského historika budova nazývaná v nejstarších pramenech iudicium (1304, 1306, 1372), consistorium (1343 až 1375), pretorium (1374, 1375), domus consilii sive pretorii (1373), později Rathaus, radnice. Co znamenají tyto názvy? Jde o synonyma, nebo rozlišují změnu náplně, využití významné stavby?

Nejstarší označení iudicium znamená rychtu. Nelze si ji ovšem představovat jako rychtářovo obydlí, ale jako úřední dům spojený s úřadem, výsadami a požitky. Držitel rychtářského úřadu se někdy měnil každým rokem a také brněnská budova neodpovídá naší představě o středověkém obytném domě.[86]) Mimo to máme do-

---

[86]) Od vzniku rychtářského úřadu do doby, kdy město koupilo rychtu a rychtář se stal jeho úředníkem, jsou doklady pro tuto řadu brněnských rychtářů:

1245		Bernardus iudex	CDM IV, 65, č. 49*)
1247		Alramus iudex et civis Brunensis	CDM III, str. 81, č. 110
	1247	Arlavus iudex Brunnensis et civis eiusdem civitatis	CDM III, str. 82, č. 111**)
1252		Wernhardus iudex de Brunna	CDM III, str. 159, č. 185***)
(1255–1261)		P. iudex	CDM III, str. 268, č. 277†)
1281		Dietmarus iudex	CDM IV, str. 257, č. 191
1285		L. iudex	CDM XV, str. 13, č. 16
1304		Wernhardus dictus Institor	CDM IX, str. 517, č. 702
	1306	Wernhardus Institor	CDM IX, str. 518, č. 702
před 1318		Wenceslaus, quondam iudex	CDM VI, str. 97, č. 127
1323		Johannes iudex	CDM VI, str. 173, č. 232
	1327	Johannes iudex	pam. f. 367
	1328	Johann Richter	CDM VI, str. 289, č. 374
	1331	Johannes de Ror	CDM VI, str. 334, č. 437
	1332	Johannes des selben Jars Richter	CDM VI, str. 334, č. 437
1346, 17. VI.		Christanus iudex	pam. f. 282 v
1346, 4. XI.		Jacobus de Ror, iudex	pam. f. 317
1347, 18. III.		Jacobus de Ror, iudex Brunensis	CDM VII, str. 517, č. 702
1347		Judex Johannes Eberhardi	CDM VIII, str. 274, č. 335
1348		Jacobus Alram, iudex	pam. f. 216 v
1349		Jacobus de Ror, iudex	CDM VII, str. 670, č. 959
	1350	Jacobus de Ror	pam. f. 219 v
	1351	Judex Jacobus de Ror	pam. f. 289 v

*) B. Bretholz, Geschichte der Stadt Brünn, 44, pozn. 1 píše, že prvním doloženým rychtářem byl Rubinus, svědčící na listinách 1240 (CDM II, str. 374, č. 325) a 1245 (CDM III., str. 55, č. 71). Svůj soud opírá především o pozdní falsum (CDM III, str. 161, č. 186). Z prvých dvou listin vysvítá, že jde o zemské rychtáře, nehledě k tomu, že 1245 se jmenuje rychtář Bernardus, svědčící na prvním místě spolu s brněnskými měšťany (Alram a další).

**) O čtení „iudex Brunnensis" viz Šebánek - Dušková, Krit. kom., 80.

***) Vydavatelem druhé listiny z roku 1252 se jmenuje Bernardus dictus Hardelmon iudex Brunnensis (CDM III, str. 160, č. 186). Podle J. Šebánka, Listina města Brna z roku 1252 pro klášter herburský v Brně a její pravost. Sborník J. V. Simáka (příloha ČSPSČ XXXVIII, 1930), 54–71 jde o pozdní falsum.

†) O datování listiny viz Šebánek - Dušková, Krit. kom. 247.

klady o domech rychtářů na několika místech v Brně: J. Dřímal lokalizuje dům rychtáře Alrama (1247), v němž bydlil Václav II. (FRB IV, kap. 83) a kde snad byla také mincovna, na Rybný trh (nám. Družby národů).[87]) Na Horním náměstí byl rychtářský dům již před rokem 1348 (domus quondam iudicis – pam. f. 284 v) a znovu se tu připomíná 1348 (M 83) a 1353 (pam. f. 18 v). Na Dolním trhu stál dům dlouholetého držitele rychtářského úřadu Jakuba Rora (1349 – pam. f. 287; 1356 – pam. f. 187 v; 1359 – pam. f. 192 v; 1369 – domus olim Jacobi iudicis, pam. f. 361). V letech 1352 až 1355 zde držel dům také Jakub Alram (pam. f. 183, 223 v, 354 v: zápisy o koupi a prodeji domu), který byl rychtářem roku 1348. Konečně poslední dědičný fojt Jan Slemmkitel je doložen 1371 a 1373 na Ostružnické ulici (pam. f. 58 v, 59 v).

Funkci úřední budovy, v níž se také schází městská rada, kde se vedou úřední knihy a kde má také svoji místnost městský písař Jan, autor vynikajícího právního kodexu,[88]) kde jsou uloženy důležité listiny, kde zasedá soud a kde mají kupci své krámy, vystihuje pojmenování consistorium, užívané běžně v městských knihách počtů a v pamětní knize. Roku 1373 se objevuje poprvé název domus consilii sive pretorii. Vyjadřuje onu změnu, kdy v sedmdesátých letech XIV. století se rychtářský úřad dostal do rukou města. V té době označení consistorium ustupuje pretoriu, radnici, která je sídlem a výrazem městské samosprávy. Tento vývoj souvisí s hospodářským růstem města, jeho významu a vlivu. Je výsledkem dlouhodobého úsilí o vymanění se z područí feudální vrchnosti. V brněnském případě se zdá, že město získalo rychtu někdy počátkem sedmého desetiletí XIV. století (1372 a 1374 se hovoří o příjmu 200 hřiven za rychtu, kterou tedy před tím muselo dostat).[89]) 1376 vydal moravský markrabě Jošt listinu, v níž dovoluje kmetům města Brna, aby po odstoupení tehdejšího rychtáře Jana Slemmkitla obsazovali úřad sami.[90])

Jan Slemmkitl držel brněnskou rychtu dědičně. Avšak jako dědičný majetek ji měl již Wernhard řečený Kramář. Jeho držbu mu potvrdil listinou Václav II. (1304: CDM IX, str. 517, č. 702). a Václav III. (1306: CDM IX, str. 518, č. 702). Obě listiny mají neobyčejný význam následujícími údaji: „Iudicium civitatis nostre Brunnensis" se oceňuje devíti sty hřivnami denárů pražských grošů, za kteroužto sumu ji král může získat zpět kdykoliv se mu zlíbí. K brněnské rychtě tehdy patřila

	1352	Jacobus de Ror	CDM VIII, str. 131, č. 171
	1353	Jacobus de Ror	pam. f. 225
	1356	Jacobus de Ror	pam. f. 368
1366		Johannes Christani	pam. f. 234
1369		Nicolaus de Wyschaw	pam. f. 36 v
1370		Bohusch protunc iudex	CDM X, str. 103, č. 78
1371		Wenczel de Mladyegiow camere notarius et iudex Brunnensis	CDM X, str. 158, č. 128
	1372	Wenceslaus iudex Brunnensis	CDM X, str. 169, č. 142
1375		Slemkitl iudex	pam. f. 118 v
	1376	Johannes Slemmenkitl	CDM XI, str. 29, č. 32

[87]) Jar. Dřímal, Zemský dům v Brně. Brno 1947, 14. O mincovně: J. Pošvář, Nástin dějin brněnske mincovny I. Numismatický sborník V, 1958, 118, 135.

[88]) 1349 zapsal do pamětní knihy výsledek jednání, které se konalo „in stuba mei Johannis scriptoris civitatis" (pam. f. 262).

[89]) Mendl (úvod), 152. Srov. B. Bretholz, Geschichte der Stadt Brünn, 128, 129.

[90]) CDM XI, str. 29, č. 32. Jméno Jana Slemmkitla se v brněnské pamětní knize objevuje již 1367, kdy byl členem městské rady: Joannes Gunczlini dictus Slemenkitel (pam. f. 390), dále 1368: Johannes Slemenkitel de Olomucz (pam. f. 152).

vesnice Tvarožná se dvorem, k němuž náležely čtyři lány.[91]) Václav III. pak dovolil ves Tvarožnou odprodat pražskému purkrabímu Hynkovi z Dubé. Rychtu mohl Wernhard přenechat pouze „terri gene et incole terrarum nostrarum". Kdo by rychtu koupil, píše se v královské listině, bude ji držet stejným právem jako Wernhard a jeho dědici. Dědičným rychtářem byl také Jakub z Roru.

Slohovou kritikou a archeologickým rozborem stavby jsme zjistili, že vznikla koncem druhé čtvrtiny XIII. století. Byla vystavěna jako úřední veřejná budova v době, kdy se totiž Brno utváří do podoby středověkého města. Roku 1231 se mluví v listině olomouckého biskupa Roberta o měšťanech románské národnosti „in burgo Brunnensi... circa illam [S. Nicolaum] mantes.[92]) Další doklady o brněnských měšťanech jsou: 1237 – Brumo, civis Brunnensis (CDB III, str. 207, č. 165), 1238 – Rudger, civis Brunnensis,... ad peticionem civium de Brunna (CDM II, str. 345, č. 297), 1239 – omnes cives Brunnenses (CDM II, str. 359, č. 309),[93]) 1240 – civium nostrorum Brunnensium, Olrici Nigri et fratrum eius (CDM II, str. 374, č. 325). V lednu 1243 vydal král Václav I. dvě známá privilegia hovořící také o rychtáři a městské radě. V jejich výkladu se historici shodují, že pouze kodifikují status quo. Z těchto skutečností můžeme vyvodit, že s rychtářským úřadem vznikla v Brně také rychta, novostavba, v níž poznáváme vedle městských hradeb a bran další prvek, jímž se nový sídlištní útvar, středověké město, lišilo ve svém stavebním vybavení od předešlého stavu. Situování rychty na Ostružnickou ulici nikterak nepřekvapuje. Ta totiž měla v jistém smyslu daleko větší význam než kterékoliv jiné místo. Spojovala dvě hlavní tržiště: Horní a Dolní. Pro takové řešení ve spojnici dvou náměstí najdeme obdoby i v jiných našich městech (např. Znojmo, Uherské Hradiště).

Staré rychty bohužel vesměs zanikly, takže pro brněnskou stavbu hledáme srovnání jen s obtížemi. Torzo pražské rychty svatohavelského města ve sklepích barokního domu si vyžaduje ještě podrobného průzkumu. Olomoucké fojtství známe pouze z barokních plánů, kde je vyznačena stará věž, ne nepodobná brněnské.[94]) Při studiu stavebního typu brněnské rychty bude třeba také přihlédnout k dalším věžím nebo domům s věží, namalovaným např. na známém Beyerově-Zeiserově prospektu z roku 1645, které rozhodně nepatří církevním budovám. Zde se však dostáváme na zcela neprozkoumanou půdu, takže se omezíme pouze na výčet: Je to věž v hloubce parcely na Kapucínském náměstí nedaleko Reduty, další pod křižovatkou třídy Vítězství a Orlí ulice a jiná uprostřed východní fronty náměstí Svobody. Pozoruhodný je někdejší královský dům, rovněž s věží, na náměstí Družby národů, o němž byla vyslovena domněnka, že v polovině XIII. století patřil brněnskému mincmistrovi. Jakýsi věžovitý útvar byl objeven také při rekonstrukci domu na nám. 25. února 7.[95]) Konečně připojme ještě věž biskupského dvora. Pro původ a význam

[91]) V prvé listině se píše Wazanicz, ve druhé Twarossnicz. Jde o dvě k sobě přiléhající obce, z nichž Vážanice splynuly s Tvarožnou. (Lad. Hosák, Historický místopis země Moravskoslezské. Brno 1938, 214.)

[92]) CDB III, str. 13, č. 14.

[93]) Listina je falešná, ale má pravé jádro. Viz Jar. Vodička, Počátky špitálu sv. Ducha na Starém Brně. Sborník Matice moravské LXXVIII, 1959, 189.

[94]) Plány z doby kolem roku 1673 publikoval V. Nešpor, Seminář sv. Františka v Olomouci. ČSPSČ XLV, 1937, 162 a znovu V. Richter, Raněstředověká Olomouc. Spisy university v Brně – filosofická fakulta č. 63, Praha–Brno 1959, tab. XVI b. Tamtéž, str. 170 se zabývá olomouckým fojtstvím podrobněji.

[95]) V. Hank, Po nových stopách středověkého Brna. Rovnost 26. VII. 1959, str. 3.

těchto staveb bude ještě třeba hledat vysvětlení. Hans J. Mrusek hovoří o „vlastnických opevněných domech" (Eigenbefestigungen) v Německu, objevujících se v organicky rostlých městech.[96]) Jejich architektura se však od našich staveb zásadně liší. Tam jde totiž v podstatě o obytné věže, jaké známe např. na hradech (u nás Rábí), nebo ve městech (Kolín). Naproti tomu si nelze představit věž brněnské rychty jako obytnou. Máme ale zprávy o tom, že se v brněnské věži uchovávaly hotové peníze a zástavy.[97]) Nepochybně tu byl také uložen nejstarší městský archiv, obsahující význačné listiny, pojišťující městu výsady a knihy zaručující majetek měšťanů. Německé stavby pocházejí z XI. a XII. století. Je zajímavé jak Mrusek vysvětluje jejich význam: V Míšni byl takový dům sídlem městského fojta (1180), v Saafeldu je toto fojtství v podobě věže dosud dochováno a stalo se později městskou radnicí. Rovněž v Gelnhausen bylo věžové fojtství. V Trieru, Schmalkalten, Sangerhausen, Halle byly věže sídly panských úředníků nebo šlechty. V Goslaru, Osnabrücku a Braunschweigu sloužily jako sklady obchodníkům, zajištěné proti krádeži a ohni (tedy asi jako u nás známé obchodní domy).[98])

Brněnská rychta představuje jiný stavební typ: dům s věží. Jeho kořen sahá patrně k samostatnému volně stojícímu opevněnému dvorci doby předměstské.

Zkoumáme-li v našich zemích stavební typ městských radnic, nemůžeme sice souhlasit s Mruskovým zevšeobecněním, že se vyvinul z fojtství (v XVI. století je radnice nepochybně zvětšeným typem měšťanského domu), přece však v Brně se setkáváme s dalším případem, kdy rychta přešla do městských rukou, dostala funkci radnice, aniž by obec kdy stavěla pro radnici nějaký jiný dům.

[96]) H. J. Mrusek, Nove badania nad sredniowiecznymi warowniami prywatnymi v osiedlach niemieckich. Kwartalnik architektury i urbanistyki III, 1958, 299–309.

[97]) 1365: pignora in turri inventa (Mendl – úvod. 106); ista pignora in turri subscibta (M 401) – následuje výčet. – Parate pecunie in turri (M 408).

[98]) Jen namátkou jmenuji Olomouci povolenou stavbu kupeckého domu, „Kaufhaus" jihlavský, jehož vznik souvisel s právem skladu, uděleným Jihlavě 1269 (Fr. Hoffmann, Jihlava v husitské revoluci. Havl. Brod 1961, 28) nebo mercatorium ve Znojmě uváděné 1363 (K. Polesný, Dědické knihy města Znojma z r. 1363–1397. Znojmo 1928, 25, 35).

Václav Peša

BRNĚNSKÝ ILEGÁLNÍ ČASOPIS „BOJ O ZÍTŘEK" (BŘEZEN–DUBEN 1945)

Významnou součástí národně osvobozeneckého boje našeho lidu proti fašistickým okupantům v letech 1939–1945 byl ilegální tisk, který ve formě letáků, časopisů, brožur apod. vydávala a rozšiřovala celá řada odbojových skupin a organizací. Ilegální tiskoviny vycházely značným nákladem, často i v několika tisících exeplářích, a tak se dostávaly do rukou mnoha poctivých českých lidí a zapalovaly v jejich myslích a srdcích oheň odporu proti nacistickým vetřelcům i jejich přisluhovačům.

Přední úlohu ve vydávání ilegálního tisku jako v celém našem hnutí odporu za okupace měli komunisté, kteří vytiskli a rozšířili v té době veliké množství ilegálních tiskovin, i když byli nuceni pracovat v hluboké ilegalitě a za neustálého nebezpečí, hrozícího jim ze strany nacistických a často i protektorátních státních orgánů, zvláště gestapa a jeho sítě agentů. Komunisté se však nedali zastrašit perzekucí a terorem, a přestože jich bylo mnoho zatýkáno a vězněno, mučeno a popravováno, nastupovali na jejich místa stále noví a noví obětaví a odhodlaní bojovníci. Proto mohlo vycházet *Rudé právo, Hlasy z podzemí, Moravská rovnost, Předvoj, Nástup* a mnoho dalších komunistických ilegálních časopisů v průběhu celého období 1939–1945.

Vlna revolučního národně osvobozeneckého boje proti nacistům dostoupila svého vrcholu v posledních měsících fašistického otroctví, kdy území naší republiky začala postupně osvobozovat slavná Sovětská armáda. Při rozvoji revoluční iniciativy mas sehrál významnou úlohu právě ilegální komunistický tisk, letáky i časopisy. Na Brněnsku to byl především časopis *Boj o zítřek,*[1]) který začal vycházet od poloviny března roku 1945 zásluhou členů brněnské skupiny partyzánského oddílu *Prokop Holý*. Tato skupina představovala jednu z nejaktivnějších komunistických odbojových organizací v Brně a její vliv zasahoval i do brněnského okolí hlavně směrem na sever. Dále byla ve spojení také s ostatními skupinami partyzánského oddílu, jež aktivně působily v okresech Bystřice nad Pernštýnem, Boskovice, Konice, Litovel a Prostějov.

Partyzánský oddíl *Prokop Holý* se vytvořil zásluhou Rudolfa Procházky, brněnského rodáka, za předmnichovské republiky aktivního pracovníka v revoluční proletářské tělovýchově a v komunistických odborech na Brněnsku a Nedvědicku.

[1]) Několik čísel časopisu je například v Archívu Muzea dělnického hnutí Brněnska (AMDHB), sign. 3/302; v kompletu je uložen v Archívu Ústavu dějin KSČ (AÚDKSČ) v Praze pod sign. 1945/553.

V kritických mnichovských dnech byl zaměstnán v cementárně v Brně-Maloměřicích jako pomocný dělník. V květnu roku 1939 nedlouho po okupaci našich zemí nacisty uprchl do zahraničí a přes Polsko se dostal do Sovětského svazu. Zde absolvoval parašutistickou školu a v září 1943 byl vysazen letadlem v partyzánském prostoru v Polsku nedaleko Varšavy s úkolem dostat se na rodné Brněnsko a zde organizovat aktivní boj českého lidu proti okupantům a udržovat rádiové spojení s Moskvou.

Již v říjnu 1943 se dostal Procházka, mezi odbojovými pracovníky známý jako „Malý Josef", na území Moravy, brzy navázal spojení s ilegálními komunistickými organizacemi na Bystřicku i Brněnsku, takže ještě před koncem roku 1943 se z nich začal formovat partyzánský oddíl *Prokop Holý*.[2]) Bojové a destrukční akce začali členové oddílu provádět ve značném rozsahu od června 1944 hlavně na železničních tratích,[3]) když do té doby se více zaměřovali na činnost zpravodajského rázu.

Velitelem oddílu byl sám Malý Josef a politickým komisařem Alois Zahajský, který patřil mezi vedoucí pracovníky brněnské skupiny oddílu. Tato skupina rozvíjela bohatou činnost zpravodajskou, destrukční i politickou. Její členové usilovali o to, aby se co největší počet českých vlastenců aktivně zapojil do protifašistického hnutí. Proto se také už v lednu 1945 zabývali vážně otázkou vydávat ilegální časopis, který by vycházel v co největším počtu výtisků pravidelně každý týden a jehož hlavním úkolem by bylo dále stupňovat aktivitu nejširších vrstev celého národa v národně osvobozeneckém boji, v boji za lepší zítřek.

Celý oddíl v té době činil přípravy k ozbrojenému lidovému povstání proti nacistům, jež mělo svrhnout jejich nenáviděný okupační režim a podpořit vítězný postup armád spojenců. Partyzáni se připravovali na přebírání zbraní, jejichž shoz se očekával podle informací parašutistů, kteří byli ve spojení s Londýnem. Slibované zbraně však do konce války nedošly. Členové oddílu a jejich spolupracovníci získávali také zprávy o síle a činnosti nacistických vojenských a policejních posádek v prostoru působení oddílu, zjišťovali umístění skladišť vojenské výzbroje a výstroje apod. Oddíl se rovněž snažil zabezpečit co nejširší masovou základnu. Příslušníci jeho skupin vystupovali iniciativně při budování národních výborů v obcích, závodních výborů v továrnách a též takzvané Národní revoluční armády, jež podchycovala všechny poctivé Čechy jako zálohu pro případ povstání.[4])

V tomto směru měl oddílu pomáhat i nový časopis *Boj o zítřek*, jehož první číslo vyšlo s datem 14. března 1945, tedy právě v předvečer šestého výročí tragických událostí z března roku 1939. Od té doby se časopis objevoval týden co týden a jeho poslední sedmé číslo bylo datováno 26. dubna 1945, tj. dnem, kdy bylo město Brno s výjimkou několika předměstí osvobozeno Sovětskou armádou. Pravidelnost vycházení časopisu byla důkazem dobré práce těch členů brněnské skupiny oddílu, kteří se na jeho vydávání podíleli. Byli to v prvé řadě členové redakčního kolektivu Jan Žáček, Vyškovský a Bohumír Rosický, kteří pracovali pod vedením Aloise Svobody, a dále také spolupracovnice v technice Věra Tillová a Růžena Dubová.[5])

---

[2]) Stručnou historii oddílu podal Zdeněk Štěpánek v článku *Partyzánský oddíl „Prokopa Holého" na Brněnsku,* který byl uveřejněn ve Vlastivědném věstníku moravském roč. XIV/1959, str. 7–11.

[3]) V materiálech o činnosti oddílu uložených ve Vojenském ústředním archívu (VÚA) v Praze je mimo jiné i přehled jednotlivých akcí, kterých bylo za dobu od 5. června 1944 do osvobození v květnu 1945 celkem 51. Viz VÚA, fond Domácí odboj 1939–1945, karton 23.

[4]) Tak třeba v Adamově měla skupina Národně revoluční armády 250 členů a v Brně na 150 členů. AÚDKSČ 1945/691.

[5]) Viz např. *Zprávu o činnosti partyzánské skupiny Prokopa Holého* ve VÚA, DO 1939–1945, 23,

Boj o zítřek byl rozmnožován cyklostylem. Papír byl tištěn po obou stranách a ve srovnání s jinými soudobými ilegálními časopisy jsou jednotlivé exempláře technicky dokonalé a velmi dobře čitelné. Název časopisu byl patrně vyřezán do linolea nebo gumy jako velké razítko a tištěn dodatečně rudou barvou jako hlavička.[6]) Čísla časopisu měla různý rozsah. Některá, jako č. 1, 2, 6 a 7, vyšla jako dvoustránkový leták, jiná, jako č. 3 a 4, měla čtyři strany a zbývající 5. číslo bylo nejobsáhlejší, když mělo šest stran.

Časopis byl určen pro širokou veřejnost, a proto byl vydáván ve velkém počtu. Každé číslo bylo rozmnoženo průměrně v 500 až 700 výtiscích. Z brněnské skupiny byl *Boj o zítřek* rozšiřován do všech ostatních skupin partyzánského oddílu *Prokop Holý* a za pomoci dalších spolupracovníků se dostával i do jiných míst Moravy, včetně takzvaného zabraného území.[7]) Každý týden byl jeden výtisk časopisu zasílán též na adresu smutně proslulého protektorátního ministra osvěty a horlivého přisluhovače hitlerovců Emanuela Moravce.

Vydavatelé časopisu měli zájem na tom, aby se dostal do rukou co největšího množství českých lidí, aby tak byl jeho účinek opravdu masový. Proto uveřejňovali i v jednotlivých jeho číslech pokyny, jak *Boj o zítřek* dále rozšiřovat. Redakce doporučovala, aby každý po přečtení dal výtisk nenápadně dalšímu spolehlivému vlastenci, že se tímto způsobem dá zněkolikanásobit náklad časopisu.[8]) A v jiném čísle byla zase otištěna tato výzva: „Uvědomujete si, kolik nám dá práce, námahy a nebezpečí, máte-li dostávat svůj časopis? Nepalte ho. Dejte *Boj o zítřek* dál dobrému Čechu; tím se náklad o mnoho zvětší a ušetříte nám práci."[9])

Časopis se objevil v rukou čtenářů v závěrečných fázích války, kdy, pokud jde o území naší vlasti, probíhaly osvobozenecké boje Sovětské armády na území Slovenska a kdy se sovětská vojska blížila k hranicím Moravy. Němečtí fašisté a jejich spřeženci byli nuceni ustupovat, ale tím více terorizovali civilní obyvatelstvo, tím více vraždili, loupili a ničili. Velení nacistické armády počítalo s dlouhým bojem na našem území a zrádci typu Moravce, Háchy a jim podobných v tom okupantům přisluhovali.

Tvůrci časopisu si vytkli za cíl odhalovat lživost nacistické propagandy[10]) a burcovat český lid do aktivního boje proti fašismu, do boje na život a na smrt za novou spravedlivou republiku. V úvodníku druhého čísla například čteme: „Budeme bojovat o lepší zítřek, jak hospodářský tak politický, budeme hledat základní pravdu ve všech otázkách lidské civilizace, odhalíme nacistické triky a machinace, ukážeme metody fašismu používané proti našemu národu, poradíme vám, jak postupovat

---

nebo článek *Partyzánská skupina Prokopa Holého* otištěný v časopise *Partyzán,* roč. 1, č. 4, z 1. února 1946, kde jsou však v textu některé nepřesnosti. Mimo jiné i časopis *Boj o zítřek* je uveden pod nesprávným názvem *V boj.*

[6]) Ilustrace titulní strany dvou čísel časopisu je jako obrazová příloha mezi str. 208–209.

[7]) Mezi tyto spolupracovníky patřil také Teodor Ruský, který vzpomínal, jak jeho syn Milan „donášel domů větší množství ilegálního časopisu *Boj o zítřek,* který jsme rozesílali poštou po celé Moravě, ba i do bývalých Sudet, a to všem známým". Text jeho vzpomínky je v AMDHB, sign. V-160, fol. 5.

[8]) Boj o zítřek, č. 2 z 24. března 1945.

[9]) Boj o zítřek, č. 4 z 7. dubna 1945.

[10]) Již v úvodním článku psali: „Dáváme vám do rukou *Boj o zítřek* a vypovídáme tak boj na život a na smrt jedné z nejhorších a nejjedovatějších hlav německého nacismu: Göbbelsově propagandě." Boj o zítřek č. 1 z 14. března 1945.

proti německým okupantům a jak účelně sabotovat nařízení, vydávaná v posledním tažení nacistické hydry."[11])

V řadě článků uveřejněných v časopise rozvíjeli jejich autoři myšlenku jednotného boje celého národa, myšlenku národní fronty všech vlastenců a antifašistů a vyzývali je, aby všichni drželi při sobě a šli „cestou široké celonárodní spolupráce", aby nastoupili „do jednotného šiku k poslednímu boji, po němž přijde opravdové vzkříšení našeho národa" apod. „Přátelé – lidé od pluhu i kovadliny, lidé kanceláří i obchodů, voláme vás do houfu! Zvedněte hlavy, připravte svá srdce i ruce k boji! Hodina rozhodnutí se blíží. Není neutrálů! Kdo nejde s námi, jde proti!" Těmito slovy končil třeba článek *Blíží se dvanáctá* v čísle *Boje o zítřek* z konce března 1945.[12])

Časopis však přinášel nejen plamenné výzvy k jednotě, ale současně ukazoval, jak tuto jednotu realizovat v boji proti nacismu. Na jeho stránkách se objevovalo mnoho praktických rad, jak jednoduše a účinně škodit hitlerovcům, například jak postupovat při ničení telegrafního a telefonního spojení, jak rozvracet dopravu zejména na železnicích, jak provádět sabotáže v továrnách atp.[13]) Přitom na stránkách časopisu bylo doporučováno zpravidla to, co členové brněnské skupiny již dříve vyzkoušeli v praxi.

Šlo tehdy hlavně o to, aby do aktivního ozbrojeného boje byla zapojena co největší masa českého lidu. Proto *Boj o zítřek* na jedné straně ostře útočil a kritizoval pasivitu a nečinnost těch spoluobčanů, kteří chtěli v klidu očekávat osvobození,[14]) a na druhé straně zdůrazňoval a vyzvedával veliký význam činnosti partyzánů, které dával za vzor všem opravdovým českým vlastencům.[15]) Právem viděl časopis v partyzánech jeden ze zdrojů nové lidové československé armády a právem je považoval za hodny hlásit se k revoluční tradici našich husitských bojovníků. V duchu této tradice byly některé partyzánské oddíly a brigády pojmenovány po nejslavnějších husitských hejtmanech, mezi nimi také oddíl *Prokopa Holého*. Pracovníci techniky měli k dispozici také razítko s heslem *Co Čech to partyzán*, které tiskli rudou barvou šikmo přes text na první stranu některých čísel časopisu.[16])

Ani otázka národních výborů nezůstala stranou pozornosti redakce. Uveřejnila obsáhlý článek se zevrubnými pokyny jak zakládat národní výbory a jakou v nich rozvíjet činnost. Národní výbory byly chápány správně jako orgány všeho českého lidu v boji proti okupantům i jako orgány, které po svržení nacistické nadvlády

[11]) Boj o zítřek č. 2 z 24. března 1945.

[12]) Boj o zítřek č. 3 z 31. března 1945.

[13]) Šlo například o dvě výzvy nadepsané *Češi, vzbuďte se!* a o článek *Totálně nasazeným*. Boj o zítřek č. 4 a 5 z 7. a 14. dubna 1945.

[14]) „Nebudeme nikdy národem svobodným, jestli k naší svobodě sami nepřispějeme," psal v článku kriticky zaměřeném proti těm, kdo nepracovali proti okupantům zvláště v podnicích zbrojního průmyslu. Boj o zítřek č. 4 z 7. dubna 1945.

[15]) Článek *My a partyzáni* končil slovy: „Měli jsme armádu, měli jsme zbraně. Vše nám bylo vzato. Ve válce platí zásada „oko za oko, zub za zub". Dnes tu stojíme s holýma rukama, ale na silnicích, na drahách, ve skladištích, ve školách a v kostelích je vše, čeho je zapotřebí. Jak se toho všeho zmocnit a jak s tím naložit, na to odpovídají činy partyzánů. Oni jsou nám vzorem. Přičiňme se všichni, aby nás rozhodující hodina nenalezla nepřipraveny! Dnes je partyzánů několik desítek, zítra to budou sta a tisíce. *Zdar statečným partyzánům, zdar naší rodící se nové armádě!*" Boj o zítřek č. 4 ze 7. dubna 1945.

[16]) V exemplářích uložených v AÚDKSČ je toto heslo na číslech 1 a 4 časopisu. Viz také obrazovou přílohu mezi str. 208–209.

měly soustředit ve svých rukou veškerou civilní státní správu.[17]) *Boj o zítřek* přinesl také informaci o příjezdu presidenta dr. Edvarda Beneše z Moskvy na osvobozené území naší vlasti a o složení první československé demokratické vlády, která se na Slovensku ujímala své funkce. Událost hodnotil tak, že bylo zahájeno nové tvůrčí období ve vývoji republiky.[18])

To bylo již v době, kdy se sovětská vojska probíjela z jihovýchodu na území Moravy a kdy se Brno dostávalo bezprostředně do frontového území. Proto časopis otiskl dvě provolání, v nichž dával obyvatelstvu pokyny, jak se chovat v posledních dnech před osvobozením. Občany Brna vyzýval, aby neopouštěli město a aby znemožnili fašistům je zničit. Venkovskému lidu pak radil, jak mají chránit sebe i svůj majetek před řáděním ustupujících hitlerovců.[19]) O týden později, kdy již v Brně bylo slyšet kanonádu blížící se fronty, objevil se v časopise článek, v němž bylo podrobně rozváděno, jak si počínat v průběhu frontových bojů a bezprostředně po vyhnání okupantů. Jeho autor kladl hlavní důraz na aktivní pomoc postupujícím oddílům Sovětské armády poskytováním informací, bráněním fašistům v ústupu a v ničení hodnot, a dále zdůrazňoval povinnost okamžitě se zařadit do práce pro novou republiku.[20])

Aby se čeští lidé mohli snáze domluvit se svými osvoboditeli a sdělit jim důležité zprávy, otiskoval *Boj o zítřek* pod názvem *Domluvíš se s Rudoarmějcem?* nejdůležitější vojenské termíny a věty v ruštině spolu s českým překladem. Jednotlivé ruské výrazy byly přepisovány foneticky latinkou s vyznačením přízvuku a z obsahu těchto příspěvků je zřejmé, že jejich autor musel znát rusky velmi dobře.[21])

Vůbec celým časopisem prolínala veliká láska všech českých bojovníků proti fašismu k sovětským vojákům a k celému Sovětskému svazu, k socialismu a k bolševismu. *Boj o zítřek* rozbíjel na padrť všechny nacistické pomluvy a ukazoval obětavost a hrdinství lidu SSSR. V jednom z článků byla například uvedena i tato slova: „Sovětský lid, který podstoupil tvrdý boj své Revoluce za svou vnitřní svobodu, který prošel nesmírnou bídou a hladem, hrdě snášel nenávist, zlobu a nepochopení ostatního světa. Miloval svou vybojovanou svobodu, pracoval pro ni a radoval se ze svých úspěchů. Na jejich obranu si vybudoval Rudou armádu, ne stádo vrahů, lupičů a desertérů. Na jejich obranu si vybudoval svůj moderní průmysl. Na jejich obranu se šel bít! Tohoto lidu se nebojíme a nikdy bát nebudeme. Přivítáme ho u nás po našem: českým chlebem a solí, půjdeme se bít po jeho boku a půjdeme pracovat vedle něho. Jen tím mu poděkujeme!"[22])

Tato slova mluvila z duše našeho pracujícího lidu, který všude zdravil a vítal sovětské vojáky jako své osvoboditele a rodné bratry. A podobně i v posledním čísle časopisu datovaného 26. dubna 1945, tj. dnem osvobození Brna, byli v článku *Vítáme Rudou armádu* sovětští vojáci přivítáni jako občané nejpokrokovějšího státu světa, jako naši šťastnější slovanští bratři, kteří se k nám přišli rozdělit o své štěstí, jako mstitelé našeho pokoření a jako symbol mocné a nezdolné síly Sovětského

[17]) Boj o zítřek, č. 4 ze 7. dubna 1945.

[18]) Tamtéž.

[19]) Byly to články *Občané Brna* a *Český venkov v konečném boji*, otištěné v Boji o zítřek č. 5 ze 14. dubna 1945.

[20]) Boj o zítřek, č. 6 z 21. dubna 1945.

[21]) Boj o zítřek, č. 4 a 5 ze 7. a 14. dubna 1945.

[22]) Jde o článek *Strach z bolševismu*, uveřejněný v Boji o zítřek, č. 3 z 31. března 1945.

svazu, „pod jehož ochranou si vybudujeme svou vlastní spravedlivou republiku".[23])

V tomto čísle byla rovněž opublikována plamenná výzva *Do boje!*, jež vyzvedávala jednotný a svorný postup celého národa v boji proti nacistům, ukazovala, že český lid získal poučení, kde hledat své opravdové přátele, že nezklame své osvoboditele a chopí se zbraní. Končila těmito slovy: „Teprve dnes dává nám svět zbraně a my se ukážeme hodnými své národní husitské tradice. Čeká nás boj krátký, ale tvrdý. Čím později nastupujeme do zákopů po boku svých spojenců, tím větší musí být naše statečnost a naše úsilí skončit vítězně tento boj. Za Ležáky, za Lidice: Vpřed!"[24])

Text výzvy vypracovali a schválili členové brněnské skupiny oddílu *Prokop Holý* na schůzce 26. dubna 1945 v lékárně U zemského domu,[25]) kdy sovětští vojáci v pouličních bojích osvobozovali město. Skupina se také iniciativně podílela na vzniku legálního brněnského národního výboru, který byl po několika předběžných poradách komunistů se zástupci druhých politických stran oficiálně ustaven 27. dubna 1945 odpoledne v budově Nové radnice. Již den předtím přinesl *Boj o zítřek* prohlášení Ústředního národního výboru pro Brno, v němž národní výbor oznamoval, že se jako jediný představitel státní moci ujímá veškeré správy ve městě a volal všechny občany k jednotě a k práci pro novou republiku.

„Nyní nám nastává skutečná tvořivá práce. Budeme pracovat pro sebe. Budeme pracovat co nejvíce a jak nejlíp dovedeme. Bude potřeba mnoho rukou i mozků. Zveme vás všechny, kteří nejste zatíženi spoluprací s Němci a můžete pomoci, ke spolupráci. Všichni dohromady, ruku v ruce si musíme vytvořit lepší a spravedlivější budoucnost. Přijďte nám pomoci!"[26])

To byla poslední slova, která se objevila na stránkách časopisu. *Boj o zítřek* tedy nevycházel dlouho, jen něco přes dva měsíce, ale to nic neubírá na jeho významu. Byla to velmi důležitá doba, kdy vrcholil náš národně osvobozenecký boj proti nacistickým vetřelcům a kdy se budovaly základy nového života v naší osvobozované vlasti. A časopis se na tomto všem podílel velmi aktivně. Ze všeho, co bylo uvedeno, jasně a přesvědčivě vyplývá, že to byli komunisté, kteří stáli v čele boje našeho lidu za znovudobytí státní a národní svobody. Jejich zásluhou plnil *Boj o zítřek* jako všechny ostatní komunistické časopisy dobře úlohu propagátora a organizátora bojové jednoty a spoluúčasti všech českých vlastenců na svržení okupantského režimu a osvobození naší vlasti i na rychlém překonání všech následků okupace a války v nové lidově demokratické republice.

Časopis *Boj o zítřek* je nejen velmi zajímavým dokumentem, jehož přečtení nám umožní proniknout do atmosféry posledních měsíců a týdnů před osvobozením z fašistického otroctví, ale je i významným historickým pramenem k dějinám naší komunistické strany i k dějinám národně osvobozeneckého zápasu našeho lidu proti fašismu. Velkou výhodou také je, že se nám zachoval v úplnosti. Aby se i naše širší veřejnost mohla co nejdůkladněji seznámit s jeho obsahem, je na dalších stranách uveden v doslovném znění text všech sedmi čísel časopisu.[27])

Obsah článků a statí uveřejněných v *Boji o zítřek* svědčil o značné teoretické

[23]) Boj o zítřek, č. 7 z 26. dubna 1945.
[24]) Tamtéž.
[25]) Viz *Zprávu Městského výboru KSČ o činnosti strany v Brně*, vydanou v Brně 1946 k městské konferenci KSČ, str. 9.
[26]) Boj o zítřek, č. 7 z 26. dubna 1945.
[27]) Na některé chyby nebo nepřesnosti v textu je upozorněno v poznámkách.

vyspělosti autorů a členů redakce. Místy se objevily i určité nepřesnosti, například v pojetí národnostní otázky, když byli všichni sovětští vojáci považováni za naše „slovanské bratry"[28]) anebo když se na jiných místech obracel časopis s výzvami k „Čechoslovákům".[29]) To ukazuje, že nebyla tehdy v okruhu tvůrců časopisu plně pochopena národnostní problematika Sovětského svazu a ani naše. Jinde lze zase zjistit nekritický poměr k vedoucím představitelům buržoazního Československa, když byla příliš zdůrazňována činnost Beneše a odkazováno na Masaryka.[30]) Zde je ovšem třeba přihlížet k situaci a k době, kdy časopis vycházel, a tyto drobné nedostatky nemohou oslabit jeho celkovou vysokou úroveň.

Také po formální stránce byl *Boj o zítřek* na výši, když text všech v něm otištěných příspěvků odpovídal s výjimkou několika ojedinělých nepatrných chyb plně duchu tehdejší spisovné normy. Pokud jde o jména autorů jednotlivých článků, bude nutno ještě rozluštit šifry, jimiž byly články podpisovány,[31]) a pokusit se zjistit i autory článků vůbec nepodepsaných. Zde by jistě mohli platně pomoci dosud žijící pamětníci, kteří se spolupodíleli na vydávání časopisu.

Za zmínku ještě stojí stanovisko, které časopis zaujal k řešení německé otázky v osvobozeném Československu a jež bylo opublikováno několik dní před osvobozením Brna. Bylo formulováno na základě draze placených zkušeností, jež získal český lid na Brněnsku v letech okupace s německými fašisty. *Boj o zítřek* žádal nejen, aby všichni nacisté, kteří se provinili na českém národě, byli souzeni a jejich majetek zabaven ve prospěch státu, ale trval také na tom, že i všichni ostatní Němci, kteří se po říjnu roku 1938 hlásili k německé národnosti, musí být vypovězeni z území osvobozené republiky. „Když jejich armáda (tj. německá – pozn. aut.), Gestapo a SS vraždily a loupily ve Francii, v Srbsku, v Polsku a v Rusku, když my zatínali pěsti za Lidice a Ležáky, za Buchenwald a Dachau, neozval se jediný Němec, který by se za svůj ‚národ' aspoň zastyděl."[32]) Těmito slovy zdůvodňoval časopis spravedlivý a plně oprávněný požadavek odsunu německých fašistů z Československa, který byl o několik měsíců později díky pevnému postoji zástupců Sovětského svazu uznán a schválen též na konferenci spojenců v Postupimi.

BOJ O ZÍTŘEK

Číslo 1. 14. března 1945.

ZAČÍNÁME!

Blíží se 6. výročí temného 15. března 1939. Po celých 6 let nám Němci dávali dosyta příležitost, abychom na vlastní kůži poznali, co si ve své tupé pýše představovali tito podaření „Kulturträgři" pod slovem „Herrenvolk". Nabubřelým progra-

[28]) Viz například Boj o zítřek, č. 7 z 26. dubna 1945.
[29]) Viz například Boj o zítřek, č. 1, 4, 6 a 7, ze 14. března, 7., 21. a 26. dubna 1945.
[30]) Viz například Boj o zítřek, č. 3, 5 a 7, z 31. března, 14. a 26. dubna 1945.
[31]) V časopise se postupně objevily tyto šifry: V., S., R., K., M., T., F., Z., Kf., J. a RV.
[32]) Boj o zítřek, č. 6 z 21. dubna 1945.

mem německého novodobého Nadčlověka – nacisty – nebyl ušetřen jediný upřímný Čechoslovák; ba právě naopak byly soustavně a záměrně ničeny celé české rodiny, vesnice, města, aby mohl být lépe zničen celý národ.

Ale krvežíznivá nacistická šelma chvástavě přecenila své vybičované síly. Opojena a zdivočelá počátečními úspěchy zuřivě dupala okutou botou porobené národy a hnala se slepě stále dál od svého zatuchlého doupěte: k Hammerfestu, Le Havru, Tunisu a Stalingradu. Byly to těžké doby a my je prožívali do morku kostí, bylo smutno žít. Ale zatím z krve a slz, z práce a potu Angličanů, Rusů a Američanů rostla hradba života. Sílila a mohutněla z nepatrných začátků. Ze 100 anglických tanků a několika set stíhaček; ze širokých ruských plání, odhodlaných dělníků a omládlého sovětského Uralu; z přepychového průmyslu USA vyrostla zeď, o niž si marně rozbíjela hlavu nacistická saň.

Tehdy se lidé probrali ze zlého snu, strachu a poroby. Vyhrnuli si rukávy, opřeli se o staligradské zdi a sekali saň hlava nehlava, až saň, lízajíc těžce utržené rány, začala couvat. Bita a dupána odvahou lidí ze všech stran leží dnes uprostřed svého zle pošramoceného doupěte mezi Rýnem a Odrou. Nadešla konečná fáze boje. V krátké době padne smrtelná rána přímo do otráveného mozku německého nacismu.

Zvítězíme!

Ale ruku na srdce: Jaký bude náš podíl na tomto velkém vítězství lidské odvahy? Přispěli jsme všemi svými silami?

Za několik dní vstoupíme do 7. roku německé okupace naší republiky. Slibme si proto právě při tomto smutném výročí, že učiníte vše, aby to bylo výročí poslední. Každý na svém místě musí pomoci – pak nám pomohou i naši velcí spojenci. Už K. H. Borovský nám připomenul, aby nám prázdné vlastenčení ráčilo konečně z úst vjet do rukou. Chceme vám v tom pomoci!

Dáváme vám do rukou BOJ O ZÍTŘEK a vypovídáme tak boj na život a na smrt jedné z nejhorších a nejjedovatějších hlav německého nacismu: Göbbelsově propagandě. Budeme vás týdně přesně informovat o všech důležitých událostech našich dnů. Budeme vám dávat náměty k vašemu vlastnímu politickému myšlení, probereme základní otázky kulturní, vědecké a společenské. Chceme tak neutralizovat jed, jímž vás živí prolhaný Göbbels. Věříme vám a sami napneme všechny své síly, aby BOJ O ZÍTŘEK splnil své poslání a stal se tak naším bojovým přínosem k 15. březnu 1945.

V.

VŠICHNI SVORNĚ ZA STÁTNÍM PRESIDENTEM DO NACISTICKÉHO OTROCTVÍ.

3. března vydala t. zv. vláda Protektorátu ustarané provolání k národu, provolání plné slov o těžké odpovědnosti a bezmezné lásce, již chová k rozvážnému českému národu. Není to však láska, ale bezmezný cynismus národních zrádců beze cti, radí-li vlastnímu národu k nástupu nejpohodlnější cesty do německého otroctví, vybízejí-li k servilnímu službičkování bezprávných otroků bezohledným pánům.

Z provolání jsou zřejmy tyto skutečnosti:

1. Němci se u nás tak zahnízdili, že nás pro samou lásku a ochranu neopustí bez důkladného a rafinovaného zničení naší vlasti a vybití resp. odvlečení obyvatelstva.

2. Němci nepotřebují povolávat české lidi do zbraně (to by bylo pro ně nebezpečné). Je daleko prostší, jsou-li střileni jako králíci při nuceném kopání zákopů, masakrováni v Říši, jsou-li vystavováni leteckým útokům, atd.

3. Gestapo a SS se radostně chopí práce proti bezbranným ženám a nedospělým dětem, aby je po stovkách vraždilo, jen aby sebe samo uchránilo nástupu na frontu. Při tom jim budou asistovat a na naše hrdiny plivat naši vlastní ministři s ostatní sběří národních zrádců.

4. Naše vláda sama uznává, že je u nás několik druhů různého politického smýšlení. Jedněm se musí radit, druhé musí prosit, třetím přikazovat. To je smutné. Český národ musí být jednotný, musí znát jediný příkaz a jediný cíl: Opětné získání svobody a vyhnání německých vetřelců. Český národ je jednotný, každý člen národa, každý správný Čech pracuje ze všech sil a podle všech možností proti německým okupantům. Jen jednotným postojem, postojem tvrdým a nebojácným zabráníme Němcům v provedení jejich záměrů. Jen tak odvrátíme zpustošení naší krásné vlasti, zabráníme zbytečným ztrátám, vyhneme se pobíjení Čechů jako bezbranných ovcí.

Ano, jsme svorni, naše vzácná vládo, ale tak, jak vy to nechcete! Jsme svorni proti našim utlačovatelům a otrokářům. Bojujeme proti nim každý podle svých možností, nikdo nesmí a nebude zahálet. Víme, že vaše varování ani vaše přímluvy nás nezachrání před nacistickým terorem. Nezachránily nás v minulosti, nepomohou v budoucnosti, je to jen jedině naše organizovanost a připravenost, naše masové české protiněmecké hnutí, jež nám pomůže.

Při německém vítězství čeká český národ jen jediná odměna: Ta, jíž nám hrozí, že nás stihne od bolševiků: Přesídlení do jiných krajin, třeba na Sibiř. To bude ta vládou slibovaná odměna za naši práci. Což jste již, pane t. zv. presidente Hácho, zapomněl, Vy, který tak dobře znáte německé právní písemnictví, že knihy hamburských nakladatelství psaly něco o vyseknutí pařezu z těla německého národa? Jak se takový pařez vysekává, o tom nemusíme mluvit, o tom se přesvědčujeme již dobrých 6 let. Proto kráčíme za Vámi v osvědčené rozvaze svorně, rozumně chápeme situaci a zůstáváme poslušni zákonů. Nejsou to však zákony a provolání Vaše, nýbrž naší jediné nezrádcovské vlády, která se přes Moskvu vrací na území naší republiky. A jí slibujeme rádi a poslušni: Budeme pracovat, kde a jak nám bude možno, všemi prostředky, za nejvyšší obezřetnosti, ale při nejvyšší účinnosti proti německým vetřelcům, abychom opět došli štěstí pod prapory nové, spravedlivé republiky!

S.

UVĚDOMILI JSTE SI...

...že zatím co v temných dobách habsburské tyranie byl K. H. Borovský za své svobodné české přesvědčení souzen řádným soudem a z obavy před světovým míněním potají internován v Brixenu,

...že zatím co dokonce v době nejdusnějšího středověku smrt jediného člověka – M. J. Husa – roznítila veliký požár husitství,

dnes, ve XX. století t. zv. představitelé evropské kultury nás záměrně za naše přesvědčení po stovkách mučí a střílí?

R.

BOJ O ZÍTŘEK

Číslo 2. 24. března 1945.

Dnes čtete druhé číslo našeho časopisu. V prvním čísle vytkli jsme si za cíl:

Neúprosný boj s nacistickou propagandou. Budeme bojovat o lepší zítřek, jak hospodářský tak politický, budeme hledat základní pravdu ve všech otázkách lidské civilisace, odhalíme nacistické triky a machinace, ukážeme methody fašismu používané proti našemu národu, poradíme vám, jak postupovat proti německým okupantům a jak účelně sabotovat nařízení, vydávaná v posledním tažení nacistické hydry.

Dnes vám poradíme, jak rozšiřovat tento časopis.

Každý z vás, jimž se dostane do rukou, nepoběží s ním na Gestapo, nýbrž hned po způsobu doručení pozná, že nejde o německý chyták, ale o poctivou českou věc. Časopis přečte, nespálí jej, ale dá jej dále Čechovi, o němž ví, že je politicky spolehlivý. Není to úkol nemožný, ale velmi snadný. Každý čtenář má jistě řadu dobrých známých. Může to provést nenápadně. Usnadníte nám tak naši práci, prospějete české věci, stanete se našimi spolupracovníky a zněkolikanásobíte náklad našeho listu. Děkujeme vám.

Nezapomeňte, že dnes každý jiný postoj je národní zradou a že nenalezne ospravedlnění. *S.*

ČESKÁ ČTVERYLKA

Vyzýváme vás, abyste přispěli ke konečné porážce Němců. Slíbili jsme vám pomoc; *a proto:*

1. Uvědomte si, že koupíte-li zboží a potraviny vy, čeští lidé, neskoupí a nesežerou je přivandrovalci německého Herrenvolku; *a proto:* Dělejte si zásoby, dobře je uskladněte a přinesete tak nejlepší dar prvním dnům naší osvobozené republiky!

2. Prodáváte-li zboží jen našim českým lidem, dokazujete nejlépe své národní přesvědčení, osobní hrdost a českou bratrskou soudržnost; *a proto:* Pomáhejte si, jak jen můžete, nevydírejte se sami navzájem, učte se přinášet svým českým spoluobčanům osobní oběti! Nezapomeňte, česká města a český venkove!

3. Uvažujete-li v kruhu svých dobrých přátel o všech možnostech, jež nám mohou při začátku naší osvobozovací revoluce proti Němcům nastat, připravujete se pro tvrdý boj, jenž nás čeká; *a proto:* Otužujte se a cvičte! Věřte svým osvědčeným osobním schopnostem a své přirozené inteligenci! Učte se rozumět mapě, vyznat se v cizí krajině! Nezapomeňte ovládání zbraní a motorových vozidel!

4. Přemýšlíte-li o tom, která z vašich prací pomáhá Němcům v dalším vedení dnes už pro ně prohrané války, a která je na prospěch pouze dobrým českým lidem, naučíte se klidně, rozvážně a odvážně škodit Němcům všude, kde to nejvíce pocítí; *a proto:* Sabotujte, dopouštějte se chyb při výrobě, ulejvejte se z práce Němcům prospěšné, jak jen je to trochu možné! Nepomáhejte Němcům! Držte všichni při sobě, střezte se prozrazení – a běda!, kdyby někdo udal. Všichni za jeden provaz a každý na svém místě a všemi svými prostředky.

V.

6 LET POD NĚMECKOU OCHRANOU V MORAVCOVĚ POJETÍ.

Vůdcův telegram Háchovi s přáním jeho osobního blaha a děkovná odpověď stařičkého potentáta – to bylo příliš málo našemu ministru osvěty k oslavě 15. března, ač to dobře vyjadřovalo situaci. Soudil, že je nutno provést něco slavnostnějšího. A tak pronesl řeč.

Vzpomínáme prý výročí toho, co se podařilo státnímu presidentu Háchovi zachránit pro český národ. Mnoho toho není. A z toho, co máme, je zřejmo, že se Hácha jako záchrance neosvědčil. Dobře, že není u dobrovolných hasičů. To by bylo škody! Byli jsme opuštěni celým světem, a nebýt toho, že nás „Říše přijala pod svá mocná křídla", stáli jsme v Evropě osamoceni jako kůl v plotě a byli jsme připraveni o výhody kulturní, hospodářské, sociální, politické a ostatní, které nám neopomenou čas od času zopakovat.

Ano, nic z toho bychom neměli, nebýt „našeho dnešního presidenta". A proto prý bude „jeho postava čnít vysoko nad přemnohými současnými státníky malých národů, až se jednou bude psát historie této války". Tady pan ministr přehání. Aby něčí postava čněla, musí být vysoká, vyšší než ostatní. Ale postava dnešního „pana presidenta" neoplývá ani výškou fysickou ani duševní. Jeho státnický um se vyčerpává složením děkovného telegramu a vepsáním podpisu na vládní prohlášení, což jsou dvě věci pochybné hodnoty.

Další blahodárné následky Háchova činu prý vidíme v tom, že válka už trvá pět a půl roku a české země se dosud nestaly bojištěm. Vida – Němci si vyvolají válku a zlí Češi mají jim být vděčni za to, že se u nás neválčí, což ostatně nebude dlouho trvat. Jsme nadšeni německou ochranou, neboť válka prý přivedla k rozkvětu náš průmysl. Je smutné, potřebujeme-li miliony padlých a raněných k tomu, aby náš průmysl vzkvétal. Za státnickou prozíravost se to asi označit nedá. A jak si máme vysvětlit tabulky na tisících českých uzavřených podnicích „Zavřeno pro vítězství Říše", což vypadá jako visitka politického mučedníka, kterému za jeho romantickou víru, že Říše zvítězí, zavřeli z trestu dílnu nebo obchod. Průmysl vzkvétá. Ale ne náš drobný český průmysl, nýbrž mamutí zbrojní podniky s německým kapitálem. Normální Čech z války žádný užitek nemá kromě toho,[33]) že bez propagandy a na vlastní kůži si mohl udělat úsudek o našich ochráncích. Mimo to nám ovšem náš svazek s Říší přinesl bombardování, podvýživu, střílení a nevím které ještě luzné zjevy – ale to je asi maličkost, protože o tom se pan ministr nezmiňoval.

Tím však nejsou ještě naše výhody vyčerpány. Získali jsme větší sociální jistotu (pracovní tábory), pouta rodinná se utužila (manžel v Říši, manželka totálně nasazena – vidí se jednou za rok) a bedlivě byly střeženy české kulturní statky. Střeží je – to je pravda, ale jako nebezpečné zločince. A ty střežíme nejlépe tím, že je zavřeme. A tak nám němečtí Kulturträgři zavřeli výstavy, divadla, zakázali koncerty. Opravdu, dělají to dobře.

Jenom emigrace prý chce, aby se česká rodina rozpadla a měla koho oplakávat. To Němci ne. Aby se předešlo smutku ze strany pozůstalých, raději vyvraždí celé rodiny i s příbuzenstvem, takže už není nikoho, kdo by zavražděné oplakával.

Korunu celé řeči tvoří poslední věta, kde říká, že Háchův program je „silný český národ v silné Velkoněmecké Říši". Je to opravdu program důsledně prováděný.

[33]) V původním textu článku je nesprávně uvedeno „mimo toho".

Proto nám dávají tak vydatné příděly, abychom byli silni fysicky; proto se rozvíjí velkoryse náš kulturní život a propaguje se svoboda ducha, abychom byli silni duševně; proto nás houfně střílejí, abychom byli silni početně; dělají, co mohou, ale náš program je lepší.

Silný a svobodný český národ mezi silnými a svobodnými národy Evropy.

K.

UVĚDOMILI JSTE SI,

že polovina ústřižků na potravinových lístcích jest natištěna jen z důvodů dekoračních?

K.

BOJ O ZÍTŘEK

Číslo 3. 31. března 1945.

VELIKONOCE 1945

Velikonoce, svátky jara a vzkříšení v přírodě. Nová svěží míza se vlévá do vymrzlého a větry vyssátého těla. Každý tvor, který přestál krutou zimní bouři, okřívá znovu na sluníčku a pln nového života a nových nadějí se vrhá do víru žití...

Poslední válečné velikonoce jsou radostným příslibem do budoucnosti, znamenajícím pro nás nový, nadějný politický život. Nalezli jsme sami sebe, zocelili jsme se v boji s nacistickou rozpínavostí, našli jsme nové cesty a poznali své chyby. Musíme všichni držet při sobě, jít cestou široké celonárodní spolupráce, abychom všem zajistili slušnou životní úroveň a spravedlivý nárok na práci. Každému musíme dát tolik, kolik mu přináleží podle jeho pracovního výkonu.

Čeká nás mnoho práce, práce radostné, kterou stvoříme nový a lepší zítřek naší vlasti. Velikonoční svátky musí být radostným vzkříšením nového státního života v srdci každého opravdového Čecha.

Ještě zuří největší bitva dějin, ale v dáli svítá nový mír. Ještě okupují nacistické a gestapácké hordy řemeslných hrdlořezů naši krásnou zem. A pod jejich rukama, přes všechna šlapání a přes všechen lomozný pokřik K. H. Franků a Moravců, raší a obnovuje se nový český život.

Hodina osvobození již brzy udeří. Hodina naší revoluce proti fašistickým okupantům se nezadržitelně blíží. Všichni nastupte do jednotného šiku k poslednímu boji, po němž přijde opravdové vzkříšení našeho národa.

S.

PAN PROF. SEKANINA PROSÍ ZA NÁRODNÍ DIVADLO.

Před 14 dny uplynulo smutné výročí 15. března 1939. Tento velký svátek „chrabrého a tisíciletého" přátelství bývalého českého soudce Dra Háchy obklopeného smečkou přeochotných a ziskuchtivých patolízalů a geniálního Vůdce a Věštce německého Herrenvolku Adolfa Hitlera proběhl tentokráte bez záplavy pokroucených

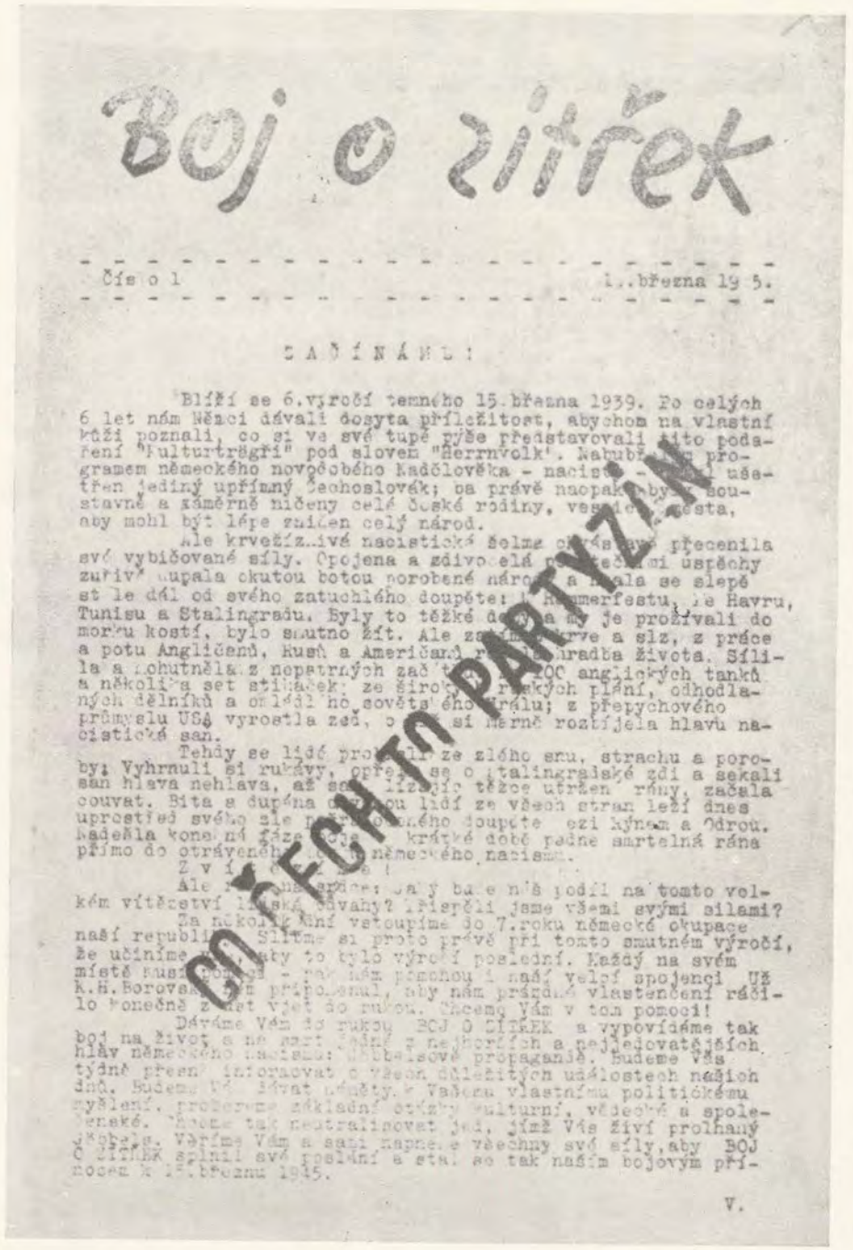

Boj o zítřek

Číslo 1 14. března 19[illegible]5.

ZAČÍNÁME!

Blíží se 6. výročí temného 15. března 1939. Po celých 6 let nám Němci dávali dosyta příležitost, abychom na vlastní kůži poznali, co si ve své tupé pýše představovali této podanění "Kulturträgři" pod slovem "Herrnvolk". Nakuběhlo programem německého novověkého kadčlověka - nacisty - byl ušetřen jediný upřímný Čechoslovák; na právě naopak byl soustavně a záměrně ničeny celé české rodiny, vesnice, města, aby mohl být lépe zničen celý národ.

Ale krvežíznivé nacistické šelmy [illegible] přecenila své vybičované síly. Opojena a zdivočelá [illegible] úspěchy zuřivě kupala okutou botou porobené národy a hnala se slepě stále dál od svého zatuchlého doupěte: [illegible] Dunkerkestu, ze Havru, Tunisu a Stalingradu. Byly to těžké dny, a my je prožívali do morku kostí, bylo smutno žít. Ale za [illegible] krve a slz, z práce a potu Angličanů, Rusů a Američanů [illegible] zaradba života. Sílila a rozhutněla z nepatrných zač[illegible] 200 anglických tanků a několik set stíhaček: ze širokých [illegible] plánů, odhodlaných dělníků a [illegible] sovětského [illegible]; z přepychového průmyslu USA vyrostla zeď, [illegible] si marně roztříštila hlavu nacistické sen.

Tehdy se lidé probudili ze zlého snu, strachu a poroby: Vyhrnuli si rukávy, opřeli se o stalingradské zdi a sekali sem hlava nehlava, až se [illegible] lezoucí těžce utržené rány, začala couvat. Bita a dupána [illegible] lidí ze všech stran leží dnes uprostřed svého zlého [illegible] doupěte mezi Kynem a Odrou. Nastala konečná fáze [illegible] krátké době padne smrtelná rána přímo do otrávené [illegible] německého nacismu.

Z v[illegible]e!

Ale [illegible] bude náš podíl na tomto velkém vítězství lidské [illegible]? Přispěli jsme všemi svými silami?

Za několik dní vstoupíme do 7. roku německé okupace naší republiky. Slíbíme si proto právě při tomto smutném výročí, že učiníme [illegible] aby to bylo výročí poslední. Každý na svém místě musí [illegible] - pak nám pomohou i naši velcí spojenci. Už K.H. Borovec nám připomenul, aby nám prázdné vlastenčení ráčilo konečně zastat výjet do rukou. Chceme vám v tom pomoci!

Dáváme Vám do rukou BOJ O ZÍTŘEK a vypovídáme tak boj na život a na smrt jedné z nejhorších a nejledovatějších hlav německého nacismu: ministerstvu propagandy. Budeme Vás týdně přesně informovat o všech důležitých událostech našich dnů. Budeme [illegible] dávat podněty k Vašemu vlastnímu politickému myšlení, probereme základní otázky kulturní, vědecké a společenské. Budeme tak neutralizovat jed, jímž Vás živí prolhaný [illegible]. Věříme Vám a sami napneme všechny své síly, aby BOJ O ZÍTŘEK splnil své poslání a stal se tak naším bojovým přínosem k 15. březnu 1945.

V.

OTYZIN ON ČFCH TO PARTY

Titulní strana časopisu „Boj o zítřek" č. 1. ze 14. března 1945. (K čl. V. Peši)

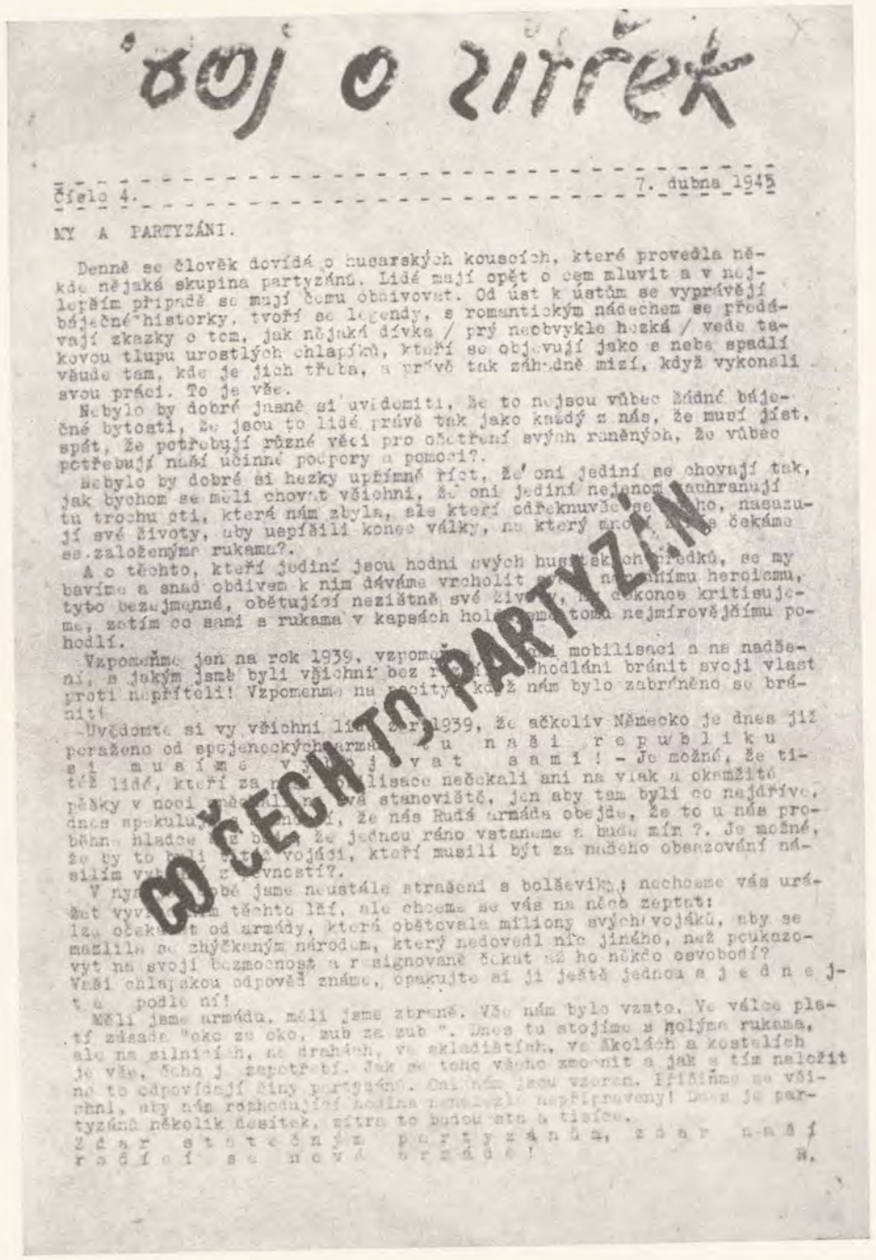

'Boj o zítřek

Číslo 4. 7. dubna 1945

MY A PARTYZÁNI.

Denně se člověk dovídá o husarských kousích, které provedla někde nějaká skupina partyzánů. Lidé mají opět o čem mluvit a v nejlepším případě se mají čemu obdivovat. Od úst k ústům se vyprávějí báječné historky, tvoří se legendy, s romantickým nádechem se předávají zkazky o tom, jak nějaká dívka / prý neobvykle hezká / vede takovou tlupu urostlých chlapíků, kteří se objevují jako z nebe spadlí všude tam, kde je jich třeba, a právě tak záhadně mizí, když vykonali svou práci. To je vše.

Nebylo by dobré jasně si uvědomit, že to nejsou vůbec žádné báječné bytosti, že jsou to lidé právě tak jako každý z nás, že musí jíst, spát, že potřebují různé věci pro ošetření svých raněných, že vůbec potřebují naši účinné podpory a pomoci?

Nebylo by dobré si hezky upřímně říct, že oni jediní se chovají tak, jak bychom se měli chovat všichni, že oni jediní nejenom zachraňují tu trochu cti, která nám zbyla, ale kteří dokonce se [illegible], nasazují své životy, aby uspíšili konec války, na který [illegible] se čekáme se založenými rukama?

A o těchto, kteří jediní jsou hodni svých hus[illegible] předků, se my bavíme a snad obdivem k nim dáváme vrcholit [illegible] nejvyššímu heroismu, tyto bezejmenné, obětující nezištně své že[illegible], [illegible] dokonce kritisujeme, zatím co sami s rukama v kapsách hol[illegible] [illegible] tomu nejmírovějšímu pohodlí.

Vzpomeňme jen na rok 1939, vzpomeň[illegible] mobilisaci a na nadšení, s jakým jsme byli všichni bez r[illegible] [illegible]hodlání bránit svoji vlast proti nepříteli! Vzpomeňme na [illegible] když nám bylo zabráněno se bránit!

Uvědomte si vy všichni li[illegible] [illegible] 1939, že ačkoliv Německo je dnes již poraženo od spojeneckých arma[illegible] [illegible] u n a š i r e p u b l i k u s i m u s í m e v y b o j o v a t s a m i ! - Je možné, že titíž lidé, kteří za [illegible]lisace nečekali ani na vlak a okamžitě pěšky v noci [illegible] stanoviště, jen aby tam byli co nejdříve, dnes spekulu[illegible], že nás Rudá armáda obejde, že to u nás proběhne hladce [illegible] že jednou ráno vstaneme a budu mír ?. Je možné, že by to [illegible] vojáci, kteří musili být za nadčeho obsazování násilím vy[illegible] zevnucti?.

V nyn[illegible]bě jsme neustále strašeni s bolševiky; nechceme vás urážet vyv[illegible]m těchto lží, ale chceme se vás na něco zeptat: lze očekávat od armády, která obětovala miliony svých vojáků, aby se smazala se zhýčkaným národem, který nedovedl nic jiného, než poukazovat na svoji bezmocnost a resignované čekat až ho někdo osvobodí? Vaši chlapskou odpověď známe, opakujte si ji ještě jednou a j e d n e j t a podle ní!

Měli jsme armádu, měli jsme zbraně. Vše nám bylo vzato. Ve válce platí zásada "oko za oko, zub za zub ". Dnes tu stojíme s holými rukama, ale na silnicích, na drahách, ve skladištích, ve školách a kostelích je vše, čeho je zapotřebí. Jak se toho všeho zmocnit a jak s tím naložit na to odpovídají činy partyzánů. Oni nám jsou vzorem. Přičiňme se všichni, aby nás rozhodující hodina nenalezla nepřipraveny! Dnes je partyzánů několik desítek, zítra to budou sta a tisíce.

Z d a r s t a t e č n ý m p a r t y z á n ů m, z d a r n a š í r o d i l i s e n o v á a r m á d a !

H.

CO ČECH TO PARTYZÁN

Titulní strana časopisu „Boj o zítřek" č. 4. ze 7. dubna 1945. (K čl. V. Peši)

křížů, bez dupotu elegantních Kulturträgrů a bez heroických melodií pištců a bubeníků, také potomků Beethovenových. Bylo ticho po pěšině, a na nebeské báni hřměla hudba motorů svobody; naši „přátelé a ochránci" syslili v děrách.

A přece měly krysy bál. Zatím ještě v bezpečí pod ochranou Gestapa, SS a opičícího se Kuratoria sešli se ve večerních hodinách 15. března ve Smetanově síni pražského Obecního domu Prozřetelností seslaní záchrancové evropské kultury pp. K. H. Frank a Dr. Frick a kolem nich záchrančíkové českého národečka a české kulturečky v čele s ustaranou vládou a přemoudrou Národní radou. Pánové si poslechli koncert; objednali si Smetanovu Triumfální Es-dur, ale ta smyčci žalovala zradu mloků bez páteře a polnicí přísahala pomstu. Hrát musili čeští muzikanti, ale ti zatínali pěsti zloby a v duchu mysleli na poslední koncert, který ještě jednou těmto podařeným učitelům loupeže a vraždy a jejich přeochotným žáčkům à la Moravec přijdou zahrát, naposled, ale zato pěkně od podlahy naší české vlasti.

V rámci tohoto večera promluvil také p. prof. Fr. Sekanina. Hovoří-li malíř o obrazech, předpokládáme aspoň, že svému umění rozumí; hovoří-li český kulturní pracovník o české kultuře, měli bychom opět předpokládat, že aspoň ví, co slovo kultura znamená. To však pan prof. Sekanina neví; vždyť on přece žádným naším kulturním pracovníkem není, on je přece předsedou tzv. Národní rady! A podle toho celý projev dopadl. Špatně pochopená a do omrzení omílaná Svatováclavská tradice, několik neurčitých slov o Karlovi – a pak přes dlouhé věky pěkně hup! – geniální politika Dra Háchy s velkolepým rozvojem české národní kultury. Vždyť by to vlastně bylo hrozně směšné; žel, že tato nicotná fraška, v níž si nepolepšitelní rváči z povolání s chutí zahráli na Herrenvolk a Kulturträgry, stála tolik dobré, české krve.

Dokud Němci vítězili, rdousili skutečnou naši národní kulturu, jak jen oni to dovedli; zavírali, mučili a popravovali představitele našeho kulturního života; z několika nacistických fanatiků v bílých punčochách sestavili tzv. uměleckou censuru. Ta ve své příznačné tuposti napřed českou práci schválila, aby se pak krutě mstila, když český národ dobře pochopil skrytý smysl a čerpal z něj sílu k dalšímu odporu. Jejím bezprostředním programem bylo vymýtit českého ducha z našich M. J. Husi, Komenského, Havlíčka, Bož. Němcové, Jiráska, Masaryka! Smečky otrlých censorů čmáraly a škrtaly úvodníky, ouvertury, malířská plátna, plastiky a fotografie. Rabovaly a na desatero zámků zavíraly české knihy, ale ze srdcí českého lidu je přece nevyrvaly!

Tak tedy vypadala, či lépe dopadala česká kultura, z níž čerpal svou intuici p. prof. Sekanina a za niž děkoval německým pánům. Za sebe a za Národní radu, jejímž je jistě zasloužilým předsedou, děkovat mohl. To je věc jeho osobního přesvědčení. Ale za český národ, jenž trpěl a krvácel, děkovat nesmí. To je urážka a tu nám, p. prof. Sekanino, ještě zodpovíte!

Ale Němci přestali vítězit. Přišel Stalingrad a Němci se jali utíkat; a utíkají dodnes. Aby tuto hořkou pilulku lépe spolkli, vyhlásili totální mobilizaci. Jí musela přinést oběť i česká kultura. Němci nám zavřeli divadla, omezili koncerty na minimum, zakázali výstavy a důkladně se postarali o to, aby dobrá česká kniha zmizela z českých knihkupeckých krámů. Na místo autonomně „zajištěné"! naší kultury nám ponechali biografy s několika německými eroticky nebo nacisticky vyhrocenými filmy, několik našich nedokonale propracovaných filmů a v Praze a v Brně po varietním představení v cirkusové boudě. I za to děkoval p. prof. Sekanina. Ale to mu ještě nestačilo. Jemu, Dru Háchovi a jejich pomocníkům se stýskalo po osla-

vách říšských a protektorátních svátků v našem Národním divadle. Poníženě proto poprosili vyvrhele lidstva p. Státního ministra K. H. Franka, aby Národní divadlo laskavě opět otevřel. Pan K. H. Frank ve své neskonalé dobrotě a vzácném pochopení pro českou kulturu blahosklonně svolil; ovšem prý „v rámci daných možností". Jak tento rámec bude vypadat, přesněji řečeno: kdo bude hrát a co se bude hrát, jistě dnes všichni dobře víme.

A ještě něco. Kdo za těchto podmínek bude do Národního divadla chodit, snadno dnes uhodneme. Jen si musíte, p. prof. Sekanino, se svými štukatéry hodně pospíšit, abyste si Národní divadlo pro svou smečku ještě vůbec otevřel!

On si totiž své Národní divadlo otevře už brzo český národ sám. Bez ponížených proseb a urážlivých závazků. Hrát budou ne vychytralí darmošlapi, nýbrž poctiví herci. Hrát si budeme pro sebe a pro všechny lidi dobré vůle z východu i ze západu, z jihu i severu, vše, co se nám líbilo a co se nám ještě bude líbit. Avšak toto jásavé a ze svobodných hrdel trýskající „Proč bychom se netěšili" a slavnostní „Český národ neskoná, on všechny hrůzy pekel slavně, slavně překoná!" už česká Národní rada se svým předsedou slyšet nebude. Protože český národ, p. prof. Sekanino, za své Národní divadlo Němce neprosí! *M.*

„Jako my snad nikdo nedovede vesele se smát a milovat."

STRACH Z BOLŠEVISMU

Ráno vezmeš do ruky noviny: „Bolševici bestiálně znásilňují bezbranné ženy a děvčata." V poledne si zapneš rádio: „... a proto jen Říšská branná moc nás může zachránit před bolševickým zničením naší krásné země!" Večer se v kině díváš na Aktualitu: „Haldy Evropanů zkosených židovským bolševickým komisařem ranou do týla." A během dne se na tebe šklebí z nacistických plakátů pracně vybrané typy lidských vyvrhelů ze stepi.

Vládcové starého Říma odváděli pozornost lidu od špatně vedené politiky a od prohraných válek důsledným prováděním hesla, jež je nikdy nezklamalo. Dávali lidu „Panem et circenses", tj. chléb (bohaté hostiny) a hry (zápasy gladiátorů, nelidské vraždění křesťanů a erotické orgie). Dnešní nacističtí nedoukové po tom všem tupě sáhli. Už dávno jim však došel chléb, natož pak hostiny; ani ubohý Eintopf už na náměstích nevoní. Zapomněli, že už dávno nemají čas na hry. Ty ušlechtilé prostě zavřeli, a starci a mrzáci Volkssturmu gladiátory nesvedou. Jen jeden mrzák s navěky poznamenanou nohou hraje si na gladiátora. Je jím p. min. propagandy Dr. Göbbels.

Vůdce a Věštec německého národa tedy ve své geniální intuici nahradil v dobách svých vojenských i politických porážek „Panem et circenses" Göbbelsovskou propagandou. Jí nám chce zakrýt oči, aby neviděly, co se ve skutečnosti děje. Chce nám tak nasadit brýle napuštěné lží a nenávistí k lidem. U zfanatisovaných příslušníků německého Herrenvolku se mu to dokonale podařilo. Avšak lidé, kteří si podrželi vzpřímenou páteř a vědomí lidské svobody, jediným rozmachem roztříštili Göbbelsovské brýle na tisíc kusů. Vždyť svýma vlastníma očima dobře rozpoznali, kdo nás to vlastně z nacistických protibolševických plakátů tolik nenávidí. Poznali podlé oči Himmlerovy, cynický úsměv Frankův, Mauthausen, Oswieczym a Kounicovy koleje. K nepříčetnosti ustrašení nacisté nás dnes přece straší vším tím, co vše

na nás už sami důkladně provedli a co vše ještě pro nás připravovali. Znásilňovali přece zatčené české studentky, mučili a popravovali tisíce českých vlastenců, vyháněli české rodiny z jejich rodné hroudy. A nevyhnali-li nás Němci z Čech na Sibiř, nestalo se tak ne z jejich dobroty a lásky k nám, nýbrž proto, že jejich okuté tlapy, zpité vítězstvím, na Sibiř nikdy nevkročily. O to se postarala statečná Rudá armáda a za to jí děkují všichni lidé dobré vůle.

Děkujeme jí a obdivujeme ji předně my sami. Víme přece, že armáda, která musela hned na začátku své životní zkoušky ustupovat tisíce kilometrů před několikanásobnou a po dlouhá léta do krajnosti vybičovanou přesilou, nemohla být udržována v pořádku vražděním, loupením a pálením. Její morálka nesílila revolverem židovského komisaře. To nesčetněkrát dokázal Neznámý Rudoarmějec daleko v předpolí fronty. To dokázaly pluky partyzánů a jejich hrdinské činy v týlu „nepřemožitelné" německé armády. O tom nás přesvědčili sami sovětští občané, kteří měli zač pracovat, bojovat a umírat. Milovali svou Rudou armádu a s nadšením se do ní hrnuli; milovali svůj spořádaný a mohutně se rozvíjející Sovětský svaz a přinášeli mu s písní na rtech a se zaťatou pěstí své největší oběti; milovali svobodu a pravdu a dovedli za ně spolu s Angličany a s Američany nést počáteční neúspěchy, trpět a konečně vítězit!

Sovětský lid, který podstoupil tvrdý boj své Revoluce za svou vnitřní svobodu, který prošel nesmírnou bídou a hladem, hrdě snášel nenávist, zlobu a nepochopení ostatního světa. Miloval svou vybojovanou svobodu, pracoval pro ni a radoval se ze svých úspěchů. Na jejich obranu si vybudoval Rudou armádu, ne stádo vrahů, lupičů a desertérů. Na jejich obranu si vybudoval svůj moderní průmysl. Na jejich obranu se šel bít!

Tohoto lidu se nebojíme a nikdy bát nebudeme. Přivítáme ho u nás po našem: českým chlebem a solí, půjdeme se bít po jeho boku a půjdeme pracovat vedle něho. Jen tím mu poděkujeme!

A všem, kteří se dnes tohoto společného boje, společné práce a našeho díku bojí, voláme: ZVÍTĚZÍME! *T.*

BLÍŽÍ SE DVANÁCTÁ

Dnes, kdy za dunění děl a svistu bomb blíží se k nám nejen bojové fronty se všemi svými hrůzami, nýbrž i veliké rozhodnutí politické, formuje se bez mobilisačních rozkazů a bez svolávacích lístků veliká lidová armáda. Nastupuje bez hlučných vojenských kutálek, bez halasného proudění ulicemi. Nastupuje v tichu do prostorů nejcitlivějších, aby zde provedla své úkoly v době rozhodné pro celý boj.

Její bojovníci stojí nejen jako partyzáni s puškou v ruce v horských průsmycích, stojí u strojů v továrnách, elektrárnách a dolech, jejich ruce řídí železnice, telegraf i telefon, stojí u bran skladišť potravin, sedí v kancelářích veřejné správy. Mlčenliví, bdělí a ostražití jsou odhodláni splnit přikázané úkoly přesně, rychle a za každou cenu.

Tato lidová fronta roztroušená v malých skupinách, s jednotným cílem, vůlí a vedením, je připravena zabránit zpustošení naší země ustupující německou soldateskou, chránit naše továrny a sklady před vydrancováním, urychlit postup spojeneckých armád, ztrestat zrádce a napomahače Němců a zabezpečit pořádek při tvoření nového státu.

Je povinností každého z nás podporovat a chránit tyto lidové bojovníky, umožňovat jim jejich činnost, ale mlčet o ní, znemožňovat jejich pronásledování, ať již Gestapem nebo prodejnými stvůrami udavačů z řad vlastního národa.

Buďte připraveni kdykoliv uposlechnout jejich rozkazu. Buďte připraveni na jejich výzvu zařadit se pod jejich prapory svobody.

Vy, kteří dosud stojíte mimo tyto úderné skupiny, sledujte bystře činnost našich nepřátel, a to nejen po stránce vojenské, ale i po stránce politické. Všímejte si jejich příprav obranných, jejich rozmístění vojska i skladů, jejich příprav destrukčních i příprav k zavlečení našeho majetku nebo lidí. Sledujte jejich příkazy v továrnách i v kancelářích veřejné služby. Sabotujte je a nemlčte o zjištěných skutečnostech. Sdělte je rychle a přesně co největšímu okruhu svých známých, neboť jedině tak mohou být včas přezkoušeny a využity našimi bojovými jednotkami, které zařídí potřebné. *Pozor na udavače!*

Straňte se přisluhovačů Němců, straňte se i jejich včerejších spolupracovníků, straňte se znamenaných. Postoj a činnost každého z vás byla a je sledována – my nezapomínáme, pro nás neplatí výmluvy ani krásná slova vlastenectví, my soudíme podle činů! Podle činů hodnotíme své spolubojovníky – podle činů též trestáme!

Přátelé – lidé od pluhu i kovadliny, lidé kanceláří i obchodů, voláme vás do houfu!

Zvedněte hlavy, připravte svá srdce i ruce k boji! Hodina rozhodnutí se blíží! Není neutrálů! Kdo nejde s námi, jde proti! *F.*

UVĚDOMILI JSTE SI, že

Němci nám nad slunce jasněji dokázali pravdivost českého přísloví: Kdo lže, ten i krade!

Před Mnichovem lhali světu o nás; po Mnichovu lhali nám; dnes lhou už sami sobě. A jak nám lhali, tak i kradli – vše, co jen spatřili.

Jen na nás záleží, aby den, kdy si zalhou a ukradnou naposledy, přišel co nejdříve.

Z.

BOJ O ZÍTŘEK

Číslo 4. 7. dubna 1945.

MY A PARTYZÁNI

Denně se člověk dovídá o husarských kouscích, které provedla někde nějaká skupina partyzánů. Lidé mají opět o čem mluvit a v nejlepším případě se mají čemu obdivovat. Od úst k ústům se vyprávějí báječné historky, tvoří se legendy, s romantickým nádechem se předávají zkazky o tom, jak nějaká dívka (prý neobvykle

hezká) vede takovou tlupu urostlých chlapíků, kteří se objevují jako s nebe spadlí všude tam, kde je jich třeba, a právě tak záhadně mizí, když vykonali svou práci. To je vše.

Nebylo by dobré jasně si uvědomit, že to nejsou vůbec žádné báječné bytosti, že jsou to lidé právě tak jako každý z nás, že musí jíst, spát, že potřebují různé věci pro ošetření svých raněných, že vůbec potřebují naší účinné podpory a pomoci?

Nebylo by dobré si hezky upřímně říci, že oni jediní se chovají tak, jak bychom se měli chovat všichni, že oni jediní nejenom zachraňují tu trochu cti, která nám zbyla ale kteří, odřeknuvše se všeho, nasazují své životy, aby uspíšili konec války, na který mnozí z nás čekáme se založenýma rukama?

A o těchto, kteří jediní jsou hodni svých husitských předků, se my bavíme a snad obdivem k nim dáváme vrcholit svému národnímu heroismu, tyto bezejmenné, obětující nezištně své životy, my dokonce kritisujeme, zatím co sami s rukama v kapsách holdujeme tomu nejmírovějšímu pohodlí.

Vzpomeňme jen na rok 1939, vzpomeňme na naši mobilisaci a na nadšení, s jakým jsme byli všichni bez rozdílu odhodláni bránit svoji vlast proti nepříteli! Vzpomeňme na pocity, když nám bylo zabráněno se bránit!

Uvědomte si, vy všichni lidé z r. 1939, že ačkoliv Německo je dnes již poraženo od spojeneckých armád, *tu naši republiku si musíme vybojovat sami!* – Je možné, že titíž lidé, kteří za naší mobilisace nečekali ani na vlak a okamžitě pěšky v noci spěchali na svá stanoviště, jen aby tam byli co nejdříve, dnes spekulují s možností, že nás Rudá armáda obejde, že to u nás proběhne hladce bez boje, že jednou ráno vstaneme a bude mír? Je možné, že by to byli titíž vojáci, kteří musili být za našeho obsazování násilím vyhnáni z pevností?

V nynější době jsme neustále strašeni s bolševiky; nechceme vás urážet vyvracením těchto lží, ale chceme se vás na něco zeptat. Lze očekávat od armády, která obětovala miliony svých vojáků, aby se mazlila se zhýčkaným národem, který nedovedl nic jiného, než poukazovat na svoji bezmocnost a resignovaně čekat, až ho někdo osvobodí? Vaši chlapskou odpověď známe, opakujte si ji ještě jednou a *jednejte* podle ní!

Měli jsme armádu, měli jsme zbraně. Vše nám bylo vzato. Ve válce platí zásada „oko za oko, zub za zub". Dnes tu stojíme s holýma rukama, ale na silnicích, na drahách, ve skladištích, ve školách a kostelích je vše, čeho je zapotřebí. Jak se toho všeho zmocnit a jak s tím naložit, na to odpovídají činy partyzánů. Oni nám jsou vzorem. Přičiňme se všichni, aby nás rozhodující hodina nenalezla nepřipraveny! Dnes je partyzánů několik desítek, zítra to budou sta a tisíce.

Zdar statečným partyzánům, zdar naší rodící se nové armádě! *R.*

ADOLF HITLER SKLÍZÍ SVOU SETBU; a proto: BUDUJTE NÁRODNÍ VÝBORY!

Po vyčerpávajícím šestiletém boji stojí dnes německá branná moc před nevyhnutelnou zkázou. Ze západu i z východu valí se tanky svobodných národů nezadržitelně do otráveného nacistického doupěte. Nebyl překážkou Rýn, nebude jí Odra, Dunaj, Mor. brána. Nadešla doba, kdy Němci sklízí „bohatou" žeň své jedovaté setby. Nadešla doba, kdy je nutno zasít dobré zrno do v brzku osvobozené země; BUDUJTE Národní výbory!

Slíbili jsme vám pomoc; a proto:

Uvědomte si, že

1. Národní výbory jsou střediskem všech poctivých Čechoslováků; a proto: Soustřeďujte se se svými dobrými přáteli, jimž věříte, v kroužky. Rozdělte si podle vlastních zkušeností, vzdělání a osobních schopností práci, již je nutno vykonat. Nespoléhejte na to, že vaši práci koná už někdo jiný. Lépe dělat něco dvakrát, než vůbec ne!

2. Musíte zachovat v přísné tajnosti svou činnost v N. V. přede všemi, kdož tam s vámi nespolupracují (tedy i před členy své rodiny, před příbuznými atd.). A proto: Pracujte pilně, ale svou prací se nechlubte. Neste ji jako svou samozřejmou národní povinnost. Nevěřte nikomu, koho osobně dobře neznáte. Buďte opatrní, spolehliví a stateční! Vyhnete se tak nebezpečí zatýkání.

3. Budete-li zatčeni, neprozraďte nic o své práci a o svých spolupracovnících. Ani oni o vás v žádném případě nic neprozradí; a proto: Věřte jim, jako oni věří vám. Neste svůj osud statečně; sílit vás bude vědomí, že vaši přátelé v práci pokračují, že česká věc zvítězí!

4. Vaše činnost v N. V. nesmí být nikde sepsána; a proto: Nedělejte si poznámky srozumitelné nezasvěcencům – věřte své paměti! Nepořizujte seznamy členů. Nezapisujte peněžní příspěvky; věříte si přece! Nezbytně nutný písemný a jiný materiál pečlivě ukryjte. Je dost dobrých skrýší ve vašem okolí. Přemýšlejte o nich!

5. Připravujete boj českého národa s nenáviděnými Němci; a proto: Uvažujte o tom, jaké možnosti vám může boj ve vašem úseku přinést. Podle toho veďte v patrnosti:

a) všechny německé vojenské objekty (kasárna, skladiště, posádky, nemocnice),
b) všechny důležité veřejné objekty (školy, úřady, nemocnice, lékárny),
c) všechny komunikační objekty (nádraží, silnice, mosty, tunely, pošty),
d) všechny zásobovací objekty (velké potravinářské podniky, zásobárny, továrny),
e) všechny nespolehlivé osoby (Němce, fašisty, zrádce, udavače),
f) spojení s partyzánskou skupinou svého úseku (přesvědčte se o jejich pravosti a pak jim pomáhejte, jak nejlépe dovedete),
g) zbraně, jež jsou k disposici a jichž byste se mohli v krátké době zmocnit (jak?),
h) všechnu práci Němců ve svém úseku (zákopy, opevnění, destrukce, podminování).

6. Váš vedoucí se bude snažit navázat spojení se sousedním N. V. A proto: Opatrně oťukávej své známé z okolí. Budeš-li opatrný a vtipný, vykonáš dobrou práci. Jen pozor!

7. Čeští lidé čekají na tvrdý boj s Němci; a proto: Veďte v patrnosti všechny osobnosti, které sice dnes ke své práci přizvat nemůžete, o nichž však víte, že na daný pokyn půjdou s vámi. V tom bude spočívat vaše největší síla!

8. Budeme potřebovat potraviny, obuv, oděvy a léky; a proto: Prohledejte svůj majetek a vše dobře a bezpečně ukryjte! Co neukryjete, to vám Němci ukradnou!

9. Musíte se připravit na to, že po porážce Němců převezmete všechnu civilní správu svého úseku; a proto: Věnujte pozornost svým organisačním schopnostem, učte se z odborné literatury, vyhraňujte si názory!

10. Národní výbory se budují proto, aby se v nich pracovalo; není v nich místo pro někoho, kdo by v nich viděl jen bránu ke své budoucí oslňující kariéře. Není v nich místo pro nikoho, kdo se těší, čím se jednou bude moci pochlubit. Není v nich místo pro nikoho, kdo by vše dělal jen pro vděk národa.

Národní výbory budujete vy všichni, bez ohledu na bývalé politické přesvědčení, kdo vší svou bytostí cítíte osobní povinnost přispět k porážce Němců se všemi jejich nacistickými nohsledy a připravit půdu naší spravedlivé Republice!

ČEŠI, VZBUĎTE SE!

Pět a půl roku této hrozné války dalo každému možnost poznat, na které straně je právo a kde bojuje bezpráví. Za pět a půl roku si každý Čech bez jakékoliv propagandy mohl vybrat místo, které mu přísluší. Fakta jsou jasná a volba je jedna: Češi musí být nejhouževnatějšími nepřáteli Německa.

V politice neplatí, „kdo nic nedělá, nic nepokazí". Každý z nás nese zodpovědnost za osud národa. Ať aktivně, či pasivně, každý se účastní tvorby národní budoucnosti.

Češi, vzbuďte se!

Neuvědomujete-li si nutnost boje s Německem, pak naše dějiny skončily. Marné byly oběti, které přinesli nejlepší synové našeho národa. Marné byly Lidice, marná naše touha po lepší budoucnosti našich dětí.

Češi, vzbuďte se!

O osudu Německa se nerozhoduje jenom na frontách. I když spojenecké pancéře drtí německý odpor, i když spojenecká letadla zasívají v Říši poznání, že svou válku již prohrála, zbývá nám – neozbrojeným – mnoho úseků, na kterých můžeme porážku nacistů urychlit.

Nesmějte se. Poradíme vám a budete-li se našimi radami řídit, uvidíte, jak obávaným protivníkem se stane německému panstvu Čech beze zbraně. Museli být v našem národě přece jen nějací stateční, když se nás Němci tak báli, že nechtěli ani jednoho Čecha do své armády. Bojí se nás a my spíme –

Češi, vzbuďte se!

Voláme všechny, kterým není osud národa lhostejný. Voláme hlavně naši mládež, která se už ve svobodě narodila a chce se do ní zase vrátit.

Budeme vás pravidelně seznamovat s možnostmi sabotáže a ničení. Uvědomte si, že příkazy k ničení objektů, vyrabování skladů, zatýkání českých lidí, přemístění vojska a vyžádání střeliva předá nejrychleji telefon a telegraf.

Dnes vám poradíme, jak na ně. V úvahu přicházejí:

1. Telefonní a telegrafní spojení na drahách – vedou podél tratí a vyznačují se množstvím drátů – železniční doprava není bez nich možná.
2. Polní telefony vojenské vedené po stromech a na nouzových tyčích.
3. Lesní telefony v krajích, kde působí partyzáni a
4. telefony četnických stanic a hlídek na tratích.

Na dráty můžete klidně sahat, nic se vám nestane, práce s nimi je naprosto bezpečná, není v nich elektřina. Má to ještě tu kladnou stránku, že vedení není hlídáno.

Nejlepší způsob přerušení docílíme tím, že uřežeme sloup na místě, kde jsou sloupy daleko od sebe, dráty přestříháme a sloup i kus drátu (50 m) odneseme na místo, kde jej hlídka, která bude hledat poruchu, nenajde, takže jej nebude moci použít k opravě. K tomu všemu stačí nůžky a pila. Nemáme-li ani tyto věci po ruce, přetrhneme drát hákem na tyči, nebo úderem tyče; stačí také (při vedení o dvou nebo více drátech) spojit dva nebo více drátů jiným drátem dohromady.

Tak – s chutí do toho a zlomte vaz! *Kf.*

DOMLUVÍŠ SE S RUDOARMĚJCEM?

Čím dříve bude po válce, tím líp pro nás a pro naši zemi. A po válce bude tím dříve, čím rychleji budou spojenecká vojska postupovat do vnitra Říše a ničit německý odpor.

Ve snaze přispět co nejvíce k brzkému konci války, budeme pravidelně uveřejňovat několik ruských frází, kterými bude moci všechno obyvatelstvo informovat vojáky Rudé armády a tím urychlit jejich postup. Předpokládáme, že nejnutnější číslovky a časová určení se bude moci naučit každý od svých známých, tak abychom mohli uveřejňovat výrazy jenom vojenské. Z technických důvodů je nám nemožné tisknout azbuku; z té příčiny jsou také slůvka psána foneticky (tak, jak se skutečně vyslovují).

Redakce BOZ.

Dnes několik slůvek, která jsou stejná v češtině nebo podobná, takže jim porozumí Rus stejně jako Čech.
geněral – polkovnik – major – kapitan – lejtěnant – seržant – soldat – krasnoarmějec – armija – minomet – malyj tank – lehkyj tank – srědnij tank – ručnaja granata – revolver – pistolet – magazin – minnoje polje – most.

A ČEŠI OTROČÍ I DNES DÁLE!

Německo už nevítězí na žádné z front. Nepracují pro ně už dávno továrny doněcké pánve a ostatní ruský průmysl. Nedostává se mu výrobků z Finska, Balkánu, Polska a Maďarska. Francouzské a belgické továrny již vyrábí pro spojence. Pro Německo zastavila svou práci i hornoslezská pánev a zbrojní továrny na západě. Turecko, Švédsko, Španělsko a jiné země nedodávají už poražené Říši suroviny.

Dnes je jedinou výkonnou zbrojnicí Říše náš Protektorát. Vypadá to, jako by čeští dělníci věřili více prolhaným slovům Moravcovým, jako by více věřili úlisným řečem neviňátka Franka, než svému zdravému rozumu a citu.

Zatím co cizí dělníci Říše opouštějí továrny, zatím co i sami Němci na radu spojeneckého velení prchají na venkov, zatím co v Jugoslávii a na Slovensku dělníci s puškou v ruce hájí svá práva, zatím co se na jižní Moravu derou sovětské pancéře – stojí náš dělník u stroje třeba 12 hodin a vyrábí zbraně *proti* našim osvoboditelům, jen když se mu slíbí pár cigaret.

Běda národu, který má takové členy! Běda národu, který si tak zvykl na otročinu, že ji už ani necítí! Běda národu, který si v ní libuje a nevzepře se! Říká tak svým postojem, že si takový osud zasluhuje i v budoucnu.

Nebudeme nikdy národem svobodným, jestli k naší svobodě sami nepřispějeme.

Voláme k práci pro národ všechny, kteří mají ještě čest v těle. Každý z nich nejlíp ví, jak může na svém úseku škodit Němcům nejvíce a nejdůkladněji.

Nechceme jen kárat. V příštím čísle dáme všem, kteří se chtějí aktivně zapojit do národního boje, návod, jak na to.

K.

UVĚDOMUJEME SI, kolik nám dá práce, námahy a nebezpečí, máte-li pravidelně dostávat svůj časopis?

Nepalte ho. Dejte BOJ O ZÍTŘEK dál dobrému Čechu; tím se náklad o mnoho zvětší a ušetříte nám práci.

J.

ŽELEZNIČÁŘI! Není ostuda, že dnes, kdy porážka Německa se dá očekávat každý den, jezdí vlaky na minutu přesně?

BOJ O ZÍTŘEK

Číslo 5. 14. dubna 1945.

DOBRÝ VÍTR DO NAŠICH PLACHET!

Dne 4. dubna[34]) vrátil se náš státní president Dr. E. Beneš se svými spolupracovníky přes Moskvu na osvobozené území naší republiky. Byl to slavný návrat lidí, kteří nikdy nepřestali věřit v naši spravedlivou věc a svou obětavou prací v dočasném exilu připravovali šťastnou budoucnost Československé republiky. Před šesti lety odjeli do ciziny, aby mohli bojovat. Bojovali a zvítězili! Dnes radostně vítáni nadšenými slovenskými městy a dědinami a pozdravováni vším naším lidem, přehlížejí práci, již vykonali a volají nás všechny: V českých zemích dnes ještě k práci odbojné, na osvobozeném Slovensku k práci budovatelské!

„Musíte mít odvahu budovat nový svůj stát odvážně a poctivě, neosobně a nestranicky a dle nových potřeb, které vyvolala druhá válka světová."

„Budeme státem demokratickým, to jest se všemi občanskými svobodami a zárukami, ale lidově demokratickým s novou osvěženou demokracií. Bude to řád náš vlastní, který si my sami vybudujeme, dle našich potřeb a dle vůle našeho lidu. Nebojte se německých strašáků o panství a hrůzách komunismu a bolševismu! Je výmyslem této propagandy, když se vám tvrdí, že nám bude někdo uspořádání našich věcí vnitřních diktovat, nebo že já, naše vláda a naši spolupracovníci v zahraničí se někomu a k něčemu v tom smyslu zavázali. Budeme samozřejmě také státem samostatným, neodvislým, svým, československým. A i v tom se hodně hlasitě vysmějte německým strašákům. Máme ovšem svou alianční smlouvu se Sovětským svazem, vysoce si ji ceníme a budeme ji vždy duchem i literou plnit stejně jako Sovětský svaz sám. Sovětský svaz si jen přeje, abychom byli jeho přítelem a spojencem věrným, ale neodvislým, silným, pevným a prosperujícím. A totéž si přejeme i my sami."

„Končí se strašná válka, v níž byl učiněn pokus rozvrátit a rozbít náš stát, oddělit Čechy od Slováků a zničit náš národní život. Tento ničemný atentát se nezdařil. Vyjdeme z této války zase vítězní, sjednocení a svobodní. Musíme se však učit z chyb a z nedostatků minulosti stejně jako ze svých nových úspěchů a vítězství. Náš nový dům musí být politicky a sociálně přebudovaný, s novou náplní, s novými

[34]) Původní text uvádí mylně „Dne 6. dubna" a i na jiných místech tohoto článku jsou nepřesnosti například v charakteristice některých členů nové vlády jako Fierlingera, Gottwalda, Širokého, Noska a dalších, nebyl také jmenován státní tajemník v ministerstvu zemědělské výroby, ale v ministerstvu zahraničí ap.

lidmi a mnohde i s novými institucemi. Mějte víru v tento nový život a mějte všichni odvahu se k němu mužně bez strachu a poctivě probojovat."

(Dr. E. Beneš – 18. II. 1945)

V tomto duchu sestavil náš president Dr. E. Beneš v Košicích naši první demokratickou vládu a zahájil tak nové, tvůrčí období naší Republiky.

Ministerský předseda: Fierlinger, býv. poslanec soc. dem. strany, býv. vyslanec v Moskvě.
Zástupce min. předsedy: David, býv. poslanec strany čes. socialistů.
Zástupce min. předsedy: Gottwald, býv. posl. a gen. sekr. kom. strany.
Zástupce min. předsedy: Msgr. Šrámek, býv. poslanec lidové strany.
Zástupce min. předsedy: Široký, velitel slovenských partyzánů.
Zástupce min. předsedy: Ursíny, prof. techniky, posl. slov. dem. strany.
Ministr zahraničí: Masaryk, býv. velvyslanec v Londýně.
Ministr nár. obrany: Svoboda, velitel Českosl. voj. sboru v Rusku.
Ministr spravedlnosti: Dr. Stránský, býv. posl. strany čes. soc., vydavatel Lidových novin.
Ministr vnitra: Nosek, býv. ministr, předseda odbor. organizací.
Ministr školství: Dr. Nejedlý, universitní profesor v Praze.
Ministr informací: Kopecký, býv. posl. kom. strany, vydavatel Rudého práva.
Ministr zeměd. výroby: Ďuriš, býv. slovenský komunistický poslanec.
Ministr zahraničního obchodu: Dr. Ripka, býv. redaktor Lidových novin.
Ministr pošt a telegrafů: Msgr. Hála, býv. posl. lidové strany.
Ministr financí: Dr. Šrobár, předseda slovenské Národní rady.
Ministr dopravy: Němec, býv. posl. strany čes. soc., představitel čsl. vlády za bojů na Slovensku.
Ministr zdravotnictví: Dr. Procházka, býv. poslanec lidové strany.

Obsazeno bylo ještě ministerstvo sociální péče a dvě nová ministerstva, ministerstvo vnitřního obchodu a ministerstvo obnovy. Mimo to byli jmenováni v prozatímní vládě tři státní tajemníci (k ministerstvu národní obrany, zemědělské výroby a zahraničního obchodu).

Věříme těmto mužům a slibujeme jim za všechny Národní výbory českého lidu, že svou vlastní poctivou prací – dnes i zítra – usnadníme jejich práci. Vítáme je slovy, jimiž pozdravil president Osvoboditel T. G. Masaryk dne 20. prosince 1918 v pohraniční stanici Horní Dvořiště své Československo:

„Vše, co jsme podnikli, čeho jsme dosáhli, dosáhli jsme skutečnou prací. Jsem jist, že čeho jsme dosáhli, též udržíme a doplníme a zdokonalíme. Čeká nás ještě mnoho práce, snad těžší práce než dosud a já každého zvu k této práci, jež nám všem musí být společnou."

V.

OBČANÉ BRNA!

Naše město se stalo pevností. Má je potkat osud Cách, Budapešti, Münsteru. Určili tak ti, kteří se nazývají našimi ochránci. Nemáme nic proti tomu, chtějí-li si udělat z Berlína rumiště, ale nedopustíme, aby naše město padlo za oběť šílené myšlence, že se v něm dá zastavit vítězný postup Rudé armády.

Ne Cáchy, ale Bratislava je naším příkladem. Osud Brna je nejen v rukou velitele města, nýbrž i v rukou našich a musíme učinit všechno, aby to byl osud snesitelný.

Občané!

Neopouštějte zmateně město! Civilisté v městě znamenají už sami poloviční porážku Němců. Nesmíte uposlechnout ani případné výzvy k evakuaci. S českým obyvatelstvem v Brně bude posádka tak nejista, že dobytí se stane otázkou několika hodin.

Uvědomte si, že venkov schovává sám svůj majetek a vy si ho tam ještě vozíte. Uvědomte si, že na venkově rabují němečtí vojáci ve velkém, ve městě že si to ještě netroufli. Uvědomte si, kolik majetku poztrácíte cestou a kolik vám ho zničí v opuštěných bytech.

Nedopusťte, aby Němci bohatli z naší hlouposti!

Zůstaňte ve městě! Nejcennější věci si odneste do sklepa, kde i v případě bojů přečkáte nejhorší časy.

Brňané!

Neopustíme-li město, zůstane nám zachováno. *Zůstaňte!* Zůstaňte hlavně všichni Češi – bude vás tu potřeba!

Sám maršál Tolbuchin učinil následující provolání k obyvatelstvu města Vídně:

„Hodina osvobození Vídně od nacistů se blíží. Chcete-li se zachovat při životě a pomoci nám k osvobození vašeho města od Němců, navrhuji, abyste se řídili takto:

1. Obyvatelstvo nesmí opustit město, jak Němci chtějí.
2. Němci podminovali továrny a důležitá místa vašeho města, zabraňte jim v tom, aby je zničili.
3. Organizujte boj proti Němcům.
4. Zabraňte odtransportování všech zásob z Vídně, které Němci chtějí vyvézt do Německa, budete je velmi nutně potřebovat pro sebe. Pomozte osvobodit Vídeň od nenáviděného nacistického jařma!
5. Všemi prostředky postavte se na odpor Němcům.
6. Nemůžete-li jinak, skryjte se v krytech, zůstaňte tam a vycházejte jen v noci.
7. Uvědomte si, že musíte vystačit se svými zásobami třebas i delší dobu. Vezměte proto s sebou také dostatek potravin.

Ukončete válku!"

K.

ČESKÝ VENKOV V KONEČNÉM BOJI

Fronta se denně přibližuje našim zemím; český venkov si proto nevyhnutelně musí vyřešit otázku, jak se v těchto posledních dnech zachovat. Slíbili jsme vám pomoc; a proto:

Uvědomte si, že

1. jste ušetřeni nezbytného bombardování měst, že však nebudete ušetřeni drancování a ničení ustupujících zbytků německé armády. Je vaší občanskou povinností, abyste účinně přispěli k tomu, aby Němci ve své pomstychtivosti nakradli a zničili co možná nejméně našich hodnot; a proto: Už dnes prohlédněte důkladně všechen svůj majetek. Ponechte po ruce jen nezbytné potřeby svého denního života a všechno ostatní ukryjte!

2. Každý kus vašeho majetku je nedílnou částí všeho našeho národního jmění, částí v nejbližší době opravdu nenahraditelnou. Je vaší povinností uchovat tyto hodnoty národní do prvních dnů naší Republiky. Jak? Vše dobře a pečlivě ukryjte! A proto: Nezapomeňte, že nejlepší úkryt je česká země. Zakopávejte!

3. Nejvíc záleží na tom, jak své věci zakopete; a proto:

a) Zakopávejte na místech nenápadných. Na dvorcích, zahradách, polích a v lesích je dosti místa, která německý pacholek určitě nenajde.

b) Zakopávejte na místech suchých, výše položených. Nikdy ne přímo u řeky, rybníka. Vlhko je po Němci vaším největším nepřítelem!

c) Máte-li ještě dosti času, jámy vyzděte nebo vybetonujte. Za svou námahu budete jistě dobře odměněni. Sami se přesvědčíte!

d) Tkaniny, obuv a poživatiny ukládejte v bednách a na špalíčky!

e) Ocelové nástroje a zařízení, elektromotory a kování dobře naolejujte!

f) Jámy přikryjte silnými fermežovanými prkny, teprve pak zasypte hlínou a maskujte!

g) Zakopávejte každý sám, nestarejte se o to, co váš soused zakopává a kam zakopává. Pozor před dětmi a povídálky! Uchráníte se tak prozrazení a pomstě vzteklých Němců a fašistů!

4. V mnoha případech se budete muset ukrýt na nějaký čas v lesích, než zbitá armáda Herrenvolku odtáhne! Ta pak zničí za vaší nepřítomnosti vše, co najde v pořádku – z pomsty k vám a z nenávisti k postupující Rudé armádě. A proto: Sami maskujte zničení svých věcí. Těsně před svým odchodem zpřeházejte zbylé zařízení svého obydlí, poškoďte dveře, okna, schodiště! Vše musí působit dojmem důkladného zničení. Horlivý SA Mann nahlédne, bude se domnívat, že jeho kolega už práci vykonal a odtáhne dál. Je na to přece dost tupý – vzpomeňte na Finsko!

5. Němci loupí, ničí a vraždí – spalují za sebou všechny mosty lidskosti. A proto: Odejděte v kritických dnech se svými rodinami do lesů. Vezměte s sebou i dobytek. Vyhledejte chráněná a odlehlá místa ve svém kraji!

6. Z lesů se vrátíte už do své československé armády; a proto: NAZDAR!

J.

TOTÁLNĚ NASAZENÝM

Minule jsme vám slíbili pomoc. Dnes vám poradíme, jak v továrnách sabotovat. Uvědomte si, že průmyslová sabotáž je naší nejúčinnější zbraní. Dnes ji může provádět každý a dá se snadno maskovat hlavně neznalostí.

Totálníci! Nikdy jsme nebyli my a hlavně naše továrny pro Němce tak důležité, jako nyní. Každý zmetek v našich závodech nyní vyrobený, pociťuje Německo tisíckrát více než dříve. Jsme jazýčkem na váze, na které se váží osud Německa. Stačí přitlačit a vítězství je naše.

Nasazení! Nyní přišel váš čas, nyní musíte začít skutečně pracovat. Pracovní postup přikládáme:

1. Uvědomte si, jaké možnosti vám dává vyhláška velitele protiletecké obrany v Brně, která nabádá lidi, aby při *jakémkoliv hluku* leteckých motorů vyhledali úkryt. Stačí tři domluvení přátelé v dílně, aby kdykoli svým útěkem a poplašným voláním strhli všechno osazenstvo k úprku z továrny. Víte, kolik to bude celkem pracovních hodin, které přijdou nazmar?

2. Potlačte osobní ctižádost! Všimnete-li si toho, že vám upravovač nastavil omylem špatně stroj, neupozorňujte ho na chybu. Naopak, začněte ihned pilně pracovat, abyste špatných kusů vyrobili co nejvíce.

3. Jsou-li číslice na výkresu, podle kterého pracujete, nejasné, netažte se. Musíte tam vždycky vidět takové, které kus zkazí. *Každý zmetek je hřeb do rakve Německa.*

4. Pamatujte, že žádný stroj nejede bez oleje a že olej je pro Němce cennější než zlato! Proto: *Plýtvej olejem všude mimo stroj!* K mazání stroje používej jenom znečištěného oleje s příměsí jemných železných pilin, rozdrceného skla, smirkového prášku, žíravin. Pamatuj při tom i na druhé stroje a *znečisti i všechny olejové mazničky!*

5. Nič nenápadně mazací potrubí na stroji! (Slabé měděné nebo železné trubičky, vybíhající od mazacího přístroje, čerpadla nebo z mazací nádržky nad strojem.) Sklepnutím stěn trubky kladivem na místě, kde snadno mohl stroj utrpět nějak náraz, zamezíš mazání příslušných míst.

6. Měřidla jsou nejen drahé a choulostivé přístroje, ale i jejich výroba je zdlouhavá a hlavně od jejich přesnosti je odvislá přesnost výrobků. Ničíme je násilným opotřebováním – klepnutím kladívka (pozor: Náraz nesmí být vidět; použij ke ztlumení dřeva), jemným přebroušením měřících plošek smirkem, někdy i prudkým nahřátím. Podle takto „opravených" měřidel vyrob co nejvíce zmetků.

7. Nástroje, hlavně vrtáky, frézy, specielní nože, závitníky apod. lze snadno ničit hrubým, neopatrným zacházením. Velké třísky, rychlý nebo pomalý běh stroje, úder nebo upadnutí nástroje na tvrdou betonovou podlahu – to všechno je činí nepotřebnými.

8. Každá KW, kterou vysvítíš nad svým pracovním stolem navíc, každá minuta, kterou jede tvůj stroj naprázdno, škodí Německu. Dělej tak, abys na svém pracovišti spotřeboval co nejvíce proudu!

9. Jistě už víš, co na tvého závodního lékaře platí. Učiň všechno, abys byl co nejdéle nemocen. Uškodíš nejen výrobě, ale pomůžeš i sobě.

10. Neplýtvej energií tím způsobem, že si budeš vypočítávat důvody, proč to nejde; použij veškeré své vynalézavosti k tomu, aby to šlo! Podívej se kolem! Ber si příklad z nasazených, kteří byli v továrně za pracovní rok jen několikrát, z lidí, kterým se vždycky podařilo vyřadit na několik dnů stroj, u kterého měli pracovat, z dělníků, kteří mají daleko menší procento dobrých kusů než zmetků.

Tak – plivnout do dlaní a ať má z nás ministr Speer radost! *Kf.*

ROLNÍCI! Máte už schováno dostatek zásob pro náš nový stát, že stále ještě odevzdáváte obilí, dobytek a mléko našim okupantům?

ČEŠI, VZBUĎTE SE!

Minule jsme vám dali návod, jak rušit telefonní a telegrafní vedení. Už nyní se dovídáme, že v některých krajích bylo našeho návodu prakticky použito. Práce byla udělána důkladně a žádného z mladých partyzánů se nepodařilo vypátrat. Je to přirozené. Stačí se na to s průměrnou dávkou opatrnosti.

S nadšením zdravíme naše mladé bojovníky a počítáme s nimi i pro další akce. A pro ostatní platí ještě stále:

Češi, vzbuďte se!

Fronty z východu i západu stojí daleko v nitru Říše. Německé velení se zoufale a marně snaží zastavit spojenecký postup a ucpat mezery ve frontě. Každé lokomotivy, každého vagonu je potřeba. Každý vlak, který dojede nebo nedojede na místo určení, padá na váhu a může buď zrychlit nebo zpomalit spojenecký postup.

Uvědomte si: Němci nyní potřebují každý kilometr neporušené trati.

Češi, vzbuďte se!

Musíme pomoci při porážce Německa. Ještě dnes musíme nastoupit do boje proti našim okupantům. Každý vyvezený vlak obilí, dobytka, strojů i surovin ochuzuje naši zemi. Každý transport vojska a střeliva, který dojede, prodlužuje válku a naši bídu.

Aby byla válka co nejdříve skončena, musí panovat na našich drahách zmatek.

Ukážeme vám, jak na to. Přeřežete-li dráty telegrafu a telefonu, je doprava nemožná. Přetrháte-li mimo to i dráty k semaforům, způsobíte už velké nesnáze.

Ale to není všechno. Každý vagón, ke kterému se dostanete, musí být pro Říši už navždy ztracen. Ptáte se jak? Tak:

1. Přeřežte hadice brzd (spojují dva vagony mezi nárazníky), stačí k tomu ostrý nůž, jsou z gumy.

2. Nasypte písek, smirek nebo železné piliny do ložisek železničních kol. Najdete je snadno. Jsou to železné krabice na venkovní straně kol a mají nahoře záklopku, kterou odklopíte a písek nasypete do oleje. Udělá svou práci, jen co se vagon rozjede.

3. Kde je možnost, vagóny zapalte. Stačí trochu benzínu nebo petroleje, zvlášť když je vhodný náklad.

Že na nehlídaných kolejích se dají celé kusy kolejnic odšroubovat obyčejným francouzským klíčem, vám jistě říkat nemusíme. Stačí uvolnit kolejnici na vnější straně zatáčky a ani ne celou. 2 m stačí. Vlak už vyletí sám.

Výhybky se dají zablokovat kamením. Musíme však přestřihnout dráty, které k nim vedou.

Češi, vzbuďte se!

Osud Německa se dnes rozhoduje na kolejích. Musíme pomoci! *Kj.*

ŽELEZNIČÁŘI! Dělníci v železničních dílnách a výtopnách! Uvědomte si, že bez manometru a vodoznaku je lokomotiva nepotřebná.

A stačí jenom máchnutí kamenem nebo kladivem!

DOMLUVÍŠ SE S RUDOARMĚJCEM?

Naše osvobození se může urychlit, jestliže budete moci dát postupující Rudé armádě přesné informace o síle a disposici německých oddílů ve vašem okolí.

Pozorujte proto bedlivě vojenské přípravy Němců, abyste mohli o nich informovat spojenecká vojska.

Minule jsme vám přinesli několik slůvek stejných v češtině jako v ruštině, dnes přinášíme další praktické fráze.

Fronta v českých zemích se nesmí zastavit! Je to i v našich silách.

1. Jsem Čech. – Ja Čech. / 2. Kolik je kilometrů do...? – Skolko kilo*me*trov do...? / 3. Přivedu vás tam nejkratší cestou. – Ja prive*du* vas tu*da* naji*bo*leje *ka*rotkim pu*ťom*. / 4. Kde je cesta do...? – Kdě do*ro*ga v...? / 5. Ukáži vám cestu. – Ja ukaž*u* vam puť. / 6. Kdo zde mluví rusky? – Kto gava*rit* zděsj po *ru*ski? / 7. Nerozumím rusky, já jsem se naučil jenom těmto větám. – Ja něponi*ma*ju po *ru*ski, ja *vy*učilsja *tol*ko *e*tim fra*zam*. / 8. Zavolejte mi tlumočníka. – *Vy*zovitě pere*vod*čika. / 9. Mluvte pomaleji. – Gava*ri*tě *med*lenněje. / 10. Kde je zde dílna na opravy? – Kdě zděs re*mon*tnaja mastěr*ska*ja? / 11. Kde bydlí lékař? – Kde živ*jot* vrač? / 12. Zavolám lékaře. – Ja pozo*vu* vra*ča*. / 13. Vesnici mají obsazenou partyzáni. – Se*lo* za*ňa*to partyz*a*nami. / 14. Ukáži vám na speciálce opevnění v okolí. – Ja ukaž*u* vám na speci*al*noj *ka*rtě ukre*ple*nija v ok*ru*žnosti. / 15. U překážky je jen 10 lidí. – U prep*ja*tstvija na*cho*ditsja *to*lko *de*sjat ljuděj.[35])

Zákop – okop / díra pro střelce – strelkovaja jačejka / kulometné hnízdo – pulemetnoje gnězdo / bunkr – bunker / opevněný úsek – ukreplennyj rajon / opěrné body – opornyje punkty / překážka z poražených stromů – zagražděnije iz děrevěv / zásek – zaseka / cesta, zavalená na př. kameny – zaval / překážka z klád – děrevjannyj barěr / drátěná překážka – provoločnoje zagražděnije / drátěná překážka, nabitá elektrickým proudem – naelektrizovannyje prepjatstvija / španělský jezdec – rogatka / protipancéřový příkop – protivotankovyj rov / val – val / pancéřová past, maskovaná na př. mostem – protivotankovaja lovuška / minová uzávěra – fugasnoje zagraždenije / minové pole – minnoje polje / nástupná mina – nastupnaja mina / pomocný most – vremennyj most / lávka – mostik / ponton – ponton / prám, vor – plot / přechod přes řeku – pěrechod /.

Podtržené slabiky udávají přízvuk.

K.

A PŘECE SE DĚLÁ!

10. dubna byl poškozen výbuchem na trati Praha–Brno most u Rájce. – V noci z 10. na 11. dubna byl vyhozen na trati Brno–Jihlava most přes Jihlavku u Helenína; při tom padlo do řeky 13 vagonů vojenského transportu. – Na stejné trati mezi Kralicemi a Rapoticemi byl poškozen most tak důkladně, že se na něm dodnes nejezdí a vlak, který na něm trčí, musí být shozen dolů. – V tutéž dobu byl zničen také na trati Brno–Něm. Brod most u Pohledu a vykolejen vlak u Bystřice nad Pernštýnem. – Mezi Kutnou Horou a Kolínem byl zapálen cisternový vlak. – Mimo to byla tentýž den vyhozena výtopna ve Veselí a nádraží Strážnice–Lipov. – 13. dubna byly vyhozeny koleje na trati Brno–Něm. Brod u Doubravníku. – V noci z 13. na 14. dubna byla u Rájce vyřazena výbuchem lokomotiva nákladního vlaku. – Ve stejnou dobu byl zničen na Vláře most u Kunovic.

Samo se to nestalo. Bylo k tomu třeba odvážných mužů a silných srdcí.

A cos udělal ty?

K.

---

[35]) V časopise byl přízvuk označen podtržením příslušných slabik, což je v přetisku znázorněno kurzívou.

UVĚDOMILI JSTE SI, že 30. ledna 1941 v den Národního pozdvižení prohlásil Adolf Hitler mimo jiné toto:

„Četl jsem pak několikráte, že Angličané mají v úmyslu začít někde s větší ofensivou. Měl bych v tom ohledu jen jediné přání, aby mi to totiž napřed oznámili. Dal bych pak rád toto území předem vyklidit." (Bouřlivý jásot.)

BOJ O ZÍTŘEK

Číslo 6. 21. dubna 1945.

A CO DNES?

Občané! Rudá armáda stojí před Brnem. Každým dnem zahájí svůj útok, vnikne do předměstí a vítězně obsadí naše město. Nadešla konečná fáze „der urdeutschen Stadt Brünn"[36]) se všemi hitlerovskými bandity, jeho německými a také českými horlivými pomahači. Doba, již prožíváme, rozhoduje o osudu příštího světa, dnešní dny rozhodují o osudu Brna.

Brňané! Rudá armáda našeho města dobude, to záleží jen na ní. Na nás však záleží, jak nás najde připraveny pro první dny naší svobody. Nedovedli jste se rozhoupat k ozbrojenému národnímu povstání „Pařížských, Bělehradských", rozhoupejte se aspoň poctivě k práci, jež nás čeká.

Slíbili jsme vám pomoc; a proto:

Uvědomte si, že

1. Němci vydrancovali a zničili, co mohli; vykradli zásoby; přímo zavinili dnešní desorganisaci města; a proto: Nepijte na zdraví naší probouzející se Republiky – pracujte raději pro její zdraví! Kam se kolem sebe podíváte, najdete dnes zpustošení, chaos. To vše vyžaduje kus poctivé práce a ta čeká na nás – jen za to vzít a plivnout do dlaní!

2. nikde nesmí ani dnes, ani zítra dojít k rabování! Nejsme Němci, jsme přece Čechoslováci! Každý z nás ví, že majetek druhého je zároveň naší národní hodnotou, jměním nás všech, které si musíme uchránit před zhýralými Němci a uchránit pro první dny naší Republiky; a proto: Zabraňte, aby nízkými pudy hnané nezodpovědné živly mohly kdekoliv krást a drancovat! Každý musí být zodpovědný za všechny podobné činy ve svém okolí. Staňte se strážci jmění Republiky!

3. majetek, který Němci nakradli a nemohli už s sebou odvézt, propadá státu, bude státem spravován a po vyšetření všech německých loupeží a křivd, vrácen poctivým českým vlastníkům; a proto: Sousedé, z jejichž středu zmizel najednou německý „Nadčlověk", ručí za to, že bude zajištěn jeho zbylý majetek a předán nejbližšímu Národnímu výboru.

4. osvobodila nás Rudá armáda. Nesplatíte jí svůj vděk prapory, hudbou a jásotem, nýbrž skutečnou pomocí; a proto: Dávejte postupující Rudé armádě přesné informace o síle a disposici německých oddílů ve vašem sousedství! Upozorněte ruské oddíly na přesné polohy německých minových polí a ozbrojených bodů! Ukažte jim, kde jsou německé sklady benzinu, oleje, potravin a střeliva! Veďte ruské přední hlídky nejlepšími cestami a tratěmi k bezpečným a neporušeným mostům! Občané, kteří mluvíte dobře rusky, hlaste se jako tlumočníci!

5. dnes může jednotlivec i menší skupiny českých občanů škodit Němcům v jejich ústupu; a proto: Každý podle svých sil a schopností ničte německé komunikační prostředky! Braňte Němcům v destrukčních pracech! Mosty, které těsně před svým ústupem vyhodí Němci do vzduchu, představují náš národní majetek a mají zpomalit další postup Rudé armády.

6. ihned po obsazení města Rudou armádou musí každý občan ihned nastoupit do svého zaměstnání. Zrádci se bojí – ti nepřijdou. Poctivý český člověk, který nezradil spoluprací s Němci svůj národ, musí ihned začít pracovat, převezme úkoly Němců a zrádců. Nebude čas na vlastenčení a na oslavy!

Občané!

Nabídněte ihned své služby Národním výborům! Pracujte poctivě, s porozuměním a s láskou! Plňte svědomitě úkoly, jež vám národ uloží! Budujte svou Republiku důsledným prováděním Nerudova „Bude-li každý z nás z křemene, bude celý národ z kvádru!"

V.

[36]) Tj. „praněmeckého města Brna".

ÚČTUJEME!

Nezadržitelně se končí boj proti nacistickému moru. Trvalo mnoho let, než lidé dobré vůle odčinili chyby své i svých předchůdců, vzchopili se a smrtelně ranili šelmu, která ssála světu život. Trvalo 6 let, než jsme mohli stanout před konečným vítězstvím.

Poctiví občané pracovali v té době za právo a slušnost, bojovali za ně a obětovali své životy. Těm náš obdiv, dík a slib: Nezapomeneme a věrni zůstaneme!

Špatní lidé pracovali, po svém bojovali a strašně se báli a dnes se ještě více bojí zemřít za vraždu, loupež a zneuctění, jimž napomáhali a jež sami napáchali. Jejich život byl jedinou zradou: na člověku, na příteli, na národě. Byl potupou nás všech. My nezapomeneme!

Žádáme proto:

1. Všichni provinilí Němci musí být odevzdáni našim správním úřadům (Národním výborům). Budou souzeni za činy, které nebyly lidské a spravedlivé.

2. Všichni ostatní Němci, kteří se úředně hlásili k německé národnosti dne 1. října 1938 a kdykoliv po tomto datu, musí být vypovězeni z Československé republiky! Když jejich armáda, Gestapo a SS vraždily a loupily ve Francii, v Srbsku, v Polsku a v Rusku, když my zatínali pěsti za Lidice a Ležáky, za Buchenwald a Dachau, neozval se jediný Němce, který by se byl za svůj „národ" aspoň zastyděl.

3. Zrádci z českých řad musí být pohnáni před lidové soudy. Budou souzeni za činy, které nebyly lidské a spravedlivé a budou souzeni přísněji než Němci. Byli totiž kdysi Čechy!

4. Majetek německých provinilců, všech Němců z Československa a zrádců z našich řad bude zabaven státem. Ani z části nenahradí škody, jež tyto stvůry na nás natropily!

Slibme si, že si své právo ve svobodné, spravedlivé Republice zase obnovíme.

M.

UVĚDOMILI JSTE SI, že *„Boj o zítřek“* byl jediným časopisem za našeho nacistického otroctví, který navzdory všemu nebezpečí otevřeně bojoval se lživou propagandou našich tyranů a jediný na domácí půdě vedl poctivé Čechy k tomu, jak s Němci bojovat?

BOJ O ZÍTŘEK[37])

SMRT NĚMECKÝM OKUPANTŮM!

Číslo 7. 26. dubna 1945.

VÍTÁME RUDOU ARMÁDU.

Se svistem granátů, rachotem strojních pušek a s vítěznou písní rudých letadel, přes mrtvoly našich vrahů nám byl přinesen nový život.

Brno je osvobozeno!

Vítáme hrdiny z dalekého Uralu, vítáme vojáky nejkrásnější idee, syny ruské země, občany nejpokrokovějšího státu světa.

Vítáme vojáky nejstatečnější armády, armády, která nebojuje za vlastní sobecké zájmy, ale dobývá svobodu celému světu. Armády, která urazila tisíce kilometrů, překonala sta pancéřových překážek a vztyčila svůj vítězný prapor nad nesčíslnými německými baštami.

Vítáme svobodné hrdiny, kteří vnikli do zatuchlé Evropy, aby ji provětrali novým životem. Vítáme v nich čerstvý vítr z východu, který z českých zemí vyžene všechen puch, který tu po nacistické bestii snad ještě zůstal.

Vítáme v nich šťastnější slovanské bratry, kteří se k nám přišli o své štěstí rozdělit, bratry, jejichž mladou krev vpila česká země.

Silní a svobodní synové zítřka jim toho nikdy nezapomenou!

Vítáme v nich mstitele našeho pokoření, symbol mocné a nezdolné síly SSSR, pod jehož ochranou si vybudujeme svou vlastní spravedlivou Republiku.

Sláva hrdinné Rudé armádě!

Sláva jejímu nejvyššímu veliteli, maršálu Sovětského svazu, Josefu Stalinovi!

Sláva presidentu svobodné Československé republiky!

K.

DO BOJE!

Po více jak šesti letech, po letech utrpení, pronásledování a nesmírného útlaku jak sociálního, tak národního, jsme zase svobodni.

Volně a jasně hledíme vstříc nové, spravedlivé budoucnosti. Máme radost, nezměrnou a opravdovou. Naše radost však nevyplývá jen z vědomí osvobození a vykoupení Rudou armádou ze spárů německých žoldnéřů a Gestapáků. Vyplývá i z hluboké zkušenosti a poznání, jež jsme dlouholetým stykem s Němci a nacisty získali.

Poznali jsme příliš dobře příčiny, jež vedly k této válce. Poznali jsme pangermanismus jedinečného Herrenvolku a jeho metody, poznali jsme rozpínavost a bezohledné praktiky německého imperialismu i jeho mezinárodní podporu. Poznali jsme také německý pojem spravedlnosti: „Já, Němec, mohu vše; vše je správné a čestné, čím ubližuji jiným. Totéž však vykonáno proti mně, je bestiálnost a vrcholné bezpráví.“ Zase jsme si ověřili svou dějinnou zkušenost, že jakákoliv dohoda s Němci je právě pro tyto jejich psychologické vlastnosti prostě nemožná.

Zametli jsme i před vlastním prahem. Vymetli jsme svou nesvornost a nesnášenlivost. V ohni boje se zocelil náš národ. Co bylo slabé a plevelné, bylo prosáto, vyloučeno z národa. Dnes stojíme jednotni, všichni pro všechny jdeme do boje proti nacistům a do boje za obnovení svobodné, na nikom nezávislé Republiky. Čeká nás dlouhá a trpělivá práce. Budeme pilně pracovat pro sebe a pro naše děti.

Poučili sme se, kde hledat opravdové přátele. Nikdy nezapomeneme slavné podpory našeho osvobození Rudé armádě a jejímu nejvyššímu veliteli Maršálu Sovětského svazu J. Stalinovi!

Den našeho osvobození nadešel! Je slyšet ještě hřmění děl a štěkot kulometů, ale naši osvoboditelé, naši slovanští bratři, stateční vojáci Rudé armády vstupují již do našeho města.

Více jak 6 let o nás svět neslyšel, ale my jsme nepřestali být Čechy z roku 1938, nezklameme své osvoboditele, nejsme národem, který dá za sebe bojovat – svět o nás ještě uslyší! Zazněl pro nás hlas polnice! Pro budoucnost našeho národa, pro lepší zítřek našich dětí stojí za to bojovat a je-li třeba obětovat i život v každé době a za každých okolností.

Naše město bylo osvobozeno Rudou armádou, ale o osvobození ostatní naší vlasti se už zasloužíme i my!

Ve jménu svých národních mučedníků, hrdinů partyzánského boje, příslušníků československé armády v zahraničí a všech spojeneckých vojáků a jejích obětí, chopíme se i my zbraní, abychom pomstili jejich životy. Nebylo nám dopřáno bojovat v Africe, u Paříže a u Stalingradu. Teprve dnes dává nám svět zbraně a my se ukážeme hodnými své národní husitské tradice. Čeká nás boj krátký, ale tvrdý. Čím později nastupujeme do zákopů po boku svých spojenců, tím větší musí být naše statečnost a naše úsilí skončit vítězně tento boj.

Za Ležáky, za Lidice: Vpřed!

RV

ČECHOSLOVÁCI!

President republiky dr. E. Beneš ve svém provolání ze dne 3. února 1944 vyzval lid doma ve vlasti, aby všude v obcích, okresech i zemích byly tvořeny Národní výbory, které podle slov presidenta byly za německého obsazení orgánem jednotného národního boje proti okupantům a nyní po osvobození v přechodném období se stanou demokratickým orgánem veřejné správy.

Na základě toho ujímá se dnešním dnem brněnský Národní výbor veškeré správy města a stává se jediným představitelem moci, který ve shodě a spolupráci s Rudou armádou povede veřejné záležitosti.

[37]) Poslední číslo časopisu uložené v AÚDKSČ je bez hlavičky *Boj o zítřek.*

Občané!

Nyní nám nastává skutečná tvořivá práce. Budeme pracovat pro sebe. Budeme pracovat co nejvíce a jak nejlíp dovedeme. Bude potřeba mnoho rukou i mozků. Zveme vás všechny, kteří nejste zatíženi spoluprací s Němci a můžete nám pomoci, ke spolupráci.

Všichni dohromady, ruku v ruce si musíme vytvořit lepší a spravedlivější budoucnost.

Přijďte nám pomoci!

Ústřední národní výbor pro Brno.

Marie Bednaříková

ČINNOST ORGANIZACÍ PROLETÁŘSKÉ SOLIDARITY NA BRNĚNSKU V LETECH 1931–1932

Fašizační proces československé buržoazie, zřetelně se stupňující zejména od jara roku 1932, mířil širokým úderem proti Komunistické straně Československa, proti její legalitě. Útok proti straně byl spojen se znemožňováním činnosti revolučním organizacím proletariátu, které chránily a rozšiřovaly legalitu KSČ, zasahovaly i do nekomunistických vrstev a byly tak vhodným prostředkem k uskutečňování taktiky jednotné fronty.

Významnými masovými revolučními organizacemi, které pomáhaly dělnictvu vést hospodářské boje, stávky a boje proti buržoaznímu státnímu aparátu, byly organizace proletářské solidarity, Rudá pomoc a Dělnická pomoc. Pomáhaly straně v péči o kádry, podporovaly oběti třídního boje, byly „sanitní službou" hnutí. Každá z nich plnila své poslání na určitém úseku třídního boje. Hlavním úkolem Dělnické pomoci bylo podporovat ty, jejichž existence byla ohrožena ať již živelnými pohromami, ať důsledky různých hospodářských a mzdových bojů, jako například hromadných stávek, výluk a podobně. Rudá pomoc sloužila hlavně k podpoře boje s buržoazní justicí, poskytovala politickou, morální, právní a hmotnou pomoc všem, kteří byli pronásledováni za svou revoluční činnost. Organizační výstavba těchto organizací vycházela ze zásad, že jde o organizace třídní, politické, ale mimostranické, že je třeba pro práci v nich získat co největší počet nekomunistů. Přitom to byly organizace těsně přimknuté ke straně, které pro své revoluční poslání nemohly být za vlády buržoazie plně legálními.

Zesílení útoku buržoazie proti komunistické straně a proletářským organizacím mělo své příčiny. V druhé polovině roku 1931 a v zimních měsících let 1931–32 se zostřila hospodářská krize ve světovém měřítku a prohloubila se i v Československu. Proti důsledkům krize zesiloval odpor mas, do jejichž čela se stavěla KSČ s cílem vytvořit široké lidové hnutí za hospodářské požadavky, proti jakýmkoliv formám politického útlaku buržoazie, proti nebezpečí hrozící světové války, za proletářské východisko z krize. Na bojové akce pracujících zaútočila vládnoucí třída úderem na organizace, které stály v čele bojů pracujících a tyto boje stupňovaly. Mezi prvními zakázanými organizacemi revolučního proletariátu byly Dělnická pomoc a Rudá pomoc.

Zejména v zimě roku 1931–32 začala činnost těchto organizací dosahovat značných úspěchů. Důležitou úlohu sehrála Rudá pomoc při organizování podpory frývaldovským dělníkům. Stávka kamenodělníků a demonstrace nezaměstnaných

v listopadu 1931 ve Frývaldově se setkaly s největším porozuměním nejen dělnické třídy, ale vůbec širokých vrstev pracujících. Na spravedlivé požadavky Frývaldovských odpověděla vládnoucí buržoazie střelbou do demonstrantů. Došlo k velkému krveprolití. 10 lidí bylo zabito, 18 těžce raněno. Rudá pomoc poskytla ihned postiženým podporu.

Na výzvu KSČ „Voláme ke všem dělníkům a pracujícímu lidu v Československu: Vyjděte jako jeden muž do ulic a demonstrujte!",[1]) kterou imunizoval v parlamentu soudruh Klement Gottwald a kterou proto mohly otisknout komunistické noviny, odpověděli pracující po celém území Československa vlnou demonstrací a stávek proti střílení do dělníků a za chléb a práci. Z iniciativy strany a Rudé pomoci došlo také v Brně k masovým akcím. 27. listopadu se konala velká protestní demonstrace. Přesto, že policie rozptylovala hloučky, sešlo se na Wilsonově náměstí (nynější náměstí Československé armády) v půl šesté večer na pět tisíc demonstrantů. Před osmnáctou hodinou uzavřela policie kordónem přístup do města Masarykovou ulicí (nyní třídou Vítězství) a začala vyklízet Wilsonovo náměstí. Demonstrace však pokračovaly dále před budovou zemského úřadu, na České ulici a na Kobližné (nyní Gagarinově) ulici. Došlo i k několika zatčením.[2])

I přes zákaz policie se v den pohřbu frývaldovských obětí konaly v Hodoníně, v Třebíči a na jiných místech demonstrace.[3]) Rudá pomoc nabídla právní podporu Frývaldovským. Právníci Rudé pomoci, brněnští advokáti Immanuel Stern a Alexander Bedö dali se plně k dispozici pro bezplatnou obhajobu postižených.[4]) Zároveň organizovala Rudá pomoc sbírky pro pozůstalé. Pomoc Frývaldovským byla důkazem sílící proletářské jednoty.

Frývaldovské krveprolití odhalilo, že se buržoazie neštítí žádných prostředků, chce-li utlumit vlnu rozhořčení hladovějících mas. Současně se dělnictvo přesvědčilo, že proti útoku buržoazie je nejlepší zbraní široká protiofenzíva. Velké protestní hnutí, vedené komunistickou stranou a Rudou pomocí proti střílení ve Frývaldově, hnutí, které se rozšířilo po celé republice, v němž bylo použito v širším měřítku i nejúčinnější zbraně proletariátu – politické stávky, odrazilo na čas perzekuční vlnu.

Také zimní akce Rudé pomoci,[5]) zaměřená k ulehčení situace postižených buržoazní justicí, byla přijata dělnictvem se sympatiemi. Skupiny Rudé pomoci sjednávaly se správami věznic dodržování výnosu ministerstva spravedlnosti ze dne 8. 12. 1930, jímž se vrchním zemským soudům nařizovalo přijímat balíčky pro politické vězně. V listopadu 1931 se sbírky zaměřovaly na pomoc politickým emigrantům ze zemí bílého teroru. V prosinci probíhaly sbírky na podporu politických vězňů a jejich rodin. Skupiny Rudé pomoci se obracely při rozprodeji bločků a známek a při sbírání peněz a naturálií nejen na dělnické rodiny, nýbrž i na intelektuály, na drobné zemědělce a živnostníky a malé obchodníky. Dělnická Rovnost pravidelně otiskovala, jak balíčková akce pokračuje, a podněcovala ke stupňování proletářské svépomoci. S prováděním zimní akce spojila Rudá pomoc i náborovou akci, získávání nových členů.

Rudá pomoc i Dělnická pomoc stupňovaly svůj vliv na masy. S velkým ohlasem všech vrstev se setkalo odhalení bídy a hladu na Zakarpatsku, k němuž došlo z iniciativy Dělnické pomoci. Delegace československých proletářských institucí zjistila na Zakarpatsku tak otřesná fakta, že bylo třeba na nejširší základně ihned organizovat záchranu zbídačenému zakarpatskému lidu. Komunističtí poslanci odhalovali z tribuny parlamentu kořeny bídy Zakarpatska a žádali okamžité rázné zákroky k odstranění hladu. Klub komunistických poslanců podal návrh zákona ke zmírnění bídy na Verchovině.[6]) Buržoazní parlament však návrh zákona předložený komunisty vůbec nezařadil na pořad jednání. Vláda se snažila neutěšené poměry na Zakarpatsku utajit a zbídačelé obyvatelstvo udržet v klidu terorem, zatýkáním a střelbou. Dělnická pomoc se proto rozhodla organizovat odhalení bídy Zakarpatska a pomoc této oblasti v mezinárodním měřítku. Do postiženého území přijeli zástupci Mezinárodní dělnické pomoci, německý spisovatel Ludvík Renn a pracovník Mezinárodní dělnické pomoci Fred Hamilton. Přes snahu buržoazie, podporovanou reformisty, odvést pozornost pracujících od hladové katastrofy na Zakarpatsku, dostala se tato skutečnost zásluhou Dělnické pomoci a Rudé pomoci do popředí zájmu celé československé veřejnosti.

Také brněnské dělnictvo protestovalo proti prostředkům používaným vládou proti bídě a hladu na Zakarpatsku. Organizace proletářské solidarity v Brně organizovaly protesty před krajskou věznicí na Cejlu (dnes Gottwaldově třídě), na nichž k demonstrantům hovořil soudruh Josef Juran.[7]) Četně navštívena byla i přednáška o Zakarpatské Ukrajině, přednesená Ivanem Olbrachtem,[8]) jedním z iniciátorů akce na pomoc lidu Zakarpatska.

Na akce solidarity s hladovějícím ukrajinským lidem, na masové akce proti zločinu ve Frývaldově, na úspěšné patronáty nad politickými vězni, na stupňování činnosti Dělnické a Rudé pomoci, reagovala vláda se sedmi „socialistickými" ministry tak, že tyto organizace rozpustila. Na její rozkaz vtrhla policie 23. března 1932 současně na celém území Československa do sekretariátů obou organizací, vykonala prohlídky u nejméně 500 funkcionářů,[9]) zabavila „spolkové jmění" – sbírky pro zatčené proletáře, peníze na podporu stávkujících, bedny se šatstvem, potraviny a léky sbírané pro zakarpatský lid. Peníze, které se z bídných příjmů proletářů scházely po haléřích a korunách k podpoře strádajících soudruhů, zabavily orgány režimu, který je vyhladovoval a ničil.

Policejní ředitelství v Praze nařídilo uzavřít ústřední sekretariáty Dělnické pomoci a Rudé pomoci v Praze a provést domovní prohlídku u funkcionářů a zakázalo činnost obou organizací. Se zdůvodněním zákazu si policie příliš hlavu nelámala, jak se vysmíval soudruh Klement Gottwald: „Formální důvody byly vždy navlas stejné: buď to nebyl spolek a vyvíjel spolkovou činnost, nebo to byl spolek a vyvíjel nespolkovou činnost."[10])

Dne 23. března 1932 byl obsazen policisty i sekretariát Rudé pomoci v Brně na Cejlu 57. Prohlídka sekretariátu trvala plné čtyři hodiny, prováděl ji komisař s pěti civilními strážníky. Zabavili všechny tiskoviny, peníze a z horlivosti i časopisy, které měl v kapse soudruh Bohumil Kubík, v té době tajemník krajského vedení Rudé pomoci v Brně. Také v jeho bytě byla provedena prohlídka. Soudruhu Kubíkovi byl

[1]) Klement Gottwald, Spisy III, Praha 1951, str. 133.
[2]) Dělnická rovnost z 26. listopadu 1931.
[3]) Dělnická rovnost z 28. listopadu 1931.
[4]) Dělnická rovnost z 1. a 5. prosince 1931.
[5]) Státní ústřední archív (dále SÚA) Praha, P 87/37.

[6]) Za chléb, práci, půdu a svobodu, Praha 1954, str. 297.
[7]) Dělnická rovnost z 24. února 1932.
[8]) SÚA Praha, P 87/38.
[9]) Dělnická rovnost z 28. března 1932.
[10]) Klement Gottwald, Spisy IV, Praha 1951, str. 13.

odevzdán výměr, který zakazoval činnost Rudé pomoci podle spolkového zákona z roku 1867.[11])

Komunistická strana Československa se ihned postavila do čela boje za udržení a rozšíření legality zakazovaných organizací. Zdůrazňovala, že je třeba vysvětlovat objektivní příčiny postupu státní moci, ale při tom si nenechat zasazovat tyto rány jako samozřejmost. Neodpustitelnou chybou by bylo přecházet jen k ilegálním formám činnosti. Bylo třeba stále ostře protestovat proti jakémukoli odnímání práva na legální hnutí dělnické třídy, bylo třeba znovu usilovat o nové možnosti legality.

Hned druhý den po zákazu činnosti Rudé pomoci a Dělnické pomoci rozeslalo vedení I. kraje KSČ v Praze oběžník, orientující soudruhy k činnosti ve změněných podmínkách a ukazující, jak nahradit zakázané organizace: „V případě M.R.P. budujte výbory na obranu proletářských vězňů. Nezáleží na tom, jak se ten výbor jmenuje, záleží na tom, aby tento výbor měl vliv na široké vrstvy pracujícího lidu. Sbírejte na vězeňský fond, aby proletářští vězňové mohli být podporováni. V případě M.D.P. je nutno, aby se tvořily výbory pomoci zakarpatskému lidu, konaly sbírky na stávkující dělníky atd. Tato kampaň má zachvátiti všechny závody, masové organizace, organizace strany, aby byl odražen útok reakce a obnovena činnost těchto organizací."[12])

Strana zdůrazňovala, že nejlepší zbraní proti postupu buržoazie je organizování masového hnutí proti teroru a perzekuci. Ihned po zákazu činnosti Rudé pomoci podali její přední funkcionáři, soudruzi Teodor Bartošek, senátor František Nedvěd, spisovatelka Marie Majerová a brněnský advokát Alexander Bedő, žádost o schválení stanov Rudé pomoci, s níž se obrátili na ministerstvo vnitra.[13]) Současně právní zástupci Rudé pomoci podali odvolání proti zákazu činnosti Rudé pomoci. Za ústředí Rudé pomoci je podal právní zástupce dr. Littna. Obdobně se postupovalo proti zákazu činnosti RP i v krajích. V Brně podal odvolání soudruh Bohumil Kubík, zastoupený advokátem Immanuelem Sternem.[14])

K udržení pronásledované organizace se hledaly i jiné cesty. Dne 30. března 1932 se sešlo v Brně na Cejlu sedm funkcionářů Rudé pomoci na tajné poradě. Byli mezi nimi i advokáti, kteří pracovali v Rudé pomoci, soudruzi Immanuel Stern a Richard Fleischner. Porada rozhodla, aby se všemi silami bojovalo o udržení legality a místo zakázané organizace Rudé pomoci a Dělnické pomoci vytvořila „Výbor proletářské solidarity".[15]) Jeho úkolem bylo dále vést činnost rozpuštěných organizací a vytvořit základ k ustavení organizací s týmiž úkoly, jaké plnily zakázaná Rudá a Dělnická pomoc. Členy tohoto výboru se stali soudruzi Hynek Konečný, akademický malíř Jaroslav Král, Immanuel Stern, Richard Fleischner a jiní.[16])

Výbor vydal leták „Všem závodním výborům"[17]) s výzvou k masovému protestu proti zákazu proletářských organizací. Vyzval rovněž skupiny Rudé pomoci, aby se nedaly zastrašit úředním zákazem, aby vyvíjely dále činnost a aby příspěvky a dary zasílaly na adresu Bohumil Kubík, Brno, Cejl 57. K rozvinutí protestního hnutí proti zákazu Rudé pomoci využívali funkcionáři této organizace různých akcí. Soudruh Jaroslav Ondroušek, který převzal vedení Rudé pomoci po zákazu její činnosti, vystoupil na několika veřejných schůzích KSČ proti zákazu Rudé pomoci, například 27. května 1932 Na rybníčku v Brně asi před 200–250 účastníky, 1. června 1932 v Dělnickém domě v Židenicích před 100 účastníky.[18]) Konaly se i tajné schůze zakázané Rudé pomoci.[19])

V květnu 1932 rozhodila ilegální Rudá pomoc po Brně a okolí množství letáků nadepsaných „Proletáři! Dělníci! Všichni pracující!"[20]) jež obsahovaly řeč poslance Ivana Sedorjaka v poslanecké sněmovně s výzvou k vytváření vším dělnictvem volených výborů pomoci proletářským vězňům, komitétů k boji proti perzekuci, patronátům nad dělnickými vůdci a vězni blízkých žalářů, kroužků na podporu rodin uvězněných atp.

Činnost Rudé pomoci i přes těžké podmínky prvních kroků ilegality neustala, i když vyžadovala většího úsilí a osobní statečnosti soudruhů. Mnozí členové Rudé pomoci byli hlídáni policií a obtěžováni častými prohlídkami. Některé členy a funkcionáře zastrašil ostrý postup buržoazie a odpadli z obavy před osobní perzekucí. V době rozmachu činnosti Rudé pomoci v ní bylo organizováno 17 000 členů, po zákazu však došlo k jistému odlivu. Na podzim roku 1932, kdy se podařilo opět upevnit organizační síť ilegální Rudé pomoci a získat přesný přehled o počtu členů, se zjistilo, že v Rudé pomoci zůstalo jen pět tisíc členů.[21]) K předním úkolům při rozvíjení činnosti patřilo dosáhnout v nejkratší době dvacet tisíc členů.

Na podzim roku 1932 se začal projevovat nový vzestup revolučního boje mas, který na Brněnsku vyvrcholil šestnáctitýdenním bojem horníků rosicko-oslavanského revíru. Bylo třeba zaktivizovat i proletářské organizace solidarity. K aktivizaci Rudé pomoci přispěly zejména přípravy mezinárodního kongresu Mezinárodní rudé pomoci, který se konal v listopadu 1932 v Moskvě. Za ilegality se konaly krajské konference Rudé pomoci a 8. října 1932 říšská konference v Praze-Hrdlořezích.[22])

Dne 18. září 1932 se sešla krajská konference Rudé pomoci v Dělnickém domě v Juliánově.[23]) Byla dobře připravena za spolupráce soudružky Julie Prokopové, která na ni byla delegována ústředím Dělnické obhajoby – přímým pokračovatelem Rudé pomoci. Objevily se však i chyby, způsobené malými zkušenostmi z ilegální činnosti. Tak například svolání ilegální konference do Dělnického domu nebylo vhodné. Soudruzi se měli scházet v jiných místnostech, ne v těch, na které byla neustále namířena pozornost policie.

Jednání krajské konference Dělnické obhajoby v Brně policie vyslídila. Soudruzi seděli v zamknuté místnosti zadního traktu Dělnického domu v Juliánově (bylo jich tam asi 30). Soudružka Julie Prokopová měla v aktovce noviny, aby mohla v případě potřeby policii přesvědčit, že referuje na schůzi tiskových důvěrníků. Asi za hodinu po zahájení konference, právě při projevu soudružky Prokopové, policie opravdu zabouchala a vynutila si vpuštění do místnosti, kde konference Dělnické obhajoby probíhala. Jednání bylo úředně rozpuštěno, účastníci zjištěni a u všech byla provedena osobní prohlídka se snahou hledat materiály Rudé pomoci.[24])

---

11) Dělnická rovnost z 24. března 1932.
12) Státní archív (dále StA) Brno, B 40, I–K, 411/6989.
13) Tamtéž.
14) Tamtéž.
15) Tamtéž.
16) SÚA Praha, P 87/38.
17) Tamtéž.

18) StA Brno, B 40, I–K, 411/6989.
19) Tamtéž.
20) SÚA Praha, P 87/38.
21) StA Brno, B 40, I–K, 411/6989.
22) SÚA Praha, P 87/37.
23) StA Brno, B 40, I–K, 411/6989.
24) Ze vzpomínky Jaroslava Ondrouška.

Po úředním rozpuštění pokračovalo zasedání konference odpoledne tajně v Dělnickém domě v Maloměřicích za účasti asi 15 delegátů, kde bylo dokončeno, zvoleno krajské vedení a přijata usnesení a směrnice k rozvinutí činnosti Rudé pomoci na Brněnsku.[25]) Konference zhodnotila činnost krajské organizace Rudé pomoci za měsíce její ilegality. Přes finanční i organizační potíže, v jakých se po zákazu octla, podařilo se zdárně rozvíjet činnost náhradních organizací, které dokázaly přispět perzekvovaným dělníkům a jejich rodinám od května do srpna 1932 částkou 3597,50 Kč, vést akce za rozšíření vlivu Rudé pomoci atd.

Zostřující se srážky dělnictva s buržoazií, stíhání dělníků a všech pokrokových sil si vynucovalo zlepšené, zintenzívněné působení Rudé pomoci. Krajská konference v Brně přijala proto konkrétní plán, jak organizačně zajistit obnovení práce ve skupinách zakázané Rudé pomoci. Nejdříve měly být vytvořeny závodní skupiny Dělnické obhajoby v Brně u firem Weiss a Hanák, Schoeler, Sfinx, místní skupiny v Žabovřeskách, Na rybníčku, dále ve Šlapanicích, Pohořelicích atd. Krajská organizace měla získat nových 250 členů jednotlivců a 10 členů kolektivních. K zlepšení práce organizační bylo třeba zvýšit odběr časopisů „Rudá pomoc" a kolportovat 800 brožur „10 let Rudé pomoci".

Konference přijala i rezoluci o úkolech Dělnické obhajoby. Úkolem Dělnické obhajoby bylo mobilizovat dělnickou třídu proti fašismu, proti perzekuci a proti válce odhalováním konkrétních případů teroru. Měla obžalované proletáře vychovávat k tomu, aby ze soudních síní učinili tribuny, na kterých by zapírání ve vhodných případech nahradili obhajobou třídního proletářského stanoviska. Rezoluce uložila skupinám zvýšit organizování deputací z míst, odkud pocházejí nebo kde pracují obžalovaní, organizovat masové návštěvy u soudu při procesu, odhalovat charakter třídní justice a podporovat obžalované. Také péče o uvězněné a jejich rodiny se měla zlepšit.

Krajská konference Rudé pomoci v Brně se stala nástupem k nové aktivizaci této organizace. Události samy si vynutily její rozmanitou činnost. Rudá pomoc osvědčila svou pohotovost při podpoře stávkujících v boji havířů rosicko-oslavanského revíru na přelomu let 1932–1933, kdy se jí podařilo vytvořit širokou frontu solidarity se stávkujícími horníky nejen z dělnictva, ale i z inteligence, živnostníků, rolníků, i členů buržoazních stran. Její úloha vzrostla zejména po nástupu fašismu v Německu a v Rakousku, kdy pomáhala především rakouským „schutzbündlerům" a pak v letech občanské války ve Španělsku při organizování všestranné pomoci bojujícím demokratům.

Proletářské organizace solidarity byly nepostradatelnými pomocníky strany v třídním boji a pomáhaly straně uchovávat zkušené kádry. Při tom v popředí zájmu těchto organizací nebyl jen zájem o hnutí jako celek, nýbrž i o každého jednotlivého člověka. Obsahem proletářského humanismu, jímž se tyto organizace řídily, byla jednota zájmů o člověka i o hnutí. Na rozdíl od buržoazního humanitářství, které může nanejvýš odstraňovat nejkřiklavější sociální příkoří, ale kořeny k narůstání nových nelikviduje, proletářské organizace solidarity ukazovaly hlavní cestu, jak se zbavit kořenů sociálního a politického příkoří – likvidací kapitalismu. Buržoazie si byla dobře vědoma významu Rudé pomoci a Dělnické pomoci pro revoluční dělnické hnutí, a proto se snažila znemožnit jejich působení zákazem činnosti. Proletářskou solidaritu však umlčet nedokázala.

---

[25]) StA Brno, B 40, I–K, 411/6989.

František Priester

NAD POSLEDNÍM ZÁPISNÍKEM SOUDRUHA EMANUELA KLÍMY

Muzeum dělnického hnutí Brněnska v Brně získalo v poslední době řadu důležitých dokumentů o životě a smrti posledního krajského tajemníka Komunistické strany Československa na Brněnsku, soudruha Emanuela Klímy. Osobnost tohoto bojovníka, který na Brněnsku organizoval přechod strany do ilegality, zaslouží si, aby byla zhodnocena v publikaci širšího významu, než může být tento drobný článek. Mezi získaným materiálem je však i malý kožený zápisníček z roku 1940, do kterého si s. Klíma od začátku r. 1940 až do ledna 1941, tj. až do svého zatčení, poznamenával vše, co potřeboval politický ilegální pracovník. Zápisník je drahocenný dokument, který ukazuje žhavou, nezdolnou bojovnost komunistického revolucionáře.

Zatímco se po mnichovských událostech a po obsazení Československa nacisty hroutí celý měšťácký systém, kdy i někteří pokrokoví představitelé tohoto tábora neznají jinou cestu než sebevraždu, jako např. spisovatel Jiří Mahen, jedině komunistická strana, zocelená boji a obětmi za první republiky, vstupuje vědomě do boje za čest a budoucnost celého národa. Německá fašistická mašinérie se valí vítězně Evropou, ale strana vytváří první ilegální Ústřední výbor ze soudruhů Emanuela Klímy, Eduarda Urxe, Jana Ziky a bratrů Otty a Viktora Synka. Zatímco francouzský mnichovan Daladier bojuje proti francouzské dělnické třídě a proti komunistům, zavírá interbrigadisty ze Španělska (za pomoci československého velvyslance v Paříži Osuského!) do koncentračních táborů a spouští zběsilou štvanici proti SSSR kvůli finské válce, zatímco je připravována armáda na podporu Finska ve francouzských přístavech – nechávají francouzští kolaboranti padnout po prvém nárazu nedobytnou Maginotovu linii a Francie v červnu 1940 kapituluje.

Těch několik desítek stránek v zápisníku Emanuela Klímy je rozbor politické a hospodářské situace v r. 1940, podle kterého jistě pracoval první ilegální ÚV naší strany, a i v tom je třeba vidět velikou důležitost tohoto dokumentu, z něhož zde uveřejníme několik ukázek.

Hned na počátku svých zápisů konstatuje soudruh Klíma, že dle posledního sčítání je v Praze 16 000 Němců, že anglický kapitál má v cizině investovány 4 miliardy liber šterlinků, že pan Beneš s panem Sikorskim zahájili již jednání o budoucí federaci Československa a Polska. Dne 2. ledna 1940 se zjevnou ironií podtrhává Benešův citát: „Československo by raději se svou skvělou armádou bojovalo a případně padlo v otevřeném boji za mír a demokracii – *osud* (?!) nám toho nedopřál."

Vpisuje si do zápisníku překlad z „Baseler Nationalzeitung" (ze 4. ledna 1940) o „zklamání" sociálních demokratů: „Národní výbor není prozatímní vláda a nemůže se jí stát v tomto složení. Výběr osob je zčásti neočekávaný. Českým soc. dem., kteří jsou v emigraci silně zastoupeni, bylo řečeno na počátku války, že do národního výboru budou přijati jen vojáci a diplomaté. Byli s tím srozuměni a jsou nyní překvapeni, že nalézají vedle Beneše, Osuského, Slavíka, vedle generálů Ingra a Viesta také katolického politika Šrámka, ředitele Zbrojovky Outratu a red. Ripku, nikoli však svého stranického soudruha Bechyně, který žije v Londýně a byl dlouhá léta ministrem železnic. Jistá nesrovnalost je také v tom, že sedm členů sedí v Paříži, zatímco z emigrace v Anglii byl přitažen pouze dr. Beneš a ani ne velvyslanec Masaryk, syn zakladatele státu. Tím bylo položeno vlastní vedení do rukou pařížského vyslance Osuského, který po mnichovském rozhodnutí, když Chvalkovský se stal ministrem zahraničí, prohlásil, že Beneše vždycky varoval před Francouzi."

Dne 6. února 1940 poznamenává s. Klíma: „Proti 9 uprchlým francouzským komunistickým poslancům bylo zavedeno nové řízení pro velezradu, na niž je dle zákona trest smrti." Dále si zapisuje, kolik letadel mohou vyrobit v USA do konce roku, jaký je pohyb lodí v přístavu v Rotterdamu a i to, že zesílení pozic USA v Latinské Americe nemůže zneklidňovat Anglii, že důchody z půjček a investic Anglie v cizině a v koloniích se rovnají práci 8 až 10 milionů lidí.

V dalším zápise charakterizuje zahraniční politiku SSSR a píše, že „ještě v předvečer janovské konference Lenin konstatoval, že sovětský stát musí mít různý vztah k jednotlivým buržoazním státům anebo k jednotlivým skupinám buržoazie dle toho, jak se chovají k sovětskému státu." A dále: „Opírajíc se o hospodářskou a politickou moc nesmírně zesílivší v období stalinských pětiletek, opírajíc se o morálně-politickou jednotu sovětské společnosti stalinská zahraniční politika, odhalivší pokusy anglo-franc. intrikánů chtějících tahat z ohně kaštany cizíma rukama, vstoupila do nového historického období – aktivní obrany míru. Za podmínek, kdy je kapitalistický svět zatažen do nové imperialistické války, Sovětský svaz vstupuje jako aktivní bojovník za skutečný trvalý mír, plní svou historickou misi, kterou předurčili Lenin a Stalin."

V zápisníku také zaznamenává s. Klíma vzestup cen potravin od března 1939 do února 1940. Cena mléka stoupla o 30 %, másla o 60 %, sádla o 100 %, vepřového masa o 130 %, vajec o 200 % apod. Sleduje množství potravin na příděl, ceny na černém trhu, pohyb mezd a platů až do listopadu 1940. V prosinci 1940 registruje článek o zoufalé vyživovací situaci v obsazené Paříži, Rooseveltovo poselství kongresu a později téže Labour Party z 12. ledna 1941. Poznamenává si, že 44 francouzských poslanců bylo odsouzeno dohromady na 185 let. Rozbor britské finanční oligarchie končí konstatováním: „S pomocí takového mechanismu 300 rodin z City udržuje svoji vládu."

Z nějakého letáku (Informační list dobrým Čechům) si opisuje: „Rozsah válečného zbrojení západu je tak ohromný a rozjetý na více let, že jen na zdolání nacistického reichu byl by přílišný. Západ věří, že do léta bude tažení proti reichu vítězně skončováno, avšak hodlá zároveň vyřídit Sověty, a to během dvou let."

K situaci v prosinci 1940 si poznamenává: „V současné době jde boj o to, aby ideologicky i politicky byly masy odervány od buržoazie a všech jejích agentů, aby byly naplněny důvěrou ve své vastní síly a bylo vytvořeno pevně organizované jádro, aby byly povzbuzeny k větší aktivnosti, solidárnosti a zvýšena jejich organizovanost." Z časopisu „New Statesman and Nation" cituje pasáž o tom, že ať válka dopadne

jakkoli, rozpoutá jistě síly, jejichž účinnost se nedá odhadnout a těm, kteří nyní vedou blahobytný život, způsobí hrůzu. Zmiňuje se o článku F. X. Šaldy o koncích československé demokracie a zaznamenává zprávu anglické pojišťovací společnosti, že v r. 1940 bylo leteckými útoky zabito v Anglii 23 081 civilních osob atd. atd.

Následující záznamy vyplynuly asi z jednání a z diskusí v ilegálním Ústředním výboru strany:

„Pokus o zformování nové linie:

1. Popírání nových rysů v situaci Dim. (itrov) – vzkaz.
2. Vzpírání se závěrům z téze agr. – hlavní nepřítel.
3. Zlehčování protisovět.(ských) tendencí v kap.(italistickém) světě – přerůstání ve válku protisovětskou.
4. Diferenciace nejen za míru, ale i za války – *hlavní nepřítel.*
5. Hlavní oheň uvnitř země proti agentům agrárníků."

Je to asi odezva z leninské taktiky umět vyhmátnout v boji vždy toho hlavního nepřítele a tehdy to byla zrada, kolaborantství a zištnost českých agrárníků. Zatímco český národ začínal po své porážce sbírat síly do boje na život a na smrt, do boje proti fašismu, zatímco šlo o to burcovat odhodlanost celého národa k odporu, byť se tehdy zdálo, že německý fašismus je neporazitelný – čeští měšťáci hledají cestu, jak se podílet na vykořisťování Evropy po boku uchvatitelů. A tak mluví soudruh Emanuel Klíma: „Hlavní oheň uvnitř země proti agentům agrárníků!", tak mluví tento hrdina krátce před svým zatčením a před svou smrtí ve vězeňské cele na Pankráci.

A nebyl to jen Emanuel Klíma, nebyl to jen Julius Fučík! Byla to komunistická strana, která takto volala a bojovala. Strana tisíců a desetitisíců známých i neznámých nezdolných bojovníků, strana nesmrtelných hrdinů dělnické třídy. Nebyla stejnou hrdinkou neznámá textilačka, která ve fabrice zavolala do boje, která první zastavila a vyzvala ke stávce proti okupantům? Byly to stovky a tisíce dnes už namnoze neznámých funkcionářů i prostých členů strany, Rudých odborů a ostatních masových organizací, kteří riskovali svou existenci, strádali i s rodinami hladem, vedli stávkové výbory, byli na indexu u zaměstnavatelů a v seznamech policie, kteří přesto dávali straně poslední haléř na příspěvky a na revoluční tisk a kteří se nebáli umírat za spravedivou věc pod salvami četnických pušek.

Zatímco kapitalisté a jejich přisluhovači si pohrávali s hesly o humanitě a demokracii, kteroužto úlohu na Brněnsku plnily např. i takzvané „pokrokové" Lidové noviny, bojovala dělnická třída jediná proti chystané zradě, proti útočícímu fašismu a později za svržení jeho okupantské nadvlády. Zápisník soudruha Emanuela Klímy je jen jedna z ukázek toho, jaké bojovníky měla ve svých řadách Komunistická strana Československa. Jen strana takových bojovníků mohla přivést dělnickou třídu a všechen pracující lid k vítězství, jen pod vedením takové strany je možno vybudovat socialismus a komunismus.

Josef Pavlík

HYBEŠŮV SPOLEK PRO STAVBU ZDRAVÝCH A LACINÝCH OBYDLÍ

Příspěvek k obrazu dělnického družstevního hnutí na Brněnsku poč. 20. stol.

Od posledních desetiletí minulého století rychle rostla industrializace v našich zemích. Strojová výroba a dělba práce umožňovaly využít levných pracovních sil a tak do průmyslové kapitalistické výroby proudily nové pracovní síly z venkova. V Brně, v němž se soustřeďoval hlavně průmysl textilní a výroba strojů a oděvnictví, obyvatelstva rychle přibývalo. Přitom nebyla tu nejmenší péče o dělnické byty a skoro dvě třetiny pracujících v průmyslu byly na noc vyhazovány z Brna. Byli sice pro práci v továrnách nepostradatelní, avšak jinak o ně nikdo nedbal. Po práci žili v Brně nepohodlným životem bez přístřeší, pro nesvědomitost brněnské radnice, jejíž zločinecká bytová politika měla své kořeny také v jejich germanizačních choutkách.[1])

Bylo mnoho napsáno o neuvěřitelných bytových poměrech brněnské chudiny. Rovnost přinášela denně otřesné obrazy této lidské bídy a sám statistický úřad vídeňský srovnával bytové poměry v Brně s poměry malých měst v zaostalé Haliči. Nikde jinde neumíralo tolik lidí na tuberkulózu jako v hlavním městě Moravy. Bylo-li Brno nazýváno moravským Manchestrem, bylo to pro jeho mohutnou výrobu textilní, avšak stejně to mohlo být i pro sociální poměry dělnictva, které si nezadaly s poměry v průmyslových městech Anglie z rané doby Engelsovy.

„Od středu města se rozbíhaly na všechny strany neurovnané ulice s malými domky, z jejichž oken hleděla bída a hlad. – Lidé bydlí v doupatech a sklepních děrách, do nichž by domácí páni ani dobytče nedali. – Kdo v Brně spatřil jen na okamžik bydlení v tzv. Šmalce nebo U sedmi švábů, viděl již dosti. V jedné světnici tu bydlí rodina se šesti až osmi dětmi, často s dalším stejným počtem podnájemníků, dělníků to a dělnic z brněnských továren nebo cihelen, přespávajících lacino u těchto chudáků. – Se zdravými spí nemocní, několik v jednom lůžku, po lavicích nebo v hadrech na zemi. – Asanace a lichva s byty vyhání dělníky z Brna, kdekdo se přiživuje na bídě chudiny.“[2])

Jedna ze statistik Nemocenské pojišťovny v Brně, vydaná po roce 1900, uváděla: Ve 179 prošetřených bytech, prostorně velmi malých, bylo nacpáno 991 osob, pro něž bylo k dispozici jen 377 postelí. Ve 14 domech bylo 80 bytů prohlášeno k obývání nezpůsobilými. V Brně při prohlídce pekařství byly zjištěny takové případy, že

[1]) Rovnost z 20. března 1907.
[2]) Rovnost z 14. března 1907, 17. února a 10. června 1908.

v jedné pekárně přenocovávalo 7 mužů jen v pažení u dílny, v jiné provozovně spávalo na zemi v místnosti, sloužící také za skladiště materiálu, 18 děvčat. Více než jedna třetina všech úmrtí v Brně připadala na střevní katar a tuberkulózu, tedy na ony nemoci, které byly v bezprostřední souvislosti s bytovou nouzí.

Rakousko neznalo tehdy přímou stavební podporu a jestliže se od roku 1902 poskytovala nepřímá podpora úlevou na dani stavbám s malými byty, byla to jen podpora pro určitá místa a naprosto nedokonalá. Při tomto systému, tj. při podpoře malých staveb úlevou na dani, bylo v celém Rakousku postaveno za dobu od roku 1902 do roku 1909 celkem pouze 498 domů o 3424 bytech. Daňová úleva přiznávaná pak přestavbám podle zákona asanačního ze dne 29. srpna 1906 č. 131 ř. z., kterým se poskytovala při stavbách starých domů i v Brně úleva na dani i přirážkách, způsobila, že se ve vnitřním městě rozbujela nevídaná stavební a pozemková spekulace, při níž kapitalističtí podnikatelé stavěli jen domy s nákladnými obchodními místnostmi a byty s nejmodernějším komfortem. Takové byty byly ovšem pro dělníky nedostupné a domácí páni chudinu s dětmi do nich nepřijímali ani za domovníky. Činže tu činila více než celá mzda dělníkova. Zákon sloužil výslovně jen kapitalistům, vytlačoval dělníky z Brna a byly jim při takovéto asanaci bořeny kasárenské domky i původní činžákové domy takřka nad hlavou bez bytové náhrady.

Na brněnské předměstské obce, přeplněné přílivem z venkova i z asanovaného Brna, stěhovalo se s dělníky také mnoho obchodníků a živnostníků na ně existenčně odkázaných a je vysávajících. Spekulanti s pozemky a stavbami i tu využívali bytové tísně, obohacovali se a ke své spekulační činnosti namnoze zneužívali i svých funkcí v obecních výborech a představenstvech.[3]) Na neupravených a lacino spekulačně skupovaných pozemcích se stavělo ledabyle ze starých, všelijakým nezdravým neřádem prolezlých cihel z brněnských bouraček. Stavělo se na hlínu jen s omítkou z vápenné malty, s izolací, která nezabraňovala vlhkosti a škodlivé houbě. O řádné kanalizaci a nezávadné pitné vodě nemohlo být ani řeči. Množilo se onemocnění dětí a celých rodin, řádily epidemie.

Josef Hybeš vycházel vždy z revoluční marxistické zásady, že základní sociální problémy může vyřešit jen svržení kapitalistického vykořisťovatelského řádu a nastolení řádu socialistického. V družstvech pak viděl součást dělnických organizací a pomocnou zbraň dělnické třídy v jejím třídním boji, a proto také dělnickým stavebním družstvem se snažil bojovat proti stavebním a bytovým lichvářům a vykořisťovatelům stejně, jak to pro konzumní družstva určovalo usnesení přijaté na sociálně demokratickém sjezdu z roku 1907.

Po rozsáhlé agitační práci, prováděné v různých formách a po získání dostatečné sítě důvěrníků, organizoval Hybeš již v březnu 1907 hromadný zápis členů do dělnického stavebního spolku v Dělnickém domě v Brně, v Juliánově a v Husovicích, ve spolkových místnostech v Židenicích, ve Foretově hostinci na Staré osadě, u Nováčků na Táborské a v Králově Poli pak u Helanů. Krátce nato se ustavil *Spolek pro stavbu zdravých a laciných obydlí se sídlem v Brně,* s činností pro celou Moravu. Podle předložených stanov byl spolek zřízen jako nepolitický spolek, jeho utvoření místodržitelským výnosem ze dne 4. dubna 1907 č. 15838 bylo povoleno a měl t. č. toto představenstvo: Josef Hybeš, předseda, Vilém Pištělák, místopředseda, Matyáš Možný, jednatel, MUDr. Bohdan Schlessinger, pokladník.[4])

[3]) Rovnost z 19. září 1907.
[4]) Podnikový rejstřík Brno, Dr VII vl. č. 47.

Programem spolku bylo kupovat potřebné pozemky, zbudovat na nich, popřípadě zakupovat již vystavěné domky, které by pak spolek pronajímal nebo prodával svým členům, dělníkům, služebnictvu a malým živnostníkům na splátky. Členský podíl činil K 200 a mohl být splacen najednou nebo i v měsíčních splátkách, nejméně 40 haléřů týdně. Spolek také přijímal a zúrokoval vklady. Vedle některých ustanovení v předepsané formulaci, aby si spolek zajistil nárok na případnou daňovou úlevu, byly již ve stanovách i ustanovení v duchu zásad socialistického soužití.[5]) Bylo tu na příklad ustanovení, že dům s menším pozemkem se smí prodat nebo pronajmout jedině rodině, jejíž představitel se zaváže, že bude pozemky obdělávat sám a pokud možno jen za pomoci osob k jeho rodině počítaných, že výše nájemného se měla v jednotlivých případech vypočítat na základě svéstojného nákladu, tj. bez zisku.[6])

Za první místo, kde spolek hodlal započíti se stavbou vzorné kolonie o 16 domcích a dvojdomcích, byl po dlouhém uvažování vyhlédnut Nový Lískovec, jedno z nejzdravějších a nejkrásnějších míst nad Brnem v Pisárkách. To nutno také podtrhnout, že založením první dělnické kolonie právě na samé hranici Brna, v Novém Lískovci, byla postavena pevná hráz proti nebezpečí německé rozpínavosti, jež se za pomoci německých škol, podporovaných německými fabrikanty, snažila proniknout také do českého zázemí Brna. Spolek koupil v obci Lískovci již 3. července 1907 od manželů Kroupových pozemek ve výměře 8604 m² za 14 700 K.[7]) Za další stavební místo byl určen velký pozemkový komplex pro 71 domků v Juliánově, který pak ještě zaokrouhlil dalším kupem pozemků od rodiny Kůrovy a Fišerovy. Spolek získal také pozemky přímo v Brně na Plotní ulici, kde hodlal postavit dvoupatrový činžovní dům o rozměrech 44 × 20 m s 48 komfortními dvoupokojovými byty pro své členy z řad železničářů. V tomto vzorném činžáku byly projektovány již také společné koupelny a prádelny.[8])

Svou činnost započal spolek téměř bez prostředků a nemohl také ani počítat se žádnou přímou podporou státu, země nebo dokonce města zvlášť necitelného k dělnictvu a k jeho nejzákladnějším sociálním potřebám. Základním příjmem spolku měly být členské příspěvky. Za první zakoupené stavební místo v Lískovci v ceně 14 700 K mohl Spolek zaplatit hotově pouze K 2000, zbytek pak ve splátkách po dokončení jednotlivých domků.[9])

Proto také spolek, když vypsal soutěž na návrhy domků, stanovil jen nepatrné ceny K 300, K 200 a K 100 a architektům, kteří se do soutěže přihlásili, vysvětlil, že nepatrné ceny mohou být považovány spíše za čestná uznání než za skutečné odměny. Mezi přihlášenými architekty a staviteli byl také již tehdy významný architekt Dušan Jurkovič, tvůrce návrhů horských hotelů na Radhošti. Jurkovič vypracoval svérázné návrhy pro Lískovec, které po zkušenostech byly pak ještě zlepšovány po praktické stránce, zvláště návrhy z četného materiálu stavitele Ryšánka.[10]) Domky s verandou při kuchyni v přízemí s příslušenstvím, v suterénu s prádelnou, s ložnicí a výklenky pro skříně v mansardě, byly oceňovány jako dosud nevídané „proletářské vilky" v krásném lesnatém prostředí podobajícím se letovisku. O vy-

[5]) Rovnost z 29. července 1907.
[6]) Podnikový rejstřík Brno.
[7]) Pozemková kniha, vl. č. 467, katastr. území Lískovec.
[8]) Rovnost z 14. března 1908.
[9]) Viz pozn. č. 7.
[10]) Rovnost z 28. září 1907.

užití půdního prostoru pro podkroví se rozpředla široká výměna názorů a přesvědčování, že půdy domků dělníků ve městě nemají být seníky a hospodářskými skladišti a že místa lze účelněji využít pro bydlení. Pro komplex 71 domů v Juliánově pak vypracoval architekt Mrázek návrh „proletářského města v zahradách".

Výbor spolku uspořádal 12. dubna 1908 v Brně v dělnickém domě výstavu těchto návrhů i s projekty a rozpočty, takže veřejnost a zájemci mohli se s nimi obeznámit, zvláště také proto, že oba architekti podali při výstavě podrobný výklad, ochotně vysvětlovali a rádi přijímali připomínky, jichž se jim dostalo v hojné míře.[11]) Spolek v Juliánově, kde byly domky řešeny ve čtveřicích i ve dvojdomcích, pamatoval již také na dvě hřiště a školku pro děti osadníků a za tím účelem také postoupil obci Juliánovu zdarma potřebné pozemky.[12])

Výstava vzbudila přímo rozruch, a to nejen v Brně, ale i v nejširším okruhu jak mezi zájemci, tak i mezi odborníky. Výstava se stala putovní, ježto si ji hned vyžádala některá města, jako Blansko, Rosice aj. Zpráva o činnosti spolku a nevídaných dosud návrzích na dělnické domky měly ohlas i v cizině u našich krajanů dělníků, například ve Štýrsku, v Marchegu u Vídně aj. Krajané žádali informace a sami sdělovali svoje zkušenosti. Soudruzi z Náchoda oznámili, že pro podporu propagace stavby zdravých obydlí uspořádají výstavu „Jak dělník bydlí" a žádali brněnské o vhodný materiál. Dostalo se jim ho měrou vrchovatou. Vedle dokladů nelidského bydlení průmyslového proletariátu byly zaslány i ukázky bídného bydlení cihlářů a pak také zemědělských dělníků – Slováků, zvláště na statcích anglického lorda de Foresta v Rosicích, na něž již dříve upozorňoval soudruh Hybeš s tím, že takový oběd Slováků nebo jejich spánek měl by některý soudruh nakreslit jako obžalobu kapitalistického vykořisťovatelského systému.

Spolek po kupu prvních pozemků v Lískovci přikoupil další pozemky s lesem od občanů Šindeláře, Damové a Novotného, v Juliánově pak získal celý stavební komplex pro 40 domů a na Plotní ulici v Brně stavební místo za 15 000 K. V Blansku koupil pozemky ve výměře 28 měřic pro 65 domů za 60 000 K a jednal v Králově Poli o koupi parcely „Na devadesátce" ve výměře 22 měřic. Koupil větší pozemky v Bystřici p. H., pozemky v Babicích, Zbýšově, v Březové pro 5 domů, v Soběšicích pro 8 domů, v Husovicích pro 10 domů, pozemek v Rosicích aj. Na žádost soudruhů z různých míst vysílal výbor ze svého středu referenty na četně navštěvované schůze, aby informovali, agitovali, vyhledávali vhodná stavební místa, radili a také pomáhali při právním uspořádání otázek, např. cest, při zavádění potřebné vody do kolonie, jako například v Klepáčově apod.

V tomto směru se osvědčil místopředseda spolku Vilém Pištělák, obeznámený s právní praxí. V krátké době byl spolek ve spojení nejrůznějšího druhu s těmito místy: Lískovec, Juliánov, Brno – Plotní ulice, Blansko, Klepáčov, Židenice, Husovice, Královo Pole, Černovice, Soběšice, Líšeň, Babice u Brna, Zbýšov, Rosice, Zbraslav, Jedovnice, Letovice, Lomnice, Březová, Kunštát, Vyškov, Jezeřany, Nejrov, Rájec, Nedvědice, Holešov, Zlín, Bystřice p/H., Šternberk, Dačice, Jihlava. O spolek se již také zajímala široká veřejnost mimo české země, a když vypsal soutěž na činžovní dům v Brně, na Plotní ulici, zúčastnili se soutěže mimo architektů našich i architekti čeští z různých částí tehdejšího Rakouska.

Jakmile byly stavební projekty schváleny – a to bez námitek – ježto vyhovovaly

[11]) Rovnost z 18. dubna 1908.
[12]) Rovnost z 10. května 1908.

stavebním aj. předpisům v každém směru a když tím byla zajištěna i daňová úleva pro stavby, započal si spolek zajišťovat i úvěr, záruky a stavební materiál. V té době mu již nastaly obrovské starosti finanční a také pro rozsáhlost a složitost technických otázek, musel zřídit pro spolek zvláštní komité, zabývající se těmito otázkami.

S Úrazovou pojišťovnou pro Moravu a Slezsko v Brně sjednal spolek úvěr K 48 000 na 4 %, z něhož měly být poskytnuty zápůjčky pro dokončené domky do 50% odhadní ceny domků s nutným knihovním zajištěním na prvním místě.[13]) Pokud se týká zabezpečení dalšího úvěru, pracoval spolek s Lidovou záložnou, která se za úrok 5 a ½ % uvolila poskytnout úvěr na dalších 25 % po knihovním zajištění na druhém místě. Spolek se tedy již mohl připravovat k uskutečnění stavebního programu pro ty zájemce, kteří by zbývající čtvrtinu nákladu stavby mohli složit buď hotově anebo si ji jinak zajistit.

Ježto však většina členstva byla finančně naprosto slabá a vyčerpaná, ba ukázalo se, že snad ani jeden ze sta si nemohl zbytek zaopatřit a vázly i splátky na členské příspěvky i nájemné, tu spolek v dohodě s Lidovou záložnou přistoupil k řešení, jež bylo v této situaci jediným východiskem. Vymohl si uspořádání věcné loterie, z jejíhož výtěžku hodlal pak poskytovat ještě doplňkový individuální úvěr. Loterii uspořádalo zvláštní komité spolku, administrativu opatřila Lidová záložna. Jednotlivé losy byly prodávány po 1 K. Čistý výtěžek loterie v částce K 35 000 připadl spolku pro jeho humánní účely.[14])

V přípravách na stavby pracovalo pro spolek v Lískovci již osm dělníků, placených spolkem. Lámali kámen v lomu v Novém Lískovci, těžili písek, hloubili studně, upravovali základní cesty a shromažďovali již také stavební materiál, s jehož obstaráním měl spolek značné potíže. Tak například cihelny, jež byly v kartelu, odmítly spolku dodávat cihly a jedině Kohnova cihelna, stojící mimo kartel, dodala pro začátek do Lískovce čtvrt miliónu cihel.[15])

Program dělnického spolku pro stavbu zdravých a laciných obydlí i jeho rozvíjející se praktická činnost byla sledována veřejností jako velká iniciativa a schopnost pracujících odstranit bytovou mizérii, na jejíž odstranění nestačily dosud složky veřejné a jako činnost směřující proti bytovým lichvářům. To nalezlo zvlášť silnou odezvu v některých částech Brna, jako v Pohraniční čtvrti, na Vranovské, Frömlově, Lautenově i jinde, kde již delší dobu vřela nespokojenost nájemníků s předražováním bytů i s šikanováním a s vydíráním, které prováděli majitelé domů.[16])

Spolek postavil do r. 1911 již 85 domů v hodnotě 400 000 K na nejzdravějších místech. Jen 16 vystavených domků v Lískovci representovalo 120 000 K.[17]) Dohromady koupil stavebních míst na úvěr za 150 000 K. Ministerstvo veřejných prací počalo v roce 1909 sbírat statistický materiál a obrátilo se na spolek se žádostí o informace. Spolek je ochotně poskytl a přijal s povděkem činnost ministerstva, která může vést k poznání, jak dělnictvo, tento pramen všeho bohatství, bydlí, podotkl však, že jen takový zájem nestačí. Vyslovil přitom potěšení, že ministerstvo také již zřejmě nahlíží, že dosavadní zákon o nepřímé podpoře pouhými úlevami daně při stavbách nestačí, že působí mnoho tvrdosti a že by měla být poskytnuta

[13]) Rovnost z 14. března 1908.
[14]) Rovnost z 26. července 1910.
[15]) Rovnost ze 7. března 1908.
[16]) Rovnost z 25. března 1908.
[17]) Státní archiv Brno, B 26, fasc. 94.

úřední cestou přímá pomoc, stavebním úvěrem, jak to navrhovala sociální demokracie.

Sociální demokracie tehdy žádala utvoření bytového fondu s přídělem 6 miliónů K ročně, z něhož by byla podporována přímým státním úvěrem stavební družstva a další podporu státní zárukou úvěru u peněžních veřejných ústavů. Rozvíření otázky naléhavé bytové reformy, o níž také Rovnost přinášela série článků a pak také zásadní odpor ministerstva financí, příp. utvořit bytový fond jen v souvislosti se zvýšením daní, vyvolávaly stále větší napětí a lidové hnutí se stávalo silou, která již nevymizela z pořadu dne. Tento tlak širokých lidových mas, zaostřený sociální demokracií správným směrem, si vynutil nakonec řešení otázky i v Říšském sněmu, kde vláda utrpěla porážku. Návrh sociální demokracie na bytový fond byl při hlasování schválen za potlesku galerie a stal se zákonem (242/1910 ř. z.).[18]) Poslanci sociální demokracie, z níž brněnští svým spolkem se tolik zasloužili o vítězství, odcházeli z parlamentu uspokojeni dosavadním vítězstvím, avšak s prohlášením, že jen socialistický řád může otázku vyřešit s konečnou platností.

Sotvaže však přímá podpora stavebním úvěrem byla v Rakousku vybojována, byly opoziční strany jedněmi z prvních, které se chystaly z ní těžit a paralyzovat tím vliv dělnické strany ve stavební iniciativě a v dělnických družstvech, jimiž strana také současně vychovávala členy v družstvech, široké to dělnické masy, stejně jako v družstvech konsumních. Jako houby po dešti rostla pak stavební a bytová družstva různých zájmových a politických skupin a horečné stavební přípravy. Tak například klerikálové zapřáhli do zakládajících výborů svých družstev venkovské faráře a jejich brněnská tiskárna fabrikovala formuláře stanov a tiskopisy, jež měly zakládání klerikálních družstev co nejvíce umožnit a usměrnit. Do činnosti těchto družstev, avšak také současně i do činnosti dělnického spolku pro stavbu zdravých a laciných obydlí, náhle zasáhla první světová válka v roce 1914, během jejího trvání byla stavební činnost v Rakousku zastavena. A tak za finanční pomoci státu bylo v našich zemích vystavěno do konce světové války pouze 1093 domů s 2728 byty.

Od spolku ochromeného válkou a tím finančně narušeného vykoupila v roce 1915 domky v Novém Lískovci Nemocenská pojišťovna v Brně,[19]) která do nich umístila svou původní malou provizorní dělnickou útulnu, zařízenou jen několika lůžky v roce 1901 nákladem K 132 753 v zahradě při Dělnickém domě v Brně a vybudovala tu v Lískovci již Ozdravovnu rozměrnější, z vykoupených domků s přístavbou společné jídelny celkem asi o 46 světničkách. Do Ozdravovny dojížděl lékař z nemocenské pokladny.[20]) Tím byly ovšem přerušeny dalekosáhlé původní plány na výstavbu dělnického sídliště, tak jak je projektoval spolek a jak je ve svých představách viděl první jeho předseda Josef Hybeš, avšak v roce 1938 zde byla dokončena výstavba Ozdravovny ve velkých rozměrech s moderní budovou. A opět i toto velké socální zařízení rozvrátila válka. Za fašistické okupace, ihned při dokončení stavebních prací je okupanti zabírali pro své vojenské účely. Teprve rok 1945 přivedl do ní opět její budovatele a pravé majitele – dělnickou třídu. Tisíce chorých pracujících tu dokončovalo léčení a čerpalo novou sílu pro svou práci. Nyní slouží budova jako pobočka přetížené fakultní nemocnice v Brně. V původní kolonii děl-

[18]) Rovnost z 29. listopadu 1910.
[19]) Viz pozn. č. 7.
[20]) Zpráva Okresní nemocenské pojišťovny Brno, 1915.

nických domků různě již přestavěných, bydlí nyní většinou zaměstnanci Krajského ústavu národního zdraví.

Také v juliánovské „Kolonii", v husovických „Lozíbkách", v Blansku a na mnoha dalších místech zde vzpomenutých, užívají dosud domků z Hybešovy akce někteří starší soudruzi nebo povětšině již jejich potomci. Někteří ze starých dělníků vzpomínají dosud, jak se před lety takřka bez koruny v kapse stali majiteli domku, jisté střechy nad hlavou a jak se z toho radoval soudruh Hybeš a podporoval je dále, když vázli se splátkami.

Jaroslav Marek

ZA RUDOLFEM URBÁNKEM

Kulturní prostředí města netvoří jenom jeho výtvarné památky. Stejnou a spíš ještě větší měrou je výsledkem úsilí lidí, kteří v něm v současnosti žijí, pracují a vytvářejí díla duchovní kultury. Odedávna bývá považována za jedno z nejvýznamnějších středisek kulturního dění země universita. Ta současně působí hluboko na život svého města. Proto vzpomínáme vědce, který působil třicet let na filosofické fakultě brněnské university a který zemřel 26. července 1962 v Praze.

Akademik Rudolf Urbánek byl od počátků brněnské university řádným profesorem československých dějin a vyučoval jim až do roku 1950. Tak jako mnoho vysokoškolských učitelů, kteří působili v Brně po roce 1918, nepocházel z Moravy. Do vzniku Československé republiky byla výhradním centrem českého vědeckého života rozdělená pražská universita. K ní tíhli mladí lidé přicházející z národně uvědomělých a kulturně vyspělých Čech. Na Moravě si stále zachovávala přitažlivost Vídeň se svou významnou universitou. Na přelomu 19. a 20. století požívala ve Vídni právě historická studia zaslouženě mezinárodní pověsti. Že však tu výchova mladých vědců nebyla řízena vzhledem k potřebám české společnosti, je víc než přirozené. Když byly roku 1919 zřízeny dvě nové university, byly jejich učitelské stolice obsazeny z velké části absolventy pražského vysokého učení. Profesory historie na brněnské universitě se stali vedle rodilého Moravana Bohumila Navrátila dva Češi, Julius Glücklich a Rudolf Urbánek. Urbánek z nich byl nejmladší, ale i on přicházel do Brna už ve zralém věku. Měl za sebou rozsáhlé vědecké dílo a i směr jeho badatelského zájmu už byl dávno pevně určen. To, že přišel s vyhraněnými zájmy a započatou prací a že se podílel na jednom z největších podniků české historické vědy positivistického období, na Českých dějinách Václava Novotného, způsobilo, že moravská tematika nenabyla v jeho pracích zvláštního místa. Zůstal historikem československých dějin v nejširším slova smyslu.

Jeho osobní vztah k Brnu neměl tu intensitu, kterou najdeme u některých jeho kolegů či zejména u umělců, které okolnosti zavály do Brna. Přesto je Urbánkův podíl na vytváření intelektuálního života poválečné Moravy nemalý. Je dílem vlivu, který měl na nastupující vědeckou generaci. Urbánek působil v Brně ze všech svých spolupracovníků nejdéle. Bylo mu dáno, aby svou osobností vytvořil spojovací článek mezi dnes už opravdu historickými lety rozkvětu historického bádání na pražské universitě pod vedením Gollovým a mezi historickou vědou našich dnů. Při jeho odchodu jsme pocítili, že sám život tohoto historika se stal kusem naší

kulturní historie. Student, který na konci předešlého století zažil v Klementinu jedno z posledních veřejných vystoupení F. L. Riegra, mladý suplent, jenž provázel r. 1903 po Hradci Králové V. V. Tomka, když přišel dva roky před smrtí navštívit své rodné město, profesor dějepisu na karlínské reálce a docent Karlovy university, který podepisoval květnový manifest českých spisovatelů roku 1917, stal se jedním z prvých členů Československé akademie věd roku 1952. Tuto kontinuitu české historické vědy ztělesňoval Urbánek na brněnské universitě svým působením a svým literárním dílem. Byl mezi svými kolegy autorem největšího počtu knih a byl autorem spisů dosud nepřekonaných. Jistěže nebyl – s jedinou výjimkou – historikem Moravy. Avšak z perspektivy vývoje české historiografie toho není třeba litovat, protože svým lpěním na obecně českých tématech nepřímo pomáhal zbavit studium historie na Moravě provinciálního přídechu, který na něm tak houževnatě lpěl. Dokázal, že historické pracoviště brněnské university je badatelským centrem, odkud vycházejí práce neomezené ani tématem ani hodnotou jen na moravské prostředí.

Urbánek byl příslušníkem tzv. Gollovy školy a přinesl do Brna znalost historické metody, které se v Gollových seminářích naučil. Hrou osudu se stalo, že se jeho smrtí uzavřela přímá osobní souvislost s takřka už legendární dobou Gollova učitelského působení. Uzavřela se nejen pro Brno, ale pro všechny. O krátkou dobu ho při odchodu z našeho vědeckého života předešel jiný účastník oněch dvou posledních desetiletí 19. století, tak památných pro českou historiografii, o rok mladší Zdeněk Nejedlý; Urbánek vzpomínal na vzájemné setkávání v lavicích seminární pracovny při Gollových cvičeních. Tato slavná kapitola dějin naší vědy je tedy Urbánkovou smrtí definitivně uzavřena a přešla neodvolatelně do historie.

Urbánek však nebyl jen příslušníkem Gollovy školy, či vlastně přesněji, nebyl příslušníkem její první vlny. Narodil se roku 1877 ve Slaném a přišel na universitu v době, kdy tu působil nejen sám Goll, ale kdy se vedle něho začínala uplatňovat první generace jeho žáků. Urbánek zažil jako posluchač první přednášku mladého docenta Josefa Pekaře v letech 1897 a 1898; a vzápětí zahajoval čtení i Václav Novotný. Kolem těchto dvou historiků se seskupili Gollovi žáci a tak vznikla dvě křídla této školy. Dělily je – přes společné základy metodické – hluboké rozdíly světonázorové, filosofické, politické, jejichž protiklad se projevoval i v dalších generacích historiků. Urbánek patřil do blízkosti Novotného, k němuž měl velmi blízko z vůdčích pogollovských historiků i Krofta. Sbližovalo je to, co Urbánek nazval „spojením politického realismu s náklonností k hlavním bodům dějinné filosofie Palackého... i smysl převahou analytický" a čím nepřímo charakterizoval i svoje dílo. V čem se protiklad skupiny Pekařovy a Novotného projevoval nejzřejměji, bylo hodnocení husitství. Když se proto Novotný ujímal podniku, který měl reprezentovat výsledky české historiografie, dosažené po Palackém, totiž redakce Českých dějin, rozdělil úkoly mezi historiky názorově sobě blízké. Období mezi lety 1437 a 1526 bylo přiděleno Urbánkovi. A práce na tomto díle určila i Urbánkův život. Roku 1915 vyšel první díl jeho Věku poděbradského, roku 1962 díl čtvrtý; od dokončení závěrečného svazku odvedla Urbánka smrt.[1]) Práce na českých dějinách doby poděbradské[2]) se stala jádrem celého Urbánkova historického

[1]) Představu o celistvé koncepci tohoto období a o tom, jak by vypadalo zpracování vyhrazeného úseku českých dějin, podává zkráceně ve 4. svazku Československé vlastivědy, Dějiny (1932), úsek nazvaný Prvních sto let utrakvismu (1419–1526).

[2]) Době Jiříka Poděbradského jsou věnovány především tyto práce: Věk poděbradský 1–4 (1915, 1918, 1930, 1962), Konec Ladislava Pohrobka (1924), Husitský král (1926), Dvě studie o době poděbradské (1929), Volba Jiřího z Poděbrad za krále českého (1932). – Pro podrobné bibliografické údaje odkazuji na Soupis prací akademika Rudolfa Urbánka v jeho knize Z husitského věku (1957). Sám připomínám jen ty větší práce, které nejvýrazněji charakterizují Urbánkův badatelský profil.

díla, z něho vycházely i podněty k pracím z jiných, blízkých tematických okruhů; především z dějin husitského válečnictví a vojenských dějin vůbec a z dějin českého humanismu.

Nevykládejme však růst Urbánka-historika jen ve znamení jeho blízkosti k V. Novotnému. Domnívám se, že i Pekař poznamenal Urbánkovo dílo daleko víc, než máme obvykle za to. Mnoho Urbánkových prací bylo přímo reakcí na Pekařovy názory. Polemika s nimi trvala celé desetiletí a Urbánek ji vedl ve svém spise o Kristiánovi ještě po druhé světové válce. Pekař Urbánkovu neochvějnou opozici proti svým soudům uznale respektoval; vždyť jeho nejdůslednějším odpůrcem v studiu husitství byl vedle F. M. Bartoše Urbánek. Urbánkovy práce o době pohusitské byly největší protiváhou Pekařových dalekosáhlých a ideově a politicky nesmírně závažných thesí o záporném vlivu husitské revoluce na další běh českých dějin. Pekař je zhustil právě v polemice proti Urbánkovi ve větu, „že den lipanské bitvy byl šťastným dnem našich dějin." Urbánka odlišoval při studiu husitství od Pekaře a mnoha Gollových žáků i odlišný důraz, který kladl na jeho jednotlivé oblasti historické skutečnosti. Proti jejich pozornosti upřené k husitské ideologii a náboženství ho přitahovaly politické události a vojenské akce. Stačí zjistit v jeho bibliografii, kolik zájmu věnoval Husovi a kolik naproti tomu Žižkovi.[3])

Urbánek se nelišil od první vrstvy Gollových žáků jen věkem. Po selském synovi Pekařovi a dětech měšťanských a intelektuálských rodin, Šustovi, Kroftovi, Novotném, z nichž někteří měli blízko k aristokratickému patricijství svého mistra, přicházejí s Navrátilem, Glücklichem a Urbánkem příslušníci toho, co bychom mohli nazvat nižším středním stavem. Snad i to podmiňovalo Urbánkův smysl pro všední realitu, jasný racionalismus, nedůvěru k příliš hypotetickým filosofickým konstrukcím a především výraznou demokratičnost jako osobní vlastnost i jako ideový podtext jeho vědeckého díla. Urbánkovy spisy nesou – přesto, jakou funkci v nich mají sama fakta a jejich shledávání a ověřování – pečeť výrazné ideové koncepce. Nepouštěl se do samostatných filosofickodějinných úvah, ale všude, kde bylo potřeba, vyjadřoval svou demokratickou filosofii českých dějin.

Abychom se přiblížili Urbánkovu historickému myšlení a světu, musíme jít hlouběji než do let universitního studia. Prožil mládí v posledních desetiletích 19. století. Ideové ovzduší těch let, které se zračilo v tehdejším umění, hlavně v krásné literatuře, bylo odrazem hlubokých přeměn, k nimž docházelo ve struktuře společnosti. Z pocitu rozkladu hodnot starého světa a z nezřetelného tušení, že je třeba najít východisko z krize, rodilo se nervózní bloudění myslitelů a umělců z konce století. Byli přijímáni mládeží, že se s nespokojeností odvracela od světa svých otců. Literatura byla nejvěrnějším obrazem zmatků a hledání mladé generace, v literatuře se kladly nejzávažnější otázky mravní a politické. Generace z konce století žila literaturou víc než kterákoliv předchozí v Čechách. Urbánek patřil k mládeži, která sledovala všechno nové, co se hlásilo v literatuře o slovo a co slibovalo východisko z nejistot a skepse. Odraz tohoto intenzívního života literaturou najdeme v Urbánkově zájmu o tehdejší moderní literaturu, a ten ho provázel i ve stáří. Dvě léta před Urbánkovou smrtí zahlédl na jeho stole návštěvník Gauginovy knihy; o tom,

[3]) Nejdůležitější tu jsou práce Jan Žižka z Trocnova 1424–1924 (1924), Jan Žižka (1925) a redakce Sborníku Žižkova (1924).

co nám je už aktualizovanou historickou hodnotou, mluvil Urbánek jako o něčem, co bylo kusem jeho mládí. A současně pročítal znovu Dykův Prosinec. Oba se narodili v témž roce a četbou Dykovy historické beletrie si Urbánek před závěrem života zpřítomňoval dobu, jejímž byl účastníkem i historikem.[4])

Dykovo jméno nás však uvádí ještě do jiných souvislostí než těch, které se pojí k námětu Urbánek a literatura. Blížíme se k problému vztahu politiky k Urbánkovu vědeckému dílu. Nevzdalujeme se přitom daleko od toho, co jsme řekli o konci století, v němž Urbánek myšlenkově rostl. Východisko z krizí této doby nenacházeli všichni stejně. Pro mnohé, kterým se stalo osudem pokrokové hnutí devadesátých let a kteří se sešli v státoprávně pokrokové straně, stalo se ústředním cílem všeho politického úsilí obnovení české státní samostatnosti. Urbánek projevil svůj vztah k pokrokovému hnutí, když se zamýšlel nad hnutím Omladiny, několikrát vzpomínal na Antonína Hajna a v neposlední míře za světové války. Jeho podpis na květnovém manifestu vyznačil souhlas s postojem státoprávníků a odpor vůči aktivistické politice českých politických stran i rozpakům celé jedné skupiny historiků.

Nechtějme však uvažovat o otázkách osobního politického přesvědčení Urbánkova na počátku století a položme si raději otázku, která se dotýká povahy jeho celého vědeckého díla. Totiž otázku, zda a nakolik Urbánek přilnul ke klíčovému požadavku a symbolu státoprávně pokrokového hnutí, k obnově českého státu. Je třeba ptát se na to proto, že myšlenka samostatného národního státu a státnosti prostupuje a sjednocuje celé Urbánkovo historické dílo a jeho veřejné působení. Myslím, že Urbánek vědecky konkretizoval ve svém někdy idealizovaném obraze Jiříka Poděbradského státoprávní ideál své doby, ideu samostatného státu. Postavil své přítomnosti, těm, kdo usilovali o státní samostatnost, před oči nabádavý a závažný příklad, že v minulosti tento stát existoval, že se hlásil k pokrokovým tradicím vybojovaným revolučním zápasem, že v tomto státu došel smíření „dvojí lid" a že se udržel i proti nepřízni nepřátel. K českému státu si Urbánek zachovával po celý život oddaný vztah a snažil se jako historik působit na ty vlastnosti svých spoluobčanů, které státnosti napomáhají.

Nepůjdeme nyní tak daleko, abychom hledali v Urbánkovi u nás vzácného stoupence historických koncepcí, které vzaly svůj původ v německé romantické ideologii a rankovském dějepisectví. Pro ně jsou dějiny v prvé řadě dějinami státu; stát je vrcholným zosobněním národních sil, nejskvělejším projevem civilizace. Chci jen konstatovat ideovou jednotnost Urbánkova díla a zároveň varovat před příliš samozřejmým podceňováním filosofické erudice našich pozitivistických historiků. Tak jako Pekař znal Heideggera, tak měl svoje filosofy přečteny a promyšleny i Urbánek. Zůstaňme aspoň u domněnky, že Urbánkovo soustředění vědeckého díla na otázku národního státu lze spojovat s některými názory politickými, jemu blízkými. Nezatajíme přitom, že mělo v jeho historiografické praxi za následek akcentování problémů zahraničně politických popř. ideologických,[5]) zato však nepopřávalo mnoho místa intenzívnímu studiu dějin hospodářských a sociálních.

K tomuto závěru o úloze státu v historickém Urbánkově myšlení jsme vyšli z pozorování vztahu Urbánkova k literatuře. Všechny podněty, které odtud vyplývají, nejsou zdaleka vyčerpány. Chci se zastavit u poměru Urbánkova k Jiráskovi, jehož

[4]) Myslím na náčrt dějin Omladiny.

[5]) Klasické jsou studie Počátky českého mesianismu (1929) a Český mesianismus ve své době hrdinské (1930).

dílo sledoval i jako literární kritik. Je např. nesporná souvislost mezi sujetovou a kompoziční strukturou Jiráskových historických cyklů a mezi výstavbou historických prací Urbánkových. Spojují je mimo jiné rozsáhlé odbočky a vsuvky, časté změny směru hlavního proudu vyprávění, láskyplná záliba v detailech i archaicky stylisovaná věta. Leč souvislosti jsou podle mého soudu ještě hlubší. Řekneme-li, že Urbánkovo vědecké dílo tvoří v některých úsecích thematický protějšek k Jiráskově románové epice, dostáváme se blíž k jádru věci. Vždyť se oba dva sešli ve válečných letech nad uměleckým a vědeckým zpracováním epochy poděbradské. Husitský král i Věk poděbradský vyšly roku 1915; obě díla svým vlastním způsobem posilovala národní vědomí v nejtěžších letech. Jestliže byl mezi historiky Gollovy školy někdo, kdo sdílel s Jiráskem i shodnou filosofii českých dějin, byl to zejména Urbánek. Gollova škola podrobila Palackého koncepci českých dějin revizi. Někteří její příslušníci, především Pekař, dospěli přímo k jejímu popření. Nejedlý upozornil, že v době útoku na Palackého filosofii, v době, kdy se historická věda zříkala svého tradičního úkolu učit dějinám i náš lid, popularizuje Jiráskovo dílo proti tendencím akademické historiografie myšlenky Palackého. A toto Palackého pojetí národních dějin sdílel mezi historiky-vědci ne na posledním místě právě Urbánek. Je možno ptát se, zda Urbánek nevděčí za ideové podněty i Jiráskovi. Společným zdrojem obou je dílo Františka Palackého, k jehož hodnocení se Urbánek několikrát vrátil.[6])

Ani tím však není thema Urbánek a Jirásek ještě vyčerpáno. Vede bezprostředně k úvaze o Urbánkových pracích z vojenských dějin, na prvním místě o válečnictví husitském.[7]) Z Gollových žáků, kteří přivedli na vyšší stupeň studium dějin hospodářských, správních i kulturních, nezabýval se vojenskými dějinami nikdo. Moderní studium vojenské historie začíná u nás až Urbánkem. Musíme mluvit o jeho znaleckých a dlouho nepřekonaných pracích o husitském válečnictví, ale stejně důrazně je třeba připomenout zanícený zájem, který vedl Urbánkovu ruku při jedinečné rekonstrukci dramatičnosti vojenských akcí, při úvahách strategických a při zpodobování světa husitských hejtmanů a drobných válečníků. Duch a pohled je tu Jiráskův. Urbánek nezůstal lpět na barvitém povrchu těchto nedoceněných příběhů z dějin české vojenské síly v 15. století. Dovedl – s vrcholným uměním v knize o Lipanech – ukázat na souvislosti mezi válečnictvím, politikou, ideologií i hospodářstvím. I po formální stránce dosáhl v pracích z vojenských dějin, zejména v tom, co napsal o bratrstvech, mistrovství. Našel vzácnou rovnováhu mezi detailem a celkem a šťastně vpojil analýzu a popis do toku epického vyprávění. Je nenahraditelná škoda, že svoje záměry vylíčit osudy českých vojáků v cizích službách nemohl uskutečnit a že po válce vzpomínal na své plány jen s nostalgií. Při pohledu na tuto část Urbánkova díla se nevnucuje nic více než paralela s Jiráskem, básníkem Bratrstva a V cizích službách, básníkem české husitské vojenské slávy, malířem vojáků a bitevních výjevů. Existuje však pevnější opora pro domněnku, že Jiráskovo dílo dalo směr Urbánkovým studiím o vojenských dějinách a o bratřících. Nejdůležitější dějství tohoto tragického a zároveň romaneskního doznívání husitské síly se odehrálo na Slovensku. Jeho umělecké zpodobení v Jiráskově Bratrstvu mělo na poč. 20. století důleži-

[6]) Palacký – historik (1926), František Palacký (1937), František Palacký (1947).

[7]) Bitva na Vítkově (1920), Žižka a husitské válečnictví (1924), Bitva u Domažlic 1431 (1932), O úkolech české historie vojenské (1932), Bitva na Vítkově 1420 (1933), Lipany a konec polních vojsk (1934), Bitva u Lipan ve vývoji poznání historického (1934), Vladislav Varnenčík (1937).

tou úlohu při upevňování česko-slovenských vztahů a potom při vzniku ideologie samostatného československého státu. Měl-li Urbánek psát historii českých válečníků v cizích službách, musel dospět především k Slovensku. Popud vyšel z díla Jiráskova. Urbánek věnoval takřka stostránkovou studii Jiráskovu vztahu k době poděbradské a její největší část zabralo vylíčení činnosti bratříků na Slovensku. Jsou to nejlepší stránky, které byly o tomto thematu napsány. Je škoda, že Urbánek nemohl užít svých velkých znalostí poměrů na Slovensku k vytvoření syntetického obrazu a zůstal jen u komentářů, prozrazujících nekonečnou šíři erudice.[8])

Když se vracíme k úloze, kterou měla v Urbánkově životě a díle literatura, musíme připomenout i jeho exkursy do dějin a teorie historického románu, které míval ve svých přednáškách a cvičeních, volbu námětů těchto cvičení a v neposlední míře obdiv k historické próze C. F. Meyera a G. Kellera. Můžeme jít ještě dále a ukázat na Urbánkovy práce, které jsou věnovány literárním dílům a problematice v etymologickém slova smyslu literárněhistorické. První jejich vrchol tvoří skvělé studie o historických pověstech, po nichž následovaly podobně koncipované práce další.[9]) Do literárních souvislostí patří i to, co napsal o jednotě bratrské[10]) a husitské literatuře.[11]) Živý smysl pro literaturu způsobil, že se Urbánek stal jedním ze spoluobjevitelů národního a husitského utrakvismu.[12]) A je v souladu s logikou celého jeho díla, že se na konci svého života zabral do složitých otázek našich nejstarších literárních památek, legend.[13]) Konečně: víc než kdo z jeho vrstevníků se věnoval pracím stojícím na pomezí historiografie a literatury, totiž portrétům historiků.[14])

Zastavme se nakonec okamžik nad posledním aspektem námětu literatura a Urbánek. Urbánkovo dílo vykazuje totiž velkou soustředěnost, která nemá obdoby u jeho vrstevníků. Nemyslím jen na koncentraci zájmů na dějiny 15. století. Po intenzívním přispívání do novin a časopisů přestává Urbánek po válce takřka publikovat menší články, nesouvisející s hlavními náměty jeho práce, glosy a recenze. Kus vysvětlení najdeme i v tom, co řekl o Václavu Novotném; o tom, jak se Český časopis historický octl v Pekařových rukou a jak se za těchto okolností octlo druhé křídlo gollovské školy, historicky tradiční a ideově pokrokové, bez časopiseckého orgánu. Novotný našel cestu do Časopisu Matice moravské, kde pravidelně sledoval historickou literaturu a publikoval menší články. Urbánek napsal do Časopisu Matice moravské jen jednu větší studii.[15]) Jeho recenze napsané po roce 1918 se dají doslova spočítat na prstech jedné ruky. On, který vydal mezi svými vrstevníky-historiky snad nejvíce samostatných knih, napsal o mnoho méně časopiseckých studií a ještě méně referátů. Obvyklý početní poměr mezi knihami, články a recenzemi byl u Urbánka

[8]) Jirásek a doba poděbradská (1921), K 500. výročí polních rot na Slovensku (1936), K historii doby Jiskrovy na Slovensku a ve východní Moravě (1939).

[9]) K české pověsti královské (1915–1918), Žižka v památkách a úctě lidu českého (1924), Jan Paleček, šašek krále Jiřího a jeho předchůdci v zemích českých (1958).

[10]) Jednota bratrská a vyšší vzdělání až do doby Blahoslavovy (1923), K Blahoslavově „Filipice proti misomusům" (1923).

[11]) Satyrická skládání Budyšínského rukopisu M. Vavřince z Březové z r. 1420 (1952). Připomeňme, že také Urbánkovou zásluhou byly skladby Budyšínského rukopisu rozpoznány jako vrcholná díla básnictví doby husitské.

[12]) První utrakvistický humanista Šimon ze Slaného (1938), Tři Janové z Rabštejna (1939).

[13]) Legenda tzv. Kristiána ve vývoji předhusitských legend ludmilských a václavských a její autor 1–2 (1948).

[14]) V. V. Tomek (1903), Josef Kalousek (1908), Rezek-historik (1909), Václav Novotný (1933), Václav Hrubý 1885–1933 (1935).

[15]) K historii husitské Moravy (1940).

obrácen téměř na hlavu. Při suverénní znalosti materiálu se mu každá kritická úvaha nad cizí prací rozrůstala takřka v knihu. To neznamená, že chtěl působit jen na úzký okruh odborníků. Naopak, jeho drobných prací vzešlých především z popularizační přednáškové činnosti je obdivuhodný počet. Svědčí to o tom, jak vážně pojímal úkol vědce, učitele, kulturního pracovníka a jak věřil ve výchovné poslání historie. Avšak s postupujícím věkem se soustřeďoval na dokončení svých velkých záměrů a netříštil svoje síly do mnoha článků s rozličnými tématy. Snažil se vyčerpat do dna všechnu problematiku historických skutečností, které ho zaujaly, a hleděl dát odpovědím knižní podobu.

Málokomu z českých historiků jeho generace bylo dopřáno dovršit tak plně počet svých dnů v plné práci, málokdo z nich mohl říci, že šel po pětašedesát let po cestě, kterou na začátku své dráhy nastoupil. Přesto a právě proto si Urbánek hleděl až úzkostlivě uchovat nejlepší síly na dokončení úkolu, který se před ním objevil v Gollově semináři v posledních letech 19. století. Že jeho dílo zůstalo torsem, že sdílelo osud podobně velkoryse koncipovaných prací Nejedlého, nebylo zaviněno selháním sil nebo umdlením energie. Urbánek se při smrti svého učitele a přítele Novotného zamýšlel nad osudy „smutného monumentu, jenž i ve své fragmentárnosti zůstává velkým, nehynoucím dílem české historiografie a národní kultury". Nechybíme, když tuto charakteristiku vztáhneme na dílo celé generace i Rudolfa Urbánka. On i jeho přátelé a soupeři, všichni, kdo patřili k pýše české moderní historiografie, odešli od nehotového díla. Odešli předčasně i proto, že pojali plán na vytvoření monumentálních vědeckých děl, obdobných vědeckým pomníkům z doby národního obrození. Pojali jej však v době, kdy nároky na historickou vědu vzrostly do té míry, že jednotlivec už nebyl lidsky s to dovést takové velké dílo ke konci. Zůstává však jejich ctí, že pracovali bez únavy do té doby, kdy se jejich záměrů ujímají již celé skupiny pracovníků, na jejichž výchově se podíleli. Ukázali jim příklad neúmorné pracovitosti, odříkavé kázně, velkolepého vědění a lásky k národní minulosti jako nezničitelnému zdroji tvořivých sil i záruky budoucího života.

Štěpán Vlašín

BRNO V DÍLE ČESTMÍRA JEŘÁBKA

(K sedmdesátinám spisovatelovým)

Čtyři místa, čtyři krajiny přirostly nejvíce k srdci prozaika Čestmíra Jeřábka: město Litomyšl, kde se narodil jako syn spisovatele a učitele Viktora Kamila Jeřábka 18. srpna 1893; o tomto městě se nadšeně vyznává ve vzpomínkové knize na dětství „Zelená ratolest" (1946): „...po smrti nechci přijít do žádného nebe, nýbrž do Litomyšle, nad Litomyšl není, to musí uznat každý, kdo tam jednou byl." Do svého rodiště umístil také dvě novely: „Odcházím, přijdu" (1957) o litomyšlském pobytu Boženy Němcové a dosud nepublikovanou novelu „Jitro se zpěvem", věnovanou osudům Smetanovy rodiny před narozením Bedřichovým. Za druhé je to vesnička Prštice na Oslavansku. Zde prožil dětství, zde chodil do obecné školy – a ve vzpomenuté už „Zelené ratolesti" zachytil dětské zážitky, kouzlo lesnatých kopců, chlapecká kamarádství a dobrodružství. Za třetí je to Itálie, kterou poznal za častých prázdninových cest a která jej natrvalo okouzlila. V předmluvě k novele „Podivuhodný návrat bratra Anselma" (1948) se zpovídá, že psal tuto prózu hlavně proto, aby alespoň v tvůrčí fantazii se tam mohl vrátit: „Přes onu čínskou zeď, již mezi sebou zbudovaly národy, zřím Tvoje stará města, hnízda v horách, Tvé prejzové střechy a štíhlé věže a středověké portály..."

Čtvrtým místem, s nímž je Jeřábek nejtrvaleji spjat, je město Brno. Poznával je za občasných výletů v dětství z Prštic, zde studoval od třetí třídy gymnasia (první dvě třídy absolvoval v Litomyšli), sem se po skončení právnických studií a po bojištích první světové války natrvalo vrátil. Vstoupil jako úředník do služeb brněnského magistrátu a setrval v nich až do konce roku 1949, kdy ve funkci přednosty osvětového úřadu odešel do důchodu. Tráví jej v Brně v pilné tvůrčí práci. V září 1961 byl jmenován zasloužilým umělcem.

Dlouholetý pobyt v Brně se pochopitelně odrazil i v autorově díle. Dějištěm řady jeho próz je velkoměstské prostředí Brna. Hrdiny jsou většinou příslušníci inteligence, herci, spisovatelé, malíři, vědci.

Čestmír Jeřábek vstupoval do literatury ve znamení expresionismu. Jeho knižní prvotinou byla hamsunovská povídka „Výzva" (vyšla v lednu 1921), ale už předtím, od roku 1916, otiskoval v moravských denících divadelní a literární kritiky a po válce v časopisech (ve „Zvonu", „Cestě", „Obzoru" aj.) řadu básní.

V prvních dílech Jeřábkových není vliv brněnského prostředí nijak patrný. Souvisí to s tvůrčí praxí expresionismu. Expresionistická literární díla odrážejí chaos a rozklad buržoazní skutečnosti. Jejich tvůrci nenávidí starý svět, který zavinil niči-

vou válku, odsuzují jeho krutost a chamtivost – a utíkají se do vlastního nitra, k představám o novém, spravedlivém světě a dokonalém člověku. Nechtějí zobrazovat objektivní realitu, snaží se vytvořit nezávislou, autonomní, čistě uměleckou skutečnost. V jejich dílech mizí živí lidé a konkrétní prostředí a zůstávají jen nositelé idejí. Typickým výrazem těchto rysů expresionismu je Jeřábkova povídková kniha „Zasklený člověk" (vyšla 1923, vznikla však o dva roky dříve). Ale ve druhém ročníku časopisu „Host" (1922–23) otiskuje již Jeřábek mimo jiné dvě povídky, navazující na sebe, „Veliké štěstí" a „Konec a počátek", s krásným typem starého dělníka, který po třiceti letech dřiny v továrně, osamělý, neužije peněz, které mu poslal syn z Ameriky, pro sebe, ale ujme se opuštěné svobodné matky. Prostředí není sice určitěji vykresleno, ale lze v něm poznat brněnské dělnické předměstí Husovice a přilehlé čtvrti. Už v těchto povídkách začíná cesta za realistickým zobrazováním světa. Nevedla k cíli v utopických a detektivních románech „Lidumil na kříži" (1925) a „Firma prorokova" (1926), v nichž stále ještě převládá inspirace literaturou a postavy jsou univerzálními typy bez jedinečných rysů a živého citu, spíše loutkami než lidmi.

Vítězství realismu v Jeřábkově tvorbě a zároveň první vrchol jeho uměleckého vývoje znamená až válečný román „Svět hoří" (1927), založený na zkušenostech z první světové války. Vedle italského bojiště je místem dějů Brno za války a po převratu, vykreslené přesvědčivě s několika nosnými typickými postavami: tak vedle málomluvného a energického knihkupce Valeriána Pleskota, který po vyléčeném zranění se rozhodne nevrátit se na frontu a raději se skryje v Praze, je takovou postavou zbohatlík-šmelinář Hyrš, hladovějící pokrokový novinář Zyka aj. Zde už Jeřábek zcela opustil knižní inspiraci a jeho dílo je nasyceno životem. Zobrazuje hladovění posledního válečného roku, dělnické schůze, přípravu stávky jako prostředku k ukončení války, blahobyt pokoutních obchodníků potravinami – „keťasů", jak se jim tehdy říkalo.

Román byl poctěn státní cenou na rok 1928 a byl přeložen do francouzštiny. Kritika i čtenáři jej přijali velmi příznivě, i když do románu pronikly některé nedostatky dřívějších Jeřábkových prací. Hlavní hrdinové díla jsou maloměšťáci, jejich myšlenkový obzor je uzavřen příslušností k této vrstvě. Válka je líčena jako osudová, nepostižitelná síla, která vládne lidmi – a zůstala jen rámcem pro intimní osudy. Jeřábek, autor značně sebekritický, si po letech uvědomil meze a slabiny svého nejúspěšnějšího románu a v deníku z let okupace „V zajetí Antikristově" (1945) o něm zauvažoval:

„Myslím, že chyba mé knihy ‚Svět hoří' byla v tom, že jsem její problematiku zúžil mimoděk na příliš intimní citovou základnu. Válečný rámec byl snad trochu neúměrný komorní psychologické studii. Zkrátka a dobře: byla tam nějakým způsobem porušena rovnováha. Dnes jsem si toho vědom a soudím, že bych na to šel jinak, asi s větším pocitem odpovědnosti vůči veřejnosti. Silné víno (a tím je přece světový přerod za válečné katastrofy) se nenalévá do likérových skleniček. Z války, jež je sama o sobě dramatem všech dramat, nelze dělat pouhou kulisu milostné idyly" (str. 10).

Přes všechny výhrady však jde o silné realistické dílo s plnými, životnými postavami a s přesvědčivým vystižením válečného rámce a převratu. Také Jeřábkův jazyk proti dřívějším pracím zkonkrétněl, zhutněl, osvěžil se – ne bez silného vlivu stylu Vančurova. (Srov. např. vančurovskou větu: „Hle, jak zpupnost vlád opadá a jak císařští šejdíři počínají sypati na své hlavy popel kajícnosti!") (Str. 162.)

Také další Jeřábkův román – „Pekelný ráj" (1930) – má brněnský rámec. Jde o příběh tvůrčí a manželské krize spisovatele a redaktora Pavla Záruby. Závažný námět zůstal však nedořešen a zmalicherněl. V Zárubovi vytvořil autor rozpornou postavu intelektuála, náladového, sobeckého, slabošského. Má vědomí výlučnosti a nadřazenosti pro své umělecké nadání, pro ráj a peklo tvořivého procesu v nitru. V umění vidí cíl všeho, ostatní lidi, i svou dočasnou milenku Evu, bere jen jako inspirační podněty, bez zodpovědnosti a opravdového citu. A Jeřábek nestojí nad svým hrdinou a nesoudí ho, nemíří proti němu satirickým ostřím, nýbrž jej prohlašuje za představitele pokolení, zasaženého válkou. Nedostatečný odstup autorův od slabošského hrdiny je hlavním úskalím románu, který je jinak projevem zdokonalování psychologické kresby.

Najdeme tu řadu popisů brněnského prostředí, místy dost násilně metaforických, ale často se povedlo odhalit typickou tvář Brna, např. ve vystižení atmosféry dělnického Cejlu (str. 166–167). Jindy zase upadá autor do siláckých naturalismů: „Bylo cítiti špínu dvorků, pohlcených věčným stínem, a domy, přetížené množstvím bídy, vydechovaly otevřenými vraty jako ústa dodělávajícího žebráka" (str. 246). Přesvědčivě postihl autor poválečnou atmosféru užívání života (jeho hlasatelem je mladý redaktor Kvadrát), kdy „den byl nastavován nocí, aby vydal více plodů, a noc vrhala stín v nervosní tkanivo dní. Člověk objevil smysl a cenu života, popadl jej oběma rukama, držel jej s křečovitou lačností mamonáře. Ani nejdrobnější radost nesměla zůstat bez povšimnutí, bylo třeba vysáti ji do dna, potěšiti se s ní do únavy" (str. 38).

Stále však zůstává obraz Brna a jeho života jen kulisou pro intimní příběh. Psychologickému románu zůstal Jeřábek ve třicátých letech věren. Znovu a znovu se vrací k problematice své generace, zastižené a poznamenané na prahu mládí válkou. Generační román „Světlo na přídi" (1933) je lokalizován do venkovského města na Labi. „Poselství s druhého břehu" (1942) rovněž do Čech. Do brněnského prostředí se znovu vrací v románovém diptychu „Dvojí svědectví" (Cesta pozemská, 1935, „Neumřela, ale spí", 1941). Zvolil zde zajímavou formu dvojí zpovědi v první osobě, první díl je vyprávěním hrdiny Antonína Souhrady, truhlářského synka z jižních Čech, studenta a pak bankovního úředníka a vědce, druhý díl má formu vzpomínkových zápisů Souhradovy druhé manželky. To umožnilo pohled na postavy a události ze dvou úhlů. Hlavní hrdina, jako již v řadě dřívějších prací Jeřábkových, je slabošský maloměšťácký inteligent, pasívní a přecitlivělý. A tento typ je studován a pitván s pozorností a složitostí někdy až únavnou. Podrobný kronikářský záznam života hrdého a citlivého chlapce z chudé venkovské rodiny má nejsvěžeji napsané stránky o dětství, o pubertálních krizích a první lásce. Veřejné události jsou sledovány jen velmi zběžně – např. i převrat 1918 je úplně „vynechán", zřejmě se s ním autor vypořádal v románě „Svět hoří" a zde jej přešel, nechtě se opakovat. – Dějiště se od poloviny prvního dílu přenáší do Brna, kde Toník dokončuje studia a je zaměstnán. Město je zachyceno s pochopením pro jeho svéráznost. (Toník bydlí za studií v Žabovřeskách, po sňatku na Bratislavské ulici.) – V druhém svazku se do popředí dostává otázka viny a trestu, jde o analýzu člověka, stíhaného výčitkami svědomí. Toník Souhrada trpí vědomím, že svým jednáním přispěl k sebevraždě první manželky Lenky. Výčitky svědomí poznamenají celý jeho další život. – Autor pečlivě sleduje pokračující rozvrat pasívního hrdiny. Jemnost této analýzy nemůže zastřít kompoziční slabinu díla, v němž na prvních stránkách je vše naznačeno – a další děj se rozvíjí pomalu, s opakováními a cestopisnými odbočkami.

Na několika místech se Jeřábek znovu pokouší vystihnout atmosféru Brna. Tak jedna z vedlejších postav, malíř Hlava, je charakterizuje: „Je to zatraceně hezké město . . ., ale člověk musí jeho krásu postupně objevovat. Jeho půvab je v složitosti. Člověk v něm musí chodit od věci k věci a ochutnávat každou zvlášť" (str. 285). Zvláštní ráz Brna, daný těsným sepětím s okolním venkovem, vyjadřuje postřeh o jeho obyvatelích, vložený do úst Souhradovi: „Vyrostli v těsných bytech a úzkých dvorcích mezi továrními komíny. Jejich oči kolem sebe nevídaly krásných věcí – snad tu a tam uvnitř kostela. Čtvrť, v níž se pohybují po celý týden, je ošklivost sama. Do práce i z práce chodívají úzkými špinavými ulicemi. Dlažba je hrbolatá, fasády domů potřísněny blátem. Ale stačí vykročit za roh ulice a příroda jim hodí do klína své nejkrásnější květy. Mohou rozdělit svůj život napůl mezi město a přírodu. Lesy a kopce se derou takřka k jejich činžákům. Město se jich nikdy nedovede zmocnit tolik, aby polovicí srdce nepatřili venkovu" (str. 131–132).

Ani v tomto diptychu nebylo docíleno jednoty mezi prostředím a příběhem jednotlivců. Jeřábek si to sám uvědomil. V deníkové knize „V zajetí Antikristově" píše na okraj knihy „Neumřela, ale spí": „Myslil jsem ovšem také na to, abych vystihl dobové a společenské prostředí. Nedomýšlím se, že bych byl v tom směru vykonal uspokojující práci, zvláště ne po stránce vykreslení typické brněnské atmosféry. Snad to tentokrát ani dobře nešlo, protože má knížka má v základě přece jenom komorní charakter a její celkový ráz mi nedovolil rozběhnout se do širších společenských oblastí . . . Jednou bych ovšem rád napsal něco rozlehlejšího, jak se to podařilo například Marii Pujmanové v „Lidech na křižovatce". Ale nevím, zda to dokáži a zda to vůbec odpovídá mému založení. Skoro bych řekl, že mi dušezpytná skladba komorního rázu svědčí nejlépe" (str. 96–97).

Ale přece se Jeřábek za širokým obrazem doby vypravil. Po historické trilogii z českého dávnověku „Legenda ztraceného věku" (1938–1939), po mravoličném „Poselství s druhého břehu" (1942) a zdařilém románu herce „Nedohráno" (1943) pokusil se v generační románové dilogii „Letopisy české duše" (1946, Podivná průvodkyně, Kvetoucí sad; psáno ještě za války) o rozsáhlý společenský rámec pro osudy příslušníků rodiny Kabešů. Děj, zabírající dobu od přelomu století až do let okupace, se brzy přenáší ze středočeského okresního města do Brna, kde oba hlavní hrdinové, komponista i jeho synovec básník, existenčně zakotvují. K tragickému osudu hudebního skladatele Kabeše a jeho manželky poskytla zřejmě Jeřábkovi motivy obdobná tragédie spisovatele Těsnohlídka. První díl, Podivná průvodkyně, patří mezi Jeřábkova nejzdařilejší díla, je vypravován svěže, nálada přelomu století je v díle sugestivně vystižena. Složitá situace první republiky a jejího konce však již není pochopena v celé hloubce už proto, že záběr zůstává omezen hlavně na okruh tvůrčí inteligence. Po formální stránce znovu silně proniká vliv Vančurův, především v bujarém oslovování čtenáře či jednajících postav (např.: „Ať nás nikdo nenazývá škarohlídy. Ať nám nikdo nepředhazuje, že přeháníme a že si libujeme v hyperbolách" (I, str. 10) nebo: „Šťastná Emilko! Jak rozkošný je pohled na tvou lehce uzardělou tvář, ozářenou dychtivým vnitřním viděním!" (I, str. 303).

Slabinou druhého dílu je – kromě zjednodušeného vidění společenské skutečnosti – ústřední postava, básník Jaroslav Kabeš, který je kreslen značně zvnějšku, o pohnutkách jeho vývoje od proletářské poezie ke katolické metafyzice se nic podstatného čtenář nedozví. Nevěrohodná je i postava komunistického funkcionáře Husáka. Druhý díl se tříští do řady epizod a není již tak sevřen a dotažen jako první. Z brněnského prostředí představuje autor intelektuální kruhy německé i české. Zda-

řila se postava pokrokového německého divadelníka Webera, jemuž pozdě zaimponují úspěchy fašismu, obrací, ale je nacisty odkopnut. Také vysledování zrodu fašistického poskoka v zkrachovaném Vincovi Neprašovi zachovalo kus typické skutečnosti těchto let. Brno – dějiště světové výstavy kultury, Brno za hospodářské krize a jako ohnisko národnostních třenic je v díle zachyceno sice jen dílčím způsobem, ale přesvědčivě.

Románovou kroniku Brna za druhé světové války podal Jeřábek v románě „Zvedni se, město!" (1947). Od zavření vysokých škol na podzim 1939 po osvobození sleduje autor osud brněnských Čechů i Němců v typických postavách, jako je opatrný reformista, tovární mistr Forman, ruský emigrant, donašeč Babuškin, nacista Maiwald, zrádce a odrodilec Filka, či skeptický hedonik, spolumajitel továrny Willy Hauser, který zakončí svůj rozmařilý život sebevraždou na prahu porážky. Negativní postavy z německého tábora podařily se Jeřábkovi více než postavy české, kde si autor místy vypomohl konvencí (tak v příběhu dobrotivého továrníka Vilíma, napravujícího hříchy mládí). Pro rozsáhlost časového záběru došlo někdy k přílišnému zhušťování děje, ke kronikářské zkratce. Hlavní události války a protektorátu jsou do fabule vřazeny ve výběru nejpodstatnějšího. A tak se podařilo vytvořit atmosféru Brna za války – s řáděním hitlerjugend, s nálety, s popravami v Kaunicových kolejích, na něž se chodí německá mládež i dospělí se sadistickým potěšením dívat. Pokrokem je i to, že se zde záběr rozšířil i na kruhy dělnické; parta mistra Formana je vystižena v bohatosti typů a v pravdivém prostředí. Román je prosycen vírou v nezdolnost života, který po trýznění a ponižování znovu se prodere ke svobodě, odčiní škody a „zbuduje rozkotané sídlo".

Do prvního ročníku Listu Sdružení moravských spisovatelů (1946, str. 33–35) píše Jeřábek prohlášení pevné víry v budoucnost – „Zde stojíme": „Viděno z daleké perspektivy pisáreckých kopců nebo židenického pahrbku zachovává si město, jež nazýváme svým pracovištěm, i po dubnových událostech známou silhuetu s charakteristickými liniemi a výčnělky. Špilberk, Petrov, sv. Jakub, sv. Tomáš, radniční věž – to vše zůstalo na svých místech, aby hlásalo světu: ‚Zde jsme, zde stojíme . . .' Teprve zblízka narazí pozorovatel na nové rysy, které ve tváři města zanechala válečná litice. To, co se kdysi nazývalo obchodní tepnou, leží v rozvalinách, co bývalo průmyslovým okrskem, zvedá k nebi očadlé zdi a obnažené železné konstrukce, vyhasla barevná zřítelnice chrámového okna a zasloužené zkáze propadla také příznačná citadela místního němectví, jejíž červené cihlové stěny skýtaly po dlouhá desetiletí uprostřed slovanského živlu útulek cizorodé duchovní enklávě . . . A tak je toto město, do jehož půdy zarýváme znovu pluh pracovního úsilí, na přelomu svých dějin, jako bývalo v minulosti už častokrát . . . Město, jež bylo již tolikrát bojištěm, chce vidět bojovníky. Chce vidět muže, hodné jeho bojové tradice."

Obraz Brna najdeme i ve dvou memoárových knihách Jeřábkových: ve zmíněném už okupačním deníku „V zajetí Antikristově" (1945) a v knize životních vzpomínek „V paměti a v srdci" (1961). Literární počátky, zážitky válečného pekla na Piavě – a pak názorový a umělecký kvas popřevratový jsou tu zachyceny svěže a se zajímavými portréty např. Wolkera, Mahena, Blatného atd. Škoda, že s postupem let intenzita zážitku slábne, obraz třicátých let už je mnohem méně výrazný, portréty literárních přátel sesychají na několik všeobecných postřehů. Ale pro první část, především pro historii Literární skupiny, patří kniha mezi zajímavé doklady o vzniku a formování meziválečné moderní literatury.

Jeřábkův dlouholetý pobyt v Brně odrazil se bohatě i v jeho tvorbě. Po Mer-

Čestmír Jeřábek. (K čl. Š. Vlašina)

hautovi, Těsnohlídkovi a Mahenovi setkáváme se v jeho díle znovu s úsilím o zachycení obrazu tohoto města, které z jakéhosi „předměstí Vídně", s vnějškovým německým nátěrem za Rakouska, vyvíjelo se překotně po převratu v české kulturní a správní centrum Moravy. A Jeřábek zobrazil ve své próze i další etapu – tíživá léta okupace a osvobození Rudou armádou. Na cestě k plnému obrazu života stavěly se Jeřábkovi do cesty především dvě překážky: To, že si zužoval většinou pozorovaný svět na kruhy inteligence a odtud si volil své rozkolísané, slabošské hrdiny, poznamenané nedůvěrou v sebe a nedostatkem životního cíle. A za druhé – jeho postavy jsou málo spjaty se společenským vývojem. Jsou uzavřeny do úzkého okruhu svého okolí – a společensky zůstávají pasívní, jsou vlečeny událostmi, nepodílejí se na nich. Dušezpytný zájem a individuální motivace jednání postav převládá nad společenskými faktory. – Přes tyto zábrany dosáhl ve svých vrcholných pracích – Svět hoří, Nedohráno, Podivná průvodkyně – úspěchu jak v přesvědčivé psychologické kresbě postav, tak i v zobrazení životní skutečnosti.

Na nejplodnější podněty své dosavadní tvorby navázal Čestmír Jeřábek v novém tvůrčím období, kdy v druhé polovině padesátých let překvapil trojicí nevšedních novel – básnivých, reflexivních, náročně a promyšleně komponovaných, se smyslem pro dobový detail a s pevnou kresbou dušezpytnou. Tyto novely (Někomu život, někomu smrt, 1957, Odcházím, přijdu, 1957 a Alespoň ve snu, 1959) jsou průkazným svědectvím toho, že dílo Jeřábkovo není zdaleka ještě uzavřeno.

Soupis knižního díla Čestmíra Jeřábka

1921 *Výzva* (Povídka)
1922 *Circus Maximus* (Drama)
Nové vlajky (Drama)
1923 *Zasklený člověk* (Povídky)
1924 *Předzvěsti* (Povídky)
1925 *Lidumil na kříži* (Román)
1926 *Firma prorokova* (Román)
1927 *Svět hoří* (Román)
1930 *Pekelný ráj* (Román)
1933 *Světlo na přídi* (Román)
Vetřelkyně (Drama)
1935 *Cesta pozemská* (Román)
1938 Legenda ztraceného věku I – *Hledači zlata*
1939 Legenda ztraceného věku II – *Medvědí kůže*
1939 Legenda ztraceného věku III – *Bohové opouštějí zemi* (Románová trilogie)
1941 *Neumřela, ale spí* (Román)
(Spolu s „Cestou pozemskou" vydáno 1947 pod názvem Dvojí svědectví)
1942 *Poselství s druhého břehu* (Román)
1943 *Nedobráno* (Román)
1945 *V zajetí Antikristově* (Paměti)
Evropské meziakti (Cestopisné črty)
1946 *Ema Pechová* (Herecká monografie)
Letopisy české duše I – Podivná průvodkyně (Román)
Letopisy české duše II – Kvetoucí sad (Román)
Zelená ratolest (Vzpomínkové prózy)
1947 *Zvedni se, město* (Román)
1948 *Podivuhodný návrat bratra Anselma* (Novela)
1957 *Někomu život, někomu smrt* (Novela)
1959 *Alespoň ve snu* (Novela)
Sága našeho rodu I – Propast
II – Tvé jméno štěstí
III – V sousedství šelem (Románová trilogie)
1961 *V paměti a v srdci* (Paměti)

Do cizích jazyků přeloženo:

1. *Svět hoří* – Le monde en flammes. Přel. Marc Slonim, Paris, 1930.
2. *Podivuhodný návrat bratra Anselma* – Cudowny powrót fra Anselmo. Přel. Andrzej Piotrowski, Warszawa, 1960.
3. *Někomu život, někomu smrt* – Komu žittja, komu smerť, přel. G. Paško, Kijiv, 1960.

Alois Gregor

ŽIVOT A DÍLO FRANTIŠKA MAREŠE

Příspěvek k poznání brněnského kulturního života v druhé půli 19. století a v posledních letech předpřevratových.

I. Život Fr. Mareše

František Mareš, jeden z předních moravských pedagogů, narodil se 30. září 1862 v Křetíně u Letovic jako syn tamního sládka. Dětská školní léta strávil na několika místech Českomoravské vysočiny, protože rodiče se stěhovali z místa na místo, když malé pivovary jeden po druhém zanikaly. Domů do Drnovic u Lysic, kde jeho otec s početnou rodinou zakotvil po delším putování natrvalo, přicházíval jenom o prázdninách. Třebaže hmotné poměry otcovy byly velmi neutěšené a starost o devět dětí byla nemalá, zvláště když celá rodina byla postižena zákeřnou tuberkulózou, přece Mareš i jako dospělý muž často a rád vzpomínal na krásy rodného kraje a na to, jak si volné chvíle krátíval hrou na housle a na cello. Učitelé brzy rozpoznali nadání hochovo, a proto ho rodiče poslali na německou reálku do Brna, i když to bylo spojeno s finančními nesnázemi. Studia na střední škole ukončil M. maturitní zkouškou r. 1880. Tehdy nastalo pro abiturienta těžké rozhodování, jaké povolání si má zvolit. Poněvadž po předčasné otcově smrti připadla starost o matku a o mladší sourozence na něj, musil – byť i s těžkým srdcem – upustit od úmyslu jít na varhanickou školu do Prahy. Aby co nejdřív dosáhl pevného postavení, vstoupil do čtvrtého ročníku učitelského ústavu v Brně a tam po roce získal vysvědčení dospělosti.

První jeho kantorské místo byly Drnovice u Lysic a mladý podučitel, jak se tehdy říkalo, upozornil brzo na sebe nadřízené úřady svou pílí a svými vyučovatelskými a vychovatelskými schopnostmi. Počátkem školního roku 1884/85 stal se suplujícím učitelem na ženském učitelském ústavě v Brně. Mareš, který krátce po svém příchodu do Brna složil zkoušku způsobilosti pro měšťanské školy, byl na doporučení prof. Ant. Vorla r. 1888 vybrán za ředitele „Pokračovací školy pro dívky", založené při „Dívčí vzdělávací jednotě Vesna" dva roky předtím zásluhou hlavně energické Elišky Machové. Až do té doby školu řídil z ochoty gymnasijní profesor Fr. Bartoš, známý moravský dialektolog. Byla to jistě odvaha, že Mareš opustil „jisté" místo na státním ústavě a převzal řízení školy soukromé, hmotně nezajištěné a nadto s úkoly ne pevně ještě stanovenými. Mareše, který byl v pravém slova smyslu duch tvůrčí, vedla k tomuto rozhodnutí nepochybně představa, že může jít na soukromé škole cestami a cestičkami dosud nevyšlapanými a že může zorganizovat školu tak, aby co nejlépe odpovídala soudobým potřebám ženské mládeže. A skutečnost brzy potvrdila, že Vesna měla neobyčejně šťastnou ruku při výběru nového ředitele a znamenitého organizátora. Marešův život zůstal od té doby nerozlučně spjat s Vesninými školami plných třicet let, a když je odevzdal 1. ledna 1919 do správy města

Brna, mohl se s oprávněnou hrdostí ohlédnout na svou budovatelskou práci. R. 1888 převzal ve Vesně dvě třídy se 136 žákyněmi, kdežto na začátku škol. roku 1918/19 měla Vesna třináct různých škol a kursů, které navštěvovalo 4217 dívek a žen.

Fr. Mareš, třebaže měl ve škole i mimo ni mnoho odpovědné práce, přece neustále zvyšoval své vzdělání. Zprvu navštěvoval německou, pak nově zřízenou českou techniku a nabyl za velmi svízelných podmínek aprobace pro střední školy z chemie, matematiky a fyziky. Své zkušenosti doplňoval stále nejen odbornými studiemi, ale též četnými cestami doma, ale i v cizině. Tak poznal významnější dívčí ústavy v bývalém Rakousku, ve Vídni a ve Štýrském Hradci, dále v Drážďanech, v Lipsku, v Mnichově a ve Štuttgartě, ale zejména v Curychu. Své poznatky odtud uložil v několika statích, bohužel nečetných, jako je např. článek *Školství v kantonu curyšském* (1892), článek *Pokračovací školy dívčí* (1898) a *Organisace škol a kursů na doplňování praktického vzdělání ženského* (1899). Zmínky zasluhuje i jeho cesta do Petrohradu r. 1899, kde se zúčastnil Puškinových oslav.

Fr. Mareš, člověk nesmírně podnikavý a agilní, neoddal se zaslouženému odpočinku ani tehdy, když odešel do výslužby. Hned v r. 1919 odešel na Slovensko, aby tam pomáhal po Vesně vzoru budovat ženské školství odborné a sociální. Když se odtud vrátil na sklonku r. 1939 do Brna, neboť za tehdejších politických poměrů nemohl na Slovensku pracovat, jak by chtěl, neustal ve své činnosti pro Vesnu, zvláště pak urovnával její archiv a připravoval s Bedřichem Slavíkem své paměti. Mnoho trpěl fašismem za protektorátu, ale nikdy – ani na okamžik – neztrácel víru v lepší zítřek. Zemřel náhle, raněn byv mozkovou mrtvicí, dne 11. září 1941.

II. Dílo Fr. Mareše

1. Mareš jako budovatel dívčího školství v Brně a na Slovensku.

Na konci osmdesátých let 19. století byl stav českého školství v Brně neutěšený, ba přímo žalostný. České školy byly toliko tři: v 2. městském okrese škola josefovská (nám. 28. října), pro kterou vystavěla obec r. 1885 budovu na Hutterově ul. (nyní Traubově), v 3. okrese škola na Křenové v Čechyňské ul. a konečně v 4. okrese škola na Starém Brně. Měšťanská škola nebyla vůbec, středních škol bylo pouze pět: Slovanské gymnasium (zřízeno 1866, otevřeno 1867), mužský (1870) a ženský učitelský ústav na Starém Brně (1872), průmyslová škola (1886) a reálka (1880). Česká vysoká škola technická byla zřízena – neúplná – teprve r. 1899.

Proto nijak nepřekvapuje, že české dívčí školství v Brně bylo na tom daleko hůře. Česká děvčata měla v té době toliko jediný veřejný zdroj vzdělání: německou školu obecnou. Když čeští rodiče chtěli poskytnout dívkám vyšší vzdělání, museli je posílat do německých soukromých vzdělávacích ústavů, např. k Frau von Weber a k paní Pitlík, nebo do německého kláštera. To znamenalo pro české dívky dvojí nebezpečí: jednak hrozilo jim odnárodnění, jednak nepokroková výchova. Proto jednatel Vesny, profesor mužského učitelského ústavu Fr. Dlouhý, i jeho nástupkyně v jednatelství, učitelka Eliška Machová, cítili zpola instinktivně, zpola uvědoměle, že je tu nutně potřebí radikální nápravy. Proto přiměli Vesnu v r. 1886 zřídit při spolku Pokračovací českou školu pro dívky. Na této škole se učilo nejenom předmětům literním, jako češtině, dějepisu, vychovatelství aj., ale i předmětům praktickým, ručním pracím, vyšívání a šití prádla a šatů. Již v prvním roce Marešovy

správy byly školy zreorganizovány. Vznikly školy literní, které dávaly děvčatům všeobecné vzdělání, kdežto praktický výcvik (v šití ap.) se dál v pracovnách a dílnách. Významnou součástí Vesniných škol byly odpolední a večerní kursy pro ženy v domácnosti a výdělečně činné, ať už v továrnách, ať v nemocnicích a jinde. Mareš věnoval těmto kursům velkou pozornost. Obrátil se jedenkrát s důtklivou výzvou k inteligenci, že „musí konečně přemoci chladnost k lidu a jeho práci a přilnout k němu obětavou láskou", neboť jen potom „budou pokračovací školy a kursy zařizovány v pravém duchu". Opravdu to odpovídá požadavkům dneška, dovídáme-li se, že pro kuršistky byly pořádány v neděli pravidelné besídky s programem literárním a hudebním, že byly informovány o veřejném životě, že měly k volnému použití čítárny a knihovnu apod. Kursy plnily své poslání kulturní, sociální i národnostní i v tom, že se konaly též v předměstích, hlavně v Židenicích, v Zábrdovicích, v Husovicích a v Králově Poli. Význam kursů vynikne ještě víc a plastičtěji, uvážíme-li, že do kursů – hlavně zpočátku – chodily žákyně, které znaly spisovný jazyk, český pravopis a naše dějiny jen velmi málo. S povděkem třeba uznat, že se zemské školní úřady chovaly k Vesniným školám celkem příznivě a že tyto školy, pro něž nebylo na Moravě, ba ani v Čechách obdoby, zařadily po jistém váhání dílem ke školám průmyslovým, dílem ke školám středním.

Když r. 1901 rakouské ministerstvo kultu a vyučování vydalo výnos o zřizování lyceí a sedm let poté nařízení o ženském průmyslovém školství, Vesna Marešovým vlivem přeorganizovala své školství. Z někdejší vyšší dívčí školy bylo vybudováno šestitřídní lyceum, na němž se konaly maturity po prvé r. 1903; byly to první lycejní maturity v bývalém Rakousku vůbec. Tato reorganizace měla také významné důsledky praktické. Absolventky lycea směly být přijaty např. jako mimořádné posluchačky na některých oborech vysokých škol a absolventky průmyslových škol nabyly živnostenské oprávnění atd.

Později šlo rozrůznění Vesniných škol několika směry. Tak přibyla dvouletá obchodní škola a tříletá vyšší škola pro ženská hospodářská povolání, vychovávající administrativní pracovnice pro vědecké ústavy, sirotčince, nemocnice aj. Za první světové války byly otevřeny odborné učitelské ústavy, a to pro šití šatů, pro šití prádla a pro vaření. Je nepochybně zajímavé, i když poměrně málo známé, že ve Vesně byla založena hlavně Marešovou zásluhou hudební škola, na níž působil výborný pedagog Max Koblížek a kde se vyučovalo nejen hře na klavír, na housle a sólovému zpěvu, ale soustavně i předmětům teoretickým. Vesniny školy si nemůžeme dobře představit bez jejich pensionátu, který si vytvořil Mareš – pověděno s básníkem Wolkerem – tak trochu dle obrazu srdce svého. V pensionátu, který zařídil „básník v dřevě", Marešův přítel arch. Dušan Jurkovič, vytvořilo se pěkné ovzduší, kde se příjemně žilo a kde se chovanky vychovávaly přednáškami, výstavami, návštěvami divadel a koncertů, vycházkami do přírody ke krásnému životu a k odpovědnému vztahu ke společnosti. Kdykoli se potkáte s Vesňačkou, která prožila třebas jen krátký čas v pensionátě, mluví o něm po každé s upřímným nadšením.

Je zcela přirozené, že se vzrůstajícím počtem žákyň přibývaly také nové budovy. Když r. 1888 přišel Mareš do Vesny, učilo se v několika najatých místnostech v domě u Hurychů na nynější Marešově ul. Poměrně brzy za sebou byla vybudována vlastní budova na Údolní ul. (nyní tř. Obránců míru 18), v zahradě budova pro pensionát a dvě velké moderní školní budovy na Augustinské ul. (nyní Jaselské 7, 9). Nemůže být přehlédnuto ani to, že všecky ty stavby byly pořízeny z valné části vlastními prostředky, jako sbírkami a jinými podniky.

Po čase se ukázala nutnost z praktických důvodů správu škol rozdělit. Mareš si ponechal ředitelství lycea a správu pensionátu, průmyslovou školu převzal spisovatel Karel Elgart-Sokol, měšťanská a hudební škola byla svěřena Jos. Němcovi, odborné učitelské ústavy El. Kozlové a obchodní škola s kursy Žofii Zvěřinové. I po tomto rozdělení zůstal Mareš i nadále osobností, která stmelovala vjedno individuality dosti rozdílné.

Typické Marešovy vlastnosti, výborná znalost ženské duše, osvědčený talent pedagogický, znamenité schopnosti organizátorské, svrchovaně konciliantní poměr k spolupracovnicím a spolupracovníkům, uplatnily se v plné míře za skoro dvacetiletého Marešova působení na Slovensku. Je hezká řádka ženských odborných škol a martinský Ústav pre výchovu sociálne-zdravotných pracovníčok a učiteliek ženských odborných škôl, které vznikly za účinné spolupráce Marešovy.

Prostě a výstižně to napsala blízká Marešova spolupracovnice Oľga Ruppeldtová-Šimková ve sborníčku vydaném r. 1962 k stému výročí Marešova narození: „Niekto o p. radcovi Marešovi povedal, že tvoril z daných pomerov, ale pripravoval budúcnosť. My, ktoré sme ho poznali, to cítime a uvedomujeme si to. Spomíname s láskou a ďakujeme srdečne."

2. *Mareš jako znalec, milovník a propagátor umění.*

Ředitel Fr. Mareš, člověk esteticky nadmíru citlivý a vnímavý, měl vzácné pochopení pro všechna umění, tedy i pro *hudbu*. I když se hudba nestala jeho povoláním, jak původně zamýšlel, přece byl k hudbě zrozen a vychován. V prvních letech svého pobytu v Brně hrával jako cellista v několika hudebních sdruženích, např. v kvartetu, v němž na klavír hrával Janáček. Hudbě zůstal Mareš věrný i tehdy, když se stal organizátorem a budovatelem Vesniných škol. Na Vesně pomáhal při zakládání hudební školy, na akademiích a koncertech pořádaných Vesnou zavedl informativní přednášky o skladatelích a o jejich dílech, přímo vášnivě navštěvoval koncerty, dal podnět ke zřízení hudebního odboru při brněnském Klubu přátel umění, podnítil Karla Plicku ke sbírání lidových písní slovenských, přispěl nezřídka cennou životní a pedagogickou radou kuratoriu brněnské konservatoře v prvních letech jejího trvání. Zvláštní připomínky zasluhuje přátelský vztah Marešův k Janáčkovi. Je to tím pozoruhodnější, protože to byly individuality naprosto odlišné. Janáček byl živelný temperament, vzdorný bouřlivák, který se pramálo ohlížel na lidi a na jejich mínění, kdežto Mareš byl naproti tomu, smím-li to tak říci, povaha žensky mírná, laskavá, ochotně všude pomáhající. Oba měli však stejný cíl: každou myšlenkou, celým životem sloužit vlasti a národu. Mareš, Janáčkův žák na brněnském učitelském ústavě, po celý svůj život účinně se zasazoval o to, aby se Janáčkovi jako skladateli dostalo po právu náležitého pochopení v našem uměleckém světě. Ukázalo se to výrazně a účinně v bojích o uznání uměleckých hodnot Janáčkovy Její pastorkyně. Na krásné přátelství, které prožil s Janáčkem a které nebylo ani jednou zakaleno stínem nějaké neshody, vzpomíná Mareš v článku uveřejněném v programovém listu Burianova divadla D 40. Živě si tu vybavuje večer 9. července 1904, kdy po úspěšném provedení Janáčkovy Pastorkyně v brněnském divadle o šest měsíců předtím seděla společnost několika Janáčkových přátel v „búdě otce Tebicha" pod strání nad Svatotomášským dvorem na Veveří ul. a kdy všichni návštěvníci byli prodchnuti vírou v Janáčka a v jeho veliké umění. Mareš při každé příležitosti projevoval svoji oddanost a lásku k Janáčkovi a Janáček mu to stejnou

měrou oplácel. Tak např. Janáček přednášel ve Vesně o národních tancích, o národní písni a o Křížkovském, při zábavě Vesny r. 1891 řídil při předvádění svých Valašských tanců orchestr, spolu zajížděli na Slovácko a do Prahy, pevně je sblížila perzekuce za první světové války, jedním slovem, byli přátelé na život a na smrt.

Vzácný byl též Marešův zájem o *výtvarné umění*. Projevoval se dvojím směrem. Jednak sám Mareš dovedl vnímat umělecké dílo, ať obraz, ať sochu nebo architekturu, tak hluboce jako málokdo z jeho vrstevníků, jednak se Mareš snažil promyšlenou a důslednou výchovou k umění rozšířit jeho vliv na vrstvy co nejširší, především však na mladé lidi, studenty a studentky. Největší a nejzáslužnější čin v této výchovné oblasti bylo založení Klubu přátel umění v Brně 14. ledna 1901, který měl býti něčím podobným co Spolek výtvarných umělců Mánes v Praze, jenže v měřítku daleko menším a skromnějším. Zásluhou Klubu, především ovšem ředitele Mareše, bylo uspořádáno v Brně několik výstav, které vzbudily zaslouženou pozornost, i když jejich návštěva nebyla vždy taková, jak si pořadatelé představovali a přáli. Tento počin Klubu byl tím pozoruhodnější a významnější, poněvadž v péči o umění zaostávalo české Brno za brněnskými Němci a ovšem značně za Prahou. Sluší upozornit na velkou výstavu Mánesa na jaře 1901, která se konala v sálech české techniky a která našla u obecenstva velkou odezvu. Další dvě výstavy byly uspořádány ve Vesně a seznámily návštěvníky s pracemi Jednoty výtvarných umělců, Joži Uprky a Jana Köhlera. Na nich se také ukázalo, že je třeba najít pro výstavy větší místnosti. Podařilo se je získat v domě vedle hotelu Slavia, i když bylo třeba je upravit se značným nákladem pro nové účely. Tam byla instalována r. 1904 výstava pražského Mánesa, Felixe Jeneweina, tehdy profesora kreslení na české technice, Al. Kalvody, rodáka z blízkých Šlapanic, a roku následujícího výstava Jar. Špillara a Fr. Zvěřiny. Když Joža Uprka založil v Hodoníně Sdružení výtvarných umělců, brněnský Klub se rozštěpil, neboť ani Mareš, ani Janáček nesouhlasili se zřízením nového spolku. Klub byl pak zreorganizován a rozdělen na tři odbory: literární, hudební a výtvarný. Klub pořádal výstavy v l. 1907–1909 ve varhanické škole, kde mu ochotně poskytl místnosti Janáček. Na nich se představili Brňanům přední umělci tehdejší, jako Bubeníček, Hudeček, Štretti, Šimon, Štursa a jiní a jiní. Protože místnosti ve varhanické škole byly přece jen malé, vystavoval Klub jinde, např. v Besedním domě, v Lužánkách (nynějším Domě pionýrů) a v české technice. Zvlášť významné byly výstavy Miloše Jiránka a Ant. Slavíčka (1910) a japonského dřevorytu (1913). Bohužel, první světová válka přerušila nadlouho záslužnou činnost Klubu.

Velmi přátelské styky byly zejména mezi Marešem a Jožou Uprkou. Na Marešovo přání namaloval pro Vesnu dva rozměrné obrazy na plátně, Javornickou mamičku a Nevěstu, olejovou skicu Příchod jara, na budovu na Augustinskou (Jaselskou ul. 7) tři lunety, které představovaly Práci, Zbožnost a Veselí. Do Hroznové Lhoty, kde si Uprka postavil domek a zřídil ateliér, Mareš častokrát zajížděl a tam také r. 1902 doprovodil proslulého francouzského sochaře Aug. Rodina.

Mareš byl prvně přesvědčen, že k výchově uměním je nezbytně třeba záměrného vedení, a proto využil každé chvíle k uskutečňování tohoto plánu. Za nedělních dopolední seznamoval žákyně Vesny s chystanými výstavami a s tvorbou vystavujících umělců, objasňoval jim přímo na výstavách jednotlivá díla, v Uprkově dvorance vybudoval malou galerii vynikajících uměleckých děl a touto systematickou popularizací dosáhl znamenitých úspěchů. Zejména se mu podařil důkaz, i dnes tolik platný, že umění patří všemu lidu.

Mareš má také nesporné zásluhy o *brněnské divadlo*. Sotvaže začal učitelovat v Brně, vstoupil hned do Družstva Českého národního divadla v Brně, významného a vlastně jediného střediska, kolem něhož se až do druhé světové války, ba ještě několik let po ní soustřeďovali přečetní milovníci a přátelé brněnského českého divadla. Mareš, který se po nedlouhém čase stal místopředsedou Družstva, brzy pronikl do složitého organismu brněnského divadla. Spolu se spisovatelem Jos. Merhautem, vlivným redaktorem deníku Moravská orlice, snažili se odstranit některé zvlášť nepříznivé okolnosti pro potřebný rozvoj českého divadla v Brně. Především se snažili stabilizovat poměry v českém divadle, aby herci nemuseli hrát v Brně jenom do velikonoc a pak se rozjíždět po moravských a českých městech, aby si vydělali na gáže. Dále bylo nezbytně nutné zajistit existenci divadla po finanční stránce, neboť divadlo bylo odkázáno jen na vstupné; subvence zemského sněmu byly malé a nepravidelné. Divadlo bylo proto nuceno z kasovních důvodů hrát častokrát kusy umělecky nehodnotné. Družstvo, které vedlo divadlo ve své režii, pronajímalo divadlo ředitelům divadelních společností, kteří zpravidla nakonec ztroskotali, i když měli často snahu zvýšit uměleckou úroveň divadla. Významnou událostí v dějinách českého brněnského divadla je anketa časopisu Moravská revue r. 1899, jejímž redaktorem byl energický Jar. Tůna. Podnět k ní za vlivné účasti Marešovy dal Jos. Merhaut článkem *Charakter brněnského divadla*. Ankety se zúčastnilo přes dvacet významných osobností, jako např. ředitel pražského Národního divadla F. A. Šubert, dramaturg Jar. Kvapil, Leoš Janáček, bratří Mrštíkové a jiní. Všichni účastníci byli zajedno v tom, že se poměry v českém brněnském divadle nesporně zlepší, najde-li se víc pracovníků podobných Marešovi. Ještě téhož roku (17. 3.) promluvil Mareš o brněnském divadle v pražském Pokrokovém klubu mladých a brzy poté (16. 4.) měl v Brně hlavní referát na zvláštní schůzi o brněnském divadle. Anketa přispěla podle Marešových slov k tomu, že se „veřejnosti ujasnil etický obsah i význam určení českého divadla v Brně, zvýšila se energie Družstva a urychlila první veřejná sbírka na Národní divadlo v Brně" (Zlatá kniha Družstva Českého národního divadla v Brně, 1934, str. 43). Jestliže zájem o brněnské divadlo v prvých dvou desítiletích 19. stol. neustal, zasloužil se o to zase Mareš, i když mu v tom pomáhali někteří členové z výboru Družstva, např. agilní jednatel Čeněk Spiruta. Hlavní pozornost Družstva se soustředila na sbírky pro nové divadlo a jeho neúmorné píli se podařilo, že v r. 1921 činilo základní jmění Stavebního fondu přes 5 280 000 Kč. Mareš se sice zúčastňoval této sbírky a jiných, tak např. s ředitelem obch. akademie Karlem Fišarou míval vedení při podzimních divadelních slavnostech, vydatném to zdroji finančním pro divadlo, ale přece jen větší pozornost věnoval jiným podnikům Družstva, např. provozování divadla, shánění vhodných osob pro řízení divadla, dramatickým soutěžím, postavení Štursova památníku Merhautovi na Ústředním hřbitově brněnském ap.

O české divadlo v Brně budil Mareš zájem ještě jiným způsobem. Zval do Vesny vynikající pražské herce, např. Hanu Kvapilovou, Ed. Vojana a jiné, aby děvčata měla příležitost poznat je hodně zblízka. Snad stojí za zmínku i ta drobnost, že skoro denně sledoval divadelní představení v družstevní lóži.

Po převratě Mareš jako předseda českého klubu ve správní komisi města Brna přicházíval už jen občas do výborových schůzí Družstva a taktně uklidňoval vzbouřenou hladinu spolkového života; jeho rozvážným vývodům ustupoval i temperamentní Janáček. Rokem 1919, kdy odešel Mareš na Slovensko, skončila jeho aktivní práce pro brněnské divadlo, nikoli však láska k němu. Vím z rozhovorů s ním na

sklonku jeho života, jak těžce nesl, že za německé okupace bylo české divadlo v Brně uzavřeno a Družstvo bezdůvodně zlikvidováno. Na práci v Družstvu vzpomínal vždycky rád.

III. Mareš jako člověk

Mareše jako člověka lze trvám charakterizovat jen několika málo slovy. Byl to duch tvůrčí, zvídavý, který stále hledal a přemýšlel, znamenitý učitel, nezištný pracovník, který nikdy nežádal uznání a pocty, klidný, rozšafný muž, pravý arbiter elegantiae, znamenitý organizátor, zejména školství, přesvědčený kolektivista, který myslil především na blaho celku, nadšený milovník soch, obrazů a krásných věcí vůbec, jakož i upřímný přítel malířů, sochařů, grafiků a architektů, muzikant neobyčejně jemného cítění, opravdový Čech havlíčkovského ražení, krátce, typická osobnost, na kterou nemůže nikdy zapomenout ten, kdo se s ní seznámil, nebo ten, kdo o ní slyšel a četl alespoň něco. Až budou jednou napsány nové, důkladné dějiny města Brna, najde v nich jistě čestnou zmínku i František Mareš.

Poznámka. O životě a díle Fr. Mareše podávají nejlepší poučení dva sborníky, vydané na jeho počest. První vyšel k jeho sedmdesátinám (1932), druhý ke stému výročí jeho narození (1962).

Karel Holešovský

K ILUSTRAČNÍ TVORBĚ BRNĚNSKÉHO OBDOBÍ PETRA DILLINGRA

Petr Dillinger patří mezi naše přední příslušníky generace malířů a grafiků, kteří se narodili na přelomu století, vesměs prošli grafickou speciálkou Maxe Švabinského a vstoupili do uměleckého života na počátku „období mezi dvěma válkami". V něm, během druhé světové války a po ní vytvořili či dosud vytvářejí svá díla. Dillinger stejně jako všichni příslušníci jeho generace (Rambousek, Silovský, Sedláček, Bouda) prošel zmatky uměleckých zápasů, názorů i touhou palčivého hledání moderního uměleckého názoru. Avšak již na počátku své umělecké dráhy Dillinger nabyl vzácné vyrovnanosti i názorové stálosti. Důvodem byly nejen povahové vlastnosti skromného a poctivého člověka, ale i silné působení jeho učitele M. Švabinského i poučení velkých klasicistů N. Poussina a C. Lorraina. Proto jeho dílo vyrovnává rysy modernosti i znaky romantizující archaičnosti a blíží se neoklasicistnímu směru dvacátých let.

Příchodem do Brna (1928), kam byl Petr Dillinger povolán jako profesor na Školu uměleckých řemesel, nastává obrat v jeho dosavadním díle. Zájem umělcův se přesouvá z volné a ilustrační grafiky na problémy malířské. Z grafika se na čas stává malíř, navazující na první obrazy po absolutoriu Akademie (1923–25). Převážné omezení na malířskou oblast tvorby počátků třicátých let mělo obrodný charakter na další tvorbu Dillingrovu. Především je to definitivní uvolnění úzkostlivé formální vázanosti dvacátých let v kresby a grafiky energicky, zběžně črtané perem i jehlou, měkce malované litografickou křídou, provzdušené strukturou kamene i optickou neurčitostí xylografických dřevorytů. Avšak ani v této uvolněnosti se Dillinger nedostává na hranice možností volného malířského rukopisu. Klasicistní vliv Poussinův, vyvinutý smysl pro grafickou pevnost formy i silná činnost umělcova intelektu omezuje rozplývavé tvary bezpečně vedenou obrysovou linkou, společnou malířským i grafickým dílům.

Kladný vliv malířských prací se projevuje i ve výběru tematickém. To se týká především ilustrace. Pod dojmem krajinářských studií malířských vniká i do ní důležitý krajinářský prvek, dosud potlačovaný. Krajina okolí Brna se nezřídka stane scénou pro děj ilustrované knihy, střídajíc tak krajinný rámec dosud komponovaný podle klasicistních pravidel. I když pozornost umělcova je v počátcích umělcova brněnského pobytu soustřeďována jiným směrem, přece Dillinger neustává v práci na ilustračních doprovodech. Jeho pobyt v Brně mu přináší zakázky a úspěchy i na tomto poli, během krátké doby se stává jedním z nejoblíbenějších ilustrátorů a upra-

Petr Dillinger, Večer, linoleoryt. (K čl. K. Holešovského)

Petr Dillinger, ilustrace ke knize Thomase Hardyho, Drobné ironie života, 1946. (K čl. K. Holešovského)

vovatelů knih, zejména bibliofilských. Nejen brněnští přátelé krásné knihy, ale i přerovští a uherskohradištští bibliofilové a moravští knihomilové mu svěřují své knihy i spisy k vyzdobení, z nichž k nejčastějším se počítají Beneš Bedřich Buchlovan, Otto František Babler a Dr. Hynek Bulín. Zejména tito tři svými zakázkami dávají možnost Dillingrovi, aby naplno rozehrál své ilustrační umění jako upravovatel celého tisku, prost starostí o pečlivost reprodukování i řemeslné tiskařské provedení. Ve svých dvou prvních úpravách soukromých tisků pro Brno si počíná úsporně a celkem konvenčně. Zatím co pro Helceletovy „Dopisy otce synovi" ryje do dřeva frontispice, titulní list a monogram, pro Novákovu „Duši Brna a jeho kulturu slovesnou" vytváří čtyři celostranné lepty s krajinnými záběry z Brna a okolí. Jsou to spíše volné grafické listy, doprovázející exkluzívní tisk, vázaný v přepychové, zlatě tlačené bílé kůži, též podle Dillingrova návrhu. Lehkost volně kresleného leptu je střídána potemnělým sametem dřevorytů k Sumínovým „Živitelům" i Nechvátalově „Zrání a Alarmu". Nejlepší z nich, frontispice k Sumínovým „Živitelům" (1934), navazuje formálně i tematicky na práce „sociálního období" dvacátých let. I v něm se obírá pracovním námětem sociálně zabarveným. Neutěšenost celého listu, zedřené a chudé postavičky dětí, přenášejí dřevoryt významově do oblasti „sociální grafiky" svým jednoznačným odmítnutím nespravedlivého společenského řádu. Ani v ostatních pracích Dillingrových není „sociální" motiv zvláštností, ale je naplněn bukolickým klidem i romantickou zadumaností, jsa zasazen do krásného prostředí venkovského, nejčastěji u vody, plného poezie a lyrismu. Je jisté, že ve zmíněném frontispicu se dal umělec inspirovat literární předlohou, jež sama je sociálně vyhrocena.

Snahám Dillingrovým o uvolnění rukopisu odpovídá i další rozšíření jeho výrazového repertoáru o novou techniku-litografii, která měkkostí křídové stopy na kameni zejména přispěla k „zmalířštění" jeho další grafické tvorby. Litografií provádí výzdobu soukromého Buchlovanova tisku „Hostina bibliofilů" a vlastním nákladem vydanou „Oválnou podobiznu" E. A. Poa. Kresby si nadále ponechávají kresebný charakter, ale měkkost křídy zdůrazňuje poetičnost námětu. „Hostina bibliofilů" je příkladem vzorně upraveného bibliofilského tisku střízlivě a pečlivě voleným papírem i delikátní šedou vazbou, zdobenou červenou kůží. Text je uváděn frontispicem, titulním listem a provázen vinětami s dekorativními zátišími. Živost litografické čáry je zklidňována stylizovanou obrysovou linií, figury jsou nadány elegancí pohybů i gotizující vertikalitou v melancholické strnulosti. Charakteristické pro Dillingra je střídání výrazových technických prostředků knižních grafik. Kromě leptu, perokresby či kolorované kresby je to dřevoryt, nejlépe hovící grafikovu temperamentu se sklonem ke staromilství, archaičnosti a intelektuální abstrakci při kompozičním vyvažování běli a černě. Perokresbami pro bibliofilie „Posmrtná sláva Marty Javorové" a Buchlovanovu „Cestu životem" uzavírá svou práci pro tyto exkluzívní knižní tisky. V druhé polovině třicátých let se činnost Petra Dillingra přesouvá na pole běžné knihy, určené širokému okruhu čtenářů. Soukromé tisky se pomalu vytrácejí, aby během okupace vymizely úplně. V popředí druhé poloviny třicátých let stojí dvě vzorně upravené a dřevoryteckými cykly doprovázené knihy. První je bibliofilský soukromý tisk dra Hynka Bulína „Kostelní písně pro mládež gymnasiální". V dřevorytu, kombinovaném xylografií, provází Dillinger knihu od frontispicu přes titulní list až k jednotlivým záhlavním vinětám. V dřevorytech převládá čerň, která dodává spolu s přísností rukopisu celku archaický ráz, úmyslně podložený stylizací tvaru. Touto stylizací a vědomou prostotou výrazu se Dillinger jakoby přibližoval lidovým umělcům 18. století, zdobícím nábožné písně svými dřevoryty. Askeze sta-

tuárních typů světců a jednoduchost až monumentální těchto grafik je výrazně podporována bělostí papíru i kontrastem s rudou barvou iniciál. Tato kniha patří k nejlepším knižním grafikám Dillingrovým.

Jí se blíží i dřevoryty k Strnadovu vydání „Babičky" B. Němcové z r. 1940. Není to první práce na toto téma, Dillinger již v r. 1927 a 1930 navrhuje obálky k tomuto dílu, ale teprve nyní k němu vytváří celý cyklus ilustrací, dekorativních vinět i záhlaví. Jejich formální i citové zabarvení je zřejmě příbuzné ostatním dílům Dillingrovým. V jeho pojetí se idylická selanka přenáší do jiné sféry emocionální, prosté venkovské poetičnosti Němcové, ale zabarvené baladickým, melancholickým tónem Erbenovy „Kytice" dřívějších let. Po srovnání s ilustracemi A. Kašpara jasně vynikne Dillingrovo monumentální soustředění jen na důležité, na oproštění od narativnosti k určité oficiálnosti. K předloze se nejvíce přiblížil ve vinětách a záhlavích, aby v nich vyzvedl ilustračně motivy jednotlivých kapitol s poetickým akcentem. Celek je možno charakterizovat jako osobitou parafrázi, tematicky úzce vázanou literární předlohou, ale citově a formálně volně přeladěnou do výtvarného i lidského názoru umělcova. Výtvarný doprovod k „Babičce" svou mistrovskou dřevoryteckou technikou, dokonalým vyvážením ploch i jejich převedením do soustavy rytých čar, kompoziční vynalézavostí a vtipem patří nejen k nejlepším ilustracím Dillingrovým, ale též k nejlepším výtvarným doprovodům „Babičky" vůbec. Kromě těchto dvou vynikajících ilustračních cyklů pracuje Dillinger neúnavně na knižních doprovodech všeho druhu a jejich počet stále roste.

V létech 1937–8 vystřídává měkké litografie k Bezručovu „Druhému břehu" a Trýbově „Poezii jara", plné melancholie a poetičnosti, strohostí a věcností dřevorytů k „Sedmeru básní" A. Trýba a Heydukovým „Cikánským melodiím". K těmto soukromým tiskům a bibliofiliím pak r. 1940 přiřazuje jemnou poetickou výzdobu „Holdu moravských přátel malíři Krsovi" a tragicky motivované dřevoryty k „Hřbitovnímu kvítí" Jana Nerudy (1941) jako předzvěst utrpení národa, aby na tomto poli se odmlčel po celou dobu druhé světové války. Plodná a pilná práce na ušlechtilých tiscích soukromého charakteru nebrání Petru Dillingrovi, aby věnoval svou pozornost ilustracím a úpravám knih, určených pro běžnou potřebu široké obce čtenářů. Menší umělecká náročnost není důvodem k ledabylosti práce, věnuje jim péči, rovnocennou jejich významu i charakteru. Omezuje se převážně na perokresbu, lehce modelovanou tuší či kolorovanou akvarelem s příznačnou dillingrovskou osobitostí. K nejlepším příkladům patří ženský ingresovský akt na frontispicu k Vlčkovým „Prohraným dešťům" a soubor ilustrací k Johnovým knihám „Utržený knoflík" a „Rady snoubencům", nepřekračující dobrý průměr jeho ilustrací. Řada obálek a frontispiců k beletrii a poezii (V. K. Jeřábek, V. Wolfová, Zatloukal aj.) dokresluje neobyčejně rozsáhlou ilustrační činnost Dillingrovu v předvečer světové války i na jejím počátku. Rozsáhlá malířská i grafická tvůrčí práce i činnost pedagogická na grafickém oddělení Školy uměleckých řemesel v Brně navíc charakterizuje neúnavnou, plodnou a záslužnou uměleckou produkci tohoto skromného umělce.

Snad pod dojmem pohnutých válečných dob a svého obdivu k Cervantesovi vrací se Dillinger na počátku druhé světové války ilustračním cyklem k „Donu Quijotovi". Je to domyšlený soubor 11 dřevorytů, frontispicu, titulního listu, závěrečných vinět a iniciál. Umělcův citový i umělecký temperament se setkal v postavě smutného rytíře s bytostí příbuznou. Nechápe ho jako mnoho jiných ilustrátorů satiricky, ale hluboce lidsky.

Quijot se stává v jeho pojetí fanatickým bojovníkem za pravdu, za lidství. Jeho

štíhlá, vertikální postava je naplněna vážností, až bolestnou strohostí, budící spíše obdiv než opovržení, soucit než ironii. V prosvětlených dřevorytech, naplněných kontrasty černých a bílých ploch, se skrývá napětí navenek se projevující vyváženostı všech složek grafického listu. Tahy rydla, sumárně pojednávající tvar, jsou doprovázeny a tlumeny hravou xylografickou technikou. Neobyčejná hutnost a ekonomičnost výrazu spěje k monumentalitě obrazu, laděného melancholickou poetičností. Všem listům nechybí ani příslovečné dillingrovsky archaické podtržení celého děje. Celý cyklus svou technickou bravurou, obsahovou promyšleností i citovým a ideovým ztvárněním je vyvrcholením všech ilustračních i grafických snah Petra Dillingra. Lze jen litovat, že dosud nebyl zveřejněn a zpřístupněn veřejnosti v knize, jíž byl především určen.

Po vzepětí tvůrčích sil v quijotovském cyklu nastává v prvních letech válečných oslabení intenzity ilustrační činnosti P. Dillingra.

Kromě návrhů obálek a frontispiců ke knihám V. Stupky „Svědectví krásy a písma", Vyplelovu „Trojímu zastavení", Falladovu „Ubohému panu Kufaltovi" a jiným kreslí v r. 1943 pro B. B. Buchlovana řadu ilustrací, vinět a záhlaví pro jeho pohádkovou knihu „Kytička kvítí". V ní lehkou, jasnou perokresbou, často jemně kolorovanou světlými tóny akvarelu, srozumitelnou dětské mysli i představě, doprovází pohádky, básně, písně i lidové pranostiky. Neobyčejný smysl pro poetičnost a líbeznost typů je spojen s klasickou jednoduchostí a zájmem na jejich důležitých rysech v originální kompoziční celky, v nichž převažují figury nad prostředím, naznačeným často jen prvním plánem. Svým obsahovým i formálním skloubením s literární předlohou a výtvarným rovnocenným ztvárněním jsou hodnotným pendantem ostatním Dillingrovým ilustracím.

Stejně jako v „Kytičce kvítí", také v Kožíkově „Svaté holčičce" (1943) klidně, nevzrušeně, prostě v obrysové lavírované perokresbě líčí příhody literární hrdinky. Energicky uvolněné ilustrace k Schäffrovým „Lidem prostého stolu" střídají měkké tříbarevné litografie gotizujících světců z Bochořákova „Zápisníku", leptané do kamene v roce 1943. Nepříliš bohatou a významnou ilustrační tvorbou z let 1941–43, uzavřenou stylizovanými liniovými kresbami ke Kovandově knize „S pepřem a solí", vyvažuje množstvím i kvalitou rovnocenné období závěru války rok 1944. Počtem devíti úplně ilustrovaných knih, dvěma knihami omezenými jen na obálku a frontispic a dvěma obálkami dosahuje v roce 1944 Dillinger kvantitativního vrcholu dosud nedostiženého a ani v budoucnu neopakovaného. Technika lavírované perokresby, čisté perokresby, kolorované kresby, barevné litografie, technicky (kromě poslední) nekladoucí obtíže rychlé práci, se střídají v knižních výzdobách tohoto období. Úsporná, hutná kresba lehce a spoře modelovaná, volně stylizovaná, je neoddělována rámem od textu. Rychlými črtami kreslí umělec dillingrovsky štíhlé, vertikální postavy, lehce melancholicky motivované, ušlechtilé a idealizované. Na figurách i krajinném prostředí je zřetelně znát již vžitá kreslířská rutina Dillingrova, stálé opakování několika základních typů figurálních i předmětových. Jen kompoziční vynalézavost, technická rozmanitost a živost přednesu zachraňují tyto ilustrace před stereotypností. Nelze pominout solidnost a pozornost, kterou věnuje umělec každé knize a ilustraci, neodbývaje ji jako tuctovou záležitost své již bezpečně zakotvené umělecké pověsti. Z řady knižních prací tohoto období je možno jmenovat jako typické příklady alespoň „O božím umělci" B. Černého, Elplova „Dona Quijota před kostelem" a Knapův „Trojlístek".

Válečné období své ilustrační činnosti uzavírá Petr Dillinger dvěma cykly, stojí-

cími již na hranici oblasti volné grafiky. Tematicky úzce na literární předlohu a existenčně na volný grafický projev jsou vázány lepty k „Babičce" a průsvity k „Donu Quijotovi". V 15 uvolněných, intimně laděných leptech se Dillinger přibližuje k „Babičce" mnohem blíže než ve dřevorytech z r. 1940. Jemností i poetičností jednotlivých figur i širokou narativností dějovou se vyrovnává s Kašparovým pojetím téhož tématu, senzitivní citovost nahrazuje archaičnost, strohost a baladičnost ilustrací počátku války. U průsvitů k „Donu Quijotovi" lze postřehnout opačné tendence. Jsou volnou parafrází ilustračního cyklu z let 1941. Postava rytíře de la Mancha je v tragickém zadumání symbolem umělcovy resignace i odporu v chmurných dobách válečných.

Konec války neznamená v díle Dillingrově převrat v uměleckém názoru, spíše obrácení pozornosti k oblasti běžného vydání knihy a ve formálním projevu k perokresebné technice, lehce lavírované a kolorované. Jako dříve, ani nyní neexistuje naprosto žádná odlišnost mezi jednotlivými uměleckými žánry (malbou, volnou grafikou) a ilustrací. Uvolněným kresebným rukopisem v několika čarách kreslí celou ilustraci, opomíjeje všechny detaily a upínaje se na velkorysost tvaru.

Tak lze charakterizovat již ojedinělé soukromé tisky jako „Zpověď Archipoetovu" v autorově vydání (1947). První práci na dobré knize pro široký okruh čtenářů v poválečných letech zahajuje 1945 ilustrační výzdobou k „Panu učiteli" B. Němcové, v níž navazuje na své krajinářské studie a používá jich k scenérii ilustrovaného děje. V popředí ilustrací r. 1946 stojí výtvarný doprovod „Drobným ironiím života" Thomase Hardyho a Müllerovým „Pověstem stověžatého města". Stylizované figury strohého charakteru jsou zasazeny do jednoduchého prostředí, komponovaného z nadhledu. Umělecká cena těchto knih netkví ani tak v ilustracích, jako zejména v celkovém kompozičním vyvážení kreseb a textových stran, ve spojení iniciál (s charakteristickým motivem) s textem v nenásilném dokreslení literárního děje i vystižení atmosféry díla. Ilustrace jsou svým charakterem blízké dekorativní výzdobě. Je-li Hardy nesen spíše komorností projevu, jsou „Pověsti stověžatého města" pojaty v rozsáhlém komponovaném souboru ilustrací, v němž Dillinger uplatnil svou fabulační fantazii. Svou jednotnou formální i tematickou koncepcí všech výtvarných složek knihy je tato kniha vzornou ukázkou ilustrované dětské knihy. Obdobné tendence s důrazem na archaičnost a virtuozitu kreslených barokizujících liniových ornamentů je zřejmá v další Müllerově knize téhož roku „Meč a srdce".

Do styku se současným tématem se dostává Petr Dillinger ve výzdobě Drlíkových „Posledních barabů". V obálce a frontispicu se obírá motivem budování technického díla. Obě kresby zaujímají přední i zadní stranu obálky, frontispice i titulní list a jejich pracovní motiv, nezvykle obestřený nehybnou melancholií, je zasazen do širokého panoramatického pohledu na krajinu, dillingerovsky typickou.

Ale to již Dillinger odchází do Prahy, aby tam pokračoval ve své pedagogické činnosti a současně i zakázky na knižní ilustrace se dostávají umělci od pražských nakladatelů. Ilustrace k Elplově „Třem zlatým pohárům" a Loubalově „Hvězdný dům" jsou posledními pracemi pro Brno. Ani v nich již podstatně nemění Dillinger svůj vybroušený umělecký názor, uchovávaje jeho dobrý standart i v posledním období svého života v Praze v letech 1947–1954, kdy předčasně umírá.

Brněnské období v životním díle Petra Dillingra je zajisté také jeho tvůrčím i uměleckým vrcholem. V něm dospěl ke konečné podobě svých ilustrací, stejně jako maleb a volné grafiky.

V něm vytvořil i kvantitativně nejvíc knižních výzdob a úprav. Nejryzejší klady

své ilustrační práce uložil do dvou knižních grafik: „Babičky" B. Němcové a Cervantesova „Dona Quijota". Ty se také řadí mezi nejlepší ilustrační práce české knižní tvorby druhé čtvrtiny tohoto století. Pro Brno a jeho kulturní život měl Petr Dillinger ještě jeden velký význam – pedagogický, z jeho třídy na Škole uměleckých řemesel vyšla řada výtvarníků, kteří se podílejí na současné podobě brněnského výtvarného umění významným podílem. (E. Ranný, D. Bílovská, V. Fridrichová, M. Netík, A. Jero a další.)

Jméno Petra Dillingra je neodlučně spjato s Brnem mnohými pouty, ne nadarmo jsme si zvykli nazývat ho brněnským umělcem a řadit mezi přední reprezentanty umění období mezi dvěma válkami a válečné doby na Moravě.

Stručný seznam knih vyzdobených Petrem Dillingrem 1932–1947

1932

Jan Helcelet: Dopisy otce synovi (M. Helcelet, Brno 1932)
Arne Novák: Duše Brna a jeho kultura slovesná (Moravští knihomilové 1932)

1933

Oldřich Zemek: Špilberské balady (A. Píša, Brno 1933)
Josef Biskup: Okno (Páteční sloupky, Plzeň)
V. K. Jeřábek: Rechtor Kvěch a jiné prosy (Fr. Borový, Praha 1933)

1934

Jiří Sumin: Živitelé (Přátelé krásné knihy, Přerov 1934)
František Nechvátal: Zrání-Alarm (Klub přátel umění, Přerov 1934)
B. B. Buchlovan: Hostina bibliofilů (Moravští knihomilové, Přerov 1934)
E. A. Poe: Oválná podobizna (Frant. Bartoš, Přerov 1943)
Otto F. Babler: Posmrtná sláva Marty Javorovské (O. F. Babler, Olomouc 1934)

1935

Jaromír John: Boský osud (Fr. Borový, Praha 1935)
B. B. Buchlovan: Cesta života (B. B. Buchlovan, Uh. Hradiště 1935)
Eugenie de Guerin: Deník (O. F. Babler, Sv. Kopeček 1935)
Otto F. Babler: Žaltář krále Davida (Dobročinný komitét, Brno 1935)

1936

Karel Vlček: Prohrané deště (Novina Brno)

1937

Petr Bezruč: Druhý břeh (Kristian Fanta, Brno 1937)
Antonín Trýb: Sedmero básní (příloha Hollara 1937)
Kostelní písně pro mládež gymnasiální (Dr. H. Bulín, Brno 1937)

1938

Antonín Trýb: Poesie jara (příloha Hollara, roč. XIV.)

1939

Emil Holan: Tvůrce železnic (Čsl. graf. unie, Praha 1939)
Adolf Heyduk: Cikánské melodie (Máj, V. Šmidt, Praha 1939)
Jaroslav Zatloukal: Proměny (Moravské kolo spisovatelů, Brno 1939)
Petr Dillinger: 16 ex libris (P. Dillinger, Přerov 1939)

1940

Cervantes: Don Quijote de la Mancha (nevydáno)
B. Němcová: Babička (Fr. Strnad, Praha 1940)
Jaromír John: Utržený knoflík (Dědictví Komenského, Praha 1940)
Malíři Krsovi k padesátinám přátelé z Moravy (F. Bartoš, Přerov 1940)
Jaromír John: Rady snoubencům (J. Otto, Praha)

1941

Jan Neruda: Hřbitovní kvítí (V. Šmidt a B. Buchlovarn, Praha 1941)
Vladimír Stupka: Svědectví krásy a písma (Moravské kolo spis., Brno 1941)
Antonín Trýb: Sonatiny (Karel Kryl, Kroměříž 1941)

1942

Jaroslav Vyplel: Trojí zastavení (Moravské kolo spis., Brno 1942)

1943

B. B. Buchlovan: Kytička kvítí pro mladé čtenáře (V. Šmidt, Praha 1943)
Stanislav Kovanda: S pepřem a solí (Moravské kolo spis., Brno 1943)
Klement Bochořák: Zápisník (Moravské kolo spis., Brno 1943)
Jarolím Schäffer: Lidé od prostého stolu (J. Stejskal, Brno 1943)

1944

František Kožík: Svatá holčička (R. Kmoch, Praha 1944)
Adolf Svoboda: B. Smetana (Mor. kolo spisovatelů, Brno 1944)
Jan Kárník: Srdce a obrázky z pouti (Mor. kolo spis., Brno 1944)
Jarolím Schäffer: Dva světy (J. Stejskal, Brno 1944)
Mirek Elpl: Don Quijote před kostelem (Moravské kolo spis., Brno 1944)
Jindřich Spáčil: Ječmínkova halena (J. Stejskal, Brno 1944)
Bohumil Černý: O božím umělci (J. Stejskal, Brno 1944)
Josef Knapp: Trojlístek (Moravské kolo spisovatelů, Brno 1944)
Mirek Elpl: Marco Polo (Moravské kolo spisovatelů, Brno 1944)
J. Kolman Cassius: Elegie (F. Borový, Praha 1944)
Mirko Paráček: Milostná zahrada (Mor. kolo spis., Brno 1944)
František Kožík: Blázny živí Bůh (ELK, Praha 1944)

1945

B. Němcová: Pan učitel (V. Šmidt, Praha 1945)

1946

Vladimír Müller: Meč a srdce (J. R. Veselík, Litomyšl 1946)
Berthold Kladivo: Hvězdy nad Krasem (Míst. osvět. rada, Blansko 1946)
Romuald Drlík: Poslední barabové (Melantrich, Praha 1946)
Vladimír Müller: Pověsti stověžatého města (A. Dědourek, Třebochovice pod Orebem 1946
Thomas Hardy: Drobné ironie života (J. V. Pojer, Brno 1946)

1947

Aucassin a Nicoletta (E. Beaufort, Zbraslav 1947)
Mirek Elpl: Tři zlaté poháry (Moravské kolo spis., Brno 1947)
J. Loubalová: Hvězdný dům (Mor. kolo spis., Brno 1947)
Tone Seliškar: Bratrstvo modrého racka (Stát. nakl., Praha 1947)
Zpověď Archipoetova (Petr Dillinger, Praha 1947)

Pozn.: v seznamu nejsou zahrnuty návrhy obálek a vazeb.

Michael Vaňáček

K DĚJINÁM POŽÁRŮ A PROTIPOŽÁRNÍ OCHRANY V BRNĚ

(Ke stému výročí založení hasičského sboru v Brně.)

Zkoumání požárů, které obrátily v popel značnou část našich sídel, je užitečné a poučné v několikerém ohledu – hospodářském, sociálním, kulturním i politickém. Po velikých ohních se měnil vzhled sídel, neboť dřevěné budovy měst i vesnic padaly v prach a na místo nich vznikaly nové, vyznačující se nejen většími rozměry, rostly celé stavební bloky, prostranná náměstí s řadami domů a podloubím. A tak po požárech vznikají nové budovy, ve kterých se uplatňují zásady, jež jdou ruku v ruce s celým rázem dotyčné epochy. Jsou uplatňovány požadavky hygieny i účelnosti a široké komunikační spoje umožňují pohodlný přístup do města, jež bylo ve středověku stěsnanou tržní osadou, sevřenou hradebním prstencem. Strach z ohně a děs před průvodními zjevy nutil obyvatelstvo, aby neustále zdokonalovalo svá sídla, stavělo je z odolnějšího materiálu, nutil je budovat vodní nádrže, stavět vodovody, opatřovat dokonalejší hasicí stroje a důmyslněji organizovat obranu proti nevítané návštěvě. Zhoubný oheň byl a zůstává neustálou pobídkou k bdělosti, vynutil si zakládání hasičských sborů, jejichž členové se uplatnili stejně na poli ochrany hodnot hmotných i kulturních vůbec.

Nemalé následky měly rozsáhlé požáry v ohledu hospodářském a sociálním. Sídlo, které vyhořelo několikrát v krátké době, bylo na léta vyřazeno z normálního života; jeho obyvatelé, vyčerpáni starostí o postavení nových obydlí, opatření nářadí a základních životních potřeb, ztratili zájem o všechno ostatní dění a hospodářsky zůstávali značně za obyvateli sídel, jež požárních katastrof nezaznamenala. Srovnání Brna s Olomoucí ukazuje prakticky, co máme na mysli. Bylo jistě více důvodů, proč se miska vah naklonila definitivně ve prospěch Brna jakožto hlavního města země, ale jedním z nich byl určitě i obrovský požár v Olomouci 21. 7. 1709, po němž Olomouc, do té doby hlavní město Moravy, byla předstižena Brnem. Přenesení některých úřadů z jednoho místa do druhého by samo o sobě sotva stačilo, kdyby tu nebylo hospodářských důvodů, jež by zaručily prvenství novému centru. Těžko odhadnout, třeba jen přibližně, ztráty kulturní. Stačí poukázat na požár, který v roku 1541 zničil Čechám Zemské desky, zatímco se Morava svými Deskami chlubí jako základním pramenem středověké historie. Na Moravě na příklad Hodonín, Břeclav, Lanžhot, Přerov, Svitavy a Rýmařov – vedle jiných – jsou ochuzeny o nejeden z kořenů, živících jejich přítomnost. Šedivá střízlivost tak nápadná ve srovnání se Štramberkem, Náměští, Telčí a Kroměříží prozrazuje, oč je oloupil nevítaný host, když je několikrát srovnal se zemí.

Brno takových devastací v dlouhé své historii nepoznalo a přední znatel historického vývoje je nazval jedním z nejšťastnějších měst celé země. Až do nejnovější doby si hlavní město Moravy uchovalo původní jádro, ohraničené přibližně čarou od dnešního náměstí Šilingrova po Husově třídě do ulice Solniční, přes náměstí Rudé armády a po třídě Rooseweltově na konec dnešní Gagarinovy k ulici Orlí, po třídě 1. máje a pod Denisovými sady opět na náměstí Šilingrovo. V samém sousedství takto vymezené čtvrti se až do nedávna udržely čistě venkovské ulice, jako Šmálova a Červená, nebo Peroutková a další v sousedním Starém Brně. Teprve za našich dnů ustupují moderním budovám, náměstím i velkoměstské komunikaci.

Bylo by však mylné, kdybychom si představovali, že v Brně nehořelo vůbec. Hořelo tu mnohokrát, často více než stokrát v jednom roku, ale požáry nenabyly takového rozsahu, jenž by se patrně projevil v celém sídle nebo jeho značné části. Jinak i v Brně hořelo, a to z lidské neopatrnosti, bylo zapalováno záměrně, stejně vojáky za nepřátelských vpádů jako domácími žháři z nejrůznějších důvodů. Půjde nám nyní o zjištění pamětihodnějších ohňů v hlavním městě zhruba do sklonku 19. století s přihlédnutím k protipožárním opatřením ve staletém vývoji Brna.

V období sedm set roků dlouhém se Brno vyvíjelo z malé tržní osady po velkoměsto, jež mělo na sklonku předešlého století téměř sto tisíc obyvatel. Avšak až do 16. století sotva překročilo pět tisíc, do druhé poloviny století 17. zůstává malým městem s počtem do deseti tisíc a v roce 1790 přes dvacet. Teprve nástup kapitalistických společenských vztahů vedl k nebývalému nahromadění obyvatel a přetvářel středověké město v průmyslové centrum s rapidně rostoucí cifrou lidí. Podle sčítání v r. 1840 mělo Brno okrouhle 40 000 obyvatel a k roku 1900 bylo skoro stotisícovým městem. Až do konce 1. pol. 19. stol. byla vedle vnitřního města samostatná předměstí – ulice Nová, Křenová, Křížová, Trnitá, Pekařská a Vídeňka, dále Zábrdovice, Radlas, Cejl, Úvoz, Nové sady a Staré Brno.

V následujícím si povšimneme žhářství za nepřátelských vpádů, dále ohňů z nedbalosti, pak požárů úmyslně zakládaných a na závěr věnujeme pozornost lidskému úsilí v zápase se zhoubným živlem. Při všem chceme hledat hlubší souvislost požárů s následky, o nichž byla zmínka na počátku.[1])

První zprávy o zničení Brna ohněm uvádí stručně Pešina z Čechorodu v souvislosti se vpádem Maďarů do Velkomoravské říše v roku 906. Další jsou z doby husitských válek. Také v Brně nechybělo stoupenců Husova učení, kteří se pokoušeli

[1]) Ve stručném přehledu je nutno se omezit pouze na nejdůležitější údaje. Sumární přehled požárů na Moravě a ve Slezsku uvádí Chr. D'Elvert – Mährische und schlesische Brandchronik – v Notizen Blattu, roč. 1876, č. 11 a 12. Přirozeně, že D'Elvertova studie je už dnes zastaralá, nehledě ani k faktu, že tam nemohou být požáry posledního čtvrtstoletí minulého věku. Probral jsem proto materiál různých arch. fondů – uvádím jej v poznámkách citací obvyklou v archivech. Prohlédl jsem dále jednotlivé ročníky novin českých i německých až do konce předešlého věku, nevynechal jsem ani historické časopisy či příležitostné publikace obou národnost. příslušníků. Důležitým pramenem rukopisné sbírky Stát. archivu v Brně – nadále SAB – je rukopis č. 1194 sbírky G-10, obsahující tisíce ohňů moravských sídel, čerpající z rozličných kronik a topografií.

K vysvětlení některých míst této poznámky:

D'Elvert nazval Brno jedním z nejšťastnějších našich měst -eine der glücklichsten – v Not. Blatt 1876, č. 11. Čísla růstu obyvatel Brna uvádím podle článků Jar. Marka, Lidnatost Brna ve 14–16. stol. Brno v minulosti a dnes, roč. 2., 125 a n. Dále týž, Statistický přehled rozvoje Brna do 1957, tamže, roč. I., str. 106 a n. a týž, O velikosti moravských měst v minulosti, VVM, roč. 1960. Několik starých pohledů na Brno je reprodukováno jako příloha k článku J. Šebely, Brno v minulosti a dnes, roč. 1.

o dohodu s Čechy, když přitáhli k Brnu, avšak byli od městských hradeb odraženi. A sem patrně spadá vypálení některých předměstí Zikmundovými stoupenci ve městě v roku 1420, aby tak bylo husitům znemožněno se udržet v blízkosti města. Řehoř Volný se zmiňuje o dalším pokusu husitských vojsk proniknout do blízkosti Brna v roku 1428, dále o zapalování v r. 1470 stoupenci strany Jiřího z Poděbrad, které vedl Mikuláš Střela.[2])

Středověké město neznalo pracháren a muničních skladišť v dnešním smyslu. Zásoby prachu bývaly uskladněny zpravidla v městských branách, aby byly okamžitě po ruce. Takto uloženy se stávaly i příčinou neštěstí, zejména za bouří, když je zasáhl blesk. I v Brně došlo k podobným výbuchům; v roce 1580 od blesku explodovalo 70 sudů střelného prachu, uloženého ve věži Veselé brány. Věž se roztrhla a mnoho domů bylo poškozeno.[3])

Často v Brně hořelo za dlouhé 30leté vojny, a to od samého počátku až do posledních let. V roku 1623 přitáhl k městu Bethlen Gábor a vypálil valnou část předměstí. Od sklonku let třicátých až do konce vojny často obléhali město Švédové, nejurputněji v letech 1643 a 1645. V září 1643 zapálili sotva se zotavivší předměstí znova, ve městě pak klášter bernardský (františkánský) a svatopetrský kostel se všemi okolními domy. Chrám na Petrově byl zničen, štíhlá věž – jediný místo dnešních dvou prstů vztyčených nad Brnem – smetena, zvony rozlity, vzácná knihovna i archivní dokumenty padly popelem. Od května do srpna v r. 1645 svírali Švédové město po celé čtyři měsíce, vystříleli na ně tisíce koulí a poškodili četné budovy uvnitř hradeb. Torstenson chtěl dobýt Brna za každou cenu, aby si tak zajistil cestu na Vídeň a zbavil se nepřítele v týlu. Brno však náporu dobyvatele odolalo a Švédové odtáhli s nepořízenou.

Zanechali však město a jeho široké okolí tak zpustošeno, jak dosud nebylo. Sám císařský obhájce dal spálit všechna předměstí do šesti set kroků od městských hradeb a nepřítel dokonal zkázu v místech odlehlejších – na Cejlu, ulici Křenové, na Nových Sadech, Dornychu, Starém Brně, v Tuřanech a dalších obcích. Obilí na polích bylo zničeno, zásoby vyčerpány, městské mlýny lehly popelem a hospodářské budovy kuřímského panství, jež patřilo Brnu, rovněž. Většina předměstí se opět vzpamatovala, ale některá zmizela úplně, pouze jména připomínají, že existovala a uložila nejnovějším badatelům, aby spolehlivě lokalizovali Hartlůvku, ulici Rybářskou a Hutterovu, abychom se zmínili aspoň o nejdůležitějších.

A ještě jedna věc stojí za zmínku. Nepřítel tak zpustošil původní stavbu kostela svatého Tomáše s klášterem a prelaturou, které byly těsně za hradbami, že gotická budova chrámu už obnovena nebyla a poměrně jednoduchý, ale mistrovský zásah ji změnil v čelnou památku brněnského baroka, jež dodnes tvoří podstatný bod jednoho z nejutěšenějších pohledů. Barokní adaptace tomášského chrámu, jejíž příčinou byl oheň, nedopadla v nejmenším na škodu stavebního vývoje města.

Švédští mušketýři odtáhli od Brna s nepořízenou. Naučili však naše obyvatelstvo kouření, jež přetrvalo nejen 30letou válku, nýbrž všechny vojny vůbec, a přidalo společnosti nové starosti. Vedle nesnází hygienických a sociálních znamenalo především ohrožení bezpečnosti, neboť nebývale rozmnožilo možnosti zapálení, od příslušníků armád na prvním místě.[4])

V době válek Marie Terezie s pruským králem Fridrichem žilo Brno v nové úzkosti. Nepřítel vnikl několikrát na Moravu a Brno svíral v obležení od února do dubna 1742. Města nedobyl, avšak strašně zpustošil jeho okolí. Tenkrát nařídil císařský velitel generál Roth, aby bylo vypáleno 16 dědin kolem města, by se v nich nepřítel nemohl zachytit. Nevíme, bohužel, které obce musely padnout za oběť ohni, aby pruský vetřelec nemohl blíže k hlavnímu městu, jež mělo být z dosahu jeho artilerie. Odvážní měšťané se tehdy pokusili zapálit ve stanu pruského krále, který počátkem dubna uznal za vhodné upustit od dalšího obléhání. Prusové používali výhrůžek ohněm jako zastrašujícího prostředku. Generál Schwerin přímo hrozil, že neuposlechnutí pruských vojáků, či jakékoliv akce proti nim budou trestány zapálením. „Těm, kteří by zběhli ze svých domovů, nebo těm, kteří by se dopustili vůči vojákům pruského krále nějakých výstředností, budou zapáleny a se zemí srovnány domy i statky." A stejně tak za války „bramborové", která přivedla do naší země pruská vojska znovu v letech 1778–9. Prusko, spojenec bavorského krále proti Marii Terezii, se nevzdalo zastrašující a kořistné taktiky ani v době této vojny a pruští generálové ukládali městům našeho severu značné sumy výpalného. Nebylo-li složeno, uváděli hrozby ohněm ve skutek. Brno nebylo od Prusů dobyto, leč není sporu o tom, že by se počínání dobyvatele týkalo města v případě, kdyby se ho zmocnil.[5])

K tragické události za pruské okupace došlo v Brně 16. března 1742. Neopatrností byla zapálena munice na Špilberku a výbuchem usmrceno 29 osob. Nepozorností dragounů byl způsoben rozsáhlý požár v Líšni v lednu 1746. Při čištění koní ve chlévě chytla sláma od jiskry z vojákovy dýmky, zapálila usedlost Veroniky Slaninové a plameny přeskočily na celou řadu sousedních domků.[6])

Počátkem minulého století pronikly na naše území dvakrát sbory francouzské pod vedením císaře Napoleona. Ani jejich postup se neobešel bez vypalování sídel, neboť francouzský císař znal sílu zastrašujícího žhářství ze Španělska, kde se jím snažil udusit hrdý vzdor lidu Pyrenejského poloostrova. Brno nepoznalo ohně způsobeného francouzským dobyvatelem, i když na Moravě nebyla o ně nouze, ať už byly zakládány úmyslně či bezděčně. Brněnskému obyvatelstvu nahnal však Napoleon nemálo strachu přece. 2. prosince 1805 naslouchali zděšení Brňané hřmění děl u Slavkova a jistě toužili, aby válečné štěstí přálo francouzskému císaři. V Brně se totiž rozšířila zpráva, že Francouzové v případě porážky město na ústupu vypálí.[7])

Po půlstoletém odpočinku viděla Morava opět nepřátelské vetřelce. Ve válce

---

[2]) Ř. Volný, Die Markgrafschaft Mähren, Brünner Kreis, II. Band, str. 93 a 99. a G. Trautenberger, Die Chronik d. Landeshauptstadt Brünn, I. díl, str. 35. Tam se Trautenberger dovolává svědectví Pešinova.

[3]) Jar. Dřímal, Kroniky a pamětní knihy městských písařů brněnských v době předbělohorské. Brno v minulosti a dnes, roč. 2, str. 109 a Trautenberger, III., str. 60–1.

[4]) B. Gábor u Brna: M. Zeiler, Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae, vydaná v Ulmu 1650, str. 92. Švédové u Brna: Zeiler, l. c. str. 92–3. Zeiler se zmiňuje o obrovské bouři, při níž padaly kusy ledu jako ruka, ba jako cihla veliké. Toto krupobití prý působilo tak zničujícím účinkem, že se Torstenson rozhodl s prořídlými sbory odtáhnout. Nejpodrobněji o Švédech před Brnem pojednal D'Elvert, Die Schweden vor Brünn, 1845 a devastaci města i předměstí líčí na str. 74–80.

[5]) SAB, rkp. 1194, heslo Brünn, dál D'Elvert, Die Volkserhebung in Mähren und Schlesien zur Zeit der Preussen Einfalls 1741–2 v Not. Blatt 1876, č. 7. Celá Schwerinova proklamace je v Not. Blatt 1864, č. 12. Doklady o žhářství a výpalném za „války bramborové" jsou v Not. Blat, 1864, č. 6.

[6]) Výbuch munice na Špilberku: SAB, B-1, B 78 a Trautenberger, IV., 70. Požár v Líšni: SAB, B-1, gub. W-1a.

[7]) Že Francouzové u nás skutečně zapalovali, potvrzuje protokol žďánské fary z r. 1805, uvedený ve Slovákově „Bitva u Slavkova", vyd. z r. 1898, str. 124. O případném zapálení Brna, kdyby v bitvě prohráli, je v četných pamětech současníků.

prusko-rakouské po vítězství u Sadové zaplavili pruští vojáci Čechy s Moravou, aby táhli až do Vídně. Staří známí se přihlásili metodami ne neznámými a pruský generál Stollberg hrozil zapalováním sídel jako před sto lety jeho předchůdce Schwerin. V červenci 1866 vydal rozkaz, který ve zkomolené češtině varoval moravské obyvatelstvo před nepřátelskými činy vůči okupantu: „Poněvadž se vícekrát podařilo, že od gruntovníka a vícero jiných osob na pruské vojíni stříláno bylo, tak já tím dávám na vědomost, že každé město, vesnice i chalupa, z kteréž by ještě rána vystřelená vyšla, spálena bude a obyvatelé před válečný soud postavení a oběšení budou."[8])

Všimněme si nyní požárů, jejichž příčinou byla neopatrnost, nešťastná náhoda, bouře nebo okolnost dnes už neznámá. V r. 1214 zasáhl blesk dřevěná stavení, od nich chytala další, až se celá polovice sídla octla v plamenech a 150 lidí přišlo o život. Požár zničil mnoho písemných památek z 12. století, které by pomohly osvětlit počátky vývoje obce, z jejíchž kořenů rostlo pozdější město. Na samém počátku věku následujícího v roku 1306 padl za oběť požáru minoritský kostel, nynější „dvou Janů" v Poštovské ulici, a většina domů i některé chrámy uvnitř hradeb, jejichž obnova si vyžádala celá tři desetiletí. Minoritský chrám byl přestavěn v letech 1315–20, ale dnešní podobu dostal teprve po r. 1733, kdy velkolepě sklenut se sousedním tvoří úchvatný barokní celek, uchovaný do naší doby. Klášter herburských panen byl tak těžce poškozen ohněm v r. 1500, že donutil jeptišky – chtěly-li zničený objekt opravit – k odprodeji obce Moutnic brněnským dominikánům. V roku 1515 shořel kostel sv. Jakuba s věží, všemi oltáři a zvony. Brzy po požáru bylo započato se stavbou kostela nového, který je nejhezčím gotickým objektem Brna, a zvlášť řešením zadního traktu se řadí mezi gotické památky evropské úrovně.[9]) Veliký požár v roce 1578 značně poškodil, dílem úplně zničil brněnský Hrad. Původní levá část prozrazuje i dnešnímu návštěvníku, jak vypadala masa pevnostního zdiva, doplněná po ohni v těžkopádném stylu citadely a věznice s primitivní hláskou, překvapivě kontrastující se vznosnou elegancí obou štíhlých jehel, jež doplnily biskupský dóm a daly Brnu nejpůsobivější část jeho panoramatu. Oba nejmarkantnější body celkového pohledu hlavního města – Špilberk i Petrov – jsou důsledkem požárů v 16. a 17. století.[10]) A tak vidíme, že panoramatický pohled nejstarší části města doznal ve svém vývoji určité změny, jež můžeme sledovat na rytinách, obrazech, vedutách a litografiích od dávných dob po dnešek. Byly následkem požárů, po nichž docházelo k architektonickým úpravám s respektem k původnímu půdorysu.

V 17. století zaznamenáváme následující požáry: rozsáhlý, blíže nepopsaný, vypukl v roce 1608 a po 30 letech – 14. července 1636 – nedbalostí služebné bylo zapáleno v Zábrdovicích. Shořela konventní budova kláštera, pivovar a několik stodol. V roku 1689 padlo v prach 49 domků na Cejlu. Na samém sklonku století vyhořelo divadlo, vybudované právě před 25 lety na Zelném rynku. Stejný osud postihl budovu brněnské Thalie v r. 1782, 1784, v lednu 1785 a opět v lednu o rok později. Brněnské divadlo patřilo k menším scénám s pěti řadami lóží, tanečním sálem a vedlejšími místnostmi. Dnešní podoba Reduty je z roku 1787, kdy evropské stavitelství ovlivňovalo hravé rokoko, na budově tak patrné. Bezmála dvacet let od sklonku 18. do počátku 19. století v Brně nehořelo tak, že by to současníkům stálo za poznamenání. Potvrzuje tak zpráva z roku 1802, jež se zmiňuje o malém ohni ve městě, při čemž výslovně podotýká, že v Brně nepoznali většího požáru po dvě desítky let.[11])

19. února 1835 padla za oběť 12 hodin trvajícímu ohni dřevěná skladiště s remizami vozů u Nové brány. 9. února 1844 vyhořelo mnoho domků na Dolním Cejlu a postiženým bylo pomáháno sbírkami. Vícekrát v roku 1850 hořelo v Komárově; nejhůře 20. března, kdy plameny sežehly Semlerovu továrnu na výrobu svíček a mýdla, která patřila mezi největší podniky svého druhu. 23. září 1852 vypukl oheň v hostinci „U hvězdy" za Měnínskou branou a rychle se šířil. Chytla věž kostela sv. Magdalény, lidé napjatě očekávali její zřícení a vzplanutí tabákového skladu, kde bylo za 600 000 zlatých kuřiva. Dík obětavosti hasících, zejména vojska, i proto, že se utišil vítr, spokojily se plameny ztrávením pěti domů a poškozením kostela.[12])

Od 70. let minulého století máme k dispozici podrobné statistiky požárů v celé zemi. Podle nich bylo v r. 1870 ve městě 11 větších ohňů, v r. 1873 hořelo v Brně a okolí celkem 72krát, v následujícím 67krát, v r. 1875 84krát, v dalším 72krát a v r. 1877 110krát. Rok od roku se počet požárů stupňoval. Byly obyčejně způsobovány nedodržováním bezpečnostních předpisů a leckdy byly uhašeny dříve, než k nim přijeli hasiči, ba stalo se také, že požárníky zavolal k vymyšlenému ohni člověk nezodpovědný. Vybereme aspoň některé. Na počátku února 1870 vypukl oheň na Zelném trhu v domě č. 1, patřícím kupci Böhmovi, a ostrý vítr roznášel uhlíky i na sousední domy. V Redutě bylo právě divadelní představení, vznikla panika a úsilí ředitele Frankela, aby publikum zachovalo klid, bylo marné. Herci odmítali pokračovat ve hře a znervózněné obecenstvo utíkalo z divadla, takže ředitel posléze uznal za vhodné předčasně ukončit. Šíření ohně umožňoval mráz a zamrzlá voda. Dva větší požáry zaznamenalo Brno o sedm let později; 19. října 1877 úplně shořela pivnice – Bierhalle – a 16. března 1878 zničil oheň z valné části jezdecké kasárny na Vídeňské ulici.[13])

Řádění ohně v továrnách značilo žebráckou hůl pro tehdejší dělnictvo. Od 70. let do konce století vyhořelo mnoho brněnských fabrik a lidé byli přesvědčeni, že zapalovali anarchisté. 1. září 1871 začalo hořet ve Strakošově přádelně a dříve než přijeli hasiči, padla budova se zásobami surovin a hotových látek. Jeden dělník byl těžce zraněn. V březnu 1872 lehla popelem také továrna na výrobu vlněných látek B. Engla na Cejlu. Čpavý dým a veliký žár zabraňovaly v přístupu k ohni a ztěžovaly hašení.[14])

7. prosince 1877 vyšlehly plameny v Pressfreundově přádelně v Zábrdovicích a v ohni zůstala tři děvčata, která se snažila o záchranu útěkem do vyšších poschodí.

---

[8]) Rozkaz generála Stollberga je v Záhorské kronice, roč. 13, str. 36.

[9]) Požár v r. 1214: Volný, l. c. 2, str. 86. Tam – II., str. 88 – je také o ohních v r. 1262 a 1306. Dále Not. Blatt, 1876, č. II a SAB, rkp. 1194. Požár Jakubského kostela v r. 1515: SAB, rkp. 1194, heslo Brünn.

[10]) Požár na Hradě: Trautenberger., str. 59.

[11]) Oheň v r. 1608: Dřímal, l. c. II., str. 123. Požáry 1636 a 1689: SAB, rkp. 1194, heslo Brünn. Všechny požáry brněnského divadla: SAB, rkp. 1194., a Volný, l. c. II., str. 56. Že v Brně 20 let nehořelo: SAB, rkp. 1194.

[12]. SAB, Mor. míst. všeob. st., f. 2598, sig. č. 10056 a č. 342/35. Zničení mnoha domků na Dol. Cejlu: Br. Zeitung, 1844 ze 23. února. Oheň v hostinci „U hvězdy": SAB, B-1, B 78. Požár dřevěných skladišť u Nové brány: Trautenberger, V., str. 73.

[13]) SAB, B-1, gub. B-78. Tam jsou všechny drobné požáry v Brně z uvedených let a dále v rkp. 1194, heslo Brünn.

[14]. O žhářství v době rozkvětu anarchie pojednávám v dosud nepublikovaném článku „Deviace v dělnickém hnutí na Moravě". O požárech Strakošovy a Englovy továrny je v SAB, rkp. 1194.

Hasiči zde byli plných 70 hodin. 4. srpna 1878 vznikl oheň ve vlněnce Pavla Kohna na Cejlu a šířil se tak rychle, že dělníci sotva stačili uniknout. Jedna dělnice byla zabita padajícím trámem a dvě další zraněny. V témže roku 31. října hořelo v Max-Kohnově fabrice na Josefově. Plameny změnily celou budovu v ohnivou hmotu hořící tři hodiny. U jediného východu byla nepopsatelná panika, na kterou doplatilo 24 pracujících těžkými popáleninami a jedna přadlena životem. 9. února 1886 vyhořela do základů Haberneckova přádelna na Dornychu. V r. 1892 zažilo Brno dva velké požáry; 28. ledna shořela Kavkova přádelna na Bratislavské – 4 hasiči zůstali v troskách – a 15. července Löw-Beerova v Měšťanské ulici. Druhá továrna patřila mezi největší fabriky „rakouského Manchestru". Stála v sousedství Zemské nemocnice, v těsné blízkosti starých, šindelem krytých domů. Pracovalo zde přes 500 dělníků. S hořejších pater se řítil stroj za strojem, v oknech praskaly tabule skla, ze sousední nemocnice byli vyváděni a vynášeni pacienti, slamníky chvatně vyhazovány z oken, neboť už chytala střecha nemocnice. Továrna lehla popelem úplně, sousední domy se však podařilo zachránit, neboť bylo úplné bezvětří. Ani nemocnice neutrpěla. Jeden dělník se udusil, mnoho jiných bylo popáleno. 4. května 1893 strávil oheň továrnu Františka Kusého v Rybářské ulici. Strašný zmatek nastal mezi dělníky, neboť požár překvapil pracující náhle u stavů. 16. března 1899 vznikl požár v Teuberově textilce na Cejlu a o něco později v Landesmanově přádelně v Přízřenicích. Tenkrát přišly o život dvě osoby. Nápadným množstvím požárů na Brněnsku se vyznačoval rok 1874; v blízkém okolí hlavního města jich bylo 36.[15])

Vedle požárů bezděčných, z nešťastné náhody či nepozornosti byly i ohně úmyslně zakládané. Žháři zapalovali v každé době a na celé Moravě; je přirozené, že věnovali pozornost také Brnu. Paličům je připisován oheň z roku 1262, nedovídáme se však nic bližšího. V 70. letech 16. století byly v zemi zakládány ohně cikány, kteří v roku 1578 byli odvezeni z Brna do Olomouce, aby tu byli jako žhářové popraveni. Od dávných dob až do samého sklonku feudalismu bylo na cikány pohlíženo jako na paliče, a proto především z toho důvodu byli – přišli-li do země – pronásledováni. O cikánech kolovaly pověsti, že dovedli oheň přičarovat, ale stejně tak mu čarovnou mocí uměli zabránit. Nejedno město na Moravě jim děkovalo za odvrácení zlého hosta. V r. 1619 byli označeni za žháře brněnští jesuité. Také na Moravě vítězily myšlenky českého povstání a evangeličtí feudálové se rozhodli vypudit z města členy jesuitského řádu. Brzy po odchodu Tovaryšstva z Brna bylo v květnu 1619 zapáleno ve dvoře patřícím jesuitům na předměstí a sto domků lehlo popelem. Rozšířila se zpráva, že původci ohně byli sami patres a 32 jich bylo přivedeno z Tuřan do Brna, aby se zodpovídali. Vyšetřování však jim vinu na ohni nedokázalo, a proto byli propuštěni.[16])

[15]) Požáry továren v Brně: SAB, rkp. 1194, heslo Brünn. Dále Moravská Orlice 1871, z 12. dubna, dál tamže, roč. 1878, č. 252, roč. 1886, č. 32, roč. 1892, č. 160 a roč. 1893, č. 104. Dále Moravské noviny, roč. 1899 z 18. března. Mnoho požárů na Brněnsku: Mor. Orlice roč. 1875, č. 35. Kde zvlášť neuvádím, odkazuji na Brněnský okres Moravské vlastivědy.

[16]) Zmínka, že v r. 1262 šlo v Brně o založený požár, je v Not. Blatt 1876, č. 11. Cikáni-žhářové: Srov. Dřímal, l. c., Brno v minulosti a dnes, 2, str. 109. O pronásledování cikánů-paličů je mnoho dokladů z celé 1. pol. 19. stol. v SAB, M-kartóny 3185-7. Též Trautenberger, III., str. 58. Že cikáni měli – ovšem v lidovém podání – čarovnou moc oheň uhasit, dosvědčuje mimo jiné u Mohelnice Syruczek, Geschichte von Müglitz a H. Iternitschka, Eine müglitzer Familienchronik, str. 43 a n. Jesuité označeni za žháře: SAB, rkp. 1194, heslo Brünn a Not. Blatt, 1867, str. 19.

Poslední velký požár divadla v lednu 1786, jež se sotva vzpamatovalo ze škod způsobených ohněm právě před rokem, vzbuzoval pochybnosti, zda nebylo zapáleno schválně. Gubernium, jsouc přesvědčeno o žháři, vypsalo odměnu 200 dukátů tomu, kdo by na pachatele upozornil.[17])

Větší počet ohňů v letních měsících r. 1807, ale hlavně nález několika zápalných balíčků přesvědčoval, že v Brně v tomto roce „působili" žhářové. Častěji hořelo v srpnu na Josefově, na Starém Brně, Cejlu a Radlase. Mezi obviněnými byli obyčejně tovaryši, hledající práci. Zapalováno bylo zpravidla tak, že neznámý pocestný hodil balíček s tlející hubkou otevřeným oknem do jizby. Z faktu, že balíčky byly určeny pekařům, majitelům manufaktur a vlastníkům hostinců, možno soudit, že pozornost žhářů byla věnována určitým adresátům a skutečnost, že podezření padlo vždy na nezaměstnané tovaryše, dává tušit odhodlání nejhůře postavené sociální složky domoci se zlepšení svého neradostného údělu násilnou cestou. Náhlé vyhlášení stanného práva, trvajícího v hlavním městě od srpna do října, ukazuje strach z červeného kohouta, ať už jím hrozil kdokoliv pod jakoukoliv záminkou. O dvě léta později bylo zapalováno v Horních Heršpicích. Několik požárů v květnu a srpnu 1809 bylo prý založeno lidmi, kteří spekulovali s cenami obilí. Žháři totiž počítali s tím, že dráže prodají zrno sousedům, kterým shořelo.[18])

Ve 20. letech bylo v zemi tolik případů žhářství, že z rozkazu císaře se jím zabývalo samo gubernium a v r. 1827 uložilo krajským hejtmanům, aby hledali cesty, jež by vymýtily tento druh zločinu. Všichni, kromě přerovského, schvalovali odměnu za dopadeného paliče, a to takovou, jaká byla vyplácena za přivedeného raubíře. Brněnský krajský hejtman navrhoval čestné vyznamenání v podobě medaile. V polovici století přibylo žhářů tou měrou, že v r. 1852 vydalo gubernium oběžný list, v němž upozorňovalo na skutečnost, že v poslední době obrátily na sebe pozornost zakládané ohně tak, že snahou každého úřadu musí být stupňované úsilí postavit hráze šířícímu se zlu. A vedle jiných opatření sliboval zemský místodržitel každému, kdo pomůže vypátrat žháře, až 200 zlatých odměny ze státní pokladny. Do posledních dvou desetiletí předcházejícího věku spadá nejradikálnější postup anarchistů, to jest toho směru v dělnickém hnutí, jehož členové hlásali násilný postup, zapalování a dynamitové atentáty jako nejjistější cestu k dosažení cíle. V současných novinách je plno zpráv o úmyslných požárech, výhružných listech a dopadených žhářích, stejně v brněnském okolí – v Obřanech, Líšni, Slatině, Černovicích, Kohoutovicích, Horních Heršpicích, Šlapanicích, Přízřenicích – i ve městě samém.[19])

Existence těchto žhářů napovídá mnoho o krizi v počínající kapitalistické společnosti, jejíž morálka neznala jiného východiska než trest pro původce požárů, aniž uvažovala o pravých příčinách hlubokých rozporů. Za paušálním označením pobudů, vandráků, tuláků, žebroty, vagabundů a smělých brigantů byli obyčejně ubožáci, kteří se k zakládání ohňů uchylovali ze zoufalství, bídy a nezaměstnanosti, aby se dostali do vězení, v němž se chtěli aspoň najíst. Ze vzdoru používali násilných metod, které se jim zdály nejúčinnější, zejména když radikální stoupenci anarchie tento postup schvalovali jako jediný, vedoucí k cíli.[20])

[17]) Trautenberger, IV., str. 155.

[18]) SAB, Mor. míst. všeob. st. B-14, f. 2593, sig. 49, č. 24552/07. Tam jsou také přiloženy zápalné balíčky, poučující o technice rozdělávání ohně. Žhářství v H. Heršpicích: Br. Zeitung 1809 ze 23. srpna.

[19]) a [20]) SAB, Mor. míst. všeob. st. fasc. 2594, sign. 49, č. 31051/27. Žhářstvím v době rozkvětu anarchie se zabývám v článku uved. v pozn. č. 14.

Všechny druhy požárů nutily lidskou společnost být neustále ve střehu a zakročovat stejně proti nebezpečí jako jeho strůjcům. Podívejme se na systematický zápas s dravým živlem v Brně. Odedávna se lidé bránili proti ničivému ohni nejrozmanitějším způsobem: zdokonalováním prostředků, jimiž zabraňovali v šíření požárů, dále se bránili opatřeními, jež bychom mohli nazvat protipožární prevencí a konečně stanovením trestů žhářům. Tedy technickým zdokonalováním protipožární výzbroje, dále zdůrazněním péče, jež by nedovolila ohni svévolné počínání zlého pána a nakonec právním řádem, který se tvrdě vyrovnával se škůdci společnosti.[21])

Věnujme nejdříve pozornost stavu právnímu. Bezohledný postup proti ničivému ohni a jeho původcům byl v zájmu celé společnosti a není jinak ani v dnešních dnech. Celá společnost byla ohrožena a každý její člen musel být připraven k zápasu se živlem již u souseda, neboť tak zachránil nejlépe i statek svůj. Důležitou součástí všech právních řádů v každé zemi a době byla ustanovení o povinnosti hašení ohně a o žhářích. Od konce 30leté vojny do sklonku 19. století se Morava řídila několika právními soubory a v každém z nich je požárům i žhářům věnováno nemálo místa. Po 30leté válce platila také na Moravě městská práva Koldínova. V kapitole o žhářích zdůrazňuje Pavel Koldín povinnost všech obyvatel vzájemně si pomáhati „k hašení ohně vzešlého", určuje trest těm, kteří by pouze u ohně zvědavě lelkovali a „jako na divadlo ohně přišli", trest smrti pak, kdož by při ohni kradli. Představeným obce dovoluje „zevlouny kyjem bíti a potom vězením trestati". Přirozeně, nejtěžší trest je určen žhářům. „Žhářství neb pálení se dopouští, když někdo ze zlosti a z oumysla oheň klade. A ten žhář pokutou upálení se tresce. Za žháře a paliče i ti počteni buďte, kteřížby úmyslem zlým pohrůžky lidem činili, že se pálením mstíti chtějí."[22])

Nazírání autora městských práv platilo v podstatě i v právních kodexech dalších, ať z doby Marie Terezie, Josefa II., císaře Františka nebo buržoazního pojetí práva po roku 1848. Ovšem, že si každá doba vyžádala opravy a doplňky, neboť i právo podléhá vývoji jako každá nadstavba, odpovídající společenské základně. Ještě za Marie Terezie platilo pro žháře upálení, prováděné zpravidla tak, že palič byl napřed popraven a potom tělo spáleno, nebo těsně po zapálení hranice byl katem uškrcen. Pytlík se střelným prachem, pověšený na odsouzencově krku, měl zkrátit bolesti oběti, která byla detonací udušena. Za Josefa II. bylo více trestáno vězením a prací na pevnostech. Avšak i na počátku 19. století byli žhářové na Moravě upalováni; po roku 1804 jsem už tohoto krutého rozsudku nenalezl. Trest smrti pro paliče nechaly v platnosti i zákoníky buržoazní, i když s určitým omezením.

Zdůrazněním preventivních opatření, aby k ohni nedošlo, jeho hašením, když vypukl, a nejnutnějšími pracemi po jeho zdolání, se zabývaly požární řády. První má Brno z r. 1667, značně podrobnější z r. 1720, v němž ve třech částech je pojednáno o tom, jak požárům předcházet, jak hasit a co dělat po jejich zdolání. Tento řád byl znova publikován v r. 1769. O šest let později byl zpřesněn podrobnými úkoly magistrátu, jehož úředníci měli dozírat, aby všichni hasící si vedli ukázněně a přesně plnili stanovené úkoly. Hlídka na radniční věži musela dát znamení, vy-

[21]) Pokud se týká materiálu protipožární ochrany, je v SAB uspořádán M. Wurmovou – K dějinám požární ochrany v letech 1702–1951 – jako 10. svazek tématických rejstříků SAB.

[22]) Jos. Jireček, Práva městská království Českého a markrabství Moravského od Pavla Kristiána z Koldína, v Praze 1876, str. XI a 340–5.

pukl-li někde oheň, a to ve dne červeným praporem a v noci lucernou ve směru požáru. Nařízení tohoto požárního řádu, doplňovaná v letech 1787, 1788, 1816, platila v podstatě do roku 1838, kdy byla vydána nařízení technicky i organizačně značně pokročilejší. Veškeré hasicí práce řídil požární inspektor, jehož každý hned poznal podle klobouku s bílou kokardou. Každé předměstí muselo mít nezbytné nářadí a vlastní město bylo rozděleno na 4 okrsky, v nichž měli rozhodující postavení požární komisaři s viditelným znamením na levém rameni. Jim byli podřízeni všichni lidé, kteří přišli hasit, to jest z každého domu aspoň jedna osoba.[23])

V roku 1852 byla moc komisařů jednotlivých okrsků značně rozšířena a v 60. letech byl na návrh radního Herltha, jenž byl pověřen rozhodující mocí na poli protipožární ochrany, zřízen městský hasičský sbor, složený z jednoho kominíka, zedníka, dvou tesařů a dvou mužů k obsluze stříkačky. Zakoupením Knaustovy stříkačky se v r. 1868 dostalo brněnským hasičům řádného stroje, o dva roky později telegrafického spojení jednotlivých městských čtvrtí s ústředím, a zvonkových signálů od centrály na Špilberk. V r. 1872 byl vybudován v Brně vodovod. V r. 1875 byl sbor rozšířen na 12 mužů, o tři léta později na 15 a do počátku našeho věku vzrostl skoro na dvojnásobek. Vedle městských požárníků byl 1862 založen v Brně sbor dobrovolných hasičů a do konce století měla dobrovolné sbory i brněnská předměstí.[24])

Cesta od jednoho požárního řádu ke druhému nebyla tak přímá, jak by se zdálo ze stručného líčení. Byly na ní časté zastávky, jež byly vlastně podnětem ke zdokonalování protipožárních opatření, která v řádech, čas od času publikovaných, dostávala definitivní formulaci. Uvedeme aspoň některé z nich. 25. května 1779 vypukl oheň na Malé Nové ulici. Z města vyrazili na pomoc, avšak nedojeli daleko, neboť rozeschlé kolo u vozu s hasicím nářadím se rozsypalo. Vyšetřováním bylo zjištěno, že hasicích přístrojů užíval kdekdo libovolně, ale nikdo se nestaral o řádné uložení po ohni. Přístroje i vozy byly pod širým nebem na slunci i dešti a mistři – kovář, kolář a zvonař – konali nařízenou prohlídku nedbale. Všem byla nařízena nejtěžší osobní odpovědnost a pohroženo přísnými tresty, kdyby si vedli jako dosud. O sedm roků později zjistilo policejní ředitelství, že se v Brně topí jehličnatým dřevem, které zanechává v komínech mnoho pryskyřice a umožňuje požár daleko snadněji než topení dřevem tvrdým. Policejní ředitel tedy zakázal topení dřevem smrkovým, jedlovým a zejména borovým a dovolil je používat pouze na podpalování. V létě roku 1800 byla postižena ohnivou smrští Bratislava. Bratislavský oheň byl popudem policejnímu komisaři Schmidthammerovi, aby zjistil pohotovostní stav v Brně. Byl však zklamán a hned psal guberniu, že město má pouze jedinou stříkačku s hadicemi, které dosáhnou do druhého nebo do třetího poschodí, neboť druhou půjčilo na delší dobu kuřímskému panství. Tři další stříkačky jsou naprosto nevyhovující, a více jich město nemá. Nevyhovuje rovněž místo uskladnění hasicího nářadí. Zatím co vozy jsou v radnici, koně stojí ve stájích dvoru sv. Josefa, dosti daleko od radnice. V případě nočního požáru je třeba napřed vzbudit pacholky, kteří odvedou koně do radnice, avšak zatím může požár natropit nedozírné škody. Policejní komisař navrhoval, aby aspoň dva koně a vozy byly ustájeny v Míčkově domě v Jánské ulici, kde je prostranný dvůr. Komisař se dále přesvědčil, že kádě

[23]) O požárních řádech moravských měst bylo psáno už častěji; jsou v podstatě stejné. O brněnských pojednal Vlad. Adámek, Požární policie v Brně v národohospodář. publikaci Brno město a okolí v r. 1938, str. 80–2. Adámkovy údaje doplňuji materiálem v SAB, F-7, kartón 28.

[24]) D'Elvert, Not. Blatt 1876, č. 11 a Adámek, l. c., str. 82. Podrobné údaje o vzniku a vývoji hasičských jednot v Brně a na Moravě vůbec má T. Krška v Hasičské kronice z r. 1898.

na vodu nebyly v pořádku a kola vozů nepřikryta. Není tudíž divu, že praskají, sotva se rozjedou. Nesouhlasil rovněž s prohlídkou hasicího inventáře jednou za půl roku a navrhoval kontrolu měsíčně.[25])

Zdrojem častých neštěstí byla dýmka. Obyvatelé Moravy ji poznali od švédských vojáků v době 30leté války a nedlouho po ní bylo již kouření tak rozšířeno, že se stalo i předmětem sněmovního jednání v roku 1652. „Jest vskutku shledáno," stojí v památkách sněmovních, „že za ten čas prošlé vojny do tohoto Markrabství užívání kúřícího tabáku takořka již všudy mezi obecným lidem v zvyk přišlo, o čemž prve ani slýcháno nebylo, tak že netoliko soldati, ale sedláci a čeleď s ním stále se obírají, odkudž sobě netoliko rozličné nemoci vzbuzují, ale také zatrousíce v stavení uhly, vypálením měst, dvorův a vesnic tudy působí."[26])

Marné však byly zápovědi sněmu i vrchností, marné byly pokuty a ostatní tresty; dýmka získávala další vyznavače. V r. 1801 bylo pohroženo přísným trestem baronu Köfillerovi, kdyby se ještě jednou odvážil kouřit na ulici. Vyhláška policejního ředitele z 1. srpna 1801 zakazovala kouření na veřejných ulicích a mezi domy. Ještě o 40 let později – v r. 1842 – byl potrestán kvůli kouření šestihodinovým arestem Bernard Bučka, výrobce klobouků a majitel domu v Brně. Uražená ješitnost bohatého pána hledala zastání u samého císaře. Ministr Sedlnický však schválil rozhodnutí brněnského policejního ředitelství a pohrozil Bučkovi větším trestem v případě nového neuposlechnutí. Nicméně, rostoucí proud vyznavačů dýmky, doutníků a později i cigaret byl nezadržitelný. Novinová zpráva z r. 1868 sděluje, že se na Moravě v roku 1866 vykouřilo tabákových výrobků za tři a půl miliónu zlatých a v roku následujícím vzrostla tato suma o více než čtvrt miliónu.[27]) Je nesporné, že vzrostla i možnost zapalování.

Obšírnější sledování požárů i zápasu s nimi poučilo, že v hlavním městě hořelo častěji, než připouštěl Christian D'Elvert, který ostatně do svého přehledu ohňů ze sedmdesátých let minulého století nemohl zachytit právě požáry nejrozsáhlejší. Avšak i podrobnější přehled musí mu dát za pravdu v tom, že Vulkánova činnost v Brně byla podstatně menší než v mnohých sídlech země. Do dalších let bychom přáli druhému městu celého státu, aby bylo nadále jedním z našich sídel nejšťastnějších.

---

[25]) Požár na Malé Nové ulici: SAB, B-1, gub. f. 11/1, č. 839. Zákaz topení jehličnatým dřevem: SAB, Mor. míst. všeob. st., f. 2592, sign. 49 č. 11895/87. Hlášení polic. komisaře Schmitdthammera: SAB, Mor. míst. všeob. st., f.2593, sign. 49, č. 14417/1800.

[26]) Cituji podle J. V. Pokorného, Z rajhradských pamětí, 1932, str. 99–100.

[27]) Baron Köfiller: SAB, B-13, kartón 38, č. 217/1800.
Bernard Bučka: SAB, B-13, kartón 157, č. 5822/42.
Zpráva o peněžité sumě za kuřivo je v Mor. Orlici 1968, č. 134.

Jiří Hlušička

Moravská galerie v Brně

Od prvního dubna 1961 má Brno novou vědeckou a kulturní instituci – Moravskou galerii. Vznikla z rozhodnutí Rady městského národního výboru v Brně sloučením obrazárny Moravského muzea a Uměleckoprůmyslového muzea v Brně. Datem svého vzniku náleží tedy Moravská galerie v nynější organizační podobě k nejmladším institucím svého druhu v republice. A přec její hlavní ústavy – Obrazárna a Ústav užitého umění (dřívější Uměleckoprůmyslové muzeum) stejně tak jako veřejná knihovna z oboru výtvarného umění, jsou jedny z nejstarších takto specializovaných institucí u nás.

Vznik obrazárny je spojen s počátkem Moravského muzea, s jeho založením v roce 1817. V průběhu celého devatenáctého století nepřekročila obrazárna rámec úzce lokálního významu, byla pouhou nesoustavně budovanou snůškou obrazů, grafik a soch, získaných příležitostnými dary, odkazy a koupěmi. Vlastně teprve začátkem dvacátého století se utvářely předpoklady pro systematické budování sbírek obrazárny a to v souvislosti s tím, jak se ve vedení muzea počal uplatňovat vliv českých kulturních zájmů i v důsledku přechodu celého ústavu do tehdejší zemské správy. Nicméně ani tyto změny nepřinesly své okamžité zjevné výsledky. Přesto však větší nákupy výtvarných děl vytvořily předpoklady pro uvážené budování instituce, která by poskytovala nejen přehled o českém a moravském výtvarném vývoji v devatenáctém a začínajícím dvacátém století, nýbrž i představu o některých důležitých vývojových obdobích starého umění. V podstatě však i tato doba zastihuje ještě galerii jako typicky regionální ústav.

Závažnější změny v rozvoji obrazárny přinesl až rok 1918. V prvních poválečných letech posílily sbírkový fond galerie některé významné přírůstky, které s původním majetkem vytvořily základnu pro to, aby se obrazárna ve svém pozdějším vývoji zařadila mezi přední instituce ve státě. Tehdy zakoupila správa galerie kulturně velmi hodnotnou sbírku sběratele A. Skutetzkého, získala umělecké sbírky Matice moravské, Gomperzovu sbírku a postupně doplňovala původní fond obrazů, grafiky a soch.

Stálá expozice obrazárny ukázala v roce 1929 sbírky ve výběru jako vývojově učleněný celek v nové nadstavbě v hlavní budově tehdejšího Zemského muzea na Zelném trhu. V třicátých letech se obrazárna pod vedením Dr. A. Kutala orientovala ve svém vývoji zejména dvěma směry: vytvořila ojedinělou velmi hodnotnou kolekci moravské gotické malby a plastiky; získáním některých děl stěžejního vývojového významu založila kolekci moderního českého umění.

Nová doba po osvobození v roce 1945 přinesla i nové vědecké a kulturně výchovné úkoly. V obrazárně se to v roce 1948, tehdy pod vedením Dr. K. Krejčího, projevilo navenek především vytvořením nové expozice, kladoucí důraz na české umění devatenáctého a dvacátého století, navazující na přehledný soubor starého umění domácího i cizího, v němž vedle moravského gotického umění byla zastoupena sbírka holandského malířství sedmnáctého století. Po občasných menších instalačních úpravách i změnách, uskutečňovaných v zásadnější podobě zejména v úseku moderního českého umění, se v podstatě tyto proporce stálé expozice dodržují až do dneška.

Léta po osvobození však zasáhla pronikavě do rozvoje obrazárny i jiným způsobem. Projevila se zejména v podstatném růstu sbírkových fondů. Systematickými nákupy ze státních finančních dotací, konfiskáty i dary se rozšířilo základní sbírkové bohatství v mnoha případech až dvojnásobně. V posledních letech doznala v Moravské galerii značného rozvoje zvláště dokumentace moderního českého malířství a sochařství. Tehdy se také počala jevit jako vážná překážka v organickém a plynulém vývoji galerie okolnost, že značnému růstu sbírek i kulturně výchovných a vědeckých možností ústavu

nikterak neodpovídají nedostatečné prostorové podmínky obrazárny Moravské galerie. Značně stísněné depozitáře, především však poměrně malé výstavní sály stálé expozice v budově Moravského muzea na Náměstí 25. února 8 ani zdaleka neumožňují zveřejnit veškerá vybraná malířská a sochařská díla Moravské galerie v náležitě rozsáhlém, vědecky podloženém vývojovém učlenění.

V současné době je v obrazárně Moravské galerie uloženo celkem na 40.000 sbírkových předmětů. Svým obsahem postihuje galerie vývoj českého umění se zvláštním důrazem na provenienci moravskou. Pokud jde o zastoupení moravského umění, poskytuje galerie u nás nejúplnější přehled výtvarného vývoje od čtrnáctého století po dnešek. Rozsah i kulturní význam sbírek obrazárny se zračí už ve výčtu základních souborů:

1. *České umění.*

a) Gotická malba a plastika
b) Barokní malířství
c) Malířství 19. století
d) Malířství a sochařství 20. století
e) Sbírka českých kreseb a grafiky.

2. *Evropské umění:*

a) Italské malířství 16.–18. století
b) Nizozemské malířství 16. století
c) Flámské malířství 17. století
d) Holandské malířství 17. století
e) Vedle těchto malířských souborů vlastní galerie kolekci anglického portrétu 18. století, kolekci francouzské a španělské malby a bohatou sbírku německého, zejména však rakouského malířství 19. století.
f) Mezi ostatními soubory Moravské galerie má zvláštní význam sbírka kreseb starých mistrů, obsahující vedle Němců, Francouzů a Angličanů zejména velmi bohatou kolekci italské kresby 16.–17. století.
g) Evropská grafika.

Vedle základních výtvarných sbírkových fondů vlastní obrazárna Moravské galerie rozsáhlý archiv fotografií a reprodukcí i sbírku diapozitivů. Knihovna obrazárny s téměř 10.000 svazky slouží především interním badatelským účelům i jako příruční knihovna vědeckým pracovníkům, kteří studují obrazový i sochařský materiál z majetku galerie.

Uměleckoprůmyslové muzeum, nynější Ústav užitého umění Moravské galerie, je nejstarší takto orientovanou institucí v naší republice. Bylo založeno roku 1873 a v roce 1883 se přestěhovalo do nové, nynější budovy, postavené podle projektu vídeňského architekta Schöna. Je tedy budova Uměleckoprůmyslového muzea na Husově ul. 14 jedinou stavbou v Brně již původně určenou pro specifické muzejní účely. Po readaptaci architektem B. Fuchsem v letech 1946–1951 v zásadě vyhovuje dnešním potřebám Ústavu užitého umění a to jak výstavními prostorami v přízemí a v prvním poschodí, v nichž se vlastně realizují veškeré výstavní akce pořádané Moravskou galerií, tak i sály stálé expozice užitého umění ve druhém patře. V této budově jsou posléze umístěny studijní i ostatní sbírkové depozitáře, přednáškový sál, veřejná knihovna s čítárnou, dílny i kanceláře ředitelství Moravské galerie.

Ústav užitého umění MG a pražské Uměleckoprůmyslové muzeum jsou prakticky jedinými ústavy v ČSSR specializovanými na výchovu užitým uměním, na sběr a dokumentaci vývoje uměleckých řemesel a užitého umění. V nynější době přesahují sbírky Ústavu užitého umění Moravské galerie 51.000 inventárních položek. Mezi nimi je významný soubor slohového nábytku (moravský barokní nábytek, nábytek navržený arch. Koulou, Kotěrou, Králíkem, Gočárem a j.), fond českého a slezského barokního skla, soubor skla z první poloviny 19. století. Přehled o vývoji produkce evropských i českých manufaktur na porcelán poskytuje kolekce porcelánových výrobků (Vídeň, Míšeň, Slavkov, Březová, Klášterec, Kysibel a j.). Ve sbírce keramiky zaujímá vedle dobře zastoupených sbírek moravské a slovenské lidové hrnčiny a fajanse významné místo soubor Holičské fajanse. Dobře je rovněž zastoupena italská majolika, vranovská kamenina a keramika z konce minulého století. Ze sbírek kovů zaslouží pozornost rozsáhlé ukázky cínařské středoevropské produkce, česká litina i některé renesanční šperky. Stále vzrůstající sbírka textilu obsahuje několik tisíc kusů inventárních čísel, mezi nimi vzácné gotické vyšívky, staré krajky a pod. Nově je budována kolekce českého užitého umění dvacátého století. Zvláště je třeba se zmínit o sbírce orientálního umění s hodnotnými díly čínského porculánu, japonských řezeb a kovu. Celkový sbírkový soubor Ústavu užitého umění doplňuje velmi početná sbírka užité grafiky.*)

Novou oblastí, o niž Moravská galerie rozšířila svůj program, je sbírka umělecké fotografie, která byla založena v červnu 1962 jako nový odbor Ústavu užitého umění. Ve spolupráci s radou této nově založené sbírky byla stanovena základní hlediska pro získávání fotografického materiálu namnoze dnes už nenávratně mizejícího. Základním aspektem je tu především výtvarná hodnota sbíraných fotografických prací. Sbírka postihne v zásadě tato období ve vývoji fotografie u nás i za hranicemi:

a) počátky fotografie a její vývoj do první světové války,
b) dvacátá a třicátá léta a druhá světová válka ve fotografické tvorbě,
c) fotografie po roce 1945 a v současnosti.

Smyslem sbírky není však jen dokumentovat naznačený vývoj naší i světové fotografie. Půjde také o to, vytvořit kolem nově ustaveného odboru Moravské galerie středisko fotografické tvorby, které by velkými výstavními akcemi, odbornými přednáškami i širokým výběrem naší i zahraniční literatury a časopisů o fotografii soustředilo okruh odborníků i laických zájemců a přispělo k dalšímu rozvoji jednoho z nejrozšířenějších tvůrčích oborů naší doby.

Veřejná knihovna Moravské galerie v Brně vznikla jako součást tehdejšího Uměleckoprůmyslového muzea rok po jeho založení, v roce 1874. V současné době má knihovna více než 35.000 svazků knih z oboru dějin a teorie výtvarného umění. Návštěvníkům čítárny je k dispozici přes 200 pravidelně docházejících českých i zahraničních časopisů pro výtvarné umění, architekturu, kulturu bydlení a odívání, užitou grafiku, fotografii a obecně kulturní problematiku. Za jeden a půl roku existence Moravské galerie se v knihovně uskutečnilo 120.531 výpůjček. Zvláštní poslání knihovny ovšem spočívá v službách, které poskytuje badatelům, návrhářům ze závodů a studujícím.

Oraganizační strukturou, rozsahem a kulturním významem sbírek obou ústavů i knihovny se Moravská galerie řadí na druhé místo v naší republice, hned za Národní galerií v Praze. Z tohoto faktu vyplývá značná náročnost na odbornou činnost vědeckých pracovníků galerie. Jejich vědeckoodborná práce se zaměřuje jednak na třídění, identifikaci bohatého sbírkového materiálu, jednak na jeho inventarizaci a katalogizaci. Vedle této průběžné péče o sbírky se v roce 1961 v souvislosti s decentralizací ústavu do správy a řízení Městským národním výborem v Brně uskutečnila generální revize sbírek Ústavu užitého umění a to v rozsahu, v jakém dosud sbírkový majetek Uměleckoprůmyslového muzea revidován nebyl. Souběžně s plněním těchto závažných úkolů pracují vědečtí a odborní pracovníci na svých individuálních výzkumných úkolech z různých oblastí výtvarné problematiky (Sociální grafika předmnichovské republiky, Otázky současného výtvarného umění, Pozdně gotické nástěnné malby na Moravě, Petr Dillinger – český grafik, Italské renesanční kresby z majetku MG, Vývoj českého a moravského užitého umění za uplynulých osmdesát let – (sklo, keramika, nábytek, užitá grafika).

Při obou ústavech Moravské galerie pracují restaurátorské dílny, které soustavně pečují o dobrý stav sbírkových předmětů. Zaměřují se především na restaurování obrazů, konservování nábytku, keramiky a textilu.

Z pověření Jihomoravského krajského národního výboru vykonává Moravská galerie v Brně krajskou metodickou funkci v oboru výtvarného umění. V rámci tohoto svého poslání uděluje galerie konsultace ostatním galeriím a obrazárnám v kraji, zapůjčuje obrazový i jiný sbírkový materiál pro výstavní akce, v závažných případech restauruje dílna Moravské galerie výtvarná díla galerijních institucí v kraji. Pracovníci Moravské galerie jsou rovněž odbornými poradci nadřízeným orgánům při jejich řídících úkolech. Pro odborné pracovníky galerií a obrazáren JMK uspořádala Moravská galerie dosud dva studijně metodické zájezdy do jižních Čech (Jihočeská galerie na Hluboké a oblastní galerie v Plzni) a do Bratislavy (Slovenská národní galerie a Galerie města Bratislavy). Oba zájezdy se zaměřily k základní problematice galerijní práce a významným způsobem přispěly zúčastněným pracovníkům k získání potřebných odborných poznatků.

Východiskem veškeré populárně vědecké činnosti Moravské galerie jsou její stálé expozice, seznamující v přehledu jak s malířským a sochařským vývojem, tak i s historií uměleckých řemesel a užitého umění od středověku až po dnešek. Na tyto stálé expozice navazuje výstavní činnost Moravské galerie, která doznala v poslední době podstatného zintenzivnění. Shodně s odborným zaměřením instituce se výstavní činnost ubírá dvěma základními směry: expozicemi současného i starého užitého umění a výstavami malířských a sochařských děl jak ze sbírek Moravské galerie tak i uváženým výběrem ze soudobé výtvarné tvorby.

Mezi úspěšné výstavní akce dosud náleží: Plakát v boji české dělnické třídy, rozsáhlá a mimořádně navštívená expozice Nové bydlení, Architektonická tvorba J. A. Šálka, Moravské tisky (vývoj tiskařství na Moravě), Malířská a sochařská tvorba O. Hanzla, Počátky moderní české knihy, velká výstava Co je sklo, připravená k XII. sjezdu KSČ jako názorný přehled technologického postupu při výrobě skla i jako náznak výtvarného vývoje v tomto oboru, poté i expozice Nové učebnice a výstava mladé brněnské malířky D. Kopecké. Svízelné, nedostatečné prostorové podmínky stálé expozice obrazárny i snaha vydat veřejnosti počet ze soustavných nákupů ze státních finančních dotací vedly k uspořádání výstav z přírůstků Moravské galerie. Velká výstava Česká socha a sochařská

*) Obšírnější informace o vývoji a dřívější činnosti Uměleckoprůmyslového muzea v Brně viz v článku: A. Adlerová, Činnost Uměleckoprůmyslového muzea v letech 1945–1960, Brno v minulosti a dnes. III (1961), 241 n.

kresba (prosinec 1961–leden 1962) seznamovala s tvorbou první poloviny našeho století stejně tak jako o rok později výstava Moderní české malířství. Obě výstavní kolekce obsahovaly stěžejní díla naší novodobé výtvarné tradice a seznámily nejen s částí sbírkového bohatství galerie, ale i s jejími možnostmi, které se, žel, pro nedostatek odpovídajících výstavních síní nemohou plně uplatnit ve stálé expozici ústavu. Ke všem významným výstavám vydává Moravská galerie zpravidla obsáhlé a dobře vybavené katalogy v edici Směr.

Ve výstavní politice Moravské galerie má zvláštní místo Kabinet užitého umění, velmi příznivě umístěný v předsálí veřejné knihovny v budově na Husově ulici. Jeho funkcí je působit menšími expozicemi na rozvoj současného užitého umění, pozitivně ovlivňovat návštěvníkův vkus a kladně spolupůsobit při formování socialistického životního stylu. Během nedlouhé doby své existence se stal Kabinet užitého umění živou výstavní síní, ve které se vystřídala řada úspěšných výstav (dvě výstavy školních oddělení SUPŠ, Malá škola vkusu, Slovenské užité umění, Veselé obrázky A. Mikulky, Užitá tvorba D. Rosůlkové a H. Holeczyové, Knihy o výtvarném umění NČSVU, Užité umění skupiny Profil 58, Z depozitářů Moravské galerie, Výtvarný doprovod čs. gramofonové desky, Estetické tvarování přístrojů-práce učitelů a žáků SUPŠ v Uherském Hradišti). Ve snaze zvýšit úroveň užité grafiky v Brně pořádá Kabinet užitého umění pravidelně každý rok hodnocení plakátové produkce, které zpravidla v únoru vyúsťuje v expozici zdařilých plakátových realizací, nazvanou Brněnský plakát. Nejlepší z exponátů jsou ohodnoceny ve třech kategoriích cenami.

Poválečné období, vyznačující se u nás rostoucí demokratizací kultury a stále extenzivnějším získáváním zájmu veřejnosti o umění, vyvolalo mimo jiné k životu i nový druh výstavní činnosti – putovní výstavy. Moravská galerie vlastní 20 kolekcí putovních výstav obsahujících originální výtvarná díla, akvarely, kresby, grafiku ze sbírek obrazárny, z ateliérů výtvarníků i kvalitní reprodukce našeho i evropského malířství. Při sestavování jednotlivých souborů bylo zdůrazněno zejména umění ideové a realistické (Československá grafika bojující, Politická karikatura H. Daumiéra, Grafika Maxe Švabinského, Z cest našich výtvarníků do zahraničí, Umění kresby a akvarelu, Setkání s ruským a sovětským uměním, Ruské realistické umění 19. století, Francouzské malířství 19. a začátku 20. století, Klasická česká kresba, F. Doubrava, Č. Dobiáš, M. Zezula a M. Slezák, a j.) Tyto výstavní soubory instaluje Moravská galerie v závodech, školách, vojenských posádkách a v okresech Jihomoravského kraje. Na vyžádání se vědečtí a odborní pracovníci zúčastňují besed a diskusí na těchto putovních výstavách, aby tak podnítili trvalý zájem o výtvarné umění i tam, kde dosud výtvarné dílo nemělo své místo. Za jeden a půl roku existence Moravské galerie se podařilo realizovat soubory putovních výstav celkem na 215 místech v brněnských závodech, v okrajových čtvrtích Brna a z velké části i v okresech Jihomoravského kraje.

Nová organizační struktura instituce umožnila i rozvinutí nových forem vědeckopopulární činnosti a výchovy uměním. Metodickým východiskem tu byla myšlenka působit na návštěvníka kulturních akcí Moravské galerie komplexním estetickým způsobem a posílit takto emociální působivost samotného výtvarného díla či předmětu užitého umění, zároveň osvětlit i místo daného artefaktu v širších souvislostech historických stejně tak jako dobové hudební a literární produkce. Jednou z takto koncipovaných kulturních akcí, která se setkala s nečekaným ohlasem u brněnské veřejnosti, byla desetkrát reprizovaná přehlídka dámských historických kostýmů ze sbírek Ústavu užitého umění nazvaná „Módní linie 1810–1960." Šlo o nový způsob kulturního využití části sbírek, které nelze z technických důvodů vystavit ve stálé expozici. Návštěvník měl možnost poznat stopadesátiletý vývoj dámského odívání a to nejen ve světle průběžného odborného výkladu, nýbrž i v doprovodu dobových hudebních skladeb a recitace uváženě volených úryvků básní a próz.

Obdobný postup přinesl své kladné výsledky i v besedách ve stálé expozici Ústavu užitého umění v cyklu nazvaném Za uměním šesti staletími. Z pozitivních zkušeností takto chápaných kulturních akcí se zrodila rovněž koncepce široce založeného dlouhodobého cyklu večerů Mistři malířství k nám promlouvají. Cyklus je rozdělen do tří semestrů (1. francouzské malířství 19. a 20. století, 2. semestr České moderní malířství, 3. semestr Ruské a sovětské malířství a hudba). Jeho cílem je seznámit poutavou a působivou formou s některými základními tendencemi evropského i našeho malířského vývoje. Odborné průvodní slovo každého večera doplní nejen barevné diapozitivy malířských děl předních světových mistrů, nýbrž i přednes autentických výňatků z jejich osobní korespondence a literárních statí, v nichž dali výraz svým estetickým ideálům a životním názorům. Rovněž dobová hudba a zčásti i poezie je důležitým prvkem v režii každého večera.

V systému výchovné práce Moravské galerie zaujímají důležité místo i přednáškové cykly. S mimořádným ohlasem se setkal na př. dvousemestrový přednáškový cyklus Kapitoly z dějin evropského sochařství v realistické tradici, na nějž se přihlásilo více než 350 posluchačů. Na tento cyklus naváže obdobný sled přednášek o problematice českého sochařství.

A. Procházka, Upoutaný Prometheus, olej 1911. Z obrazárny Moravské galerie v Brně. (K čl. J. Hlušičky)

Dívčí bílé etaminové šaty kolem 1840. Z Ústavu užitého umění Moravské galerie v Brně. (K čl. J. Hlušičky)

Výrazným rysem hojné návštěvnosti na těchto akcích je poměrně značná účast mládeže, která touží vniknout do uměleckých otázek. Moravská galerie podchycuje zájem mladých o umění také aktivním podílem na akci Mladých přátel výtvarného umění při Domu umění města Brna – a to nejen tím, že připravila několik jednotlivých kulturních podniků, ale především systematickým vedením zájmových kroužků MPVU. Například v roce 1961–62 pracovali v Moravské galerii pod vedením vědeckých pracovníků kroužky: evropského moderního malířství (2), českého malířství, užitého umění a architektury. O velkém zájmu o činnosti těchto kroužků svědčí okolnost, že se do nich ve zmíněném období přihlásilo téměř 600 mladých lidí.

Za nedlouhou dobu, která uplynula od založení Moravské galerie v dubnu 1961 se tato instituce stala důležitým článkem kulturního života v Brně i na Moravě. Zjevně se to projevilo ve zvýšené návštěvnosti stálých expozic, výstav a knihovny. Za jeden a půl roku dosáhl zde počet návštěvníků čísla 297.115. Vědečtí a odborní pracovníci uspořádali za stejnou dobu 433 přednášek, besed a výkladů ve sbírkách, jichž se účastnilo 16.911 občanů.

Bilance dosavadní práce Moravské galerie je tedy uspokojivá, nenaznačuje však nejzazší hranice vědeckých i kulturně výchovných možností instituce – ty jsou podmíněny nejen dalším obětavým úsilím všech zaměstnanců galerie, ale i pochopením veřejnosti. Jen tak bude moci Moravská galerie účinným způsobem přispívat k úspěšnému dovršování socialistické kulturní revoluce u nás.

Libor Studený

Brněnská tělesná výchova a sport

Vedoucí silou a jednotnou dobrovolnou tělovýchovnou organizací v naší republice je Československý svaz tělesné výchovy. Navazuje na pokrokové tradice dřívějších dobrovolných tělovýchovných organizací – DTJ, FDTJ, FPT a Sokol. Na území našeho města je řídícím orgánem předsednictvo Městského výboru Československého svazu tělesné výchovy. Při městském výboru jsou pro organizování základní tělesné výchovy (dále ZTV) a turistiky ustaveny pomocné orgány – pro ZTV a turistiku jsou to odbory ZTV a turistiky, pro sporty sportovní sekce. Mají své celoroční plány a jsou vytvořeny výhradně z dobrovolných pracovníků.

Zaměstnanci městského výboru ČSTV jsou metodikové a tajemník, ovšem výhradní práva k rozhodování o problémech mají odbory turistiky a ZTV a sportovní sekce. Náš městský výbor má vedle odborů ZTV a turistiky 24 sportovních sekcí, jejichž hlavním úkolem je vedle pořádání soutěží získávání mládeže k pravidelnému provádění sportu, školení trenérů a rozhodčích. Víme všichni, že především vysoké sportovní mistrovství špičkových hráčů a závodníků láká spoustou mládeže k vyvolenému sportu. Rázem vyvstává závažný úkol: mládež podchytit, vést a školit. Pomocní cvičitelé, trenéři a rozhodčí jsou potřební v ZTV, turistice i sportech a chceme-li, aby tělesná výchova byla prováděna co nejkvalitněji, nebude jich nikdy dost. Tito lidé nám vychovávají nejen žactvo, ale i reprezentanty. Protože tělesná výchova tak často reprezentuje náš socialistický stát v zahraničí, musí nám na kvalitě tolik záležet.

Veškerá práce tělovýchovných orgánů (v našem případě MV) se obvykle posuzuje podle sportovních úspěchů, tedy jen podle jedné, té nejpopulárnější části. Zvolil jsem také cestu, protože zabývat se zde suchými čísly a počty stále přibývajících odznaků zkresluje pravdivý pohled na tělesnou výchovu a čtenáře dezorientuje. Vzpomeňme si, jak často čteme, že se plní a překračují smělá čísla různých druhů odznaků, ale hned ve vedlejším článku se dozvíte, jak velký je ještě počet neplavců, ač podle splněných čísel umí již téměř celá republika plavat a je nositelem odznaku „Turista", „Lyžař" ČSSR.

Brno je skutečným velkoměstem sportovců. Vždyť v Brně jsme v nedávné minulosti měli nebo máme přeborníky ve většině sportů, ať již kolektivních nebo individuálních. Téměř ve 30 sportech má Brno své zástupce v nejvyšších celostátních soutěžích. Rozvoj nebyl vždy rovnoměrný, můžeme zaznamenat určité období, kdy se v našem městě jednotlivým sportům dařilo; po čase nastal pokles výkonnosti a potom následovala těžká a namáhavá cesta k vydobytí dřívějších pozic (kopaná).

Začněme základní tělesnou výchovou, doma mnohdy nedoceněnou, ale tolik obdivovanou v zahraničí. Již v jednotlivých oddílech se tvoří velké úspěchy spartakiádních vystoupení. Starosti dělají pouze mužské složky. I když spartakiády dočasné zvednou počet cvičících v oddílech, přece úbytek po spartakiádě neodpovídá vlastnímu poslání spartakiád – přivést další cvičence k pravidelnému provádění tělesné výchovy.

Daleko větší zájem je o cvičení žactva, což způsobuje velké, ale radostnější starosti. Velké návaly do cvičení prozrazují starostlivost rodičů o správný vývoj dětí. Ve Spartaku ZJŠ se vypořádali s velkým zájmem a návalem. Výborný cvičitelský sbor, vedený zkušenými odborníky, úzká spolupráce s turisty, s oddíly sportovní gymnastiky, lehké atletiky, lyžařů, rugby, kopané, 86 pomocných cvičitelů z řad mládeže a rodičů, besedy s promítáním filmů, plnění PPOV – tím vším se může pochlubit ZTV ve Spartaku ZJŠ. K zajímavostem patří cvičení s hudebním doprovodem jako pohybová průprava k nácviku společných vystoupení na III. celostátní spartakiádu.

K lásce k přírodě vedou své příslušníky odbory turistiky. Turistika spojuje do jednoho komplexu úměrný fyzický výkon s kulturně poznávací činností i s praktickými znalostmi života v přírodě a využívá při tom pestrých forem činnosti, aniž vyžaduje náročných zařízení. Lze ji provádět rekreačně i závodně, od útlého věku do vysokého stáří. Náplň je pestrá, každý si může vybrat. Nedělní vycházky, vícedenní turistické cesty, zápočtové cesty, orientační závody, srazy turistů, vodácká turistika, zájezdy na kolech, mototuristika, letní tábory. Organizovaní turisté k pestrosti přidali i prospěšnost. Vyznačili sto kilometrů cest ve dvanácti úsecích pro pohodlí a klid nedělních turistů „amatérů". Turistika se rozvíjí organizovaně i neorganizovaně. Lidé touží po zdravém vzduchu. Lze si jen přát, aby stanů na březích řek a rybníků stále přibývalo, aby turistické základny v horách byly nepřetržitě obsazeny, aby lidé v přírodě stále nacházeli něco nového, co by je k ní neustále vábilo.

O kterém sportovním odvětví začít? Která vynechat? Všichni sportovci se snaží dobýt největších úspěchů pro oddíl, jednotu, město, kraj i republiku, a ne všem se to daří. Někdy na tom nenesou vinu ani samy oddíly. V přehledu se zmíním stručně pouze o sportech a oddílech, které naše město nejúspěšněji reprezentovaly a dosáhly nejlepších výkonů v celostátních soutěžích.

Tradiční vánoční anketa „Rovnosti" již po čtvrté zhodnotila lední hokej jako nejúspěšnější sport v kraji. Stejné místo nepochybně zaujme i ve městě. V žádném sportu se nepodařilo uvést v soulad výchovu mladých talentů a náborových soutěží mládeže s výbornou výkonností špiček tak, jako právě v ledním hokeji. Proslulá hokejová základna, nesoucí jméno zesnulého E. Fardy, je chloubou hokejové výchovy nejen v Brně, ale v celé republice. Loňský mistrovský titul dorostenců Spartaku ZJŠ a další dvě družstva v dorostenecké lize to potvrzují. Jedno ligové a dvě druholigová mužstva – to je výsledkem vynikající výchovy mládeže. A nesmíme zapomenout, že právě odchovanci toho „druholigového" mužstva – Spartaku Královo Pole – hrají téměř v polovině ligových mužstev.

Největší přízni hokejových fanoušků se těší mužstvo ZKL Brno (dřívější Rudá hvězda). Podobnými výsledky se nemůže pochlubit žádný jiný oddíl v ČSSR. Za devítiletého trvání byla RH sedmkrát mistrem republiky, dvakrát skončila druhá. V ročníku 1962–1963 dobyla pod hlavičkou ZKL Brno mistrovský titul poprvé. Již několik let je řada hráčů ligového celku pověřována reprezentací. Není nadsázkou, že tento kádr hráčů přispívá rozhodujícím dílem k úspěchu našeho národního mužstva – na stříbrné medaili a titulu mistrů Evropy v Ženevě se podílelo osm hráčů přeborníka republiky. Prakticky již všichni hráči byli pověřeni reprezentací. Oddíl má šest zasloužilých mistrů sportu (Bouzek, Bubník, Pantůček, Černý, Vaněk, Nadrchal), vzorného trenéra M. Strnada a osm mistrů sportu. Sportovní úspěchy ligového mužstva jdou do stovek utkání. Na štítě RH zůstaly téměř všechny přední celky Evropy a obliba mužstva ve Švédsku, SSSR, NSR je dokladem, jak je hra tohoto mužstva v zahraničí ceněna. Přičinila se také o to vítězství ve Spenglerově poháru ve Švýcarsku a Thurn-Taxisově poháru v západním Německu.

Tradičním brněnským sportem se stala již dávno košíková. Existuje zde řada oddílů s obětavými trenéry mládeže. A výsledek: Brno vlastnilo oba tituly přeborníků republiky. Dorostenci Spartaku ZJŠ a dorostenky Slavie VŠ zvítězili v přeboru republiky a Brno je tradičně zastoupeno ve finále některým družstvem. Prvenství ve výchově košikářských nadějí mají sice zmíněné jednoty, ale v nové tělocvičně na Kneslově ulici chce I. Brněnská také vychovat přebornickou generaci. Stejně se snaží Spartak Královopolská, kam přešlo prvoligové družstvo žen a první družstvo dorostenek Slavie VŠ.

V nejvyšší soutěži košikářů I. lize je Brno zastoupeno osminásobným přeborníkem ČSSR Spartakem ZJŠ a družstvem I. Brněnská. Brněnští košikáři jsou také páteří národního mužstva a důstojným reprezentantem v Poháru evropských mistrů. Historie osmi titulů a všech skvělých vítězství doma i v zahraničí je spojena se jménem dlouholetého hráče a bývalého nejlepšího pivotmana Evropy Ivana Mrázka, nynějšího trenéra.

Brněnští silničáři a dráhaři jsou nejúspěšnější v ČSSR. Závodníci Favoritu i Dukly poznali nejvyšší stupeň vítězů v soutěži jednotlivců i družstev. Kvapil je silničářským mistrem republiky a družstva silničářů stihačů a terénářů dosáhla stejných poct. Nejcennějším výsledkem byl úspěšný start brněnských dráhařů, zvláště mladého Dalera, na mistrovství světa v Itálii. Cyklistická základna v Brně tak dosahuje nejlepších výsledků u nás. Jako vzor může sloužit také dokonale organizovaná propagace (závody o veletrhu) a nezměrné úsilí pracovníků o výstavbu znamenité dráhy v Pisárkách. Důkazem dobré práce brněnských cyklistů je jmenování L. Puklického trenérem olympijského družstva.

Kolovou řadí po bok cyklistiky výborné výsledky. Několikanásobní přeborníci republiky Svoboda s Pospíšilem ze Spartaku Královopolská dosáhli v minulém roce vynikajících úspěchů na mistrovství světa ve Vídni, kde v těžké konkurenci vybojovali druhé místo. Trenér R. Harth udělal ze Spartaku KPS skutečnou líheň kolové. V Lokomotivě Horní Heršpice vzrostl zájem o krasojízdu a O. Šikula se oddílu odvděčil třetím místem na přeboru republiky dorostu.

Lehcí atleti pamatují lepší dny než současný jediný titul Černoška za vítězství v běhu na 110 m překážek. U tohoto sportu se nejmarkantněji projevuje značný rozpor mezi vynikající organizátorskou prací s mládeží a špičkovými výkony. Pohár Rovnosti a Pohár Československého rozhlasu obdivuje celá republika a zvláště soutěž rozhlasu se těší velké oblibě ve všech krajích, které se jí zúčastňují. Výkony ligového družstva mužů Spartaku ZJŠ a ještě slabší výkony žen i přes poměrně dobré umístění ve svých soutěžích za tak velký obdiv nestojí. Z průměrnosti se vymykají časy dorostence Jůzy v běhu na 800 m, 1500 m a 3 km, výkony diskářů, především slibného Daňka, a výsledky československého rekordmana překážkáře Černoška; ale to jsou zatím jen nepatrné injekce pro obnovení slávy brněnské atletiky.

Gymnastika – to je dřina – slyšíme často od příslušníků jiných sportovních odvětví. Ruce plné mozolů, široká ramena, někdy až nadměrně vyvinuté svalstvo a ohromnou vůli vlastní každý gymnasta, toužící po vyniknutí. O dlouhé cestě k splnění tužeb mohou vyprávět olympionici Gustav Hrubý, Zdeněk Růžička a Věra Růžičková, cvičitelé oddílu sportovní gymnastiky Spartaku ZJŠ, kteří kromě Zelinky a juniorek Vozdecké a Lejnancové nemají v současé době za sebe rovnocennou náhradu. Sportovní základna plní příkladně své poslání a objevují se zde již první úspěchy v podobě přebornických titulů družstev dorostenek a vítězství dorostenců v kategorii jednotlivců II. a III. třídy. Další úspěchy při obětavé práci s mládeží nedají na sebe jistě dlouho čekat.

Náš nejpopulárnější sport – kopaná – je v Brně zastoupen ve všech vyšších soutěžích. Brno má nejkrásnější stadión v republice, péče o hráče je někdy až přehnaná a přece výsledky předních brněnských oddílů jsou velmi špatné. Je pravda, že bývalá Rudá hvězda Brno se probojovala dvakrát do Středoevropského poháru, do finále Dunajského poháru, z domácích soutěží vyhrála spartakiádní pohár, hrála na Dálném východě, v Jugoslávii, v Řecku, porazila anglický West Ham United, ale co platné, když po sérii takových úspěchů sestoupila z I. ligy. Mezitím tam neslavně účinkoval Spartak Královopolská, který z 26 utkání získal 5 bodů a byl opět vystřídán RH Brno, která již vystupuje pod novým názvem Spartak ZJŠ. Nesmíme však zapomenout na záslužnou výchovnou práci s mladými hráči. Trenéři RH Eremiáš a Krčil dali v Brně příležitost tehdy neznámým hráčům Popluhárovi, Vojtovi, Schmuckerovi a jiným, kteří se pod jejich vedením vypracovali ve vynikající hráče, někteří dokonce v reprezentanty.

Odbíjená a házená mají v brněnském sportu mnoho společného. Mají po dvou družstvech v lize a výsledky jsou také podobné. Mimo ženy Spartaku KPS je jejich umístění v druhé polovině tabulky. V jarním kole se s příchodem mistra sportu Schenka z Dukly Kolín očekává značné zlepšení stárnoucího družstva oddílu odbíjené Spartaku ZJŠ, prvního zbrojováckého oddílu jmenovaného „vzorným kolektivem socialistické tělesné výchovy". Přitom odbíjenkáři Rudé hvězdy a házenkáři Spartaku KPS jsou mladí, nadějní hráči, kteří při správném vedení mohou Brnu vrátit postavení, které v těchto sportech kdysi zaujímalo. Vždyť SK Židenice byl kdysi v odbíjené mistrem republiky.

A další sporty? Jsou úspěšné, stagnují, či zaznamenávají pokles výkonnosti? Tři přebornické tituly plavců – Špeldové na 100 m motýlek, prsařské štafety na 4×100 m a skokanky Budínové, je málo z celkového počtu titulů, o které plavci bojují – ale dost na jediný krytý 25metrový bazén v Brně. Ústup v soutěžích mládeže nedává naději na zlepšení špiček.

Lukostřelci a kuželkáři vybojovali poprvé mistrovské tituly. Jaško ze Startu nejlépe střílel v sestavě na vzdálenost 2×50 m, družstvo kuželkářů Spartaku ZJŠ a Kočárek z téhož oddílu v soutěži jednotlivců jsou mistři ČSSR.

Zápasníci RH Brno jsou účastníky přeboru republiky a do výběru pro národní mužstvo bylo povoláno sedm borců, což je lichotivé uznání pro skromnou a obětavou práci tohoto oddílu.

V minulém roce byl poprvé uspořádán přebor ve sportovním potápění a v listině vítězů mužů je u roku 1962 zapsáno jméno Hamerník – Spartak ZJŠ. Jachtaři v minulém roce přebor nekonali, ale na posledním mistrovství ČSSR stanuli brněnští pětkrát na nejvyšším stupni v soutěži dospělých a dvakrát v dorosteneckých. Mistr sportu Špaček ze Spartaku ZJŠ na mistrovství Evropy v závodě lodí FINN obsadil 8. místo. Sportovní úspěchy násobí svépomoc závodníků při stavbě nových lodí, třídy FINN, které se osvědčily nejen na závodech u nás, ale i v zahraničí. Novodobé mušketýry uvádím jako poslední v plejádě mistrů republiky. Po několik let výborní šavlisté Spartaku ZJŠ i v minulém roce obhájili svoje prvenství v družstvech a Komárek v soutěži jednotlivců. Šermu kordem a fleretem by měla být věnována větší pozornost, aby tak byl rozšířen přebornický repertoár. Stagnaci prodělávají stolní tenis a judo. Ačkoliv mají zastoupení v celostátních soutěžích, přece nemohou dosáhnout výraznějšího úspěchu. Brněnské ženy v kimonech před časem také držely primát v republice.

Dostávám se k další „kombinaci" – tenis a lyžování. I přes různou dobu provádění mají společné charakteristické rysy. Oba sporty nedosahují v dospělých složkách přesvědčivých výsledků, ale v práci s mládeží se v posledních letech jejich příslušníci ověnčili vavříny vítěz-

Osminásobný přeborník republiky ZKL Brno (dříve RH Brno). (K čl. L. Studeného)

RH Brno–Slavia VŠ Praha, utkání I. ligy odbíjené. (K čl. L. Studeného) (Foto Č. Hruška)

Spartak ZJŠ–Dukla Olomouc, utkání I. ligy košíkové. (K čl. L. Studeného) (Foto Č. Hruška)

Záběr ze závodů na brněnské cyklistické dráze. Pecina–Schejbal. (K čl. L. Studeného) (Foto Č. Hruška)

Závod na 110 m překážek. Mezistátní utkání ČSSR–USSR–Maďarsko v Brně. (K čl. L. Studeného) (Foto Č. Hruška)

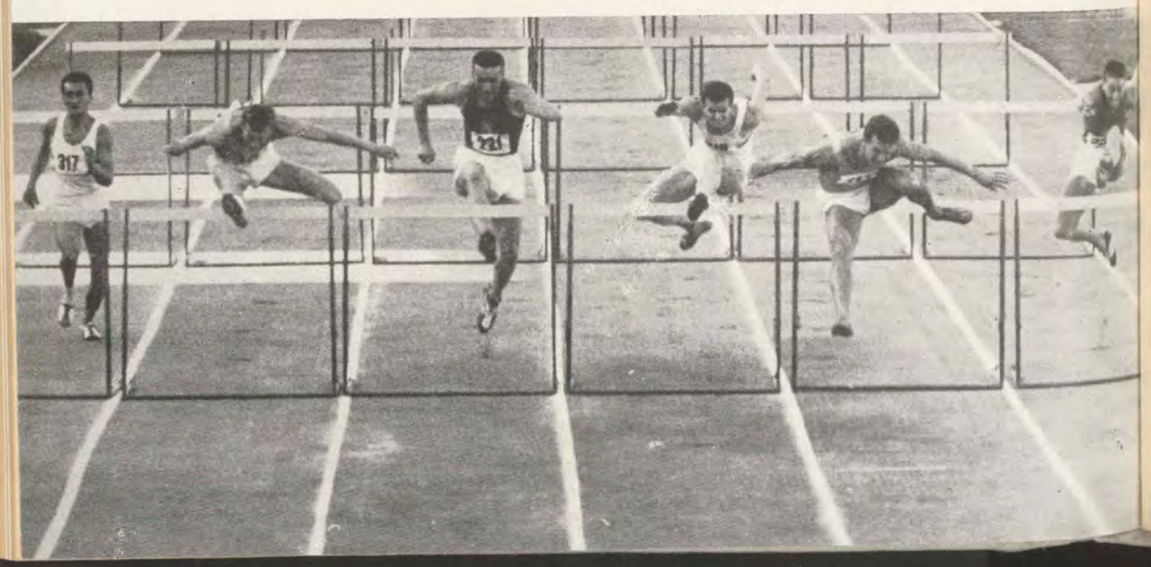

stvi. Začněme tenisty a Prochovou ze Spartaku ZJŠ. Po dlouhé době získala pro Brno přeborníckỳ titul v těžkých bojích našich nadějí v pardubické juniorce. V Leningradě, kde poprvé reprezentovala ČSSR, obsadila ve velkém mezinárodním turnaji třetí místo. Dorostenci ZKL Brno bojovali v přeboru ČSSR družstev, žáci sbírali úspěchy na četných turnajích. Sportovní základna Spartaku ZJŠ při starostlivé péči o nejmladší tenisty vychová jistě další výborné hráče a omlazovací proces ligového družstva, letos zdárně započatý, bude mít vliv na umístění prvního družstva v naší nejvyšší soutěži. Lyžařský potěr RH Brno dosáhl 18 krajských přebornických titulů ve sjezdových disciplínách a Kateřina Kučerová zvítězila v obřím slalomu na mistrovství ČSSR staršího dorostu. Druhá místa na témže přeboru obsadili Kučerová, Dvořáková, Hrubá a Škampa, třetí Skřivánek a Šňupárková. Záslužná systematická práce trenéra Kadlčíka přispěla nemalou měrou k těmto vynikajícím výkonům. Právem byl hodnocen jako nejlepší trenér lyžařů v Jihomoravském kraji. Dorostenecká složka RH Brno je klasifikována jako druhá nejlepší v republice a ve sjezdových disciplínách drží suverénní primát. Doufejme, že mezi nimi vyrostou Brnu takoví závodníci, jakými byl Ruml, Charvát, Beinhauerová a především náš nejlepší sjezdař Bogdálek. V klasických disciplínách, pěstovaných zejména v brněnské Lokomotivě, nejsou již takové důvody ke spokojenosti. Ovšem tradice a nepřeberné množství vynikajících mladých závodníků v nedalekém Novém Městě je konkurence, která zastiňuje mnohé jiné oddíly u nás.

Před 50 lety spustili veslaři na Svitavě v Obřanech první závodní loď, potom přišla na řadu Svratka a nyní jsou spokojeni na brněnské přehradě. Minulost byla velmi úspěšná. Veslaři vítězili na našich vodách i v zahraničí. Píši o přítomnosti, která vykazuje mnoho vítězství, ale žádný titul mistra ČSSR, chlubí se příkladnou výchovou mládeže ve Spartaku KPS i Spartaku ZJŠ a čtyřkou s kormidelnicí Spartaku ZJŠ v reprezentačním družstvu.

Krasobruslaři po mnoha svízelích zakotvili ve Spartaku KPS. Daří se lépe mužům – Kotek, Fajfr a Komárek patří do skupiny bojující o umístění za Divínem. Ženy mají mnoho dobrých závodnic II. a III. třídy, mezi prvních 15 v republice se probojovala pouze Reinišová. V letošní sezóně se zúčastní závodů nově sestavená sportovní dvojice. Brněnská sportovní veřejnost je zvědava, jak si povedou v nezvyklých soutěžích.

V lize ragby bojují dvě brněnská družstva – Slavie VŠ a Spartak ZJŠ. V letošním roce měli ragbisté Spartaku ZJŠ jedinečnou příležitost zopakovat úspěch z roku 1951, stát se mistry republiky. Ve finálovém utákní s vítězem české ligové skupiny Spartakem AZKG nešťastně prohráli. Oblíbeným sportem žen se stala umělecká gymnastika. Po dvou titulech Toušové ze Sp. Královopolská zbylo na posledních přeborech pro Brno „jen" druhé a třetí místo sester Machatových z téže jednoty.

Dosud jsem se zabýval převážně sportovními úspěchy a jejich přímými představiteli. Nezmínil jsem se o drobné a vytrvalé práci obětavých činovníků, protože by jich figurovalo mnoho u každého úspěšného sportu. Namátkově vybírám jednoho z nejagilnějších. Je jím L. Šmíd, stojící v pozadí všech akcí brněnských cyklistů, ať již jde o sportovní nebo propagační a výchovnou. Je to jeho zásluha, že se obklopil kolektivem takových pracovníků a trenérů a s nimi dovedl brněnskou cyklistiku na nejčelnější postavení v naší vlasti.

Prošli jsme společně celou řadu sportů. Jsem si plně vědom, že jsem nerozebral dokonale příčiny úspěchů a neúspěchů a jen jsem je konstatoval. Jak jsem uvedl v úvodu článku, chtěl jsem podat jen věcnou informaci. K jejímu úplnému vyčerpání zbývá zmínit se o některých zajímavostech a ryze brněnských zvláštnostech. Příznivci ledního hokeje se konečně dočkali střechy, návštěvníci nového stadiónu za Lužánkami marně vzhlížejí k čnějícím betonovým sloupům a čekají trpělivě na první utkání v kopané při umělém osvětlení. O zdraví sportovců se stará krajská a městská tělovýchovná poradna každoročními pravidelnými prohlídkami, bez kterých se nemůže žádný hráč nebo závodník zúčastnit jakékoliv soutěže. Při nedostatku tělovýchovných zařízení překvapuje nevyužití pavilónů brněnského výstaviště. Pokusy byly: v pavilónu H hrála národní mužstva Bulharska a Jugoslávie košíkovou a probíhal tam i velký turnaj v mezinárodní házené. Ale nájemné z pavilónů je příliš vysoké a tak tyto vhodné prostory leží ladem.

Brno se vedle veletrhů pyšní Velkou cenou ČSSR motocyklů. Činovníci autoklubu brněnského Svazarmu se všemožně snaží zkrátit okruh, zařadit automobily a dostat na náročný okruh mistrovství světa formule Junior. První pokus na staré trati uskutečnili s automobily v rámci loňské Velké ceny. Znamenal oživení průběhu závodů a staří pamětníci Chirona a Nuvolariho si alespoň zavzpomínali na vzrušující boje mistrů volantu.

Brno dalo vznik zcela neobvyklému, u nás nepěstovanému sportu – uměleckému plavání. Oddíl Slovanu Černá Pole sestavil pro akvabely, jak se říká účinkujícím, několik pásem početně navštívených zvědavými diváky.

K dokreslení celkového pohledu na brněnskou tělesnou výchovu a sport je nutné se zmínit o největší a nejvýznamnější tělovýchovné jednotě, která se podílí na veškerém dění ve městě. Spartak Závody Jana Švermy (ZJŠ) patří k nej-

větším jednotám v republice. Zkratka názvu Spartak ZJŠ se objevuje velmi často při všech našich vrcholných sportovních podnicích. „Zbrojovka", jak ji její příznivci nazývají, má úctyhodný počet členstva: 5846, má odbory základní tělesné výchovy a turistiky a 22 sportovních oddílů. Důležitý je ovšem poznatek, že 95 % je opravdu činných, sportujících členů a přispívajících je pouhé minimum. O tento mohutný kádr tělocvikářů a sportovců se stará na hřištích, v tělocvičnách a přístavištích 392 trenérů a cvičitelů. Sportovní základny v lehké atletice, zápasu, tenisu a sportovní gymnastice rozšiřují členské řady normálních oddílů těchto sportů o nadanou mládež, které se dostává v základnách nejodbornějšího vedení.

Bohatá struktura našeho systému tělesné výchovy umožňuje všem občanům od nejútlejšího věku až do stáří cvičit a sportovat v různých institucích podle věku, zájmu a povolání. Dosud jsem se zabýval přeborníky, rekordmany a úspěchy brněnských sportovců. A co ostatní obyvatelé města? Ti tělesnou výchovu a sport nepotřebují nebo mají navštěvovat sportoviště jako diváci? Nikoliv. Nestačí přivést a získat ročně několik nových zájemců a členů tělovýchovných jednot. Naopak, vypěstovat u lidí radost z pohybu, tělesnou výchovu jako denní samozřejmost, to je úkol příslušných pracovníků. Odborníci se musí více zajímat o tělesnou výchovu bez rekordů, která se neměří popularitou a tituly. Zvláštní pozornost je třeba věnovat organizaci tělesné výchovy během zaměstnání, tělesné výchově těch, kteří pracují na směny, jakož i samostatné tělovýchovné činnosti po práci. Vyřeší-li městský výbor s pomocí dalších pracovníků tyto problémy, pak dnešní požadavek „Hodina tělesné výchovy denně" se stane samozřejmou skutečností.

Milada Musilová

Přehled brněnských historických časopisů za rok 1961–1962

Z časopisů vydaných v l. 1961–1962 brněnskými historickými ústavy a institucemi všimneme si nejdříve dvou nejvýznamnějších periodik. Prvním z nich je 8. sv. historické řady Sborníku prací filosofické fakulty brněnské university (1961), věnovaný šedesátinám profesora dr. Josefa Macůrka, vedoucího katedry dějin SSSR, střední a jihovýchodní Evropy na téže fakultě. Na téměř 600 stránkách je otištěno – kromě dvou diskusních příspěvků a tří článků materiálových – v českém, slovenském, polském a francouzském znění s dalšími cizojazyčnými résumé 33 studií, napsaných jeho žáky, spolupracovníky a přáteli z celé republiky i ze zahraničí. Jsou věnovány vesměs problematice blízké zájmům jubilanta od nejstaršího údobí až po nedávné dny. Podáváme zde aspoň jejich stručný výčet, ač by si většina z nich zasluhovala pro svou závažnost podrobnějšího rozboru.

Tak hned v prvním příspěvku uveřejňuje bulharský historik Ivan Dujčev poprvé část z rukopisné legendy kláštera sv. Dionýza, která vznikla s několika dalšími byzantskými literárními památkami tohoto druhu v 9. a 10. století v souvislosti s pokřestěním bulharského národa, jež mělo pro Bulhary význam jak politický, tak i kulturní (Légendes byzantines sur la conversion des Bulgares). Karel Maleczyński (Polsko) zkoumá vztah Polska a Čech ke Slezsku v 10. století a dochází k závěru, že zatímco ve dvacátých letech tohoto století bylo Slezsko připoutáno k Čechám, na přelomu 80. a 90. let patřilo již nepochybně pod polskou svrchovanost (Śląsk między Polską, Czechami i Niemcami w X wieku). Autor další studie, György Székely (Maďarsko), rozebírá církevně politickou situaci v Uhrách v 11. století, kdy zde žilo vedle sebe a splývalo více tendencí, o jejichž výčet a zhodnocení se pokouší (Poměr středoevropských zemí k církevním reformám a byzantskému světu v 11. století). Otázkou existence Chazarů a Halisů, diskutované svého času pilně byzantology, zabývá se práce Mayera A. Halévyho (Rumunsko) (Nouveles recherches concernant les Khazares et leur évolution en Europe centro-orientale); autor přihlíží zde k toponymii a současně upozorňuje na jiný důležitý pramen, který může pomoci při řešení uvedené problematiky, na kroniku Nestorovu a Život Konstantinův. Příspěvkem ke studiu rozvoje středověkých měst v našich zemích z domácích kořenů je článek brněnského historika Miloše Rejnuše, který rozebírá a srovnává tři privilegia z r. 1244 (krakovského vévody Boleslava), 1289 (jeho manželky Kunhuty) a 1292 (čes. krále Václava II.), vztahující se k Výsadám města Podolince ve 13. století. Prof. Jindřich Šebánek vybral si pro svůj příspěvek tři nejstarší listiny (Protivy z Doubravice 1297, Václava III. 1306 a Voka z Kravař 1308) týkající se Vsetína, který měl ve 13. a 14. století důležité postavení hospodářské i politicko-strategické (Tři nejstarší doklady o Vsetíně). Prof. Jaroslav Ludvíkovský snaží se určit časovou a věcnou příslušnost latinské cyrilometodějské Legendy Beatus Cyrillus, která byla poprvé vydána v r. 1939 Václavem Chaloupeckým a vzbudila zejména v posledních letech namnoze polemickou diskusi v kruzích našich i zahraničních medievalistů. Prof. Ludvíkovský dochází jejím rozborem k přesvědčení, že legenda je výtahem z tzv. legendy Moravské a pochází ze 14. století. Osudy husitů-emigrantů, usedlých až ve vzdáleném Rumunsku, sleduje ve svém článku Útočiště husitů a jejich střediska v Moldavsku rumunský historik Constantin G. Giurescu. Josef Válka rozebírá Předpisy o stěhování osedlých poddaných v českých zemích a Polsku ve 14. století a ukazuje na jejich cenu pro zkoumání sociální problematiky v procesu tak

zvaného druhého znevolnění. Sociálně-ekonomické problematice je věnován i příspěvek Vladimíra Procházky Zabrání majetku pro opuštění panství podle českých pozemkových knih 16. a 17. století. Polská historička Ewa Maleczyńská zabývá se reformací v oblasti Slezska ve studii Z problematyki genezy reformacji na Śląsku; ukazuje v ní na jedné straně na společný postup světských feudálů a příslušníků vysoké církevní hierarchie, na druhé straně pak na rostoucí protináboženskou opozici ve 2. polovině 15. a na začátku 16. století. Slovenský historik Ľudovít Haraksim vzal si za úkol osvětlit kořeny Rusko-ukrajinského osídlenia na východnom Slovensku; svou úvahu uzavírá konstatováním, že nynější stav tohoto osídlení je výsledkem staletého demografického vývoje v této oblasti. Autoři dalších článků zabývají se Účastí moravské zemské hotovosti v boji proti Turkům při obraně Bělehradu r. 1521 (Jaroslav Dřímal) a Účastí Čechů a Charvátů v tureckých válkách 16. století (František Jordán), přičemž posledně jmenovaný dokumentuje současné vzájemné vztahy mezi českými a jižními Slovany. Důležitý pramen k dějinám Řecka v době turecké nadvlády, jímž je turecko-osmanský zákoník města Lamie ze 16. století, přetiskuje v originálním znění spolu s rozborem a překladem Josef Kabrda [Le code ottoman (kānūnnāme) de Lamia].

Tématem příspěvku Josefa Hrabáka je rozbor Trenčínského zlomku paskvilu Povím vám novinu z poč. 17. století, v němž autor upozorňuje na jedno dosud celkem opomíjené, avšak důležité odvětví literární tvorby, časovou poezii, a její šíření a zpracování v různých oblastech. Polský historik Wladislaw Czaplińský pojednává o listu vratislavského biskupa Karla z r. 1619, zaslaném polskému primasu Vavřinci Gembickému, jenž je současně dokladem polsko-slezských vztahů na počátku 30leté války (Sprawa listu biskupa wroclawskiego do prymasa polskiego z dnia 14. VIII. 1619). K obohacení našich znalostí o mezinárodních vztazích v ekonomické oblasti přispívá studie Františka Hejla, zabývající se Českým obchodem na krakovském trhu po Bílé hoře. Problematice mezinárodních vztahů je věnována i studie Josefa Polišenského, který na úloze Moravy, na níž se ve 2. polovici 20. let 17. století přesunulo těžiště 30leté války, ukazuje úzké sepjetí tzv. české otázky s politikou evropských států a jejich vzájemných vztahů (Morava a vztahy mezi evropským východem a západem 1626 až 1627). Slezské otázky na mírovém kongresu vestfálském 1643–1648 si opět všímá Bedřich Šindelář. Třídní boje poddaných v 17. a 18. století a jejich různé formy na území polsko-uherském, v oblasti západního Pokarpatí a Slezska jsou námětem prací slovenského historika Emiliána Stavrovského (K triednemu boju poddaných na severovýchodnom poľsko-uherskom pohraničí v druhej polovici 17. a v prvej polovici 18. storočia) a Moravanů Milana Šmerdy (K otázce zbojnictví jako formy třídního boje) a Blanky Pitronové (K otázce prusko-rakouské spolupráce proti hnutí lidových mas ve Slezsku ku konci 18. století). Dvěma edicím Dobrovského z řady jeho posledních edičních prací, jimiž Dobrovský jako zakladatel historického jazykozpytu a dějezpytu přispíval i k osvětlení problému české historie, je věnován článek Jaroslava Vávry, Edice Josefa Dobrovského v jednáních Českého muzea. Frank Wollman osvětluje vznik mythu o jednotě velké rodiny slovanských národů (Kdo „nasugeroval Evropě mythus o jednotě Slovanstva?"). Zajímavý je příspěvek, který napsal do Sborníku Julius Dolanský; ukazuje totiž na pracích několika významných literátů, jak si ve svých básnických vizích představovali kosmos a jeho uspořádání (Z kosmických legend). O období romantických rukopisných fals Hankových, vzešlých na rumunské půdě z pera rumunského historika a filologa 19. století, Bogdana P. Hasdeua, pojednává Tr. Ionescu-Nişcov (Bogdan Petriceicu-Hasdeu a „rukopisy" Václava Hanky). Literárně-historicky je zaměřen i článek Jarmila Pelikána Czołowi przedstawiciele Stanczyków – Józef Szujski a Stanisław Tarnowski – wobec Juliusza Słowackiego), v němž autor upozorňuje na zájem o básníka a společenského kritika J. Slowackého v dílech dvou představitelů aristokracie, Szujského a Tarnowského. Příspěvkem k otázce rusko-českých vztahů v minulosti je článek Václava Čejchana o udělení Carských řádů Čechům roku 1862 při příležitosti oslav tisíciletého trvání ruské říše.

Česko-polským vztahům v 60. letech minulého století, kdy boj Poláků za svobodu nacházel živý ohlas a sympatie v nejširších vrstvách českého národa, věnuje pozornost Václav Ježek ve své práci Česká spolupráce s pracovníky polské revoluční vlády po porážce povstání r. 1864. Pokrokový charakter v díle velkého rumuského slavisty Joana Bogdana vyzdvihuje Mihail Dan (Rumunsko) (Les éléments progressistes dans l'oeuvre de l'historien roumain Ioan Bogdan). Poslední články

v hlavní řadě spadají do období mezi dvěma světovými válkami. Je to příspěvek Josefa Kolejky O charakteru revolučního hnutí a revolucí v jihovýchodní a střední Evropě v letech 1917–1920 a Zdeňka Konečného, který líčí průběh manifestačních oslav 10. výročí Velké říjnové socialistické revoluce, jež bylo širokým lidovým masám v Československu příležitostí, aby v duchu tradic českého rusofilství projevily bouřlivým způsobem sympatie k SSSR a jeho socialistickému zřízení (Lid Československé republiky a desáté výročí Velké říjnové socialistické, revoluce). Česko-ruským vztahům v období kapitalismu z hlediska jejich zpracování je věnován v diskusní části i příspěvek Vladislava Šťastného (Několik poznámek ke studiu mezinárodních vztahů zejména česko-ruských v období kapitalismu). Autor druhého diskusního příspěvku, Richard Pražák, rozebírá opět Výsledky a úkoly studia česko-maďarských vztahů. V třetí materiálové části slavnostního čísla Sborníku sleduje František Matějek Pohyb obyvatelstva v předbělohorské Moravě, Jiří Radimský uveřejňuje pak z bohatých fondů Státního archivu v Brně, v nichž je dochováno množství dokumentů k polským a slezským dějinám, Dva dopisy z Krakova z poč. XIX. století. Jsou to listy, které poslal J. J. Czikannovi Michal Václav Voigt, působící tehdy jako profesor a knihovník v Krakově, a v nichž líčí svému adresátu tehdejší politické a literární poměry panující v tomto městě. Jako poslední je otištěn příspěvek Václava Peši o Dělnickém hnutí v Praze na přelomu 60. a 70. let XIX. století a vídeňské dělnické časopisy „Volksstimme" a Volkshilfe". Série článků je uzavřena několika recensemi a soupisem prací jubilanta.

Ze Sborníku Matice moravské vyšly v posledních dvou letech dva svazky, z nichž první, 80. ročník, vydaný v r. 1961, byl věnován převážně oslavám 40. výročí vzniku Komunistické strany Československa a historickému prosinci 1920. Protože v minulém roce přinesl sborník Brno v minulosti a dnes z pera J. Kolejky podrobný referát o monografické i článkové literatuře publikované v brněnských časopisech k oběma těmto významným událostem, omezím se v tomto přehledu jen na časopisy, resp. články, zasahující do jiné tématiky. Z uvedeného 80. ročníku Matice k nim patří několik příspěvků, v nichž Jan Janák zabývá se Vznikem prvních politických organizací moravské buržoazie počátkem 70. let 19. století, Areálem středověkých měst a významu jejich studia pro otázky demografie Jaroslav Marek. Z drobnějších článků podává Jiří Radimský přehled řemesel na Moravě ve 30. letech 18. století a líčí snahy státu o jejich zlepšení (První statistika moravských řemesel z let 1732–1733). Finanční situaci královských měst na Moravě v letech 1624–1625 objasňuje příspěvek Libuše Urbánkové (Zadlužení moravských královských měst po Bílé hoře), k dosavadním pracím týkajícím se rozboru a hodnocení Statut Konráda Oty připojil svůj příspěvek Petr Horák. Z pera geologa Miroslava Krejčíře a historika Zdeňka Štrejna je otištěna společná stať K historii dolování železných rud na Kunštátsku a Letovicku, v níž její autoři určují především lokalizaci a charakteristiku kutisek ve jmenovaných oblastech. Gracián Chaloupka vzpomíná na významného moravského historika Rudolfa Dvořáka, narozeného před 100 léty (Rudolf Dvořák a jeho dílo), posmrtné vzpomínce na akademika Františka Trávníčka, vynikajícího znalce českého jazyka a profesora filosofické fakulty University J. E. Purkyně v Brně, je věnován nekrolog Jiřího Daňhelky. Záslužnou práci profesora téže fakulty, Josefa Macůrka, na poli dějin slovanských národů oceňuje ve Sborníku Matice moravské při příležitosti jeho šedesátin František Hejl. Poslední stránky Sborníku jsou jako obvykle věnovány zprávám a recensím z poslední historické produkce.

81. ročník téhož časopisu z r. 1962 soustřeďuje především řadu článků k poznání ekonomického a politického vývoje na Moravě. Sem náleží svou tématikou hned první příspěvek, společná práce Miloslava Dočkala, Olgy Štěpánkové a Vojtěcha Žampacha o Hospodářském a politickém vývoji Brněnska v letech 1956–1960. Autoři v ní ukazují, jak probíhalo na Brněnsku plnění plánu průmyslové a zemědělské výroby ve 2. pětiletce, jejíž výsledky přispěly k vítězství socialismu v našich zemích. Nejnovějším dějinám je zasvěcena i studie Jiřího Loukotky, hodnotící činnost Komunistů Brněnského kraje v období příprav X. sjezdu KSČ a při plnění jeho směrnic. Příkladem mezinárodní solidarity dělnictva je Pomoc KSČ rakouskému proletariátu v roce 1934, o níž píše Vladimír Voldán a kterou dokládá v příloze otiskem několika dokumentů. K lepšímu poznání protiexekučních bojů probíhajících na Valašsku a Slovácku, které stály co do způsobu, rozsahu a intenzity tohoto boje ve srovnání s ostatními oblastmi na předním místě, přispěl Tomáš Pasák svou prací, uveřejněnou pod titulem Protiexekuční hnutí na Slovácku a Valašsku v letech hospodářské krize na počátku 30. let. Z obšírnější studie Jana Janáka o Počátcích pronikání

socialismu na západní Moravě v letech 1884–1893 přináší Sborník zatím jen I. část, v níž autor sleduje vznik a vývoj dělnického hnutí na Dačicku, Telčsku, Třešťsku a Jemnicku, kde vzniklo druhé centrum socialistické agitace na západní Moravě. Pendantem Janáčkovy monografie o Řemeslné výrobě v českých městech v 16. století (Praha 1961) je práce Jaroslava Marka Řemeslná výroba v moravských městech v 16. století, v níž se autor pokouší užitím stejných metodických zásad jako Janáček podrobit rozboru a provést srovnání poměrů na moravské půdě.

Několik kratších článků je zaměřeno i ke starší době. Náleží k nim příspěvek Graciána Chaloupky K počátkům města Třebíče, které autor klade nejen dále do minulosti, ale hledá i původní lokalizaci města na jiném místě, totiž na levém břehu Jihlavky, v osadě Předklášteří. Po stopách husitského revolučního hnutí na Moravě pátrá Rostislav Vermouzek, který v článku Táboři na Moravě v roce 1425 rekonstruuje tažení husitského vojska a Zikmundovu výpravu k Třebíči. Jiří Jirásek si klade za úkol přispět svou dílčí studií sledující Růst pozemkového vlastnictví olomouckého biskupství v letech 1555–1636, k objasnění problematiky vytváření velkých feudálních panství, jejichž držitelé se podíleli na bělohorské katastrofě.

Do oblasti literární historie a jazykovědy spadá práce Karla Bundálka o Vztahu Jiřího Mahena k ochotnickému divadlu a Věry Michálkové o Přechodníkových vazbách ve východomoravských nářečích.

V části věnované materiálovým příspěvkům, otiskuje Milada Vymlátilová Návrhy na řešení světové cukerní krize počátkem třicátých let 20. století, Miroslav Krejčír a Zdeněk Štrejn eleborát o Topografii dolování na Brněnsku koncem 18. století a Jan Řezníček s Miroslavem Trantírkem společný článek o Mikulovském zámeckém archivu.

V diskusích upozorňuje Rudolf Turek na několik metodických a věcných nesprávností v článku Em. Šimka k „Etnogenezi slovanského osídlení jižních Čech a jihozápadní Moravy." V závěru přináší Sborník – kromě obvyklých recensí – ve zprávách nekrolog na vynikajícího českého historika a znalce doby poděbradské, akademika Rudolfa Urbánka, býv. profesora filosofické fakulty brněnské university.

Moravské muzeum začalo vydávat od r. 1961 v Krajském nakladatelství v Brně populárně zaměřený Almanach vlastivědné práce, v níž především pracovníci Muzea seznamují široký okruh čtenářů s výsledky své práce a s bohatstvím muzejních sbírek. V atraktivně vypraveném Almanachu spíše magazinové formy s bohatou ilustrační výzdobou a množstvím fotografií k textům najde čtenář v pestrém sledu výběr článků z oblasti přírodních věd, archeologie, umění, literatury, národopisu i historie, z nichž zde uvádíme aspoň výběr. Tak z příspěvků, týkajících se historie, je to v 1. ročníku 1961 vzpomínka Vladimíra Nekudy na poslední dny bojů, které sváděla o Brno hrdinná Rudá armáda v dubnu 1945, již autor zpracoval podle kronikářských zápisů (Než slunce svobody vzešlo nad Brnem). Podobný námět je i obsahem dalšího příspěvku Rudolfa Hrdličky, který těží z rukopisné pozůstalosti (K historii bojů o Brno) a článku Miroslava Šajnera o Bojích partyzánů na Bystřicku v posledních dvou letech války. S činností s. Antonína Novotného jako redaktora Moravského Slovácka v Hodoníně v r. 1938 seznamuje Ludvík Kubíček (Antonín Novotný působil na Moravě). Bohumil Marčák zabývá se přínosem Rovnosti, našeho nejstaršího dosud vycházejícího dělnického tisku, pro kulturní historii, o niž se zde zasloužil především literární historik Bedřich Václavek, zahynuvší za války v koncentračním táboře (K 75. výročí Rovnosti). Na Neprávem zapomínaného redaktora Nivy, spisovatele, kritika a významného člena Mladé Moravy z 80. let minulého století, Františka Roháčka, upozorňuje Milan Kopecký, Ludvík Kubíček pak na působení Komeniologa E. E. Kische na Moravě. Čtyřicáté výročí založení brněnské university bylo Bedřichu Pšírovi podnětem k napsání článku o Universitě Jana Ev. Purkyně za nacistické okupace a v době její obnovy. O zajímavém nálezu „pokladu" v obci Čikově, okr. Velká Bíteš, z r. 1936 píše Jiří Sejbal (České groše s moravskou orlicí a ježkem). Na otázku, Kde stával Velehrad říše velkomoravské, odpovídá v Almanachu Vilém Hrubý, známý svými výzkumy ve Starém Městě. S výsledky práce historického oddělení Moravského muzea z období revolučního husitského hnutí i z doby pozdější („Nový Tábor" moravských husitů u Nedakonic, kralická tiskárna aj.) seznamuje čtenáře Vladimír Nekuda (Historická archeologie osvětluje středověk).

Ve 2. ročníku Almanachu z r. 1962 je čistě historických příspěvků jen málo. Bohumil Marčák v článku Tradice a podněty, ukazuje na významnou roli, kterou sehrály za předmnichovské republiky pro uvědomění proletariátu závodní časopisy, druhý článek, čerpající z dávné historie, týká se objevu nejstaršího moravského urbáře, o němž informuje Vladimír Nekuda. Jde o zlomek vložený do starých statut brněnské kapituly (dnes ve Státním archivu v Brně) a napsaný na palimpsestu s vyškrabanou starší

předlohou téhož urbáře, a to z 80. let 14. století (Tajemství pergamenu z patnáctého století).

Ostatní články jsou v obou ročnících věnovány archeologii, z nichž zde upozorňuji aspoň na vypravování Emanuela Danii o tom, Jak byla před 35 lety objevena Věstonická Venuše (1962), dále literární historii (Jiřina Telcová, Žila Maryša bratří Mrštíků? a Jiří Hájek, Známe celé dílo Aloise Mrštíka? oba z r. 1962 aj.), národopisu (Miroslava Ludvíková, O kuchyni brněnského venkova, 1962), jiné pak umění, památkové péči a přírodním vědám. Obsahovou část doplňují v obou svazcích informace o muzejních expozicích, o stavbě Antroposu (1961), referáty o sjezdech a recense. Na okraj je však třeba připomenout, že by napříště měla být věnována větší pozornost textové části, aby nedošlo k takovým nedopatřením, že v obsahu roč. 1962 vypadl kupř. příspěvek M. Ludvíkové, uveřejněný na str. 88–90, v titulu článku R. Vermouzka zájmeno „se" (str. 93) aj., které ruší jinak pečlivou úpravu obou dosud vyšlých svazků.

Ivan Štarha

Písemnosti železářských a strojírenských podniků Brněnska do znárodnění

V minulém ročníku Brna v minulosti a dnes byla uveřejněna zpráva o brněnských podnikových archivech s výčtem nejdůležitějších archivních fondů. Během roku 1962 pokročily práce v podnikových archivech tak daleko, že můžeme podat již podrobnější přehled o materiálech jednotlivých podnikových archivů, alespoň do doby znárodnění. Dnes chceme badatele seznámit s písemnostmi nejdůležitějšího průmyslového odvětví, železářství a strojírenství.

Strojírenský průmysl na Brněnsku navázal na staré železářské tradice. Již ve středověku byly známy železárny v okolí Adamova, 1698 byly založeny železárny v Blansku. Majitel blanenských železáren Hugo Salm – Reifferscheid založil již na přelomu 18. a 19. století v Brně podnik na výrobu spřádacích strojů na vlnu, v roce 1812 otevřel druhý podobný podnik v Doubravici. I když tyto strojírny brzy zanikly, byly to první pokusy o založení strojírenských podniků v kraji. Další rozvoj strojního průmyslu je spojen se jménem Luzovým, který v roce 1821 získal společně se soukeníkem Schöllem strojní dílnu ve Šlapanicích u Brna a v roce 1836 přenesl svůj závod do Brna. Již v roce 1825 došlo také k vybudování nové strojírny v blanenských železárnách. V roce 1830 byla pak v Brně zřízena strojírna Holanďana Conmotha, r. 1831 smaltovna a továrna na kovové zboží Bartelmus a Bernardi. V roce 1843 se do Brna přestěhovala z Jablonce továrna Bracegirdlova a rozvoj cukrovarnictví a z toho vyplývající potřeba cukrovarnických strojů přivodila vnik dalších strojíren. Byla to firma Brand a spol., filiálka strojírny Gilainovy z Tirlemontu a r.1857 strojírna Krackhartova. V roce 1864 v Brně založena strojírna Bedřicha Wanniecka, 1863 při železárně v Zastávce větší strojírna Rosické báňské společnosti. R. 1865 dochází k přeměně dosavadní liechtensteinské železárny v Adamově rovněž ve strojírenský závod, 1847 byla v Brně založena Hillerova slévárna zvonů a 1861 Storkova slévárna šedé litiny.

V roce 1872 se sloučila strojírna Luzova v Brně se závodem Bracegirdlovým v první akciovou společnost. Od roku 1873 dochází v kovoprůmyslu ke krizi, která byla překonána až v osmdesátých letech, kdy dochází opět k založení nových podniků. Roku 1886 to byla v Brně slévárna Bří Uxové, roku 1887 první elektrotechnický závod Bartelmus, Doubrava a Donát, 1890 byla založena strojírna Lederer a Porges v Králově Poli.

Ke konci století dochází opět znenáhla k průmyslové depresi s omezováním výroby, která měla za následek některé koncentrace. V roce 1897 převzala Salmovu továrnu v Blansku pražská strojírna dř. Breitfeld, Daněk a spol., roku 1900 byl k První brněnské připojen závod B. Wanniecka, 1905 koupila adamovskou strojírnu firma Bromovský, Schulz a Sohr aj. Od počátku století vznikají nové elektrotechnické dílny, které se postupně rozrostly v továrny. 1911 založil Erich Roučka v Blansku první továrnu na elektrické měřící přístroje.

Další rozvoj drobných továren přinesla poválečná léta. Ve větších závodech dochází k specializaci na menší počet druhů výrobků, tím dochází k levnější a dokonalejší výrobě. Z větších závodů, které vznikly v poválečném období, nutno uvést alespoň Československou zbrojovku, která se v roce 1924 stala akciovou společností. Také koncentrace průmyslu pokračovala. 1927 získaly plzeňské Škodovy závody brněnský elektrotechnický závod Bartelmus, Donát a spol., později závody v Adamově. V roce 1935 dochází ke spojení dvou velkých brněnských strojíren První brněnské a Královopolské.

Podstatně zasáhla do rozvoje strojírenského průmyslu okupace v roce 1939. Některé významné podniky byly začleněny do říšskoněmeckých koncernů, podstatná část výroby byla přeorientována na válečný materiál. Ke konci války byla většina továren značně poškozena ustupující německou armádou nebo válečnými událostmi. Po osvobození v roce 1945 byly znárodněny nejvýznamnější závody a vytvořeny nové národní podniky, do nichž byly v druhé etapě znárodnění po únoru 1948 včleněny i závody drobnější.

Níže uvedený přehled po písemnostech nejdůležitějších podniků obsahuje v první části velmi stručnou historii podniku a náplň výroby, pak přehled materiálu o vedení podniku, zaměstnancích a výrobě a konečně zprávy o doplňujícím materiálu v jiných archivech, vyjma materiál Moravského místodržitelství, Zemského úřadu a Obchodní a živostenské komory. V těchto fondech Státního archivu nalezneme zprávy téměř o všech citovaných podnicích.

Novák a Jahn, a. s. pro stavbu strojů a mostů Adamov.

Nejstarší zprávy o železářství v okolí Adamova jsou z r. 1421. Od r. 1597 až do roku 1905 byly železárny majetkem Lichtensteinů, od r. 1880 však již byly v nájmu. V roce 1905 továrnu koupila firma Bromovský, Schulz a Sohr, která se v roce 1910 sloučila s Pražskou akciovou společností na výrobu strojů. V roce 1913 došlo ke spojení s Ringhofferovou strojírnou a od r. 1915, kdy ke společnosti přistoupila Škodovka, nesla firma název Pražské spojené strojírny. V letech 1918–1921 vlastnily továrnu Daimlerovy závody, r. 1921 pak nová Akciová společnost pro stavbu strojů a mostů. Závod byl znárodněn v r. 1945 jako součást Škodových závodů. – Původně se zde vyrábělo různé hospodářské nářadí, pak zbraně, později různé stroje, lokomotivy, výhybky, mosty a železné stavby.

Trosky fondu, které zůstaly po zničení závodu v r. 1945, jsou uloženy v PA n. p. Adamovské strojírny Adamov u Brna. Zachovaly se fotografie výstavby závodu v letech 1920–1939, nepatrné zbytky korespondence, několik starých pracovních knížek, seznamy dělníků z let 1893 až 1899 a 1913–1920, seznamy dělníků povolaných do války v letech 1914–1918, fotografie výrobků od r. 1920 a několik starých prospektů továrny.

Pro období do konce 19. stol. je uložen materiál v lichtenštejnských fondech Státního archivu v Brně, především v F 82 – Velkostatek Pozořice, dále pak v ústředních fondech F 130 – Lichtenštejnská dvorní kancelář a F 34 – Lichtenštejnský inspektorát Břeclav (do r. 1806).

Lit.: Josef Pilnáček: Adamovské železárny 1350 až 1928, Brno 1928.

Českomoravská Kolben – Daněk, a. s. Blansko

Podnik vznikl v roce 1698 jako železné hamry Leopolda F. Gellhorna. V roce 1766 byly s celým panstvím prodány Antonínu starohraběti ze Salmu. V držení tohoto rodu byly značně zvelebeny. 1896 je koupila Akciová společnost dř. Breitfeld – Daněk a spol. a v r. 1927 došlo ke sloučení s Českomoravskou Kolben. V roce 1945 byl utvořen n. p. ČKD Blansko. Původním výrobních programem železáren byly různé domácí a hospodářské potřeby a též munice, později se přešlo na strojírenskou výrobu. Vyráběly se parní stroje, lokomotivy, vodní kola, strojní zařízení různých továren, mlýnů. Po 1927 převládla výroba vodních turbin, za války došlo k pokusu o zavedení válečné výroby.

Písemnosti se ve zlomcích zachovaly v PA n. p. ČKD Blansko. Tvoří tři fondy, k nimž jsou vypracovány inventáře a tématický popis. Zachovaly se stanovy z r. 1928, organizační schemata 1933–1942, různé majetko-právní záležitosti a výroční zprávy od r. 1897, stavební plány a projekty a inventáře budov, doklady o sjednávání tuzemských i zahraničních zakázek, o začlenění do kartelů, hrubé rozvahy, bilance i provozní účetní uzávěrky. – Od r. 1880 je zachováno několik pracovních knížek dělníků, z let 1930 až 1933 doklady sporů se zaměstnanci o pensijní pojištění, hlášení zatčených z doby okupace, evidence úrazů od r. 1907 a agenda závodní nemocenské pokladny 1899–1917, revize pracovního prostředí ve slévárnách 1931–1944, matriky zaměstnanců od r. 1806, kolektivní smlouvy od 1907, stanovy bratrské pokladnice 1870–1884 a torzo spisové agendy Dělnického závodního výboru 1928–1929. Z činnosti mzdové účtárny jsou to knihy výplat od r. 1900 a různé přehledy a diagramy mezd. – O výrobě poučí některé patenty od r. 1909, spor o patenty Kaplanových turbin 1920–1934, negativy a fotografie některých výrobků, vzorníky a ceníky výrobků, seznamy výrobků podle oddělení 1933–1940, statistické přehledy výroby a protokoly z výrobních porad. Z technické dokumentace se zachoval obsáhlý soubor dosud ještě archivně nezpracovaných výkresů převážné většiny výrobků podniku od r. 1886, vyjma turbiny.

Z nejstaršího období železáren jsou uchovány zprávy o jejich provozu v arcibiskupském archivu v Kroměříži, z období Salmů jsou doklady ve fondech F 23 – Ústřední správa Salm-Reifferscheidů v Rájci nad Svit. a F 86 – Velkostatek Rájec nad Svit. ve Státním archivu v Brně, podstatná část dokumentace turbin je v archivu ČKD Praha.

Lit.: Josef Pilnáček: 250 let blanenských železáren, Blansko 1948.

Antonín Šamla: 260 let práce a technického pokroku, Blansko 1958.

Železárna Rosické báňské společnosti Zastávka u Brna

jako akciová společnost byla založena v roce 1858. Do provozu byla uvedena v roce 1861 vy-

soká pec, pak slévárna, válcovna a strojírna. V roce 1870 převzala podnikání nová společnost. 1873 byla zastavena vysoká pec, avšak úpadek pokračoval. V roce 1922 byla zastavena mechanická dílna a 31. října 1935 byl zastaven provoz v celé železárně. – Po zastavení vysoké pece byly vyráběny hospodářské stroje, od 1889 výkovky pro železniční vagóny, později orné nářadí a ocelová okna.

Písemnosti jsou uloženy v PA n. p. RUD Zbýšov v Zastávce u Brna a mají inventář z r. 1962. Zachovaly se provozní zprávy z let 1897 až 1903 a podrobné zprávy slévárny, šamotárny a strojírny z let 1911–1935. Závěrečné bilance a základní účetní knihy jsou od r. 1880. Písemnosti o zastavení provozu obsahují podrobné situační zprávy, odhady strojního zařízení a ocenění budov a různé návrhy na řešení situace. – O zaměstnaneckých poměrech nás poučí pracovní řád železárny z roku 1929, osobní výkazy a seznamy úředníků, dělníků a učňů, kolektivní smlouvy dělnictva z let 1928–1935, učební smlouvy od r. 1921. Z roku 1927 jsou zachovány poměrně podrobné zprávy o mzdových bojích dělnictva železárny, které vyvrcholily vítěznou stávkou. Cenné jsou seznamy dělníků, kteří po zastavení železárny přišli o práci, a seznamy učňů, kteří se nedoučili. Téměř v úplnosti jsou zachovány různé mzdové výkazy od roku 1908. Z roku 1924 máme dochovánu korespondenci, týkající se nezákonné volby do závodní rady a z roku 1935 memorandum závodních výborů železárny a slévárny k zastavení provozu. – Z posledních let před zastavením provozu železárny je ve fondu korespondence o výrobě ocelových oken, formovacích strojů a kamen. K výrobě Krausových ocelových oken jsou dochovány i prospekty a výkresy. Jiná technická dokumentace se nedochovala.

Doplňující materiál nalezneme ve fondech Rosická báňská společnost a Závodní výbor Rosické báňské společnosti v témž podnikovém archivu.

První brněnská strojírenská společnost, a. s. Brno

Základem tohoto největšího brněnského strojírenského podniku byla strojírenská dílna textilní továrny Jana Reiffa ve Šlapanicích z roku 1914. 1821 koupili podnik Schöll a Luz, 1836 byl rozdělen na textilku a strojírnu, která byla později přestěhována do Brna. V roce 1872 byla spojením se strojírnou Bracegirdlovou založena První brněnská strojírenská společnost. V roce 1900 k ní byla připojena strojírna B. Wanniecka (založena 1864), v roce 1924 firma Brand a L'Huillier (1853). Později byly do vzniklého koncernu První brněnské začleněny další velké podniky domácí (1931 – Gefia, a. s. Praha-Brno, 1935 – Královopolská továrna na stroje a vagóny, 1939 – Bruna, strojírenská společnost Brno-Královo Pole) i zahraniční (Štěpán Röck Budapešť 1912–1938, Rakouská společnost pro stavbu turbin Vídeň 1912–1923, Paukerwerk Vídeň 1921–1935, N. V. Turbo Amsterodam 1924–1931, Gefia Vídeň 1927–1931, Torpham Vídeň od r. 1940). V roce 1945 vznikl národní podnik První brněnská a královopolská strojírna. – Závod začal s výrobou textilních strojů, brzy však přešel k jiným odvětvím strojírenské výroby. Vyráběly se zde parní stroje, parní kotle a hydraulické lisy, později cihlářské stroje, cukrovarnické a keramické stroje, od roku 1902 turbiny, později i motory, od 1933 umělá kluziště aj. Nejdůležitějším produktem byly parní turbiny, v kterých získal podnik přímo světový primát.

Archiválie strojírny jsou uloženy v PA n. p. První brněnská strojírna, ZKG Brno. Jsou i s písemnostmi národního podniku do r. 1954 sepsány do několika inventářů podle korespondentů. V současné době se pracuje na novém uspořádání archivu, poněvadž tyto inventáře jsou nepřehledné a obsahují mnoho materiálu skartovatelného. Nejdůležitější písemnosti jsou uloženy samostatně. Jsou to protokoly výkonného výboru 1872–1918, protokoly správní rady 1872–1944, zápisy z valných hromad 1927–1942, korespondence ředitele Hödla z let 1926–1945 a doklady ke krachu 1925. Nejstarší dokumenty má závod uloženy ve fotokopiích. Jsou to na př. zemské tovární oprávnění Schöll a Memmert 1810–1816, přenesení Bracegirdlovy strojírny do Brna 1846, pozůstalost J. A. Luze 1852–1853, doklady k ustavení akciové společnosti 1872 aj. V inventáři 8 – právní oddělení od r. 1909 jsou uloženy doklady k dolarové půjčce z r. 1925, kartelní smlouvy s ČKD a jinými podniky z let 1937 až 1938, změny stanov, bilanční revize, schůze dozorčí rady 1938–1943, různé zastupitelské a licenční smlouvy a doklady daně z obratu a daně výdělkové. Z inv. 9 – podnikové ředitelství od 1914, upozorníme alespoň na písemnosti správní rady z let 1926–1940. V inv. 16 – finanční oddělení a podniková administrativa od r. 1926, nalezneme některé kupní a nájemní smlouvy společnosti. O odbytu a prodeji výrobků nás poučí inv. 2 – pražská kancelář z let 1932–1946, 10 – mladší registratura nákupu 1916–1943 a 11 – starší registratura prodeje 1904–1933. – K otázce zaměstnanecké hovoří ze samostatně uložených dokladů protokoly závodního výboru z let 1933–1939 a memorandum dělnictva z 4. května 1905, žádající devítihodinový pracovní den. V právním oddělení (inv. 8) nalezneme spory, týkající se náhrady mzdy, úrazů a pensijního pojištění zaměstnanců. V oddělení podnikové ředitelství (inv. 9) jsou vysvědčení vydaná pro zaměstnance z let 1914–1942, v osobním oddělení (inv. 15) nalezneme seznamy zaměstnanců podle jednotlivých závodů od r. 1896, seznamy mladistvých zaměstnanců a učňů od 1899, seznamy propuštěných zaměstnanců z let 1933–1945, doklady nemocenského pojištění 1928 až 1945 a korespondenci s úřadem práce 1926–1944. Doklady o výrobě jsou sepsány v inv. 2 – pražská kancelář od r. 1932, 3 a 4 – závěrečné listy 1909–1945, 6 a 7 – patenty od r. 1886, 10 a 11 – nákup a prodej a 20 – cukerní oddělení od r. 1894, kde jsou smlouvy o předání a převzetí výroby a nabídky zařízení pro cukrovary i jiné podniky. Zde je uložena i výkresová dokumentace od r. 1902.

Lit.: Bedřich Steiner: První brněnská, dějiny strojírny, Brno 1960.

Ignác Storek, ocelárna a slévárna měkké litiny a železa Brno.

Závod byl založen 1861, 1913 byla zřízena vedle slévárny strojírna. V roce 1945 byl závod téměř do základů zničen. Po osvobození byl zřízen n. p. Spojené strojírny a slévárny Brno. – Továrna původně vyráběla drobné odlitky z šedé litiny, později z ocelolitiny, temperové litiny a barevných kovů. V jejích laboratořích vyvinul Dr Viktor Kaplan svou turbinu, která se po mnoha úpravách stala hlavním předmětem výroby. Dále byly vyráběny lisy, regulátory k turbinám, stavidla, jeřáby, převodové skříně a součásti pro železniční výhybky.

Zinventarizovaný fond je uložen v PA n. p. Šmeralovy závody Brno. Zachoval se soupis majetku z r. 1898, neúplné soupisy jmění z let 1901–1907, soukromá korespondence majitele 1941–1943, odhady strojního zařízení pro pojišťovací účely z let 1908 a 1918, knihy plateb daně z obratu 1925–1946, zbytky obchodní korespondence 1904–1945, hlavní bilanční knihy z let 1915–1926 a řada pomocných účetních knih od r. 1900. – Z dokladů o zaměstnancích se zachovaly pouze učební smlouvy od r. 1929, seznamy dělníků 1937–1941 a učňů 1918–1945 a mzdové listy z let 1929–1933. O výrobě nás poučí expediční knihy z let 1877–1893, kopie provozních zpráv 1932–1933, záznamníky dodávek a objednávek 1931–1944 a zlomkovitě zachované výrobní podklady z posledních let provozu. Z technické dokumentace jsou ve fondu jen zlomky od dvacátých let, dokumentace k výrobě vodních turbin byla delimitována n. p. ČKD Blansko, kam přešla výroba.

Lit.: 100 let průkopnické práce a budování, Šmeralovy závody Brno 1961.

Královopolská továrna na stroje a vagony, a. s. Brno-Královo Pole

Strojírna byla založena společníky Ing F. Porgesem a A. Ledererem v roce 1889, provoz byl zahájen 1890. V roce 1903 se přeměnila v akciovou společnost začleněním do firmy Simmering ve Vídni, 1927 byla vytvořena čsl. akciová společnost se sídlem v Brně, 1935 došlo k začlenění do koncernu První brněnské, 1939 do koncernu H. Göringa a po osvobození zřízen n. p. První brněnská a královopolská strojírna. – Závod vyráběl vagóny a petrolejářské zařízení, doplňujícím programem byla výroba dřevařských strojů, parních kotlů, chladírenských zařízení, spalovacích motorů a ocelových konstrukcí (mostů).

Fond podniku je uložen v PA n. p. Královopolská strojírna Brno. Z důležitějších písemností uvádíme: písemnosti správních orgánů akciové společnosti 1927–1944, výroční zprávy 1927 až 1943, doklady o vytvoření KSB jako čsl. akciové společnosti 1921–1931, spisy týkající se sanace KSB a začlenění do koncernu První brněnské 1934–1941, doklady o členství v kartelech a spolupráce s podniky a společnostmi 1906–1945, majetkoprávní spisy 1890–1943, patenty a licenční smlouvy 1911–1936, písemnosti týkající se zastupitelských kanceláří v zahraničí a exportní obchodní smlouvy 1927–1945, korespondence ředitelství s podniky, ústavy, bankami a ministerstvy v ČSR i v zahraničí 1902–1940. – Ze zaměstnaneckých věcí upozorňujeme na žádosti o zaměstnání a dotazníky z let 1930–1942, grafy o vývoji zaměstnanosti od r. 1927, úpravy platů a pracovní doby z let 1928–1945, knihy potvrzení o zaměstnání 1909–1935 a doklady nemocenského pensijního a úrazového pojištění od r. 1919. Zlomkovitě se zachovaly spisy dělnického závodního výboru z let 1938–1943 a úřednického ZV od roku 1928. – Doklady o výrobě jsou zachovány velmi zlomkovitě, technická dokumentace je uložena samostatně.

Československá zbrojovka, a. s., Brno

Závod byl postaven v roce 1916 jako pobočka vídeňské továrny na zbraně, v roce 1918 jej převzala tvořící se vojenská správa ČSR a podnik dostal název Státní zbrojovka a strojírna v Brně, od r. 1919 Československá státní zbrojovka v Brně, od r. 1923 Československé závody na výrobu zbraní Brno a od r. 1924 Československá zbrojovka, a. s. Brno. Závod se rozrůstal, zřizoval pobočné závody a získával účast v jiných akciových společnostech. V roce 1939 byl jako válečná kořist začleněn do akciové společnosti H. Göringa, r. 1945 připadl opět státu a byl utvořen n. p. Závod vyráběl především zbraně a munici, v počátcích provozu též opravoval železniční vagóny a vyráběl součástky k lokomotivám, později vlastní obráběcí stroje a auta, automatické váhy, jízdní kola a montoval psací stroje.

Písemnosti jsou uloženy v PA n. p. Závody Jana Švermy Brno jako jeden neuzavřený fond až do r. 1958 podle systému desetinného třídění: 0 – vedení, 1 – správa, 2 – plánování, 3 – za-

městnanci, 4 – finance a početnictví, 5 – nákup, 6 – odbyt, 7 – investice, 8 – organizace výroby, 9 – výroba. K archiváliím jsou vypracovány podrobné inventáře. Z tř. 0 nutno upozornit alespoň na zápisy komise pro správu Čs. státní zbrojovky a zápisy zřizovacího výboru Čs. závodů na výrobu zbraní z let 1919–1923 (tř. 012), zápisy řádných i mimořádných hromad a. s. 1924 až 1942 (tř. 011), zápisy správní rady 1924–1944 (tř. 012) a zápisy výkonného výboru 1922–1942 (tř. 013). Nalezneme zde základní údaje o organizaci podniku, výši čistého zisku a jeho rozdělování, o získávání nových závodů a kapitálové účasti v jiných podnicích, o hospodářské a finanční situaci podniku. Ředitelské zprávy (tř. 054) od r. 1922 obsahují pravidelně zprávu technickou, obchodní, personální a sestavu hlavních číselných údajů výrobních a režijních za jednotlivé měsíce. Za upozornění stojí i písemnosti o právním základu podniku a jeho historii, vymezení předmětu podnikání, koupi nemovitostí atd. od r. 1918 (tř. 12) a písemnosti o zahraničním obchodu od r. 1930 (tř. 616 – např. zahraniční konference v říjnu 1930, situační přehled zahraničních obchodů z 28. 1. 1937, situace zahraničního prodeje, přehled zemí, s nimiž je společnost v obchodním jednání a se kterými připravuje navázání spojení z 23. 10. 1939 aj.). K otázce zaměstnanecké poslouží mimo výše uvedené zápisy (v zápisech komise pro správu Čs. zbrojovky jsou např. záznamy o stávce dělníků kovárny a puškárny, zpráva o výsledcích voleb do důvěrnických sborů, v zápisech valných hromad zpráva o zřízení akciového fondu zaměstnanců v r. 1926 aj.) především zápisy o jednání dělnického závodního výboru z let 1919 až 1940 (tř. 082), které obsahují doklady o otázkách zaměstnaneckých, podílu zaměstnanců na čistém zisku, o otázkách mzdových, sociálních, o udílení podpor v nemoci, propouštění dělníků v nemoci, o stížnostech dělníků, vyjádření závodního výboru k propouštění a přijímání dělníků. Ostatní doklady o zaměstnancích jsou ve tř. 3. – Ve tř. 8 jsou doklady o organizaci výroby a ve tř. 9 vlastní písemnosti o výrobě, většinou technické popisy a katalogy s fotografiemi jednotlivých výrobků zbrojní výroby i mírových programů. Technická dokumentace je uložena samostatně v technickém archívu.

Doplňující materiál nalezne badatel v archívu MNO v Praze, písemnosti závodu V. v Kuřimi jsou v PA n. p. TOS Kuřim.

Lit.: 40 let Závodů J. Švermy v Brně, Brno 1958.

K. a J. Ježek, továrna hospodářských strojů, Blansko

Závod vznikl v roce 1872 jako drobná dílna, rozšířená v roce 1887. Roku 1888 byla dána do provozu vlastní slévárna, pak strojírna, kovárna a stolárna. Roku 1908 koupil závod malou továrnu v Mariboru, která prováděla především opravy strojů vyvážených na Balkán. Od dvacátých let prodělával krizi, r. 1945 byl zřízen n. p. Závody na výrobu keramických strojů Blansko. – Závod vyráběl především hospodářské stroje (řezačky, kruhadla, šrotovníky), r. 1902 byla zavedena také výroba keramických a cihlářských strojů.

Písemnosti jsou uloženy v závodním archívu n. p. Přerovské strojírny, Blansko. Zachovaly se zlomky právních spisů od třicátých let, provizní archy obchodních zástupců, korespondence s dodavateli a odběrateli, seřazená abecedně podle jmen od dvacátých let, hlavní bilanční knihy od roku 1900 a různé pomocné účetní knihy z téhož období (knihy objednávek, deníky, knihy dlužníků, indexy odběratelů a dodavatelů aj.), z počátku století je zachováno několik fotografií podniku. – Přehled o zdokonalování hospodářských strojů, vyráběných v podniku od devadesátých let minulého století, podává obsáhlý soubor štočků jednotlivých výrobků. Jsou mezi nimi i výrobky cihlářské a keramické a některé cihelny, které byly vybaveny Ježkovými stroji.

Společnost pro stavbu potrubí a přístrojů s r. o. Brno-Královo Pole

Firma vznikla jako veřejná obchodní společnost v r. 1891, znárodněna byla v r. 1945. Vyráběla různé železné, kovové a plechové zboží.

Fond je uložen v PA n. p. Královopolské strojírny Brno. Zachovaly se obchodní smlouvy z r. 1890, společenské smlouvy mezi majiteli z let 1891 a 1894, smlouva o licenčních poplatcích z roku 1937, kniha protokolů valných hromad 1922 až 1933, požární pojistky s doklady 1911–1930, popis objektů a zařízení 1924, stavební povolení, plány, výpočty a korespondence výstavby závodu 1920–1928, výdělková daň 1929–1939, dávka z majetku 1942, bilance 1920–1923 a 1945, hlavní kniha 1911–1945 a amortisační plány 1935 až 1944. – Doklady zaměstnanecké jsou zachovány od roku 1939 a mzdové doklady z let 1941–1943.

Rostock a spol., strojírna Brno

Závod byl v Brně založen v roce 1920 jako pobočka vídeňské továrny Maxe Schiffta a Maxmiliána Sterna. Firma byla „arisována" v roce 1941 a změnila název na Rostock a spol., v roce 1945 se stala pobočným závodem n. p. První brněnská a královopolská strojírna. Vyráběla také parní kotle, především však pouze zásobovací přístroje k parním kotlům (čističe vody a páry, topná, destilační a chladicí zařízení, ventily, potrubí atd.).

Fond je uložen v PA n. p. První brněnská strojírna ZKG Brno a jsou k němu vypracovány dva nevyhovující inventáře. Jedná se o patentní spisy, obchodní smlouvy, devisová povolení, daňové doklady, korespondenci s centrálou ve Vídni z let 1937–1941, knihu daní z obratu z let 1939–1947 aj. – K otázce zaměstnanecké mohou posloužit pouze osobní spisy úředníků od r. 1927. – O výrobě poučí plány, prospekty a tištěné prodejní a dodací podmínky.

Priora od roku 1899, předaná pobočce při jejím vzniku vídeňskou centrálou, byla v roce 1961 předána archívu pro dějiny průmyslu, obchodu a technické práce.

Ing. Erich Roučka, strojírna, kotlárna, metalurgie a slévárna, Brno-Slatina

Závod vznikl jako malá kotlárna v roce 1929. Později byla postavena slévárna šedé litiny, strojírna, zámečnická dílna a modelárna, pak slévárna ocelolitiny. Ke znárodnění došlo 27. června 1948 a závod byl začleněn do n. p. Vítkovické železárny. Vyráběl kotle s veškerým příslušenstvím, za okupace se výroba téměř v úplnosti přeorientovala na ocelolitinu.

Z fondu se po válečných událostech zachovaly jen zlomky, které jsou dnes uloženy v PA n. p. Slatina, Brno-Slatina. Fond má podrobný inventář. Zachovala se kniha přihlášených patentů z let 1917–1925, rozvahy a závěrky od roku 1939 s pomocnými účetními knihami a korespondence z let 1946–1948, z níž jsou zřejmé machinace majitele továrny proti znárodnění. – Z věcí zaměstnaneckých upozorňujeme na žádosti o zaměstnání z roku 1933, formulář služební smlouvy se zaměstnanci a písemnosti závodní rady z let 1945–1946, mezi nimiž je výkaz stavu zaměstnanců v letech 1942–1944. Z činnosti mzdové účtárny se zachovaly výplatní knihy a mzdové listy z let 1933–1938. – Z výroby máme pouze provozní výsledky oddělení z let 1946–1948. Kotlové listy a technická dokumentace (evidenční knihy, asi 4000 výkresů) zůstávají v používání na odděleních.

Elektromotor Svet, spol. s r. o., Brno-Židenice

Továrna vznikla v roce 1909 jako Strojírna bratří Richtrů, v roce 1921 byla ustavena společnost s názvem Elektromotor Svet. Po roce 1945 byl podnik znárodněn a začleněn do n. p. MEZ Olomouc. V bývalé strojírně se původně vyráběly prací a žehlicí stroje, později dřevoobráběcí stroje, po válce se podnik začal orientovat na elektrické motory, později byly vyráběny i elektrické přístroje a elektrické spotřebiče pro domácnost.

Zbytky fondu se zachovaly v PA n. p. MEZ Brno. Jsou to seznamy společníků a výpisy z firemního rejstříku z let 1921–1944, patentové listiny 1929–1940, protokoly o předání vynálezů a patentový regulativ z r. 1942, potvrzovací listy o ochranných známkách a vzorcích 1931–1942, daňová přiznání 1942–1946, inserce v časopisech 1941–1942, bilance od roku 1934 a pomocné účetní knihy z let 1944–1946.

Lit.: 1909–1959 MEZ Brno, Brno 1959.

R. Sochor, elektrické měřicí přístroje, Blansko

Závod založil v roce 1911 Erich Roučka, v roce 1934 jej koupil R. Sochor. V roce 1945 byl závod znárodněn a utvořen n. p. Metra Blansko. Závod začal jako první v Rakousku-Uhersku vyrábět elektrické měřicí přístroje, především přístroje na měření proudu a napětí, později laboratorní přístroje. Od roku 1938 vyráběl hlavně přístroje pro spojovací službu armády.

Zbytky fondu jsou uloženy v PA n. p. Metra Blansko. Jsou to organizační směrnice a schemata od r. 1937, bilance od r. 1929, smlouvy o cenách přístrojů s dběrateli, seznamy odběratelů a různá pochvalná uznání, spisy národní správy z let 1945–1946 s protestem Zd. Sochorové proti znárodnění a memorandem dělnictva k této otázce a soupis majetku převzatého národní správou z r. 1946. – Z dokladů zaměstnaneckých jsou to smlouvy se zaměstnanci, doklady o jejich přijímání a o mzdách od roku 1929. Ve výplatních listinách z r. 1940 jsou poznámky o zatčení některých zaměstnanců, většinou komunistů. – Cenné jsou zachované popisy a schemata vyrobených přístrojů, zkušební protokoly vyráběných přístrojů a knihy s různými technickými údaji od roku 1927, řada fotografií a negativů vyráběných přístrojů, prospekty a ceníky od roku 1920 a zahraniční inserce od roku 1935. – Technická dokumentace je dosud uložena na odděleních.

Elektrum, elektrotechnický závod, Brno

Závod byl jako obchodní společnost založen v roce 1924 L. Pažoutem a J. Hejzákem. V roce 1948 byl znárodněn a začleněn do n. p. Tesla Praha. Společnost se původně zabývala pouze instalací a opravou bleskosvodů a drobných elektrických spotřebičů, pak začala vyrábět elektrické žehličky a bateriové přijímače, od r. 1932 první síťové přijímače podle zahraničních licencí. Za okupace byla v podniku zavedena vojenská výroba – spojovací přístroje pro letadla.

Fond je uložen v PA n. p. Tesla Brno. Zachovaly se zápisy z valných hromad 1925–1947, doklady daně rentové a zvláštní daně výdělkové od r. 1936, dávky z majetku z r. 1945 a obratové daně z let 1942–1944. Z těchže let je zachován soupis strojů a zařízení, z let 1946–1947 doklady o členství v kartelu a přihláška válečných škod. –

Od roku 1933 je zachována kartotéka zaměstnanců, od r. 1944 mzdové doklady a z let 1936 až 1945 doklady nemocenského a úrazového pojištění. – Několik vzorníků a dokladů o výrobě je zachováno až z doby po roce 1945, licenční jednání z let 1931–1948.

Ing. T. Machala, elektrotechnická továrna, Brno-Židenice

Závod vznikl v roce 1929 v Družstevní ulici v Brně, během války se přemístil do objektů firmy Fischmann v Židenicích. Znárodněn byl v roce 1948 a začleněn do MEZ Olomouc, nakonec předána jeho správa Západomoravským elektrárnám, až v r. 1952 byl utvořen n. p. Energetické dílny. Závod se zabýval opravou a výrobou motorů, dynam, transformátorů s příslušenstvím, regulátorů atd.

Fond, který má inventář z r. 1962, je uložen v PA n. p. Energetické strojírny Brno. Tvoří jej právní doklady od r. 1929, organizační řád firmy, doklady o zavedení národní správy v r. 1948, různé soudní spory (o nájemné s firmou Svet, vymáhání pohledávek, stížnosti obyvatel z blízkosti provozovny), odhad strojního zařízení p požární pojištění z r. 1942, kolaudace provozoven, věci daňové od r. 1929, bilance od r. 1930. Od téhož roku jsou zachovány učební smlouvy, z r. 1946 seznamy jugoslávských učňů. – Součástí fondu je obsáhlá technická dokumentace výrobků (motory, generátory, ventilátory, vypínače, transformátory aj. stroje) i opravovaných strojů pro různé firmy od r. 1924 (nejstarší část technické dokumentace byla přejata od firmy Svet).

Sphinx, spojené smaltovny a továrny na kovové zboží, a. s., závod Brno

Závod vznikl již v třicátých letech 19. stol., v roce 1836 byl začleněn do vídeňské akciové společnosti Austria, v roce 1923 pak přešel do nově vzniklé akciové společnosti Sphinx se sídlem v Praze. V březnu 1946 byl závod znárodněn a začleněn do n. p. Spojené smaltovny a závody na kovové zboží v Praze. Závod vyráběl různé smaltované nádobí.

Z fondu, který je uložen v PA n. p. Sfinx, spojené smaltovny Brno a má inventář z r. 1962, se zachovaly stanovy akciové společnosti z roku 1938, doklady o zavedení národní správy 1945, různá jednání o koupi pozemků pro přístavby 1920–1944, popis továrního zařízení z doby okupace, tištěné zprávy o činnosti s bilancemi z let 1934–1937 a 1941–1942, různá jednání, týkající se závodu Nebočady v třicátých letech, doklady o rekonstrukci závodu po roce 1945 a zprávy o studijní cestě do Francie 1933–1934. – Nejstarší část fondu tvoří knihy seznamů zaměstnanců od roku 1865. Učební smlouvy jsou zachovány z let 1906–1944, cenné jsou i výpočty mezd, mzdové listy a výplatní listiny od r. 1930 a hlášení úrazů od r. 1929. – Výroby se dotýká různá ředitelská korespondence z třicátých let a řada ceníků s vyobrazenými výrobky od devadesátých let 19. stol. Pěkné jsou i expediční knihy zakázek do zahraničí s nálepkami z let 1923–1924. – Technická dokumentace výroby se zachovala z třicátých let jen ve zlomcích.

Edmund Knesl – Alois Kolář

Materiály podnikového archívu Rosické uhelné doly

Dnešní národní podnik Rosické uhelné doly ve Zbýšově u Rosic, začleněný do sdružení kamenouhelných dolů na Kladně, má nejen staré tradice, ale i významnou historii revolučních bojů dělnické třídy. Havíři rosicko-oslavanských dolů mnoho let tvrdě bojovali za svá práva s majiteli dolů a proti celému kapitalistickému řádu. Mnoho z hrdinného boje rosicko-oslavanských havířů je již známo, ale ještě velké množství pramenů čeká na zpracování.

Počátky dolování na Rosicku sahají až do devadesátých let 18. století, ale nemáme o něm mnoho dokladů. Nejstarší záznamy v podnikovém archívu RUD jsou až z r. 1862 (jednání s báňskými úřady) a dokazují, jak kapitalisté „pečovali" o archívní materiál vzniklý z provozu jejich důlního podnikání. Měli na zřeteli především to, aby uchovali doklady majetkově-právní povahy, ale dokumenty o životě pracujícího lidu, ze kterého vyždímali všechno své bohatství, ničili. Spisy, které podávaly důkazy o jejich nepřátelství k dělnické třídě, buď zničili, nebo pohodili na odlehlá místa, kde podléhaly brzy jiné zkáze.

Ještě několik let po osvobození r. 1945 nebyla situace v podnikovém archívu růžová. Pro záchranu podnikových archívů znamenala mnoho vyhláška č. 29/54 Sb. o sjednoceném československém archívnictví, a vyhláška ministra vnitra č. 153/56 Ú. l. o podnikových archívech. Podle ní vedení národního podniku RUD ustanovilo podnikového archiváře a neuspořádaná spisovna, uložená roztroušeně na několika místech, zejména na půdě bývalé správní budovy na Zastávce, byla soustředěna a připravena k hrubému třídění. Značnou část spisovny tvořily podřadné účetní doklady s dávno prošlou uschovací lhůtou, které byly postupně proskartovány. Protože nebylo nalezeno schéma původního uspořádání spisovny a část písemností byla v minulosti (hlavně za okupace) svévolně zničena a struktura spisovny několikrát pozměněna, bylo rozhodnuto, že dochované písemnosti budou roztříděny do archívních fondů s pravděpodobnou strukturou (podle evidence Jednotného státního archívního fondu):

Rosická báňská společnost (RBS), Zastávka	1860–1945
Společnost „Láska boží" (sloučena r. 1935 s RBS)	1860–1935
Závodní výbor RBS	1931–1935

Pořádání četného archívního materiálu je dosud v proudu, a i když není ještě skončeno a není pořízen definitivní inventář, je možno stanovit, které hlavní druhy písemností jsou v podnikovém archívu RUD zachovány.

Fond Rosická báňská společnost: z vedení podniku jsou to stanovy, zprávy o finanční situaci, o prodeji akcií ZME, korespondence s horními soudy, s výkonným výborem svazu majitelů dolů aj. (1870–1945); zprávy z ředitelských konferencí, o těžbách, o dělnictvu (1923–1940); zprávy ze zasedání správních rad a valných hromad (1912–1945); výroční zprávy (1870–1939); zprávy o důlních katastrofách, požárech, kapacitě dolů, pohybech půdy, kolektivních smlouvách a jejich výpovědi (1901–1945); zprávy o situaci mezi nezaměstnanými dělníky (1922–1945); o stávkách, o perzekuci dělnictva, seznamy zatčených, propouštění, mzdové dohody (1922–1935); žádosti o místa (1936–1939); služební smlouvy (1885 až 1903); tantiémy a remunerace (1883–1927); průměrné výkony a výdělky (1913–1936); služební řády (1910–1926); cestovní zprávy o situaci v zahraničních uhelných dolech (mj. i posudek o Donské pánvi z r. 1883) (1883–1931); jednání s báňskými úřady o demarkaci, těžbě, provozu, úrazech, katastrofách (na dole Kukla 1921) (1862 až 1945); z agendy výrobně-technické, např. rozbory uhlí a koksu (1901–1940); průzkum těžby zemního oleje u Vranovic (1921); korespondence s dr. Jičínským (1920–1945); provoz a reorganizace slévárny, mzdové poměry, kartelová jednání, po-

kusné šachty, jednání s právními zástupci (1911 až 1945); těžební situace na Rosicko-Oslavansku (1870–1886); jednání s bývalou okresní politickou správou Brno-venkov (1921–1937); výstavba dolu Ferdinand (1873–1910); rekonstrukce dolu Julius a výstavba dolu Antonín (1930–1931); vodoprávní záležitosti (1873–1943); agenda spolku „Horník" (1925–1939); agenda ekonomického odboru (1900–1945); mzdová a výrobní statistika (1870–1945); rozbory hospodaření (1927–1936); právní agenda dr. Zeisla o akcionářích (1920 až 1922); výpovědi z bytů (1928–1936); vyvlastňování pozemků (1913–1920); zpronevěry (1932–1937); škody poddolováním (1860–1931); agenda bratrské pokladny (1911–1945); kutací práva (1870–1920); pokusné dolování u Boskovic (1899–1913); dolování na Zakarpatské Ukrajině (1934–1935); fotografie z provozu, výtisk „Písně horníka" od Lva Karvínského 1919.

Ve fondu „Láska boží" jsou uloženy stanovy k organizaci podniku; zprávy o technickém provozu (1912–1929); zápisy ze zasedání správních rad a valných hromad (1907–1934); převzetí a koupě Rosickou báňskou společností (1932–1935); jednání s báňskými úřady o horních zákonech (od r. 1865); důlně policejní nařízení a opatření o personálních záležitostech vedoucích pracovníků (1900–1935); aj.

I když výčet obsahu podnikového archívu RUD není konečný a definitivní, chceme aspoň předběžně poukázat na jeho bohatost a důležitost pro studium regionálních dějin dělnického hnutí, pro sledování vývoje kapitalistického podnikání a jeho dravosti, vlastního provozu a techniky dolování, vybavení podniků, pracovních výkonů a života pracujících v celé oblasti revíru.

ROZPRAVA

sborníku

BRNO V MINULOSTI A DNES

Č. 5

Josef Vytiska

BRNĚNSKÁ PRŮMYSLOVÁ OBLAST V PRVNÍ POLOVINĚ 19. STOLETÍ

Úvodem

Otázka vzniku oblastí je živá a významná i v dnešní době, a to nejen s přihlédnutím k problémům úzce vnitřním, ale i z hlediska širšího. Pro vytváření jednotného vnitřního trhu v průběhu vývoje kapitalismu měla veliký význam průmyslová střediska a průmyslové oblasti. V těchto centrech vznikala a se rozrůstala tovární výroba jednotlivých průmyslových odvětví, tvořila průmyslová buržoazie a soustřeďoval proletariát. V nich docházelo i k hospodářským a sociálním změnám v důsledku dalšího pronikání kapitalismu do výroby a ke střetávání protikladných tříd – buržoazie a proletariátu. Tyto přeměny musely nutně ovlivnit okolí tohoto centra, tedy průmyslovou oblast. Ovšem rozvoj výrobních sil a vztahů neustrnul, měnila se tudíž i oblast.

Převratné změny v průmyslu, zemědělství, dopravě, opírající se o mechanizaci a automatizaci, jakož i v sociální struktuře, totiž osvobození proletariátu od vykořisťování, vyvolaly v život v době nedávno minulé oblasti – s přihlédnutím k nejvýhodnějšímu spojení ekonomických a sociálních zřetelů – mající dnes navíc funkci správní.

V řadě hospodářsky nevyvinutých zemí se setkáváme, ovšem při rozdílnosti místních podmínek, doby a zdrojů (např. vlastní nerostné bohatství, mezinárodní pomoc aj.) též s procesem vytváření průmyslových oblastí. Zakládané továrny přitahují dělnictvo, jež se vyděluje z obyvatelstva zabývajícího se z převážné většiny zemědělstvím. V těchto zemích se začínají tvořit novodobé průmyslové oblasti. Rozdíl mezi oblastmi, vzniklými v minulém století a dnešními, je dán především rozdílem ve stavu vývoje výrobních sil a vztahů. S vývojem té které země se budeme s tímto problémem, byť různě modifikovaným, stále setkávat.

Přispět k objasnění otázky vzniku a vývoje průmyslových center a oblastí v českých zemích v 19. století studiem utváření průmyslového centra brněnského a jeho oblasti před r. 1848, neboť Brněnsko patřilo mezi ty průmyslové oblasti, které jako první u nás v minulém století vznikaly, je hlavním cílem této práce.

Problém studia vzniku a vývoje průmyslových středisek a oblastí není tedy uzavřen; ani jejich definice v ucelené formě podána nebyla. V Marxově Kapitálu, Engelsově Postavení dělnické třídy v Anglii a v Leninově Vývoji kapitalismu v Rusku najdeme množství teoretických myšlenek k metodickému postupu a k pochopení našeho problému na pozadí vývoje celého kapitalistického výrobního způsobu.[1])

[1]) K. Marx, Kapitál I–III, Praha 1954–1956, B. Engels, Postavení dělnické třídy v Anglii, Praha 1950, V. I. Lenin, Vývoj kapitalismu v Rusku, Spisy 3, Praha 1952.

Ve stručnosti lze říci, že průmyslové centrum i průmyslová oblast jsou kategoriemi ekonomiky kapitalismu a utvářejí se spolu s vytvářením vnitřního trhu. Hlavním činitelem v tomto procesu je postup průmyslové revoluce. Neboť kolem toho centra průmyslové výroby, v němž dochází k průmyslové revoluci v základním výrobním odvětví, nastává pohyb obyvatelstva a začíná se rozvíjet průmyslová oblast. Pracovní síly proudí ze zemědělského zázemí do centra výroby. Ovšem tento proces má vedle stránky ekonomické i stránku sociální. Promítá se proto v rozvoji průmyslového střediska a oblasti vývoj výrobních sil a vztahů v dané fázi vývoje kapitalismu na určitém území.[2])

Literatura k vývoji průmyslového centra a oblasti je poměrně obsáhlá. Nikoli však tím, že by se práce těmito problémy speciálně zabývaly. Průmyslová oblast je totiž územím, v němž se jednotlivé ekonomické a sociální otázky rodí, vyvíjejí, vzájemně ovlivňují a s vývojem kapitalismu i zanikají. Řada prací sovětských,[3]) polských,[4]) rakouských,[5]) německých,[6]) – omezíme-li se především na středoevropský prostor, kde kapitalismus brzdily různé feudální přežitky – jakož i anglických a francouzských,[7]) všímajících si průmyslové revoluce, případně utváření oblastí, nám dokazují, že je v zahraničí těmto problémům věnována dosti značná pozornost.

Z našich prací vybereme jen ty, jež mají vztah k průmyslové oblasti brněnské nebo mohou posloužit ke srovnání s vývojem v jiných oblastech. Nejnovějšími poznatky k řešení problému průmyslové revoluce, jež měla základní význam pro utváření oblastí, přispěl J. Purš.[8]) Pro postižení celkových tendencí hospodářského a společenského vývoje na Moravě a ve Slezsku před r. 1848 připomeňme též článek M. Myšky.[9]) Ze souhrnných prací, přispívajících svými materiálovými údaji především k objasnění ekonomického vývoje, uveďme alespoň Slokarovy dějiny rakouského průmyslu, práce Ch. d'Elverta, Trautenbergerovu kroniku města Brna a Šujanův Dějepis Brna, jenž nebyl dosud novějším zpracováním nahrazen.[10])

Ostatní publikace a studie, dotýkající se Brněnska, sledují jen některé odvětví průmyslové výroby. O vylíčení brněnských manufaktur, vlnařské a bavlnářské výroby na Moravě a ve Slezsku se pokusil Fr. Mainuš, z autorů dalších publikací jmenujme alespoň Fr. Migerku. Z časopiseckých studií uveďme práce B. Šindeláře o západoevropských odbornících a o pokusech se stroji v brněnských textilních manufakturách.[11]) Textilní výrobou na Brněnsku se zabývali též J. Chylík, G. Haas aj.[12]) Dalším průmyslovým odvětvím bylo strojírenství, jež proslavuje Brno zejména v době dnešní. Hlavním otázkám jeho vzniku a vývoje věnovala pozornost P. Vrbová, dějinám První brněnské B. Steiner, blanenským železárnám J. Pilnáček.[13]) Blízkost rosicko-oslavanských uhelných slojí ovlivňovala proces industrializace celé brněnské oblasti. Souhrnnou práci o vývoji uhelného průmyslu v českých zemích do r. 1880 napsala L. Kárníková. Rosickem a Oslavanskem se podrobně zabývali K. Fojtík a O. Sirovátka, kteří nesledovali jen vývoj hornictví, ale i život horníků.[14]) K dějinám ostatních průmyslových odvětví, jejichž začátky můžeme v první polovině 19. století také v brněnské oblasti sledovat, jako kupř. cukrovarnictví, zpracování

[2]) Rozsah článku nedovoluje obírat se šířeji těmito otázkami a odkazujeme proto na náš příspěvek „K otázce vzniku a vývoje průmyslových středisek a oblastí", Moravský historický sborník (dříve časopis Matice moravské) roč. 82/1963.

[3]) Jmenujeme alespoň: Očerki ekonomičeskoj istorii Rossii pervoj poloviny 19. věka, sbornik statěj pod red. M. K. Rožkovoj, Moskva 1959, V. K. Jacunskij, Rol Peterburga v promyšlennom razvitii dorevoljucionnoj Rossii, Voprosy istorii 1954, č. 9, str. 95–103, týž, Promyšlennyj perevorot v Rossii, tamtéž 1952, č. 12, str. 48–70, další práce viz v soupisu základní literatury ve zmíněném již sborníku Očerki . . ., str. 380–400.

[4]) Některé polské práce řeší formování dělnické třídy ve spojitosti s rozvojem toho odvětví, které bylo pro určité území charakteristické – N. Gąsiorowska, Założenia metodologiczne badań nad początkami dziejów przemysłu kapitalistycznego i klasy robotniczej na terenie Łodzi i okręsu łódzkiego w latach 1820–1864, Przegląd nauk historycznych i społecznych 5/1954, str. 9–42, G. Missalowa, Stan i problematyka badań w zakresie kształtowania się ukladu kapitalistycznego oraz klasy robotniczej w przemyśle włokienniczym okręgu łódzkiego, tamtéž, str. 43–98, A. Stasiak, Rozwój demograficzny Wrocławia w XIX. wieku, Śląski kwartalnik historyczny Sobótka 13/1958, Nr. 2, str. 267–303, T. Łepkowski, Początki klasy robotniczej Warszawy, Warszawa 1956 aj.

[5]) Srv. např. J. Marx, Die Wirtschaftslage im deutschen Österreich von Ausbruch der Revolution 1848, Vierteljahrschrift für Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte, Bd. 31/1938, str. 242–282, týž, Die Lebenshaltung im deutschen Österreich von 1840–1845 nach den amtlichen Berichten, Monatsblatt des Vereins für Geschichte der Stadt Wien III. (XV.) Bd., 15 (50) Jhg. 1953; H. Benedikt, Die Anfänge der Industrie in Mähren, Der Donauraum 2/1957, 1. Hft., str. 38–51, týž, Alexander von Schoeller 1805–1886, Wien 1958. Zejména H. Benedikt ustrnul na výkladu ekonomického vývoje, přiznávaje jedině německým podnikatelům zásluhu na hospodářských přeměnách Moravy. Myšlenka dunajské federace se v jeho pracích stále vrací.

[6]) Připomeňme alespoň práce J. Kuczynského Zum Problem der Industriellen Revolution, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 4/1956, 3. Hft., str. 501–524, týž Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, dále pak sborník Studien zur Geschichte der industriellen Revolution in Deutschland, Berlin 1960. – V časopisu Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, vydávaném ve Wiesbadenu, vyšly např. články W. Köllmanna, Industrialisierung, Binnenwanderung und „Soziale Frage" (46/1959, 1. Hft., str. 44–70) a W. Fischera, Ansätze zur Industrialisierung in Baden 1770–1870 (47/1960, 2. Hft., str. 186–231).

[7]) Viz např. práce T. S. Ashtona, A. L. Dunhama a dalších – srv. k tomu seznam literatury u J. Purše, Průmyslová revoluce v českých zemích, Praha 1960, str. 145 n.

[8]) J. Purš, Průmyslová revoluce v českých zemích, Praha 1960, týž, K otázce průmyslové revoluce v hlavních odvětvích textilního průmyslu v českých zemích. ČsČH II/1954, str. 93–143, aj. práce – srv. zvlášť periodisaci etap průmyslové revoluce v publikaci Průmyslová revoluce . . ., str. 14–15.

[9]) M. Myška, Morava a Slezsko v hospodářském a společenském vývoji předbřeznového Rakouska, Slezský sborník 55/1957, str. 33–73.

[10]) J. Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I., Wien 1914; k d'Elvertovým spisům viz W. Schramm, General-Repertorium der hist.-stat. Sektion der k. k. mähr.-schl. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues . . . von 1851 bis Ende 1888, verfasst . . ., z vlastních „Schriften" pak zejména svazky 2, 3, 8, 13, 15, 19; G. Trautenberger, Die Chronik der Landeshauptstadt Brünn, IV.–V. Bd., Brünn 1897; Fr. Šujan, Dějepis Brna, 2. vyd., Brno 1928.

[11]) Fr. Mainuš, Vlnařství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v XVIII. století, Spisy University v Brně, fil. fak., sv. 66, Praha 1960; Fr. Migerka, Rückblicke auf die Schafwollwaaren-Industrie Brünns 1765–1864, 2. Aufl., Brünn 1890; B. Šindelář, K nejstarším pokusům se stroji v brněnských textilních manufakturách na přelomu 18. a 19. století, ČMM 76/1957, str. 73–93, týž, O západoevropských odbornících v některých textilních manufakturách na Moravě koncem 18. století, ČMM 77/1958, str. 54–74.

[12]) J. Chylík, Brněnské soukenictví do r. 1816, Textilní čítanka, Praha 1945, str. 45–56, týž, Statistika vývoje brněnského továrního podnikání v letech 1763–1938, ČMM 69/1950, str. 83–93; G. Haas, Zur Geschichte der Brünner Industrie (1765–1836), Zeitschrift für Geschichte und Landeskunde Mährens, 45/1943, str. 178–191, 221–255; G. Deutsch, Die Anfänge des Fabrikswesens in Brünn, Öst.-ung. Revue 1897, str. 103–121.

[13]) P. Vrbová, Hlavní otázky vzniku a vývoje českého strojírenství do roku 1918, Praha 1959, B. Steiner, První brněnská. Dějiny strojírny, Brno 1958; J. Pilnáček, 250 let blanenských železáren 1698–1948, Blansko 1948, atd.

[14]) L. Kárníková, Vývoj uhelného průmyslu v českých zemích do r. 1880, Praha 1960; K. Fojtík–O. Sirovátka, Rosicko-Oslavansko, Praha 1961, tíž, K dějinám hornictví na Rosicko-Oslavansku v první polovině 19. století, ČMM 73/1954, str. 68–82, tíž, Vývoj hornictví a život horníků na Rosicku a Oslavansku v první polovině 19. století, Československá ethnografie 3/1955, str. 3–36; ze starších ještě Ch. d'Elvert, Der Kohlenbau in Mähren und Österr. Schlesien, 2. Bd. Schriften, 2. Hft., Brünn 1852, str. 1–32.

kůže a další, je literatura většinou zastaralá (d'Elvert, Vilikovský aj).[15]) Podobně je tomu i s pracemi o vývoji dopravy, kde kromě článků d'Elvertových nemáme podrobnější zpracování dějin moravských a slezských silnic a železniční dopravy.[16])

V průběhu jednotlivých etap průmyslové revoluce se po stránce sociální utvářely a rozvíjely i dvě nové společenské třídy, proletariát a buržoazie. Z úsilí o poznání vývoje dělnického hnutí vznikly příspěvky, jež byly otiskovány na stránkách Časopisu Matice moravské. Téměř jedinými zůstávají pro první polovinu 19. století studie B. Šindeláře o vývoji dělnického hnutí do 80. let minulého století, články J. Radimského o bouřích r. 1843 a K. Fojtíka k poznání způsobu života a bydlení dělnictva v Brně.[17]) Příspěvky k dělnickému hnutí, jež vyšly po r. 1945 zachycují vcelku spolehlivě přehledy od M. Trapla, M. Myšky a J. Vytisky.[18]) Zatímco dělnictvo přicházející do brněnských podniků bylo z valné většiny české, byli majitelé převážně cizinci – Němci. Kořeny vývoje buržoazie před r. 1848 a správné zhodnocení úlohy a významu německé buržoazie čeká teprve na zpracování.

Z prací, dotýkajících se oblastí jiných, připomeňme článek L. Kárníkové, jenž se obírá vytvářející se oblastí středočeskou, a publikaci J. Jozy o počátcích tovární výroby na Liberecku do poloviny 19. století. Na Moravě a ve Slezsku se vyvíjely kromě oblasti brněnské ještě oblast jihlavská, jíž věnoval pozornost Fr. Hoffmann a ostravská, jejíchž počátků si všímá v několika studiích M. Myška.[19])

Snad byl přehled literatury poněkud obšírnější. Vyplývá však z něho, že jednak tematický okruh literatury potřebné k objasnění otázek ekonomického a sociálního vývoje průmyslové oblasti je daleko širší než u prací studujících určité odvětví průmyslové výroby nebo některý úsek vývoje dělnického hnutí, jednak většina těchto prací nebyla spojována s vytvářením průmyslových oblastí.

Po stránce pramenné se práce opírá především o archivní materiál Státního archivu v Brně a Archivu města Brna, jejichž fondy jsou na příslušných místech citovány. Za zmínku snad stojí vceňovací operáty, v nichž jsou zachycena data o průmyslových podnicích, o zemědělství, počty obyvatelstva a řada cenných údajů pro jednotlivé obce z počátku 40. let minulého století. Na nich jsou založeny i připojené mapky.

Rozprava vznikla přepracováním a podstatným zkrácením kandidátské disertační práce předložené v Historickém ústavu ČSAV v Praze. Za cenné připomínky děkuji především oběma oponentům, doc. dr. Bedřichu Šindelářovi a Zdeňku Šollemu DrSc.

[15]) Srv. Ch. d'Elvert, Schriften, 15. Bd. a 19. Bd.; V. Vilikovský, Dějiny zemědělského průmyslu v Československu od nejstarších dob do vypuknutí světové krise hospodářské, Praha 1936.

[16]) Ch. d'Elvert, Geschichte der Verkehrs-Anstalten in Mähren und Österr. Schlesien, 8. Bd. Schriften, str. 1–299. Z novějších M. Štěpán, Přehledné dějiny československých železnic 1824–1948, Praha 1958.

[17]) B. Šindelář, Přehled dějin dělnického hnutí na Moravě do haifeldského sjezdu, ČMM 73/1954, str. 3–57, týž, K otázce nejstarších tradic našeho dělnického hnutí před rokem 1844, Dějepis ve škole 3/1956, str. 145–151; J. Radimský, Dělnické bouře v Brně roku 1843, Český lid 4/1949, str. 9–13; K. Fojtík, Příspěvek k poznání způsobu života dělnictva v Brně v druhé polovině 18. století a v první polovině 19. století, Český lid 40/1953, str. 58–65 a 224–226, týž, Tři typy dělnických obydlí v Brně, Brno v minulosti a dnes I/1959, str. 23–40.

[18]) M. Trapl, Práce o dějinách československého dělnického hnutí, vydané v letech 1945–1953, Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci – Historie, 1/1954, str. 83–99; J. Vytiska, Přehled literatury k dějinám dělnického hnutí a KSČ v českých zemích za posledních deset let (1948–1958), SbMM 78/1959, str. 307–368; M. Myška, Literatura k dějinám průmyslové výroby a dělnického hnutí na Moravě a ve Slezsku v letech 1956–1958, ČSPS 67/1959, č. 2, str. 51–62; Zpráva o literatuře za léta 1959–1960 od téhož autora byla otištěna v ČSPS 69/1961, str. 109–121, za rok 1961 v ČSPS 70/1962, str. 171–185.

[19]) L. Kárníková, Zrod a rozvoj středočeské průmyslové výroby do roku 1848, Středočeský sborník historický 2/1958, str. 49–78; J. Joza, Z minulosti textilního průmyslu v Libereckém kraji, Liberec 1958; Fr. Hoffmann, Z počátků průmyslu a dělnického hnutí na Jihlavsku, Havl. Brod 1955; M. Myška, Ostravsko na prahu průmyslové revoluce, Ostrava 1959, týž, Původ a postavení dělnictva Vítkovických železáren před rokem 1848, Sl. sborník 57/1959, str. 139–179, týž, Původ a postavení dělníků frýdlantských železáren v předvečer revoluce roku 1848, Sborník prací Ped. institutu v Ostravě, ř. sp. v. 1/1960, str. 47–81, týž, Založení a počátky Vítkovických železáren (1828–1880), Ostrava 1960.

I. Vývoj Brna ve středisko manufakturní výroby

(80. léta – konec 18. století)

Průmyslová oblast brněnská se tedy utvářela působením vývoje průmyslové revoluce, tj. pod vlivem přechodu jednotlivých průmyslových odvětví od výroby manufakturní k výrobě tovární. Počáteční stadium této revoluce však navazovalo na předchozí vývoj v druhé polovině 18. století. Zejména v 80. a 90. letech se začalo vytvářet z Brna a jeho předměstí centrum manufakturní výroby, jež se stala základem pozdějšího továrního rozmachu průmyslové výroby.

1. Stav výroby v Brně koncem 18. století.

Potřeba menších investic a rychlejší obrat kapitálu při mnohem snadněji dosahovaném zisku, to vše předurčilo textil jako odvětví lehkého průmyslu k tomu, aby byl průkopníkem v pronikání kapitalistického způsobu do výroby.

Brno se od samého počátku vyvíjelo v rozsáhlé na tehdejší dobu středisko výroby vlnařské, jehož růst připomínal svou rychlostí a rozsahem anglický Manchester. V polovině 18. století se Brno nelišilo od jiných měst na Moravě. Necelé dvě desítky mistrů soukenického cechu nikterak nesvědčily o převaze výroby sukna v tomto městě a nebyly ani předzvěstí toho postavení, jež Brno později dosáhlo. Spíše naopak. Ve srovnání se soukenickou výrobou v Novém Jičíně, Příboru, Fulneku a zejména v Jihlavě, kde v polovině 18. století přes 350 mistrů zpracovávalo kolem 10 000 kusů sukna,[20]) bylo nevýznamné. Starou tradici, na pozdější vývoj působící, tu měly jedině trhy. Avšak během půl století, zejména v průběhu posledních dvou desítiletí 18. století, stanulo Brno ve vlnařství, totiž v nových na kapitalistických základech se utvářejících formách výroby, na jednom z předních míst v rakouské monarchii.

Na brněnský textilní průmysl mělo vliv několik činitelů. Vedle tržního významu tohoto města, kapitálových půjček k zakládání podniků, byla to v první řadě podpora státních orgánů, za jejichž působení se brněnské vlnařství, nezatížené cechovní tradicí, charakteristickou pro Jihlavu, Nový Jičín a další místa, mohlo rozvíjet na podkladě manufakturní výroby. Vylučovat nemůžeme ani blízkost Vídně a centrální polohu Brna, respektive Moravy v rakouské monarchii.

Vznik manufakturního úřadu v polovině 18. století v Brně, ustavení půjčovní banky (1751) a její význam pro podporu obchodu a průmyslu, po vzoru slezském

[20]) Fr. Mainuš, Vlnařství . . ., str. 80.

pak povolení dvou trhů na vlnu (1753), otevírání přadláckých kursů a škol s možností vyučit se zde jemnému předení, zřizování přadláckých domů, v nichž se tzv. osoby práce se štítící měly učit příst,[21]) otevření bursy v r. 1762, povolání zahraničních odborníků kolem poloviny 50. let 18. století z Nizozemí a Pruského Slezska, z nichž se mnozí usadili v Brně[22]) a přispěli k poznání a zavádění nových druhů textilií, nařízení o omezení činnosti cechů,[23]) jakož i řada vládních nařízení obchodního a výrobního rázu ochraňujících domácí výrobu,[24]) to vše vytvořilo živnou půdu, z níž se rodily počátky brněnského vlnařství. O ně se od 60. a zejména v 80. a 90. letech, která jsou počátkem manufakturního období v pravém slova smyslu, opíraly první v Brně zřizované manufaktury.[25])

Není naším úmyslem znovu opakovat skutečnosti o vývoji jednotlivých manufaktur v Brně nebo na Moravě a ve Slezsku, které již uvedli ve svých pracích Fr. Mainuš, ze starších autorů J. Chylík, Ch. d'Elvert.[26]) Chceme toliko zachytit údaje o rozmachu manufakturního vývoje v Brně v poslední čtvrtině 18. století, abychom mohli navázat výkladem o rozvoji tohoto průmyslového centra a jeho oblasti v první polovině 19. století.

Přestěhováním kladrubské manufaktury na výrobu jemných suken do Brna a založením manufaktury na výrobu plyše a cajku začíná v polovině 60. let průmyslový vývoj tohoto města. Ve společnosti brněnských obchodníků zaujal přední místo L. Köffiller,[27]) s nímž jsou spjaty i počátky brněnské vlnařské manufakturní výroby. I když byla manufaktura rozmístěna v několika objektech, měla kapitalistický charakter a její zboží po stránce technologie výroby se již vyrovnalo západoevropskému. Přes všechnu podporu a prosperitu v letech 1781–1788[28]) jsme na počátku 90. let svědky jejího zániku. Ovlivnily jej nejen války s Tureckem, na něž se odbyt manufaktury především zaměřil, ale i nadměrné půjčky, jež sice sloužily k rozšíření

[21]) Na Moravě bylo r. 1785 šest přadláckých domů a uvažovalo se o dalším zvýšení (srv. Notizenblatt z r. 1868, č. 10). Sil prý bylo dostatek, neboť jak tvrdí anonymní pisatel z r. 1774, bylo ve městech i na venkově velké množství žebráků a ostatní lůzy, ohrožující nejen město, ale mnohem více venkov, kde je proti jejímu napadení menší možnost obrany [srv. Státní archív Brno (SAB), Něm. hist. spolek, rkp. 414].

[22]) O činnosti těchto Nizozemců viz Fr. Mainuš, Vlnařství . . ., str. 110 n, K. Werner, Urkundlichen Geschichte der Iglauer Tuchmacherzunft, Leipzig 1861, str. 4, Fr. Migerka, l. c., str. 4, Fr. Hoffmann, l. c., str. 11.

[23]) Srv. k tomu např. Bart-Barthenheim Joh. Ludv. Ehrenreich v., Vollständige Sammlung aller Verordnungen und Generalien für sämmtliche Zünfte und Innungen des österreichischen Kaiserstaates, II. Bd., str. 573, III. Bd., str. 373.

[24]) Základem rakouské obchodní a celní politiky byl v 18. století prohibitivní systém, jenž přetrval i do 19. století. – O celních patentech a nařízeních viz Barth-Barthenheim, l. c., II. Bd., str. 422–423, dále A. Beer, Die österreichische Handelspolitik im 19. Jahrhundert, Wien 1891.

[25]) Brněnským manufakturám předcházel podnik F. Š. Malivského z Maliv, pokus brněnských jezuitů s výrobou suken a zejména pak podnikání moravských Kouniců ve Slavkově a Křižanově. Srv. k tomu J. Šebánek, Textilní podnikání moravských Kouniců, ČMM 55/1931, str. 95–168, 418–468, a 56/1932, str. 101–180, z novějších prací pak B. Šindelář, Přehled dějin . . ., ČMM 73/1954, str. 3 n., Fr. Mainuš, Vlnařství . . ., str. 82 n. a 145 n.

[26]) Fr. Mainuš, Vlnařství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v XVIII. století, J. Chylík, Brněnské soukenictví do roku 1816, Ch. d'Elvert, Schriften XIX. Bd.

[27]) Data o životě a činnosti L. Köffillera viz Fr. Mainuš, Vlnařství . . ., str. 121 n., Fr. Migerka, l. c., str. 4 n. a 25–26, Ch. d'Elvert, Schriften XIX., str. 72 n., O. Meister, Johann Leopold Köffiller und die Anfänge der Brünner Tuchindustrie, Zeitschrift des Deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens 1916, str. 57–86 atd.

[28]) Köffiler uzavřel v letech největšího rozkvětu smlouvy s Tureckem (1784), v rakouských provinciích, Itálii, Polsku, Rusku aj.

podniku, avšak na druhé straně ho nesmírně zatížily. Konečně třetím neméně rozhodujícím činitelem byla konkurence dalších vlnařských manufaktur.

Vždyť již manufakturní tabulky z r. 1789 udávaly, že v brněnském kraji bylo 6 „továren", z nichž připadalo 5 na Brno: tři na výrobu sukna, v jedné se dělaly turecké fezy, v jedné stuhy.[29]) Od poloviny 80. let otevřeli totiž své dílny W. Mundi, H. Schmal, J. H. Offermann, H. Hopf s J. G. Bräunlichem, J. Ch. Biegmann a další. Většina nových podnikatelů se vyučila právě u Köffillera a opustila ho, když si získala nejnutnější kapitál k založení vlastní manufaktury či dílny.[30]) Jiní, jako Offermann a Hopf s Bräunlichem založili své podniky s účinnou pomocí kapitálu zahraničního (norimberského) obchodníka Herzogenratha. Oba podniky jsou tak dokladem uplatnění a působení obchodního kapitálu v počátcích kapitalistické výroby.[31]) Na přelomu 18. a 19. století se setkáváme se jmény dalších brněnských podnikatelů: M. Mundi, J. G. Schäffer, M. Dahler, A. Coussina, J. C. Leidenfrost, P. Tureček, M. Seitter, z nichž většina vlastnila kolem 20–30 stavů a vyráběla vlněné tkaniny různého druhu.

Rozhodující však pro otázku vývoje průmyslové oblasti bylo, že tyto podniky za příznivých výrobních a obchodních podmínek 90. let zaměstnávaly stovky pracovních sil. Nemalá úloha při rozšiřování výroby a zakládání nových manufaktur připadla cizím odborníkům ze západoevropských zemí. Ti zacvičovali domácí dělnictvo a vychovávali tak základní kádr manufakturního dělnictva. Nenajdeme je jen v manufakturách šlechtických (např. v Náměšti n. Osl.), ale i v podnicích rodící se buržoazie.[32])

Po prvních odbornících, kteří v 50. letech 18. století pomáhali zavádět nové druhy textilií, přišla v 70. až 90. letech vlna druhá, představovaná především specialisty v pracovních úkonech v manufaktuře tehdy užívaných.[33]) Avšak počáteční poptávka slábla. Možnost výběru mezi nimi, chápavost a píle domácích lidí znamenala, že mnozí nespokojeni s novými podmínkami odcházeli a byli nahrazeni domácími dělníky, jejichž význam tím vzrůstal.

Početní růst dělnictva však nemohl jít do nekonečna. Vyspělé stadium výroby, náklady na přípravné procesy, které vyžadovaly navíc velkého počtu pracovních sil a ohlas zpráv o zahraničních vynálezech, vedly k prvním, byť dosud ojedinělým pokusům se zavedením pracovních strojů do výroby. Manufakturní období dospělo

[29]) Srv. k tomu SAB, sign. 39, fasc. 204. Podle neúplných údajů bylo prý v tehdejším brněnském kraji ve všech odvětvích výroby šest „továren", 1243 mistrů, 796 tovaryšů, 297 učňů, 445 pomocníků, 1117 stavů, 9 barvíren, 5 bělidel, přadláků lnu a konopí 8369, vlny 2040 a bavlny 1293.

[30]) O vývoji těchto nově založených manufaktur viz údaje v pracích Fr. Mainuše, J. Chylíka, Ch. d'Elverta (pozn. 7), dále pak u G. Deutsche, l. c., str. 103–121, G. Trautenbergera, l. c., Bd. IV.–V., Brünn 1897. Z archivního materiálu např.: Biegmann – SAB, sign. 39/3, fasc. 2095, AMB, SS:PP/p fasc. 275; Schmal – SAB, sign. 39, fasc. 2057, AMB, SS:PP/p, fasc. 377; Brobail a Bayer – SAB, sign. 39, fasc. 2052, AMB, SS:PP/p, fasc. 1169; Leidenfrost – AMB, SS:PP/p, fasc. 1672; Tureček – AMB, SS:PP/p, fasc. 1337 a 1365; Lewinsky – AMB, SS:PP/p, fasc. 910 atd.

[31]) Srv. k tomu materiál o J. J. Herzogenrathovi v SAB, sign. 39, fasc. 2047. Pětina z celkové pohledávky Herzogenratha na Moravě a ve Slezsku připadalo na výrobce jemného sukna v Brně. Mezi dalšími dlužníky najdeme soukeníky z Lomnice, obchodníky s plátnem, krásno- a černobarvíře, výrobce rosolek z nejrůznějších míst. – Srv. též „K. k. priv. Militär- und Feintuch-Fabrik Joh. Heinr. Offermann in Brünn 1786–1811, Brünn 1912, str. 7–8, G. Trautenberger, l. c., IV. Bd., str. 174–175.

[32]) B. Šindelář, O západoevropských odbornících . . ., str. 54–74.

[33]) Tamtéž, str. 58. B. Šindelář správně rozlišil tuto vlnu odborníků v manufakturní výrobě od přílivu, jenž v prvních desítiletích 19. století následoval a byl představován především různými mechaniky a konstruktéry pracovních a parních strojů.

v Brně do stadia, kdy se „rozvíjí sporadické užívání strojů, zejména při určitých elementárních přípravných procesech, k nimž je zapotřebí velkého počtu lidí a velkého vynaložení síly."[34]) Velké procento všech zaměstnaných tvořili přadláci, přibližně šest až deset ručních přadláků dělalo na jednoho tkalce. Proto pracovali pro brněnské podniky i přadláci z širokého okolí. Jen na panství Rájec a Blansko existovalo na přelomu 18. a 19. století 12 faktorií. Faktoři se snažili strhnout na sebe co nejvíce dělníků.[35]) Nedostatek pracovních sil měl za následek zvýšení mezd, cen vyrobené příze, pro manufakturistu i zvýšené náklady, proto vystupovaly do popředí snahy zmechanizovat předení.

Již od 70. let 18. století se v Brně setkáváme s pokusy zrychlit výrobu zavedením některých technických novinek, avšak žádný z nich natrvalo neuspěl.[36]) Přibývalo též hlasů, které navrhovaly opatřit si stroje z Anglie. Podílů do společnosti za tím účelem založené (1796) bylo později použito k zařízení nájemní přádelny o čtyřech soupravách.[37]) Tím se vytvářela pro rozvoj textilní výroby významná výrobní skupina – samostatné přádelny. Vedle pokusů s výrobou nebo opatřením spřádacího stroje, jenž byl pro další vývoj vlnařské výroby článkem bezesporu nejdůležitějším, se objevovaly též snahy zlepšit úpravu suken.[38])

Na kapitalistických základech budovaná vlnařská výroba tedy pokročila v Brně nejdále. Na počátku 19. století se udávalo 9 privilegovaných „továren" na jemné sukno a 3 další, jež privilegium neměly. Byla tu největší koncentrace vlnařských podniků v českých zemích. V Liberci, jenž byl druhým velkým střediskem této výroby, pracovaly tehdy jen 3 privilegované manufaktury,[39]) ovšem vyšší počet soukenických mistrů. Ostatní manufaktury, porovnáme-li Brno s jinými místy na Moravě a ve Slezsku, se pak vyskytovaly většinou jednotlivě. Připomeňme alespoň Náměšť n. Osl., Křižanov, Kounice, Diváky, Prostějov, Šumperk, Těšín atp.[40]) Mnoho manufaktur zaniklo pro malý provozní kapitál, který se obvykle vyčerpal již při výstavbě.

Příznivé výrobní podmínky v 90. letech ovšem vyvolávaly poptávku po vlně. Dokladem toho je nejen růst cen obyčejné vlny, které se v letech 1788–1798 zvýšily o třetinu, ale též žádost majitelů brněnských manufaktur, aby byl zakázán vývoz vlny. K nim se připojili též soukeníci z Brna, Jihlavy, Hranic a Nového Jičína.[41]) K výrobě jemných suken totiž nebylo možno použít hrubé vlny uherské. Celá akce svědčí nejen o konjunktuře manufakturní i řemeslné výroby, ale též o jejím stupni. Zatímco v letech předchozích se vlna vyvážela do Lipska nebo přes Německo do Anglie, stačila nyní domácí výroba vlnu zpracovat, naopak se jí ještě nedostávalo.

Ostatní odvětví textilního průmyslu, totiž plátenictví a bavlnářství, byla na Brněnsku nevýznamná. Pokusy v 70. a 80. letech se zakládáním podniků v Rosicích, Tule-

[34]) K. Marx, Kapitál I, str. 374.

[35]) G. Deutsch, l. c., str. 114.

[36]) Srv. B. Šindelář, K nejstarším pokusům se stroji . . ., str. 73–93.

[37]) Viz Fr. Migerka, l. c., str. 5, G. Trautenberger, l. c., IV, str. 210, J. Chylík, Brněnské soukenictví . . ., str. 49, B. Šindelář, K nejstarším pokusům se stroji . . ., str. 76.

[38]) Viz např. SAB, sign. 39, fasc. 2059, sign. 39/3, fasc. 2096, AMB, SS:PP/p, fasc. 1476, též B. Šindelář, K nejstarším pokusům se stroji . . ., str. 75 n.

[39]) Srv. k tomu J. Joza, l. c., str. 72.

[40]) Ch. d'Elvert, Schriften XIX, str. 87–88, Fr. Mainuš, Vlnařství, str. 138 n., M. Myška, Ostravsko . . ., str. 6–7.

[41]) Srv. k tomu žádosti z r. 1797 a zamítavou odpověď došlou v červenci 1800. – SAB, sign. 39, fasc. 2058.

šicích aj. na výrobu lněného zboží brzy ztroskotávaly. Hlavní oblastí plátenické výroby zůstávala severní Morava a města Šternberk, Dvorce, Frýdek, Místek, Svitavy, Třebová a samozřejmě manufaktura hr. Harracha v Janovicích.[42]) Rovněž bavlnářství se kromě letovického podniku hr. Blümegena a manufaktury ve Starém Hobzí soustřeďovalo koncem 18. století především na severní Moravě v Šumperku.[43])

Dominujícím tedy zůstávalo na Brněnsku vlnařství. Můžeme to vypozorovat i z obchodního spojení manufaktur se zahraničím. V první polovině 18. století se dostávala většina moravských a slezských suken do zahraničí prostřednictvím uherských, polských, rakouských a jiných obchodníků,[44]) neboť obesílání zahraničních trhů vyžadovalo finanční prostředky. Utrpěný nezdar, vzniklý většinou z nedostatečné kvality a úpravy, mohl znamenat i zničení existence. Manufaktura lepší surovinou, nástroji a specializací zhotovovala zboží schopné konkurence s tkaninami saskými, pruskými, nizozemskými i anglickými. Právě na zahraničních trzích v Turecku, Polsku, Itálii, Švýcarsku a v dalších zemích, dosahovalo lepší zboží manufaktur většího odbytu i trvalejšího spojení, než mohli udržovat obchodníci nebo cechovní výroba. Svědčí to nejen o rostoucím podílu českých zemí na zahraničním trhu rakouské monarchie, ale též o růstu výroby, který přesahuje hranice dřívějších hospodářských jednotek, neboť výrobní proces se za kapitalismu v původním měřítku neopakuje.[45])

Připočítáme-li k zmíněným již manufakturám také podniky na úpravu suken, neboť ne všechny manufaktury měly vlastní barvírny, apretovny, valchy,[46]) jakož i vznikající mzdovou strojní přádelnu, postřihače sukna, usazené spolu se soukenickými mistry většinou ve vnitřním městě, řadu faktorií a jednotlivé přadláky v brněnském okolí, vidíme, že koncem 18. století se Brněnsko vyvinulo ve výrazné vlnařské centrum.

Nejdále tedy pokročila výroba textilní, kdežto ostatní odvětví výroby setrvávala ještě na starých cechovně řemeslnických formách z období feudalismu. Vodní a větrné mlýny pracovaly pro úzký okruh spotřebitelů v okolí. Podobně pivovary a palírny, jež byly spjaty s velkostatkářským podnikáním. O výrobě cukru, pěstování cukrovky a budování cukrovarů v cizině přicházely teprve koncem 18. století první zprávy. Zpracování kůže bylo soustředěno především v Olomouci, Brně a Prostějově. K větším patřily jen manufaktury ve Znojmě a Třebíči.[47]) Teprve s vývojem textilu, výrobou různých měchů, těsnicího zařízení a především převodových mechanismů mohlo dojít i v tomto odvětví k růstu a změnám ve výrobě.

Na přechodu textilního odvětví k výrobě tovární bylo závislé i železářství, výroba strojů a těžba uhlí. Koncem 18. století však nelze ještě s pronikavějšími změnami ve formě výroby počítat.

Železářství se soustřeďovalo na severu a severozápadě od Brna – na panství Pozořice v Adamově, ve Veverské Bitýšce, na panství Rájec v Jedovnicích, v Blansku. Doly na železnou rudu byly otevřeny v Klepačově, Adamově, Jedovnicích a Rud-

[42]) Ch. d'Elvert, Schriften XIX, str. 253–261, J. Slokar, l. c., str. 378, Fr. Mainuš, Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v XVII. a XVIII. století, Ostrava 1959, kde je udána i další literatura.

[43]) Fr. Mainuš, Vlnařství . . ., str. 157 n., d'Elvert, Schriften XIX., str. 382 n., Slokar, l. c., str. 307 n.

[44]) Srv. Fr. Mainuš, Vlnařství . . ., str. 172–174.

[45]) O nutnosti a významu zahraničního trhu pro růst kapitalismu viz V. I. Lenin, Spisy 3, str. 577 až 578.

[46]) Viz k tomu např. AMB, SS:PP/p, fasc. 1052, též G. Trautenberger, l. c., IV. Bd., str. 190 a 208, F. J. Schwoy, Topographie vom Markgrafthum Mähren, Wien 1793–1794, II. Bd., str. 217.

[47]) Srv. k tomu Ch. d'Elvert, Schriften XV., str. 607–608.

ce.[48]) Železárny hr. Salma v Blansku, jež se pozvolna utvářely v centrum železářské výroby, můžeme pokládat za manufakturu, kde majitelem byl feudální podnikatel. U Boskovic, Černé Hory, Oslavan, Rosic a Lysic se těžila též kamencová břidlice, v okolí Černé Hory a Boskovic skalice.[49]) Zájem rakouské vlády byl podmíněn hlavně vojenským významem tohoto minerálu.

O výrobě strojů nebo dokonce o strojírenství jako samostatném průmyslovém odvětví nelze koncem 18. století hovořit. Všechny změny ve výrobním způsobu totiž vycházely v manufakturě z dovednosti a fyzické možnosti pracovní síly. Pokud při textilních manufakturách v 90. letech nějaké dílny vznikaly, pokoušely se především o úpravu nebo výrobu pracovních nástrojů. Teprve na přelomu 18. a 19. století, kdy textilní výroba v manufakturách na Brněnsku dostoupila takového stupně, že „její vlastní úzká technická základna se . . . dostala do rozporu s výrobními potřebami, které sama vytvořila“,[50]) začínaly se objevovat dílny, zabývající se výrobou pracovních strojů.

Také objevy uhlí v druhé polovině 18. století (1760 v Padochově na oslavanském panství a v 80. letech na panství rosickém) sice byly vyvolány zvyšující se spotřebou paliva v důsledku celkového růstu ekonomických sil, avšak hlavní palivovou základnou zůstávalo i nadále dřevo.

Na rozdíl od textilních manufaktur, k jejichž zakládání postačoval kapitál jednotlivce, vyžadovala otvírka dolů a kutání kapitál mnohem větší. Proto došlo již v polovině 80. let na Rosicku a Oslavansku k založení společností, jež však musely překonávat řadu těžkostí. Byly totiž závislé na vrchnosti, která jim dávala povolení, podílela se na zisku z těžby a měla v rukou i pracovní síly, většinou poddané vrchnosti. Rovněž dostatek dřeva ve vrchnostenských lesích, dopravní potíže, špatná kvalita uhlí, nedostatečně vyvinutý průmysl a z toho plynoucí slabý odbyt, byly příčinou malého využití tohoto nálezu.[51]) Těmito potížemi, k nimž se přidružila vysoká cena uhlí, trpěly doly po celé 18. století.

Důležité místo v hospodářském životě zaujímá též doprava. I když ji nemůžeme řadit k průmyslovým odvětvím, spolutvoří dopravní náklady cenu zboží. Právě s vývojem manufakturního údobí můžeme spojovat budování silniční sítě. V druhé polovině 18. století byly k ní položeny základy zřízením hlavních směrů. Snaha vlády zlepšit spojení s hlavními městy provincií a po hospodářské stránce upevnit spojení s obchodními centry, s Lipskem, Vratislaví, Lvovem a Brody, se musela projevit na Moravě nejdříve, neboť tudy cesty procházely.[52]) Vlastní výstavba silnic spadá do údobí tereziánského, kdy bylo postaveno 50 mil státních silnic, a josefinského, kdy se během 6–7 let zřídilo na 40 mil nových silnic.[53])

Vedle strategicko-vojenských cílů sledovala Marie Terezie zejména cíle hospodářské. Tak účelem r. 1752 započaté náměšťské silnice, spojující Brno–Rosice–Náměšť–Třebíč–Jihlavu, bylo usnadnit norimberským kupcům spojení s Brnem.

[48]) Tamtéž, str. 257 a 263.

[49]) Tamtéž, str. 263, také Schwoy, l. c. II. Bd., připomíná těžbu železné rudy a výrobu kamence (str. 39, 96, 201, 247, 287, 289–290, 350).

[50]) K. Marx, Kapitál I. str. 396.

[51]) K. Fojtík–O. Sirovátka, K dějinám hornictví . . ., str. 69.

[52]) Údaje o dopravě shrnul Ch. d'Elvert v Geschichte der Verkehrs-Anstalten in Mähren und Österr. Schlesien, Schriften VIII., Brünn 1855. Vývoj silniční dopravy do roku 1848 sleduje na str. 5–128.

[53]) Srv. tamtéž, str. 13 n.

Dosud se vozilo zboží přes Jindřichův Hradec a Znojmo do Brna.[54]) Byla zahájena též stavba silnice, jdoucí z Brna přes Černou Horu a Letovice do Čech a v 80. letech se pak započalo s výstavbou silnice z Brna přes Ostrovačice, Bíteš, Velké Meziříčí do Jihlavy a nové silnice do Uher. Vně městských hradeb byla v letech 1774–1776 zřízena spojnice vídeňské, slezské a pražské silnice, bez nutnosti vstoupit do města.[55])

Brno tím mělo na svou dobu jedno z nejlepších obchodních spojení s Vídní, Prahou, Lipskem, Vratislaví a dalšími slezskými, pruskými, haličskými a ruskými městy. Silniční síť tak usnadňovala odbyt i nákup surovin a zboží a napomáhala k vytváření jednotného vnitřního trhu.

2. *Pracovní síla a sociální poměry koncem 18. století.*

Tato otázka by si zasloužila úplně samostatného zpracování. Pozornost věnujeme v podstatě průmyslu textilnímu, v němž se již projevovaly nové poměry, dané rozmachem manufakturní výroby. Vedle ní si však podle místních podmínek udržovala silné pozice cechovní výroba. Zatímco např. v Jihlavě staré cechovní organizace a tradice téměř nedovolovaly manufakturní výrobě proniknout, byly na Brněnsku podmínky mohem příznivější. Tamní manufaktury byly s to s cechy soupeřit, především v kvalitě výroby a v dosahu svého zahraničního odbytu.

Manufakturní výroba, založená na dělbě práce ovšem vyžadovala jako technickou nezbytnost zvětšení počtu pracovních sil. Toto zvýšení bylo teprve počátkem skutečného pohybu obyvatelstva, neboť „třebaže manufaktura vytváří vedle hierarchického členění dělníků prosté dělení na vyučené a nevyučené, zůstává počet nevyučených velmi omezen pro převážný význam vyučených dělníků.“[56]) Proto také základ manufaktury tvořili lidé s kvalifikací, ať již ve tkaní nebo jako barvíři, apretoři, valchaři atd. Přední místo mezi těmito odborníky zaujímali cizinci, kteří měli z počátku lepší životní podmínky jak ve srovnání s ostatními zaměstnanci manufaktury, tak i v porovnání k samostatným mistrům. V horších podmínkách žili „řadoví“ zaměstnanci, jako byli tovaryši, dělníci v různých dílnách a přadláci. Dělba práce umožnila vykořisťovat i práci žen a dětí.[57])

Prostředí tmavých vlhkých dílen, „zpříjemněné“ bitím dozorců a různými pokutami zůstávalo pak pro mnohé i místem nočního odpočinku, zatímco jiní sháněli útulek na nejrůznějších místech poblíž manufaktur. Vedle volných pracovních sil z města a předměstí přicházeli i ti, kteří po zrušení nevolnictví r. 1781 nabyli svobody, nebo ztráceli na vesnici možnost obživy, podruzi a konečně i mnozí tkalci, přišlí o výdělek v konkurenci s výrobky manufaktur. Stísněnost, zvýšené ceny poživatin a nájemného šly s tím ovšem ruku v ruce. Jen několika šťastným se podařilo najít přístřeší v ně-

[54]) Listy z dějin brněnského obchodu, Brno b. l., stať J. Mayera, Hospodářský rozvoj Brna od r. 1740, str. III.

[55]) Ch. d'Elvert, Schriften VIII., str. 30. Stísněnému Brnu se tím ulehčilo a město samo získalo; pomohlo se i formanům samým: „Denn bis dahin musste das Fuhrwerk, wenn es nicht in den morastigen Wegen vor der Stadt versinken wollte, die Stadt passiren und an Feiertagen vor derselben halten.“

[56]) K. Marx, Kapitál I, str. 395.

[57]) Zejména na místa učňů byly brány nezletilé děti. Poměry, v nichž žily, dokazuje rozhodnutí z roku 1786, jež mělo odstranit nejkřiklavější nedostatky (srv. Ad. Zaleisky, Handbuch der Gesetze und Verordnungen, welche für die Polizei-Verwaltung im österreichischen Kaiserstaate von 1740–1852 erschienen sind, Bd. I., str. 512). Zůstalo však při starém, jak dokazuje nařízení z roku 1816, upozorňující na nutnost dodržovat ustanovení z r. 1786.

kterém ze 44 přízemních domků Červené uličky, nejstarší to dělnické kolónie v Rakousku, postavené v l. 1780–1786.[58]) Ovšem hlavní formou vykořisťování bylo co největší spotřebování dělníkovy pracovní síly, udržování co nejdelšího pracovního dne.[59]) Byla-li tedy pracovní doba v brněnské manufaktuře 14–16 hodin, pak přadláci vysedávali u svých kolovratů od časného rána až do noci, aby nějaký krejcar vydělali.[60]) Další stavy měl majitel na různých místech brněnských předměstí, nebo pro něho pracovali někteří soukeničtí mistři přímo nebo prostřednictvím faktorů.[61]) Životní podmínky těchto lidí se ovšem zhoršovaly s poklesem odbytu, v dobách neúrody, kdy ceny potravin obzvlášť rychle a neúměrně vzrůstaly.

Přes všechnu spletitost v ekonomicko-společenském vývoji manufaktur se vytvořily mezi skupinami, jež se nějakým způsobem podílely na výrobě v brněnských manufakturách, a majitelem podniku vztahy kapitalistické. Rozpory mezi nimi vzniklé vyvolávaly na jedné straně odpor vůči vykořisťování, na druhé straně solidaritu mezi dělnictvem.

Mezi prvními formami nesouhlasu s vykořisťováním najdeme odchod z jednoho podniku do druhého nebo z manufaktury k jednotlivým soukeníkům. V době konjunktury pro majitele podniku jistě málo příjemné. Toto zbíhání muselo nabýt dosti velkých rozměrů, neboť r. 1794 brněnští podnikatelé žádali, aby bylo vydáno nařízení ztěžující odchod manufakturních dělníků.[62]) Proto byl státními orgány zostřen dohled nad dělnictvem, dělník musel uzavírat s podnikatelem smlouvu a konečně r. 1799 bylo nařízeno všeobecné zavedení pracovních knížek pro dělníky pracující pro manufakturisty.[63])

Obavy z radikalizace nebyly plané, neboť dělníci dokázali, že nemíní pasivně snášet vykořisťování. Odpor proti mzdovým a pracovním podmínkám r. 1778 u Köffillera zaváděným potrestal podnikatel za přispění magistrátu výpraskem a vězením. Druhé vystoupení dělnictva v Köffillerově manufaktuře r. 1786 si již vyžádalo zprostředkování krajského hejtmana. V době, kdy každý odpor byl jako rušení veřejného pořádku stíhán, bylo upuštění od potrestání iniciátorů celé akce a dosažený výsledek jistě úspěchem.[64])

Uvedené akce brněnského dělnictva jsou nejen dokladem již v manufaktuře existujících třídních protikladů mezi vlastníkem výrobních prostředků a námezdním dělníkem, ale i toho, že v rozličných fázích, jimiž vzpoura dělnictva proti buržoazii již

[58]) O Köffillerově záměru, stavbě jednotlivých domků, vnějším i vnitřním zařízení viz K. Fojtík, Tři typy dělnických obydlí v Brně, Brno v minulosti a dnes I/1959, str. 24–27. Autor podle všech rysů klasifikuje Červenou uličku jako typ vesnické domkářské ulice v předměstí Brna.

[59]) „Doba, po kterou dělník pracuje, je doba, během níž kapitalista spotřebovává pracovní sílu, kterou koupil. Spotřebovává-li dělník sám pro sebe čas, jímž disponuje kapitalista, okrádá kapitalistu,“ říká K. Marx, Kapitál I, str. 251.

[60]) Viz k tomu blíže Fr. Mainuš, Vlnařství . . ., str. 192 n.

[61]) Srv. např. výkaz o počtu dělnictva a rozmístění Biegmannovy manufaktury, AMB, SS:PP/p, fasc, 275, fol. 4–5.

[62]) Srv. k tomu SAB, sign. 39, č. 2044. Kromě zostření dohledu nad dělnictvem požadovali podnikatelé od dělníka 14denní výpovědní lhůtu a dokončení rozdělané práce, dále zavedení vysvědčení na odchodnou, bez něhož neměl být dělník jinde přijat. Měla být rovněž vypracována dohoda zakazující přetahování dělníka nabídkou vyšší mzdy.

[63]) Gubernium tehdy nařídilo: „dass alle hiesigen Fabrikanten und Werkmeister jene Personen, die für sie ausser dem Hause arbeiten mit Bücheln . . . versehen mögen“. (SAB, m.-sl. gub., pres. reg., fasc. 37.)

[64]) Průběh zachytil B. Šindelář, Stávka dělníků v Köffillerově manufaktuře v Brně na jaře 1786, VVM 13/1958, str. 15–22.

brzy po zahájení průmyslového vývoje prošla,[65]) musíme hledat kořeny dělnického hnutí.[66])

3. *Utváření brněnského průmyslového centra.*

Do konce 18. století se v textilní výrobě na Brněnsku vytvořily teprve předpoklady k přechodu od manufakturní a řemeslné výroby k výrobě tovární; domníváme se proto, že nelze ještě hovořit o brněnské průmyslové oblasti v pravém slova smyslu, ale toliko o utvoření průmyslového centra jak základu budoucí oblasti.

Vraťme se však k vytváření centra samého. Kolem vlastního města se rozprostírala předměstí patřící pod jurisdikci města (např. Pekařská, Malá Nová – dnešní Leninova, Velká Nová – Lidická, Křenová, Mlýnský příkop, Koželužská) a předměstí patřící různým vrchnostem (k panství Řečkovice, Podolí, Zábrdovice, Pozořice aj.). Ve vnitřním městě žili na vcelku zastavěné ploše především řemeslníci, měšťané a úředníci, zde byla soustředěna i většina cechovní řemeslné výroby. Manufaktury vznikaly naopak na předměstích, kde protékala Svitava, vedly mlýnské náhony, případně poblíž těchto zdrojů vodní síly (na Horním a Dolním Cejlu, Josefově, Mlýnském příkopu, Zábrdovicích, na Starém Brně), méně již v částech jiných. Vedle obyvatelstva ve městě a předměstích přicházely další pracovní síly, především ze zemědělského okolí a usazovaly se v předměstích. Rostla předměstí stará a zakládala se nová. Tak r. 1779 vzniklo předměstí Příkop, r. 1782 Jircháře a Silniční, po r. 1784 Augustinské území, do r. 1786 se stavěla Červená ulička, k r. 1787 se mluví o Juliánově, r. 1791 o vzniku Petrohradské ulice. Zároveň vzrůstal celkový počet městského obyvatelstva. Jen v letech 1770–1797 se zvýšil zhruba o třetinu, z čehož většina připadla na předměstí.[67]) Nebylo to ovšem přirozeným populačním přírůstkem, ale přílivem pracovních sil. Pokud se týká složení městského obyvatelstva, lze říci, že duchovenstvo, šlechta, úřednictvo a měšťané, tedy skupiny, jež měly největší vliv na správu města, tvořily asi devítinu, kdežto ostatní složky obyvatelstva vnitřního města nejméně devět desetin. Na předměstích však činil podíl prvních pouze jednu pětadvacetinu.[68]) Z této většiny městského a předměstského obyvatelstva se pak rekrutovalo dělnictvo brněnských manufaktur a řemesla, doplňované nově příchozími.

Při pohledu do přehledu obyvatelstva města Brna a předměstí k němu patřících z r. 1780 musíme jen litovat, že až do r. 1850 není žádný tak podrobný, aby nám přiblížil vývoj brněnského průmyslového centra v těchto sedmdesáti letech.

Z tabulky (na str. 327) je patrný ještě řemeslný ráz města. V činnosti byla jen manufaktura Köffillerova a W. Mundi ji právě zakládal. Proto najdeme mezi obyvatelstvem jinam příslušným vlastně tovaryše a učně. Mezi 470 cizinci musíme hledat nejen odborníky, ale i vandrovní tovaryše. Předměstí byla teprve na počátku svého růstu.

[65]) Srv. k tomu B. Engels, Dělnické hnutí (str. 9), ve sborníku K. Marx–B. Engels, O odborových organisacích, Praha 1951.

[66]) Na ignorování jeho existence v manufakturním období a z toho plynoucí ochuzování tradic dělnického hnutí v naší literatuře i učebnicích upozornil B. Šindelář článkem K otázce nejstarších tradic našeho dělnického hnutí před rokem 1844, Dějepis ve škole III/1956, str. 145–151.

[67]) Viz k tomu údaje u F. J. Schwoye, l. c., II. Bd., str. 10 a 40, Patriotisches Tageblatt 1801, str. 946, Trautenberger, l. c., IV. Bd., str. 110, 159–160, 193, Ch. d'Elvert, Schriften XIII., str. 15–20.

[68]) Použito čísel z r. 1797 (Ch. d'Elvert, Schriften XIII., str. 18–19), odhadem připočteno obyvatelstvo mimo Brno příslušné.

Počet obyvatelstva města Brna a předměstí k němu náležejících z roku 1780[69])

	Počet domácího obyvatelstva celkem	Cizinci			Celková suma
		příslušní do této země	příslušní do jiné země rakouské monarchie	cizinci z jiného státu	
Vnitřní město	8009	849	957	470	10.285
Pekařská	1415	47	47	14	1.523
Malá Nová	389	17	6	1	413
Velká Nová část k městu patř.)	322	12	26	5	365
Křenová	883	37	52	19	991
Mlýnský příkop	202	12	21	1	236
Koželužská	88	2	4	–	94

Zároveň s ekonomickým a sociálním vývojem na předměstích[70]) probíhalo i připoutávání předměstí k vnitřnímu městu jako sídlu městské správy. Přes všechnu složitost vrchnostenské jurisdikce nad brněnskými předměstími vešla v život vládní nařízení, jež podporovala onen stmelovací proces. R. 1783 vydal např. Josef II. nařízení, podle něhož měli všichni mistři na předměstích stejná práva jako mistři ve vnitřním městě,[71]) r. 1785 bylo zřízeno policejní ředitelství s pravomocí nad městem i předměstími a vydán též příkaz ohlašovat policii všechny změny bytů, cizinců aj. v městě i předměstích. Konečně r. 1796 byl magistrát zmocněn udělovat práva měšťanská, povolovat řemesla a dohlížet na průmyslové podniky v obvodu města i na předměstích.

Závěrem je snad možno říci: Během poslední třetiny 18. století došlo v Brně k rozmachu manufakturní výroby vlnařské. Tomuto stadiu odpovídalo i vytvoření Brna jako průmyslového centra – střediska manufakturní výroby. I když se odhaduje, že koncem 18. století pracovalo kolem 10 000 lidí pro brněnské manufaktury, byl pohyb obyvatelstva za prací teprve v počátcích. Nejméně tři čtvrtiny těchto dělníků byli totiž venkovští přadláci, kteří zůstávali ve svých domovech. Nepřišli většinou ani do bezprostředního styku s podnikatelem a jeho dílnou tak jako později tovární dělník.[72]) Spojení udržovali především faktoři, kteří „práci" odevzdávali a novou zadávali. Zbytek byli dělníci, kteří pracovali přímo v manufakturách. Do těchto podniků, jež se rozkládaly především na předměstích, docházely pracovní síly z města,

[69]) Údaje z Populations-Summarium von der königl. Stadt Brünn pro Anno 1780, AMB, rkp. č. 2643.

[70]) Srv. k tomu např. Neuer Notiz-Schema von der königl. Hauptstadt Brünn für das Jahr 1789, Brünn 1789.

[71]) Až dosud jen mistři na předměstích pod správou města byli postaveni na roveň mistrům ve městě, kdežto mistři na předměstích patřících pod jurisdikci jiných vrchností směli provozovat své řemeslo jen na předměstí (srv. Ch. d'Elvert, Schriften XIII., str. 31).

[72]) O životě těchto venkovských přadláků a tkalců říká B. Engels: „Neměli styk s městy, kam nikdy nechodili, neboť přízi i látku odváděli cestujícím agentům, kteří jim za to vypláceli mzdu. Žili tak odloučeně, že ani staří lidé se nikdy nedostali do města, i když bydleli docela blízko. Než je stroje připravily o existenci a než byli nuceni hledat si práci v městě, stáli na stejném mravním a intelektuálním stupni jako venkované, s nimiž byli stejně ještě přímo spjati nájmem svého políčka." (Postavení dělnické třídy . . ., str. 23.)

předměstí a ze vsí v nejtěsnějším okolí ležících.[73]) V této době tudíž trvalý dosah města nepřesáhl rozsah předměstí.[74]) Klademe důraz na slovo „trvalý" proto, poněvadž spojení, která si manufaktura vytvořila (faktorie a předení ve vzdálenějších obcích), s počátky strojového předení vlny ustupovalo.

Na konci 18. století se tedy na základě ekonomického a sociálního vývoje v Brně, především v jeho předměstích, vytvořilo průmyslové centrum, přibližně v rozsahu vnitřního města a předměstí, jež se stalo jádrem, kolem něhož se v první polovině 19. století začínala v souvislosti s průmyslovou revolucí utvářet průmyslová oblast.

[73]) Řada předměstí se počátkem 90. let 18. století ještě mnoho od těchto vsí nelišila. Tak F. J. Schwoy neopomene např. u Židenic, Komárova, Husovic, Nových sadů, Trnité atd. připomenout výměru zemědělské půdy, vinice, louky, u posledních dvou i zahrady zelinářů, kteří vozili své produkty do Brna (l. c., II. Bd., str. 376, 181, 141, 249, 99).

[74]) Srv. k tomu zmíněný soupis u Biegmanna zaměstnaného dělnictva, též zprávu o tom, že koncem 18. století pracovalo z řečkovického panství (patřilo mu několik předměstí) v brněnských textilních podnicích 55 osob a dalších 139 pracovalo podomácku jako přadláci (SAB, pom. knihy místodrž., č. 1953, p. 244–245).

II. Počátky průmyslové revoluce a její vliv na utváření brněnské průmyslové oblasti

(počátek 19. stol. – konec 20. let 19. stol.)

Ekonomický a společenský vývoj těchto třiceti let byl poznamenán nejen konjunkturou danou vyhlášením kontinentální blokády a krizí, jež po jejím uvolnění následovala, ale především počátečním stadiem průmyslové revoluce, zahajující ve vlnařství přechod k výrobě tovární. Vlnařská výroba na Brněnsku totiž dosáhla takového stupně, že další vývoj si vyžadoval zavedení strojů a postupné uplatňování nových chemických a technologických postupů. Pracovní stroje odstranily závislost změn ve výrobním způsobu na fyzických možnostech dělníka, z nich vyšla průmyslová revoluce, jež nakonec převedla výrobu v celé zemi na výrobu tovární.[75]) Můžeme proto od přelomu 18. a 19. století pozorovat na brněnské textilní výrobě počátek procesu, jenž probíhal v našich zemích po celé tři čtvrtiny 19. století.

1. Růst průmyslové výroby a komunikačního spojení.

Na počátku 19. století stála v čele ekonomického vývoje na Brněnsku manufakturní výroba textilní. K dosavadní desítce majitelů manufaktur a dvěma desítkám mistrů přibyli počátkem 19. století další (Leidenfrost, Seitter, Tureček, Coussina, Dahler, Häller aj.).[76]) Vytvářela se tak základna, na níž se začala prosazovat průmyslová revoluce (sílu této základny přesvědčivě dokazuje tabulka na str. 330).

Můžeme tedy k roku 1802 odhadovat, že jen v brněnských soukenických manufakturách bylo v činnosti na 600 stavů a pracovalo na nich a pro ně na 10 000 lidí, kteří vyrobili na 18 000 až 20 000 kusů vlněných suken a kašmíru. Výrobou cajků, fezů, stuh, mušelínu a hedvábí se zabývalo dalších 3000 osob. Do r. 1806 zjistíme však pokles tohoto počtu zapříčiněný napoleonskými válkami. Většina podnikatelů z obavy před válečnými událostmi a případnými vojenskými rekvizicemi se zbavovala vyrobeného zboží a omezovala výrobu.[77]) Počet stavů a dělnictva tak poklesl asi o pětinu, výroba o něco více.[78]) Propuštěni byli hlavně tovaryši a učni, snížen

[75]) K. Marx, Kapitál I, str. 397 n., V. I. Lenin, Spisy 3, str. 445 n.

[76]) Podrobnosti o jejich původu, údaje o výrobě, kapitálu atd. viz u J. Chylíka, Brněnské soukenictví, str. 50–52.

[77]) Někteří využili neklidu ke spekulacím. Tak soukeník Příza získal prostředky k vybudování vlastního podniku tím, že před bitvou u Slavkova skoupil lacino od podnikatelů a tkalců, obávajících se rekvisicí, množství látek. Ty zazdil a později výhodně prodával (viz J. Chylík, Brněnské soukenictví . . ., str. 53).

[78]) Hofkammer Archiv, fasc. 54, manuf. tab. brněn. kraje z r. 1804 a 1806.

Manufaktury v Brně a na předměstích:[79])

A. Soukenické

	Počet													
	stavů		mistrů		tovaryšů		učňů		pomoc. sil		přadláků		vyrob. kusů	
	1802	1806	1802	1806	1802	1806	1802	1806	1802	1806	1802	1806	1802	1806
Biegmann	104	90	3	3	170	160	26	30	250	500	500	500	2600	1700
Offermann	75	48	3	4	115	73	75	24	90	109	1700	1100	2050	1440
Schmal	53	30	2	2	71	60	31	20	50	23	700	350	755	700
Dahler	34	30	2	2	60	51	12	3	70	34	250	200	800	810
Hopf a Braunlich	24	40	–	–	42	30	9	6	83	10	611	326	721	1000
Mundi M.	30	12	1	–	27	16	25	10	9	4	600	450	592	400
Leidenfrost	21	30	–	1	29	50	21	15	21	30	576	500	607	600
Seitter M.	40	30	1	4	32	80	29	10	119	–	659	400	1060	500
Mundi W.	132	60	14	2	364	76	100	13	50	27	neuré.	750	6600	1200
Schaffer	27	28	1	6	40	24	10	10	18	–	150	100	1700	580
Haller	–	30	–	1	–	31	–	–	–	16	–	200	–	516
Tureček*)	25	20	?	?	*)	40	*)	10	*)	10	*)	400	–	400
Coussina*)	35	?	?	?	*)	?	*)	?	*)	?	*)	?	–	?
Grave**)		30	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?

B. Ostatní: 1. cajky, 2. fezy, 3. haras. stuhy, 4. mušelín, 5. hedvábí

Brobail a Bayer[1])	64	50	11	20	44	32	1	2	30	24	650	750	1790	4140
Seitter K.[2])	–	–	1	?	–	?	–	?	9	?	229	?	2500	?
Schulz L.[3])	36	?	4	?	29	?	7	?	150	?	2000	?	10500	?
Sesi G.[4])	36	?	7	?	30	?	6	?	–	?	15	?	8000	?
Lewinsky[5])	19	?	–	?	5	?	12	?	8	?	2	?	2342	?

byl i stav venkovských přadláků. Podnikatelé si podrželi především mistry a zaměstnávali pomocné dělníky, které mohli vykořisťovat snižováním mezd.[80])

V porovnání s manufakturní výrobou byla řemeslná výroba vlněného zboží v Brně podstatně nižší, ovšem s přibývajícím počtem mistrů[81]) pozvolna stoupala. R. 1802 odhadovaly tabulky ve vnitřním městě a na Cejlu 32 mistrů, 171 tovaryšů, 89 učňů, 81 pomocných sil, 1732 přadláků, 88 stavů a výrobu na 3500 kusů.[82]) Avšak ve

[79]) Základem údaje manuf. tabulek z let 1802 a 1806 (Hofkammer Archiv Wien, fasc. 54), chybějící doplněno z Ch. d'Elverta*) (u Turečka bylo 25 stavů a 1200 zaměstnaných lidí, u Coussiny 35 stavů a 1200–1400 lidí – Schriften XIX, str. 81) a z J. Chylíka**) (Brněnské soukenictví, str. 51). – Data pro r. 1802 (kromě počtu vyrobených kusů) uvedl i Fr. Mainuš, Vlnařství, str. 135.

[80]) Počet zaměstnaných tovaryšů klesl o třetinu, učňů o více než polovinu, nepřesné údaje o přadlácích vykazují snížení asi o pětinu, kdežto počet mistrů a pomocných sil zůstal na původní výši (tamtéž, tab. za r. 1802 a 1806).

[81]) Srv. k tomu studium zápisů o nových měšťanech ve vnitřním Brně v rozmezí let 1760–1840 v článku J. Marka, Základy obrozenecké společnosti v Brně, Brno v minulosti a dnes III/1961, str. 65.

[82]) Hofkammer Archiv Wien, fasc, 54, manuf. tab. brněn. kraje za r. 1802. K r. 1804 udávají tyto tabulky ve vnitřním městě již 34 mistrů, 148 tovaryšů, 46 učňů, 150 pomocných sil, 173 stavů a 3229 kusů vyrob. sukna.

srovnání s vlnařskou výrobou na Moravě a ve Slezsku vyrobily brněnské manufaktury počátkem 19. století jen asi dvanáctinu celkové produkce.[83]) Vždyť jenom 458 jihlavských soukeníků zhotovilo téměř trojnásobek suken co brněnské manufaktury.[84]) Ovšem manufaktury přes svou počáteční slabost představovaly základ budoucího vyspělého továrního průmyslu textilního v Brně, který zatlačil v průběhu 50. let jihlavskou řemeslnou výrobu do pozadí.

Největší složku mezi dělnictvem tvořili na počátku 19. století přadláci.[85]) Byl jich však stále nedostatek. Pracovní síly sháněli podnikatelé i majitelé gruntů. Vojenské odvody počet pracovních sil ještě snižovaly. Práce žen a dokonce čtyř až pětiletých dětí nebyla zvláštností.[86])

Dovednost dělníkova dosáhla vrcholu, tak jako stupeň manufakturní výroby. Další ekonomický vývoj mohl jít jen cestou odstraňování ruční práce a zavádění strojů do textilní výroby. Domácí pokusy se stroji byly málo zdařilé a nezajišťovaly dostatek příze. Teprve hr. Salm a lékárník Petke přivezli r. 1801 nákresy tehdy známých typů spřádacích strojů i dalších přípravných a pomocných zařízení.[87]) Stroj zhotovený podle přivezených nákresů[88]) za vydatné pomoci dělníků blanenských železáren byl pak postaven v podniku Hopfa a Bräunlicha. Projevovala se též snaha zmechanizovat práce spojené s úpravou suken. Odvolávaje se na domnělý nedostatek postřihačů, předložil K. A. Offermann žádost o udělení privilegia na postřihací stroj. Přes velký rozruch, který zavedení těchto strojů a vyřazení postřihačů z práce udělalo, bylo privilegium uděleno.[89])

Všechny stroje, jež v této době vznikly, však měly společný nedostatek – vyrobená příze byla horší než příze vycvičených ručních přadláků. Přes nedostatky, jež první přádací stroje měly, znamenaly však pokrok a představovaly první kroky v technickém převratu předení vlny. Dvorská komora se však k jejich zavádění do výroby chovala odmítavě. Obávala se, že mnoho přadláků bude bez zaměstnání. Proto si od r. 1803 vyhradila právo udělovat povolení na zavedení spřádacích strojů.[90])

Od počátku 19. století se sice začal uplatňovat Sonnenfeldův názor, že není zdravé, aby se soustřeďoval ve městech průmysl a s ním i různá „chátra", avšak gubernium doporučilo r. 1810 vydávání továrních povolení pouze omezit.[91]) Neboť

[83]) Srv. tamtéž tabulky jednotlivých krajů za r. 1802.

[84]) R. 1802 bylo v Jihlavě 458 mistrů, 300 tovaryšů, 379 učňů, 1832 pomocných sil a 9160 přadláků, pracovalo se na 495 stavech a výroba dosáhla 54.200 kusů (tamtéž, manuf. tab. jihlavského kraje za r. 1802).

[85]) André (cituje ho též d'Elvert, Schriften XIX, str. 88–89) odhadoval, že asi desetina celkové populace se počátkem 19. století zabývala pracemi spojenými se zhotovováním suken a cajků (předení, tkaní, česání, postřihování, praní, nopování atd.). Z těchto 110.000 lidí připadalo nejméně 76.000 osob na přadláky (Patriotisches Tageblatt 1804, str. 70).

[86]) Srv. k tomu G. Deutsch, l. c., str. 114.

[87]) Cestu i její výsledky popisuje podrobně B. Šindelář, K nejstarším pokusům se stroji . . ., str. 77–80. Ze starších prací viz zmínku u d'Elverta, Schriften XIX., str. 84 n., Brünner Zeitung 1836, str. 136.

[88]) Srv. smlouvu s anglickými mechaniky v AMB, SS:PP/p, fasc. 2805, přetiskuje B. Šindelář, K nejstarším pokusům se stroji . . ., str. 90–92.

[89]) Průběh zavádění Offermannova postřihovacího stroje a odporu k němu sleduje a hodnotí B. Šindelář, tamtéž, str. 85–88.

[90]) Viz J. Slokar, l. c., str. 184–185, 191 a 610–611. Žádosti o založení mechanické přádelny v letech 1803–1811 zásadně zamítala pro kritické poměry v plátenictví. Jinak tomu bylo s Döpperovou žádostí r. 1800 o strojovou přádelnu bavlny. V Döpperově přádelně bavlny zjistila pak komise „6 Spinnmaschinen nebst einer Kartatsch und Zwirnmaschine" (AMB, SS:PP/p, fasc. 1803).

[91]) K r. 1807 vykazovala mor.-slez. provinční účtárna 29 manufaktur na výrobu sukna a vlněného

ve městě, kde prý je již stejně 16 podniků na výrobu suken a kašmíru a 40 soukenických mistrů, je nedostatek bytů, dřeva, vysoké ceny potravin, vysoké dělnické mzdy a navíc se zde zdržuje snadno se živící a v naprosté volnosti žijící chátra.[92]) V letech 1811–1815 tak dosáhli oprávnění Schöll a Memmert, Gedon, Sýkora, Petříček, Pešina, K. Biegmann, Karafiát a Schmidt, Příza, Kittel. Vedle toho vznikly další strojní přádelny. V Brně je založili bří Delhaesové a bří Godhairové, ve Šlapanicích J. Schmal a k vybudování druhé, která byla jakousi sdruženou strojírnou a textilkou, se spojili Reiff, Fr. Schöll a A. Schöll a Memmert.[93])

Rozhodující měrou k růstu brněnských podniků na výrobu vlněného zboží přispívalo vyloučení obávané anglické konkurence vyhlášením kontinentální blokády r. 1806, dále válečná konjunktura a v neposlední řadě – i když ve svých důsledcích pochybená – papírová inflace. Dostatek peněz a jejich snadné opatření vedlo k tomu, že řada podnikatelů většinu prostředků spotřebovala na částečné krytí zakoupených pozemků a zařízení. Vznikaly podniky kapitálově málo pevné, s nepatrným provozním kapitálem. Finanční bankrot a patent r. 1811 vyhlášený, jímž se směňovaly bankocetle v poměru 5:1 za šajny, sice některými z nich otřásly, ovšem neznamenaly ještě jejich pád.

Největší soustředění těchto podniků, v nichž převažovala výroba suken a kašmíru, bylo tehdy v Brně (srv. k tomu tabulku na str. 333).[94])

I když víme, že podnikatelé přiznávali z daňových důvodů co nejméně, byl jejich provozní kapitál ve srovnání s podniky toho druhu v zahraničí velmi nízký. Pět největších zaplatilo 44 %, kdežto na zbývajících 56 % celkové daňové částky se podílelo 38 majitelů větších a menších podniků různého druhu výroby.

Přibližně v téže době přibyly v kapitálově silnějších podnicích další stroje ve výrobě, jež zrychlily jednotlivé fáze výrobního procesu. R. 1813 zavedl strojník F. A. Bonner Offermannovi česací stroj podle systému Nizozemce Van de Brucka. U Offermanna byla téhož roku také postavena souprava spřádacích strojů, pozůstávající ze dvou drasticích, jednoho přástového a čtyř dopřádacích strojů a dvou motáků.[95]) Cockerillem zlepšený Arkwrightův systém zavedli vedle Offermanna ve svých podnicích i bří Delhaesové a bří Godhairové.[96]) Výrobou parního stroje se zabýval též nájemce štěpánovských železáren Angličan Baildon. Jeho parní stroj o 4–6 k. s., takto první v našich zemích, zakoupil pro svou valchu Ch. Wünsch

zboží. Z toho připadalo na kraj brněnský (převážně však Brno) 20, na jihlavský, olomoucký, znojemský a těšínský po 2, na opavský 1 podnik. Bylo v nich zaměstnáno 1209 dělníků a 1225 pomocných dělníků (srv. Slokar, l. c., str. 326–327).

[92]) O tomto „in und ausländischen Gesindel" viz Krajský úřad Brno, sign. 119, fasc. r. 1824, fol. 19–19v, datováno k r. 1810. – Dělnictva bylo na tehdejší poměry v Brně skutečně dost. Z přehledu manufaktur, jež byly r. 1807 v činnosti, vidíme, že jen u 12 podniků v Brně, k nimž jsou zde údaje, bylo na 600 dělníků a na 750 pomocných dělníků. – Srv. J. Slokar, l. c. 327.

[93]) Podrobnější údaje přináší d'Elvert, Schriften XIX., str. 103–104, J. Chylík, Brněnské soukenictví . . ., str. 51–53; o Šlapanickém podniku B. Steiner, l. c., str. 13 n. – Z archivního materiálu pak AMB, ruk. 2263, fol. 67v–68 (Al. Pilbach), tamtéž, fol. 68v, ruk. 2264, fol. 38 a 173 (J. B. Christiani), fasc. 3399, rkp. 2263, fol. 84v–85 a 164–165 (A. Schöll a Ch. F. Memmert), fasc, 3741 (J. Pešina), fasc. 4202, rkp. 2264, fol, 160 (J. Karafiát a M. Schmidt), tamtéž fol. 13 (A. Kittel), fasc. 4193, 2393 (K. Příza), k němu též článek J. Radimského, K počátkům tzv. průmyslové revoluce na Moravě, VVM 11/1956, str. 134–136.

[94]) Stav továren otiskuje Ch. d'Elvert, Schriften XIX, str. 106–107 a v Notizenblatt 1864, č. 10, str. 76–77. Odtud sestavena i tabulka.

[95]) Viz. K.k. priv. Militär und Feintuch-Fabrik . . ., str. 13–14.

[96]) Fr. Migerka, l. c., str. 72 n.

Místo	Počet podniků	Druh výroby	Úředně přiznaný provozní kapitál	Poznámka
Brno	21	sukno a kašmír	385.000	Offermann 50.000 zl.
	3	fezy, haras, hedvábí	34.000	
	5	ostatní (kůže, vozy, ocet, obchod)	136.000	Lettmayer 75.000 zl.
Ostatní města na Moravě a ve Slezsku	8	sukno	557.132	Náměšť 300.000 zl. Telč 100.000 zl.
	2	bavlna	334.000	Blümegen–Letovice 254.000 zl. a Staré Hobzí 80.000 zl.
	4	ostatní (ocet, kůže)	74.000	

r. 1814. Praktického využití však doznaly parní stroje vyrobené v zahraničí a zaváděné o několik let později (u Offermanna). Ke spřádacím a postřihacím strojům, jejichž uplatnění jsme svědky zejména od druhého desetiletí 19. století, tudíž přibyly i stroje parní.

V brněnském vlnařském průmyslu tak dochází na počátku druhého desetiletí 19. století k technickému převratu v předení vlny. Probíhal zde proces přechodu od manufakturní a řemeslné výroby k výrobě tovární. Počáteční stadium průmyslové revoluce můžeme pozorovat v této době také na Liberecku, kde byla soustředěna vlnařská výroba v Čechách. Na Moravě patřila mezi střediska vlnařské výroby především Jihlava a Bílsko. Avšak v obou místech lze teprve koncem 20. let a zvláště v 30. letech, kdy nacházely stroje uplatnění, hovořit o počátku mechanisace tamního soukenictví.[97])

Srovnáním jednotlivých vlnařských oblastí tedy vidíme, že v brněnském průmyslovém centru pokročil proces průmyslové revoluce nejdále. Technický převrat v předení vlny a zavádění dalších strojů do výroby připravovaly půdu pro systematickou mechanizaci vlnařské výroby v této oblasti. Avšak hospodářský rozkvět a prosperita podniků náhle skončily.

Než se totiž řada kapitálově slabších a nestabilizovaných podnikatelů stačila vzpamatovat ze státního finančního bankrotu a z neproplacených dodávek francouzské armádě,[98]) došlo ke krizi, která se dotkla samé existence podniků. Na zahraničních

[97]) J. Purš, K otázce průmyslové revoluce . . ., str. 105 a 109, J. Joza, l. c., F. Hoffmann, l. c. str. 16 n., Th. Hasse Die Bielitz-Bialaer Schafwollwaaren-Industrie in ihrer historischen Entwicklung, Teschen 1873, str, 107 n.

[98]) Znehodnocení papírů, finanční patent, omezení úvěru a nezaplacené dodávky francouzského

trzích závislá výroba brněnských továrníků a manufakturistů nemohla po uvolnění kontinentální blokády soupeřit s anglickými výrobci. Nebylo dalšího úvěru, podniky končily zhroucením a většinou konkursem. Tak z 29 firem, které byly r. 1815 v činnosti, 11 likvidovalo do r. 1820 a ze zbývajících 18 pak ještě během čtyř let další čtyři zanikly. Vedle toho musela zastavit práci i řada soukeníků.[99]) Poté však následovala neúroda r. 1817, uzavření ruských odbytišť a změna módy r. 1819, kdy se požadovaly místo tradičních v kuse barvených látek, látky z barvené přize.[100]) Krizi se všemi doprovodnými jevy přestály s velkými ztrátami jen podniky finančně silné. Následky této krize byly překonány vlastně až v druhé polovině 20. let.[101]) Vždyť celkově do r. 1819 klesla výroba ve vlnařských podnicích i v řemesle a počet zaměstnaného dělnictva na třetinu. Na 800 velkých a malých stavů stálo v nečinnosti, přes 2300 tovaryšů, učňů a pomocných dělníků bylo rázem bez zaměstnání, jen tisíc jich mohlo ještě za nižší mzdy pracovat.[102]) Sklady se naplnily zbožím, nebyl odbyt a začala se podstatně omezovat výroba,[103]) neboť jak se obecně odhadovalo, vyráběl se na Moravě a ve Slezsku šestinásobek domácí spotřeby vlněného zboží.[104])

Dvě třetiny dělnictva byly bez práce, ceny potravin v důsledku neúrody vzrůstaly, najednou neměl nikdo zájem o volné ruce podomáckých tkalců z okolních obcí. Nezaměstnaní hledali jakoukoli práci, podnikatelé se připravovali rozšiřováním strojního zařízení na další boj s konkurencí domácí i zahraniční. Ta se brzy objevila. Ještě v době deprese a pozvolného oživení, tedy v průběhu 20. let, nastupuje nová průmyslová buržoazie – Schoellerové, Soxhlet, Wenzliczke, Findeis, Vavřín, Pöck, s nimiž se pak setkáváme po celou první polovinu 19. století.[105])

R. 1824 sice ještě brněnský magistrát připomíná různé těžkosti, které mělo 18 v Brně a předměstí se nacházejících podniků, jako bylo uzavření ruského trhu (padlo i několik podniků), slabé obchodní výsledky s Lombardskem a Benátskem, od nichž si právě slibovali vysvobození z výrobní a odbytové stagnace atd.,[106]) avšak na zřizování nových továren můžeme pozorovat, že se zase blížila konjunktura.

---

vojska způsobily také velké škody městu Brnu. Za napoleonských válek odváželi četníci z továren hotové zboží a dávali za ně bony, které nikdy nebyly úplně zaplaceny (Listy z dějin brněnského obchodu, str. 131, J. Mayer).

[99]) Hesperus 1819, č. 2, příl., str. 28, J. Chylík, Brněnské soukenictví ... str. 65–66, G. Haas, l. c., str. 183, Ch. d'Elvert, Schriften XIX, str. 115, oba udávají nižší počty než Chylík.

[100]) Fr. Migeka, l. c., str. 10–11.

[101]) Srv. měsíční hlášení polic. ředitelství v Brně, B 26 polic. řed., fasc. 71–72 za léta 1818–1830, kde jsou hodnoceny brněnské trhy jako střední, celkem odpovídající a špatné, než jako živé a silné.

[102]) Srv. k tomu J. Slokar, l. c., str. 330–331.

[103]) Jak se konstatuje ve zprávě o stavu soukenictví v brněnském kraji (podepsaly ji firmy Schöll a Memmert, Offermann, Seitter, Karafiat a Schmidt, Troyer a Co.) vyrábělo se zde ve srovnání se stavem před deseti lety o dvě třetiny méně zboží (AMB, SS:PP/p, fasc. 5067).

[104]) Srv. Mitteilungen der m.-schl. Ackerbaugesellschaft 1822, str. 404.

[105]) Srv. d'Elvert, Schriften XIX, str. 118–119, k usazení Schöllerů v Brně též AMB, SS:PP/p, fasc. 5293, k udělení tov. oprávnění F. Wenzlitzkovi viz AMB, rkp. 2264, J. Vavřínovi AMB, SS:PP/p, fasc. 6439.

[106]) Srv. k tomu SS:PP/p. fasc. 5067. – Kapitalisté si jednak stěžovali na těžké poměry a dovolávali se úlev a podpor (AMB, SS:PP/p, fasc. 4575), jednak odmítali v době krise dodávky. Tak v odpovědi na dotaz, jak se projevují výsledky dodávek sukna pro vojenské účely na oživení průmyslu, konstatovali továrníci, že na tuto výrobu nejsou zařízeni, vojenskými dodávkami se prý zabývají soukeníci z Jihlavy, Nového Jičína, Příbora, Fulneku, Frýdku, Bílovce, Lomnice, Doubravníka, Tišnova, Vyškova, Slavkova a dalších míst. Ti si museli dát líbit i nejtvrdší podmínky, neboť 30 zl. odměny soukeník během výroby spotřeboval. Proto odmítali továrníci i za krise vojenské dodávky a doporučovali, aby nadále byla tato práce ponechána soukeníkům (srv. AMB, SS:PP/p, fasc. 5677).

Koncem 20. let (1828) již bylo v činnosti opět 21 podniků, tak jako v r. 1814 před započetím krize. Ovšem stabilizovanějším a strojním vybavením stála většina z nich na vyšším stupni než podniky vzniklé v počátcích 19. století.[107])

K podpoře odbytu a obchodu byly zřízeny trhy na vlnu v Praze, Plzni a r. 1827 v Brně. Mělo se zde vytvořit středisko obchodu s vlnou, jakým byly např. Lipsko, Vratislav nebo Pešť.[108]) Brněnští podnikatelé a obchodníci si od tohoto trhu slibovali rozšíření dosavadního obchodního spojení s rakouskými zeměmi, Uhrami, Itálií, Tureckem, Ruskem, Polskem a Švýcarskem. Konkurovali jim ovšem soukeničtí mistři, kteří s Uhrami (např. Jihlava, Nový Jičín aj.) a jinými zeměmi udržovali stará spojení. Pokud trvala válečná konjunktura,[109]) tak se vzájemné soupeření mnoho nepociťovalo. Skončením válek, uvolněním blokády, uzavřením trhů ruských a polských, pro trvající nepokoje vládnoucí nejistota na trzích řeckých a jihoamerických atd.,[110]) nastaly potíže, z nichž se snažili továrníci i mistři vymanit. Není pochyb o tom, že prvním se to dařilo lépe. Měli více finančních prostředků, drželi si ještě některá spojení[111]) a snažili se využít všech možností lombardského a benátského trhu.[112]) Také jejich finanční prostředky byly slabé, neboť museli počítat s několikaměsíční dobou, než se prodej realizoval, přece však byli s to svůj podnik déle udržet. Soukeničtí mistři, aby neskončili jako textilní dělníci, potřebovali rychle zboží prodat, aby měli prostředky na další výrobu.[113]) Neboť tam, kde chyběly finanční prostředky, nemohl pomoci žádný dekret, umožňující opětný návrat těchto lidí do řad mistrů.[114])

Teprve v druhé polovině 20. let byla tržní spojení znovu navázána a brněnští továrníci i soukeničtí mistři, tak jako jihlavští, novojičínští atd. dodávali opět svá sukna, šátky a ostatní vlněné zboží do Vídně, Lince, Štýr. Hradce, Pešti a dalších uherských měst, jakož i do Itálie, Moldavska, Valachie i Turecka.

Můžeme proto závěrem shrnout: Brněnsko patří mezi první oblasti, v nichž na

---

[107]) Ch. d'Elvert, Schriften XIX, str. 138.

[108]) Zprávy o trzích na vlnu v těchto městech uveřejňovaly Mitteilungen der m.-schl. Ges. zur Beförderung des Ackerbaues in Brünn. – Údaje o průběhu prvních trhů v Brně z r. 1828 a 1829 viz tamtéž, 15/1828, č. 35, str. 279–280 a 17/1829, č. 27, str. 214–215. – O brněnském trhu se zmiňují též měsíční hlášení policejního ředitelství, SAB, B 26, sign. 38.

[109]) Za napoleonských válek se např. jihlavská soukenická výroba orientovala na dodávky armádě a v l. 1810–1811 dosáhla výroba dokonce kulminačního bodu, když se vyrobilo na 90.000 kusů suken. Do r. 1819 pak poklesla na 40.000 kusů. – Srv. d'Elvert, Schriften XIX, str. 123.

[110]) Tamtéž, str. 121, též SAB, pol. řed., fasc. 71, 1818, fol. 5.

[111]) Brněnští továrníci odmítli uvést přesně svůj odbyt; jen tolik prý je možno říci, že moravská sukna se většinou prodávají do Dolních Rakous, Uher, Polska, Čech a také v nově získaných italských provinciích. Také do Levanty se odesílají zásilky; ale více ve střední než úplně jemné kvalitě (viz AMB, SS:PP/p, fasc. 5067).

[112]) Italští podnikatelé a obchodníci (1815) nepřerušili i při vysokých clech styky s Porýním (viz Ad. Beer, l. c., str. 555). R. 1817 bylo vydáno nařízení o zřizování skladů v Lombardsku a Benátsku (srv. AMB, SS:PP/p, fasc. 4769). Byl zakázán dovoz mnoha druhů zboží a doporučovalo se, aby na ně podnikatelé zřizovali své sklady a prodejny. Vyděračské hospodářské politiky se účastnili též brněnští podnikatelé, kteří si od ní slibovali zlepšení obchodu. Tímto zásahem se také sklady vyprázdnily a už koncem r. 1818 vzrůstala poptávka po rakouském vlněném a bavlněném zboží.

[113]) Srv. zprávu o stagnaci výroby brněnského cechu v důsledku těchto finančních potíží (AMB, SS:PP/p, fasc. 5067).

[114]) R. 1825 vydala dvorská komora dekret, podle něhož ten soukenický mistr, který odřekne pro nemajetnost dočasně svou životnost, nemá být škrtán. Až se opět vzmůže, má se přihlásit u vrchnostenských úřadů ke zdanění (Sammlung d. polit. Gesetze und Verordnungen für Mähren u. Schlesien, VIII. Bd., str. 412–413). Úpadek soukenických mistrů nezavinila jen krise, ale též prosazování se strojů ve výrobě.

přelomu 18. a 19. století došlo k průmyslové revoluci ve vlnařské výrobě. Soustavnější používání spřádacích a postřihovacích strojů, jež navázalo na pokusy z počátku 19. století, přivodilo počátkem druhého desetiletí převrat v předení vlny. Do přelomu 20. a 30. let vytlačilo strojní předení ruční práci přadláka v okolí Brna a kolem poloviny 30. let pak nabylo převahy v oblasti celé.[115]) V druhém desetiletí se v řadě podniků uplatnily i další stroje, které vnesly změnu v ostatních pracovních postupech a tím do způsobu výroby suken a vlněného zboží. V polovině 20. let se používaly tyto stroje (drastící, přástové, dopřádací, postřihovací aj.) snad ve všech podnicích (místy i parní stroje).[116]) Počátkem 20. let tedy začala systematická mechanizace brněnského soukenictví.

Vynálezem a použitím strojů ve výrobě byla překonána závislost na fyzických možnostech člověka. Pracovní stroje, poháněné Wattovým parním strojem nahradily dělníka schopného pracovat jen s jedním nástrojem. Tyto přeměny měly spolu s rozvojem průmyslové revoluce v jednotlivých odvětvích výroby za následek rozvoj strojové výroby, odstranění závislosti na přírodních silách (voda, vítr), umožňovaly soustředit výrobu do měst, přispěly konečně k dělbě práce mezi stroji samými a tím i k dělbě práce mezi dělníky, kteří na nich pracovali.[117])

Poněvadž industrializace v našich zemích začala průmyslovou revolucí v textilní výrobě, byly s ní též spjaty počátky výroby strojů. Vedle textilky Offermannovy a bří Delhaesů, o nichž víme, že se v nich opravovaly a vyráběly textilní stroje, docházelo k zakládání prvních dílen.[118]) Proti 80. a 90. letům 18. století, kdy k nám přicházeli především textilní odborníci, nastal v prvních dvou desetiletích 19. století příliv odborníků, zabývajících se výrobou strojů. Se jmény Bonner, Eylardi, Dahlen, Comoth, Reiff, Luz, kteří byli do Brna přilákáni rozvojem textilní výroby za kontinentální blokády, jsou spjaty počátky strojírenství na Brněnsku.[119]) Kromě toho vznikaly dílny i při železárnách. Opíraly se o tamní slévárny, jež jim vyráběly potřebné odlitky. Nejvýznamnější byla při blanenských železárnách,[120]) kde byl zhotoven i spřádací stroj podle nákresů dovezených hr. Salmem.

Krize po r. 1815 neměla v těchto dílnách takového trvání jako v textilní výrobě. Potřeba vyrovnat se strojním vybavením a tím i kvalitou výrobků anglické konkurenci znamenala vlastně zaměstnanost v tomto oboru. Zatímco Comoth zhotovoval

[115]) Z dvanácti faktorií, které na Blanensku a Rájecku na přelomu 18. a 19. století pracovaly pouze pro Brno, zbyly v krátké době tři (G. Deutsch, l. c., str. 114). – Viz také Keess a Blumenbach, Systematische Darstellung der neuesten Fortschritte in den Gewerben u. Manufakturen u. des gegenwärtigen Zustandes derselben (Wien 1829, I. Bd., str. 219–220).

[116]) R. 1819 se setkáváme u Offermanna, Schmala, Schölla a Memmerta, Christianiho, Godhaira, Bräunlicha a Hopfa, Liedenfrosta, Pešiny aj. se spřádacími a postřihovacími stroji. Vedle vodního pohonu, který převažoval, uplatňoval se i pohon parní. Offermann postavil r. 1816 parní stroj, r. 1824 druhý, Schöller si jej přivezl z ciziny, když r. 1819 přesídlil.

[117]) O významu pracovního a parního stroje v rozvoji průmyslové revoluce viz K. Marx, Kapitál I., str. 397 n.

[118]) Srv. d'Elvert, Schriften XIX., str. 85–86, XV., str. 371 a 404, Slokar, l. c., str. 610–611, O Feeg, Zur Geschichte der Brünner-Maschinen-Industrie, Brünn 1923, str. 2, B. Šindelář, K nejstarším pokusům . . ., str. 80.

[119]) K zavádění nových strojů a činnosti těchto mechaniků viz např. Fr. Migerka, l. c., str. 14 a 73, Die Hundertjährige Geschichte der Ersten Brünner Maschinen-Fabriks-Gesellschaft in Brünn von 1821 bis 1921, Leipzig 1921, str. 10, B. Steiner, l. c., 11 n., K. k. Militär- u. Feintuchfabrik . . ., str. 13, SAB, pres. místodrž. st., fasc. 137, Hesperus 1814, č. 62, str. 496, kde byl nabízen i česací stroj, který nahradil šest mužů a stál 1300 zlatých, nebo Slokar, l. c., str. 612, Hesperus 1817, č. 24, str. 191–192 (Herr Comoth, Ein geschickter Maschinist in Brünn).

[120]) Srv. J. Pilnáček, 250 let blanenských železáren 1698–1948, Blansko 1948.

především stroje textilní,[121]) zaměřil se Luz na výrobu parních strojů (od r. 1822). Na přelomu 20. a 30. let vyráběl již Luz parní stroje nejen pro textilní průmysl, ale i pro cukrovary a doly.[122]) Jak dokazuje výrobní program, zhotovoval též kotle, lisy, soustruhy, vrtačky a všechny druhy suportů.[123])

Řemeslná a manufakturní výroba strojů, při níž se vyučili naši první mechanici a strojírenští dělníci, nemohla již stačit nárokům, které byly na ni kladeny. Avšak v 30. letech byl stále ještě podíl ruční práce dosti značný.[124]) Přesto se domníváme, že přední brněnské strojírny, v nichž byly zhotovovány pracovní a parní stroje pro blízké okolí i vzdálená místa, byly na přelomu 20. a 30. let vybaveny pro přechod od řemeslné a manufakturní k tovární výrobě strojů. Strojírenství se tak začalo utvářet v samostatný výrobní obor.

V souvislosti s industrializací jednotlivých výrobních odvětví můžeme sledovat také v těžbě uhlí několik hlavních momentů. Je to pozvolna vzrůstající význam uhlí jako palivové a energetické suroviny, dále vývoj rosicko-oslavanského revíru ve středisko uhelné těžby a konečně utváření ekonomického vztahu mezi průmyslovým centrem Brnem a tímto revírem.

I když se za první tři desetiletí těžba zvyšovala, trvalo to až do 40. let, než se uhlí stalo základním palivem. Do počátku 30. let došlo k mechanizaci výroby jen v textilnictví, které nepotřebovalo uhlí v takovém měřítku, ve výrobě strojů se přecházelo od řemeslné výroby k výrobě tovární. Agitace v časopisech,[125]) příklad rady Andrého,[126]) ani cihelny, kovárny, domácnosti aj., nemohly ještě znamenat zásadní změnu ve významu uhlí jako paliva. Výroba parních strojů, průmysl potravinářský, cukrovarnický, chemický, železniční doprava, přední to odběratelé uhlí, se teprve v 30. a 40. letech budovaly.

Převažujícím topivem zůstávalo stále ještě dřevo. S rostoucí industrializací a potřebou stavebního dřeva bylo ho stále větší nedostatek. Jeho ceny proto přímo závratně stoupaly.[127]) To sice napomáhalo zvyšování těžby uhlí, avšak vyšší intenzitě těžby opět bránily ceny uhlí, způsobené velkými těžebními i dopravními náklady a často též monopolem vrchností, které držely prodejní ceny uhlí vysoko. Snížení cen uhlí bylo dosaženo až v 30. a 40. letech spolu se zaváděním strojního zařízení a parního stroje do dolů. Nemůžeme sice na přesnosti udávaných čísel o výši těžby

[121]) R. 1830 dostal Comoth privilegium pro stroj na úpravu suken (Feeg, l. c., str. 3). – S mechanisací soukenické výroby došlo tedy ke změnám i v úpravě suken; průmyslová revoluce již prostupovala celou textilní výrobu.

[122]) B. Steiner, l. c., str. 20 n.

[123]) O významu suportu viz K. Marx, Kapitál I., str. 411.

[124]) Např. v Luzově strojírně ještě r. 1838 pracovala u strojů jen asi třetina dělníků, ostatní práce byla vykonávána ručně kvalifikovanými silami (srv. P. Vrbová, Hlavní otázky . . ., str. 39).

[125]) Srv. např. články v Patr. Tageblatt r. 1800, č. 32–33, č. 48–49, č. 92–93 příl. č. 94–95 příl., č. 96–97 příl., z r. 1801 č. 16 a 17 atd.

[126]) Např. rada André jako první r. 1803 v Brně vytápěl svůj byt uhlím (d'Elvert, Schriften II., str. 10). Dal také podnět k tomu, aby se uhlí užívalo v armádě k vaření a podílel se na dekretu gubernia z r. 1813, podle něhož všechny cihelny v okruhu jedné německé míle od Brna (7,420 km) směly topit jen uhlím. Popudem k vydání dekretu byl zdařilý pokus, který udělal Feistmantel s vytápěním své cihelny, ležící mezi Brnem a Kr. Polem. Druhou pak vybudoval v Těšanech (srv. Hesperus 1810, str. 284 n., d'Elvert, Schriften II., str. 9, L. Kárníková, Vývoj uhelného průmyslu, str. 57, Trautenberger, l. c., IV. Bd., str. 233, vc. op. 1113 – Kr. Pole a 2659 – Těšany).

[127]) Viz k tomu SAB, Cerroni II/391, Ausweis über die in innbennanten Jahren theils in der Hauptstadt Brünn . . . mit Anfang Oktober 1753 bestandenen Preise . . . (ceny bukového dřeva v Brně 1801–1821, ceny měkkého stoupaly ještě rychleji).

trvat, přece jen lze zhruba říci, že se od r. 1797 zvýšila do r. 1817 přibližně třináctkrát, ve srovnání s r. 1827 pak asi třicetkrát. Jen v letech 1817–1827 stoupla na dvojnásobek přesto, že došlo k přechodnému poklesu v těžbě uhlí[128]) v důsledku známé již krize po uvolnění blokády.

Význam uhlí se tedy zvyšoval s pokračující industrializací brněnské oblasti. Přibývalo horníků, objevovaly se nové těžební postupy,[129]) i pokusy s novým využitím uhlí, totiž s jeho koksováním.[130]) Přes zvyšující se těžbu a spotřebu nemělo uhlí stále ještě převahu, nebylo základním palivem. Vzrůstalo totiž i používání dřeva a dřevěného uhlí, které se dopravovalo do Brna zvláště z míst severně a severovýchodně ležících. Koncem 20. let se dovezené uhlí podílelo necelou třetinou na celkové spotřebě paliva v Brně.[131]) Odpovídalo to ještě málo vyvinutému stavu kapitalismu.

V tomto období byly také položeny základy k vytvoření rosicko-oslavanské oblasti jako střediska těžby kamenného uhlí. Oproti jiným místům v českých zemích se zde usadili již počátkem 19. století buržoazní těžaři. Koncem 20. let byly důlní míry v revíru rozděleny mezi tři společnosti: Müllerovu, Herringovu a Rahnovu. Pokus Fr. Smetany (kolem r. 1815) o těžbu na Okrouhlíku nedaleko Rosic skončil finančním vyčerpáním majitele, úředním uzavřením dolu a vyhlášením důlního pole za volné r. 1830.[132]) Největší těžbu z těchto společností vykazovalo těžířstvo Herringovo, jemu se blížilo těžířstvo Müllerovo, kdežto Rahn vytěžil tehdy asi třetinu uhlí co společnost Herringova.[133])

S růstem těžby se od 20. let počalo z Rosicka a Oslavanska utvářet středisko uhelné těžby. Pracovní síly z Oslavan, Rosic, Babic, Padochova, Zbýšova a dalších okolních obcí začaly docházet do tamních šachet. Mnoho lidí z těchto obcí našlo obživu i při nakládání a rozvozu vytěženého uhlí. V té době také došlo k ekonomickému připoutávání revíru k průmyslovému centru Brnu, které bylo hlavním konzumentem tohoto uhlí. Nevelká vzdálenost zdrojů paliva podporovala poměrně brzký a rychlý přechod brněnského průmyslu na parní pohon a ve zpětném poměru rostoucí industrializace vedla ke zrychlenému tempu růstu těžby uhlí, které pak vytlačovalo dřevo. Tato „přeměna má právě tak pokrokový význam jako vystřídání manufaktury továrnou".[134])

V příznivých přírodních podmínkách brněnské oblasti našlo uplatnění též cukrovarnictví. Počátkem 19. století se začaly objevovat pokusy s výrobou domácího cukru z řepy, brambor, javorové šťávy a jiných plodin.[135]) Příznivá doba kontinentální blo-

[128]) Viz Ch. d'Elvert, Schriften II., str. 12.

[129]) L. Kárníková, Přeměny v technice kamenouhelné těžby kolem poloviny 19. století, Sborník pro dějiny přír. věd. a techniky, VI/1961, str. 161–174.

[130]) O koksovatelnosti uhlí ve 20. letech se zmiňoval nejen St. Keess (Darstellung des Fabriks- u. Gewerbewesens im österreichischen Kaiserstaate, I. Bd., Wien 1824, str. 71–74), ale i Hesperus (25. Bd., 1820, č. 5, str. 33–37) kde se dovídáme též o tom, že koks z rosického uhlí se dopravoval do Vídně, kde jej kupovali strojníci, zámečníci, hřebíkáři aj. Byl prý vhodný i k výrobě svítiplynu (d'Elvert, Schriften II., str. 11).

[131]) R. 1831 tvořilo do Brna dovezené uhlí 31,9 % celkové spotřeby paliva, v Praze jen 25 % (L. Kárníková, Vývoj uhelného průmyslu . . ., str. 58 a 46)

[132]) K majetkoprávním sporům a změnám v revíru viz K. Fojtík – O. Sirovátka, Rosicko-Oslavansko, str. 15–18, tíž, K dějinám hornictví . . ., str. 71–73.

[133]) Srv. k tomu čísla o těžbě pro Rosicko a Oslavansko v letech 1817–1819, jakož i data o výši těžby u jednotlivých těžířstev v letech 1824–1827 u Ch. d' Elverta, Schriften II., str. 12, 15–16.

[134]) V. I. Lenin, Spisy 3, str. 518.

[135]) Viz k tomu V. Vilikovský, l. c., str. 337. – Též Hesperus 1813, č. 9, str. 68–71, kde se hovoří o výrobě i vydáních s ní spojených.

kády těmto pokusům prospívala, tak jako propagace nové technologie a dosažených výsledků.[136]) Avšak po celá první dvě desítiletí nepřekročilo cukrovarnictví manufakturní charakter. Proto také po zrušení kontinentální blokády a při nové konkurenci třtinového cukru nebylo s to odolat. Více než dvacet takových podniků, jež do r. 1814 v monarchii vznikly, naprosto upadlo.[137])

Změny doznal i průmysl zpracovávající kůže. Potřeba převodových mechanismů, různých měchů, atd. vyvolávala nejen zvýšení výroby, ale i založení několika podniků, lišících se od stále převažujícího počtu mistrů koželuhů, jirchářů a dalších oborů kůži zpracovávajících.[138]) R. 1805 vznikla vrchnostenská koželužna v Sokolnicích u Brna, za dva roky poté založil K. I. Lettmayer koželužnu v Brně, jež patřily k nejvyspělejším a k největším v Rakousku.[139]) Spojení těchto podniků s Brnem nebylo náhodné. Vedle tzv. „průmyslového" momentu, totiž významu zpracovaných koží pro brněnský průmysl, který byl určující, rozhodoval pravděpodobně o umístění podniků i laciný zdroj surovin. V Brně se totiž s přílivem obyvatelstva spotřebovalo více poživatin. Vozil se sem proto uherský, ruský a turecký dobytek.[140]) Kůži z poražených kusů bylo tedy možno zpracovávat ihned v místě. Zatímco mistři pracovali jen pro domácí spotřebu, nacházely výrobky sokolnického podniku odbyt v Čechách a v Haliči, Lettmayer prodával do Čech, Slezska, Uher, Tyrolska a Itálie.[141]) Lze tedy říci, že zpracování kůže spočívalo převážně na řemeslné výrobě. Několik manufaktur (Weeger, Appel ad.) povětšině v Brně pracujících se nemohlo anglickým výrobkům rovnat, postrádaly ještě strojovou přípravu celého procesu zpracování.

Stále větší důraz byl v souvislosti s rozvojem průmyslového centra kladen na komunikační spojení. Válečné události v 90. letech 18. století i napoleonské války podstatně zpomalily vývoj silniční sítě. A tak k 90 mílím silnic do konce josefinské vlády postavených přibylo do konce 20. let 19. století pouze dalších 20 mil. Velká rozestavěnost, dlouhá doba dokončení a nedostatek finančních prostředků, to vše bylo na překážku rychlejšímu budování silniční sítě.

Pro rozvoj města měly význam též silnice, jež se ho sice nedotýkaly, byly však směry jdoucími z Brna přetínány. Tak např. stavbou třebovské silnice, jdoucí směrem Olomouc–Svitavy, měly být spojeny české země s Haličí a Saskem. Šumperská silnice byla opět spojnicí mezi Ruskem, Polskem a Německem, tedy krakovského a lipského trhu.[142]) Pokračovala rovněž stavba uherské silnice[143]) a r. 1804 byla zahájena stavba nové silnice z Brna do Znojma a dále do Rakous.

Koncem prvního desetiletí vycházely z Brna silnice čtyřmi směry: na Olomouc

[136]) Např. Patr. Tageblatt podává r. 1800 popis nejjednodušší metody na výrobu šťávy z cukrové řepy (č. 2, 5, 6), v témže ročníku uveřejnil článek Ch. W. Koch o metodě výroby cukru, vyzvedávaje Achardův objev (č. 54–55). Čtenáři byli seznamováni s pokusy s výrobou řepného cukru ve Francii (č. 74–75) i v Pruském Slezsku (č. 78–79). Za vzor dávány např. pokusy J. Veitha, Hesperus 1813, č. 22, str. 171–175.

[137]) Ch. d'Elvert, Schriften III., str. 42.

[138]) Srv. Andrého údaje v Patr. Tageblatt 1805, str. 395, jež cituje i d'Elvert, Schriften XV., str. 608. Dále též J. A. Demian, Darstellung der österreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen, Bd. I/2, Wien 1804, str. 108.

[139]) Srv. Stand der Fabriken in Mähren u. Schlesien im Jahre 1813, Notizenblatt 1864, č. 10, str. 76–77.

[140]) Hesperus 1817, str. 390, též d'Elvert, Schriften XV., str. 609.

[141]) Ch. d'Elvert, Schriften XV., str. 610.

[142]) Viz Ch. d'Elvert, Schriften VIII., str. 46–49.

[143]) Uherská silnice neměla jen vojenský význam, neboť před stavbou železnice se ročně vozilo z hodonínské tabákové „továrny" na 30.000 centnýřů tabáku do Brna (tamtéž, str. 52).

(s odbočkou na Hodonín), na Jihlavu, na Svitavy a na Mikulov.[144]) Jejich hospodářský význam není snad potřebí zvlášť rozvádět. Mezi nejdůležitější se tehdy počítaly silnice mikulovská a olomoucká s přípojkami na Příbor a odtud na hranice Haliče. Umožňovaly totiž obchodní spojení Terstu, Štýrska, Moravy, Haliče a Ruska, tudy šel obchod s obilím z Polska do Slezska a na Moravu, vozila se po nich sůl z Wieličky a Bochnie do Slezska, na Moravu a do Čech, byl po nich hnán dobytek z Ruska a Polska na Moravu a do Rakous. Ležela tedy Morava a Brno ve středu obchodních spojení monarchie.[145])

Vedle stavby a údržby patnácti hlavních silnic[146]) a silnic stavěných na zásadách tzv. dobrovolné konkurence vrchností a poddaných, docházelo po celé toto období též k silničním úpravám v Brně samém. Zde opět přispívali na úpravu komunikací v předměstích podnikatelé.[147]) Upravovala se Trnitá, Petrohradská, Cejl, cesta od svatotomášského mlýna, silnice přes Nové sady, od brněnské brány přes Pekařskou, okolo nové brány atd., budovaly se příkopy a dláždily se silnice.[148]) Tyto komunikace a úpravy neměly význam jen v tom, že usnadňovaly spojení kapitalisty s trhem. Jejich vybudováním se utužoval též vztah mezi předměstími navzájem. Snáze se přecházelo z jednoho předměstí do druhého za prací, umožňovala se též docházka z větších vzdáleností do města a předměstí aj. Tím se pak i po stránce komunikační upevňovalo jádro brněnské oblasti, pozůstávající z vnitřního města a brněnských předměstí. Bylo tedy na přelomu 20. a 30. let v brněnské oblasti jako průmyslově nejvyspělejší hlavní silniční spojení vybudováno.

2. *Původ dělnictva, jeho sociální poměry a první pokusy o obranu proti vykořisťování.*

Při posuzování sociálního a teritoriálního původu dělnictva v brněnských průmyslových podnicích v období počátků průmyslové revoluce, musíme vyjít ze stavu na přelomu 18. a 19. století. Tehdy se dělnictvo brněnských manufaktur rekrutovalo především z kvalifikovaných tovaryšů a učňů. Mnohem méně zde byli zastoupeni tkalci a přadláci venkovští. Ti totiž byli začleněni do faktorií a pracovali pro brněnské podnikatele ve svém bydlišti. Požadovaný počet pracovních sil stačily v podstatě krýt volné síly z města a předměstí a jen v malé míře lidé z venkova.

V souvislosti s vývojem průmyslové revoluce v brněnském vlnařství došlo ve skladbě dělnictva ke změně. S počátky tovární výroby se začíná utvářet i novodobý proletariát. Vedle druhé generace dělníků, tovaryšů, učňů, se objevila řada bývalých

[144]) Srv. k tomu údaje ze SAB, Cerroni II/9, Beschreibung der gebauten, im Bau begriffenen und zum Bau angetragenen Landstrassen in Mähren nach ihren Nutzen u. d. Bauabsicht (sestaveno 8. 4. 1809).

[145]) Tamtéž. Avšak i další silnice pomáhaly utvářet vnitřní a zahraniční trh. Tak např. pražská silnice umožňovala obchodní spojení Terstu, Vídně, částečně Uher, Čech, Saska a Pruska. Cílem byly lipské trhy. Černohorská a mezeřičská byla užívána k vojenským účelům, z obchodního hlediska pak jen za výročních trhů v Brně.

[146]) Jejich výčet viz d'Elvert, Schriften VIII., str. 54. Počet a rozsah silnic počátkem druhého desetiletí podává též Mährens vortreffliche Chausseen oder Komerzialstrassen – die Kaiserstrasse genannt (Jurende), viz Redlicher Verkündiger III/1814, č. 37, str. 611–616.

[147]) Např. úprava Trnité a Petrohradské ulice až do Komárova si vyžádala 13.382 zl. Vedle podolské vrchnosti přispěli M. Seitter 3805 zl., K. Lettmayer 1159 zl., L. Weeger 854 zl., J. Habrich 732 zl. atd.

[148]) Podrobný popis jednotlivých úprav a jejich nákladů u d'Elverta. Notizenblatt 1879, č. 5, str. 33–40. O špatném stavu brněnské dlažby viz SAB, Místodrž. – pres., kart. 320, č. 4324/1813.

samostatných mistrů, které nové podniky vyřadily, avšak co je nejdůležitější, mnoho pracovních sil z venkova. Stroje nevyžadovaly již všestranné znalosti řemeslnického tovaryše, potřebovaly a přitahovaly vedle žen a dětí rovněž podruhy, chalupníky, příslušníky selských rodin, kteří neměli možnost uplatnit se v zemědělství. Ti se buď ve městě usazovali, nebo začínali do Brna docházet.

Vtahování nekvalifikované síly do výroby se tedy stává základním rysem nového období. Válečné události, odvody, krize po uvolnění blokády, pozvolné oživování z počátku 20. let, feudální přežitky, konečně výroba, která stála teprve na prahu industrializace, znamenaly, že tento proces nenabyl charakteru masovějšího, jehož se stáváme svědky zvláště v 30. a 40. letech minulého století.

Postavení dělnictva se vcelku nikterak nezlepšilo. Museli bychom opakovat to, co jsme již výše řekli o pracovním prostředí v brněnských podnicích, o dlouhé pracovní době, nízkých výdělcích, vykořisťování práce žen a dětí, stísněných bytových poměrech. Neúroda, nedostatek a špatná jakost poživatin, růst cen a stagnace mezd, inflace, spekulace velkostatkářů s obilím, nezaměstnanost po r. 1815 atd. celkovou životní úroveň dělníka a jeho rodiny jen snižovaly. Na dokreslení této situace si uveďme alespoň několik příkladů.

V jakých podmínkách pracovali např. postřihači u Offermanna, ukazuje jeho žádost, aby mu bylo dovoleno užívat půdy jako dílny. Z komisionálního šetření zjistíme, že na prostoře 28,5×8,2×2,2 m stálo 16 postřihacích strojů, poháněných parním strojem, umístěným o poschodí níže. Otvory pro převodový mechanismus sloužily zároveň k vytápění této půdy. Dělníci, kteří zde pracovali, lezli na půdu ke strojům po žebříku, neboť chybělo schodiště.[149]) Offermann zároveň upozorňoval, že v případě zamítnutí by byl nucen za této krize propustit dělnictvo. Magistrát mu však schválil půdu za pracovní místnost, a to i pro noční práci, pokud k ní upraví zezdola zvláštní přístup (tedy schody). Offermann tak vybavoval za krize podnik novými stroji, odmítal vojenské dodávky jako nerentabilní a navíc využíval krize k vykořisťování dělníka.

Přesto, že již r. 1786 byla vydána nařízení, která měla chránit nezletilé děti před vykořisťováním, bylo potřebí je r. 1816 znovu připomenout a důtklivě upozornit na jejich dodržování, protože „v továrnách je nebezpečí zmrzačení a zpustnutí dětí dvojnásob tak velké".[150])

O bytových poměrech se zmíníme souhrnně až dále, neboť zvláště od 30. a 40. let jsou též na Brno plně oprávněna slova Marxova: „Čím rychleji se v některém průmyslovém nebo obchodním městě akumuluje kapitál, tím rychlejší je příval vykořisťovatelného lidského materiálu, tím horší jsou improvizovaná obydlí dělníků."[151])

Vedle pohyblivých reálných mezd[152]) ovlivňovaly postavení dělnictva ceny život-

[149]) Komise 24. 10. 1821 zjistila, že „ein Theil des Bodens gegen die Vorstadt Dörnrössl in der Länge von 15 Klaftern zu einem Arbeitzimmer, in welchem 16 Scheermaschinen durch die Dampfmaschine getrieben werden, angestellt wurde". Dílna, jejíž boční stěny tvořily maltou ohozené dřevěné desky, byla 4 sáhy a 2 střevíce široká a 1 sáh a 1 střevíc vysoká (1 sáh = 1,896 m, 1 střevíc = = 0,316 m). Komise také prohlásila, že nehrozí nebezpečí požárů, neboť „Ein Ofen ist daselbst nicht angebracht, sondern die nöthige Wärme wird aus dem unteren Arbeitzimmer durch die angebrachte Öffnung in dem Fussboden, in welchem zugleich die Maschinengetriebe sind, dahin geleitet". – AMB, SS:PP/p, fasc. 4042.

[150]) Srv. Ad. Zaleisky, l. c., I. Bd., str. 512.

[151]) K. Marx, Kapitál I., str. 696.

[152]) Otázka mezd čeká teprve na zpracování. Nominální mzdy ani sestavované průměry nemohou vyjádřit koupěschopnost dělnických rodin. Zejména za napoleonských válek, krise a neúrody vynikne

ních potřeb. Již r. 1800 prohlásil tkalcovský tovaryš J. Köhler před magistrátem, že z 15 kr., které dostane od Mundiho za loket kašmíru, není schopen žít.[153]) V letech následujících se poměry podstatně zhoršily. Vlivem napoleonských válek, inflace, finančního krachu a úprav vzrostly v Brně několikanásobně ceny masa, chleba, obilí, takže nemohlo celkem nepatrné zvýšení mezd dostačovat.[154]) To vyvolalo spekulaci velkostatkářů i hlad a nedostatek poživatin na trhu. Zatímco se úřady již r. 1803 staraly o příděl chleba pro policejní mužstvo,[155]) nezajímalo je, zda ho bude dostatek pro brněnské dělnictvo. Zmínky o jeho nedostatku se objevovaly koncem r. 1803. V listopadu 1804 se už ozývalo reptání lidu proti pekařům a byly vyslovovány obavy z možných hladových nepokojů.[156]) Právem, neboť v Brně, kde byly pro velké nahromadění lidí ceny vyšší než na venkově, se dala stěží přejít skutečnost, že kupující začátkem července 1805 dostal za 3 kr. místo půlkilového bílého chleba jen 15 dkg nebo obracel v rukách místo 65 dkg černého chleba necelých 23 dkg. Váha chleba totiž poklesla za jeden a půl roku o dvě třetiny a váha housek na polovinu:[157])

Potraviny		1804		1805	
		1. 1.	1. 7.	1. 1.	1. 7.
váha 3krejcarového chleba (v lotech)	bílého	29	23	15	9
	černého	37	31	19	13
váha 3krejcarového chleba selského (v lotech)	bílého	35	29	21	15
	černého	43	36	25	19
krejcarová obyč. houska		4	3 3/4	3	2
krejcarová žemle		2 1/5	2 1/2	2	1

Za těchto podmínek nedaly na sebe hladové bouře lidu dlouho čekat. Dne 4. 7. 1805 došlo k projevům nespokojenosti proti pekařům, jež byly s nasazením vojska likvidovány a tzv. iniciátoři potrestáni vězením a ranami holí. Zároveň vydal magistrát výzvu k majitelům manufaktur, aby zabránili účasti svého dělnictva na těchto nepokojích[158]) a učinil též některá opatření k zajištění chleba ve městě. Snažil se

jejich statický charakter. V dosavadních pracích představují povětšině údaje o dělnických mzdách především dokladový materiál.

[153]) AMB, SS:PP/p, fasc. 1780.

[154]) Tak v prvním desetiletí vzrostly ceny obilí průměrně 2–3 krát, masa víc než čtyřikrát. Po r. 1811 se za pouhých pět let v důsledku výměny bankocetlí a dalších finančních úprav r. 1816 zvýšily ceny pšenice a ječmene třikrát, žita dokonce téměř osmkrát, u masa pak na dvojnásobek. Srv. k tomu údaje v SAB, Cerroni II/391, Ausweis . . .

[155]) SAB, Mor. místodrž.-pres. 1783–1918, kart. č. 269, r. 1803, č. j. 11.

[156]) R. 1813 byl rovněž vydán cirkulář gubernia, jímž se zakazovalo vyvážet ze země brambory. Srv. AMB, SS:PP/p, fasc. 2568, dále SAB, Mor. místodrž.-pres, kart. č. 269, 1803, č. j. 202 a kart. č. 274, 1804, č. j. 4383 kart. č. 275, č. j. 748.

[157]) Použito údajů H. Welzla, Geschichte der Preise von Brünn, AMB rkp. č. 226. Lot = 17,5 gr., 32 lotů = 1 libra.

[158]) AMB, SS:PP/p, fasc. 2764.

nepokojům předcházet,[159]) avšak ve válečné a neklidné době se nadále pociťovala drahota, nedostatek a špatná jakost zboží prodávaného na trzích a v obchodech.[160]) Rovněž finanční opatření vlády vedla ke zdražování zboží a spekulaci na ještě vyšší ceny.[161]) To vše se bezprostředně dotýkalo životní úrovně dělníka, který již neměl spojení s půdou a byl odkázán na trh. Koncem druhého desítiletí sice ceny obilí i potravin poklesly, avšak krize a s ní spojená nezaměstnanost bránily, aby se koupěschopnost obyvatelstva mohla podstatněji projevit.[162])

Hladové bouře nebyly jedinými akcemi, jež uvedly policejní aparát do pohotovosti. Dělnictvo totiž vystoupilo několikrát v akcích vlastních. Zatímco v Bílsku a Biale proti soukenickým tovaryšům, kteří měli v úmyslu zapálit radnici a pobít městskou radu, zakročilo vojsko,[163]) a stejný postup byl nakonec zvolen i při potlačování tamních protidrahotních bouří r. 1811, docházelo na Brněnsku rovněž k akcím textilního dělnictva, avšak formy tohoto vystoupení byly již jiné, odpovídaly totiž přechodu od manufakturní výroby k výrobě tovární.

„Jako stroj se pracovní prostředek stává ihned konkurentem dělníka samého."[164]) Tuto skutečnost si můžeme ověřit již počátkem století (1802) na postupu brněnských postřihačů proti Offermannovu postřihacímu stroji, který vyřazoval ruční práci a ohrožoval zaměstnanost téměř 650 postřihačských dělníků v Brně a na předměstí usazených.[165]) Pracovní prostředek však nakonec ubil dělníka.[166]) Ubil tedy spřádací stroj přadláka a mechanizace tkaní ručního tkalce.

Nadále jsme ovšem svědky odcházení dělníků z manufaktur legální i ilegální cestou. Tak r. 1804 byl uvězněn dělník M. Heyder, který odešel od Mundiho, nedodělal práci a neměl prostředků, aby mu požadovanou náhradu zaplatil.[167]) Nebo do Prostějova měl být postrkem vrácen zběhlý dělník A. Koubek, jenž prý pracuje u Offermanna.[168]) Zajímavý byl spor Offermanna s dělníkem Sobolou, který r. 1801 podepsal u něho smlouvu na tři roky. Málo si vydělal[169]) a žádal proto o uvolnění.

[159]) Byl pořízen seznam všech brněnských obchodníků a živostníků v souvislosti s úpravou zásobování v Brně (SAB, Mor. místodrž.-pres. kart. 277, č. j. 1788/05) sestaven výkaz obilí u pekařů v Brně (tamtéž, kart. 280, č. j. 26/1807), zjišťovány zásoby masa (tamtéž, kart. 283, č. j. 2153/1807, kart, 289, č. j. 775/1808), kde jsou konstatovány malé zásoby masa v Brně.

[160]) Kromě růstu cen masa na venkově (SAB, kart. č. 282, č. j. 1349/1807) se množily stížnosti na všeobecnou drahotu (tamtéž, kart. č. 293, č. j. 4278/1809), na špatnou jakost i váhu chleba a masa (tamtéž, kart. č. 292, č. j. 1820/1809, kart. č. 305, č. j. 1523/1811, kart. č. 308, č. j. 4864/1811, kart. č. 310, č. j. 550/1812, kart. č. 312, č. j. 3472/1812, kart, č. 318, č. j. 6199/1813 atd.), jakož i na nedostatečné množství zboží (tamtéž, kart. 293, č. j. 4218/1809, kart. č. 318, č. j. 6239/1813).

[161]) SAB, mor. místodrž. pres. kart. č. 305, č. j. 1359/1811.

[162]) Za důvod nízké koupěschopnosti obyvatelstva uváděli sami podnikatelé drahotu a zvyšování cen životních potřeb, takže lidem zbývá sotva na jídlo, natož pak aby si kupovali soukenné nebo jiné zboží (srv. SAB, B 13, kart. č. 321, č. j. 3576/1816).

[163]) Srv. SAB, pres. místodrž.-starší, fasc. 39, dále B 13, kart. 306, č. 2446, zpracoval B. Šindelář, Přehled dějin dělnického hnutí . . ., str. 6.

[164]) K. Marx, Kapitál I., str. 459.

[165]) Podrobně vylíčil tuto organisovanou a vytrvalou akci, spočívající na solidaritě českých i německých dělníků B. Šindelář, K nejstarším pokusům . . ., str. 83–88. – Za zmínku stojí, že v době, kdy postřihači vedli nerovný boj o zachování existence, uskutečnili též schůzi (20. 12. 1802), na níž byla po způsobu cechovní organisace založena podpůrná pokladna postřihačských tovaryšů a mistrů v Brně pro přestárlé dělníky a pro vdovy a sirotky (SAB, B 13, kart. 269, č. j. 31/1803).

[166]) Srv. k tomu K. Marx, Kapitál I., str. 460.

[167]) AMB, SS:PP/p, fasc. 2472.

[168]) Tamtéž, fasc. 2151.

[169]) Do protokolu Sobola řekl, „dass ihm Offermann schlechte Arbeit bei welcher er sein Auskommen zu erwerben nicht im Stande ist, verabfolge", AMB, SS:PP/p, fasc. 2190.

Magistrát trval na dodržení smlouvy a když nenastoupil, byl na noc zavřen a druhý den odveden na práci. Sobola však využil prvního vhodného okamžiku a utekl. Jeho příkladu následovali dva další dělníci. Offermann se sice dovolával uplatnění feudálního nařízení o omezení pohybu dělnictva, avšak marně, pátrání po Sobolovi se ukázalo bezvýsledným. Tyto individuální formy odporu jsou nám dokladem o počínajícím dělnickém hnutí, nemohly však přinést výsledky v boji dělnictva proti vykořisťování.

Kolektivnějším pokusem o zlepšení mzdových podmínek byla stávka r. 1812 u Hopfa a Bräunlicha. Skončila však soudním stíháním jejího organizátora J. Pokury a nastoupením ostatních do práce.[170]) Vskutku kolektivním postupem byla neohlášená schůze 300 dělníků z 26 brněnských textilních podniků, kteří se sešli v Lužánkách, aby pojednali o krizi, nezaměstnanosti a jejích následcích. Bylo na ní možno slyšet již hlasy, že petiční cesta nemůže opatřit práci, příčinou nezaměstnanosti je zavádění strojů do výroby[171]) a zůstává tudíž povinností továrníků postarat se jim o stálý výdělek, poněvadž oni (tj. dělníci) jsou vlastně pramenem, z něhož dosáhli továrníci svého nynějšího blahobytu.[172]) Opatření, jež měla nezaměstnanost řešit, postihovala především mimo Brno příslušné, dále svobodné, na jednom stavu pracovali dva tkalci, dělníkům byla přikazována méně placená práce. Nezaměstnanost a bída přinutily tehdy dělníky valné většiny textilních podniků v Brně hledat společné východisko z ní – počínaly se klást základy k třídnímu uvědomování a organizování.[173])

V polovině 40. let minulého století napsal B. Engels: „Dělnická třída zahájila opozici proti buržoazii teprve tehdy, když se násilím vzepřela zavedení strojů, jak se stalo hned na počátku průmyslového rozmachu."[174]) Počátkem této opozice našeho dělnictva byl právě pokus o rozbití Cocheletova postřihovacího stroje[175]) v Delhaesově textilce v Brně r. 1819. Sociální postavení dělníka se v této době pod vlivem krize velmi zhoršilo, rozjitřila proto mysl dělnictva zpráva o stroji, který prý ušetří čas, námahu a lidi.[176]) Během týdne uzrála na několika poradách[177]) myšlenka zničit u Delhaese do chodu uvedený postřihací stroj. Proto se již 23. března ráno pod Špilberkem sešlo na 150 dělníků, ozbrojených sekyrami, kladivy a klacky. Než své rozhodnutí mohli uvést ve skutek, byli policejním zásahem, totiž vojenským jízdním oddílem, rozehnáni. Na 50 jich policie zatkla a z nich během tří týdnů, aby zastrašovací účinek byl co nejpůsobivější, 28 odsoudila.[178]) Tento pokus patří k nejstarším u nás zatím známým pokusům o rozbíjení strojů.[179])

[170]) SAB, B 13, kart. 311, č. j. 177/1812, dále B. Šindelář, Přehled dějin dělnického hnutí . . ., str. 6.

[171]) Policejní zpráva je nám též potvrzením závěru o technickém převratu v předení vlny a o přibývajícím počtu strojů od počátku druhého desetiletí 19. století (SAB, B 13, kart. 321, č. j. 3576, fol. 12v.).

[172]) SAB, B 13, kart. č. 321, č. j. 3576/1816, fol. 11–11v.

[173]) Zhodnocení lužánecké schůze viz též B. Šindelář, Přehled dějin dělnického hnutí . . ., str. 7 a K otázce nejstarších tradic . . ., str. 145–151.

[174]) K. Marx-B. Engels, O odborových organisacích, str. 9.

[175]) R. 1818 bylo uděleno Ch. Cocheletovi privilegium na postřihovací stroj na 10 let pro území celé monarchie (Amtsblatt, 12. 7. 1818, č. 55).

[176]) SAB, B 13, kart. 324, č. j. 2354, fol. 70.

[177]) O průběhu těchto jednání viz SAB, B 13, kart. 324, č. j. 2354, fol. 60–62.

[178]) Ze seznamu odsouzených vyplývá, že 10 z nich pracovalo u Pešiny, 3 u Offermanna, 2 byli nezaměstnaní a 13 u různých mistrů. Většina z nich (až na 3) bydlela v Brně, především na předměstích Cejlu, Velké Nové ul., Radlase aj. Polovina jich byla ve stáří kolem 40 a více let. Proto také většina z nich byla v Brně zaměstnána 10–15 let. Plná polovina všech odsouzených měla dvě, tři i více dětí. Nemůžeme ovšem dělat z těchto čísel dalekosáhlé závěry, avšak přesto lze říci, že

Ve srovnání s nepokoji manufakturních dělníků z 18. století stojí toto hnutí nesporně výše. I když akci z r. 1819, jež dosáhla zatím největšího účinku a svědčila o postupující solidaritě a organizovanosti,[180]) můžeme spojovat s počátky opozice dělnictva proti buržoazii, nese toto vystoupení znaky přechodného období, totiž živelnost a bezradnost. Dělník se teprve učil „rozlišovat mezi strojem a jeho kapitalistickým užíváním a přenášet proto svoje útoky s materiálních výrobních prostředků na společenskou formu jejich exploatace."[181])

3. *Vytváření základů brněnské průmyslové oblasti.*

Základním odvětvím výroby tohoto centra – jak jsme již výše naznačili – bylo vlnařství, v němž na počátku 19. století dochází k průmyslové revoluci. V souvislosti s ní, totiž s pohybem a potřebou pracovních sil, které tato revoluce vyvolává, se začala kolem centra rozvíjet průmyslová oblast. K centru se přimykaly obce z blízké vzdálenosti, centrum se stávalo pro ně zdrojem pracovní příležitosti. Tíhly k němu postupně i obce vzdálenější a utvářela se tak pozvolna trvalá obchodní a jiná spojení, nezbytná pro chod a výživu centra i pro rozvoj obcí samých. Tedy teprve s vývojem kapitalismu, s rozvojem vnitřního trhu, s postupem průmyslové revoluce, se začala utvářet vzájemná závislost průmyslového centra a jeho okolí – oblast. Končila nepravidelnost a přechodnost všech spojení, jež vznikla za feudální cechovně řemeslnické výroby i v údobí manufakturním (např. faktorie aj.) a vznikaly nové, pravidelné a trvalé vztahy.

Všimněme si však napřed rozvoje průmyslového centra samého. Zatímco charakter vnitřního města se za celá tři desetiletí 19. století podstatně nezměnil a přibývalo především lidí do Brna nepříslušných, rozvíjela se předměstí mnohem rychleji (srv. k tomu tabulku na str. 346):[182])

Na první pohled by se totiž zdálo, že by stačilo uvést jen Velkou a Malou Novou ulici, Pekařskou, Zábrdovice a Staré Brno, kde vzrostl počet obyvatel během čtvrt století o třetinu, nebo Horní a Dolní Cejl, Koželužskou a Mlýnský příkop, kde se téměř zdvojnásobil. V ostatních předměstích (např. Nové sady, území sv. Anny, Křížová aj.) byl pak přírůstek celkem malý. Porovnáme-li však stav těchto předměstí k r. 1824 s růstem v období následujícím (1825–1850), pak zjistíme, že i v nich se počet obyvatel zdvojnásobil (viz str. 369).

Na základě toho můžeme učinit závěr, že v první čtvrtině 19. století se rozvíjela

pokusů o rozbití postřihovacího stroje se účastnilo mnoho starších dělníků a tovaryšů; kteří se vyučili, když ještě stroj nebyl znám. Obavy z propouštění, že neuživí početnou rodinu, vedla je k tomuto kroku. Vyřešení svých sociálních těžkostí viděli pouze v návratu doby, v níž se učili.

[179]) Vylíčením bouří z r. 1819 a jejich zhodnocením z hlediska vývoje celého dělnického hnutí se zabývá B. Šindelář, Přehled dějin dělnického hnutí . . ., str. 7–8, týž v kolektivní práci B. Šindelář, Fr. Jordán, O. Franěk, J. Vytiska, J. Kolejka, V. Peša, Z dějin dělnického hnutí na Brněnsku, Brno 1956, str. 12.

[180]) Solidarita však nebyla znakem jen brněnských textilních dělníků. Již v počátcích formování dělnictva v rosicko-oslavanských dolech jsme svědky dělnického chápání pospolitosti a solidarity, která se nezastavila ani před nebezpečím ztráty života. Srv. K. Fojtík, Důlní katastrofa v Oslavanech 13. dubna 1820, Sborník Matice moravské 78/1959, s. 270–281.

[181]) K. Marx, Kapitál I., str. 457.

[182]) Pro sestavení tabulky použito údajů v časopisu Hesperus, roč. 1814, č. 15, březen, str. 120, a Ch. d'Elvert, Schriften XIII, str. 20–22. Pozn. k tabulce: 1) r. 1822 se odhadovalo přes 11.000 lidí, 2) nepřesnost vznikla pravděpodobným připočtením jiných částí, 3) pro r. 1825 se udávalo 35.899 obyvatel v městě Brně a předměstích.

Název předměstí	Počet obyvatelstva		
	1797	1813	1824
Vnitřní město	8592	9391	?[1])
Švábka	567	681	799
Velká Nová ul. a Červená ul.	1512	1772	2253
Horní Cejl	} 1721	530	807
Dolní Cejl		1819	2114
Koželužská a Mlýnský příkop	?	431	732
Křenová ul.	1179[2])	932	1104
Nové sady	743	848	867
Pekařská ul.	1567	1811	2165
Malá Nová ul.	478	671	778
Území sv. Anny	?	179	209
Vídeňská ul.	200	321	?
Křížová ul.	341	378	402
Josefov	585	595	} 785
Hráze	?	266	
Trnitá	399	552	613
Zábrdovice	575	?	915
Staré Brno	2102	2375	2717
BRNO celkem	23 191	24 655	?[3])

především předměstí, v nichž stály průmyslové podniky. Tak na Cejlu založil svůj podnik Tureček, Schöllerové, na Mlýnském příkopu Offermann, na Koželužské Pešina, Soxhlet a Godhair na Velké Nové ulici atd. Dělnictvo se usazovalo v blízkosti těchto podniků. Teprve v letech 1825–1850 s přibývajícími podniky a postupující industrializací v dalších průmyslových odvětvích se nově příchozí usazovali nejen v těchto již silně zabydlených předměstích, ale vyhledávali též předměstí ostatní. Umožňovalo to také zlepšené komunikační spojení mezi předměstími. Ovšem ve vnitřním městě, sevřeném hradbami, byl tento růst mnohem pomalejší než na předměstích.[183])

Spolu s ekonomickým a sociálním vývojem na předměstích pokračovalo i připoutávání předměstí k vnitřnímu městu. Tak r. 1813 byla zavedena pro město a předměstí výdělková daň, r. 1820 byla předepsána činžovní daň v předměstích jako ve městě. Pro město i předměstí byla vydána r. 1827 stejná nařízení o čištění, tak jako roku následujícího stejný řád stavební.[184]) Těmito nařízeními se smýval zvolna rozdíl mezi městem a předměstími, oslabovala se vrchnostenská jurisdikce okolních panství a posilovala se celistvost a hospodářský i společenský význam průmyslového centra.

Centrum, skládající se vlastně z vnitřního města a předměstí, se v tomto období stávalo jádrem průmyslové oblasti. Potřebu pracovní a rezervní armády dělníků pro brněnské podniky nebylo možno krýt jen z tohoto jádra. Proto již v počátečním stadiu průmyslové revoluce vznikala trvalá spojení mezi Brnem a okolními obcemi. Z tohoto prstence, zatím ještě stále úzkého, začali docházet dělníci do předměstských továren.

[183]) Srv. k tomu Ch. d'Elvert, Schriften XIII., str. 20–22.
[184]) Viz Fr. Šujan, Dějepis Brna, str. 374.

Teď již nejen vnitřní město a předměstí, ale i okolní obce se stávaly základnou pracovních sil – vytvářel se zárodek průmyslové oblasti v užším slova smyslu. Stěží se podaří přesně vymezit okruh obcí, jichž se tento proces již v prvních desetiletích 19. století dotkl. Bezpečně to můžeme říci např. o obcích Židenice, Juliánov, Zábrdovice, které ležely asi 1–2 km od Brna.[185]) Rovněž postavení Horního a Dolního Cejlu je jednoznačně určeno. O obyvatelích obcí Komárov, Přízřenice, Horní a Dolní Heršpice, jež byly 4–5 km od Brna vzdáleny, víme, že prodávali s velkým ziskem v Brně své produkty; přitom nemůžeme vyloučit, že snad i odtud někteří mohli do Brna docházet.[186]) Domníváme se proto, že lze okruh užší oblasti v tomto období vymezit vzdáleností kolem 2–4 km od Brna.

Obce vzdálenější začínaly především navazovat trvalé obchodní a tržní spojení. Na brněnských trzích nacházely odbyt zemědělské výrobky, dřevo, v řadě obcí byly stále ještě faktorie brněnských textilních podniků. Vymezit širší oblast se pokusil již J. Mrkos. Při studiu let 1790–1834 dospěl k závěru, že vliv Brna zasáhl nejen jeho bezprostřední zázemí, ale sahal až k Náměšti nad Oslavou a na jihovýchod na Klobouky u Brna a směrem na Hodonín.[187]) I když již řada obcí měla trvalé spojení s Brnem, přece jen se domníváme, že je dosah Brna koncem 20. let poněkud nadhodnocen,[188]) kdežto např. význam silnice Brno–Olomouc opět nedoceněn.[189])

Brno bylo známo jako tržní místo. Navštěvovali ho kupci z Bítýšky jako z Lednice, Kounic, Boskovic, Kunštátu, Bučovic, Vyškova nebo z jiných míst. Ovšem vztahy těchto obcí byly obdobné tomu, jaký mělo např. Brno s Jihlavou, Třebíčí atd. Chyběl onen bezprostřední hospodářský aspekt. Teprve s nástupem průmyslové revoluce vzrůstal i hospodářský dosah průmyslového Brna, které připoutávalo k sobě další obce, pronikalo zemědělským zázemím a na řadu dalších obcí vykonávalo vliv prostřednictvím menších výrobních středisek, na něž se tyto obce napojily. Ve 20. letech jsme však teprve na počátku tohoto procesu.[190])

V průběhu prvních tří desetiletí 19. století se tudíž na podkladě ekonomického a společenského vývoje průmyslového centra a jeho působení začala kolem města a předměstí, jako jádra, vytvářet oblast. Základem oblasti v užším slova smyslu se

[185]) Srv. G. Wolny, Die Markgrafschaft Mähren II/2, str. 236.
[186]) U těchto obcí totiž G. Wolny říká: Die oben erwähnten und bei dem Artikel „Brünn" zum theil ausführlicher besprochenen Fabriken geben einer beträchtlichen Anzahl von Menschen Erwerb durch Taglohn, und die Bewohner von Kumrowitz, Prisenitz, Ober- und Unter-Gerspitz setzen die Erzeugnisse ihrer Viehzucht in der nahen Hauptstadt mit grossem Gewinne ab." (Tamtéž, II/2, str. 47).
[187]) J. Mrkos, Hospodářská dynamika země Moravskoslezské v zrcadle jejího populačního vývoje a fluktuace obyvatelstva let 1790–1930, Brno 1948, str. 9.
[188]) Spojení, které se z konce 18. a poč. 19. století udržovalo, se zakládalo na vztahu náměšťské manufaktury a manufakturních podniků brněnských. Cizí odborníci přicházeli do Brna z Náměště. Avšak počátkem 40. let tíhlo obchodně toto místo již k Třebíči (vc. op. 1626).
[189]) J. Mrkos (l. c., str. 9) totiž říká, že v období 1790–1834 nemá dálková silnice z Brna na Vyškov, Prostějov a Olomouc ještě výraznou působivost hospodářskou. Avšak již Cerroni udával, že mezi nejdůležitějšími silnicemi v monarchii, jež umožňovaly obchodní spojení s Haličí, Slezskem, Polskem a Ruskem byla právě tato silnice (srv. SAB, Cerroni II/9, Beschreibung . . ., popis silnice z r. 1809). Podél ní se sice nekoncentrovala průmyslová odvětví, avšak obyvatelé všech obcí mezi Rousínovem a Vyškovem se zabývali povoznictvím. Jejich dálkové fůry spojovaly Brno a Vyškov s Haličí, Ruskem, Polskem i Uhrami (viz např. vc. op. obcí Komořany, Čechyně, Podbřezice, Kroužek, Lysovice, Rostěnice, Tučapy, Habrovany, Nemojany, Luleč atd.) – Srv. k tomu též mapku č. 3 za stranou 384.
[190]) Např. Boskovice měly spojení s Brnem, avšak obce na sever od Blanska byly již připoutány k Boskovicím (viz mapku č. 2 za stranou 384).

staly obce vzdálené zhruba 2–4 km od centra, z nichž začínali docházet dělníci do brněnských předměstí. V důsledku poměrně ještě slabého celkového hospodářského dosahu centra nelze přesněji určit obrysy širší oblasti, kde se utváření trvalého spojení s Brnem mísí s obchodními vztahy doby předchozí. Vzhledem k ekonomickému a společenskému stavu vývoje v brněnské oblasti ve 20. letech minulého století se však domníváme, že tento okruh širší oblasti, mimo obce na sever od Brna ležící, kde byla vzdálenost pravděpodobně větší, nepřesáhl patnáct kilometrů.[191])

[191]) Např. Kr. Pole a Řečkovice udržovaly v této době již trvalé spojení s Brnem, přesto uvádí ještě G. Wolny (l. c., II/2, str. 17) mezi hlavními druhy zaměstnání v polovině 30. let zemědělství, chov dobytka, vlnařství, řemeslo, námezdní práci. Naopak uhlí rosicko-oslavanské pánve, vzdálené vzdušnou čarou 15 km bylo známo již v 18. století. Avšak od 20. let, kdy se zaváděním parního pohonu v brněnských podnicích vzrůstal význam uhlí jako základního paliva, se vytvářelo i trvalé spojení mezi Brnem a tímto revírem. Výjimkou byly obce ležící na sever v krajině bohaté na lesy. Odtud se i z větších vzdáleností dopravovalo dřevo do Brna. Tímto směrem bylo také vzdálenost větší. – Tyto skutečnosti nás vedly k vyslovení názoru, že ve 20. letech nepřesáhl rozsah oblasti v širším slova smyslu v průměru patnáctikilometrovou vzdálenost.

III. Brněnská průmyslová oblast v období rozvoje průmyslové revoluce

(poč 30. let – 1848)

Pro poslední dvě desetiletí první poloviny 19. století, kterou ukončila buržoazní revoluce r. 1848, je charakteristický všestranný proces kapitalistické industrializace. Ve vlnařství pronikla průmyslová revoluce do dalších procesů textilní výroby[192]) a rozšířila se i na průmyslová odvětví jiná. Největšího rozvoje doznalo cukrovarnictví, náznaky určitých změn ve způsobu výroby pozorujeme také v průmyslu zpracovávajícím kůže, v papírnictví, železářství, v průmyslu mlynářském aj. Vzrůstající potřeba pracovních a parních strojů vyvolala v život tovární výrobu strojů a vytvořila strojírenství jako samostatný průmyslový obor. Změnily se tím i palivové zdroje. Uhlí se stalo od 40. let základním palivem brněnského průmyslového centra. Revoluce ve výrobním způsobu si vynutila i revoluci v komunikačních a dopravních prostředcích. Také ve sféře společenského vývoje došlo k významným změnám. I když teprve s dovršením průmyslové revoluce, tedy s obdobím následným, souvisel vznik samostatného politického dělnického hnutí,[193]) pozorujeme v dělnickém hnutí přechod k novým formám třídního boje. Průmyslová oblast, která vázala jednotlivá odvětví výroby, ať se již nacházela v centru (textil, strojírenství, koželužství) nebo mimo ně (těžba uhlí, železářství, cukrovarnictví), se v této době také navenek rozšířila, uvnitř se rozrostla a nabyla na významu ta část, z níž docházelo dělnictvo do průmyslových podniků v centru.

Polovinou 19. století se uzavírá nejen druhá etapa vývoje průmyslové revoluce, ale celkový vývoj kapitalismu v lůně feudální společnosti. Dovršení průmyslové revoluce pak probíhalo již za nových podmínek.

1. Rozvoj průmyslové výroby v brněnské oblasti ve 30. a 40. letech.[194])

Přední postavení vlnařství v brněnské oblasti, v němž pokračoval proces mechanizace výroby, není potřebí zdůrazňovat. V důsledku šíření cholery sice došlo k přechodné odbytové krizi (v říjnu 1831 byl každý pátý dělník bez zaměstnání),[195]) avšak v krátké době nastala opět konjunktura, o čemž svědčí příznivý rozvoj ře-

[192]) Srv. k tomu K. Marx, Kapitál I., str. 409–410.
[193]) Srv. J. Purš, Průmyslová revoluce v českých zemích, str. 113.
[194]) Vývoj jednotlivých průmyslových odvětví se stával stále různorodější. Není proto již možno zabývat se jimi do podrobností.
[195]) Podle polic. ředitelství bylo v r. 1831 v Brně celkem 2200 vlnařských dělníků (SAB, B 13, kart. 332, č. j. 481/1834, fol. 83). Ze zprávy komise, pro zmírnění nezaměstnanosti vyplývá, že přesný počet nezaměstnaných lze velmi těžko zjistit, odhaduje se na 450 (tamtéž. fol. 58–58v.).

meslné výroby. Z údajů pro výpočet výdělkové daně zjistíme, že r. 1834 bylo v Brně:[196])

	Počet	Počet			Druh strojů
		dělníků	stavů	strojů	
Továren na sukna	19	přes 500	200	300	drasticích, přástovacích, spřádacích, postřihovacích, česacích
Přádelen vlny	25				
Soukeníků	56	112	58	5	úplných spřádacích souprav
Tkalců	96	110	104		
Cajkařů	22	32	30		
Postřihovačů	16	přes 150			dekotovacích (propařovacích)
Krásnobarvířů	13				

K témuž roku bylo napočítáno v Brně a předměstích již 10 parních strojů a 2 v nedalekých Zábrdovicích, využitých v textilní výrobě.[197])

Na přelomu 18. a 19. století se odhadovalo více než 10 000 dělníků, z nichž velká část pracovala v okolních vsích jako přadláci pro brněnské podniky. K r. 1831 se pak udává zřejmě jen v brněnských podnicích 2200 dělníků. Uvolněné pracovní síly, spolu s dalšími, jež přicházely, zajišťovaly potřebnou rezervní armádu, nebo přecházely do jiných výrobních odvětví. O tom, že nově příchozích nebylo málo, svědčí skutečnost, že téměř polovina z těchto vlnařských dělníků nebyla příslušná do Brna:[198])

Předměstí	Počet vlnař. dělníků celkem	Do Brna příslušných	Do Brna nepříslušných
Dolní Cejl	280	163	117
Horní Cejl	222	125	97
St. Brno	205	101	104
Nové sady	174	83	91
Pekařská	156	65	91
Velká Nová	156	95	61
Josefov	145	74	71
Zábrdovice	123	76	47
Brno celkem	2200	1144	1056

[196]) Použito údajů u Ch. d'Elverta, Schriften XIX, str. 138–139, kde je uveden i seznam majitelů těchto 19 podniků na výrobu sukna.

[197]) V Bílsku ani v Jihlavě nebyl v té době ještě parní stroj, v Novém Jičíně ho postavil r. 1830 A. F. Döpper (d'Elvert, Schriften XIX, str. 144). – Viz též J. Purš, Použití parních strojů v průmyslu v českých zemích v období do nástupu imperialismu, ČsČH II/1954, str. 486–487, kde je podán soupis majitelů parních strojů.

[198]) SAB, B 13, kart. 332. č. j. 481/1834, fol. 83.

Menší počet dělnictva byl dán především stále větším uplatňováním přadláckých, česacích, potřihovacích, drasticích strojů, lisů atd. ve výrobě. V druhé polovině 30. let bylo zavedeno několik dalších novinek. Tak r. 1837 postavil Soxhlet Mule Jenny, k nimž v druhé polovině 19. století přibyly selfaktory. Ve tkaní znamenaly změnu v dosavadním způsobu výroby Jacquardovy stavy, přivezené r. 1839 F. A. Bonnerem a uvedené do chodu v podnicích A. Schölla a Offermanna.[199]) Zavedením těchto stavů uskutečnil se přechod od jednobarevných, tzv. nezničitelných suken k lehčím, vzorkovaným látkám s menší pevností, zato však s úhlednějším vzezřením.[200]) Přes nesporné přednosti, které Jacquardovy stavy měly, našly v Brně uplatnění jen v těch případech, v nichž každé jiné zařízení bylo nedostačující.[201]) K nim přibyly pak v polovině 19. století stavy mechanické.[202]) Ovšem základem zůstávaly stále pracovní stroje standardní,[203]) k jejichž pohybu se užívalo ve stále větším měřítku parní síly. Tím také vzrůstal podíl tovární výroby na celkové produkci sukna a vlněných výrobků. Dokladem koncentrovanosti tovární vlnařské výroby a malého počtu řemeslnických mistrů v Brně v průměru celé Moravy a Slezska jsou data výdělkové daně pro r. 1839. Z nich vysvítá, že v Brně bylo 35 % všech podniků na výrobu sukna, 26,2 % barvíren, ale jen 2,3 % soukeníků a postřihačů a 2,6 % tkalců, kteří na Moravě a ve Slezsku pracovali.[204]) Vlnařství se také podílelo 39 % na celkové hodnotě výroby Moravy a Slezska a tvořilo tak základní složku průmyslové výroby.[205]) Na brněnskou tovární a řemeslnou výrobu připadla osmina veškeré surové vlny v Rakousku (bez Dalmácie, Uher, Sedmihradska a Voj. hranice), r. 1841 zpracované, zatímco na hodnotě vyrobeného zboží se podílela téměř čtvrtinou (22,2 %). V brněnské oblasti se tedy vyrábělo proti jiným oblastem textilní výroby jemnější a poptávkám módy odpovídající zboží.[206])

I když byla výroba sukna a vlněného zboží rozšířena téměř po celé Moravě a Slezsku, přece jen můžeme vymezit zhruba tři oblasti, v nichž se koncentrovala. Byla to oblast brněnská, jihlavská a bílská. Porovnáme-li oblast brněnskou s oběma dalšími, pak vidíme, že první z nich stojí v popředí, neboť zde již textilní výroba přecházela do stadia tovární velkovýroby, kdežto v druhých oblastech se setkáváme s velkým počtem soukenických mistrů, kteří teprve v 50. letech podlehli konkurenci brněnské tovární výroby.[207]) Také oblast liberecká, kde sice mechanizace soukenictví začala již koncem 20. let, byla silně ovlivňována výrobou cechovní a ve 40. letech se Brnu ještě nevyrovnala.[208])

[199]) Srv. k tomu Fr. Migerka, l. c., str. 74, 90–91; též K. k. priv. Militär- u. Feintuchfabrik, str. 18–19, Brünner Zeitung 1836, č. 298, str. 1272, Moravia I/1838, č. 85, str. 337–338.

[200]) G. Haas. l. c., str. 229.

[201]) Tamtéž, str. 92.

[202]) O užití mechanických stavů viz J. Purš, K otázce průmyslové revoluce . . ., str. 101–102, o jejich významu též Fr. Migerka, l. c., str. 94.

[203]) Změn doznalo nejen strojní vybavení, ale i v technologii se začínaly uplatňovat a propagovat nové metody – viz Mitth. 9/1825, č. 48, str. 384, Moravia 8/1845, č. 63, str. 249–250.

[204]) Použito čísel z Ch. d'Elverta, Schriften XIX, str. 152.

[205]) Pro poznání podílu, jednotlivých průmyslových odvětví viz např. M. Myška, Morava a Slezsko . . ., str. 33 n.

[206]) Např. v Jihlavě se vyrobilo o čtvrtinu suken více než v Brně, avšak hodnota vyrobeného zboží dosáhla přibližně jedné třetiny hodnoty zboží zhotoveného v Brně. Českomoravská vysočina dodávala většinou sukno obyčejné.

[207]) Srv. k tomu St. Licht, Die österreichische Schafwollwaaren-Industrie, Gross-Industrie Österreichs IV, Wien 1898, str. 61, Fr. Hoffmann, l. c., str. 16 n.; TSÖM 1841, Ch. d'Elvert, Schriften XIX, str. 153–154, Moravia 8/1845, č. 86, str. 344, a 9/1846, č. 52, str. 208.

[208]) Srv. údaje TSÖM 1841. Velký počet soukeníků zpomaloval tovární výrobu sukna, která

Brněnský textil spojený s novými formami výroby si udržel v první polovině minulého století náskok před ostatními oblastmi a mohl jim svým zbožím konkurovat především proto, že vedle nízkých dělnických mezd a blízkých bohatých zásob uhlí měl výhodné železniční spojení s Vídní, což mělo vliv na druh vyráběného zboží. Začaly se zde vyrábět módní látky, které nacházely odbyt především ve Vídni a částečně i v Itálii. Za nevýhodu, kterou s sebou přináší závislost na módě, se považoval tehdy sklon k většímu „kolísání" oproti solidnosti manufaktury. Závislost na módě do určité míry ovlivňovala výrobu, domníváme se však, že hlavní příčinou „kolísání", k němuž v brněnském textilu docházelo, nebyla vídeňská móda, ale právě onen přechod do strojového stadia textilní výroby, za něhož dochází k rychlé přeměně výrobních způsobů a společenských vztahů.[209])

Než vraťme se v krátkosti ještě k některým údajům o textilní výrobě v Brně samém.[210]) Z 50 000 centnýřů surové vlny r. 1841 spotřebované se vyrobilo ve 32 přádelnách na 178 soupravách s 89 000 vřeteny 30 000 centnýřů mykané příze v hodnotě 7,5 mil. zlatých. Z toho 18 továren a menších podniků spolu se 456 soukeníky zhotovili 190 000 kusů sukna a jiných vlněných výrobků v hodnotě 13,3 mil. zlatých. Ze spotřebované vlny připadlo na 5 továren (Schöller, Skene, Daberger, Offermann a Popperové) 17 %, na 13 menších podniků 6,4 %, do Vídně a brněnského okolí se vyvezlo 1,8 %, zbývajících 74,8 % zpracovalo 456 soukeníků. I když těchto 5 největších podniků zpracovalo jen šestinu a všechny podniky necelou čtvrtinu spotřebované vlny, byl jejich podíl významný, neboť v měřítku Moravy a Slezska se podílelo na spotřebě vlny 43 továren a menších podniků jen asi osminou, tj. 12,5 procenty. Napomáhaly tomu vedle velkého množství textilních strojů a 24 parních strojů o 262 k. s.[211]) též ruce více než 18 000 dělníků a dělnic v textilním průmyslu zaměstnaných.

Továrny však nestačily krýt poptávku po vlněném zboží a tak mnoho soukenických mistrů v 30. a 40. letech i při malém provozním kapitálu bylo s to se podílet na textilní výrobě.[212]) Odbytiště pak soukeníci i továrny nacházeli v českých zemích, v ostatních provinciích rakouské monarchie (např. Halič, Lombardie, Tyroly), zejména ve Vídni, ze zahraničních odbytišť se nejčastěji připomínají Uhry, Itálie, Švýcarsko, Polsko, Prusko a Levanta.[213]) Celková situace byla v těchto letech pro výrobu příznivá. Nedostatky byly obvykle rázu komunikačního, velký nebo malý počet kupujících či prodávajících, kteří se zde na trhu sešli, mnohdy i příčiny povětrnostní, krajově omezené neúrody atd.[214])

teprve koncem 60. let převládla nad výrobou řemeslnou. – Srv. J. Purš, K otázce průmyslové revoluce, str. 105–106; podrobnější výklad o liberecké textilní výrobě viz u J. Jozy, l. c., str. 99–109. Zajímavé údaje přinesly i Mittheilungen 28/1835, č. 35, str. 198–200, a Moravia 10/1847, č. 102, str. 407–408, kde pisatel již postřehl vzestupnou linii vývoje vlnařské výroby v Liberci.

[209]) Srv. k tomu V. I. Lenin, Spisy 3, str. 534.

[210]) Pro další vylíčení stavu textilní výroby počátkem 40. let viz J. Vytiska, Několik dat o rozvoji průmyslové výroby a růstu dělnické třídy na Moravě a ve Slezsku, ČMM 73/1954, zvl. str. 84–92.

[211]) V r. 1843 připadalo Brno již 33 parních strojů o 316 k. s. Z nich pracovalo 24 o 262 k. s., tedy 82,9 % veškeré hnací síly, ve vlnařství, 9 o 54 k. s. pak stálo v ostatních průmyslových odvětvích (TSÖM, Industrie, Dampfmaschinen; srv. též J. Purš, Použití parních strojů, str. 490, tab. III). – Seznam majitelů parních strojů otiskl W. Schram ve Vaterländische Denkwürdigkeiten II/1907, str. 138–139.

[212]) Jejich jména viz u Ch. d'Elverta, Schriften XIX, str. 139.

[213]) Místa výroby suken v moravských a slezských krajích, jakož i jejich odbytiště podávají TSÖM 1841.

[214]) Srv. např. měsíční hlášení o stavu průmyslu a obchodu, SAB, B 26, Pol. řed. fasc. 72–74,

Vedle toho však docházelo v průběhu 40. let k „výkyvům"[215]) zapříčiněným všeobecnou neúrodou, přechodným uzavřením některých trhů, především trhů uherských. Pokus Maďarů o vymanění z rakouského trhu podporou vlastního průmyslu (tzv. ochranářské hnutí) skončil nezdarem pro slabou ještě základnu uherského průmyslu. Kapitálově fundovaným podnikům to nezpůsobilo vážnějších škod. Jejich majitelé se připravovali na opětné ovládnutí uherského trhu a dočasně změněnou situaci řešili hledáním nových odbytišť, snížením výroby, mezd a počtu dělnictva. Na mistry, kteří zápasili s rozvíjejícím se továrním průmyslem a byli odkázáni z trhu na trh, působila tato změna zhoubně, neboť část z nich byla nucena opustit samostatnou živnost a rozmnožila počet dělnictva hledajícího práci v továrnách.[216])

Vývoj 40. let neměl již klidný charakter jako desetiletí předchozí. Ještě v předvečer r. 1848 stoupala nezaměstnanost, pro neúrody a nedostatek potravin rostly rychle ceny.[217]) Nespokojenost lidu s tímto rapidním snížením životní úrovně našla odezvu za akcí, k nimž v tomto revolučním roce došlo.

Pro vývoj vlnařské výroby v brněnské průmyslové oblasti je tedy v druhé etapě průmyslové revoluce charakteristický rozvoj tovární výroby. Podniky, které krizi 20. let přečkaly, se rozšiřovaly, nové se zakládaly.[218]) Ruční předení bylo do poloviny 30. let zatlačeno předením strojovým. Proces tovární výroby suken pokročil za 30. a 40. léta tou měrou, že již v desetiletí následujícím tovární výroba převládla nad výrobou řemeslnou.

Druhá etapa vývoje průmyslové revoluce je charakterizována též rozvojem průmyslu potravinářského, zejména cukrovarnictví.[219]) Po úpadku cukrovarnictví v důsledku zrušení kontinentální blokády a konkurence cukru třtinového doznalo toto odvětví teprve od 30. let nového rozkvětu. Do poloviny minulého století pak vidíme v jeho vývoji na Moravě, především v brněnském a olomouckém kraji, dvě etapy: totiž druhou polovinu 30. let a druhou polovinu 40. let. Cukrovar, postavený r. 1830 v Kostelním Vydří u Dačic,[220]) zůstával jediným podnikem na Moravě.[221])

pro léta 1830–1842, fasc. 209–210 pro léta do r. 1847. – Srv. k tomu pravidelné zprávy, které z lipského, pešťského a vratislavského trhu přinášely Mittheilungen, přetiskovaly Brünner-Zeitung, Moravia přinášely zprávy o trzích brněnských nebo moravských a hovořily o velmi živých obchodech.

[215]) Obsáhlou zprávu o stagnaci ve vlnařské výrobě v Brně podával starosta Ritschl zem. presidiu, SAB, B 13, kart. 159, č. 2135/1844, fol. 4–7.

[216]) O podrobnější vylíčení působení a ohlasu tohoto hnutí v hospodářském životě Moravy a Slezska jsme se pokusili článkem „K ohlasu ochranářského hnutí na Moravě a ve Slezsku v polovině čtyřicátých let 19. století", ČMM 77/1958, str. 99–124.

[217]) Srv. k tomu např. J. Radimský, Hospodářské poměry moravské v době předbřeznové, Český lid 4/1949, str. 102 n. a 137 n. Ze starších prací pak E. Nachtmann, Die wirtschaftliche und soziale Lage Brünns in Revolutionsjahr 1848/49 (jako příspěvek ve sb. věnovaném W. Wostrému pod názvem „Heimat und Volk", red. A. Ernstberger), Brünn 1937, str. 523–545.

[218]) Pro udělení továrního oprávnění nebylo od r. 1846 již zapotřebí oprávnění na řemeslo, ale především peníze (Sammlung, 28. Bd., str. 252–253). – Podrobnosti o vzniku a vývoji jednotlivých firem viz v TSÖM 1841, d'Elvert, Schriften XIX, str. 139 n.; Fr. Migerka, l. c., poznámky; G. Haase, l. c., str. 221 n., o cizích podnikatelích píše H. Benedikt, Die Anfänge der Industrie in Mähren, Der Donauraum II/1957, č. 1; z archivního materiálu pak připomínáme SAB, B 23, krab. 446–448, z AMB, rkp. 2265, SS:PP/p, fasc. 144, fasc. 948 aj.

[219]) Z literatury připomeňme práci J. Purše, Průmyslová revoluce v českých zemích, str. 55–65, ze starších O. Říha, Zemědělská krise v první polovině 19. století a počátky cukrovarnictví, Věstník ČAZ 13/1937; V. Vilikovský, l. c., str. 330–365; pro Moravu a Slezsko Ch. d'Elvert, Schriften III, str. 41–58 a XIX, str. 577–635.

[220]) Viz J. Chylík, Nejstarší moravské cukrovary, ČSPS 62/1954, str. 123–125, d'Elvert, Schriften III, str. 42, 44 a 50, Slokar, l. c. str. 592–595, V. Vilikovský, l. c., str. 353–354. – Ze soudobého tisku:

Přes všechnu propagační kampaň, která se po r. 1830 opět rozvinula, i přes velkou podporu, kterou stát majitelům cukrovarů dával tím, že je podle gub. dekr. z 5. 3. 1831 č. 6106 osvobozoval na deset let od daní, začala éra výstavby cukrovarů až po r. 1836. Během pětiletého období vzniklo na Moravě dvanáct cukrovarů.[222]) Z nich připadla na brněnskou oblast plná polovina. V rozpětí let 1837–1841 začaly kampaň cukrovary v Předklášteří u Tišnova, v Rájci, Židlochovicích, Veverské Bítýšce, Sokolnicích a na samém okraji této oblasti v Martinicích u Klobouk.

Z tabulky na str. 355 uvedené vidíme,[223]) že cukrovary byly v úzkém spojení s feudálním velkostatkem, který byl s to zajistit větší množství řepy, neboť sedláci setrvávali na tradičním pěstování obilí, ať již z nedůvěry k novotě nebo proto, že rostoucí průmyslové Brno spotřebovalo stále větší množství potravin a rostla tudíž i poptávka po něm.

Mezi technicky nejvyspělejší patřily cukrovary v Židlochovicích, Kloboukách a v Rájci. Drahé dříví, jakož i parní pohon u většiny z nich, vedly majitele cukrovarů k tomu, aby dováželi uhlí z rosicko-oslavanského revíru a z Čejče. Pracovní způsob či postup nezdá se být zvlášť vysoký. Jestliže se tehdy udával 5 % výtěžek cukru z celkového množství řepy, musela všechna zlepšení oprávněně vyvolávat pozornost.

R. 1841 pracovalo na Moravě a ve Slezsku 15 cukrovarů (14+1).[224]) Byly to poměrně malé podniky a jen ve dvou z nich, totiž v Rájci a Židlochovicích, se výroba provozovala ve větším měřítku. Spolu s cukrovary ve Veverské Bítýšce a Martinicích u Klobouk zpracovávaly $^2/_3$ veškeré řepy na Moravě spotřebované. Tomu též odpovídalo 26 499 centnýřů vyrobeného cukru. I když v brněnské oblasti stálo několik významných a na dobu i technicky poměrně vyspělých podniků (zejména Židlochovice) a přibývalo v nich pracovních strojů, především kruhadel, měla valná většina cukrovarů na Moravě počátkem 40. let stále manufakturní charakter.

Ve druhé etapě, kterou bychom mohli ohraničit zhruba léty 1846–1849, přibylo na Moravě dalších 11 cukrovarů, z toho 3 v brněnské oblasti. Jeden postavil r. 1847 J. Putterlik v Brně na Olomoucké ul. (předměstí), J. Kier zahájil provoz téhož roku v Ostrovačicích u Brna, největší pak vznikl r. 1849 na panství J. Siny v Rosicích.

V r. 1848, jak dokazuje přehled o výrobě cukru,[225]) vyrobilo se v osmi cukrovarech brněnské oblasti (rosický podnik vznikl až o rok později) 73,7 % surového cukru, 90,7 % rafinovaného cukru a 61,2 % melasy z celkové výroby na Moravě. Mezi největší patřil cukrovar ve Veverské Bítýšce, který vyrobil 68,9 % celkové

Ökonomische Neuigkeiten und Verhandlungen, roč. 1830, str. 274, Mittheilungen 19/1830, č. 38, str. 297, 20/1831, č. 1, str. 1–6 a č. 13, str. 97–99, 30/1836, č. 11, str. 81–84, Brünner Zeitung č. 81, str. 370–372.

[221]) Srv. Slokar, l. c., str. 601–602, d'Elvert, Schriften XIX, str. 579.

[222]) Tabulku po r. 1837 vzniklých cukrovarů otiskl Ch. d'Elvert, Schriften XIX, str. 605–606, od něho pak převzal J. Slokar, l. c., str. 607.

[223]) Údaje z počátku 40. let sestaveny podle SAB, Kreis Brünn, Schätzungs Districte V.–VIII. – Gewerbestand, stará sign. VI b/25, tab. II/42 Zucker und Syrup-Erzeugung, jimž za podklad sloužila data vceňovacích operátů jednotlivých míst. K vývoji cukrovarů srv. též SAB, B 23, Krajský úřad Brno, sign. 119, krab. 447 (léta 1836–1840), Mittheilungen 38/1840, č. 13, str. 102–103, A. Heinrich, Handbuch der Geographie, Statistik und Topographie der Markgraftschaft Mähren und des Herzogthums k. k. Schlesien, rkp. SAB, Františkovo museum, FM 656a, fol. 379–379v, Moravia 5/1842, č. 75, str. 304, Notizen-Blatt 1885, č. 12 str. 89–90, d'Elvert, Schriften III, str. 44–46; vc. op. 2178 – Rájec, 601 – Židlochovice, 2894 – Vever. Bitýška, 2065 – Předklášteří, 2463 – Sokolnice.

[224]) Srv. k tomu Ch. d'Elvert, Schriften III, str. 47–48.

[225]) Ch. d'Elvert, Schriften III, str. 49.

Místo	Výroba				Spotřeba										Pohon a zařízení												Počet zaměstnaného dělnictva
	surového cukru	rafinády	sirupu	melasy	řepy	spodia	kostní moučky	krve	brambor	vápna	uhlí	dřevo	stroje na vodní pohon	parní stroj	kotelských sil	kruhadla	lisy	hydraulické lisy	Howardův přístroj	kole všeho druhu	filtry						
					centnýře			věd-ro	měřic	centnýře		sáhy	kusy														
Rájec	9100			8000	130.000	3500		600		500	50.000		6			6		7	4	44	50						300
Židlochovice		8000		5000	160.000	5000		600		500	40.000	100		3	30	1	2	1		21	12						60
Vever. Bitýška		3000			60.000	3000		400			10.000	100		1	10	1	1	1		19	10						70
Předklášteří u Tišnova		560	250	1320	9.900		600	60	2400	80		200	2			1	1	1		19	3						47
Sokolnice		350		430	14.000	500		20		100	1.000	60		1	4	1	1	1		3	2						30
Martinice u Klobouk		6000		4000	100.000	3000		400		300	36.000	60		2	20	4	4			12	6						24
Vznikl roku 1849																											
Rosice	4000			6000	180.000	3000		600		400	100.000			3	26	1	1	1		20	12						300

kvoty surového cukru na Moravě, ve výrobě rafinovaného cukru pak podniky v Sokolnicích s 26,8 %, Kloboukách s 21,4 %, Židlochovicích s 16,3 % a Brně s 13,1 % z celkové kvoty tohoto druhu cukru. K nim můžeme přiřadit i r. 1849 postavený cukrovar v Rosicích. V těchto velkých podnicích nacházely uplatnění novinky,[226] vzrůstal počet pracovních strojů (vedle kruhadel a struhadel, hydraulických lisů se objevily i řezačky), přibývalo parního pohonu.[227] To vše ovlivňovalo růst výroby cukru. Avšak i při malé spotřebě cukru v Rakousku, kde se odhadovalo jen $2^1/_5$ libry na hlavu, kdežto v Prusku 4 libry a ve Francii $8^1/_4$ libry,[228] ji tehdy nebyla s to krýt ani z poloviny.[229] Chyběla řepná základna, neboť přes všechny výzvy[230] se pěstovalo stále obilí, cukrovku dodávaly jen velkostatky.

Další etapa ve výstavbě cukrovarů nastala po r. 1851. Jen v samotném r. 1851 začaly v brněnské oblasti pracovat např. cukrovary v Král. Poli a na Starém Brně (předměstí), v Modřicích, Rajhradě a Oslavanech. Do pozadí zatlačil tyto cukrovary až rozvoj cukrovarnictví v Polabí v 50. a 60. letech.[231]

Závěrem je možno říci, že cukrovary v brněnské oblasti patřily v polovině 19. století svou výrobou a technikou k nejpřednějším a nejvyspělejším nejen v českých zemích, ale v celém Rakousku. I když na Moravě si většina malých cukrovarů ještě zachovala v této době manufakturní ráz, vytvořily se zejména v Rosicích, Rájci, Židlochovicích, Veverské Bítýšce, Kloboukách podniky, jež byly svým technickým vybavením (je v nich mimo řadu pracovních strojů umístěna i většina z 11 parních strojů o 123 k. s., které byly r. 1846 v cukrovarnictví v činnosti), využíváním nových výrobních metod (viz např. Robertovy pokusy od poloviny 40. let v židlochovickém cukrovaru) a výší výroby, připraveny přejít k továrnímu způsobu výroby. Avšak teprve vybudování dostatečné surovinové základny a změny v technicko-technologickém vývoji cukrovarnictví od 50. let, zejména však od 60. let do počátku 70. let minulého století, tento přechod k tovární výrobě plně umožnily.

Od 30. let minulého století již nebyl textilní průmysl jediným odběratelem strojů. Bez strojů nebyla myslitelná industrializace žádné oblasti nebo země. Stroje odstranily závislost na vodní síle a dovolovaly založit podnik tam, kde se poptávka po výrobcích, dostatek pracovních sil a paliva zdály nejpříhodnější. I když nadále existovaly po určitou dobu při některých podnicích, hlavně textilních, dílny na zhotovování pracovních strojů, jejich význam klesal na pouhé opravny. Rychlost hospodářského vývoje, snižující se ceny strojů, potřeba zavádět novinky do výroby, jak k tomu nutila zásada kapitalistické konkurence, to vše vyžadovalo samostatné strojírenské podniky a vylučovalo udržitelnost takových dílen.

[226]) O jejich popularisaci se staraly zejména Br. Ztg., viz např. 1841, č. 138, 1842, č. 106, 1843, č. 44, 1844, č. 56, 1846, č. 152. Najdeme zde i upozornění na význam agrotechnických lhůt. Br. Ztg. 1848, č. 42, str. 335–336, udává jistého Bereswilla a Michelota, kteří sledovali tvoření cukru v různé době růstu cukrovky. Obsah cukru prý vzrůstá až do úplné zralosti řepy, pak ubývá, není-li rostlina v příznivém okamžiku sklizena.

[227]) Srv. údaje o použití parních strojů v cukrovarnictví u J. Purše, Použití parních strojů ČsČH II/1954, tab. III, str. 490.

[228]) Viz Moravia 10/1847, č. 125, str. 500, a Br. Ztg. č. 283, str. 1698.

[229]) Srv. Stat. Mittheilungen I, 1. Hft., str. 47, d'Elvert, Schriften XIX, str. 579, Moravia 8/1845, č. 155, str. 620, 10/1847, č. 125, str. 500.

[230]) Br. Ztg. (1848, č. 333, str. 2385–6) přetiskly Kreutzbergův článek „Die Wichtigkeit des Rübenzuckers für unser Land und unsere Zeit".

[231]) Ještě počátkem 50. let bylo Brněnsko na druhém místě ve výši zpracování řepy a v kapacitě na místě prvním. V Polabí 35 cukrovarů zpracovalo 1,012.135 víd. c. řepy, 9 cukrovarů na Brněnsku jen o desetinu méně, totiž 916.445 v. c. (srv. L. Kárníková, Vývoj uhelného průmyslu, str. 37).

V Brně ovládli strojírenskou výrobu na přelomu 20. a 30. let Luz a Comoth, k nimž r. 1843 přibyl ještě T. Bracegirdle. Přestěhováním závodu ze Šlapanic do Brna (r. 1836) získal Luz větší prostory, dosáhl snazšího spojení s rosicko-oslavanským revírem, měl rychlejší styk s úřady i odběrateli, neboť se snažil získat objednávky i ve vzdálenějších místech a pak byl již tehdy vlastně znám připravovaný projekt železnice Vídeň–Bochnia, s odbočkou do Brna. Všechny tyto přednosti znamenaly zvýšení výroby při nižších provozních nákladech. Dosavadní výrobní program rozšířil o nové sortimenty. Kromě parních strojů, parních kotlů a hydraulických lisů, o nichž se zmiňoval výrobní program,[232] staví Luz od r. 1844 točny pro železnice, zlepšené parní stroje[233] a od r. 1848 též lisy pro cukrovary. V porovnání k množství a druhům vyráběného strojového zařízení je vybavení vlastního podniku chudé.[234] Musíme se spíše obdivovat dovednosti oněch 150 dělníků, které kolem poloviny minulého století zaměstnával, že vyráběli stroje, jež Luz dodával po celé Moravě, do Čech, Uher, Haliče i do Ruska.

Menší význam měla již strojírna Comothova. Až na několik parních strojů, které Comoth postavil, zabýval se především výrobou drastících, spřádacích a postřihacích strojů.[235]

R. 1844 přesídlil do Brna bývalý Thomasův společník T. Bracegirdle, jenž měl pověst dobrého výrobce textilních strojů.[236] I když nejsou známy důvody, pro něž opustil Jablonec a Liberecko, kde se přece také rozvíjel průmysl vlnařský, je možno se domnívat, že zde rozhodovalo vedle velké poptávky po strojích všeho druhu též malá vzdálenost od Vídně, vybudovaná železnice, o jejíchž výhodách se již brzy po jejím otevření podnikatelé přesvědčili, a konečně spojení, které Bracegirdle již v letech předchozích s Brnem udržoval.[237] Vyráběl kromě spřádacích strojů a textilních stavů, vodních kol a kotlů též parní stroje.

Výrobou parních strojů se v brněnské oblasti zabývala ještě strojírna blanenských železáren. Ve spojení s těmito železárnami vyráběla strojírna hydraulické lisy, parní stroje (Belgičan Treviranus), vodní kola, pumpy, soustruhy, hoblovky, vrtačky, zařízení mlýnů a cukrovarů.[238] Mimoto pracovalo v Brně několik strojníků, jako E. Philipp, H. Knott, F. Mayer, P. Beyle a další,[239] ovšem žádný nedosahoval úrovně podniků předchozích.

V českých zemích, kde patřily brněnské strojírenské podniky k předním výrobcům parních strojů,[240] se soustřeďoval z polovice též park parních strojů, kdežto ostatní provincie, hospodářsky málo vyvinuté, zaostávaly. Tak více než polovina

[232]) Br. Ztg., Intelligenz-Blatt z 26. 4. 1830, též Moravia 1/1838, str. 209–211, jenž je prvním popisem strojírny, se dovídáme o výrobě, zařízení i o počtu dělnictva. Luz prý zaměstnával v té době na 50 lidí.

[233]) Srv. Moravia 7/1844, č. 114, též B. Steiner, l. c., str. 28, jenž však chybně místo liber (0,56 kg) udává kg.

[234]) Srv. postupní smlouvu J. A. Luze synovi – B. Steiner, l. c., str. 26.

[235]) Srv. J. Slokar, l. c., str. 613.

[236]) Znám byl už z počátku 30. let, kdy spolu s Thomasem založili strojírnu v severních Čechách – viz Mittheilungen 20/1831, č. 9, str. 71.

[237]) Roku 1841 dostal s Offermannem privilegium za vynález zlepšeného spřádacího stroje, r. 1844 se Schoellery za vynález zlepšených tkalcovských stavů a se Soxhlety na tzv. vlky (čechradla) – G. Haas, l. c., str. 227–228.

[238]) Slokar, l. c., str. 614, d'Elvert, Schriften XV., str. 435, Festschrift der Handels u. Gewerbekammer in Brünn, Brünn 1909, str. 70, TSÖM 1841.

[239]) O. Feeg, Zur Geschichte der Brünner Maschinen-Industrie, str. 3–4.

[240]) Srv. J. Purš, Použití parních strojů, tab. IV a V, str. 491–492.

veškerého výkonu parních strojů na Moravě a ve Slezsku byla r. 1846 v činnosti v textilním průmyslu (52,6 %), na druhém místě bylo hornictví, pak železářství.[241]) V Brně, kde byl koncentrován vlnařský průmysl, musel být tento poměr daleko větší. Nemáme sice po ruce data o výkonu, avšak ze 33 parních strojů připadalo r. 1843 na textilnictví 24, tedy 73 %. Brno tak v počtu parních strojů a jejich výkonnosti stálo na druhém místě v Rakousku, hned za Vídní. Sestavování parních strojů však bylo jen jednou částí výroby strojíren, do části druhé je nutno započítávat výrobu strojů pracovních pro cukrovarnictví, průmysl kožedělný, k výstavbě železnic atd.

Brno proto patřilo v polovině 19. století k několika málo místům, v nichž se soustřeďovaly samostatné strojírny. Tendence po dosažení soběstačnosti ve výrobě stabilních parních strojů[242]) nacházela v rozvíjejících se průmyslových odvětvích této oblasti úrodnou půdu. Můžeme proto říci, že s rozvojem průmyslové revoluce došlo v brněnském průmyslovém centru také k přechodu k tovární výrobě strojů.

S postupující industrializací brněnské oblasti vzrůstal i význam uhlí jako základního paliva. Na přelomu 20. a 30. let připadala z celkového dovozu paliva do Brna jedna třetina na uhlí, ostatní na dřevo a dřevěné uhlí; tento nepoměr se do poloviny století změnil. Na konci druhé etapy průmyslové revoluce totiž přibyli dva činitelé, kteří rozhodující měrou působili na růst těžby a spotřeby uhlí – rozvoj výroby a použití parních strojů a cukrovarnictví. Připočítáme-li k tomu zavádění nových chemickotechnologických postupů do textilní výroby, počínající změny v železářství, revoluci v dopravě a změny v dalších průmyslových odvětvích, pak vidíme, že na růst těžby působila především spotřeba uhlí ve výrobě, která se zvyšovala rychleji, než tomu bylo se spotřebou uhlí v domácnostech.[243])

Rostla nejen těžba uhlí,[244]) ale i exploatace lesního bohatství na sever a severovýchod od Brna. Z obcí Babice, Útěchov, Vranov, Bukovina, Bukovinka, Březina, jakož i dalších směrem na Vyškovsko, se počátkem 40. let dopravovalo dřevo do Brna. Těžba dřeva nestačila už krýt poptávku. Počáteční nedostatek dřeva se v době všeobecné industrializace proměnil přímo v hlad po něm. Proto se v polovině 40. let v Brně platilo za sáh tvrdého dřeva 8–9,5 zl., za měkké dřevo 6–7 zl.[245]) Vzrůstající ceny,[246]) doprava, sezónní charakter těžby dřeva zvyšovaly spotřebiteli náklady na 1 sáh vytěženého dřeva. Možnost opatřit uhlí, na jehož těžbu se snižovaly náklady mimo jiné též zaváděním strojů do dolů, rychle, pravidelně, nezávisle na sezóně a v dostatečném množství, napomáhala růstu spotřeby uhlí, zvláště pak v průmyslových centrech, ležících blízko uhelných revírů, např. Praha (Kladno), Brno (rosicko-oslavanský revír). V Brně činila r. 1831 spotřeba uhlí na jednoho

[241]) J. Purš, Použití parních strojů, tab. III, str. 490.

[242]) Srv. k tomu P. Vrbová, l. c., str. 52.

[243]) Podle L. Kárníkové (Úloha uhlí, str. 20) vzrostla za první polovinu 19. století výrobní spotřeba uhlí 3,1krát, kdežto domácí jen 1,7krát.

[244]) Napomáhaly k tomu i dvorské dekrety. Tak r. 1831 byla zrušena dovozní a vývozní cla na kamenné uhlí (Sammlung der polit. Gesetze, XIII. Bd., 77–81), r. 1837 osvobozen transport kamenného a hnědého uhlí z Uher a Sedmihrad s ostatními rakouskými provinciemi od vstupních a výstupních cel a od třicátku (Bd. XIX, str. 36–37), r. 1840 byly zbaveny fůry, naložené surovinami nebo palivem, potřebným pro koncesované báňské podniky, povinnosti platit mýto (Bd. XXII, str. 108–109).

[245]) Srv. Mittheilungen 51/1846, č. 51, str. 407–408.

[246]) Z tabulky průmyslových cen tvrdého a měkkého dřeva vyplývá, že na Moravě a ve Slezsku stoupla v l. 1840–1848 cena prvního z 329 kr. na 391 kr., u druhého z 230 kr. na 292 kr. (L. Kárníková, Úloha uhlí . . ., str. 28).

obyvatele jen pětinu celkové spotřeby paliva, kdežto r. 1841 již téměř polovinu. Úměrně s tím vzrůstal i dovoz uhlí, který se r. 1841 rovnal polovině dovozu veškerého paliva.[247])

Zvýšená spotřeba měla za následek růst těžby uhlí v revíru (za léta 1830–1848 z celkových 194 840 centnýřů na 1,018.850). Hlavní tři společnosti, totiž Müllerova, Rahnova a Herringova, zvýšily těžbu 4,5–6krát. Hlavní skok nastal koncem 30. let, kdy v letech 1837–1840 tyto společnosti zdvojnásobily svoji těžbu.[248])

Od druhé poloviny 30. let tedy došlo k základní změně funkce uhlí v hospodářském životě brněnské průmyslové oblasti[249]) a ve svých důsledcích i v industrializaci českých zemí.[250])

Rozvoj těžby vyžadoval otvírku nových dolů, postup do větších hloubek a strojní vybavení, zvláště když bylo potřebí odvodňovat. V revíru přibývalo parních strojů, takže zde bylo počátkem 50. let v činnosti 11 parních strojů o 116 k. s., tedy 7,3 % veškerého výkonu důlních parních strojů v českých zemích.[251])

Změny nastaly i ve formování hornictva. Dosavadní kádr horníků nestačil. Proto došlo ve 40. a 50. letech k novému přílivu pracovníků z Čech a horských oblastí Moravy. Vedle nich se hlásili i obyvatelé okolních obcí. Byli to většinou podruzi a domkáři, dále synové, kteří už neměli naději na uplatnění v hospodářství, najdeme mezi nimi i vyučené řemeslníky, jež nemohlo uživit řemeslo. Z těchto skupin se formovalo hornické dělnictvo revíru. V době konjunktury najímali těžaři i nezletilé děti.[252]) Dvanáctihodinová pracovní doba, šestidenní pracovní týden, 48 kr. pro kvalifikované, 33 kr. pro pomocné dělníky u rumpálu a čerpadel, bydlení ve stísněných poměrech na vesnicích, takový byl rub zvýšené těžby uhlí. Z této doby také pochází tzv. Rahnova kolonie, kterou dal majitel vybudovat, aby si tak zajistil stálý kádr kvalifikovaných dělníků.[253])

[247]) Srv. k tomu Czoernig v. Czoernhausen, Der Holz- und Steinkohlen-Verbrauch in Österreich mit Beziehung auf die Eisenbahnen z Wiener Zeitung č. 101–103, přetiskly Brünner Zeitung č. 105 až 110, 15. 4.–20. 4. 1844. Cituje též L. Kárníková, Úloha uhlí, str. 58.

[248]) Údaje o těžbě v rosicko-oslavanském revíru v l. 1829–1848 otiskuje TSÖM od roč. 1830. Z těžby jednotlivých společností vyjímáme (v centnýřích):

Rok	Müllerovo těžířstvo Oslavany a Zbýšov	A. Rahn Lásky boží Zbýšov	Herringovo těžířstvo Boží požehnání Babice	F. Rittler Nová Ves	ryt. Baratta, Okrouhlík
1830	62.727	35.350	96.763		
1837	97.701	87.617	123.725		
1838	112.981	114.400	165.421	15.000	18.978
1840	169.123	178.000	265.783	17.538	15.739
1848	284.759	216.470	469.544	25.597	22.480

[249]) Jak např. udává G. Haas, vzrostla spotřeba uhlí v Brně z 213.236 centnýřů r. 1841 na 457.000, tedy na dvojnásobek, do r. 1850 (l. c., str. 233). – Byla to téměř polovina celkové těžby revíru.

[250]) Souhlasíme tak s názorem, který vyslovila L. Kárníková, Úloha uhlí, str. 63.

[251]) Srv. L. Kárníková, Přeměny v technice, str. 168.

[252]) Srv. K. Fojtík–O. Sirovátka, Vývoj hornictví . . ., str. 9–12.

[253]) Pro podrobnější výklad o sociálním postavení, bydlení, stravě, odívání, rodinném životě horníků odkazujeme na K. Fojtík–O. Sirovátka, tamtéž, str. 12 n., tíž, Rosicko-Oslavansko (Praha

Na okraji brněnské průmyslové oblasti se tak ustavilo středisko těžby uhlí. Část místního obyvatelstva se zabývala nadále zemědělstvím, ostatní hornictvím nebo povoznictvím, rozvážejíce uhlí po celé oblasti, zejména do Brna. Pracovní síly, které přicházely ze vzdálenějších míst, se usazovaly poblíž dolů. Kromě toho docházeli dělníci z okolních obcí. Tak chodili z Padochova do Zbýšova a do Oslavan, z Rosic do Babic, do Zbýšova atd. Jak dokládá mapka obcí, z nichž pocházeli dělníci v dolech pracující, přicházelo dělnictvo do dolů od severu a od západu, z obcí na východ ležících jen výjimečně.[254]) Kromě toho se obyvatelé obcí Příbrami, Zakřan, Lukovan, Vysokých Popovic, Újezda, Litostrova atd., zabývali dovozem dřeva k dolům a rozvozem uhlí od nich.[255]) Na ekonomických zásadách budované středisko udržovalo samo spojení s průmyslovým centrem, neboť polovina těžby revíru proudila do brněnských podniků.

Přeměnou uhlí v základní palivovou surovinu, rozvojem revíru a stavbou železnice k rosickým dolům počátkem 50. let byly dány předpoklady k tomu, aby mohlo v druhé polovině 19. století dojít k dovršení průmyslové revoluce v jednotlivých odvětvích výroby i v oblasti jako celku.

Na rozdíl od těch průmyslových odvětví, která jsme počítali mezi hlavní (textil, cukrovarnictví, těžba uhlí), kde již je také možno řadu podniků pro jejich strojní vybavení a výrobu označit jako továrnu nebo za podnik, jenž je na přechodu k továrnímu způsobu výroby, zůstávala ostatní odvětví většinou na úrovni řemeslné popřípadě manufakturní výroby. V průmyslu zpracovávajícím kůži byly v činnosti podniky, které se zakládaly již počátkem 19. století, respektive ve 20. letech.[256]) Zatím co vrchnostenské podniky neměly dlouhé trvání, zůstaly koncem 30. let (vlastně v Brně samém) jedině tři větší koželužny, z nichž se Lettmayerova a Weegerova podílely jednou jedenáctinou na celkové výrobě, oceněné na 5 mil. zl. (první vyrobil za 288 tis. zl., druhý za 168 tis. zl.).[257]) Zatím co u Lettmayera přibylo v průběhu 30. let několik desítek kádí a výroba se odhadovala zhruba na 10–12 tis. kusů, zjišťujeme, že ve Weegerově podniku se užívalo při výrobě již také strojů. Nacházíme zde parní stroj o 12. k. s., který poháněl mlýn o dvou složeních na drcení materiálu potřebného při vydělávání koží, dále dva stroje na poltění koží, lis k hlazení, stroj na úpravu podešví, jež byl jediným toho druhu v monarchii. K topení se užívalo uhlí a v zařízení nechyběly ani vrátky, čerpadla, různé přístroje na vaření, chlazení a filtrování Zaměstnáno tu bylo 20 dělníků, kteří vydělali ročně na 13 000 kusů koží všeho druhu.[258])

Do poloviny minulého století sice nedoznalo koželužství v Brně podstatnějších změn, přesto se však domníváme, že používání strojů a zavádění uhlí jako paliva můžeme považovat za první krok k převratu, k němuž došlo v druhé polovině 19. století v průmyslu kožedělném.

Počátkem 40. let jsme svědky dalších změn také v průmyslu potravinářském. Vedle rozkvětu cukrovarnictví začínal se rozvíjet průmysl mlynářský. Téměř každá

1961). – Za zmínku stojí, že již r. 1800 píše Patr. Tageblatt o nemoci, která často sužuje horníka a řádí v Německu; nazývají ji podle místa výskytu „Siglisberger Krankheit".

[254]) K. Fojtík–O. Sirovátka, K dějinám hornictví, str. 80, dále také Rosicko-Oslavansko, str. 32. – Autoři dokazují, že hranice, odkud přicházeli dělníci do dolů, byla na východě stanovena obcemi Tetčice a Omice, z obcí na východ od nich docházelo již dělnictvo do brněnských podniků.

[255]) Srv. vceňovací operáty těchto obcí, jakož i mapku č. 3, za stranou 384.

[256]) Viz G. Wolny, l. c., I/1, str. 60, a Ch. d'Elvert, Schriften XV., str. 612.

[257]) TSÖM 1841, Slokar, l. c., str. 419, Ch. d'Elvert, Schriften XV., str. 614.

[258]) Srv. k tomu A. Heinrich, Handbuch, SAB, FM 656a, rkp., fol. 347–347v.

vesnice měla mlýn,[259]) jenž však mlel skoro výlučně pro nejbližší okolí. V obcích ležících v blízkosti Brna jich bylo i několik (např. Líšeň měla tři mlýny). Ty pak pracovaly také pro městský trh. Avšak s rozvojem průmyslu a nakupením obyvatelstva nestačily mlýny spotřebu mouky zajistit. Bujela spekulace, a to nejen v dobách neúrody nebo finančních „úprav", jež stát prováděl. Velkostatkáři, obchodníci a spekulanti, kteří nebyli nuceni – tak jako obyčejný rolník – hned po sklizni svoje obilí prodat, měli v jarních a v letních měsících, kdy ceny obilí vzrostly, druhé žně.

Nedostatek mouky mohl odstranit jedině přechod mlynářského průmyslu na nový způsob výroby, k parnímu mlýnu. Přes odpor feudální vrchnosti a netečnost byrokratického aparátu vzniklo několik parních mlýnů. V Brně byl v činnosti mlýn majitele koželužny L. Weegera, Fr. Procházky a společnosti pekařů, které spolu s parním mlýnem v Červeném mlýně mlely obilí. Kromě toho stál v Brně mlýn Butschka a Graffa a v Tuřanech Rainera a spol. zařízený na cikorku.[260]) První parní mlýny se staly předzvěstí přechodu tohoto oboru potravinářského průmyslu na výrobu tovární.[261])

Pivovarnictví mělo převážně charakter vedlejšího zemědělského podnikání. Jedna varna a několik sáhů měkkého dřeva představovalo jediné zařízení pivovarů, v nichž pracovalo obvykle 2–5 dělníků. Největší z nich byl pivovar brněnský, který se kromě většího počtu dělníků a větší spotřeby obilí nikterak nelišil. Podobně se vyráběl ocet v octárnách v Hajanech, Komárově a na Starém Brně.[262])

Pálení vápna a výroba potaše se prováděly stejnými metodami jako v desetiletích předchozích. Jedině potašárna na Nových sadech používala uhlí, ostatní měkkého dřeva.[263]) Počet dělníků nepřesáhl pět osob. Vápno, které se ze severovýchodu od Mokré, Obce a dalších vsí vozívalo do Brna, tak jako ze severozápadu, kde se navíc udržoval obchod s Třebíčí, Jihlavou i dalšími městy, se pálilo primitivně v jedné nebo několika pecích, z nichž každá byla obsluhována jedním člověkem.

Poměrně nejdále dospěla výroba v cihelnách. Rozvoj průmyslových odvětví, stavba továrních budov a nových obytných domů znamenaly konjunkturu ve výrobě cihel. K zařízení cihelny patřila tehdy pec a několik stolů. Počet dělnictva ve venkovských cihelnách nepřesáhl obyčejně počet 2–6 osob, v brněnských cihelnách bylo zaměstnáno i přes 20 dělníků.[264])

Z uvedených poznámek o několika dalších průmyslových odvětvích vidíme, že kromě průmyslu kožedělného, mlynářského a výroby cihel, jež mnohem bezprostředněji reagovaly na hospodářské změny, uplatňoval se v ostatních odvětvích po celou první polovinu 19. století řemeslný způsob výroby.

Rostoucímu ekonomickému vývoji, jenž potřeboval rychlejší a levnější spojení s jednotivými průmyslovými a obchodními středisky, jakož i se zdroji surovin, ne-

[259]) V brněnském kraji se odhadovalo poč. 40. let na 300 mlýnů na vodní pohon a 18 větrných (srv. SAB, Gewerbestand – Kreis Brünn, st. sign. VI. b/25).

[260]) Seznam parních mlýnů, počet, složení a výkon (Moravia 6/1843, č. 99, str. 398), odtud d'Elvert, Schriften XV., str. 561–562.

[261]) V tisku bylo zřizování parních mlýnů propagováno. Např. Über den Bau von Dampfmühlen und deren Leistungen, Mittheilungen 32/1837, č. 5, str. 37–39; Über Dampfmühlen und deren Einfluss auf Erzeugung guten Mehles, tamtéž 50/1846, č. 15, str. 116–117; též Moravia 6/1843, č. 94, str. 378.

[262]) SAB, Gewerbestand – Kreis Brünn, st. sign. VI. b/25, tab. II/6 a II/11.

[263]) Tamtéž, tab. II/32 a III/11.

[264]) Tamtéž, tab. III/5. Tak na Křížové byly čtyři cihelny zaměstnávající 90 dělníků, na Malé Nové ulici tři se 78 dělníky, na Velké Nové ulici čtyři s 86 dělníky. Odhadovalo se, že počátkem 40. let bylo v brněnském kraji na 200 cihelen, které zaměstnávaly přes 1200 dělníků.

mohla dosavadní silniční síť stačit. „Tak se také dopravní a komunikační prostředky zděděné z manufakturního období brzy přeměnily v nesnesitelná pouta pro velký průmysl s jeho ustavičným tempem výroby, s jeho obrovskými záměry, s jeho ustavičným vrháním mas kapitálu a dělníků z jedné výrobní sféry do druhé a s jeho nově vytvořenými světovými tržními vztahy."[265]) Revoluce ve výrobním způsobu si již vyžadovala revoluci v komunikačních a dopravních prostředích.

Stavbou železnic byla zahájena revoluce v dopravě. Při jejich výstavbě byl sledován z počátku jediný cíl, totiž spojit místa zdrojů s místy největší spotřeby (trať Vídeň–Bochnia byla myšlena pro dopravu soli, obilí, dřeva a železa). Přes všechny těžkosti, za nichž bylo spojení stavěno,[266]) poznali rakouští kapitalisté velmi rychle hospodářské výhody železnic. Málokdo si však tehdy uvědomoval politický a společenský dosah stavby železnic a páry vůbec tak jako J. E. Purkyně, který prohlásil, že železnice bude mít za následek „zvýšení a oživení činnosti ducha lidského, jenž by tím vůbec se zpravilo a následující z toho měšťanská zřízení."[267])

První železnice procházela brněnskou oblastí a vybudováním přípojky, kde byla s největší pravděpodobností alespoň část zemních prací vykonávána v rámci robotních povinností,[268]) dostalo se Brnu a celé oblasti spojení s trhy vídeňskými. Tato výrobní a obchodní orientace Brna na Vídeň přinášela i připoutání Brna v otázkách jiných, takže se brzo začalo hovořit o Brně jako o předměstí Vídně.

Vybudováním první železnice, po níž následovala stavba tratí Vídeň–Olomouc–Praha, neztratila silniční síť na svém významu.[269]) Kromě hlavních směrů postavených v desetiletích předchozích protkala průmyslově vyspělou oblast brněnskou síť spojující téměř všechna jen trochu významná místa s Brnem.[270]) Zároveň byla r. 1839 zahájena osobní dostavníková doprava z Brna jdoucí všemi směry: z Brna na Olomouc, Vyškov, Letovice, Velkou Bíteš, Tišnov, Kunštát, Boskovice, Velké Meziříčí a Třebíč. Tato doprava měla velký dosah zejména v ohledu místním. Umožňovala totiž docházku do brněnských podniků dělníkům z větších vzdáleností. Průmyslové centrum tím také pronikalo mnohem intenzívněji do svého zemědělského zázemí.[271])

[265]) K. Marx, Kapitál I, str. 410.

[266]) Viz k tomu starší práce A. Adamus, Pohled do dějin Severní dráhy Ferdinandovy po stoleté činnosti 1836 až 1936, Mor. Ostrava 1936, dále Brno a železnice. Výstavní sborník 1946, nejnověji M. Štěpán, l. c., str. 43 n. Tam také viz další literaturu. – Ze současných zpráv uveďme alespoň zprávu o zahajovací jízdě Vídeň–Brno v Moravii (2/1839, str. 569–570), v Brünner Zeitung (1839, č. 185, str. 841); popsání jízdy z péra Jurendeho (Vaterländischer Pilger 1840) přejímá W. Schram, Vaterländische Denkwürdigkeiten I/1906, str. 125–128). – Příčiny neštěstí, k němuž při první jízdě došlo, se snaží objasnit H. Hrozínek, Jak došlo k první srážce vlaků v Evropě 7. července 1839 ve Vranovicích, VVM 15/1960, str. 125–135.

[267]) J. Purkyně, O železnodrahách a jich nevyhnutelné potřebnosti v Evropě, Časopis Českého musea 13/1839, str. 192.

[268]) Moravia 1/1838, str. 84, udávala, že na železnici Vídeň–Brno bylo od 5. 5. v úseku Heršpice–Hrušovany n. Jev. zaměstnáno při zemních pracích 5943 lidí, z toho na úseku Heršpice–Rajhrad 3416, odtud do Vojkovic 711 a na hrušovanskou hranici 1816 osob.

[269]) Po silnici z Vídně do Brna a odtud přes Těšín do Lvova bylo udržováno obchodní spojení Vídně s Moravou, Slezskem, Haličí a Ruskem, šlo po ní též zboží ze Švýcarska a západní Evropy. S Prahou bylo spojení po silnicích přes Jihlavu nebo přes Žďár. Do Uher vedla známá silnice přes Slavkov a Hodonín na Holič. S Lincem mělo Brno spojení po silnici přes Lechovice a Znojmo, s Č. Budějovicemi po silnici náměšťské. Do Pruska a Saska směřovala silnice přes Černou Horu na Svitavy a Hradec Králové (srv. k tomu Ch. d'Elvert, Schriften VIII., str. 74–76, kde podává přehled hlavních silnic na Moravě a ve Slezsku ke konci r. 1847, též J. Mayer, l. c., str. 112–113).

[270]) Tabulku o délce silnic viz d'Elvert, Schriften VIII., str. 124–125.

[271]) Těchto možností si byl vědom pisatel článku (-r-) Förderungsmittel des Verkehrs in Mähren,

2. *Formování dělnické třídy.*

Rozvoj průmyslových odvětví vyvolal nevídanou poptávku po pracovní síle. Jen město, ale především jeho předměstí vzrostlo během 30. a 40. let o 12 tisíc obyvatel. A to ještě nemáme podchycenu tu část dělnictva, které denně do brněnských podniků docházelo. Brno bylo tedy velkým mraveništěm lidí. „Každý den pozorujete," říká novinář Ohéral, „spoustu venkovanů, kteří ze všech stran sem proudí, aby nabídli své silné paže manufaktuře. Každým okamžikem jste nuceni se vyhnout káře nebo vozu, který veze dlouhé žoky s vlnou anebo přiváží polohotové zboží pro jiné určení. Tam opět ztěžka oddychuje pod velkým břemenem kusů sukna tkadlec z blízkého městečka, který nese týdenní dílo do továrny a jde si pro čerstvou přízi . . .!"[272])

Z hlediska sociálního původu brněnského dělnictva je možno říci, že vedle dělníka, který byl dělníkem již v další generaci, pronikají do řad dělnictva příslušníci nejrůznějších sociálních skupin. Jsou to podruzi, domkáři, chalupníci, synové z početných rolnických rodin, podomácčtí tkalci, jimž továrna znemožnila další práci, dále řemeslničtí tovaryši a učni, často i bývalí samostatní mistři. Tato sociálně pestrá vrstva lidí, pocházejících z předměstí, blízkých i vzdálenějších obcí zemědělského zázemí, měla společný znak – byla vykořisťována, neboť „v průmyslu je pokládán člověk, dělník jen za určitý druh kapitálu, jemuž továrník za to, že se mu dává k dispozici, vyplácí úroky, jimž se říká mzda."[273])

V procesu práce, poznání a v odporu proti tomuto vykořisťování, se ze zdánlivě nesouvisejících skupin vytvářel tovární proletariát, nevlastnící výrobní prostředky a nucený nabízet svoji pracovní sílu. Poněvadž se rozvoj průmyslu a obchodu nejvýrazněji uplatňoval v centrech výroby, projevily se též zde nejzřetelněji jeho důsledky na vývoj proletariátu.

Tovární provoz změnil charakter Brna. Továrna na továrně, dílna na dílně, na předměstích seřazeny, sténavý zvuk parního stroje, monotónní hluk stavu, osvětlené řady oken a za nimi stovky zaměstnaných lidí kolem velkého množství strojů všeho druhu.[274]) To vše pak patřilo člověku, který, jak připomněl ve svém článku J. Ohéral, nikdy nebude holdovat myšlenkám Saint Simona, ale bude považovat myšlenku Brita Malthuse za správnější, slibnější a praktičtější.[275])

Na dokreslení otřesného postavení, v kterém se dělník, v této době rozkvětu vlnařské výroby a nerušeného vykořisťování nacházel, uveďme ještě jednou slova novináře Ohérala: „Kdo je onen bledý, vychrtlý muž, který se plouží s dopředu nachýleným tělem kolem zdí a odpovídá děvčeti chvátajícímu kolem něho na pozdrav

který konstatuje: Der Handwerker, der Taglöhner, der Fabrikarbeiter etc., welcher seinen Unterhalt in der Hauptstadt findet, fände Ersparnisse an Zeit und Mühe, und vorzüglich dem Fabrikarbeiter wäre die Möglichkeit einer billigeren und gesunderen Wohnung gegeben. Während das Fabriksystem in unserer Stadt den industriellen Stoff aufhäuft und die Menschen in Masse zusammenzieht, müsste eine erleichterte, billige Kommunikation zwischen den nächsten Ortschaften den Stoff zertheilen und die Entwicklung natürlicher Zustände begünstigen (Moravia 1/1839, str. 384).

[272]) W. Schram, Ein Buch für jeden Brünner, V/1905, str. 64.

[273]) B. Engels, Postavení dělnické třídy v Anglii, str. 38.

[274]) Takový je asi ve stručnosti popis Brna od G. Deutsche, l. c., str. 121 n.

[275]) W. Schram (Ein Buch, V/1905, str. 66) opublikoval článek J. Ohérala Bilder aus dem industriellen Leben Brünns (1840); již r. 1839 v časopise Ost und West (č. 5–9) vyšlo stejné znění, podepsané J. Bromuss (J. Ohéral?).

lesklým okem a zemdleným pohybem ruky? Po kolísavé chůzi, po zsinalém obličeji a po beznadějné náladě poznáte tkalce z továrny."[276])

Ať se dotkneme kterékoliv stránky sociálního postavení dělníka, byla stejně bolestivá. Dělník byl připoután k podniku a okrádán trucksystémem,[277]) jeho zdravotní postavení se rapidně horšilo, přibývalo nemocí a úmrtí z povolání,[278]) v podnicích neexistovala bezpečnost práce, rostl počet úrazů a sebevražd. Samostatnou kapitolou byla práce žen a dětí. Zejména u dětí zanechávala dlouhá pracovní doba, noční práce atd. újmu na zdraví a vzrůstu. Únava dětí byla mnohdy příčinou těžkých zranění.[279])

Již výše jsme si připomínali Marxova slova o bydlení, v němž se odráží výrazně dělníkovo postavení. Jestliže se Brnu říkalo moravský Manchestr pro jeho prudký vzestup tovární výroby textilní, neliší se od něho ani v poměrech bytových.[280]) I v Brně zastavěl průmysl každý volný koutek mezi domy a ve dvorech, aby získal přístřeší pro masy přišlé ze zemědělských krajů. Vnějšího vzhledu těchto obydlených předměstí si povšiml již ve 40. letech minulého století J. Ohéral.[281]) Poukazoval na hrbolaté uličky bez kanalizace, osvětlení a vodovodu. Krčmy a alkohol zůstávaly jedinou „útěchou" ubožáků. Trvalá poptávka po bytech znamenala nejen zvyšování nájemného, ale dávala i majitelům těchto domů nebo bytů možnost, aby se podíleli na vykořisťování dělníka. Kromě některých továren se nové domy téměř nestavěly, rozšiřovaly se především postavené domy různými přístavbami a nástavbami, v nichž se pak dělnictvo víc a víc tísnilo. Doslova jeden lůžko opouštěl a druhý do něho uléhal, nepřespával-li přímo v dílně, což dělávala řada venkovských dělníků, aby ušetřili za stále se zvyšující podnájemnické poplatky.[282]) V jak stísněných poměrech muselo dělnictvo bydlet, ukazují např. čísla z předměstí nejvíce dělnictvem obývaných. Tak na Horním a Dolním Cejlu přibylo v letech 1834–1850 přes 1300 osob, avšak postaveno bylo jen 7 nových domů, nebo na Koželužské a Mlýnském příkopu zůstal počet domů nezměněn, zato tam r. 1850 bydlelo o 650 osob více.[283]) Tak bychom mohli pokračovat i ve výčtu dalších dokladů objasňujících sociální postavení brněnského dělníka. Když se pak k tomu přidružila nezaměstnanost, neúroda, zvyšování cen, stačilo jen onemocnění, které ho vyřadilo z práce a rázem se stalo jeho postavení a životní podmínky neudržitelnými. Po celá 30. léta

[276]) Tamtéž, str. 68.

[277]) Tamtéž, str. 68, kde popisuje sobotu odpoledne, kdy dělník opouští se skrovnou výplatou podnik a u brány sedí stařena, která mu celý týden půjčovala, nyní spočítává a bere. Ironisujícím pohledem na tento okamžik jsou autorova slova o tom, že dělníkovi přitom vyzařuje z tváře myšlenka, že má v bohaté míře to, co potřebuje jenom on a Rothschild – totiž úvěr.

[278]) Policie připravovala přehledy o úmrtí (SAB, B 26, fasc. 74, 209 a 210). Nejvíce lidí umíralo na souchotiny nebo jiné plicní neduhy a na vysílení. Např. r. 1845 připadlo na uvedené druhy 40 % všech úmrtí. V policejní zprávě z prosince 1841 se píše: ... Lungensuchten, Abzehrungen (als unvermeidliche Folgen der vorherrschenden Schafwollwaarenfabrikation, ... Lebensschwäche bei Kindern (B 26, fasc. 74, pros. 1841, fol. 712v).

[279]) V lednu 1836 připomínala dolnorakouská vláda dodržování nařízení z r. 1816, které zase upozorňovalo na cís. rozhodnutí z r. 1786. Vidíme tedy, že za 50 let zákonodárství se proti vykořisťování dětí nic neudělalo. A přece, r. 1839 dostali továrníci nařízeno, že mají dbát na to, aby děti čtyřikrát za rok šly ke zpovědi a přijímání, mají je posílat do školy, aby se jim dostalo řádné náboženské výchovy (Zaleisky, l. c., I. Bd., str. 513).

[280]) Viz B. Engels, Postavení dělnické třídy, str. 42 n., o Manchestru, str. 59 n.

[281]) J. Ohéral, Moravia 6/1843, č. 87, str. 352.

[282]) Srv. W. Schram, Ein Buch, V/1905, str. 71.

[283]) Použito údajů z G. Wolného, l. c., II/1, str. 5–6, pro r. 1834 a sumářů o počtu obyvatel města Brna a předměstí, AMB, rkp. č. 2786–2789.

se však nikdo otázkou dělnickou (kromě dohledu nad nimi) nezabýval. Teprve ve 40. letech, kdy počet dělníků rychle vzrůstal a s tím narůstaly i obavy státního aparátu a buržoasie před ním – zvláště po bouřích r. 1843– se objevovaly nesmělé návrhy na řešení sociálních problémů.[284]) Teprve r. 1848 úřady náhle zjistily, že panuje hlad, je potřebí podporovat nezaměstnané, existuje „proletář".[285])

Vystoupení lidových mas v r. 1848 předcházelo však několik dělnických akcí v 30. a počátkem 40. let. Tak již v r. 1831 došlo v Brně k hnutí nezaměstnaného dělnictva. V souvislosti s šířící se cholerou ustal veškerý obchod, hlavně s Uhrami a podnikatelé propustili řadu dělníků, většinou domácích, a venkovské zaměstnávali dále. A tak se stalo, že poblíž hostince Klajdovky chytilo 5 výrostků Fr. Švehlu z Bukovinky a vzali mu materiál, který od mistra Hassmanna z Obřan dostal.[286]) Z obavy před dalšími akcemi (počet nezaměstnaných se odhadoval na 450 lidí) byly poslány na noc do předměstí vojenské hlídky. Došlo však již jen k nepokojům před pekařskými krámy. Byla proto zřízena komise na zmírnění nezaměstnanosti. Někteří továrníci dávali dokonce návrh zaměstnat dělníky na nouzových stavbách a slibovali finanční podporu.[287]) Další komise pak vydávala rumfordské polévky.[288]) V zimě jich vydávali až 1200 porcí denně, takže komise hlásila, že jich vydala od října 1831 do února 1832 přes 150 000.[289]) Když pominula cholera a opět začala r. 1832 konjunktura, skončilo i nebezpečí nepokojů.[290])

S platností od 1. 8. 1841 nesměl nikdo vzít do služeb čeledína, který by neměl služební knížku, pro dělníky v továrnách byla vydána knížka dělnická.[291]) Byl tím vlastně zostřen policejní dohled nad dělnictvem. V této době nastalo opět zhoršení situace. Neúroda r. 1842 znamenala nedostatek potravin na jaře 1843. Kromě toho došlo i k omezení konzumu textilních výrobků, což se uvádělo ve spojitost se zdražením potravin.[292]) Podnikatelé zastavili ihned výrobu a nastalo propouštění. Počet propuštěných dosáhl asi 5600 osob, tedy třetiny všech v Brně pracujících textilních dělníků. Podle staré metody byli propuštěni brněnští dělníci, kdežto venkovští, kterým podnikatelé platili méně, zůstávali zaměstnáni. To vyvolalo mezi nezaměstnanými pobouření. Když pak nezaměstnaní přepadli u Klajdovky a později na Cejlu venkovské tkalce a hrozilo nebezpečí dalších incidentů, přistoupili továrníci na přechodné omezení pobytu venkovských tkalců v Brně. Tím bylo odstraněno „jablko sváru" a mezi dělnictvem nastalo uklidnění. Bouře měly ovšem soudní dohru,

[284]) Jedním z nich byl např. Über die Versorgung der durch Krankheit oder Alterschwäche erwerbsunfähig gewordenen Arbeiter in den Fabriken und Manufakturanstalten der k. k. Hauptstadt Brünn, Moravia V/1842, č. 35 a 36, str. 141–143, 146–147.

[285]) Der Proletarier, Brünner Zeitung 1848, č. 192, str. 1529–1531; Die Noth und ihre Ursachen, Br. Ztg. 1848, č. 30, str. 239–240; Über Unterstützung der Arbeitslosen, Beilage zur Br. Ztg. 1848, č. 325, str. 2346.

[286]) SAB, B 13, kart. 331, čj. 2688/31, fol. 2–5.

[287]) Návrh podepsali Schoeller, Offermann, A. Schöll, Pešina, Godhair, F. Schöll (SAB, B 13, kart. 322, čj. 481/34, fol. 140–141). Byli ochotni přispívat denně 15 kr. a to Schöller na 90, Offermann na 40, Schöll na 15, Pešina na 6 a Godhair na 15 dělníků. Ostatní se vymlouvali, že jejich zisk je příliš malý, aby si mohli něco takového dovolit.

[288]) Již r. 1801 přinesl Patr. Tageblatt zprávu o tom, že několik porcí této polévky dostávají chudí v Praze (č. 64, str. 321–322). Zároveň se vysvětlovalo, že ji vynašel Angličan hr. Rumford, a pozůstává z krup, hrachu, brambor, kousku pšeničného chleba, vinného nebo pivního octa, soli a vody (č. 49–50 a 51–52).

[289]) SAB, B 13, kart. 322, čj. 481/34, fol. 12.

[290]) O nepokojích viz též B. Šindelář, Přehled dějin dělnického hnutí, str. 8.

[291]) Srv. k tomu AMB, SS:PP/p, fasc. 3401.

[292]) B. Šindelář a d., Z dějin dělnického hnutí na Brněnsku, str. 14–15.

při níž bylo pět účastníků těchto nepokojů odsouzeno od půl roku do tří let vězení. Tak skončila největší akce brněnského dělnictva před r. 1848.[293])

Bouře jsou dokladem živelného a neuvědomělého ještě postupu brněnského dělnictva, které se spíše instinktivně obracelo proti továrníkům (výhružný dopis), a v podomácku pracujících dělnících, kteří byli ještě více vykořisťováni než oni sami, viděli hlavního viníka své bídy. Je to ovšem jedna z fází, jimiž dělnictvo tehdy na cestě svého uvědomění procházelo, kdy ještě plně nevyzrálým ekonomickým poměrům odpovídaly málo vyspělé názory nezaměstnaného dělnictva.

Avšak sledovat brněnské dělnictvo nebylo pro policii úkolem jediným. Musela např. pátrat po „komunistické agitaci" na Moravě,[294]) i po Marxem a Rugem vydávaných Deutsch-französische Jahrbücher, které prý svým škodlivým a bezbožným obsahem překonávají vše, co revoluční tisk kdy vydal.[295]) Takové ocenění revoluční práce mohlo jen potěšit.

R. 1845 zavládla opět přechodná nezaměstnanost 250–300 osob; její příčinou byly akce Ochranářského spolku, který v prvních měsících své činnosti zabraňoval rakouským kapitalistům obchodovat s Uhrami.[296]) Nezaměstnanost, jež v r. 1847 znovu v Brně propukla, měla sice průběh jako všechny předchozí, avšak stála již pod dojmem hladomoru, který po celé zemi vládl. Stížnost na podnikatele byla zase stejná – zaměstnával dělníky na venkově, kdežto pro domácí práci neměl.[297])

Avšak tentokrát se již úřady obávaly, neboť ze všech stran přicházely zprávy o rostoucí drahotě a bídě.[298]) Proto byla opět zvýšena vojenská pohotovost a hlídky obcházely dělnická předměstí.[299]) Toho roku sice k žádným projevům nedošlo, avšak v následujícím roce akce splynuly s revolučním ovzduším roku 1848.[300])

3. *K otázce vzrůstu průmyslové buržoazie.*

Již K. Marx a B. Engels ve svém Manifestu komunistické strany ukázali, že výrobní a směnné prostředky, na jejichž základě se vyvinula buržoazie, se vytvořily ve feudální společnosti, že tedy novodobá buržoazie je produktem dlouhého vývojového procesu řady převratů ve způsobu výroby a směny.[301]) I na buržoazii v rakouské monarchii platila Marxova slova, adresovaná německé buržoazii, která stála

[293]) Nezabývali jsme se jí do podrobností proto, že její zhodnocení přinesl již B. Šindelář, Přehled dějin dělnického hnutí, str. 10, a podrobně vylíčil J. Radimský, Dělnické bouře . . ., str. 9–13.

[294]) SAB, tajné spisy pres. gub., fasc, 1499, čj. 278/46.

[295]) V cirkuláři hr. Ugarta se přímo říká: „Da es möglich ist, dass die Einschleppung dieser Druckschriften (rozuměj Deutsch-französische Jahrbücher), welche an schädlichem und ruchlosem Inhalte Alles übertreffen, was die revoluzionäre Presse noch jemals geliefert hat, auch in der österreichischen Monarchie versucht werden dürfte . . . (SAB, B 26, Pol. řed., fasc, 76, Brünn 9. 6. 1844, fol. 604).

[296]) Není bez zajímavosti, že jeden z odsouzených – Trägler, který byl vsazen do vězení na 18 měsíců za účast na dělnických bouřích 1843, šel r. 1845 spolu s několika dalšími žádat policejního ředitele o práci (SAB, B 13, fasc. 160, čj. 6270/45, fol. 1–14, čj. 6204/45).

[297]) SAB, B 13, kart. 346, čj. 1421/48.

[298]) Srv, SAB, B 26, měsíční zprávy policejní, odd. Marktwesen. – Moravia 10/1847, č. 70, o nezaměstnanosti ve Vídni, č. 90 a 38 o stoupajících cenách a vaření polévek v Novém Jičíně, č. 18 a 103 o Těšíně, č. 59 a 65 o nezaměstnanosti v Brně, č. 42 o rozdávání polévky u Liebiga.

[299]) SAB, B 13, kart. 345, čj. 3454/47.

[300]) K hodnocení událostí r. 1848 viz studii B. Šindeláře, O úloze lidových mas v revolučním dění roku 1848 na Moravě a ve Slezsku, ČsČH, 4/1956, str. 207 n. a 388 n.

[301]) K. Marx–B. Engels, Manifest komunistické strany, v Marx-Engels, Vybrané spisy I, Praha 1950, str. 27 a 31.

v rozporu s proletariátem dříve, než se jako třída politicky konstituovala.[302]) To ovšem ovlivňovalo nejen vztah mezi buržoazií a proletariátem, ale i vývoj buržoazie samé.

Buržoazie na Moravě, respektive v brněnské oblasti, byla povětšině německá. Rychlý průmyslový rozvoj přilákal řadu lidí, kteří zkoušeli své štěstí. S vlastním nebo cizím kapitálem zakládali manufaktury, dílny a obchody. Jiní volili cestu další, rozšiřovali natolik svoji dílnu, budovanou na cechovně řemeslných základech, že po čase požádali o privilegium také. Řada z nich přišla do Brna z ciziny. Nebyla to však síla a nadřazenost německého ducha a rakouského domu, jak se domníval H. Benedikt,[303]) ale ruka českého člověka, který přicházel ve stovkách z venkova do brněnských průmyslových podniků, jež tyto hodnoty vytvářela.

Ať již to byli cizinci jako Mundi, Schmal, Offermann, Hopf, Bräunlich, Biegmann, Coussina, Schöller, Reiff, Luz ad., nebo Tureček, Sýkora, Pešina, Příza aj., pocházející z brněnských soukenických rodin, měli jedno společné, totiž stejný vztah k výrobním prostředkům.

Nechyběly pokusy spojovat jména některých z nich s otázkou vývoje české průmyslové buržoazie. Vodítkem bylo obvykle určování národnosti majitelů nebo nájemců jednotlivých podniků podle jména a rodiště.[304]) Těžko se však touto metodou může dojít k cíli. Nejvíce toho snad víme o J. Karafiátovi, avšak i on byl více milovníkem českého jazyka než představitelem české buržoazie.[305]) Ta vznikala na Moravě zejména v druhé polovině 19. století a bude potřebí ji hledat spíše v zemědělském průmyslu.[306])

V první polovině 19. století převládala v důsledku hospodářského charakteru brněnské oblasti německá průmyslová buržoazie z řad textilních podnikatelů. Ta také pokročila ve srovnání s buržoazií jiných průmyslových odvětví ve svém vývoji nejdále. Její spolupráce s vládními orgány v hospodářských a sociálních otázkách byla velmi úzká. Společenský postup proti proletariátu, ústupky v hospodářských otázkách, povyšování do šlechtického stavu (Offermann, Schoeller) atd., to vše vytvářelo řadu styčných bodů a „ovzduší" pochopení mezi vídeňskou absolutistickou vládou a brněnskou buržoazií po celou první polovinu 19. století. Pod vlivem Vídně stály i veškeré politické aspekty buržoazie, i když se vládní místa dívala na snahy buržoazie posílit svůj význam a politické postavení zřízením vlastních organizací velmi podezíravě a odmítavě.[307])

[302]) Marxovu poznámku uvádí K. Kreibich k práci Zd. Tobolky, Textiláci – průkopníci dělnického hnutí v Čechách, Praha 1950, str. 14–15.

[303]) H. Benedikt končí soupis německých podnikatelů, velkoobchodníků a šlechty, kteří se prý zasloužili o rozkvět moravského průmyslu: Die industrielle Kolonisation Mährens ist das Werk der Casa d'Austria, des seit dem Dreissigjährigen Kriege hier angesiedelten Hochadels, der aus den deutschen und westeuropäischen Ländern eingewanderten Unternehmer und Juden. (Die Anfänge der Industrie in Mähren, Der Donauraum, 2/1957, 1. Heft.)

[304]) Srv. J. Chylík, Statistika vývoje brněnského továrního podnikání v letech 1763 až 1938, ČMM 69/1950, str. 83–86.

[305]) J. Chylík, Brněnské soukenictví, str. 52–53, a dopis J. Jungmanna Ant. Markovi, který otiskl B. Václavek, Český listář, Praha 1949, str. 15.

[306]) Vývojem buržoasie na Moravě v druhé polovině 19. století se zabýval J. Kolejka, Česká národně politická hnutí na Moravě v letech 1848–1874, Brno v minulosti a dnes II/1960, rozprava č. 2, str. 301 n.

[307]) Žádost stvrzená více než 25 podpisy brněnských textilních podnikatelů byla podána r. 1815 (srv. AMB, SS:PP/p, fasc. 5264, fol. 34–36) a ještě r. 1821 nebyla přes četné urgence vyřízena (fol. 15, 38–43, 51–52).

Vcelku je však potřebí říci, že otázka vývoje brněnské buržoazie, ať již německé nebo české, čeká teprve na zpracování.[308])

4. *Územní rozvoj brněnské průmyslové oblasti.*

Základním momentem, který ovlivňoval rozsah oblasti i spojení míst s Brnem, byl tedy vývoj průmyslové revoluce, která prostupovala jedno výrobní odvětví za druhým. Jestliže v manufakturním údobí se teprve jádro oblasti utvářelo, pak rozvoj průmyslové revoluce byl příčinou ohromného přílivu pracovních sil do města. Jako dravý proud se sem hrnuli lidé z blízkých a vzdálenějších obcí kolem Brna, z různých míst Moravy, Čech a Slezska i z jiných zemí monarchie, vytvářejíce armádu pracovní a rezervní. Tovární výroba uvedla obyvatelstvo do pohybu. Český živel z venkova uchvátil průmyslové Brno.[309])

Již v topografii G. Wolného nacházíme zmínky o zaměstnání obyvatelstva v tehdejším Brněnském kraji.[310]) Wolného záznamů vztahujících se jednou k obcím, jindy k panstvím však nelze užít jako základního pramene k poznání rozsahu brněnské oblasti. K tomu snad mohou nejlépe posloužit dokumenty z činnosti distriktních vceňovacích komisí stabilního katastru z let 1841–1850, jimi vypracované katastrální odhadní operáty.[311]) Z jejich údajů dostaneme poměrně spolehlivý obraz o obyvatelstvu, jeho zaměstnání, o tržním a obchodním spojení různých míst, o docházení do práce do brněnských podniků i o průmyslu v místě provozovaném.

Pro lepší pochopení celého obrazu jsme rozdělili brněnskou oblast na vlastní centrum, na oblast v užším slova smyslu a na oblast v širším slova smyslu. Užší oblastí přitom rozumíme to okolí Brna, z něhož docházelo denně nebo přes týden dělnictvo do brněnských továren. Oblast v širším slova smyslu je pak vymezena všemi ostatními spojeními, ať již vznikla v souvislosti s podomáckou prací, s provozem v brněnských podnicích (dovoz uhlí, dřeva, surovin), nebo nabyla charakteru obchodních a tržních spojitostí, jež se vytvořily z potřeb zásobovat rozrůstající se průmyslové centrum zemědělskými produkty a nakupovat zde výrobky. Toto rozdělení samozřejmě nevylučuje, že by z okruhu obcí, jež podle našeho názoru patří k oné užší oblasti, nebyly na trh dodávány potraviny; podobně nelze říci, že by z širší oblasti nedocházeli někteří ojediněle do brněnských továren.

Dochovalo se dosti dat, z nichž je možno čerpat údaje o celkovém počtu obyvatel města Brna a přilehlých předměstí.[312]) Pro studovaný úsek 30. a 40. let jsme zvolili data o počtu obyvatel z let 1834 a 1850, jež lze srovnávat. Vysvitne z nich

[308]) Příspěvkem k řešení tohoto problému, který je potřebí zpracovat nejen z hlediska Moravy, ale celých českých zemí, je článek P. Horské-Vrbové, K otázce vzniku české průmyslové buržoasie, ČsČH 10/1962, str. 257 n.

[309]) V Národních novinách z r. 1848 (č. 176 z 3. 11.) čteme od K. Havlíčka: „První věc, která mne nesmírně překvapila, bylo velmi zhusta mluvení české (neb jak tam říkají moravské) na ulicích; skoro celá pracující třída lidu jest slovanská a jenom honorace považuje sebe za německou, ačkoliv štíty na domech hlásají samá českomoravská jména."

[310]) G. Wolny, Die Markgrafschaft Mähren, II. Bd., Brünner Kreis, 1. u. 2. Abt., Brünn 1836–1837.

[311]) Srv. k tomu SAB, sign. D 8, vceňovací operáty. – Bylo použito na 330 vceňovacích operátů obcí, ležících v prostoru 25–30 km od Brna. Domníváme se, že je to prostor dostatečně veliký k posouzení rozsahu oblasti, neboť na větší vzdálenost by stěží mohli tehdy obyvatelé těchto obcí trvalé spojení s Brnem udržovat.

[312]) Např. Schwoy, Wolny, od nich přejímají d'Elvert, Trautenberger, Šujan aj., či otiskly TSÖM 1839 atd.

nejen příliv obyvatelstva do města, ale i jeho rozložení a přírůstek v nejdůležitějších předměstích.[313])

Název předměstí	Počet domů		Počet obyvatel	
	1834	1850	1834	1850
Vnitřní město	582	578	12 326	13 232
Švábka	32	34	876	1 262
Velká Nová ul. a Červená ulička	142	153	2 697	3 531
Horní Cejl	79	84	1 213	1 849
Dolní Cejl	85	87	3 087	3 762
Koželužská a Mlýnský příkop	43	43	1 187	1 822
Křenová ul.	64	65	1 248	1 749
Nové sady	101	106	1 296	1 677
Pekařská ul.	121	122	2 675	3 158
Malá Nová ul.	64	71	1 218	1 600
Hráze	19	17	381	502
Území sv. Anny	26	26	279	800
Vídeňská ul.	52	53	545	722
Křížová ul.	26	32	590	716
Josefov	66	66	932	1 184
Trnitá ul.	51	59	746	1 116
Zábrdovice	57	61	1 028	1 523
Staré Brno	215	231	3 276	4 875
Brno celkem	1960	2025	37 601	48 400

Vycházíme-li z předpokladu, že r. 1791 bylo v Brně a v předměstích asi 22 814 obyvatel,[314]) pak do r. 1850 vzrostl jejich počet více než dvojnásobně. Toto zvýšení nebylo dáno ovšem přirozeným přírůstkem, který se pro tuto dobu odhaduje zhruba na osm promile ročně,[315]) ale především přílivem volných pracovních sil z blízkého i vzdálenějšího okolí.

Počet obyvatel v některých předměstích vzrůstal opravdu rychle. Je patrný např. u Velké a Malé Nové ulice, Dolního Cejlu, na Starém Brně atd. Bytová tíseň vedla k tomu, že i okrajová předměstí, v nichž zemědělství hrálo v dřívější době dosti významnou úlohu (na Nových Sadech bylo r. 1843 z 218 rodin vedeno 80 jako zahradnické),[316]) se zaplňovala. Půda sloužící dříve zemědělství se pozvolna měnila ve stavební parcely pro tovární objekty. Nových domů mnoho nepřibylo, přestavováním domků na vyšší, nástavbami, přístavbami do dvorů se tehdy snažili zvětšit „obytnou" plochu. V nich se pak víc a více tísnilo dělnictvo. Dokladem toho je i výše uvedená tabulka, k níž jsme připojili počty domů (srv. Dolní a Horní Cejl, Staré Brno aj.). Jestliže bylo v Brně r. 1850 ve srovnání s r. 1834 napočítáno jen

[313]) Údaje pro r. 1834 G. Wolny, l. c., Bd. II/1, str. 5–6, pro r. 1850 sumáře o počtu obyvatelstva města Brna a předměstí, AMB, rkp. č. 2786–2789.

[314]) Fr. Šujan, l. c., str. 369.

[315]) Vl. Srb-M. Kučera, Vývoj obyvatelstva českých zemí v XIX. století, Statistika a demografie I, Praha 1959, str. 125.

[316]) Nové sady, vc. op. 1702.

o 65 nových domů více, pak za tutéž dobu přesáhl přírůstek obyvatelstva deset tisíc, což je nepoměr dosti výrazný.[317])

Většina nově příchozích neměla domovskou příslušnost v Brně. V polovině minulého století tvořili třetinu všeho obyvatelstva města a předměstí, někdy i více:[318])

Nejdůležitější předměstí a ulice	Počet obyvatel celkem	Z toho			Podíl jinam přísl. na celk. počtu obyv. předm. (v %)
		domácí (do Brna příslušní)	jinam příslušní	cizinci	
Velká Nová ul.	3 268	2 123	1 135	10	34,7
Malá Nová ul.	1 600	1 127	463	10	28,9
Červená ul.	263	161	102	—	38,7
Švábka	1 262	878	384	—	30,4
Horní Cejl	1 849	1 423	419	7	22,6
Dolní Cejl	3 762	2 199	1 531	32	40,6
Josefov	1 184	834	348	2	29,3
Koželužská	570	318	251	1	44,0
Mlýnský příkop	1 252	653	576	23	46,0
Křenová	1 749	960	772	11	44,4
Olomoucká	1 695	977	699	19	41,2
Nové sady	1 677	1 268	404	5	24,0
Území sv. Anny	800	338	461	1	57,6
Pekařská	3 158	2 251	891	16	28,2
Silniční	502	316	182	4	36,2
Zábrdovice	1 523	1089	429	5	28,1
Staré Brno	4 875	3 598	1 260	17	25,8
Vnitřní město	13 232	8 277	4 848	107	36,6
BRNO celkem	48 400	31 677	16 407	316	33,8

Podniky na výrobu sukna, soustředěné na Dolním Cejlu (Schöller aj.), Offermann na Mlýnském příkopu, Pešina a strojník Beyle na Koželužské, Bracegirdle na Křenové, Luz na Olomoucké přitahovali dělnictvo, které se usazovalo nejraději v jejich blízkosti.[319]) Tam činil podíl jinam příslušných kolem 40 i více procent. Teprve rozvoj městských komunikací umožnil, aby se zabydlela i vzdálenější předměstí a nejbližší obce (Židenice, Juliánov, Husovice aj.).

V některých předměstích, jako Horní Cejl, Nové sady, Staré Brno byla ještě nezastavěná půda, která byla využita jako zahrady a políčka k pěstování zeleniny.[320]) V těchto předměstích se pohyboval podíl do Brna nepříslušných mezi 28–34 %, jak konečně dokazuje i průměr celého města.

[317]) Nedostatek bytů nemohla odstranit ani stavba domů v mezihradbí či různé fortifikační úpravy (Šujan, l. c., str. 393–394).

[318]) Data viz AMB, rkp. č. 2786–2789.

[319]) Viz k tomu vc. op. č. 1790 Dolní a Horní Cejl, č. 1603 Mlýnský příkop – Mlýnská, č. 1240 Koželužská, č. 1157 Křenová, vc. op. Olomoucké, rozdělené mezi tři jurisdikce, nedochován. Srovnáním se soupisy předměstí (např. Kraus, Dittrich) zjistíme, že řada majitelů továren měla výrobu na různých místech, neboť původně postavená hlavní budova nedostačovala a v okolí byl již nedostatek stavebního místa.

[320]) Vc. op. 1790 – Horní Cejl, 1702 – Nové sady, 8 – Staré Brno.

Tak tomu bylo r. 1850. Nemáme však pro srovnání prameny, jež by rozlišovaly mezi do Brna příslušnými a nepříslušnými, kromě soupisu z r. 1780, zachycujícího pouze předměstí patřící městu Brnu.[321])

Předměstí	Rok	Obyvatel celkem bez cizinců	Počet				Podíl jinam příslušných na celkovém počtu obyv. v %
			Domácí	Srovnání přírůstku v %	Jinam příslušní	Srovnání přírůstku v %	
vnitřní	1780	9 815	8009	100	1806	100	18,4
město	1850	13 125	8277	103,3	4848	267,8	36,9
Pekařská	1780	1 509	1415	100	94	100	6,2
	1850	3 142	2251	159,1	891	945,7	28,3
Malá Nová	1780	412	389	100	23	100	5,5
	1850	1 590	1127	289,7	463	2013	29,1
Křenová	1780	922	833	100	89	100	9,6
	1850	1 738	960	115,2	778	874,1	44,7
Mlýnský	1780	235	202	100	33	100	14,0
příkop	1850	1 229	653	323,2	576	1746,4	46,8
Koželužská	1780	94	88	100	6	100	6,3
	1850	569	318	361,3	251	4183,3	44,1
5 předm.	1780	3 172	2927	100	245	100	7,7
mimo vnitř.	1850	8 262	5309	181,4	2959	1207,7	35,7
město							

Škoda, že jsou dány jen krajní body, mezi nimiž se ztrácí přerod Brna z manufakturního střediska v místo s pokročilou tovární výrobou. Avšak i na těchto několika předměstích se ukazuje deseti-, dvaceti- i vícenásobný přírůstek obyvatelstva, jež nebylo do Brna příslušné, ale přišlo sem především hledat práci. Podíl této složky na celkovém počtu obyvatel předměstí se zvyšoval, neboť odloučíme-li vnitřní město, zjistíme, že v uvedených pěti předměstích vzrostl podíl mimo Brno příslušných ze 7,7 % v r. 1780 na 35,7 % r. 1850. Počet domácího obyvatelstva se tak za tu dobu zdvojnásobil, kdežto ostatních vzrostl na dvanáctinásobek.

Ve vzájemném porovnávání byl jistě přírůstek domácího obyvatelstva malý. Je však dokladem toho, že se na předměstích volná půda zastavovala a počet „usedlých" pozvolna vzrůstal. Opakem však bylo vnitřní město. V prostoru mezi hradbami bylo tak těsno, že další příchozí se neměli kde usadit.

Jak dokazuje tabulka,[322]) počet obyvatelstva domácího ve vnitřním městě se téměř nezměnil, zdvojnásobil se však počet těch, kteří přišli do Brna za prací. R. 1850 tvořili již více než třetinu všech vnitřní město obývajících. Podstatně se však snížil počet cizinců (především cizích odborníků a vandrovních tovaryšů).

[321]) Výpočty provedeny podle dat z AMB, rkp. č. 2643–2644, 2786–2789.

[322]) Ze soupisů vyplývá, že ve vnitřním městě bydleli především měšťané, úředníci, obchodníci a většina řemeslníků. Průmyslových podniků bylo ve srovnání s předměstími velmi málo (viz F. Kraus, Verzeichnis aller in der k. Hauptstadt Brünn und ihren Vorstädten befindlichen Häuser, deren Eigenthümer . . ., Brünn 1833, též J. Dittrich, Schema aller in der k. Hauptstadt Brünn u. ihren Vorstädten befindlichen Häuser, Brünn 1849).

Rok	Celkem	Domácí	Srovnání přírůstku v %	Jinam příslušní	Srovnání přírůstku v %	Cizinci	Srovnání úbytku v %	Podíl jinam přísl. na celk. počtu obyvat. v %
1780	10 285	8009	100	1806	100	470	100	17,5
1850	13 232	8277	103,3	4848	267,8	107	22,7	36,6

Charakteristickým znakem obou skupin obyvatelstva (domácích i cizích) města Brna bylo odloučení od půdy. Jen vskutku výjimečně se setkáváme s případy zemědělské a řemeslné výroby zároveň.[323]) Část obyvatelstva tvořila vrstvu úřednickou a obchodnickou, většina však byla řemeslníky a především dělníky.

Závěrem je možno říci, že v Brně jako centru řady průmyslových odvětví se během první poloviny 19. století počet obyvatel více než zdvojnásobil. Hlavní růst zaznamenala brněnská předměstí. V zastaveném vnitřním městě se počet domácího obyvatelstva spíše udržoval nebo jen nepatrně zvyšoval, především cestou přirozeného přírůstku, vzrůstal však počet těch, kteří přišli do Brna hledat zaměstnání. V předměstích naproti tomu přibývalo jak domácího obyvatelstva, byť pomalu, tak v daleko větší míře mimo Brno příslušných, takže v polovině 19. století tvořili již třetinu všeho obyvatelstva města. V Brně a jeho předměstích postoupil také nejdále proces odloučení průmyslu od zemědělství. Z dělnictva a řemeslníků zde usazených a z nově příchozího obyvatelstva se v tomto období utvářela zvláštní třída, lišící se naprosto od rolnictva[324]) – proletariát brněnských průmyslových podniků.

Pokusme se nyní načrtnout rozsah tzv. užší oblasti, pro jejíž vymezení považujeme za kritérium docházku za zaměstnáním do průmyslových podniků. Rozvoj průmyslu totiž uvedl obyvatelstvo do pohybu, rozčeřil stojatou hladinu feudálního pořádku. Znamenal těsnější spojení mezi vesnicí a centrem a pronikání bezprostředního vlivu kapitalismu do zemědělského zázemí. Rozvoj strojírenství dokonce ovlivňoval vývoj zemědělské technologie a způsobu zemědělského hospodaření. Je proto podle našeho názoru okruh, z něhož se rekrutovala volná pracovní síla, jediným měřítkem pro stanovení rozsahu užší oblasti.[325])

Volnou a hlavně levnou pracovní sílu továrníci vždy vítali. Nebránili přílivu venkovského dělnictva do města a jen velmi neradi, zvláště z obav před nebezpečím dělnických bouří, souhlasili s krátkodobými zákazy přijímat venkovské dělníky do práce. Snažili se je naopak udržet a vyplácet jim mzdy někdy i poloviční a snižovat

[323]) Bylo již více rodin, jejichž živitelé pracovali v továrnách nebo jako řemeslníci, přičemž zemědělství bylo doplňkem. Např. na Starém Brně bylo takových rodin 162, na Velké Nové ulici, zejména v částech patřících královopolské a řečkovické vrchnosti (vc. op. 594) 179, v Zábrdovicích 56, v několika dalších předměstích nepřesáhly dvacítku, což bylo jen asi 2–10 % z celkového počtu rodin.

[324]) Srv. k tomu V. I. Lenin, Spisy 3, str. 534–535.

[325]) Např. účast obcí na trzích v Brně není možno považovat za měřítko pro vymezení užší oblasti. Brno, které leželo na jednom z nejdůležitějších obchodních spojení Vídně s Moravou, Slezskem, Haličí, pruskými a ruskými přilehlými zeměmi, bylo významným a vítaným tržním místem. Vzrůstající potřeba a spotřeba zemědělských produktů přibývajícím městským obyvatelstvem znamenala, že trhy navštěvovali ze všech obcí v mnohem širším okruhu, než je vzdálenost, z níž mohli dělníci za tehdejších podmínek docházet do brněnských továren.

tak hladinu dělnických mezd vůbec. Kolem poloviny minulého století, v menší míře i později, přicházeli na čas do továren také podruzi a domkáři, aby vydělali na kus pole nebo dobytka. Jakmile potřebnou částku měli, vraceli se na vesnici do zemědělské práce. Za tento lákavý cíl byli ochotni dělat jakoukoli práci i za velmi nízkou mzdu. Toho právě uměli kapitalisté dobře využít.

V okolí Brna, zejména v obcích ležících na sever od Brna, směrem na Drahanskou vysočinu, bylo dostatek volných pracovních sil, které i při nízkých mzdách přijaly v Brně práci. Byly přece jen vyšší než výdělek podruhů na venkově. Také proti závislosti na bohatším sedlákovi a při značné již diferenciaci vesnice byly pro ně poměry výhodnější a svobodnější. Opustili natrvalo vesnici nebo z ní začali do Brna docházet. Tento proces pronikl ve 30. a 40. letech minulého století již dosti hluboko do okolí Brna. Jistě se objeví a upřesní další místa, odkud dělnictvo do Brna docházelo, pokusíme se však na základě vceňovacích operátů alespoň o načrtnutí výchozího bodu, o určení pravděpodobného rozsahu užší průmyslové oblasti počátkem 40. let minulého století.

Při řešení tohoto problému je nutno vycházet z několika skutečností: Cílem stabilního katastru byla reforma pozemkové daně a tomu byla podřízena i veškerá práce vceňovacích komisí. Přestože se v populačním soupisu udává celkový počet obyvatel obce, byla pro rozpis zaměstnání obyvatelstva základem rodina. Nejméně pozornosti se věnovalo živitelům rodin, kteří hledali tzv. „jiné zaměstnání" a nebyli držiteli půdy. Z těchto lidí, označovaných většinou blíže neurčeným „Taglöhner", se rekrutovala pracovní síla pro velkostatky, pro selské grunty i pro brněnské továrny. Teprve tehdy, když zaměstnání v brněnských podnicích převažovalo nebo tvořilo významnou složku v obci, byla o tom v operátech podrobnější zpráva. Živitelé těchto skutečně již dělnických rodin však představovali jen jednu část těch, kteří docházeli denně nebo na týden do Brna. Vedle nich chodila do Brna i tzv. mládež, totiž mladí lidé, jejichž otcové byli jako živitelé rodin započítáváni mezi držitele půdy nebo provozovatele živností. Tato složka obyvatelstva, která vlastně nikde není podchycena, nesmí být opomenuta. Právě na ní se obráží proces pronikání kapitalistického způsobu výroby v centru oblasti do zemědělského zázemí.

S přihlédnutím k těmto skutečnostem jsme provedli rozbor údajů necelé stovky obcí ležících ve vzdálenosti asi 15 km od Brna. Okruh 1 až $1^1/_2$ míle (rak. míle 7,5859 km) totiž v podstatě znamenal maximum denní docházky do Brna, kterou lze za tehdejších pracovních podmínek a komunikačních spojení připustit. Z vesnic při okraji tohoto okruhu docházeli dělníci do Brna zpravidla již na celý týden. Protože obvykle netvořili podstatnou složku v obci, nemáme o nich – až na malé výjimky – zprávy a musíme jejich existenci toliko předpokládat.

Podle toho můžeme zhruba rozdělit obce do čtyř skupin:[326])

1. místa, odkud je docházka do Brna za prací prokazatelná (viz vc. op.);
2. místa, odkud je možno podle zaměstnání obyvatelstva s určitostí docházení předpokládat;
3. místa, odkud lze podle zaměstnání obyvatelstva docházku připustit, ovšem nezemědělské práce místního charakteru (povoznictví, lámání kamene, rozvoz štěrku, vození dříví do Brna aj.) počet příchozích značně snižují;
4. místa podle zaměstnání obyvatelstva zemědělská, u nichž ovšem docházení do brněnských továren nelze vyloučit. Ovlivňujícím činitelem přitom byla vzdálenost

[326]) Pramenem údaje o zaměstnání uváděné ve vceňovacích operátech.

od Brna a možnosti výdělkové, dané zemědělskou nebo nezemědělskou strukturou krajiny, v níž místo leželo.

Pro nedostatek dokladů, jež by blíže objasňovaly charakter zaměstnání, není možno provést detailnější rozdělení okrajových obcí; přece však přiložená mapka (otištěná na následující stránce) ukazuje alespoň hlavní směry tohoto docházení:

Mapa 1.

DOCHÁZENÍ DĚLNICTVA DO BRNĚNSKÉHO PRŮMYSLOVÉHO CENTRA POČÁTKEM ČTYŘICÁTÝCH LET 19. STOLETÍ.

1. Vnitřní město se všemi předměstími
2. Židenice
3. Líšeň
4. Husovice
5. Maloměřice
6. Obřany
7. Kr. Pole
8. Medlánky
9. Řečkovice
10. Mokrá Hora
11. Žabovřesky
12. Komín
13. Kníničky
14. Bystrc
15. Jundrov
16. Kohoutovice
17. Bohunice
18. Lískovec
19. Horní Heršpice
20. Dolní Heršpice
21. Přízřenice
22. Komárov
23. Brněnské Ivanovice
24. Holásky
25. Tuřany
26. Černovice
27. Slatina
28. Dvorska
29. Šlapanice
30. Bedřichovice
31. Podolí
32. Horákov
33. Bílovice n. S.
34. Říčmanice
35. Soběšice
36. Jehnice
37. Ořešín
38. Ivanovice u Brna
39. Jinačovice
40. Rozdrojovice
41. Žebětín
42. Popůvky
43. Troubsko
44. Bosonohy
45. Ostopovice
46. Střelice
47. Nebovidy
48. Moravany
49. Želešice
50. Modřice
51. Popovice
52. Rebešovice
53. Chrlice
54. Otmarov
55. Sokolnice
56. Kobylnice
57. Ponětovice
58. Jiříkovice
59. Tvarožná
60. Velatice
61. Mokrá
62. Hoštěnice
63. Bukovinka
64. Ochoz u Brna
65. Obce
66. Kanice
67. Babice
68. Útěchov
69. Lelekovice
70. Česká
71. Kuřim
72. Mor. Knínice
73. Chudčice
74. Vev. Bitýška
75. Hvozdec
76. Vev. Knínice
77. Ostrovačice
78. Omice
79. Radostice
80. Ořechovičky
81. Ořechov
82. Hajany

Z mapy je patrné, že dělnictvo docházelo denně do továren přibližně z okruhu 8–10 km od Brna,[327]) většinou však ze vzdálenosti kratší, přičemž ze severně a v hornatější i chudší krajině ležících obcí daleko více než z úseků jižně a jihovýchodně od města, kde převažovalo zemědělství. Obce na severu ležící často navázaly na předchozí spojení z manufakturního období. U obcí na západ od Brna rozhodovalo výhodné spojení s Brnem, ležely většinou podél silnic spojujících Brno s Jihlavou a Prahou.

Tak vedle vnitřního města a předměstí k Brnu patřících, jež byly hlavním dodavatelem pracovních sil pro brněnské průmyslové podniky, docházeli dělníci (jak

[327]) K témuž závěru dospěl také M. Myška při studiu teritoriálního původu dělnictva Vítkovických železáren, kde odhaduje vzdálenost na 10 km; M. Myška, Založení a počátky Vítkovických železáren, str. 79.

Docházení do Brna z jednotlivých míst

- ◎ lze prokázat
- ● lze předpokládat
- ◐ lze připustit
- ○ nelze vyloučit

máme doloženo) z Židenic, Husovic, Maloměřic, Obřan, Králova Pole, Medlánek, Řečkovic, Mokré Hory, Žabovřesk, Komína, Kníniček, Bystřice, Jundrova, Bohunic, Černovic, Soběšic, Jehnic, Ořešína, Ivanovic u Brna, Žebětína, Popůvek, Troubska, Ostopovic a Střelic. V těchto téměř dvaceti pěti obcích, ležících převážně na západ, severozápad, sever a severovýchod od Brna, se projevil proces industrializace, probíhající v průmyslovém centru od přelomu 18. a 19. století, nejvýrazněji. Jižní, zemědělsky bohatší obce nebyly tímto procesem ještě tak zachváceny. I když se tyto obce nacházely poměrně blízko od Brna a v onom 10km pásmu, takže nemůžeme vyloučit, že by někteří do brněnských podniků nedocházeli (zejména z početných rodin), musíme mít na paměti, že velký počet volných pracovních sil z nádenických rodin odčerpaly feudální velkostatky, statky sedláků, cukrovary aj. Rovněž na robotu bylo v obci nádenických sil stále potřebí. Jiný obraz skýtala 60. a počátek 70. let, kdy došlo k dovršení průmyslové revoluce. Výhodnější silniční i železniční spojení rozšiřovalo okruh docházejících navenek, ale i uvnitř něho podléhaly tzv. ryze zemědělské obce vlivu Brna.

Vedle obcí s prokazatelnou docházkou dělnictva do Brna jsme se pokusili stanovit obce, u nichž to lze s určitostí předpokládat. Ne proto, že leží uvnitř okruhu nebo v jeho blízkosti. Vycházíme především z vysokého procenta rodin živících se nádenickými pracemi a teprve potom rozhodovala vzdálenost od centra. Z nich mohla jistě část pracovat v brněnském průmyslu, i když víme, že někteří byli ve službě u sedláků, jiní na nich závislí dělali nádeníky. K těmto obcím řadíme především: Kohoutovice, Komárov, Tuřany, Šlapanice, Lískovec, Bosonohy a další, jak dokazuje mapka.[328])

Do třetí skupiny jsme zařadili obce, z nichž můžeme docházení připustit. Poměrně malá vzdálenost od Brna, velký počet zaměstnaných v zemědělství a řemesle zároveň, hlavně pak volná pracovní síla těch mladých, do operátů obyčejně nezahrnovaných, tomu napovídá. Máme na mysli např. Líšeň, Podolí, Bedřichovice, Slatinu. Jsme si ovšem vědomi toho, že nezemědělské práce místního charakteru počet do Brna docházejících podstatně snižovaly.[329])

Největší rozpory působí hodnocení obcí, jež jsou zařazeny do čtvrté skupiny. Byly sice mezi nimi rozdíly, nelze je ovšem zatím přesně rozlišit. Jak dokazuje mapka, vybrali jsme do ní obce v celém okruhu okolo Brna ve vzdálenosti větší než 10 kilometrů. Měřítkem pro určité jejich odlišení je vzdálenost od Brna, výdělkové možnosti v místě i okolí a charakter krajiny, v níž obec ležela. Na základě toho se pak domníváme, že větší pravděpodobnost docházení do Brna byla z obcí ležících v půlkruhu západ-sever-východ, než z půlkruhu jižního. Tam totiž velkostatky, pěstování řepy, grunty velkých sedláků, sokolnický cukrovar aj. byly s to pracovní síly zaměstnat.

Dokladem toho, že ani u obcí poslední skupiny nemůžeme docházku do Brna jednoznačně vyloučit, jsou zprávy o obci Horákov, ležící na východ od Brna na okraji

[328]) Srv. poměr mezi počtem nádenických rodin a počtem ostatních rodin – vc. op. 2728 – Tuřany, 1177 – Komárov, 1321 – Lískovec, 177 – Bosonohy, 1035 – Kohoutovice, 2420 – Šlapanice.

[329]) V Líšni se tři čtvrtiny rodin v obci (na 500) zabývalo podomním obchodem a chodili jako trhovci. Dodávali do Brna ovoce, mléko, drůbež, zvěřinu. Znali je po celé Moravě a Slezsku, ovoce dováželi také do Vídně (vc. op. 1320). Podolští byli známi povoznictvím (vc. op. 1985), bedřichovičtí lámáním kamene a rozvážením štěrku, jakož i stavěním přípřeže pro těžké dálkové fůry. Ve Slatině se zabývali pěstováním ovoce, dovozem mléka do Brna, lámáním kamene a rozvozem štěrku po silnicích.

Mapa 2

TRŽNÍ SPOJENÍ BRNA S OKOLÍM

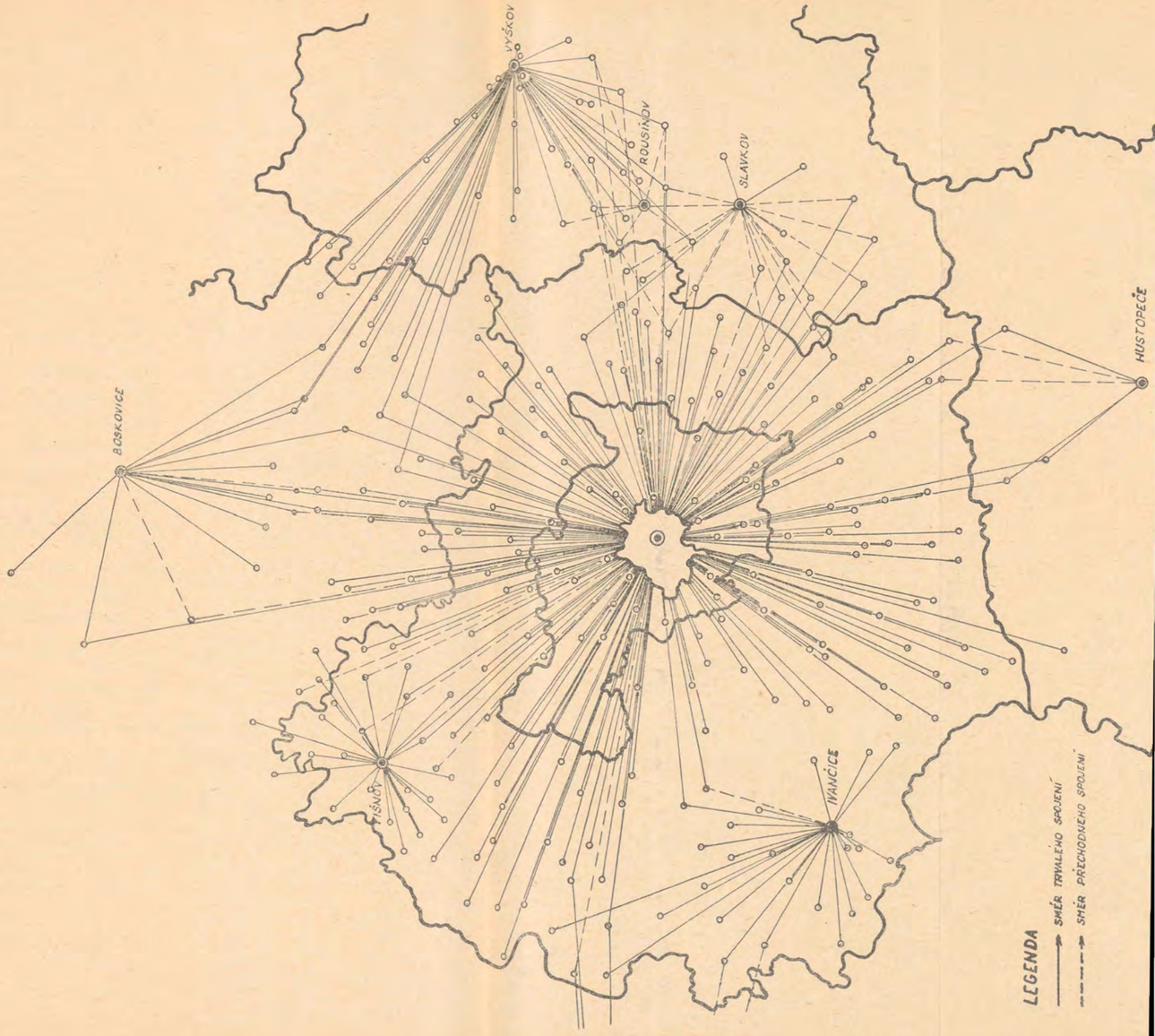

Mapa 3

DOVOZ SUROVIN DO BRNA

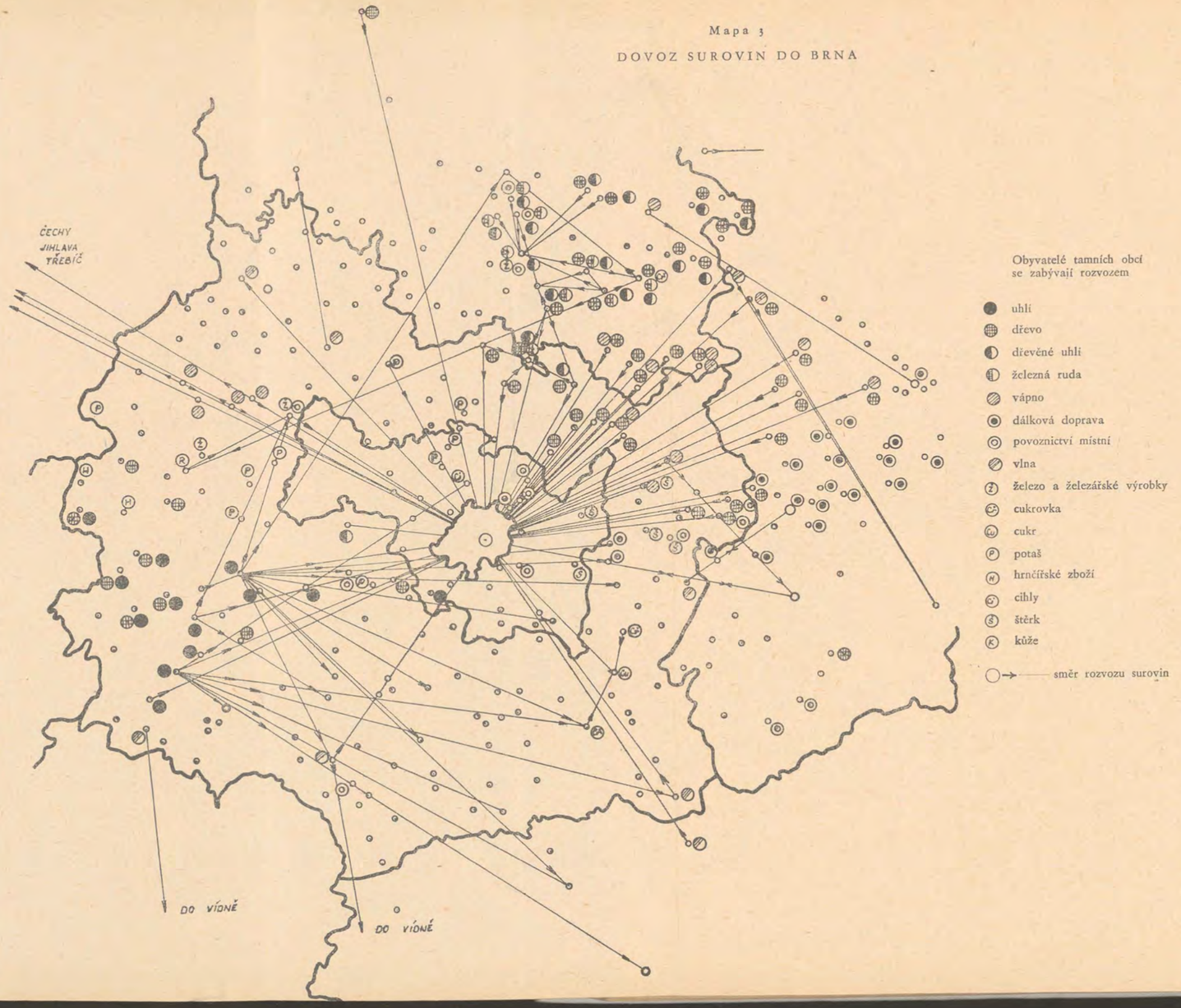

desítikilometrového okruhu, a o obci Bukovinka, vzdálené dokonce 18 km na severovýchod od města. Obě totiž byly dle živitelů rodin typicky zemědělskými obcemi. Avšak ostatní příslušníci rodin docházeli v pondělí do Brna a v sobotu se vraceli domů. Obce Horákov[330]) a Bukovinka[331]) nejen dokazují, že musíme docházení do Brna i u zemědělských obcí připustit, ale jsou zejména dokladem procesu odlučování od půdy a hloubky, do níž tento proces pronikl.

Poměry v okolních obcích však nebyly určovány jednoznačně zemědělstvím nebo námezdní prací v brněnských továrnách. Údaje o zaměstnání obyvatelstva obce Bukovinky svědčí o složitosti přežívajících a rodících se vztahů v 30. a 40. letech na vesnici. Mámě na mysli zadávání práce řemeslníkům brněnskými továrníky. Tento způsob výroby, jak dokázaly i bouře brněnského dělnictva r. 1843, byl dosti rozšířen, dokonce až na Vyškovsko. Nemůžeme jej ovšem slučovat s docházením do brněnských továren. Ty, kteří dělali pro brněnské továrny, najdeme obvykle mezi osobami zabývajícími se zemědělstvím i řemeslem současně. Závislost na továrníkovi a mzda za odevzdané kusy sukna vytvořily kapitalistický vztah mezi bývalým samostatným řemeslnickým mistrem a podnikatelem. Proto i když jde o způsob výroby přežívající z manufakturního období, přece jen narušoval zemědělský a cechovní ráz obce z doby dřívější.

Stejný účinek na vesnici měly i trhy a obchod. Vedle výročních trhů, na nichž se sešli prodávající a kupující nejen z okolí, z Moravy, ale i z jiných provincií nebo z ciziny, konaly se též trhy dvakrát týdně. Na ty se vozilo z okolí mléko, sádlo, chléb (Líšeň, Lískovec, Bystrc, Slatina), dále přebytky obilí a ovoce (téměř všechny obce). Vedle poživatin bylo potřebí i surovin a paliva pro rozvíjející se průmysl. Některé druhy dovážely do Brna okolní obce. Tak ze severu a severovýchodu od Brna, kde bylo bohatství lesů, se vozilo do Brna dříví, např. z Útěchova, Bukovinky, Řícmanic, Kanic, z Obce, Ochozu a Mokré ještě mimo to vápno, z Žebětína dřevěné uhlí a Lískovečtí dováželi do Brna rosické uhlí. Těmito tržními a obchodními styky, k nimž možno připojit i docházení dělnictva do Brna, se upevňovalo sepětí okolních obcí s průmyslovým centrem.

V neposlední řadě „narušoval" předchozí vývoj některých obcí vznik malých na kapitalistickém základě budovaných podniků. Začínaly se prosazovat, ačkoliv náklady s budováním, obstaráváním surovin, nedostatečné komunikace, vliv a malá vzdálenost od průmyslového Brna toto zakládání značně ztěžovaly.[332]) V ostatních odvětvích (cihelny, mlýny, pily aj.) převládal ve většině případů způsob výroby běžný za feudalismu. Zmínili jsme se alespoň v hrubých rysech o poměrech v okolních

[330]) V Horákově bylo v 67 domech 86 rodin, z nichž se zabývalo výlučně zemědělstvím 83, řemeslem 1 a žádným z nich 2 rodiny. O této obci, kde půda byla rozdělena téměř mezi všechny rodiny, se však dovídáme: „Die hiesigen jungen Leute sind grösstentheils Arbeiter in den zahlreichen und grossen Brünner Fabriken, wo sie Montag früh hinziehen und Samstag abends nach Hause kommen." (vc. op. 719).

[331]) V Bukovince provozovalo z 69 rodin 54 výlučně zemědělství, 10 řemeslo, 3 obojí a 2 žádné z nich. Také zemědělská obec, avšak: „Die mit Gewerben beschäftigten sind meistens sogenannte ‚Saminet' (Satin-clot) Arbeiter für die Fabrikanten; sie Arbeiten theils zu Hause auf eigenen Weberstühlen und liefern dann die fertige Arbeit an die Fabrikanten ab, theils begeben sie sich jeden Montag nach Brünn, wo sie die ganze Woche in den Fabriken selbst arbeiten und Samstags mit ihren Wochenlohnen nach Hause zurückkehren" (vc. op. 1416).

[332]) Tak v Komárově bylo při výrobě fezů, v přádelně a v barvírně zaměstnáno 32 osob, v octárně 4 dělníci (vc. op. 1177), v Tuřanech při výrobě kávoviny 40 (vc. op. 2728), ve Šlapanicích našlo v obou přádelnách obživu 40 osob (vc. op. 2420), v cukrovarech v Sokolnicích 30 (vc. op. 2463), ve Veverské Bitýšce 70 dělníků (vc. op. 2894).

obcích proto, že se v nich utvářely a přežívaly různé vztahy, které ovlivňovaly poměr těchto obcí k Brnu, ať již to byly příčiny dané výrobou průmyslovou nebo zemědělskou. Tyto obce nečekaly pasívně, až budou průmyslovým centrem naráz pohlceny. Pracovní příležitost a možnosti výdělku rozkládaly dále třídně již diferencovanou vesnici. Výroba předmětů výrobní spotřeby, jakož i trh předmětů osobní spotřeby odváděly stále více lidí od zemědělství k obchodně průmyslovým zaměstnáním.[333])

Pokusme se nyní na závěr shrnout naše poznatky o teritoriálním původu dělnictva brněnských továren. Určujícím činitelem byl proces průmyslové revoluce, který svým požadavkem volných pracovních sil uvedl do pohybu obyvatelstvo. Vytvářela se průmyslová oblast v užším slova smyslu jako základna pracovní síly. Domníváme se tedy, že k této oblast můžeme počítat vedle průmyslového centra a jeho předměstí také ty obce, z nichž docházelo dělnictvo do brněnských průmyslových podniků. Rozhodující při tom nemůže být pouze denní docházka.[334]) Okruh nebyl všude stejný; byl dán vzdáleností místa od Brna a charakterem krajiny, v níž se obec nacházela. V hrubých rysech činila vzdálenost 10 kilometrů. Na západ a na východ od Brna v podstatě odpovídala. Na sever a severovýchod, v hornatější a chudší krajině dosahovala 12–15 kilometrů, ojediněle i více kilometrů, kdežto na jihu od Brna v důsledku zemědělského rázu krajiny se vzdálenost zkracovala na 6–7 kilometrů a přibližovala se městu.

Kolem průmyslové oblasti v užším slova smyslu se rozprostírala tzv. širší oblast. Kritérium pro stanovení užší oblasti byl okruh, z něhož se rekrutovala volná pracovní síla pro brněnské průmyslové podniky. Měřítkem pro stanovení rozsahu širší průmyslové oblasti jsou nám obchodní a jiná spojení nezbytná pro chod brněnského průmyslu a život obcí.

I když půjde těžko přesně vymezit zejména okraje této oblasti, přece jen se domníváme, že širší oblast je charakterizována bezprostředním tržním a obchodním spojením toho kterého místa s průmyslovým centrem. Nemáme tím na mysli jen odbyt zemědělských přebytků, ale i prodej vyrobeného zboží je neodlučitelnou součástí těchto vzájemných vztahů. Kapitalistická průmyslová výroba v centru by nemohla rovněž existovat bez dostatečné palivové a surovinové základny, tak jako bez růstu jednotlivých průmyslových odvětví by nedošlo ani k uvolnění a rozvoji surovinových a palivových zdrojů. Navzájem působí i spotřeba potravin v městě, podmíněná přílivem pracovních sil do kapitalistických podniků a touto spotřebou vyvolávaný růst výroby v zemědělském zázemí, jenž opět vede k růstu obchodního a kapitalistického zemědělství.

V této širší oblasti, prostoupené zemědělskými obcemi a vznikajícími továrními městečky a vesnicemi,[335]) probíhal několikerý proces. Od zemědělství se odlučovala další část obyvatelstva a byla přitahována do průmyslového střediska. Centrum stále více pronikalo zemědělským zázemím. Část obyvatelstva, spojená ještě se ze-

[333]) V. I. Lenin, Spisy 3, str. 539.

[334]) Za tehdejších pracovních podmínek (dlouhá pracovní doba) a komunikačních spojení lze ohraničit vzdálenost denní docházky 8–10 km, spíš méně. Z větší vzdálenosti chodili do Brna na celý týden. Vymezit užší oblast pouze denní docházkou by znamenalo značně ji zmenšit, nehledě na to, že dělník, jenž přes týden v Brně pracoval, byl poután k patriarchálnímu způsobu života na vesnici daleko méně než denně docházející.

[335]) Srv. k tomu V. I. Lenin, Spisy 3, str. 552: „Význam průmyslových středisek mají kromě měst předně předměstí, která nebývají vždy započítávána k městům a která zahrnují stále větší okruh okolí velkých měst; za druhé tovární městečka a vesnice."

mědělstvím, do něhož též začínal kapitalismus pronikat, oceňovala především tržní a obchodní význam centra, které se tak stávalo odbytištěm zemědělských výrobků a místem pro nákup zboží. Konečně se v souvislosti s rozvojem výroby, hledáním surovinových a palivových zdrojů a se vznikem nových odvětví průmyslu objevovala nová střediska, jež postupně připoutávala okolní vesnice. Pouto zesílilo rozvojem tovární výroby v těchto městečkách natolik, že vzdálenější vesnice upouštěly postupně od původního přímého spojení s centrem a přimkly se k bližšímu středisku. Jeho prostřednictvím pak udržovaly styk s Brnem.

Podle našeho názoru odpovídala tehdy vzdálenost $3^1/_2$–4 mil (asi 25–30 km okruh) možnostem přímého spojení a ovlivňování jednotlivých obcí průmyslovým Brnem. Významnou úlohu hrály i komunikace. Při špatném spojení se tento okruh zmenšoval, při výhodném, zvláště pro obce ležící na státních silnicích a v jejich blízkosti, přesáhl i tu 25km hranici.[336]) V tomto okruhu také ležely zemědělské obce a rozvíjela se tovární městečka a nové oblasti výroby (např. Blansko, rosicko-oslavanský revír), které udržovaly přímé spojení s centrem. Na okraji okruhu se vytvářela tržní střediska, ještě převážně s řemeslnou výrobou. Mezi ně můžeme počítat Vyškov, Boskovice, Tišnov, Ivančice, Hustopeče, Slavkov. Tak asi vypadala v hrubých rysech oblast bezprostředního dosahu průmyslového centra, oblast obchodního a tržního spojení, jež zajišťovala potřebu surovin, paliva, potravin a pracovních sil (viz k tomu mapu č. 2 za stranou 384).

Zastavme se v krátkosti u těchto středisek. Vyškov, ležící na spojnici Brna, Těšína, Haliče a Ruska, byl znám nejen jako přední tržní město (na sukno, kůže, plátno a střižní zboží),[337]) ale též jako místo rozvinuté průmyslové výroby, především textilní.[338]) Udržoval spojení s Brnem a Prostějovem a poutal na sebe obce okolní, směrem k Brnu až do vzdálenosti 10–12 km. Byly to většinou obce, jež ležely přes 15 km na severovýchod od Brna a na východ od Blanska. Velká vzdálenost brněnského a boskovického trhu, lepší komunikační spojení a zejména lacinější nákup spotřebního zboží, určovaly směr trhu těchto obcí do Vyškova. Ovšem řada obcí se nevzdávala svého spojení s Brnem. Obchodním artiklem nebylo sice obvyklé obilí, ale zboží tehdy daleko cennější – dřevo, neboť rostoucí potřeba a spotřeba dřeva vyžadovala stále nových zdrojů. Přesto, že vzdálenosti byly přes 20 km, směřoval obchod dřevem do Brna, kde byl odbyt se ziskem zajištěn.[339]) Pro dálkové jízdy s těžkými náklady byl Vyškov významnou stanicí. Po otevření železnice se sice setkáváme se stížnostmi na pokles tohoto druhu silniční dopravy, avšak ve 40. letech zde ještě našli uplatnění obyvatelé Lysovic, Rostěnic, Hlubočan, Tučap, Komořan, Čechyně atd., obcí ležících na jih a jihozápad od Vyškova.

Obyvatelé této krajiny se živili též textilní výrobou. Z doneseného materiálu dělali pro brněnské továrníky, bučovické a boskovické mistry. Z obcí Ruprechtova, Podomí, Ježkovic, Pazderny, kolem 25 km vzdálených přicházívali jednou týdně do Brna, jak dokládají i stížnosti brněnského dělnictva z r. 1843, aby odevzdali práci

[336]) Např. Kunštát udržoval spojení nejen s Boskovicemi, ležícími na východ ve vzdálenosti $1^1/_2$ míle, ale i s Brnem ($4^1/_2$ míle), kam se vozilo stavební a palivové dřevo a zpět opět potřebné zboží z Brna (vc. op. 1187).

[337]) Ch. d'Elvert, Schriften VIII, str. 86.

[338]) Přádelna se 40 pracovními stroji, poháněnými žentourem (6 koní), zaměstnávala 27 dělníků, dále zde byly ještě tři menší textilní podniky (vc. op. 2958).

[339]) Srv. např. v. op: obcí Drnovice (507), Olšany (1829), Pístovice (1957), Ježkovice (916), Ruprechtov (2297), Račice (2149) atd.

a s novou přízí se vrátili opět domů.[340]) Z toho vysvítá jak vliv průmyslového Brna na tyto končiny, tak podíl Vyškovska a jeho tržního střediska v hospodářském životě Brna.

Na sever od Brna byly r. 1828 založeny trhy v Boskovicích, které dosáhly zvlášť po r. 1834 rozkvětu a během krátké doby připoutaly k sobě mnoho okolních obcí. Boskovice těžily ze svého postavení střediska panství, neboť samy významnějšího průmyslu na počátku 40. let neměly.[341]) Jestliže Boskovice průmyslově nikterak nevynikaly, pak zaslouží pozornosti především Blansko, tvořící předěl mezi Boskovicemi a Brnem. Obce na sever od něho tíhly k Boskovicím, na jih směřovalo spojení k Brnu. Kolem Blanska samého se začínal v této době vytvářet průmyslový okrsek. Přesto, že jsme zde svědky pohybu obyvatelstva,[342]) byť zatím jen v rámci panství, nestalo se Blansko ještě střediskem kraje. I při vysoké produkci[343]) se pracovalo převážně manufakturním způsobem. Palivová základna (dřevo a dřevěné uhlí) také nenasvědčovala nikterak vysokému stupni kapitalistické výroby. Nemohl proto ještě nastat takový pohyb obyvatel, aby Blansko k sobě připoutalo okolní obce a vytvořilo si tak předpoklady pro založení vlastního střediska. Zajišťování pracovních sil a dovozu uhlí, dřeva a rudy k blanenským železárnám některými okolními obcemi[344]) bylo vlastně začátkem tohoto procesu. Ten se zrychlil zvláště po zavedení nových metod v železářství (pudlování a válcování) a vyvrcholil vytvořením nového střediska průmyslového (z původního továrního městečka), jež zastínilo i Boskovice. Ve 40. letech však blanenští obchodníci navštěvovali ještě $3^1/_2$ míle vzdálené brněnské a 2 míle vzdálené boskovické trhy. Vystupoval jako kupující,

[340]) Tak Podomí, Ruprechtov a Ježkovice byly vzdáleny od Brna asi 24 km vzdušnou čarou, Pazderna, ležící 1 km od Vyškova, dokonce 29 km (srv. vc. op. 2003, 2297, 916, 393). Ve zprávě o obci Ježkovice (vc. op. 916) se přímo říká: „Die ausschliessend mit Gewerben oder mit dieser und der Landwirtschaft zugleich beschäftigten Händler und sonstigen Wohnparteien sind meistens Kasimir-Saminet und dgl. Weber, welche fast durchgehends als Gesellen für Meister und Fabrikanten in Brünn, Butschowitz und Boskowitz arbeiten."

[341]) Na Boskovicku pěstovala vrchnost kolem 1000 ovcí, jejich vlnu hned po stříži prodávala soukeníkům nebo velkoobchodníkům (vc. op. 1500).

[342]) Viz vc. op. obcí Šebrova (2363), Hořic (721), Blanska (103), Těchova (2650), Klepačova (1004), Olomučan (1828), Krasové (2241), Rudic (2280), Jedovnic (893), Lažánek (1228) a Horní Lhoty (740). Hlavní proud pracovních sil šel tehdy především na obce Jedovnice, Rudice, Olomučany a Blansko.

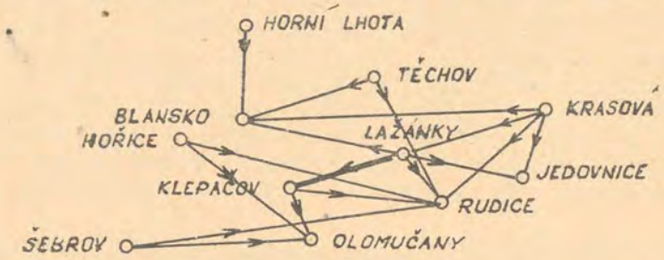

[343]) Slokar udává, že r. 1844 činila výroba Salmových podniků 21.790 centnýřů surového železa a 23.450 centnýřů litiny. Tedy $^1/_{12}$ a $^1/_3$ celkové výroby na Moravě a ve Slezsku (l. c. str. 463).

[344]) Z Ráječka, Dolní Lhoty a Horní Lhoty se vozilo k blanenským železárnám ruda a uhlí a rozvážely výrobky do okolí i na větší vzdálenosti (Vídeň, Praha, Brno aj.) – (Vc. op. 2181, 453, 740); ze Suchdolu a Veselic vozili dřevo a uhlí (vc. op. 2600, 2883), z Lažánek rudu, dřevo a uhlí (vc. op. 1228). V Krasové se zabývali kácením dřeva a výrobou dřevěného uhlí pro železářské podniky (vc. op. 2241).

neboť blanenský okrsek v důsledku přírůstku dělnictva a tím i spotřeby poživatin nevykazoval přebytky.[345])

Na severozápad od Brna se vytvořilo menší tržní středisko v Tišnově, který soustřeďoval kolem sebe většinou obce vlastního panství ze vzdálenosti 5–6 km. Rozhodující byl zde význam Tišnova jako sídla panství a bývalého střediska manufakturní výroby z konce 18. a z počátku 19. století (Předklášteří).[346]) Rovněž jako tržní místo měl dosah jen úzce lokální, neboť tamní obchodníci častěji navštěvovali 3 míle vzdálené obilní trhy brněnské.

Na jihozápadě vznikalo tržní a obchodní středisko v Ivančicích. Museli bychom o tamní výrobě opakovat to, co jsme již řekli o Tišnově nebo Boskovicích. Na ivančický trh jezdili většinou z obcí asi 5 km vzdálených. Jen na sever a severozápad byla tato vzdálenost větší, neboť obce na tomto směru ležící měly do Ivančic blíže něž do Brna a Třebíče. Tržní význam Ivančic zesílil s rozvojem těžby v rosicko-oslavanském revíru. Jako Blansko, nebyly ani Rosice nebo Oslavany s to v tomto údobí, kdy se teprve začínal rozmach uhelné těžby, vytvořit samostatné středisko a upoutat k sobě okolní vesnice. Toto pouto vznikalo a se upevňovalo teprve tím, že pracovní síly začaly pravidelně docházet do uhelných dolů. Většina pracovních sil tohoto kraje, pokud se neživila nádenickou prací na statcích, při cukrovaru nebo povoznictvím,[347]) pocházela z obcí, v jejichž katastru se doly otevřely, a z vesnic v jejich nejbližším okolí.[348]) Jestliže byl přírůstek obyvatelstva v rosicko-oslavanském revíru v 50.–60. letech po Ostravě největší a dosahoval 60 i více procent,[349]) bylo to dáno změnou funkce uhlí v hospodářském životě země. Vytvořil se průmyslový okrsek, na nějž se začaly okolní obce orientovat. Počátkem 40. let byl však tento proces teprve v počátcích, proto se uchovávalo tradiční spojení doby předchozí.

Téměř na jih, 30 km vzdáleno od Brna, bylo středisko místního dosahu v Hustopečích, známé trhy na dobytek. Vodili tudy dobytek z Uher na Moravu a do jiných rakouských provincií. Ovšem zřízením železnice začínal jak úpadek hustopečského obilního i dobytčího trhu, tak i střediska samého.[350])

Konečně zhruba na východ od Brna, abychom okruh tržních míst kolem Brna uzavřeli, vznikl trh ve Slavkově. Tak jako ve většině míst tohoto druhu rozhodovalo, že Slavkov byl jednak sídelním místem, jednak ležel na silnici jdoucí z Brna na Ho-

[345]) Ve vc. op. Blanska čteme: „Bei der starken Bevölkerung dieser Gemeinde, deren Mehrzahl aus Arbeitern bei den hiesigen und benachbarten Eisenwerken besteht, welche in landwirtschaftlichen Hinsicht blos als Consumenten zu zählen sind, erzeugt die Gemeinde blos an Hafer einigen Überschuss an manchen z. B. Korn wird nicht einmal der volle Bedarf erzeutgt, und muss der Ergänzungsbetrag noch zugekauft werden, ..." (vc. op. 103).

[346]) Viz Fr. Mainuš, Vlnařství, str. 130, G. Wolny, l. c., Bd. II/2, str. 516.

[347]) Železnice se stavěla až 1853–1856 podle Herringova a Rahnova projektu. Odvoz uhlí z revíru do brněnských továren se tudíž dál povozy. Proto také bylo v Nové Vsi, Zbýšově, Oslavanech, Rosicích i v obcích poblíž ležících, např. v Padochově, Lukovanech, Vysokých Popovicích, Zakřanech, Příbrami, Újezdě, Omicích, Neslovicích, Tetčicích atd. rozšířeno povoznictví (srv. vc. op. přísl. obcí).

[348]) Viz seznamy dělníků v dolech zaměstnaných (příl. č. 10 A a B u K. Fojtíka–O. Sirovátky, Rosicko-Oslavansko, str. 204–206), mapku obcí, z nichž horníci pocházeli (K. Fojtík–O. Sirovátka, K dějinám hornictví, str. 80). Pro názornější přehled podáváme tabulku (použito vc. op.) rodin podle zaměstnání. Ve většině obcí tvořily rodiny, živící se nádenickou prací, více než polovinu rodin v obci usazených (viz k tomu tabulku na následující straně – 382).

[349]) Srv. k tomu vyhodnocení záznamů o pohybu obyvatelstva let 1834–1870 v práci J. Mrkose, l. c., str. 14.

[350]) Viz k tomu vc. op. 248 – Hustopeče město.

Místo	Počet rodin celkem	Z toho					Číslo vceň. op.	Rok soupisu populace
		úředníci	výlučně zemědělské	výlučně řemeslnické	zemědělskéi řemeslnické	jiné zaměstnání (většinou neuvedeno, vypočteno odečtením předchozích rubrik; ostatní údaje z vc. op.)		
Rosice	258	7	42	48	6	155 pomocní dělníci v zemědělství nebo hledající výdělek v kamenouhel. dolech	2257	1843
Oslavany	269	8	59	109	4	89 pomoc. dělníci v zemědělství a v dolech	1860	1843
Nová Ves	98	–	44	7	1	46 pomoc. dělníci v zemědělství a dolech	1744	1843
Zbýšov	76	–	35	4	2	35 pomoc. dělníci v zemědělství a v dolech	3081	1843
Babice	61	–	21	–	–	39 horníci a nádeníci, z toho 29 horníci	32	1843
Padochov	29	–	9	1	1	18 pomocní dělníci v zemědělství a v dolech	1388	1843
Říčany	163	1	42	20	19	81 pomoc. dělníci v zemědělství a v dolech	1744	1843
Příbram	86	1	23	2	–	60 nádeníci a řemeslníci	2079	1843
Zakřany	80	–	26	–	–	54 nádeníci a řemeslníci	3059	1843
Lukovany	93	–	34	–	–	57 nádeníci a řemeslníci	1379	1843
Zbraslav	177	3	40	35	–	99 nádeníci v zemědělství	3086	1843

donín a dále na Slovensko. Nebyl však nikterak významný. Spojení okolních míst se Slavkovem bylo totiž tak špatné, že ho prodávající míjeli a raději jezdili delší kus cesty do Brna než do Slavkova.[351])

Na silnici mezi Brnem a Vyškovem ležel ještě Rousínov. Tak jako ve Slavkově soustřeďovali se i v Rousínově řemeslníci, navíc však zde byla usídlena velká židovská obec. Židé tvořili téměř polovinu všeho obyvatelstva a zabývali se řemeslem a obchodem. Přesto, že se trhy v obci konaly dvakrát týdně, byly slabě navštěvovány. Mnohem pilněji dojížděli tamní rolníci, obchodníci a spekulanti na trhy brněnské a vyškovské.

Naše poznatky o širší oblasti lze shrnout v podstatě takto:

Bezprostřední vliv průmyslového centra Brna se projevoval do vzdálenosti 25 až 30 km (srv. mapu obchodního a tržního spojení za str. 384).[352]) Při okraji tohoto

[351]) Tak z obce Hrušky jezdili raději 18 km do Brna a jen zřídka po špatné cestě do 3 km vzdáleného Slavkova (vc. op. 824), podobně tomu bylo se vsí Otnice (vc. op. 1878), Milešovice (vc. op. 1529), Kobeřice (vc. op. 1026), Šaratice (vc. op. 2325) aj.

[352]) Mapka obchodního a tržního spojení vypracována podle zpráv vceňovacích operátů. Šlo o zachycení vztahu u obcí ležících mezi Brnem a tržními středisky. Pokládáme proto za samozřejmé, že i z odvrácených stran připoutávala střediska obce k sobě (Vyškov z východu, Boskovice od severu atd.). Byl zachycen obvykle jen hlavní směr spojení. Nelze proto vyloučit existenci dalších spojení, zejména směrem na Brno.

okruhu existovalo několik obchodních a tržních středisek, která k sobě poutala nejbližší okolí vzdálené v průměru 5 až 10 kilometrů. Toto pásmo bylo širší jedině kolem Vyškova, vyniknuvšího nad ostatní obchodní a tržní střediska především výrobou, jež se v textilním odvětví neomezovala pouze na cechovní výrobu soukenických mistrů. Ostatní střediska nepřekračovala rámec tržních míst z údobí konce feudalismu. Obchod v tomto okruhu směřoval na Brno většinou přímo, někdy též prostřednictvím tržních středisek. Obchodem nerozumíme jen prodej zemědělských přebytků. Pro industrializaci Brna mělo prvořadý význam zajištění dostatečné surovinové a palivové základny. Některé suroviny, jako např. vlna, nestačily rychlému rozvoji textilního průmyslu a musely být dováženy z jiných zemí. Naopak vápno, dřevo, dřevěné uhlí, uhlí, částečně železo aj. zajišťovaly právě obce brněnské oblasti. To nám potvrzuje i mapa o dovozu surovin do Brna (uvedená za stranou 384).[353])

Je z ní patrný přechodný ráz 30. a 40. let, kdy probíhala etapa rozvoje průmyslové revoluce. Vedle stále rozšířeného dřevařského průmyslu, který v palivu odpovídal málo vyvinutému stadiu kapitalismu, se začínalo uplatňovat kamenné uhlí, jehož podíl od druhé poloviny 30. let neustále stoupal. Tak zatím co jihozápadním a západním směrem položený rosicko-oslavanský revír byl dodavatelem uhlí do brněnských továren,[354]) dovážely obce ležící v blízkosti bohatých lesů a lomů zhruba v půlkruhu východ–sever–západ od Brna do těchto podniků dřevo a vápno.

V prostoru na jih od Brna, který se na mapě jeví jakoby prázdný, sice chybělo lesní bohatství, rozkládala se zde však úrodná půda Dyjsko-svrateckého úvalu. Z tohoto pásma, v němž vedle rolnických stavení najdeme i řadu statků a velkostatků, pocházela hlavní část obilí a zemědělských přebytků dodávaných na brněnský trh.

Ještě jeden moment je z mapy patrný, abychom jmenovali alespoň ty nejdůležitější, totiž začátky vytváření dvou velkých průmyslových okrsků: blanenského, navazujícího v podstatě na vrchnostenskou výrobu železářskou z 18. století, a rosicko-oslavanského, jenž se rozvinul teprve třičtvrtě století po otvírce s růstem významu uhlí jako základního paliva údobí kapitalismu.

Bylo-li proto pro užší oblast kritériem docházení za prací do brněnských průmyslových podniků a vytváření vnitřního trhu pracovní síly v bezprostřední blízkosti Brna a na druhém místě teprve znaky ostatní (obchodní spojení), pak pro širší oblast je charakteristické obchodní a tržní spojení jednotlivých míst s centrem. S pronikáním kapitalismu probíhal, i když zatím v menším měřítku, obdobný proces jako předtím v oblasti užší. Také sepětí s půdou je mnohonásobně větší, neboť podkladem pro širší oblast je vlastně zemědělské zázemí, surovinové a palivové zdroje průmyslového Brna. Teprve na druhém místě je zdrojem pracovních sil, což je podmíněno právě stupněm rozvoje kapitalistického průmyslu v centru a komunikačním spojením. Ovšem s rozvojem jednotlivých odvětví výroby roste poptávka po pracovních silách a vliv Brna postupuje stále hlouběji do zemědělského zázemí. Tento proces však již souvisí s další etapou vývoje průmyslové revoluce, s jejím rozmachem a dovršováním.

Na počátku 40. let minulého století lze okraj širší oblasti zhruba vymezit vzdáleností 25 až 30 kilometrů od centra. Ovšem její vnitřní hranice je mnohem ne-

[353]) Pramenem vceňovací operáty příslušných obcí.

[354]) Uhlí v této době, jak dokazuje i mapa, nacházelo uplatnění též v cukrovarech, cihelnách atd. v brněnském okolí.

pravidelnější a přimyká se k hranici oblasti užší. Proto také pás této oblasti je nestejnoměrně široký. Zatímco na severu a severovýchodě činil kolem 15 kilometrů, na západě a na východě od města se blížil zhruba 20 kilometrům, na jihu pak byl nejširší, neboť přesahoval oněch 20 kilometrů. Bylo to dáno zemědělským charakterem krajiny, do níž na počátku 40. let začínal teprve vliv kapitalismu a průmyslového centra výrazněji pronikat.

ZÁVĚR

Průmyslová oblast brněnská patří mezi první oblasti, které u nás s rozvojem kapitalismu vznikaly. Na rozdíl od většiny míst na Moravě, kde převládalo cechovní soukenictví, rozptýlená a jen místy soustředěná manufaktura, pracovalo od 80. let 18. století v Brně několik soustředěných manufaktur, jejichž počet se v příznivých 90. letech dále rozrůstal. Přes svou počáteční slabost staly se manufaktury, v nichž se koncem 18. století setkáváme s prvními pracovními stroji, základem budoucího vyspělého továrního průmyslu textilního na Brněnsku. Byly tak mezičlánkem mezi řemeslem a malovýrobou s primitivním finančním kapitálem a mezi strojním velkoprůmyslem. Ostatní odvětví výroby, pro brněnskou oblast charakteristická, setrvávala ještě na starých cechovně řemeslnických formách z období feudalismu (zpracování kůže, železářství, uhlí). Ve spojitosti s textilní výrobou se pokoušela řada dílen, jež vznikly většinou při manufakturách, zprvu o úpravu a výrobu pracovních nástrojů, na přelomu 18. a 19. století i o výrobu pracovních strojů. Manufakturnímu údobí vývoje odpovídal též stav komunikační sítě. V druhé polovině 18. století byly položeny základy silniční sítě zřízením hlavních směrů, které procházely Brnem a Moravou.

Manufakturní výroba založená na dělbě práce vyžadovala zvýšení počtu dělnictva. Dělba práce umožnila rovněž vykořisťovat práci žen a dětí. Prostředí dílen, bytová tíseň, zvýšené ceny poživatin a nájemného šly ruku v ruce s vykořisťováním. Přes všechnu spletitost v ekonomickém a společenském vývoji manufaktur utvořily se zde mezi skupinami, jež se podílely na výrobě v manufaktuře, a majitelem podniku vztahy kapitalistické. Odpor proti mzdovým a pracovním podmínkám byl dokladem nejen toho, že v manufaktuře již existovaly třídní protiklady mezi vlastníkem výrobních prostředků a námezdním dělníkem, ale též rozličných forem, jimiž vzpoura dělnictva proti buržoazii procházela.

S prvními ekonomickými a sociálními proměnami byly položeny i základy k vytváření oblasti, které se též opíraly o obchodní a tržní význam Brna v době předchozí. Rostla především předměstí a nastalo jejich připoutávání k vnitřnímu městu jako sídlu městské správy. I když odhadujeme, že koncem 18. století pracovalo pro brněnské manufaktury na 10 000 dělníků, byli to ze tří čtvrtin venkovští přadláci, spojení s manufakturou především prostřednictvím faktorů. Ostatní pak docházeli z města, předměstí a několika nejbližších obcí. Lze tedy říci, že trvalý dosah města nepřesáhl rozsah předměstí. Proto nelze hovořit koncem 18. století, tedy před nástupem průmyslové revoluce, o brněnské průmyslové oblasti, ale jen o průmyslovém

centru (přibližně v rozsahu vnitřního města a předměstí), jež se stalo jádrem, kolem něhož se v první polovině 19. století začala utvářet průmyslová oblast.

Počátkem 19. století dosáhlo vlnařství již takového stupně, že další jeho rozvoj si vyžadoval zavádění strojů a pozvolné uplatňování nových chemických a technologických postupů. Dochází k průmyslové revoluci, k přechodu od manufaktury k výrobě tovární. Krize vyvolaná zrušením kontinentální blokády, celkový rozvoj zabrzdila. Teprve v průběhu 20. let nastalo v brněnském soukenictví oživení. Již na přelomu 20. a 30. let vytlačilo strojní předení a vznikající samostatné strojní přádelny ruční práci přadláka v Brně a v polovině 30. let nabylo převahy v oblasti celé. Kolem poloviny 20. let byly v činnosti téměř v každém brněnském podniku stroje, které jsou dokladem toho, že již počátkem 20. let minulého století dozrály podmínky pro systematickou mechanizaci brněnského soukenictví. S průmyslovou revolucí v textilu byly spjaty i počátky výroby strojů na Brněnsku. Vedle dílen při textilkách vznikaly koncem prvního a v průběhu druhého desetiletí samostatné dílny na výrobu strojů pracovních i parních. Potřeba strojů, totiž potřeba vyrovnat se cizí konkurenci, znamenala, že výroba strojů koncem 20. let přecházela v Brně pozvolna od ruční práce ke strojům; jsou dány předpoklady k vytváření strojírenství jako samostatného odvětví výroby. Industrializace našla odevzu i v rozvoji palivové základny. Přesto, že těžba uhlí v rosických a oslavanských dolech několikanásobně vzrostla, podílelo se uhlí jen jednou třetinou na celkové spotřebě paliva. Dvě třetiny spotřeby zajišťovalo dřevo a dřevěné uhlí, dovážené z krajin severně a severovýchodně od Brna. Odpovídalo to také stále ještě málo vyvinutému stavu kapitalismu. Vztah mezi Brnem a Rosicko-Oslavanskem se utvářel na základě pozvolného ekonomického připoutávání revíru k průmyslovému centru, které bylo hlavním konzumentem uhlí. V příznivých podmínkách se začalo rozvíjet i cukrovarnictví, avšak po zrušení blokády upadlo tak, že teprve ve 30. letech s rozvojem potravinářského průmyslu se znovu rozšiřuje. Také potřeba převodových mechanismů, měchů atd. nutí ke změnám ve zpracování kůže, i když většina výroby zůstala ještě v rukou mistrů. Brno, z něhož vycházely čtyřmi směry silnice, leželo na hlavní ose spojení Vídně s některými provinciemi. Proto byla výstavbě silnic na Moravě věnována veliká pozornost. Lze říci, že na přelomu 20. a 30. let bylo v brněnské oblasti jako průmyslově nejvyspělejší hlavní silniční spojení vybudováno.

V souvislosti s vývojem průmyslové revoluce v jednotlivých průmyslových odvětvích došlo ke změně ve skladbě dělnictva. Základ tvořila druhá a další generace dělnictva, tovaryši, učni, samostatní mistři, které nové podniky vyřadily, a pracovní síly z venkova. Odtud přicházeli bývalí přadláci a tkalci, podruzi, domkáři, chalupníci, příslušníci selských rodin, kteří neměli možnost uplatnit se v zemědělství. Stroje totiž nevyžadovaly všestrannou znalost řemeslníkovu, ale jen určitého úkonu, jejž mohla dělat i zručná žena nebo dítě. I když víme, že příliv lidí z venkova, který byl základnou pracovních sil, každým rokem sílil, nelze zatím spolehlivě určit podíl každé ze složek, jež proletariát vytvářely. Vtahování nekvalifikované síly do výroby se stává základním rysem procesu průmyslové revoluce. Postavení dělnictva nebylo záviděníhodné. Hladové bouře, stávky, pokus o rozbití strojů r. 1819, to vše je dokladem, že v manufaktuře nabyla již propast mezi vlastníkem vyrobních prostředků a pracovníkem značných rozměrů, ovšem řada přechodných prvků z dřívější doby ovlivňovala konečné výsledky prvních obranných pokusů brněnského dělnictva.

Počátek průmyslové revoluce tedy vyvolal první pohyby obyvatelstva, kolem centra se začala rozvíjet oblast. V centru se rozrůstala v první čtvrtině 19. století

především ta předměstí, v nichž stály průmyslové podniky, neboť dělnictvo se snažilo bydlet v jejich blízkosti. Centrum, skládající se vlastně z vnitřního města a předměstí, se stávalo jádrem oblasti, které však již nestačilo samo krýt potřebu pracovní a rezervní armády dělníků. Udržovala se trvalá spojení Brna a okolních obcí, vytvářel se tak prstenec, z něhož začali docházet dělníci do předměstských továren. Obce s větší vzdáleností navazovaly trvalá obchodní a tržní spojení v souladu s hospodářským dosahem průmyslového centra, které připoutávalo k sobě další obce, pronikalo zemědělským zázemím a na další obce vykonávalo vliv prostřednictvím menších středisek, na něž se tyto obce napojily. Základem oblasti v užším slova smyslu, z níž pocházely pracovní síly, se staly vedle vnitřního města a předměstí obce vzdálené zhruba 2–4 km od centra. V důsledku ještě slabého hospodářského dosahu centra nelze přesněji určit obrysy oblasti širší, neboť nová a trvalá spolupráce se mísí s obchodními vztahy doby předchozí. S přihlédnutím ke všem ekonomickým a sociálním zřetelům tohoto údobí se však domníváme, že tento okruh širší oblasti, mimo obce na sever od Brna ležící, kde mohla být vzdálenost větší, nepřesáhl 15 kilometrů.

Pro údobí 30. a 40. let je již charakteristický všestranný proces kapitalistické industrializace. V textilním průmyslu na Brněnsku úspěšně pokračovala systematická mechanizace soukenictví. Svým technickým vybavením stálo Brno na přelomu 30. a 40. let na předním místě v rakouské monarchii. Příznivá konjunktura měla vliv i na řemeslnou soukenickou výrobu. Mistři byli za této situace s to i při malém kapitálu soupeřit s rostoucí mechanizací. Ovšem proces tovární výroby suken pokročil za toto období natolik, že již v desítiletí následujícím převládl nad výrobou řemeslnou. V 30. a 40. letech se začalo také na Brněnsku ve dvou etapách rozvíjet cukrovarnictví. I když si většina cukrovarů uchovala kolem poloviny minulého století manufakturní charakter, vznikly cukrovary v Židlochovicích, Rosicích aj., které byly svým technickým vybavením, využíváním výrobních metod a výší výroby připraveny přejít v 50. a 60. letech k továrnímu způsobu výroby. S rozvojem průmyslu rostly i požadavky na pracovní a parní stroje. Mechanické dílny manufakturního charakteru se stávají nerentabilními. Vznikají velké strojírenské závody, které dávají vznik strojírenství jako samostatnému průmyslovému odvětví. Ekonomické změny, k nimž v tomto období došlo, měly od druhé poloviny 30. let za následek změnu v palivové základně. Dřevo bylo nahrazeno uhlím. Přeměnou uhlí v základní palivovou surovinu, rozvojem revíru a stavbou železnice k rosickým dolům byly dány všechny předpoklady k tomu, aby se mohla v druhé polovině 19. století průmyslová odvětví brněnské oblasti dále rozvíjet. Silniční síť, jejíž výstavba na Moravě skončila zhruba v polovině 30. let spojením téměř všech vyspělejších měst s Brnem, zdůraznila průmyslovou a tržní důležitost Brna. Připojení města na železniční trať (r. 1839) budovanou z Vídně do Haliče znamená novou fázi ve vývoji dopravy i počátek revoluce v dopravě. Zpětný vliv budovaných železnic na rozvoj průmyslu dokreslují správné názory a zprávy současníků, kteří viděli v nízkých dělnických mzdách, blízkých bohatých zásobách uhlí a ve výhodném železničním spojení s Vídní přednosti Brna v konkurenčním boji s jinými městy. Není pochyb také o tom, že tato komunikační síť vydatně přispěla k formování průmyslové oblasti i k připoutávání zemědělského zázemí. Oblast, jak je konečně patrno, není určována jen postupem průmyslové revoluce v jednotlivých odvětvích výroby. Její nedílnou součástí, základnou pracovních sil i produktů bylo zemědělské zázemí. Všechny změny ve vývoji průmyslu vyvolávaly i přeměny v povaze zemědělské výroby. Odchod pracovních sil a potřeba živit průmyslové centrum znamenaly růst kapitalistického obchod-

ního zemědělství. Nepůsobila tedy pouze průmyslová revoluce a centrum na zemědělské zázemí, ale změny v zemědělské výrobě, které bude potřebí teprve důkladným studiem objasnit, se stávaly dokonce podmínkou dalšího rozvoje průmyslové revoluce.

S přechodem kapitalismu do strojového stadia došlo rovněž k významným změnám v sociálním vývoji, k formování dvou protikladných tříd – proletariátu a buržoazie. Příznivá konjunktura v textilu, který nevyžadoval tak velký kapitál, vedla k celkem dostatečné akumulaci kapitálu v rukou textilních podnikatelů (povětšině německých) a k získání dosti silných hospodářských pozic. Těchto pozic se snažila buržoazie využít k ovládnutí dělnictva i k uplatnění svého vlivu na řízení a správu města. Od zemědělství se však oddělovalo stále více obyvatelstva, které nevlastnilo výrobní prostředky a nabízelo svou pracovní sílu. V tomto stadiu vývoje kapitalismu se tedy začínal formovat kolem průmyslových podniků moderní proletariát, jenž zpřetrhal již svazky s prostředím, z něhož vyšel, opustil tradici, v níž žil. Jeho příslušníky pojilo společné pouto boje proti vykořisťování. Formy boje dělnictva byly podmíněny ekonomickým rozdílem v rozvoji výrobních sil mezi manufakturním a strojním stadiem kapitalismu. Dokladem toho jsou zejména bouře textilních dělníků z r. 1843, které se, i když byly živelné, svou formou odlišovaly od nepokojů z konce druhého desetiletí nebo z počátku 30. let. Svědčí o tom, že buržoazie byla v rozporu s proletariátem dříve, než se jako třída politicky konstituovala (Marx).

Tvářnost Brna se ve 30. a 40. letech podstatně změnila, oblast se značně rozšířila. Počet obyvatel v samotném centru se zdvojnásobil, hlavní přírůstek zaznamenala předměstí. Obsazovala se místa nejen v těch předměstích, na jejichž území stály továrny, ale také ta, která byla až dosud méně obydlená. Počet těchto nově příchozích, počítaných mezi obyvatele mimo Brno příslušné, tvořil v polovině 19. století třetinu všeho obyvatelstva města.

Užší oblast, z níž se toto dělnictvo počátkem 40. let rekrutovalo, můžeme vymezit zhruba vzdáleností 10 kilometrů – předpokládané maximum denní docházky. Na sever a severovýchod v hornatější a chudší krajině dosahovala 12–15 km, ojediněle i více (docházení na týden), kdežto na jihu od města se vzdálenost přibližovala na 6–7 km od Brna. Kolem ní se prostírala tzv. širší průmyslová oblast. Měřítkem pro stanovení jejího rozsahu jsou nám obchodní a jiná spojení, nezbytná pro chod brněnského průmyslu, život tamního obyvatelstva i pro život obcí samých. V širší oblasti probíhal několikerý proces. Část obyvatelstva se oddělovala od zemědělství, centrum pronikalo do zemědělského zázemí, vytvářela se nová střediska, případně tovární městečka, jež udržovala s centrem spojení, podložené vzájemnou ekonomickou výhodou (Blansko, Rosicko-Oslavansko). Na počátku 40. let lze vymezit vnější okraj širší oblasti vzdáleností 25–30 km. Její vnitřní hranice byla nepravidelnější, neboť se přimykala k vnějšímu okraji oblasti užší. Zatímco na severu a severovýchodě dosahovala šíře tohoto pásu kolem 15 km, místy i méně, na západ a na východ od města se blížila 20 km, na jihu byla nejširší, přesahovala oněch 20 kilometrů, což bylo dáno zemědělským charakterem krajiny, do níž na počátku 40. let začínalo průmyslové centrum teprve výrazněji pronikat.

Polovinou 19. století se uzavírá nejen druhá etapa vývoje průmyslové revoluce, ale celkový vývoj kapitalismu v lůně feudální společnosti. Dovršení průmyslové revoluce v brněnské oblasti, kdy v centru výroby došlo i po stránce administrativní r. 1850 ke sloučení vnitřního města s 27 předměstími v jeden celek – město Brno, pak probíhalo již za nové situace.

V úvodu jsme naznačili, že problém vzniku a vývoje průmyslových center a oblastí není uzavřen. Jejich vznik a vývoj (srov. též MHS 82/1963) je nutno spojovat s určitým stupněm hospodářského rozvoje společnosti, totiž s vývojem kapitalismu. Je tedy průmyslová oblast kategorií kapitalismu, spolu s vytvářením vnitřního trhu, který je jedním z nejdůležitějších znaků rozvoje kapitalismu, utvářely se i průmyslová střediska a oblasti. Základní význam při jejich vzniku má proces průmyslové revoluce. Za vnitřní znaky, charakterizující průmyslovou oblast, můžeme považovat: rozvoj průmyslových odvětví a zemědělské výroby, růst hospodářské a později i politické moci buržoazie, koncentraci vytvářejícího se proletariátu a s ním spojené dělnické hnutí. Vnějším znakem oblasti je vymezení území, na němž proces probíhal. Nerovnoměrnost vývoje kapitalismu, postupujícího od průmyslu lehkého k těžkému, vzájemné působení tvořivších se oblastí, jakož i specifické rysy (otázka surovin, poloha místa, problém komunikací aj.) pak způsobily rozdílnosti ve vývoji, nejen po stránce ekonomické (specializaci) a sociální, ale i po stránce časového vývinu jednotlivých oblastí, tak jak je známe: na přelomu 18. a 19. století se tvořila oblast liberecká a brněnská, ve 30. letech oblast středočeská (pražská), po nich v druhé polovině 19. století můžeme sledovat rozkvět oblasti plzeňské, ostravské a uhelné oblasti severočeské.

Brněnská oblast tedy patřila k prvním, jež na přelomu 18. a 19. století v českých zemích vznikaly. Její význam nepoklesl ani v druhé polovině minulého století. Tamní průmyslová odvětví se podílela nadále na hospodářském vývoji českých zemí a proletariát, který navazoval ve svém boji na dřívější tradice, stál v 80. letech, kdy se již rozvíjelo samostatné politické dělnické hnutí, v čele všech sjednocovacích snah v sociální demokracii.

BRNO V MINULOSTI A DNES V

Pro archiv města Brna vydalo Krajské nakladatelství v Brně roku 1963 jako svou 205. publikaci. Odpovědný redaktor publikace Jaroslav Dřímal. Obálku navrhla Věra Fridrichová. Vytiskl Tisk, knižní výroba, n. p., závod Brno, provozovna 12. Vydání první, stran 390. Náklad 1400 výtisků. Q-20*31751. KNV 133/63 – ž. Tem. skup. 02/65. AA text 38,24, ilustr. 3,05, VA 41,76.

47 – 017 – 63 Váz. 36,– Kčs.

63-III-7.